

2000
1–2

AETAS

Kőfalvi Tamás
Büntető záradékok a pécsváradi konvent hiteleshelyi okleveleiben

Szász Géza
A francia állam és a protestánsok a 17. században

Zakar Péter
Haynau egyházi áldozatai

Hermann Róbert
Az 1849–1850. évi kivégzések

Urbán Aladár
Gróf Batthyány Lajos emlékezete

Almási Tibor
Záh Felicián ítéletlevele

Beszélgetés Kecskeméti Károllyal

Következő számunk tartalmából

KAROL MODZELEWSKI
Római Európa, feudális Európa, barbár Európa

KRISTÓ GYULA
Géza fejedelem és István király

GEORGE T. BEECH
Hűbérúr és vazallus kapcsolatrendszere. Esettanulmány az 1030. év körüli Aquitániáról

GYÖRKÖS ATTILA
Isten békéje és *Treuga Dei* a 11. századi Franciaországban

BANYÓ PÉTER
Birtoköröklés és leánynegyed. Kísérlet egy középkori jogintézmény értelmezésére

Conversio bagoariorum et carantanorum (forrásközlés)

Bemutatjuk Egyed Ákos történészt

2000/1-2

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:
PELYACH ISTVÁN

A kiadvány
Szeged Megyei Jogú Város Kultúrájáért Közalapítvány,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.,
a Fund for Central and East European Book Projects,
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram,
a Soros Alapítvány,
a József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
és a Szegedi Tudományegyetem Kulturális Iroda
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ
VAJDA ZOLTÁN

BENKES RÉKA
(olvasószerkesztő)

TARTALOM

Tanulmányok

NÓTÁRI TAMÁS
Medea Palatina (Megjegyzések Cicero Caelianájához, különös tekintettel Clodia személyére) 5

KŐFALVI TAMÁS
Büntető záradékok a pécsváradi konvent hiteleshelyi okleveleiben (1254-1526) 23

SZÁSZ GÉZA
A francia állam és a protestánsok a 17. században – tűréstől tiltásig 39

ZAKAR PÉTER
Haynau egyházi áldozatai 62

HERMANN RÓBERT
Az 1849-1850. évi kivégzések 82

URBÁN ALADÁR
Gróf Batthyány Lajos emlékezete 132

PAP JÓZSEF
„Én is a passzív ellenállók egyike voltam..." !? – A vármegye és hivatalnokai a reformkor végétől a Bach-rendszer bukásáig *(Borsod, Csanád és Somogy vármegye)* 159

Műhely

HOFFMANN ZSUZSANNA
Seneca az öngyilkosságról 184

ALMÁSI TIBOR
Záh Felicián ítéletlevele 191

Kitekintés

SZÉNÁSI ÉVA
A megújulás keresése (Henri Bergson és Guglielmo Ferrero egy-egy levele Georges Sorelhez) 198

MISKOLCZY AMBRUS
Charles-Louis Chassin (és Irányi Dániel) párbeszéde Edgar Quinet-vel 203

DÁN KÁROLY
Kállay Béni és a magyar imperializmus (Egy bátortalan kísérlet maradványai) 220

Múltidéző

A magyar szabadságharc spanyol megítélése (1849. március–október) A szöveget fordította, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az előszót írta Anderle Ádám, Babos Krisztina és Illikmann Anita 249

Elmélet és módszer

GÜNTNER PÉTER
A vagyon kutatásának nominális forrásai a századfordulón 276

Vita

KÖVÉR GYÖRGY
Hajnalhasadás? (Megjegyzések egy konferenciabeszámolóhoz) 290

Határainkon túl

„...a reformkor nem kezdet, hanem folytatás" (Interjú Kecskeméti Károllyal – készítette Deák Ágnes) 292

Kecskeméti Károly műveinek bibliográfiája 298

KECSKEMÉTI KÁROLY
Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben (1790-1848)
Fordította Balázs Péter 301

Figyelő

A magyar őstörténet muszlim forrásai
(Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. I/1.)
BALOGH LÁSZLÓ 324

Az Esztergomi Érsekség Okmánytárának új kötetéről
(Monumenta Ecclesiasticae Strigoniensis. Tomus Quartus. AB A. 1350. AD A. 1358.)
SZABADOS GYÖRGY 328

A mérsékelt liberálisok „aranykora" Spanyolországban
(Jose Luis Comellas: Isabel II. Una reina y un reinado.)
SEMSEY VIKTÓRIA 332

Újabb források az 1832-36-os országgyűlés történetéhez
(Deák Ferenc országgyűlési levelei 1833-1834.)
VÖLGYESI ORSOLYA 337

A megtalált tisztikar
(Bona Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban.)
PAP JÓZSEF 341

Számunk szerzői 345

NÓTÁRI TAMÁS

Medea Palatina

Megjegyzések Cicero Caelianájához, különös tekintettel Clodia személyére

A jelen írás *Cicero*nak *M. Caelius Rufus* védelmében 56 áprilisában a *Ludi Megalenses* első napján elmondott beszédének néhány aspektusát kívánja felvillantani. A *pro Caelio* Cicerónak Clodiusszal (és klánjával) vívott harcának igen fontos állomása, amely harc jelentős – olykor végzetes – hatást gyakorolt a nagy szónok életére, és ezáltal a köztársaság végének politikai eseményeire. Az ellenséges viszony első állomását 73-ra datálhatjuk, amikor Clodius jelentős csapást mért Terentiára, Cicero feleségére azzal, hogy a Vesta-papnő Fabiát, Terentia féltestvérét incestummal vádolta. Többek között e sérelmet kívánta Cicero 61-ben (részint Terentia ösztönzésére) megtorolni a Bona Dea-perben Clodius ellen tett vallomásával, amely azonban – minthogy Clodiust felmentették – nem a kívánt eredménnyel ért véget. Clodius erre Cicero 58-as száműzetésének előmozdításával és palatinusi házának lerombolásával felelt. 56-ban – a politikai és magánjellegű viszonyok sajátos egybeesése folytán – Cicero számára elérkezett a lehetőség, hogy a *Caelianá*ban megsemmisítő erejű csapást mérjen Clodiára, Clodius nővérére, akit a perben gyilkos humorral pellengérezett ki a római színház, tekintettel a komédia eszközeit igénybe véve – s így egy sajátos színpadi előadást rendezett az egyébként is a *ludi scaenici* idejéül szolgáló *Megalensiá*n. (Már nem tartozik az itt vizsgálandó *pro Caelio* történetéhez, de mint az ellenséges viszony utolsó állomását megemlítjük, hogy 52-ben Cicero védte Milót, aki utcai harcok során ölte meg Clodiust.)

I. I. e. 56 áprilisában az akkor huszonöt éves[1] M. Caelius ellen a *quaestio de vi* előtt fővádlóként L. Sempronius Atratinus, subscriptorként pedig L. Herennius Balbus és P. Clodius emelt vádat. A vádlott maga is mondott védőbeszédet,[2] ezenkívül M. Licinius Crassus Dives és (szokásához híven utolsóként emelkedve szólásra)[3] Cicero lépett fel védőként. A vádemelés feltehetően a *lex Plotia (Plauita) de vi* (65/4) alapján történt,[4] amely Cicero hír-

---

1 Plinius Maior Naturalis Historiája (a továbbiakban: Plin. NH) 82. május 28-ra teszi M. Caelius Rufus születését (7.165.), amit többen nem fogadtak el, így például Mommsen, Th.: Römisches Staatsrecht I-III. Berlin, 1887-1888. (a továbbiakban: Mommsen 1887-1888) I. 570[3], és a 82-es évszámot 85-re módosították. Mára elfogadottnak tűnik a pliniusi datálás helyessége, amit számos adattal támaszt alá Heinze, R.: Cicero Rede pro Caelio. Hermes 60, 1925. (a továbbiakban: Heinze) 194[3], már a kétségek és a vita említése nélkül mint tényt közli Caelius életkorát Stroh, W.: Taxis und Taktik. Die advokatische Dispositionskunst in Ciceros Gerichtsreden. Stuttgart, 1975. (a továbbiakban: Stroh) 243.

2 Cicero korában nem volt túl gyakori, hogy a vádlott magamagát védje a törvény előtt, vö. Quintilianus: Institutio oratoria (a továbbiakban: Quint. inst.) 4.1.46.

3 Cicero: Brutus (a továbbiakban: Brut.) 190.; Cicero: Orator (a továbbiakban: Or.) 130.; Quint. inst. 4.2.27.

4 Rotondi, G.: Leges publicae populi Romani. Hildesheim, 1966. 377.; Costa, E.: Cicerone guireconsulto I-II. Milano, 1927. (a továbbiakban: Costa) II. 91.; Kunkel, W.: Untersuchungen zur Entwicklung des römischen Kriminalverfahrens in vorsullanischer Zeit. München, 1962. 123[450]; Münzer, F.: Römische Adelsparteien und Adelsfamilien. Stuttgart, 1920. 200.; Classen, C. J.: Ciceros Rede für Caelius. In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt I.3. (Herausgegeben v.H. Temporini) Berlin – New York, 1973. (a továbbiakban: Classen) 63.; Stroh 246.; Mommsen, Th.: Römisches Strafrecht. Leipzig, 1899. (a továbbiakban: Mommsen 1899.) 564[2], a lex Plotiát egy Q. Catulus (comsul

adása alapján lázadást szító és elvetemült polgárok ellen született, akik fegyverrel veszik ostrom alá a senatust, erőszakot alkalmaznak a magistratusokkal szemben, és az állam ellen törnek.[5] A Caelius ellen felhozott vádak közül az első hármat, amelyek Caelius és Crassus védőbeszédében nyertek bővebb taglalást, csak Cicero összefoglalásából ismerjük meg: Cael. 23. *Itaque illam partem causae facile patior graviter et ornate a M. Crasso peroratam de seditionibus Neapolitanis, de Alexandrinorum pulsatione Puteolana, de bonis Pallae.* Cicero a maga számára a Dio, alexandriai filozófus ellen elkövetett merénylet kifejtését tartotta fenn.[6] A vádpontok valamely módon összefüggenek XII. Ptolemaiosnak[7] Róma által Egyiptom trónjára történt visszahelyezése ellen a senatus előtt tiltakozni kívánó alexandriai követséggel (ez a második és a negyedik vádpont esetén már első pillantásra is megállapítható). A követség 57-ben Dio vezetésével érkezett Rómába, ám a Pompeius által támogatott Ptolemaios király mindent elkövetett, hogy a senatusi audienciát meghiúsítsa.[8] A vád szerint Caelius, Ptolemaios, illetve Pompeius ezen ügyleteinek kezdettől fogva részese volt. A *pulsatio Puteolana* valószínűleg egy az alexandriai követség elleni, annak közvetlenül Puteoliba való megérkezése után történt támadás volt; nem kizárt, hogy a *seditiones Neapolitanae* ezzel valamilyen módon összefüggnek.[9] Ha a Nápolyból a Via Appián Rómába tartó követség magistratusi védelmet vett igénybe, úgy azt méltán nevezhetjük a megfelelő római terminus technicusszal *seditió*nak, mivel ez az államhatalommal szembeni ellenszegülést jelöli.[10] A *bona Pallae*nek[11] az alexandriai követséggel való kapcsolatát sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudjuk.[12] Ennek kapcsán meg kell említeni azon nézetet, mely szerint ez a per elsődlegesen politikai természetűnek tekinthető, így tehát Pompeius, Ptolemaios patrónusa ellen irányult, Cicero feladata pedig az volt, hogy megfossza az ügyet minden aktuálpolitikai vonatkozásától.[13] Ezzel szemben azonban a következők hozhatók fel: a vádlókat alapvetően magán és nem politikai jellegű motívumok mozgatták,[14] nevezetesen azon tény, hogy Caelius 56 februárjában *ambitus*[15] miatt vádat emelt a per idején 17 éves L. Sempronius Atratinus[16] vér

78-ban) által kezdeményezett törvénnyel kívánja azonosítani. Ugyanakkor a vádak alapjául szolgáló törvény megállapítása nem bír elsődleges jelentőséggel a jelen vizsgálódás számára.

5 Cicero: pro Caelio (a továbbiakban: Cael.) 1. legem, quae de seditiosis conseleratisque civibus qui armati senatum obsederint, magistratibus vim attulerint, rem publicam oppugnarint

6 Cael. 23., 51-55.

7 Ptolemaios személyéhez bővebben lásd Volkmann, H.: Ptolemaios XII. RE XXIII 2 (1959) col. 1748-1755.

8 Cassius Dio (a továbbiakban: Cass. Dio) szerint a követek egy részét már útközben megölette, a megmaradtak közül egyeseket Rómában tétetett el láb alól, másokat pedig fenyegetéssel és megvesztegetéssel vett rá arra, hogy sem jövetelük céljáról, sem pedig meggyilkolt társaikról ne tegyenek említést. A dolog ekkorra már Rómában is oly felháborodást váltott ki, hogy a senatus maga elé rendelte Diót, hogy beszámoltassa a történtekről, Ptolemaios azonban olyan nagy befolyással bírt, hogy sem a filozófus (aki később orvgyilkosság áldozata lett), sem a megölt követek ügye nem került a senatus elé (39.13). Vö. Cicero: De haruspicum responso (a továbbiakban: har. resp.) 34., Strabon: Geographika (a továbbiakban: Strab.) 17.7.96.

9 Heinze (201.) ennek kapcsán jelentéktelen helyi zendülésről beszél, amit Stroh (245[13]) azzal cáfol, hogy ebben az esetben a seditiones kifejezés használata nem volna jogosult.

10 Mommsen 1899. 532.

11 Quintilianus (inst. 4.2.27.) ennek kapcsán kiemeli, hogy erről maga Caelius is beszélt. Heinze (201.) ezen elemet birtok önkényes elfoglalásának tényállásában kívánja meghatározni, amely ellen általában az actio vi bonorum raptorun nevű keresettel lehetett élni (büntetőjogi vonatkozásairól Gaius: Institutiones 2.45., chhez lásd Mommsen 1899. 659[8]).

12 Stroh 245.

13 Pacitti, G.: Cicerone al processo di M. Celio Rufo. In: Atti I. Congresso internationale di Studi Ciceroniani, vol. 2. Roma, 1961. 67.

14 vö. Cael. 56.

15 Az ambitus vádjához más kontextusban lásd Nótári T.: Studiorum atque artium contentio (Cic. Mur. 22-30) Actas, 1999. 1-2. sz. 227.

szerinti apja, L. Calpurnius Bestia[17] ellen, akit – Cicero lévén védője – felmentettek a választási vesztegetés vádja alól, őt ismételten *ambitus* miatt kívánta törvény elé idézni.[18] E második vádemelést gátolta meg Atratinus a *de vi* vádemeléssel.[19] (Heinze szerint a politikum e perben nem cél, hanem eszköz.[20]) Pompeius népszerűsége épp ebben az időben érte el a mélypontot,[21] tehát a vádlók számára ténylegesen előnyt jelentett, hogy Caeliust mint Pompeius emberét támadhatták; ezen szempontból természetesen Cicero is igyekezett a per politikai élét tompítani (Pompeius neve egyetlen alkalommal sem fordul elő a *pro Caelio*ban.)[22]

Az egyes vádpontokon kívül Cicero számos olyan kérdést érint, amelyek nem tartoznak ténylegesen a vádhoz: így Caeliusnak Clodia, Metellus Celer özvegye ellen elkövetett állítólagos gyilkossági kísérletét.[23] Némiképp elkülönítve kezeli a Clodia elleni mérgezési kísérletet, ám egy megjegyzésből[24] világosan kiderül, hogy a bizonyítási láncolatban lényeges szerepe van a momentumnak. Caelius tehát pénzt szerzett Clodiától, hogy felbérelje Dio gyilkosait,[25] és ha a későbbiekben meg akarta mérgezni Clodiát, akitől a pénz származott, úgy ennek az volt a célja, hogy a merényletről tudomást szerzett asszonytól megszabaduljon.[26]

II. A Cicero és P. Clodius, valamint nővére, Clodia közötti ellenséges viszony kialakulása nem érthető meg Cicerónak az ún. *Bona Dea*-perben tett vallomása és az őt ennek megtételére indító okok ismerete nélkül. 62 decembere elején ülték meg Caesar, a pontifex maximus házában Róma előkelő asszonyai – köztük a Vesta-szüzek is – a *Bona Dea* ünnepét. (A *Bona Dea* neve közvetlen fordítása a görög *Agathé Theos*nak, aki gyógyító istennőként vált ismertté,[27] az őt említő felirat[28] és az attikai ábrázolások alapján alighanem Hygeia egy alakjával van dolgunk.[29]) Rómában egy imperiummal rendelkező magistratus házában tartották e szertartást,[30] amin csak az uralkodó osztály matronái és a Vesta-papnők vehettek részt,[31] az ünnepet a magistratus felesége vezette, tehát a *Bona Dea* nem rendelkezett külön papnővel.[32]

---

16 Atratinushoz bővebben lásd Münzer, F.: L. Sempronius. RE II A 2 (1923) col. 1366-1368.

17 Személyének azonosításához lásd Münzer, F.: Aus dem Leben des M. Caelius Rufus, Hermes 44. 1909. 135-142.

18 Vö. Cael. 16., 56., 78. Minthogy a köztársaság kori római perjog nem ismerte a perújrafelvétel intézményét, valószínűleg arról lehet szó, hogy Bestia újból hivatalra pályázott, Caelius pedig újra vádat emelt ellene (Heinze 195²).

19 A lex Plotia alapján emelt vádat soron kívül tárgyalták, tehát a Caelius által emelendő második ambitus vád előtt.

20 Heinze 197., Classen 67., 93.

21 vö. Cael. 78., Cicero: Epistulae ad Quintum fratrem (a továbbiakban: ad. Q. fr.) 2.6.6.

22 Stroh 246.

23 Costa II. 93.

24 Cael 56. Et vos non videtis fingi sceleris maximi crimen, ut alterius sceleris suscipiendi fuisse causa videatur? – S ti nem látjátok, hogy itt egy szörnyű bűntett (ti. a Dio elleni merénylet) vádját koholták, hogy ez a másik bűn (ti. a Clodia elleni merénylet) elkövetési indítékának tűnjék? vö. Nótári T.: Marcus Tullius Cicero M. Caelius védelmében mondott beszéde. Documenta Historica, 43. Szeged, 1999. (a továbbiakban: Nótári) 37.

25 Cael. 52.

26 Stroh 249.

27 Macrobius említi Saturnalia (a továbbiakban: Macr. Sat.) című művében (1.12.25.) a Bona Dea templomában tartott kígyókat és gyógyfüveket.

28 Corpus Inscriptionum Latinarum. (a továbbiakban: CIL) Leipzig-Berlin, 1862-1943. VI. 72.

29 Latte, K.: Römische Religionsgeschichte. München, 1992. (a továbbiakban: Latte) 228.

30 Cicero consulatusa idején a december 4-ről 5-re virradó éjjelén az ő háza szolgált helyszínül – Plutarchos: Cicero (a továbbiakban: Plut. Cic.) 19., Cass. Dio 37.35.4., feltételezhetjük, hogy a következő évben Caesar házában is ekkor került sor a szertartásra.

31 Cicero: Epistulae ad. Atticum (a továbbiakban: Att.) 1.13.3., har. resp. 37., Plut. Cic. 19., Cass. Dio 37.35.4., 37.45.1.

32 Latte 230.

A jelen eset szempontjából különös jelentőssséggel bír, hogy a szertartásról minden hímnemű élőlény – legyen az ember vagy állat – szigorúan ki volt zárva. Arról, hogy ezen az éjszakán mi történt, a történetírói források[33] nem adnak minden ponton egységes képet, a következő azonban majdnem teljes biztonsággal megállapítható: Clodius valahogyan bejutott a házba (Plutarchos szerint nyitva találta az ajtót, és úgy ment be). Hárfásnőnek álcázta magát,[34] ám Plutarchos és Appianos azon állítása, miszerint az álcázást nagyban megkönnyítette, hogy ekkortájt még nem kellett borotválkoznia, téves, elfeledkeznek ugyanis arról, hogy a *Bona Dea*-botrány idején Clodius már 29-30 éves volt. Dio Cassius közlése szerint célja Caesar feleségének, Pompeiának az elcsábítása volt (ami Dio Cassius szerint meg is történt), ám ez egyáltalán nem biztos. A szertartást egyébként nem Pompeia, hanem Caesar anyja, Aurelia vezette.[35] A megzavart ünnepet utóbb a Vesta-papnők megismételték (*instauratio*).[36]

A senatusban a *Bona Dea*-botrányt Q. Cornificius[37] hozta szóba először, a testület pedig a Vesta-papnők és a pontifexek elé utalta, akik a pontifex maximus, Caesar elnöklete alatt ültek össze.[38] E testületnek Caesar mellett még volt egy tagja, aki a későbbi perben szerepet vitt: L. Cornelius Lentulus Niger, Flamen Martialis.[39] A senatus jelentést kapott, miszerint a *Bona Dea*-szertartás megzavarása *nefas*nak számít. A jelentés után – de még a per előtt – Caesar elvált feleségétől, és kijelentette, hogy nem hajlandó a bíróság előtt tanúként megjelenni, ezáltal biztosítván Clodiust arról, hogy a köztük levő barátságban nem keletkezett törés.[40] A senatus elfogadta a jelentést, és speciális törvénykezési fórum felállítását határozta el, hogy az vizsgálja ki a Clodius által elkövetett incestumot.[41] A törvényszék tagjait nem az *album iudicum*ból választották sorsolás útján – miként ezt a *quaestiós* eljárás esetén szokásban volt[42] – hanem az elnöklő praetor személy szerint válogatta össze a résztvevőket, ami azon gyanút erősítette meg, hogy a bírák eleve elfogultak lesznek Clodiusszal szemben.[43] Ezen okból Fufius Calenus néptribunus vétót emelt a M. Piso által előterjesztett vád ellen.[44] Az ügy a nép elé került, Clodius ellenfelei közül itt hárman léptek fel igen határozottan, Cato, Favonius és Hortensius, majd ismét összehívták a senatust, és Fufius Calenus ellenállását leszerelvén elhatározták, hogy az eredetileg is tervezett módon fognak eljárni – erről értesítette Cicero Atticust február 13-án.[45] A következő senatusi ülésen Fufius két javaslatot tett: Clodius

---

33 Velleius Paterculus: Historia Romana 2.45.1., Plut. Cic. 28., Plutarchos: Caesar (a továbbiakban: Plut. Caes.) 9.; Suetonius: Divus Iulius (a továbbiakban: Suet. Iul.) 6.2.; Appianos: Bella civilia (a továbbiakban: App. Civ.) 2.14.52.; Cass. Dio 37.45.; Livius: Ab urbe condita librorum periochae 103.

34 har. resp. 44.; Plut. Cic. 28.2.; Caes. 10.1.; Iuvenalis: Saturae 6.337.

35 Suet. Iul. 74.2.; Schol. Bob. 89.26.

36 Att. 1.13.3.; Schol. Bob. 89.23. az instauratio intézményéhez lásd Latte 250., a Vesta-kultuszhoz Hommel, H.: Vesta und die frührömische Religion. In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Berlin – New York, 1972. I.2.397.; Pötscher, W.: Hestia und Vesta. Eine Strukturanalyse. Athlon. Satura Grammatica in honorem. T. R. Adrados, Vol. II. Madrid, 1987. 743.

37 Q. Cornificius nem túl esélyesen pályázott a 63-as esztendő consulatusára, Cicero nem sorolta a „nostri" közé (vö. Att. 1.13..3).

38 Att. 1.13.13., a Virgines Vestales és a Pontifices i.e. 69-ben történt közös fellépéséhez lásd Macr. Sat. 3.13.11.

39 Balsdon, J. P. V. D.: Fabula Clodiana. Historia, 15. 1966. (a továbbiakban: Baldson) 67.

40 Att. 1.13.3.; Plut. Caes. 10.8-10.; Suet. Iul. 6.2.; 74.2.; App. civ. 2.14.52.; Cass. Dio 37.45. Caesar eljárásának motívumait itt homály fedi, nem deríthető ki, hogy vajon Clodiust mint politikájának jelentős eszközét nem akarta-e kiengedni a kezéből, vagy pedig úgy vélte, hogy a pontifex maximus méltósága kívánja meg, hogy egy ilyen helyzetben elváljon – komolyabb gyanúval nem illetett – feleségétől.

41 Att. 1.13.3.

42 A quaestiós eljáráshoz lásd Kunkel, W.: Quaestio. In: Kleine Schriften. Weimar, 1974. 32.

43 Balsdon 69.

44 Cicero: Paradigma Stoicorum 4.32.

45 Att. 1.14.5.

ügyében tartsák meg a pert, de a bírák sorsolás útján jelöltessenek ki.[46] Az első javaslat elfogadásra talált, a másodikat elutasították,[47] a senatus Fufiust bízta meg, hogy terjessze a vádat a nép elé; Cicero szerint ez azért történt, mert Hortensius – és köre – teljességgel biztos volt abban, hogy Clodiust bármely bíróság elítélné.[48] A vádemelés tehát valamikor 61. március 15-e előtt megtörtént. Magáról a perről igen keveset tudunk, a vádat hárman adták elő, három Cornelius Lentulus: L. Cornelius Lentulus Crus, L. Cornelius Lentulus Niger (Flamen Martialis) és Cn. Cornelius Lentulus Marcellinus.[49] A vád ellen Clodius azon alibit kívánta igazolni, hogy a *Bona Dea*-szertartás napján nem Rómában, hanem Interamnában volt. Ezen alibit megdöntendő tanúként lépett fel számos a *Bona Dea*-ünnepen részt vett matrona, köztük Caesar anyja, Aurelia és Caesar nővére, Iulia is.[50] Cicero hasonlóképp tanúvallomást tett arról, hogy a szertartás napján Clodius meglátogatta Rómában – egyes források[51] szerint a látogatás a botrány előtt három órával (azaz késő este),[52] más értelmezések[53] szerint ez a reggeli salutatio alkalmával történt.[54] Clodiust végül felmentették; a per ilyetén kimenetelének több okát valószínűsíthetjük: nem zárható ki, hogy a bíróság tagjait megvesztegették, a pénz feltehetően Crassustól származott (fejenként három-négyszázezer sestertiust kaphattak az esküdtek)[55] – mind Catulus,[56] mind pedig Cicero utalt ezen lehetőségre.[57] A vesztegetés lehetősége mellett felmerülhet az esküdtszék félelme[58] és a kétség azt illetően, hogy Aurelia mennyire volt képes pontosan felismerni Clodiust.[59] Minthogy a per nem Cicero kívánsága szerint dőlt el, és tanúvallomása révén Clodiusban halálos ellenségre tett szert, ami további pályafutására nézve tragikus fordulatot – száműzetést – jelentett,[60] érdemes felvillantani azon motívumokat, amelyek Ciceró a perben ilyen határozott fellépésre indították. Cicero maga eljárásának önzetlen és pusztán „morális" okait hangsúlyozza,[61] azonban a szertartás megzavarásáról Atticusnak írott első híradása sem mentes bizonyos cinikus felhangtól.[62] A Clodiusszal szembeni fellépést a Catilina elleni harc egyik (utólagos) állomásának tünteti fel átfedéseket vélvén felfedezni a 63-as Catilina-összeesküvést és a Bona Dea-perben Clodiust támogató elemek között.[63] Ezen magyarázat azonban annyiban nem

---

46 Tatum, W. J.: Cicero and the Bona Dea Scandal. Classical Philology, 85. 1990. (a továbbiakban: Tatum) 206.

47 Baldson 70.

48 Att. 1.16.2.; 4-5., Spielvogel, J.: Clodius P. Pulcher – eine politische Ausnahmeerscheinung der späten Republik? Hermes, 125. 1997. (a továbbiakban: Spielvogel) 60.

49 Baldson 71.

50 Schol. Bob. 89.26.

51 Att. 1.16.2., 2.1.5.

52 Ebben az esetben Clodius alibije igen kevéssé plauzibilis és meglehetősen átgondolatlan.

53 Schol. Bob. 85.29.; Quint. inst. 4.2.88.

54 Feltételezve, de meg nem engedve Clodius alibijének hitelességét (amit C. Causinius Schola, interamnai vendégbarátja igazolt), a körülbelül 140 km-es utat Rómából lóháton egy nap alatt megtehette volna.

55 Schol. Bob. 86.30., 91.25.

56 Att. 1.16.5.; Cass. Dio 37.46.3.

57 Att. 1.16.5.

58 Fronto: Epistulae 22-26.

59 Balsdon 72.

60 Ilyen tekintetben Cicero mellett a Bona Dea-per másik vesztese Pompeia volt, ugyanis a botrány jó ürügyet szolgáltatott Caesarnak, hogy megszabaduljon (egyébként Clodiusszal folytatott liaisonnal nem gyanúsítható) feleségétől.

61 Att. 1.18.2.

62 Att. 1.12.3.

63 Att. 1.14.5.

tűnik kielégítőnek, hogy Clodius Catilinának – amint látni fogjuk – régi személyes ellensége volt, és maga nem vett részt az összeesküvésben.[64]

Plutarchos[65] a következőket jelöli meg annak okaként, hogy Cicero Clodiusra nézve terhelő tanúvallomást tett a *Bona Dea*-perben: Cicerót felesége, Terentia bírta rá ezen lépésre, akinek gyűlölete nem is annyira Clodius, mint inkább annak nővére, Clodia ellen irányult, minthogy Clodia állítólag azt akarta, hogy Cicero váljék el Terentiától, és őt, Clodiát vegye el feleségül. Cicero tanúvallomásával Terentia meg akarta rontani a viszonyt, hogy e lépésre ne kerülhessen sor, Cicero pedig tisztázni akarta magát a gyanú alól. Plutarchos maga is csupán mint szóbeszédet említi e lehetőséget, és jelentős részt a modern kor kutatói is ez alapján utasították el e verziót.[66] Ennek ellenére érdemes egy vizsgáló pillantást vetni e magyarázatra is. Plutarchos Clodiának Ciceróval kapcsolatos szándékát a 61-es évre datálja. A plutarchosi kronológia olykor igen bizonytalan, ám az esemény, amelyről beszámol, gyakorta történeti tény az időpont hibás meghatározása ellenére is.[67] A történet valósabb fényben tűnik fel, ha nem a 61-es, hanem a 63-as évben kíséreljük meg elhelyezni. Az ekkortájt kötött és tervezett politikai házasságok sorát végigtekintve[68] 63 végére tehetjük a Clodia és Metellus Celer között létrejövő frigyet.[69] Ezzel Metellus Celer bekerült az optimata körökbe, és Pompeius ellenfelének, Lucullusnak veje lett. Nem zárható ki, hogy az optimata párt tudatosan igyekezett Pompeiustól főbb támogatóit elidegeníteni. Cicero 63-ban lépéseket tevén a populares ellen, politikailag számottevő emberré vált az optimaták szemében – elképzelhető, hogy ekkor próbálkoztak meg elérni, hogy Cicero váljon el Terentiától, és vegye nőül Clodiát. S ha ezt követően a Ciceróval kötendő – politikailag[70] ígéretes – házasságot nem sikerült nyélbe ütni, úgy megelégedtek Metellus Celerrel; Cicero valószínűleg nem akarta felrúgni házasságát bizonyos időleges politikai előnyökért, s nem tekintette a római előkelő körökben szokásos házassági praxist politikai ütőkártyának.[71] Ám ha e hipotézist nem is fogadjuk el, Plutarchosnak azon gondolata, miszerint Cicerót Terentia vette rá a Clodius elleni tanúzásra, egyáltalában nem tűnik légből kapottnak, ha a két családnak egy korábbi konfrontációját tekintetbe vesszük.[72] A Terentia és Clodius közötti gyűlölködés 73-ból ered, amikor Clodius Catilinát Fabiával elkövetett iucestummal vádolta (Fabia Vestapapnő volt, és Terentia féltestvére). Catilinát – Catulus segítségének köszönhetően – felmentették, ám az eset Fabia, és ezáltal Terentia családjának hírnevét igencsak megtépázta.[73] Az esetről néhány hely áll rendelkezésünkre, így például Sallustius tényként említi az iucestumot,[74] és Ciceránál is találhatunk egy erre vonatkozó utalást.[75] Feltehetően ösztönzést adott Ciceránák a Catilina elleni fellépésre a 63-ban – az akkori consul, Cicero házában, Te-

[64] Epstein, D. F.: Cicero's testimony at the Bona Dea Trial. Classical Philology, 80. 1986. (a továbbiakban: Epstein) 230.

[65] Plut. Cic. 29.2-3.

[66] Baldson 72.; Weinstock, I.: Terentia (nr. 95.) RE 4A 1934. (a továbbiakban: Weinstock) 711.

[67] Dorey, T. A.: Cicero, Clodia, and the pro Caelio. In: Greece and Rome. Ser 2, 5. 1958. (a továbbiakban: Dorey) 179.

[68] Pompeius ekkortájt vált el Muciától, és vette el Caesar leányát Iuliát, Caesar – a Pompeiától való válás után 59-ben Calpurniát vette nőül, 62-ben Pompeius pedig felajánlotta Catónak, hogy házasodjék be a családjába, vö. Plutarchos: Cato minor 30., Plutarchos: Pompeius 44.

[69] 62 elején írott levelében Cicero Clodiát Mettelus Celer feleségeként említi – Cicero: Ad familiares (a továbbiakban: ad fam.) 5.2.6.

[70] Syme, R.: Roman Revolution. Oxford, 1939.

[71] Dorey 179.

[72] Epstein 232.

[73] de Benedetti, G.: L'esilio di Cicerone e la sua importanza storico-politica. Historica, 3. 1929. 549.

[74] Sallustius: De coniuratione Catilinae (a továbbiakban: Sall. Cat.) 15.1.

[75] Cicero: In toga candida 82.

rentia vezetésével – megtartott *Bona Dea* szertartás, ugyanis a Catilina-összeesküvés[76] résztvevőit már letartóztatták ugyan Rómában, ám Cicero még nem döntött a sorsuk felől. A *Bona Dea*-ünnepet ülő matronák látták az oltárt fellángolni, ami prodigiumnak[77] számított, amit az ünnepen részt vevő Vesta-szüzek és Terentia úgy értelmeztek, hogy a *pax deorum*ot helyreállítandó Cicerónak határozottan kell fellépnie az összeesküvőkkel szemben.[78] A papnőket és Terentiát valószínűleg a Catilina által reputációjára nézve megcsúfolt Fabián esett szégyen is tüzelhette.[79] (Azon értelmezési kísérlet, mely szerint a *Bona Dea*-ünnep 62-es meggyalázása Clodius politikai válasza lett volna arra, hogy a 63-as ünnepet Cicero befolyásolására használta fel,[80] nem tűnik megalapozottnak,[81] egyrészt mert Clodius nem tartozott Catilina hívei közé, másrészt pedig nehezen tételezhető fel, hogy ilyen tudatos politikai koncepcióval rendelkezett volna.)

Mind a Clodiával való házasság feltételezett terve miatti féltékenység hipotézise, mind a Fabiának Catilinia és Clodius általi megszégyenítése miatt érzett gyűlölet ténye egyértelműen jelzi, hogy Terentia nem csekély befolyást gyakorolt Ciceróra a Clodius[82] ellen teendő tanúvallomást illetően. Clodius is Terentiára kívánta hárítani Cicero fellépésének felelősségét, legalábbis 58-ban néptribunusként ezzel áltatta Cicerót,[83] hogy az ne meneküljön el Rómából, és ő így bosszúját jobban kiélvezhesse.[84] (Caesar ugyan felajánlott Cicerónak egy legatusi posztot, hogy az elhagyhassa Rómát – nem tisztázott, hogy ez Clodiusnak tribunusszá választása előtt[85] vagy után[86] történt-e –, ő azonban, noha tisztában volt a veszéllyel, nem távozott.[87]) A következmények, amelyeket sem Cicero, sem Terentia nem sejtettek, kellően ismertek. Clodiust 58-ban tribunus plebisszé választották – ehhez őt egy plebeius családnak kellett adoptálnia, ami Caesarnak mint pontifex maximusnak a hozzájárulásával meg is történt –, és a következő törvényjavaslatot terjesztette elő: mindazokat, akik római polgárt bírósági eljárás nélkül végeztettek ki, törvényen kívül kell helyezni. E törvény (amelyet visszaható hatállyal hoztak!) személy szerint Ciceró ellen irányult, aki a Catilina összeesküvés során bírósági eljárás nélkül, ám senatusi jóváhagyással végeztette ki a Tullianumban Catilina öt cinkosát.[88] Cicero száműzetésbe ment, és porig rombolt palatinusi villája helyén Clodius Libertas istennőnek állíttatott templomot.[89] „A világtörténelemben nem ez volt az első, s nem is utolsó visszaélés a szabadság nevével, de bizonyára egyike volt a legvisszataszítóbbaknak."[90] Minthogy a *Bona Dea* perben tett tanúvallomás 58-ban beálló végzetes következményeit sem

---

[76] Az összeesküvéshez lásd Havas L.: Cicero Catilina elleni első beszéde (Auct. Lat. I.). Budapest, 1967. 5.

[77] A prodigiumokról általában lásd Zinten, C.: Prodigium. Der Kleine Pauly. München, 1979. IV. 1151.

[78] Plut. Cic. 20.1-3.

[79] Weinstock 711.

[80] Benner, H.: Die Politik des P. Clodius Pulcher. Stuttgart, 1987. 37.; Will, W.: Der römische Mob. Darmstadt, 1991. 48.; Moreau, Ph.: Clodana Religio. Un procés politique en 61 av. J-C., Paris, 1982. 15.

[81] Spielvogel 59.

[82] Clodiusnak Cicerónál tett reggeli salutatiója nem jelent kettejük között baráti viszonyt, csupán annyit, hogy még nem váltak nyíltan ellenségekké (Epstein 234.), a salutatión nem csak barátok és párthívek vettek részt (Att. 1.18.1.; ad fam 9.20.3.).

[83] Plut. Cic. 30.1-3.

[84] Epstein 234.

[85] Att. 2.18.3., 2.19.5.

[86] Cass. Dio 38.15.2.

[87] Cicero: De provinciis consularibus 41., 42.

[88] Uttschenko, I. L.: Cicero. Berlin, 1978. 121.; Trencsényi-Waldapfel I.: Cicero. Budapest, 1959. (a továbbiakban: Terncsényi-Waldapfel) 43.

[89] A templom Clodius általi botrányos felszenteléséről lásd Köves-Zulauf, Th.: Bevezetés a római vallás és monda történetébe. Budapest, 1995. 65.

[90] Trencsényi-Waldapfel 43.

Cicero, sem Terentia[91] nem tudhatta előre, eljárásuk nem tekinthető következetlennek, hogy a 61-es perben megkíséreljenek elégtételt venni a Fabián keresztül az egész családot 73-ban ért sérelemért.

III. A történeti-politikai helyzet és a Cicero és a gens Clodia között fennálló ellenséges viszony állomásainak áttekintése után fordítsuk figyelmünket a körülmények által létrehozott retorikai szituációra és arra, hogy Cicero hogyan kezeli azt. De Saint-Denis a *pro Caeliót* a legszellemesebb Cicero-beszédnek nevezi,[92] ami jelentős részben a beszéd elhangzásának dátumából (április 4.), a *Ludi Megalenses* első napja által nyújtott némiképp visszás helyzetnek komikai eszközökkel való maximális kiaknázásából ered.[93] A *Ludi Megalenses* (április 4-10.) a *Magna Mater* (Cybele) ünnepe, akinek a kultuszát 205-204-ben közvetlenül a második pun háború vége előtt hozták be Rómába a Sibylla-könyvek utasítása alapján.[94] Ekkor a kultusz székhelyéhez fordultak,[95] jelen esetben Attalos pergamoni királyhoz, aki átadta az istennőt megjelenítő fekete követ, és hajót szerelt fel, hogy azzal Rómába vihessék azt.[96] (Egy másik hagyomány szerint a követ közvetlenül Pessinusból vitték Rómába.[97]) Az istennőt Rómában ünnepi ceremóniával hozták be, a senatus Scipio Nasicát bízta meg, hogy fogadja a *Magna Matert*,[98] egyes források szerint a Vesta-papnő Quinta Claudia ártatlanságát bizonyítandó a Tiberisen a homokzátonyon megakadt, követ szállító hajót egymaga indította újra.[99] Palatinusi templomában is állott Claudiának egy szobra,[100] e templom 191-ben készült el, s ekkor vezették be a *Megalensiát*, és az ennek alkalmával tartott színpadi játékokat (*ludi scaenici*). A *Ludi Megalenses* szertartásán ugyanakkor – miként az egész római Cybele-kultuszban – semmilyen szerepet nem kapott az Attis öncsonkítására emlékeztető őrjöngő gallus-tánc,[101] ugyanakkor a régészeti leletanyag bizonyítja Attis kultuszának a *Magna Mater*rével egykorú megjelenését, ugyanis a palatinusi ásatások során 1950-1-ben a Cybele-templom cellájából kis Attist ábrázoló szobrocskák kerültek elő az i. e. 2. századi rétegből.[102] (Ez egyértelműen cáfolja azon álláspontot, miszerint Cybele kultuszát Attisé nélkül vették át Rómában[103] – miként ez már filológiai alapon is kétségesnek tűnt.)[104]

---

91 Cicero száműzetése idején Clodia nem szűnt meg Terentiát üldözni (Cael. 50.), így az végül a Vesta-szüzeknél volt kénytelen menedéket kérni. (Att. 14.2.2.)

92 de Saint-Denis, E.: Le plus spirituel des discours cicéroniens: le Pro Caelio. L' Information litéraire, 10. 1958. 105.

93 Salzman, M. R.: Cicero, the Megalenses and the defense of Caelius. American Journal of Philology, 103. 1982. (a továbbiakban: Salzman) 301.

94 Latte 258.

95 Schmidt, E.: Kulturübertragungen. Gießen 1909. RVV VIII. 2. 1-30.

96 Arnobius: Adversus nationes (a továbbiakban: Arnob.) 7.49.; Livius: Ab urbe condita (a továbbiakban: Liv.) 29.10.4., 29.14.5.; Ovidius: Fasti 4.255.; Silius Italicus: Punica 17.1.; Appianos: Hannibalika 233.

97 har. resp. 27.; Liv. 29.10.7.; Strab. 12.567.; Arnob. 7.49.; Ammianus Marcellinus: Res gestae 22.9.5.

98 Köves-Zulauf, Th.: Zur Empfang der Magna Mater in Rom. Historia, 12. 1963. Kleine Schriften, Heidelberg, 1988. (a továbbiakban: Köves-Zulauf 1963.) 55.

99 Suetonius: Tiberius 2.3.; Lactantius: Divinae institutiones 2.7.12.

100 Tacitus: Annales 4.64.

101 Latte 260.

102 Köves-Zulauf 1963. 54.

103 Roscher, W. H.: Ausführliches Lexikon der griechisch-römischen Mythologie. Leipzig, 1884-1890. 724.; Shatzman, I.: Senatorial Wealth and Roman Politics. Brüssel, 1975.; Altheim, Fr.: Römische Religionsgeschichte. Baden-Baden, 1951-1953. II. 51.

104 Schmidt, E.: Kulturübertragungen. Gießen, 1909. RVV VIII. 2. 1.30.; Graillot, H.: Le culte de Cybéle. Paris, 1912. 101.

Amint már említésre került, a *Megalensián* kezdettől fogva tartottak színházi előadásokat.[105] A gens Claudia két tagjának a perben való közvetlen érintettségén és a Clodia és Quinta Claudia közötti kontraszt[106] kiemelésén kívül még egy másik „kapocs" állott fenn a *Megalensia* és a család története között: Clodius több alkalommal is megzavarta a *Magna Mater* ünnepét. A második botrányt 56. április 8., 9. vagy 10-én okozta,[107] amikor felfegyverzett rabszolgákkal rohanta meg és foglalta el a színházat, ahol az előadás folyt[108] – ez tehát a pro Caelio elhangzása után néhány nappal történt. Az első incidensre azonban a beszéd hallgatói gondolhattak, és minden bizonnyal gondoltak is, hiszen Clodius 58-ban részese volt egy a pessinusi Cybele-szentély elleni akciónak,[109] amely során Brogitarus, galata fejedelem, aki Clodius bandáját pénzzel támogatta, Clodius segítségével megszerezte magának a pessinusi Cybele-papi méltóságot (amihez királyi cím járt), előzvén e tisztség legitim betöltőjét és szétzüllesztve a kultuszt.[110] Ily módon a *Megalensiá*hoz a gens Clodia mind történeti, mind aktuálpolitikai szempontokból szorosan kapcsolódott.

IV. Cicero a beszéd kezdetén mintegy sajnálkozását fejezi ki amiatt, hogy a bíráknak még az ünnepnapon sem jut osztályrészül pihenés,[111] és nem nézhetik az éppen akkor folyó színházi előadást. A szónok tehát saját színházi előadást, komédiát rendez nekik,[112] amelynek központjába a vád forrásaként meghatározott Clodiát[113] állítja. Ezzel elsősorban nem a vádlott személyét igyekszik a bírák szemében rokonszenvessé tenni, hanem az ellenfél „mozgatórugójára", az *opes meretriciaere* irányítja a figyelmet,[114] s az pedig a hallgatók számára nem lehet kétséges, hogy ki áll a *meretrix* kifejezés mögött: a Dio elleni gyilkossági kísérlet vádjának fő tanúja, a ledér életviteléről ismert római vígözvegy, Clodia Metelli.[115] A tényleges vádpontokra – *de vi* – adandó válasz előtt Cicero szükségesnek látja, hogy a Caelius kárára koholt gyalázkodásokra feleljen.[116] A *vita ante actá*ra vonatkozó részből[117] a következő fő vádpontok olvashatók ki: Caelius vétett a *pietas* és a *fides* ellen, nem tanúsított apja iránt kellő tiszteletet,[118] és Calpurnius Bestiával szemben sem járt el megfelelően, amikor törvény elé idéztette;[119] a *luxuria*,[120] amelyet mind Herennius, mind pedig Clodius Caelius szemére vetett;[121] az ifjúkori kicsapongó életmód;[122] a politikai természetű megjegyzések: a Catilinához fűződő baráti viszony;[123] állítólagos részvétel az összeesküvésben,[124] *crimina ambitus*[125] és

[105] Adamik, T.: Római irodalom az archaikus korban. Budapest, 1993. 10.
[106] Cael. 34., Nótári 26[54]
[107] Salzman 303.
[108] har. resp. 21-29.
[109] har. resp. 27.
[110] har. resp. 28., Köves-Zulauf 1995 7.
[111] Cael. 1.
[112] Gotoff, H. C.: Cicero's analysis of the prosecution speeches in the pro Caelio: an exercise in practical criticism. Classical Philology, 81. 1986. 123.
[113] Cael. 2.
[114] Cael. 1.
[115] Nótári 12[4]
[116] Cael. 3.
[117] Cael. 3-22.
[118] Cael. 4., 18.
[119] Cael. 26.
[120] Cael. 4., 17.
[121] Cael 27.
[122] Cael. 6-14.
[123] Cael. 10-14.
[124] Cael. 15.
[125] Cael. 16.

a pontifex választásoknál támadás egy senator ellen.[126] (A „vádak" csoportosítása tetszőleges lehet, azonban sorrendjük jórészt követik Caelius életútját.)[127]

A harmadik rész[128] a Dio elleni merényletet tárgyalja, ezt Clodia azon kijelentésével támasztja alá a vád, hogy Caelius tőle pénzt szerzett, hogy Lucceius rabszolgáit megvesztegesse, majd pedig megpróbált tőle mint terhelő tanútól megszabadulni.[129] Clodia e két kijelentését önálló vádpontként taglalja,[130] az *aurum*[131] és a *venenum*[132] vádakat külön-külön cáfolja meg.[133]

Cicero egyik – világosan érzékelhető célja az –, hogy a per politikai felhangjait lehetőség szerint tompítsa, többek között ezért nem helyezi előtérbe a Dio ellen elkövetett támadást. A *crimen veneni* kellően ismert, Clodia mellett feltehetően mások vallomása is rendelkezésre állott azon pontban, hogy Caelius megkísérelt mérget átadni Clodia rabszolgáinak. (Érdekes módon Cicero az egész beszéd során nem nyújt más verziót e történet helyett, hanem megelégszik azzal, hogy az ellenfél előadásának következetlenségeit nevetségessé tegye, és hangsúlyozza azt, hogy a corpus delicti nem áll rendelkezésükre. Ezzel ugyan nem oszlatja el teljességgel a gyanút Caeliusról, de legalább ki tudja ragadni e momentumot eredeti kontextusából.)[134]

Mostani vizsgálódásunk szempontjából lényeges kérdések a beszéd középső részében[135] vetődnek fel: a *de vita* – vagy *de moribus* – paragrafusok végeztével a szónok a tényleges vádpontokra irányítja tekintetét. A Dio ellen elkövetett orvgyilkosságot néhány mondattal letudja, utal arra, hogy a gyilkosság szerzője Ptolemaios király volt, akinek az elkövetéshez az időközben felmentett Asicius szolgált eszközül – ezért nem vetülhet Caeliusra a gyanú árnyéka sem.[136] Ezt követően hirtelen visszatér a Caelius életvitele ellen megfogalmazott kifogásokhoz (*deliciarum obiurgatio*);[137] a kisebb horderejű szabadosságok esetén liberális álláspontra helyezkedik úgy vélvén, hogy az ifjúságnak joga van ahhoz, hogy kitombolja magát, amíg azzal komolyabb kárt nem okoz,[138] a súlyosabb esetekben pedig arra kéri a bírákat, hogy tegyenek különbséget a *res* és a *reus* között, azaz vegyék észre, hogy a felhozott kifogások a korabeli fiatalságot érintik általában, és nem konkrétan Caeliust.[139] Majd egy határozott *crimen luxuriae*re tér át: a Clodiától szerzett pénz igen bensőséges kapcsolatra enged következtetni, ami viszont keserű szakítással ért véget.[140] Az első pillantásra logikus folytatás (egyfelől tagadhatná e szerelmi kapcsolat létét, másfelől pedig annak hirtelen megszakadása miatt mindenestül kétségbe vonhatná a két *crimen* hitelességét) helyett Cicero más utat választ: a következőkben[141] Clodia tanúvallomásának hitelességét vonja kétségbe azon az ala-

[126] Cael. 19.
[127] Heinze 214.
[128] Cael. 51.69.
[129] Cael. 63.
[130] Cael. 51. Duo sunt crimina una in muliere summorum facinorum, auri quod sumptum a Clodia dicitur, et veneni quod eiusdem Clodiae necandae causa parasse Caelium criminantur. A vád két nagy horderejű bűnről szól, amelyet egyetlen nő ellen követtek el: az aranyról, amelyről azt mondják, hogy Caelius Clodiától kölcsönözte, s a méregről, amelynek kapcsán azzal vádolják Caeliust, hogy azt Clodia megölésére szerezte be. (Nótári 35.)
[131] Cael. 51.
[132] Cael. 56.
[133] Stroh 260.
[134] Stroh 261.
[135] Cael. 23-50.
[136] Cael. 24.
[137] Cael. 27.
[138] Cael. 28.
[139] Cael. 29-30.
[140] Cael. 31.
[141] Cael. 32-36.

pon, hogy mint elhagyott és féltékeny szerető nem képes elfogulatlanul megítélni Caeliust. (Ezzel anticipálja az argumentatióba[142] tartozó tárgyat – *de vi* –, ami által a *vis* és a *luxuria* egymásba átcsapóan változik a 23-50. paragrafusban: 23-24. *vis*, 25-31. *luxuria*, 32-36. *vis*, 37-50. *luxuria*, 51. *vis*.)[143]

E ponthoz kapcsolódik Heinze kiváló megfigyelése, miszerint a vád konstrukciója elsősorban és kizárólag Clodia tanúvallomására épült, így nem ronthatta le ennek hitelét azáltal, hogy Clodiát mint Caelius elhagyott szeretőjét állítja elénk – következésképpen e kapcsolatot csak Cicero hozhatta szóba a perben.[144] Caeliust tehát oly váddal szemben védte meg (hiszen a Clodia-liaison már nem oly általános, mint a felemlített *amores* és *libidines*), amelyet senki nem hozott fel ellene.[145] Mindez annál is inkább helyesnek tűnik, mert nincsen az egész *pro Caelió*ban egyetlen olyan pont sem, ahol Cicero Clodia és Caelius szerelmi viszonyát köztudomású ténynek tételezné fel a hallgatóság körében; számos helyen emleget bizonyos általánosan elterjedt híreszteléseket külön-külön mindkét személy szexuális élete kapcsán, ám a kettejük közti kalandot illetően soha. Így tehát Clodia és Caelius egyenként is szabados életvitelét Cicero hozza egy nevezőre, és költ köztük kapcsolatot.[146] A szituációt egy Ciceránál kevésbé zseniális védő a következőképp aknázta volna ki: elsőként a *crimen luxuriae* jelentőségét csökkentené, rámutatna a vádak meglehetősen általános voltára és az ifjúságnak a könnyed életvitelre való jogára, másodikként pedig Clodia hitelét vonná kétségbe – ami talán nem is volna oly nehéz, hiszen 56-ban a nép körében már meglehetősen elterjedtek voltak a fivérével, Clodiusszal állítólagosan folytatott vérfertőző kapcsolatáról szóló gúnyversek,[147] s ezáltal megkérdőjelezné, hogy komoly hitelt tulajdoníthat-e egy római bíróság egy *meretrix* tanúvallomásnak. A Ciceránál kevésbé zseniális szónok azonban a következő nehézségekkel találná magát szembe. Hogyan mérhet két mércével, azaz miért oly elnéző Caelius, és miért oly szigorú Clodia ledér életvitelével szemben? (Tény, hogy amíg Caelius csupán fiatal lovag, addig Clodia egy consul özvegye, ám a beszéd esetlegesen hitetlenné válhatna e kettőség által.) Ha Clodia – pontosan életvitele miatt – nem is volna túlságosan hitelesnek számító tanú, ez még nem adna okot arra, hogy feltétlenül hazudjon. És egyáltalában miért lett volna kapható arra, hogy Caelius ellen hamis vallomást tegyen?[148]

Cicero briliáns konstrukcióval húzza ki az esetleges ellenvetések méregfogát: Hogyan is állna a dolog, ha Clodia Caelius szeretője lett volna? A Caeliusszal szembeni morális averziók élét éppenséggel elveszi azon tény, hogy egy Clodia-féle nővel *adulterium* nem is lehetséges, hiszen ez az *amores meretricii* közé sorolható. Ezzel pedig egy csapásra megoldódik Clodia tanúvallomásának okára vonatkozó kérdés: az elhagyott szerető bosszúért liheg, és ezért tesz hamis vallomást, tehát az nem értékelhető. Ugyanakkor első látásra nem áll túlságosan nagy háttér Cicero rendelkezésére, hogy „létrehozza" a Caelius és Clodia közti szerelmi viszonyt: mindketten a Palatinuson laknak, és nem éppen aszkétikus életvitelükről nevezetesek. A szónok azonban talál még egy pontot: a vád állítása szerint Clodia pénzt adott Caeliusnak, aki később meg akarta Clodiát mérgezni (*aurum et venenum*); Cicero – kézenfekvőnek tűnő – konstrukciója szerint mindenre csak egy igazán bensőséges kapcsolat és egy viharos szakítás miatt kerülhetett sor. Ám a dilemma még így is nehezen oldható fel: vagy igazak a vád állításai, és akkor Caelius bűnös a Dio elleni merényletben, vagy nem igazak, s akkor nem hozható létre a Caelius-Clodia liaison. Cicerának tehát fel kell mentenie a vádlottat (*luxuria*), és hiteltelenné kell tennie Clodia vallomását (*vis*). Ha kettejük viszonya szé-

[142] Cael. 51-69.

[143] Stroh 266.

[144] Heinze 228.

[145] Heinze 245.

[146] Stroh 272. (Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy Clodia és Caelius ne folytathattak volna titkos szerelmi viszonyt, csupán azt teszi világossá, hogy az semmiképpen sem lehetett Róma-szerte ismert.)

[147] ad. Q. fr. 2.3.2.

[148] Stroh 274.

les körben ismert lett volna, úgy Cicerónak a luxuria-pontot a *de vita ac moribus* részben, a Clodia elleni támadást a *crimen de vi* részben kellett volna elhelyeznie, így azonban a *crimina auri et veneni* pontokban foglalkozik Clodia hitelével, s építi fel és manipulálja a Clodia-Caelius viszonyt.[149]

Tekintsük át, hogyan hozza létre e kapcsolatot a szónok: a beszéd elején (1 sqq.) Clodiát még nem nevezi meg, csak az *opes meretriciae*t említi, amelyre jól – és felcsigázóan – rímel az *intolerabilis libido* és a *nimis acerbum odium* (2). Amikor Caeliusnak a Palatinusra költözését említi, már világosabban fogalmaz: (18) Quo loco possum dicere id quod vir clarissimus, M. Crassus, cum de adventu regis Ptolemaei quereretur, paulo aute dixit: „utinam ne in nemore Pelio ..." ac longius mihi quidem contextere hoc carmen liceret: „nam numquam era errans" hanc molestiam nobis exhiberet „Medea animo aegro, amore saevo saucia ..." – Ehelyütt én is elmondhatom, amit a kiváló férfiú, M. Crassus midőn Ptolemaios király jövetelét felpanaszolta, kevéssel azelőtt mondott: „Bárcsak Pelion ligetében (a hajó) ne..." s még tovább is idézhetném a verset: „Ugyanis akkor az úrnő bolygva..." okoz nekünk gondot „Medea sajgó szívvel, kegyetlen szerelemtől megsebezve."[150] Cicero itt az ismert Medea-motívumot használja fel, ami a per során már néhányszor előkerült, hiszen Atratinus Caeliust pulchellus Iasonnak nevezte, s utalt a kölcsönzött arany kapcsán az aranygyapjú történetére,[151] Caelius pedig Pelia cincinnatusnak titulálta Atratinust.[152] Tovább is fűzi a gondolatot: hanc Palatinam Medeam migrationemque hanc adulescenti causam sive malorum omnium sive potius sermonum fuisse – e palatinusi Medea s e költözés voltak ezen ifjú számára minden rossznak vagy még inkább minden szóbeszédnek okai.[153] A pénz és méreg motívumot (30 – duo sunt autem crimina, auri et veneni) a *luxuria* tárgykörébe utalja, s ebből kíván Clodia és Caelius kapcsolatára következtetést levonni. Ha ezt azonban expressis verbis kimondaná, úgy elismerné, hogy a vádak igazak.[154]

Az ellenfél vádpontjait Cicero egy „*ut dicitur*" kitétellel megismétli, ám csak annyiban engedi őket valósnak és igaznak feltűnni – helyesebben függőben tartja a rájuk adandó választ –, amennyiben céljainak megfelel.[155] Itt idézi meg az alvilágból Appius Claudius Cae-

[149] Stroh 275.

[150] Nótári 19.

[151] Münzer 136[3]

[152] Quint. inst. 1.5.61.

[153] Nótári 20.

[154] Stroh 278.

[155] Két vádpontunk van: az arany és a méreg; ezeknek kapcsán egy és ugyanazon személyről van szó. Azt mondják, az aranyat Clodia adta, a mérget pedig azért szerezték, hogy Clodiának adják be. Minden más állítás rágalom és nem vád, inkább illik arcátlan civakodáshoz, mint közvádas eljáráshoz. „Házasságtörő, szemérmetlen, szavazatokkal üzérkedő" – ezek gyalázkodások, nem vádak. Ezen gyanúsításoknak semmiféle alapja, semmiféle támpontja nincsen. A dühödt vádló vaktában és bizonyság nélkül szórta szitkait. (31) E két vádpontnak azonban már látom a forrását, látom a szerzőjét, látom magát a pontosan megnevezhető személyt. Caeliusnak aranyra volt szüksége, Clodiától kapott, tanúk nélkül kapta, addig tartotta meg, ameddig csak akarta. Ebben egy bensőségesen bizalmas viszony egyértelmű jelét látom. Ugyanőt Caelius meg akarta ölni; mérget szerzett, felbérelte a szolgákat, meghatározta a helyet, s a mérget titokban oda elvitte. Ebben megint csak hatalmas gyűlöletet látok, ami egy kíméletlen szakítás folytán keletkezett. Ezen perben, bírák, az egész ügy Clodia körül forog, e nemcsak hogy híres, hanem igen hírhedett nő körül, akiről nem mondok semmi mást, hogy a vádakat visszaverjem. (32) Te pedig, Gnaeus Domitius, kiváló bölcsességednél fogva belátod, hogy most egyedül ezzel a nővel van dolgunk. S ha nem maga mondaná, hogy aranyat kölcsönzött Caeliusnak, s nem vádolná meg ugyanőt azzal, hogy az mérget készített számára, arcátlanul járunk el vele szemben, ha mint úri hölgyet másként nevezzük, mint ahogy azt egy úrinő méltósága megköveteli. Ha viszont ettől a nőtől eltekintünk ezen ügyben, nem marad ellenfeleinknek egyetlen vádpontja, semmiféle eszköz arra, hogy M. Caelius ellen támadást intézzenek; s mi mást kell tennünk nekünk védőknek, hacsak nem azt, hogy visszaverjük azokat, akik bennünket támadnak? S ezt jóval erélyesebben tenné, ha nem gátolna benne

cust (prosopopoiia), ami semmiképpen nem a genus grandéhez tartozó eszköz[156] jelen esetünkben,[157] hanem komikus momentumokban[158] nem szűkölködő fogás, hogy az ősi római erényeket összevethesse Clodia életvitelével. Látszólag ez nem szolgálja a védelmet, hiszen a megidézett ős meg van győződve az *aurum et venenum* vád igazságáról,[159] az agg censor beszéde viszont immár egyértelműen beletáplálja a bírák fejébe Clodia és Caelius kapcsolatának tényét és Clodia romlottságát.[160]

Ezt követően kerülhet sor Clodia tekintetében a *reprehensio testisre*, amely Clodiát mint féltékeny, elhagyott szeretőt mutatja be, Caeliusról pedig bebizonyítja, hogy nem *adulter*, csak *amator*. Az előző szereposztásnak (előbb Cicero, majd Appius Claudius Caecus beszélt) megfelelően itt is maga a szónok, majd P. Clodius Pulcher nyilatkozik meg, ezzel Cicero a bizonyítási felelősséget jórészt áthárítja a két megidézett személyre. Cicero taktikája itt még világosabbá válik: „Ha a méreg és az arany vádja igaz, akkor Clodia Caelius szeretője volt – ha a szeretője volt, úgy tanúvallomása értéktelen, tehát a méreg és az arany vádja nem bizonyított."[161] Tehát a méreg és az arany vádja, amit Cicero foglalt így össze, hogy megalkothassa a liaisont, immáron feleslegessé vált, tehát el kell tüntetni, méghozzá feltűnés nélkül, hogy a bírák ne emlékezzenek arra, hogy milyen premisszákon alapult a következtetésük.[162]

---

azon ellenséges viszony, amely köztem és e nő férje között fennáll – bátyja közt akarom mondani, itt mindig megbotlik a nyelvem. Most tehát mérséklettel fogok eljárni, s nem megyek tovább, mint arra védői kötelességem és maga az ügy kényszerít: ugyanis sohasem szándékoztam nőkkel ellenséges viszonyt fenntartani, különösképp azzal a nővel nem, akit általánosan inkább mindenki barátnőjének, semmint bárki ellenségének tartanak. (Nótári 24.)

156 Quint. inst. 12.10.61.

157 Geffcken, K.: Comedy in the pro Caelio. Leiden, 1973. (a továbbiakban: Geffcken) 18.

158 Például az utalás Appius Claudius vakságára: (33) minimum enim dolorem capiet qui istam non videbit.

159 (33) Ám előbb megkérdem tőle magától, miként kívánja inkább, hogyan viselkedjek vele, zordul, szigorúan, régi szokás szerint, avagy kedvesen, elnézően és udvariasan. Ha régiesen komor hangon és stílusban szólok, akkor meg kell idéznem valakit az alvilágból, a szakállas atyák közül, s nem egy olyat, akinek csinos szakálla van, amilyet Clodia az ifjakon szeret, hanem valakit, aki olyan félelmetes szakállt visel, mint amit a régi szobrokon és az ősök képmásain látunk, hogy majd ő dorgálja meg e nőt, s helyettem beszéljen, nehogy Clodia még rám haragudjon meg. Jelenjék meg tehát valaki az ő saját családjából, talán leginkább ama nagy Appius Claudius Caecus, neki fog ez még a legkevésbé fájdalmat okozni, hiszen nem fogja látni e nőt. Ha ő megjelenne, bizonyára így támadna rá, és így beszélne: „Asszony, mi dolgod neked Caeliussal, ezzel a suhanccal, egy idegennel? Miért voltál vele oly bensőséges kapcsolatban, hogy aranyat kölcsönöztél neki, majd pedig oly ellenséges viszonyban, hogy mérgétől kelljen félned? Nem láttad atyádat, nem hallottad, hogy nagybátyád, nagyapád, dédapád, ükapád és szépapád mind consulok voltak? (34) Nem emlékszel, hogy röviddel ezelőttig Q. Metellusnak voltál felesége, azon kiváló, bátor, s hazáját mindenek felett szerető férfiúnak, aki épphogy csak kilépett háza küszöbén, s erényével, dicsőségével és tekintélyével felülmúlt szinte minden polgárt? Nagy tekintélyű nemzetség sarjaként egy dicső családba mentél férjhez, miért voltál oly bizalmas viszonyban Caeliusszal? Rokonságban, sógorságban, baráti viszonyban állt férjeddel? Egyik sem. Mi más volt ezt hát, mint könnyelműség és élvhajhászás? S ha már férfi őseid képmásai nem voltak rád hatással, nem intett legalább nősarjam, a neves Quinta Claudia arra, hogy házunk asszonyainak jeles dicsőségét buzgón kövesd; sem ama híres Vesta-szűz, Claudia, aki triumphust tartó atyját átölelvén nem engedte, hogy azt az ellenséges néptribunus lerántsa kocsijáról? Miért voltak rád nagyobb hatással fivéred vétkei, mint az atyai és ősatyai erények, amelyek az én időmtől fogva családunk mind férfi-, mind nőtagjaiban megmutatkoztak? Azért akadályoztam meg a Pyrrhussal kötendő békét, hogy te nap mint nap parázna szerelmekre köss megállapodásokat, azért láttam el Rómát vízzel, hogy te azt fajtalan célokra használd, azért építettem utat, hogy te azon idegen férfiak kíséretében sétálj? (Nótári 25.)

160 Stroh 282.

161 Stroh 282.

162 (35) De miért is beszéltettem, bírák, egy ilyen tekintélyes szereplőt, hogy attól kelljen tartanom, a nevezett Appius Caecushoz fordul, s censori szigorával őt is vádolni kezdi? Ám ezt későbbre halasztom,

A *crimina auri et veneni* belcolvadnak a *crimen luxuriae*be, és a beszéd további részében már így kerülnek említésre. A Clodius szájába adott beszédben már ténynek számít, hogy Clodia Caelius szeretője – míg Appius Claudius csupán különféle gyanújelekből következtetett erre.[163] (A két szereplő informáltsága megfelel a hallgatók látszólagos tudásszintjének.) Clodius meglehetősen szabadosan részletezi a szerelmi viszonyt – s ezáltal Cicero halálos csapást mér Clodia vallomására.[164]

A *pro Caelio* 30-36. paragrafusainak szerkesztésében több egymás mellett futó szálat láthatunk; a tartalom szempontjából: 30-32. hipotetikus következtetés az aranyból és a méregből a viszonyra és a szakításra (a beszélő itt Cicero), 33-34. a tényleges (immáron nem hipotetikus) következtetés, a beszélő Appius Claudius Caecus, 35. hipotetikus következtetés a viszonyból és a szakításból Clodia vallomásának hiteltelenségére (a beszélő ismét Cicero), 36. tényleges következtetés Clodius által; a bizonyítás valódi célja tekintetében: 30-34. a viszony létének bizonyítása, 35-36. Clodia hitelének lerombolása; a színleg bizonyítandó tények szempontjából: 30-31. Caelius felmentése a *crimen luxuriae* alól, 32-36. Clodia hitelének lerombolása.[165] Ezek után megszabadítja Caeliust az *adulter* jelzőtől, hiszen bizonyította, hogy Clodia nem római matronához méltó életet él, s így e nővel, egy *meretrix*szel nem lehet *adulteriumot* elkövetni. (Az erre vonatkozó pontokban[166] Cicero ugyan nem említi név szerint Clodiát, és az értékelés megfogalmazása is némiképp hipotetikus, ám később kimondja, hogy Clodia *meretricio more* él.[167]) E válasszal a szereplettett két atya gondolataira felel a szónok, ám abban mindkét – a színpadon és a liberális – apa egyetért,[168] hogy a fiatalságnak mindig is engedélyezve volt bizonyos szabadosság, s e szabadosságnak része lehet a Clodiaféle nőkkel folytatott viszony is, ami az *amores meretricii* sorába tartozik.[169]

A Clodia-afférr bemutatása során Cicero számos alkalommal él a humor és az irónia szónoki eszközével. Helyénvalónak tűnik tehát áttekinteni, hogy milyen helyet foglalt el a humor és az irónia mint szónoki eszköz az antik ékesszólás elméletében, ezen belül pedig külö-

bírák, s erősen bízom abban, hogy M. Caelius életvitelét a legszigorúbb bírálókkal szemben is igazolni tudom. Te pedig, asszony – most már én beszélek veled, anélkül, hogy más szereplőt szólaltatnék meg –, ha mindazt, amit teszel, amit mondasz, amit felhánytorgatsz, amit tervezel, s amivel Caeliust vádolod, bizonyítani kívánod, meg kell magyaráznod és fel kell fedned e különösen nagy bizalmasság, szoros kapcsolat és bensőséges viszony körülményeit. A vádlók ugyanis élvhajhászásról, szerelmeskedésről, házasságtörésről, Baiaeről, pajzán fürdőzésről, tivornyázásról, dalolásról, zenélésről és csónakázásról fecsegnek, s értésünkre adják, hogy a te beleegyezéseddel beszélnek mindenről. Ezen állításokat, minthogy te valamely meggondolatlan és fékevesztett szándékkal a fórumra s a bíróság elé akartad vinni, vagy vissza kell vonnod és hamisnak kell nyilvánítanod, vagy pedig be kell ismerned azt, hogy sem vádjaid, sem tanúvallomásod nem érdemelnek hitelt. (Nótári 27.)

163 (36) Ha viszont szívesebben vennéd, ha udvariasabban járnék el veled, hát úgy fordulok hozzád. Elküldöm ezt a durva és már-már falusias vénembert; kortársaid közül választok valakit, talán legifjabb fivéredet, aki e tekintetben tökéletes világfi; aki téged mindenek felett szeret, és aki mint kisfiú, nem tudom, mi okból, azt hiszem azért, mert félénk volt, s rettegett a kísértetektől, gyakran veled, nővéreivel búját ágyba. Képzeld el tehát, hogy ő beszél hozzád: „Miért csapsz ekkora hűhót, nővérem? Mit balgáskodsz? „Miért csinálsz nagy kiabálva bolhából elefántot?" „Megakadt a szemed a szomszéd ifjún; sudár termete, ragyogó arca és tekintete megragadott, gyakrabban akartad látni, sűrűbben voltál vele a parkban; te, a nagyvilági nő, a vagyonoddal magadhoz akartad láncolni a takarékos és fukar atya hatalom alatt levő fiát. Nem voltál erre képes; engedetlenkedett; elutasított; elküldött, úgy gondolta, nem érnek annyit az ajándékaid. Válassz egy másikat! Vannak a Tiberis partján a helyet gondosan kiválasztva telepített kertjeid, ahová az egész fiatalság eljár úszni; ott mindennap van lehetőséged arra, hogy valakit kiválassz. Miért akaszkodsz rá arra, aki elutasít? (Nótári 28.)

164 Stroh 284.

165 Stroh 286.

166 Cael. 38., 49.

167 Cael. 57.

168 Cael. 37.

169 Stroh 289.

nösen a *Corpus Ciceronianum*ban. A tréfa, a geloion hasznosságáról először Gorgias szólott, aki szerint az ellenfél komolyságára tréfával, tréfájára komolysággal kell felelni, és hatását ily módon lerontani,[170] amint ezt Aristoteles is idézi.[171] Itt tesz utalást Aristoteles arra, hogy a Poétikában már kifejtette, hány fajtája van a nevetségesnek; ám a Poétikának azon része, melyben a komédiát tárgyalta, elveszett. Megjegyzi, hogy ezeknek egy része illik a szabad emberhez, másik része pedig nem, tehát a szónoknak az előbbiekkel kell élnie.[172] Arról, hogy több görög rétor is foglalkozott a humor kérdésével, Cicerónál olvashatunk.[173] Ezen görög írások azonban nem maradtak ránk.[174] Quintilanus alapvető különbséget lát a szellemesség és a humor tekintetében az antik ékesszólás két legnagyobb alakja, Demosthenes és Cicero között, ugyanis míg Demosthenes híjával volt a kedélynek, addig Cicero nem tudott szellemességben mértéket tartani.[175] Cicero az *Oratorban*[176] kitér, a *De oratoré*ban pedig kimerítően értekezik[177] a szellemesség, a vicc és a humor kérdéseiről. Forrásként saját szónoki gyakorlata, római viccgyűjtemények[178] és peripatetikus írások szolgáltak.[179] Felszabadított írnoka, Tiro – vagy valaki más – három könyvben összefoglalt példatárat adott ki e tárgyról.

Az értekezést Cicero azon kijelentéssel kezdi, mely szerint igen gyakran kellemes és kiválóan hasznos dolog a vicc és a humor,[180] majd azzal folytatja, hogy ő maga is látta, hogy a perekben sok mindent el lehet érni szellemességgel.[181] Cicero öt kérdésre keres a nevetéssel kapcsolatban választ: Mi a nevetés? Honnan ered? A szónok kívánjon-e vidámságot teremteni? Meddig mehet el? Milyen fajtái vannak a ridiculumnak?[182] Az első kérdés a dialógus egyik szereplője C. Iulius Caesar Strabo szerint nem tartozik a tárgyhoz;[183] a másodikra Aristotelesszel felel, miszerint a ridiculum a rút és torz tulajdonságok által meghatározott területeken alkalmazandó.[184] A harmadik kérdésre egyértelműen igenlő választ kapunk.[185] A negyedik kérdésre a következőt feleli: sem a különös elvetemültségből, sem a súlyos szerencsétlenségből nem űzhet a szónok tréfát,[186] hasonlóképpen nem válhat gúny céltáblájává egy közkedvelt, köztiszteletben álló ember sem.[187] A legfőbb törvény tehát a mértéktartás.[188] Az ötödik kérdésre adott feleletből megtudjuk, hogy a vicc egyik fajtáját a dolog maga, a másikat pedig a megfogalmazás adja.[189] Ezt követően megjelöli a ridiculum azon forrásait,

[170] Gorgias frg. 82b 12d-k (II 303.)
[171] Aristoteteles: Ars rhetorica (a továbbiakban: Arist. rhet.) III. 1419b.
[172] Arist. rhet. III. 1419b.
[173] Cicero: De oratore (a továbbiakban: De orat.) 2. 217.; Quint. inst. 6.3.5.; vö. Barwick, K.: Das rednerische Bildungsideal Ciceros. Berlin, 1963. (a továbbiakban: Barwick) 73.
[174] Diogenes Laeartiostól (5. 46.) és Athenaiostól (8. 348a) értesülünk arról, hogy Teophrastos is írt egy Peri geloiu című művet.
[175] Quint. inst. 6.3.1-3., Or. 26.90.
[176] Or. 87.
[177] De orat. 2.216-289.
[178] Cicero maga említ egy Cato Maiornak tulajdonított gyűjteményt, amelyet felhasznált: De orat. 2.271.
[179] A források kérdéséhez bővebben lásd Arndt, E.: De ridiculi doctrina. Diss. Bonn, 1904.; vö. Barwick 79.
[180] De orat. 2.216.
[181] De orat. 2.219.
[182] De orat. 2.235.
[183] De orat. 2.235.
[184] De orat. 2.236. Aristoteles komédiaelméletéhez bővebben lásd Cooper, L.: An Aristotelian Theory of Comedy. New York, 1922.; Cooper, L. Gudemann, A.: Bibliography of the Poetics of Aristotle. New Haven, 1928.
[185] De orat. 2.236.
[186] De orat. 2.237.
[187] De orat. 2.237.
[188] De orat. 2.238., Quint. inst. 6.3.28-31.
[189] De orat. 2.240.

amelyekből a szónok meríthet,[190] és amelyekből nem.[191] A nevetést például a vicc esetében legtöbbször az váltja ki, hogy a szónok olyasmit mond, amire senki sem számított, ilyenkor saját tévedésünkön nevetünk.[192] A tökéletes szónok (*perfectus orator*) ideájának meghatározása során[193] Cicero három stílusnemet jelöl meg – az egyszerűt, a közepest, a fennköltet – és megjegyzi, hogy noha az egyes stílusnemekben külön-külön ki is tűntek némelyek, ám igen kevesen értettek mindegyikhez egyaránt.[194] Az Oratorban Cicero mindhárom stílusnem elméleti megalapozását megadja, ám kiemeli, hogy az egyszerű stílusnak egyéb jellemzői mellett (a prózaritmus és a körmondat kerülése, a hiátus elhagyása, a munditia és az elegantia, mind az ékesség, mind a szó- és a gondolatalakzatok alkalmazásában való mértéktartás)[195] legsajátosabb vonása a szellemesség és az éles nyelvűség. A szónoknak ezek alkalmazása során ügyelnie kell arra, hogy ne okozzon orvosolhatatlan sérelmeket, valamint hogy csupán ellenségeibe döfjön fullánkokat, ám ezt is mértékkel kell tennie, s ne folyvást, s ne mindegyiket, s ne akárhogyan sértse. Ezt mondja a legtisztább atticizmusnak, noha különösebb eleganciát e téren az újabb atticisták közül senki sem ért el.[196]

A római komédia számos lényeges elemére Segal mutatott rá, aki szerint a *negotium* és az *industria* által uralt római hétköznapok tökéletes ellentéteként jelenik meg az ún. plautusi nap, amelynek fő jellemzője a *ludus* és a *voluptas*.[197] A forumi tevékenység szünetelt a színdarabok bemutatásának idején (*Ludi Romani, Ludi Apollinares, Ludi plebei, Ludi Megalenses*[198]), tehát egyfajta felmentés lépett életbe az egész római létet átható *gravitas* alól. A komédiában minden szereplő kilép hétköznapi világából, az ifjak nem engedelmeskednek apjuknak, a matrónák nem követik férjük akaratát, a rabszolgák pedig büntetlenül oktatják ki urukat. A nevelés olykor az outsider ellen irányul, aki ha elfogadja a kritikát, beépül a társadalomba, míg ha változatlanul kívülálló marad, a darab kerékkötőjeként kirekesztetik.[199] A plautusi humor „kárvallottjai" gyakorta a *miles gloriosus*ok és a Cato Maior-szerű konzervatív, puritán figurák, Terentiusnál szerfelett kedvelt motívum a szigorú apák és életvidám fiúk közti ellentét (az apák legtöbbször „megjavulnak" és tolerálni kezdik fiuk életvitelét).[200] A Caeliana 37. és 38. paragrafusában a két apatípus syncresisében Cicero Caecilius és Terentius komédiáiból idézi két apa szavait, az előbbi zord és kemény, az utóbbi – nem véletlenül származik az idézet az *Adelphoe*ból, Micio beszédéből[201] – jóindulatú és elnéző. A két apa szavai némiképp rokoníthatók az előző paragrafusokban megidézett két szereplővel, Appius Claudius Caecusszal és P. Clodius Pulcherrel, és hatásos párhuzamot képeznek a Cicero és szellemi-lelki fia, Caelius közötti kapcsolattal, ami határozott ellentéte Clodia és öccse-férje, Clodius viszonyának.[202]

Clodia jellemzésében – amint már említettük – a szónok Ennius *Medea exul* című tragédiájából idéz, s a tragikus alaphangú sorokat használja fel komikus hatás elérésére.[203] Így vá-

[190] De orat. 2.269., 280., 289.

[191] De orat. 2.251.

[192] De orat. 2.255.

[193] Adamik, T.: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Budapest, 1998. (a továbbiakban: Adamik) 121.

[194] Or. 20.

[195] Adamik 1998. 130.

[196] Or. 89.

[197] Segal, E.: Roman Laughter. Cambridge, 1968. (a továbbiakban: Segal) 42.

[198] Adamik 1993. 103.

[199] Frye, N.: Anatomy of Chriticism. New York, 1969. 163.

[200] Segal 70.

[201] Terentius: Adelphoe 120-121.

[202] Geffcken 23.

[203] Clodiát Medea mellett egy másik nem éppen pozitív mitikus nőalakhoz is hasonlították, nevezetesen Clytaemnestrához, ám ezt a beszédben nem halljuk így Cicero szájából, a quadrantaria Clytaemnestra gúnynév Caeliustól származott. (Quint. inst. 8.6.53.)

lik Caelius Iasonná, annak Clodia-Medea szomszédságába költözése mitikus utazássá, az elhagyott vígözvegy pedig varázslónővé.[204] A 61-69. paragrafusban a tégely átadásának kalandját ábrázolja, már nem is annyira a komédia, mint inkább a *mimus* szellemében – a *mimus*ban, s ez Clodiának mint *meretrix*nek a jellemzése szempontjából igen jelentős, prostituáltak léptek fel a színpadon.[205] A comedia dell' arte-szerű, meghatározott történettel nem rendelkező *mimus* nem volt éppenséggel erkölcsnemesítő jellegű szórakozás, a *risus mimicus*ban kifejeződő hatást gyakorta obszcenitása által érte el. Tematikájának sarkalatos pontját képezte a házasságtörés és mérgezési kísérletek[206] – ennek megfelelően jellemzi a fürdőben történteket Cicero *obscenissima fabula*ként.[207] A *pyxis* átadását és megszerzését célzó történéseket *muliebre bellum*ként ábrázolja, amelynek során Clodia *imperatrix* lesz, emberi pedig trójai falóban rejtőzködő provincia.[208] Clodia *meretrix*ként való jellemzése[209] tökéletes ellentétet képez az otthonnak tisztaságát őrző engedelmes és erkölcsös matrona[210] képével. Clodiának egész megjelenése és viselkedése *meretrix*hez illő,[211] nem *mater familias*,[212] ám familiarisai a rabszolgái és a fürdőmester,[213] aminek kapcsán Cicero kétszer is utal a *quadrantaria* gúnynévre.[214] Plutarchos szerint azért ragadt rá e titulus, mert szeretőitől egy quadranst kapott fizetségül,[215] Caelius pedig Quadrantaria Clytaemnestra névvel illeti.[216] Caeliust kéjnői segédlettel, *opibus meredtriciis*[217] támadják, Clodia tehát egyfajta *miles gloriosa*ként vezeti seregét.[218]

Cicero pályájának számos diadalmasabb és történelmet inkább formáló pontja volt, ám – amint ez talán az itt megtett néhány utalásból is kitűnt – kevés olyan pillanata, amelyben szónokként ily csillogó színjátékot és zseniálisan felépített kompozíciót tárhatott a bírák elé, mint az 56-os év *Megalensiá*ján. A beszéd eredménye nem maradt el, Caeliust természetesen felmentették, s a per nagyszerű alkalmat szolgáltatott Cicerónak arra, hogy – még ha csupán részint és pusztán verbálisan is – megtorolja Clodiusnak és Clodiának ellene sorozatosan elkövetett gazságait.

---

[204] Geffcken 15.
[205] Lact. inst. 1.20.10
[206] Ox. Pap. 3.413.
[207] Cael. 69.
[208] Geffcken 25.
[209] Cael. 49.
[210] CIL 1.1007. Hospes, quod deico paullum est, asta ac pellege. Heic est sepulcrum hau pulcrum pulcrai feminae: nomen parentes nominarunt Claudiam. Suom marcitum corde deilexit souo: gnatos creavit: horunc alterum in terra linquit, alium sub terra locat. Sermone lepido, tum autem incessu commodo. Domum servavit. Lanam fecit. Dixi, Abei.
[211] Ennek jellemzése vö. Plautus: Miles gloriosus 872.
[212] Cael. 32., 57.
[213] Cael. 62.
[214] Cael. 62., 69.
[215] Plut. Cic. 29.
[216] Quint. inst. 8.6.53.
[217] Cael. 1.
[218] Geffcken 38.

NÓTÁRI, TAMÁS

Medea Palatina

Notes on Cicero's Caeliana with special regard to the person of Clodia

The essay aims at highlighting some aspects of the speech Cicero made in defence of *M Caelius Rufus* in April 56 BC, on the first day of *Ludi Megalenses*. *Pro Caelio* is an important stage in Cicero's fight against *Clodius* (and his clan), a fight that had a number of effects, sometimes fatal, on the life of the great orator as well as on the political events of the final years of the republic. The first stage of the hostile relationship can be dated to 73, when Clodius dealt a shattering blow on Cicero's wife Terentia by accusing the latter's half-sister, the Vestal priestess Fabia of *incestum*. It was this insult, among others, that Cicero wished to revenge in 61, partly at the urging of Terentia, by his testimony against Clodius in the *Bona Dea* case, which, however, did not have the desired effect since Clodius was acquitted. Clodius responded by supporting Cicero's exile in 58 and destroying his house on *Palatinus*. In 56, due to a peculiar coincidence of political and private circumstances, Cicero had the opportunity to deal an annihilating blow in *Caeliana* on Clodius' sister Clodia, whom he mocked with murderous satire during the trial, employing the means of the Roman theatre, in particular of comedy, thereby producing a kind of theatrical performance in the *Megalensia*, the season for *ludi scaenici* anyway. (Although it is not part of the history of *pro Caelio* under discussion here, we mention that in 52 Cicero would defend Milo, who had killed Clodius during street fights.)

Cicero's career probably had several more glorious and historical points, but few moments only when, as it will hopefully have transpired from the few remarks above, he was able to present, as an orator, such a brilliant theatre and ingenuously structured composition before the judges as he did in the *Megalensia* of 56 BC. The speech, of course, had the proper effect, Caelius was acquitted, and the trial gave Cicero an excellent opportunity to revenge, if only partially and verbally, the series of injuries that Clodius and Clodia had inflicted upon him.

KŐFALVI TAMÁS

Büntető záradékok a pécsváradi konvent hiteleshelyi okleveleiben
(1254-1526)*

A pécsváradi konvent valamikor a 13. század első harmadában[1] kezdhette meg hiteleshelyi tevékenységét, amelynek első emléke 1254-ből maradt fenn. A konvent e munkája során közjogi és magánjogi ügyek intézésében egyaránt részt vett, s ennek során az előtte zajlott vagy általa végzett jogcselekményekről közhitelű okleveleket adott ki.[2] Ezeknek az iratoknak egy jelentős része olyan esetekről tanúskodik, amikor a konventet személyesen felkereső ügyfelek magánjogi ügyleteiket foglaltatták írásba. A magánszemélyek jogi tartalmú nyilatkozatairól *(fassio)* készült oklevelek egy része olyan záradékot (is) tartalmaz, amelynek legfőbb célja az volt, hogy az okiratban foglaltakat megszegő fél számára büntetést helyezzen kilátásba. Ezek a záradékok a fennmaradt okleveles anyagnak csak csekély hányadában találhatók meg, mert a felek a legtöbb esetben megelégedtek azzal, hogy vállalták a kétoldalú megállapodás betartását, és csak ritkán szövegeztették meg az esetleges szerződésszegés konkrét következményeit is. Amennyiben azonban mégis ezt tették, olyan büntető záradékokkal találkozhatunk, amelyek tartalmát a felek saját maguk számára a megszokott joggyakorlatra támaszkodva, de mégiscsak kölcsönös megegyezés alapján határozták meg. Ezeknek a záradékoknak három típusát lehet elkülöníteni: a pénzbüntetéseket, a birtokok átadását, illetve a jogi következmények vállalását tartalmazókat.

Pénzbüntetések

A pécsváradi konvent középkori gyakorlatában a büntető záradékot tartalmazó magánjogi jellegű hiteleshelyi oklevelek többsége pénzbeli büntetést szabott ki. 28 olyan eset maradt ránk, amelyben a felek a jogügylet megkötésekor az oklevélben rögzített feltételek, illetve a vállalt kötelezettségek megszegése esetére büntetésként konkrét pénzösszeg megfizetését kötötték ki. Ezek közül a legkorábbi eset birtokok felosztásához kapcsolódott. 1254-ben[3] a konvent előtt az egyik részről Buken nembeli Vyd fia Miklós lánya, Chuda felesége:

* A jelen tanulmány kutatásait az OTKA F29427 számú pályázata támogatta.

1 Gállos Ferenc a konvent hiteleshelyi tevékenységének kezdetét az 1220-as évekre teszi. In: Gállos Ferenc – Gállos Orsolya: Fejezetek Pécsvárad történetéből. Pécs, 1988. 22. A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdeteiről Solymosi László készített átfogó tanulmányt. (Solymosi László: A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei. In: Mons Sacer 996-1996 Pannonhalma 1000 éve I-III. Szerkesztette Takács Imre. Pannonhalma, 1996. I. 481-498.) Az általa felvázolt képbe jól beilleszthető Pécsvárad esete, amelynek hiteleshelyi tevékenysége a többi bencés konventtel összhangban indulhatott meg, annak ellenére, hogy ennek a 13. század első feléből származó írásos bizonyítéka nem maradt fenn.

2 A magánügyfelek és a hivatalos szervek részéről a hiteleshelyek kiadványai iránti bizalom legfőbb zálogául az e szervek által birtokolt, a világi joggyakorlatban közhitelt érdemlő, működésük korai szakaszában megjelenő pecsét használata, vagyis a hiteleshelyek által kiadott okiratokra történt ráhelyezése szolgált. Ennek kapcsán lásd: Solymosi László: A hiteleshelyi pecséthasználat kezdeteihez. Magyar Herold, Nr. 1. Szerkesztette Kállay István. Budapest, 1984. 91-139.

3 Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 86830 (Esterházy hg. cs. lt. 47. P. 1.) Az oklevél szövege átiratban is fennmaradt 1400-ból, amelynek kiadója szintén a pécsváradi

Pynne úrasszony, a másikról pedig ugyanezen Vyd fia Miklósnak a leánya, Myxeed hitvese: Ilana úrasszony megjelenvén, a Janus földön fekvő ama Janus nevű földrészt, amelyet testvéreiktől: Vydol-tól leánynegyed gyanánt megkaptak, és amellyel kapcsolatban Vydol, illetve fogott bírák közreműködésével egyezségre jutottak, egymás között két egyenlő részre osztották. Eszerint a megosztott szántóföld nyugatra eső darabja, továbbá a földrészhez tartozó erdőnek az északi fele örök jogon Pynne-nek jut, a szántóföld fennmaradó keleti, valamint az erdő déli része pedig Ilana tulajdonába kerül. A felek megállapodtak abban, hogy ha valamelyikük a szántóföld felosztása kapcsán a későbbiekben pert indítana a másik ellen, akkor annak még a per kezdete előtt 10 márkát kell fizetnie a másiknak. Szintén birtokfelosztásról tudósít a konvent 1289. május 6-án kelt oklevele,[4] amely szerint a hiteleshely előtt az egyik részről Sebestyén fia: Miklós, a másikról pedig testvére: Jakab megjelenvén kinyilvánították, hogy egymás közötti osztozásuk révén olyan egyezségre jutottak, amelynek értelmében a Bodrog megyei Tarnuk *(Tárnok)* nevű birtokuk – a kegyúri jogával együtt közös tulajdonban maradó Tarnuk-i Mindenszentek-monostor kivételével –, továbbá az e monostortól délre eső, ugyancsak Tarnuk nevű birtok, Touty *(Tóti – Bodrog m.)*[5] birtokkal egyetemben, amely utóbbiban Szent Mihály tiszteletű kőtemplom áll, végezetül pedig Laak *(Lak – Bodrog m.)* birtok – amelyen Mindenszentek tiszteletére emelt templom áll – Miklósnak jutnak, míg Costaton *(Kostaton – Baranya m.)* birtok, a Capulnamendzenth *(Kápolnamindszent – Baranya m.)*, Peturfolua *(Péterfalva – Baranya m.)*, Gaymugy *(Gájmögi – Baranya m.)*, Zatunfew *(Zákonfő – Baranya m.)*, Ebrees *(Ebres – Baranya m.)* és Retyfolu *(Rétfalu – Baranya m.)* nevű falvakkal együtt, továbbá haszonvételeivel, így a Draua folyóval, a Karasou-val, erdőkkel és halastavakkal egyetemben Sebestyén fia: Jakab része lesz. Ebben az esetben a megállapodás szerint az egyezséget perrel megtámadó félnek a per kezdete előtt, a bíró része nélkül értendő 50 márkát kell fizetnie. Birtokfelosztás kapcsán megállapított büntetési összeg szerepel abban az ügyben is, amelyről a konvent 1329. március 19-én[6] adott ki oklevelet. Eszerint Iuanus-i Kemin *comes* fiai: Lőrinc, Péter, János és Demeter, a Tolna megyében fekvő Iuanus *(Iványos)* nevű öröklött birtokukat úgy osztották fel egymás között, hogy a birtokon fekvő falu Komlou (Komló – Baranya m.) felé eső fele, a házuk előtt álló felső malommal, és a birtokrészhez tartozó kaszálóval János és Demeter tulajdonába kerül, a falu másik fele, apjuk *curia*jával, az alsó malommal és egy ott lévő réttel Péter tulajdonában marad. A felek a közös szőlőket úgy osztották fel, hogy Demeternek jut a Zenthesceley nevű szőlő, valamint apjuk Gyurgsceley nevű szőlőjének a falu felé eső része, amelynek másik, Komlou felé eső része és a Vgissceley nevű szőlő Péteré lesz. János kapja a Gyurgsceley szőlő mellett fekvő Farkassceley nevű, valamint a Petressceley nevű szőlőket, míg a Radiznuk és a Gykesceley nevű szőlők Lőrincnek jutnak. A felek ebben az esetben – valószínűleg nem a felosztásra került területek értékéhez arányítva – az osztozást esetlegesen megtámadó fél számára a per

konvent (DL 78369). Az oklevél szövegének átiratról készült kiadása (a továbbiakban: K.) megtalálható: A zichy és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. Szerkesztette Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. I-XII. Pest – Budapest, 1871-1931. (a továbbiakban: Z.) I. 7-8. (10. sz.) Regesztája (a továbbiakban: R.), Kőfalvi Tamás: A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevelei 1254-1301. In: Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből. Szerkesztette Koszta László. Szeged, 1998. (a továbbiakban: Capitulum I.) 151. (1. sz.)

[4] Csak az eredetiről készült átirata maradt fenn: Szepesi Jakab országbíró, 1374. szept. 7. GySML 2. 4697. Niczky cs. lt. 95. (Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Fényképtár (a továbbiakban: DF) 209197) Tartalmilag átírta: Szepesi Jakab országbíró, 1378. okt. 29. GySML 2. 4703. Niczky cs. lt. 142. (DF 209204) K.: Capitulum I. 162-163. (23. sz.)

[5] A mára elpusztult vagy önállóan nem létező települések esetében a középkori hovatartozásukat adtam meg és dőlt betűvel szedtem.

[6] DL 86997 (Esterházy hg. cs. lt. 47. I. 4.) R.: Kőfalvi Tamás: A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254-1526. Szeged, 2000. (Kézirat.) (a továbbiakban: Kőfalvi 2000.) 96. sz.

kezdete előtt fizetendő 10 márka büntetést helyeztek kilátásba. Az utolsó olyan esetet, amelyben birtokfelosztás kapcsán határoznak meg a felek büntetést, az 1349. december 1-jén kiadott hiteleshelyi oklevél[7] őrizte meg. Ekkor a pécsváradi konvent előtt az egyik részről Aranya-i Vturbeur fia: Tamás, a másikról pedig ugyanonnan Lucas fia: Miklós megjelenvén elmondták, hogy az Aranya *(Aranyán – Bodrog m.)* birtokban lévő birtokrészüket olyan módon osztották két egyenlő részre, hogy a nyugati fél Tamásé, a keleti pedig Miklósé lett. Ha valamelyik fél ezzel kapcsolatban pert indítana, akkor annak kezdete előtt, a bíró része nélkül 6 márkát kell fizetnie a másiknak. A birtokfelosztások kapcsán kikötött büntetési tételek elemzése során az okoz nehézséget, hogy a felosztásra került javak értékéről nem maradt fenn információ, így nem állapítható meg, hogy a fizetendő pénzösszeg nagyságát mi alapján határozták meg. Hasonló a helyzet a konvent gyakorlatából ismert egyetlen olyan birtokcsere esetében is, amelynek megszegését konkrét pénzösszeggel kívánták büntetni. 1408. június 13-án[8] a konvent előtt az egyik részről Weresal-i Kenez Mihály fia: Miklós, akinek személyazonosságát Monyaros-i Egyed fia: István és Morianfalua-i Balázs fia: János igazolták,[9] a másikról pedig Zygeth-i Anthimus fia: János mester megjelenvén elmondták, hogy olyan cserében állapodtak meg, amely szerint Miklós a Menthzenth (Csonkamindszent – Baranya m.) és Danchaza (Dencsháza – Baranya m.) nevű birtokokban lévő valamennyi birtokrészét odaadja, valamint 50 új forint dénárt fizet János mesternek, akitől ezért annak Nemptizenthmyhal birtokban *(Németiszentmihály – Baranya m. ?)* lévő birtokrészeit kapja cserébe. Az egyik fél halála esetén a szóban forgó birtoka a másikra száll. A megegyezést be nem tartó félnek a per kezdete előtt, a bíró része nélkül értendő 50 nehéz dénármárkát kell fizetnie. Az említett ügyekben szereplő konkrét értékek ismerete nélkül is gyanítható, hogy a biztosítékul meghatározott büntetés összege általában arányban lehetett a szóban forgó birtokok értékével, de a felek bizalmi viszonyai is nagy mértékben befolyásolhatták ezen összegek nagyságát.

Kedvezőbb a helyzet az adásvételek esetében, mert itt az eladásra került javak vételáráról is értesülünk. A legkorábbi ránk maradt olyan adásvételi ügy, amelynek biztosítékául pénzösszeg fizetése szolgált, 1267 februárjából[10] ismert. Az ügylet során az egyik részről Filius testvér, a szekszárdi monostor apátja, és konventjéből Márton testvér őrszerzetes, továbbá Péter testvér és a szekszárdi monostor *officialis*a: Zoch *comes*, a másik részről pedig – velük szemben – Pousa fia: Bodur *comes* nemes, Lőrinc nádor albírája jelentek meg a konvent színe előtt, ahol is Filius apát, monostorának azt a Baranya megyében fekvő Peturd *(Szekcsőpeterd – Baranya m.)* nevű földjét, amelyet egykor Becsegergely nembeli Boch *comes* hitbér és jegyajándék gyanánt hitvesének adott, aki viszont azt utóbb lelki üdvéért, a kegyes emlékű [!] IV. Béla király engedélyével, valamint Fülöp esztergomi érsek jóváhagyásával a szekszárdi monostornak engedte át, most 60 márkáért örök jogon eladja Bodur *comes*nek, aki a vételárat úgy fizeti meg, hogy részint 6 márka értékben odaadja azt a szekszárdi monostor határában, az apát szőlei között fekvő szőlőrészét, amelyet egykor Baal *vinitor*tól vásárolt meg a monostor engedélyével, részint pedig 54 márkát fizet dénárokban. A szóban forgó föld eladásának indoka az apát szerint az volt, hogy az a tatárjárás óta néptelen, és egy Szűz Mária tiszteletére emelt kis kápolnán, illetve egy elhagyott erdőn kívül nincs is más tartozéka, s így kevés hasznot hajt a monostornak. Bodur *comes* háborítatlan birtoklásának szavatolásaként az eladók vállalták, hogy amennyiben kísérletet tennének az eladott föld visszaszerzésére, úgy

[7] ŠÚA Révay cs. Gyulay lt. 1. 7. (DF 259544) R.: Kőfalvi 2000. 198. sz.

[8] DL 87802 (Esterházy hg. cs. lt. 45. A. 19.) R.: Kőfalvi 2000. 519. sz.

[9] A konvent gyakorlatából ez az egyetlen olyan eset, amikor a személyazonosság igazolásának tényét az oklevélben is említik.

[10] Csak az eredetiről készült átirata maradt fenn: Garai Miklós nádor, 1380. júl. 16. Akad. lt. Kolozsvár, Esterházy cs. cseszneki lt. 1. (DF 244448) K.: Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzé teszi: Wenzel Gusztáv. I-XII. Pest – Budapest, 1860-1874. III. 171-176. (114. sz.) R.: Capitulum I. 154-155. (6. sz.)

a per kezdete előtt, a bíró része nélkül 60 márkát fizetnek Bodur *comes*nek, továbbá, hogy bírói eljárás nélkül is patvarkodás bűnét vonják magukra. Időben a következő hasonló esetet a konvent egy 1281. októberi oklevele[11] őrizte meg. Eszerint a monostor konventje előtt Jula bán nembeli Beremen-i Buchk fia Péter fia: Péter, több rokonának a társaságában megjelenvén kinyilvánította, hogy miután a Baranya megyei Beremen (Beremend – Baranya m.) nevű birtokát egy ítélet által elveszítette, ám rokonának, Kosthan-i Marcellus *comes* fia: Beke mester udvari ifjúnak kitartó fáradozása, illetve az általa kifizetett 60 márka révén mégis visszaszerezte azt, ezért viszonzásul a szintén Baranya megyében fekvő Weegbala *(Végbala – Baranya m.)* nevű földjét, nemzetsége megjelent tagjainak hozzájárulásával, illetve az ugyancsak megjelent szomszédai beleegyezésével örök jogon eladja említett rokonának, Beke mesternek, a tőle átvett 20 dénármárka ellenében. Péter a föld háborítatlan birtoklásáért szavatosságot vállal, amit ha nem teljesítene, úgy a Beke által Beremen visszaváltásáért fizetett 60 márkának a hátralékát, nevezetesen azt a 40 márkát, amelyet Beke rokonságuk okán elengedett neki, köteles lesz visszafizetni, illetve Beremen birtokból egy Weegbala-val egyenértékű részt juttatni Beke-nek. 1295-ben a pécsváradi konvent oklevelet[12] ad ki, amely szerint előtte Lőrinc, Thomasina úrnőnek, a király anyjának asztalnokmestere, valamint Fülöp mester fiai, a Valkó megyében fekvő Orozy *(Oroszi – Valkó m.)* nevű öröklött birtokukat eladják Verekedő *(pugilus)* Sándornak – azon hűséges szolgálataiért, amelyeket egykor apjuknak, a néhai Fülöp mesternek, majd ő maguknak nyújtott – a tőle átvett 50 dénármárka ellenében, amelyen kívül másik 50-et zsoldjaként és vére hullatásáért elengednek neki. Ha az eladók vagy örököseik a jövőben e birtok visszaszerzésére pert indítanának Sándor vagy örökösei ellen, akkor mind a 100 márkát tartoznak visszafizetni nekik. Az utolsó olyan adásvételi eset, amelynek büntető záradéka pénzösszeget nevez meg, már a 16. század elejéről maradt fenn. A konvent 1516. augusztus 19-én kiállított oklevele[13] szerint megjelentek előtte a néhai Bathya-i Péter fiai, akik ínségük miatt a Baranya megyei Sensaath *(Szentszát)* birtokon lévő birtokrészeiket eladták Gyulai Gergelynek és hitvesének, Katalinnak a tőlük átvett 50 forintért. Az eladók az említett javak háborítatlan birtoklásáért szavatosságot vállaltak, amit ha nem tartanának be, akkor a vételárat vissza kell fizetniük.

Az adásvételt tartalmazó oklevelek tanúsága szerint az ilyen ügyekben kikötött összegek a szó mai értelmében nem is tekinthetők büntetésnek, hiszen a szerződésben foglalt feltételek megszegése esetén csak a vételárat, illetve annak megfelelő összeget kell (vissza)fizetni a másik félnek. Ez nyilvánvalóan abból a felfogásból ered, hogy ha az egyik fél nem tesz eleget vállalt kötelezettségeinek, akkor a jogügylet semmisnek tekintendő, vagyis az azt megelőző vagyoni és jogi helyzet állítandó vissza. Az adásvételek egy részénél ezt a képet a felek kapcsolatrendszeréből, az adásvétel motivációjából, illetve a fizetési–visszafizetési konstrukciók eltérőségéből adódó egyéb körülmények árnyalják, ám ezekben az esetekben is jól látható, hogy a záradékok alapvető célja, hogy sem maga a szerződés, sem annak esetleges megszegése közvetlenül ne okozzon hátrányt egyik félnek se. Mivel ezek a szigorúan magánjogi iratok mindössze azt voltak hivatva biztosítani, hogy még az esetleges per kezdete előtt mindkét fél a szerződést megelőző joghelyzetbe kerüljön, ez lehet az egyik oka annak, hogy az említett összegek (vissza)fizetésének idejét – amennyiben említik – mindig a per

[11] Draskovics cs. lt. 5. 1. A MOL nyilvántartásában nem szerepel, régi jelzete alapján sem található, talán alább jelzett kiadása óta megsemmisült vagy lappang. K.: Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják Nagy Imre, Paur István, Ráth Károly és Véghely Dezső. I-V. Győrött, 1865-1873. Ipolyi Arnold, Nagy Imre és Véghely Dezső. VI-VIII. Budapest, 1876-1891. I-VII. Budapest, 1878-1920. VII. 176-178. (135. sz.) R.: Capitulum I. 160-161. (18. sz.)

[12] Csak tartalmi átirat őrizte meg: Gilétfi Miklós nádor, 1343. júl. 4. DL 3600 (NRA. 443. 2.) Mérvadó kiadása: Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerkesztette Nagy Imre és Tasnádi Nagy Gyula. I-VII. Budapest, 1878-1920. (a továbbiakban: AO) IV. 352-353. (214. sz.)

[13] ŠÚA Révay cs. Gyulay lt. 11. 28. (DF 260182) R.: Kőfalvi 2000. 892. sz.

kezdete előttre szabják meg.[14] Az adásvételek során a vevőnek vagy azt kellett külön is garantálnia, hogy ő maga nem tesz lépéseket a birtok visszaszerzésére, vagy pedig azt, hogy az új tulajdonos jogait mindenkivel szemben biztosítja. Általában e két kötelezettség valamelyikét foglalták az adásvételről szóló oklevélbe, ezek be nem tartása esetén kellett a záradékban foglaltak szerint eljárni.

Szintén a birtoküggyletek között kell szólni a birtokzálogosítások eseteiről. Ezek közül érdekes Perman *(Permán – Baranya m.)* birtok sorsa. 1334. április 7-én[15] megjelent ugyanis a konvent előtt Chymin-i Kemyn fia: Konrád mester, aki az apjától örökölt, Baranya megyei Perman nevű birtokát augusztus 1-jéig elzálogosította Jakab *comes* fia: Miklós mesternek a tőle átvett 30 báni dénármárkáért. Az oklevél szerint ha az említett időpontban azt nem váltaná vissza, akkor ezen összeg dupláját kell fizetnie. A következő évben, július 1-jén[16] az említett Konrád ismét pénz szűkében lehetett, mert a birtokot, szintén augusztus 1-jéig újra elzálogosította Miklós mesternek, ugyancsak 30 báni dénármárkáért. A zálogösszeg időben történő visszafizetésének elmulasztása esetén annak dupláját kell büntetésként megfizetnie, de ezúttal – talán korábbi rossz tapasztalatokból okulva – azt is kikötik, hogy ebben az esetben maga a birtok is végleg Miklós mesteré lesz. Szintén a zálogösszeg duplájának visszafizetését írja elő a konvent előtt 1357. június 25-én kötött szerződés.[17] Eszerint ugyanis Abcel-i András fia: László, a maga és testvérének a nevében is megjelenvén, a Tolna megyei Nowak *(Novák)*, más néven Racha *(Racsa)* nevű birtokban lévő öröklött birtokrészüket 3 évre elzálogosítja Wezzcus mester varasdi *comes*nek a tőle átvett 32 forintért. Ha a zálogot a 3 év lejártáig sem váltanák vissza, akkor ezen összeg dupláját kell büntetésként fizetniük. Birtok elzálogosításához kötődő büntető záradék maradt fenn az 1375. június 22-én kelt oklevélben[18] is. Ekkor a monostor konventje előtt az egyik részről Zengal-i Jakab fia János fia: Miklós mester, a másikról pedig Zeged-i Fábián fia: Miklós megjelenvén, előbbi a Baranya megyében, az Okor folyó mellett nyugatra fekvő birtokának felét elzálogosítja Fábián fia: Miklósnak, a tőle átvett, 100 dénárjával számított 60 forintért, azzal a feltétellel, hogy ő vagy testvére: Péter mester az említett összegért bármikor visszaválthatja azt. A háborítatlan birtoklásért Miklós mester szavatosságot vállal, amit ha nem teljesítene, akkor a mondott összeget vissza kell fizetnie. A fennmaradt zálogügyletekben tehát kétféle kötelezettségvállalás került külön is megemlítésre. Az egyik ezek közül a zálogösszeg időben történő visszafizetésére, a másik pedig a zálogba adott javak háborítatlan birtoklásának szavatolására vonatkozott. Az előbbi megszegése esetén a fennmaradt esetekben a zálogot adónak a zálogösszeg dupláját kellett visszafizetnie. A büntetési összeg duplázással való meghatározása a középkori joggyakorlat egyik általánosan elterjedt megoldása volt. Gyakran találkozunk vele más magánjogi szerződések esetében is, de a perbeli vétségek bírságolásának is gyakran használt eszközéül szolgált.[19] Az 1375-ből fennmaradt esetben a kötelezettségvállalás a háborítatlan birtoklás biztosítására vonatkozott, valószínűleg ezért kötötte ki az oklevél – az adásvételekhez hasonlóan – mindössze az eredeti összeg visszafizetését. A szerződésben szereplő pénzösszegek megduplázása szerepel büntetésként a kötelezettségvállalásokat rögzítő meg-

[14] Ezen kívül természetesen az is motiválta ezt a kikötést, hogy a záradékban szereplő összeget a bírói rész nélkül kellett érteni.

[15] ŠÚA Révay cs. Gyulay lt. 4. 6. (DF 259837) R.: Kőfalvi 2000. 121. sz.

[16] ŠÚA Révay cs. Gyulay lt. 4. 8. (DF 259839) R.: Kőfalvi 2000. 126. sz.

[17] DL 77197 (Zichy cs. zsélyi lt. 211. B. 398.) R.: Kőfalvi 2000. 239. sz.

[18] Archiv Hrvatske. Doc. Med. Var. 72. (DF 218568) R.: Kőfalvi 2000. 333. sz.

[19] A perbeli vétségek bírságolása esetében a duplázás az Anjou-királyok időszakától vált a joggyakorlat részévé. A perjogban legtöbb esetben ezzel a módszerrel szankcionálták az idézés indokolatlan figyelmen kívül hagyását, a bírói fórum előtti megjelenés elmulasztását, a kirótt bírság meg nem fizetését stb. Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Budapest, 1899. (a továbbiakban: Hajnik 1899.) 442-444. Werbőczi István Hármaskönyve. (a továbbiakban: HK) II. 86. 7., 9. §

egyezésekben is. Az időben legkorábbról, 1304-ből[20] ismert ügyben sajnos nem ismert a szerződés tárgyának értéke, csak a kilátásba helyezett büntetés nagysága. Ekkor a konvent előtt Sceleus-i Pabor fia: Pabor, rokonai nevében is megjelenve beleegyezik abba, hogy Ambrus fia: Jakab *comes* megvegye a szomszédság jogán őket illető Budun nevű földrészt. Jakab *comes* tőlük más földet nem vásárolhat és nem foglalhat el, amit ha nem tartana be, a per megkezdése előtt, a bíró része nélkül 20 márkát tartozzék fizetni nekik. Ebben az esetben is valószínűsíthető azonban, hogy a megszabott büntetés a birtok értékével lehetett összhangban. A többi fennmaradt esetben az oklevelek azokat az összegeket is tartalmazzák, amelyek kapcsán a kötelezettségvállalás született. Ilyen eset legkorábbról 1320. július 5-éről[21] maradt fenn. Ekkor a monostor konventje előtt az egyik részről Zumbor testvére: Dénes, a másikról pedig Jakab *comes* fiainak: Miklósnak és Konrádnak a *servien*se, Bertalan fia: Benedek urai nevében megjelenvén, abban a perben, amelyet Sederkyn birtok (Szederkény – Baranya m.) és határai kapcsán Jakab *comes* fiai indítottak, most fogott bírák közreműködésével olyan egyezségre jutottak, amely szerint Dénes arra kötelezi magát, hogy a konvent színe előtt augusztus 27-én Jakab fiainak 6 *pensa*val számított 2 *magistralis* báni dénármárkát fizet. Ha ezen kötelezettségének nem tenne eleget, akkor az összeg dupláját kell fizetnie. 1366. szeptember 16-án[22] az egyik részről Tuteus fia: László mester, a másikról pedig Laak-i Salamon fia: Péter mester jelentek meg a monostor konventje előtt, ahol is az előbbi kötelezte magát, hogy Péter mesternek a tőle kölcsönbe kapott, 6 *pensa*val számított 10 dénármárkát a következő év január 8-án visszafizeti, de ha ezt elmulasztaná, akkor ezen összeg dupláját kell fizetnie. Végül a konvent 1501. február 3-i oklevele[23] révén tudatja, hogy Darowcz-i Miklós kérésére, egy bevallás meghallgatására kiküldte[24] Dénes és Máté pap testvéreket, akik február 1-jén a Naghfalw (Siklósnagyfalu – Baranya m.) nevű birtokra mentek, ahol házában, az ágyban fekvő beteg Darowcz-i Mihály elmondta, hogy Bayna-i Both Andrástól a Baranya megyei Naghfalw, Babocha *(Babócsa – Baranya m.),* Nagharsan (Nagyharsány – Baranya m.) és Zantho *(Szántó – Baranya m.)* falvakban lévő birtokainak visszaszerzésére 1210 forintot kapott kölcsön azzal a feltétellel, amely szerint, ha április 24-ig ezen összeget nem fizetné vissza, akkor veszítse el ezen birtokrészeit, ha pedig az összeg visszafizetését megtagadná, akkor az említett összeg kétszeresét kelljen fizetnie Andrásnak. A három eset mindegyikében valamilyen pénzösszeg – általában kölcsön – visszafizetését vállalja az egyik fél, amelynek elmulasztása, illetve megtagadása esetén a szóban forgó összeg dupláját kell fizetniük.

A konvent gyakorlatában három esetben nem pénzösszeg visszafizetése a kötelezettségvállalás tárgya. A pécsváradi monostor konventje 1333. július 2-án kiadott oklevele[25] révén bizonyítja, hogy színe előtt László, pécsi püspök mohácsi *hospes*ei révén július 1-jén Jakab mesternek, a margitszigeti apácák ügyvédjének részben dénárban, részben pedig becsértékben megfizette az apácák Cheley-i *(Cselej – Baranya m.) villicus*ának: Miklósnak – akit a püspök említett emberei nem szándékosan öltek meg – 14 márka vérdíját. Jakab mester az apácák nevében mentesíti a püspököt és embereit a gyilkosság alól, valamint kötelezettséget vállal, hogy ha az apácák a jövőben ezen ügy kapcsán nem védenék meg őket, akkor a per

---

[20] Csak átirata ismert: pécsváradi konvent, 1360. szept. 15. SML 16. Bosnyák cs. 15. (DF 268194) R.: Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum andegavensium illustrantia 1301-1387. Főszerkesztő Kristó Gyula. I–. Budapest–Szeged, 1990–. (a továbbiakban: AOkl) I. 656. sz.

[21] ŠÚA Révay cs. Gyulay lt. 3. 26. (DF 259813) K.: AO I. 568-569. (513. sz.) R.: AOkl V. 842. sz.

[22] DL 77375 (Zichy cs. zsélyi lt. 211. B. 456.) K.: Z. III. 314. (216. sz.) R.: Kőfalvi 2000. 292. sz.

[23] Archiv Hrvatske. Draskovics cs. lt. Archívum Maius 27. 5. (DF 233250) R.: Kőfalvi 2000. 860. sz.

[24] Néhány esetben a magánjogi ügyeket nem a konvent előtt intézték, hanem az ügyfél vagy ügyfelek hívására a konvent küldte ki emberét, aki a monostorba visszatérve beszámolt az előtte a helyszínen lezajlott jogi eseményről, majd ezt követően a konvent e jelentés alapján állította ki az ügyről szóló oklevelet. Ezekre az esetekre azonban mindig valamilyen sajátos indok (betegség, idős kor, az út veszélyeitől való félelem stb.) miatt került sor.

[25] DL 2788 (Mon. Poson. 58. 5.) K.: AO III. 32-33. (28. sz.) R.: Kőfalvi 2000. 118. sz.

kezdete előtt a vérdíjat és büntetésül annak kétszeresét kell visszafizetniük a püspöknek. 1393. július 1-jén[26] a monostor konventje előtt Báthmonostori Theutus fia László fia: László mester, fogott bírák által teremtett egyezség szerint kötelezettséget vállalt, hogy mivel április 24. körül Aran falunál *(Aranyos – Baranya m.)* rátámadva az urához, Ders mester fia: Márton mesterhez, egykori szlavón vicebánhoz, jelenleg kalocsai várnagyhoz igyekvő Nemeth Péterre, Márton mester familiárisára, őt elfogván, tőle urának két lovát elvette, valamint elrabolt 100 dénárjával számított 25 forintot, két felöltőt *(toga)*, egy süveget *(capucium)*, két pár cipőt *(caliga)*, továbbá fegyvereket és egyéb javakat, ezért Márton mesternek 100 dénárjával számított 500 forintot fizet a konvent színe előtt két részletben. László mester vállalja, hogy ha az első részletet nem fizetné meg, úgy kétszer annyit tartozik fizetni, ha pedig a második részletet mulasztaná el megadni, akkor a fenti perben Márton mester legyen a nyertes. Végül pedig 1427. június 9-én[27] jelent meg társaival együtt a konvent előtt Maróti István fia: János, és elmondták, hogy mivel Henrik pécsi püspök, a néhai Kisasszonyfalvai Pál fia István fiát: Lászlót, akit korábban Márton várnagy, valamint szolgái és *officialis*ai, továbbá Pécs város bírája, esküdtei és *hospes*ei bűnei miatt letartóztattak és a püspök börtönébe zártak, de nemes férfiak testvéri szeretetből fakadó kérésére – a szintén ott fogva tartott három nemessel, továbbá azok két közrendű familiárisával együtt – szabadon engedte, ezért az említett megjelentek kötelezik magukat, hogy ha a jövőben Zsigmond király bárói, a macsói bán vagy ispánjaik, alispánjaik, avagy az ország bármely bírája, Henrik püspök ellen vagy káptalanja, Márton várnagy, annak szolgái, *officialis*ai, megbízottjai *(commissarius)* ellen, avagy Pécs bírája, esküdtei, *hospes*ei, illetve a püspök bármely embere ellen ez ügyben eljárást indítanának, akkor a megjelentek saját költségük és fáradságuk terhére tartoznak megvédelmezni őket, amit ha elmulasztanának, akkor a szabadon bocsátottak váltságdíjának dupláját tartoznak fizetni. Ha pedig a jövőben az említett szabadon bocsátottak a püspököt, egyházát vagy a város bíráját háborgatni merészelnék, akkor Maróti János és társai fejenként, a per kezdete előtt, a bíró része nélkül 50-50 márkát fognak fizetni. Mindhárom esetben, bár különböző jogállásokról és kötelmekről van szó, a büntetési összeg az ügyben felmerült pénzösszeg duplájaként került megállapításra. A záradékok azonban sok esetben ennél jobban árnyalják a büntetési tételeket, vagyis a duplázás módszere csak egy a kilátásba helyezett büntetések közül, amelyen kívül – a vállalt kötelezettség megszegésének jellegétől függően, illetve a létrejött jogállapot ismételt megsértése esetén – egyéb szankciókat is megállapíthattak.

A jogügyletek következő olyan nagy csoportja, amelyben pénzben meghatározott büntetési tételek szerepelnek, a kiegyezések.[28] Ennek során a felek nem a rendes bírói fórumok előtt, hanem egymás között döntötték el vitás ügyeiket és egyeztek meg a rendezés módjait, valamint a további joghelyzetet illetően. Természetesen az ilyen jellegű megállapodások esetében a megegyezés megszegését kívánták elsősorban büntetni. A megállapodás felrúgásának legnyilvánvalóbb útja az volt, ha valamelyik fél a megszületett közös megegyezés ellenére rendes bíró előtt folytatta vagy újra kezdte a pert, illetve a megegyezést megtámadva pert indított. 1323. május 1-jén[29] a pécsváradi konvent előtt az egyik részről Mosa-i Sándor *comes* fia: László mester, a másikról pedig Konrád fia Jakab *comes* fia: Miklós mester megjelenvén előadták, hogy a köztük, részint atyáik, részint az ő idejükben mostanáig keletkezett valamennyi vitás ügyben és perben egyezségre léptek. Ha a felek valamelyike a jövőben a ko-

[26] DL 78095 (Zichy cs. zsélyi lt. 211. B. 775.) K.: Z. IV. 514-515. (414. sz.) R.: Kőfalvi 2000. 401. sz.

[27] Csak átírata maradt fenn: pécsi kápt., 1427. aug. 30. DL 11916 (ECCL. 18. 4.) R.: Kőfalvi 2000. 627. sz.

[28] A középkori magyar joggyakorlat a perbeli egyezségek megkötése számára igen nagy teret biztosított. A vitás ügyekben gyakorlatilag a per bármely szakaszában egyezséget lehetett kötni, illetve le lehetett azt zárni úgynevezett fogott bírák döntése alapján is. A perbeli egyezségekre lásd Hajnik 1899. 406-408., a fogott bírákról ugyanott: 408-411.

[29] ŠÚA Révay cs. Gyulay lt. 3. 32. (DF 259821) R.: AOkl VII. 160. sz.

rábbi vitás ügyekben pert indítana, akkor annak kezdete előtt, a bíró részén felül 20 márkát tartozik fizetni a másik félnek. 1504. április 28-án[30] az egyik részről a néhai Hederwar-i Osualdus fiai: István és Imre, a másikról pedig a néhai Hederwar-i Ferencnek, majd a néhai Hederwar-i Maczadonya-i Ferencnek az özvegye: Katalin úrasszony jelentek meg a konvent előtt, ahol is István és Imre elmondták, hogy az utóbb említett Ferenc halála után valamennyi birtokára és birtokrészére vonatkozó oklevele Katalin kezére került, akit most – mivel azokat ő visszaadta nekik – azokkal kapcsolatban nyugtatnak. A másik részről pedig Katalin ismeri el, hogy egykori férje birtokaiból a neki járó hitbért és jegyajándékot teljes egészében megkapta. Ha az említett ügyben bármelyik fél vagy utóda pert indítana a másik ellen, akkor a per kezdete előtt, a bíró része nélkül 600 színarany forintot fizessen a megtámadottnak.

Az oklevelekben hasonlóképp szankcionálták azt is, ha valamelyik fél beleegyezett ugyan a vitás kérdések közös rendezésébe, de a fogott bírák által hozott döntést mégsem volt hajlandó elfogadni. Ilyen esetről tanúskodik – bár a büntetés konkrét összegének említése nélkül – a konvent 1331. augusztus 25-én[31] kiadott oklevele, amely szerint előtte az egyik részről János pécsi kanonok, László pécsi püspök nevében, a másikról pedig Miklós mester, a margitszigeti apácák ügyvédje megjelenvén elmondták, hogy a felek a Duna mellett fekvő szomszédos birtokaik kapcsán, különösképp pedig a birtokfoglalások miatt támadt viszályukat a mindkét részről kijelölt 4-4 fogott bíró közbenjárásával olyan módon kívánják rendezni, hogy e fogott bírák november 8-án Mohács faluban a konvent emberének jelenlétében fognak döntést hozni, amelyet mindkét fél köteles lesz elfogadni, különben a másik félnek a per kezdete előtt büntetést tartozik fizetni.

Magától értetődően büntetés sújtotta azt a felet is, amelyik a megállapodásban kikötött és vállalt feltételeknek nem tett eleget. 1322. május 9-én[32] például a konvent előtt az egyik részről Miklós testvérnek, a cikádori monostor apátjának és konventjének képviseletében Domonkos testvér, a másikról pedig Laak-i Miklós fia: Salamon *comes* megjelenvén, fogott bírák közbenjárásával, minden korábbi viszályukban olymódon egyeznek ki, hogy mivel az apát Kezteuch-i *(Kesztölc – Tolna m.)* jobbágyai Salamon *comes* vérét ontották, ezért az apát és konventje 30 márkáért Salamonnak adnak egy *Quadriheiheni Zugzaar* színű lovat, valamint a Salamon Laak nevű falvától északra eső Olasun nevű halastavat, amelyet Salamon édes testvérei hagytak a kolostorra. Ha valamelyik fél megszegi az egyezséget, akkor a per kezdete előtt 10 márkát tartozik fizetni és patvarkodás vádját vonja magára. Természetesen ezekben az esetekben is gyakori volt a büntetetést a megállapodásban szereplő pénzösszeg – amennyiben volt ilyen – duplázásával megszabni. 1400. július 5-én[33] a pécsváradi konvent előtt az egyik részről János testvér bátai apát, a másikról pedig Bátmonostori Theutus fia László fia: László mester megjelenvén elmondták, hogy jóllehet László mester azon eskü elmulasztása miatt, amelyet Kaplai János országbíró oklevele értelmében a konvent színe előtt kellett volna a János apát elleni cselekedetekben való ártatlanságáról letennie, jószágvesztésre ítéltetett, ennek ellenére a felek fogott bírák, köztük Imre testvér pécsváradi apát, Iwan-i Frigyes a Baranya megyei Gál apátja és Regun-i János főesperesek, János mester a konvent jegyzője, a pécsi egyház kanonokjai, Miklós a kalocsai egyház *vicarius*a, Mathuchina-i Demeter fia: Ferenc Baranya megye alispánja és Domonkos fia: Pál pécsváradi várnagy előtt mégis egyezségre jutottak, miszerint János apát, elejtvén a vádakat, átadja László mesternek az országbíró ítéletlevelét, amelyért László 450 forintot fizet neki két

[30] Kiadása szerint Héderváry cs. lt. fasc. 3. Nr. 25. (Elveszett vagy lappang.) K.: A Héderváry-család oklevéltára I-II. Közli Závodszky Levente. Budapest, 1922. I. 500-501. (354. sz.) R.: Kőfalvi 2000. 870. sz.

[31] DL 2679 (Mon. Poson. 48. 5.) R.: Kőfalvi 2000. 112. sz.

[32] Csak átiratban maradt fenn: Szepesi Jakab országbíró, 1374. szept. 7. GySML 4697 Niczky 95. (DF 209197) R.: Kőfalvi 2000. 67. sz.

[33] DL 78366 (Zichy cs. zsélyi lt. 212. 964.) K.: Z. V. 175-177. (152. sz.) R.: Kőfalvi 2000. 451. sz.

részletben, amelyek közül ha az elsőt mulasztaná el megfizetni, akkor az említett összeg dupláját kell lerónia, ha pedig a másodikat nem adná át, akkor az első részlet kifizetése semmisnek tekintendő, az ítélet pedig érvényben marad. Szintén duplázással állapították meg a büntetés összegét az 1400. október 13-án[34] megkötött egyezségben, amikor is a konvent előtt az egyik részről Gál testvér, a margitszigeti Szűz Mária-kolostor apácáinak nevében, a másikról pedig Hedweg-i Bakus fia: László megjelenvén elmondták, hogy jóllehet Lászlónak – Bebek Detre nádor ítélete szerint – hatalmaskodás vádja miatt 25 nemes társaságában a konvent előtt esküt kellett volna tennie, mégis a fogott bírák teremtette megegyezés értelmében a felek, peres ügyeikben keletkezett összes oklevelüket érvénytelenítik, László pedig az apácák Hydweg *(Hídvég – Baranya m.)* nevű birtokán 14 forintot tartozik átadni az apácáknak, amit ha elmulasztana, akkor ezen összeg dupláját kell fizetnie.

A pécsváradi konvent gyakorlatában a pénzösszeggel szankcionált esetek összegzéseként a következőket lehet elmondani. Ezen jogügyletek típusaikat tekintve igen sokszínűek voltak. A fennmaradt anyag tanúsága szerint a legnagyobb számban a kötelezettségvállalások megszegése és a közös megegyezések be nem tartása esetére helyeztek kilátásba pénzbüntetést. E büntetés nagyságát tekintve nem minden esetben van viszonyítási alapunk, hiszen például a birtokosztályok négy említett esetének egyikében sem ismerjük az ügyben szereplő javak értékét.[35] Ahol azonban van információnk ezekről, ott következetesen azt láthatjuk, hogy a büntetés összege a jogügyletben szereplő értékek nagyságához igazodik, amit a büntető összegek megállapításának legelterjedtebb módja, a duplázás is bizonyít. A büntetőösszegek kiszabásának egyértelműen leggyakoribb módszere a duplázás. A pénzbüntetést említő esetek döntő többségében (83%[36]) a büntetés összegét az ügyben szereplő javak értékének vagy a készpénz összegének a megduplázásával határozták meg. Jellemző kivételt képeznek a birtokadásvételek, amelyekben a szerződés megszegése esetére kiszabott pénzösszeg nagysága egyszer sem lépi túl a vételár összegét, hanem mindig azonos azzal.[37] Az oklevelek sokszor a büntetés megfizetésének kapcsán kikötik, hogy az a per kezdete előtt történjen. Ez valószínűleg egyenértékű azzal a szintén gyakran szereplő kikötéssel, hogy a büntetés összege a bíró része nélkül értendő.[38] Természetesen a pénzben fizetendő büntetetések meghatározásában gyakran szerepet kaptak az adott ügyre jellemző, sajátos momentumok is. Ezeknek köszönhető, hogy a záradékok a pénzösszegen kívül más büntetési tételeket is tartalmaznak, vagyis nem minden esetben csak pénzzel kívánják biztosítani a felek a szerződés betartását.

Birtokok átadása

A záradékok egy másik csoportja birtok átadását írja elő. A pécsváradi konvent hiteleshelyi gyakorlatában ennek a büntetési tételnek az alkalmazása egy kivétellel mindig csak tulajdonjog biztosításához vagy pénzkölcsön visszafizetéséhez kötődik. A tulajdonjog

[34] DL 8587 (Mon. Vbuda. 4. 50.) R.: Kőfalvi 2000. 459. sz.

[35] Erre a kötelezettségvállalások (1304. okt. 28.) és a kiegyezések (1504. ápr. 28.) között is van példa, ám ott nem ez a jellemző. Az 1331. aug. 25-i oklevélben szereplő egyezség kapcsán – mivel átfogó, általános megállapodásról van szó – egyáltalán nem említenek pénzösszeget.

[36] A számításhoz csak azokat az eseteket vettem figyelembe, amelyek során ismert az ügyben szereplő javak értéke.

[37] Egyszer birtok elzálogosítása esetében is ez a helyzet. 1375. jún. 22.

[38] A középkori perjogban számos esetben kellett a szóban forgó pénzösszegből részt fizetni a bírónak. A bíró által kiszabott bírságok esetében ez 2/3 – 1/3 arányban oszlott meg a bíró és a felperes között (nyelvváltság esetében: HK II. 72. 3. §, a bíró előtti megjelenés elmulasztása esetén: HK III. 26. 8. §, zálog jogtalan megtartása esetén: HK III. 33. 2. §). A magánjogi ügyekben a bíró előtti pénzfizetésekből a bírót bírói kilenced és tized illette meg. Erről lásd Hajnik 1899. 449-450.

biztosításának kérdése többféle jogügylet kapcsán is felvetődhetett. A konvent előtt birtok elzálogosítása (2 alkalom), birtokcsere, hozomány kiadása, ingóságok eladása (1-1 alkalom) és legtöbbször földadásvétel (3 alkalom) nyomán került erre sor. Minden esetben közös vonás azonban, hogy a büntetést arra az esetre szabták ki, ha a birtokot vagy ingóságot el-, illetve átadó fél nem gondoskodik annak háborítatlan birtoklásáról. Időrendben az első eset az a már említett földadásvétel, amelyet a konvent 1281. októberi oklevele rögzített, és amelyben pénzösszeg fizetését is kikötötték. A következő alkalommal 1330. október 20-a előtt[39] az egyik részről Kozar-i Jurguche kun, a másikról pedig Treutul János fia: Miklós mester pozsonyi *comes serviens*e és *officialis*a: Tupi-i Kozma jelentek meg a konvent előtt, ahol is az előbbi a Tolna megyei Hagmas (Nagyhajmás – Baranya m.) nevű birtokát, amely fiának: Leonardus-nak meggyilkolása miatt Kozar-i Máté fia: Lucas *comes*től háramlott rá, eladja Miklós *comes*nek a tőle átvett 32 báni dénármárkáért. Máté fia: Lucas az ügyben szavatosságot vállal, amit ha nem teljesítene, akkor azonos nagyságú és értékű birtokkal tartozik Miklós mestert kárpótolni. 1408. február 9-én[40] a pécsváradi monostor konventje előtt Zenthgal-i János fia Miklós fiai: Tamás és Jakab apjuk nevében is megjelenvén elmondják, hogy mivel édes testvérüket: Klárát Kosd-i Miklós fia: Miklóshoz adták feleségül, ezért a Baranya megyei Chwn (Cún), Zyked (Szőkéd), Rupkerthwele, Mokachy és Darothy birtok felét, valamint Kemenfalua *(Keményfalva – Baranya m.)* birtokot és az Okorpastia *(Okorpástya – Baranya m.)* birtokban lévő birtokrészüket teljes egészében nekik és leendő utódaiknak ajándékozzák. Ha Klára örökösök nélkül halna meg, akkor a birtokok visszaszállnak Tamásra és Jakabra, akik azok háborítatlan birtoklásáért most szavatosságot vállalnak, amit ha nem teljesítenének, akkor Klárát és férjét azonos nagyságú és értékű birtokkal kell kártalanítaniuk. 1479. augusztus 10-én[41] birtokok elzálogosítása kapcsán záradékoltak oklevelet. Ekkor a konvent előtt a néhai Bakonya-i István fia: István megjelenvén, ínsége miatt jó néhány Kőrös-, Somogy-, és Baranya megyei birtokrészét, a hozzájuk tartozó haszonvételekkel, valamint a szokásos és rendkívüli adóikkal együtt elzálogosítja a pécsi káptalannak, valódi *pondus*ok szerinti 100 magyar aranyforintért, azzal a kikötéssel, hogy az említett összegért bármikor visszaválthatja azokat. Az említett javak háborítatlan birtoklásáért szavatosságot vállal, amit ha teljesíteni nem tudna, akkor a Baranya megyei Naghbakonya (Bakonya), Kysbakonya (Bakonya), Darabasfalwa *(Darabosfalva)* és Lazlofalwa *(Lászlófalva)* birtokokon lévő birtokrészeiből az említettekkel azonos értékűeket kell átengednie, amelyeket csak a mondott összeg és a korábbi záloglevelekben szereplő 40 és 16 aranyforint visszafizetésével válthat vissza. Ebben a csoportban még egy földadásvételt kell megemlíteni. A konvent 1485. október 6-án kelt oklevele[42] szerint megjelent előtte Hederher-i Hederffy György, aki a Baranya megyei Gybarth *(Gibárt)* birtokon lévő öröklött birtokrészét, vagyis 4 jobbágytelket, haszonvételeikkel együtt, eladja Kysbala-i Zylagy Bálintnak, hitvesének: Agatha asszonynak, valamint fiuknak és lányaiknak, a tőlük átvett, valódi *pondus*ok szerinti 50 színarany magyar forintért, semmilyen jogot sem tartva fenn magának vagy örököseinek. Az említett birtokok háborítatlan birtoklásáért György szavatosságot vállal, amit ha nem teljesítene, akkor a szintén Baranya megyei Momad *(Mamád)* nevű birtokából azonos értékű részt kell adnia. Ezekben az esetekben, a zálogösszeg nagyságától függetlenül a zálogba adott föld értékével megegyező birtoknak vagy birtokrésznek az átadását kötötték ki a felek, vagyis a záradékolásnak nem a szankcionálás, hanem a felborult jogi egyensúly visszaállítása volt a legfőbb indítéka. Néhány esetben nem tudjuk, hogy a záradékban említett birtokok értéke milyen viszonyban áll az ügyben szereplő más birtokok értékével vagy a zálogösszeg

[39] Csak tartalmi átirata ismert: Nagymartoni Pál országbíró, 1330. okt. 20. > Szepesi Jakab országbíró, 1377. jan. 28. DL 2630 (NRA. 688. 69.) K.: AO II. 513. (441. sz.) R.: Kőfalvi 2000. 105. sz.

[40] Archiv Hrvatske Doc. Med. Var. 155. (DF 218650) R.: Kőfalvi 2000. 517. sz.

[41] DL 18254 (NRA. 390. 7.) R.: Kőfalvi 2000. 806. sz.

[42] Archiv Hrvatske. Draskovich cs. lt. Archívum Maius. 26. 21. (DF 233223) R.: Kőfalvi 2000. 819. sz.

nagyságával. Erre birtokok elzálogosítása és elcserélése esetén is van példa. 1480. december 6-án[43] a pécsváradi konvent előtt megjelent Kyswarda-i Miklós, aki elmondta, hogy a maga és különösképp testvérének: Mátyásnak az ínsége miatt, amelynek az az oka, hogy Mátyás Ferrarában *(studium seu gymnasium Ferariensis)* tanul, Anarth-i Thegzes László és Sandrinus nemesektől valódi *pondus*ok szerinti 100 színarany magyar forintot kaptak kölcsön, amelyért a Szabolcs megyei Baach *(Bács)* és G[ewr?]en *(Görény)* birtokokon lévő összes birtokrészüket, valamint a Baach birtokhoz tartozó adójövedelmet adják zálogba, a hozzájuk tartozó haszonvételekkel együtt, azzal a kikötéssel, hogy az említett összegért bármikor visszaválthatják azokat. Miklós a birtokrészek háborítatlan birtoklásáért szavatosságot vállal, amit ha nem teljesítene, akkor a szintén Szabolcs megyei Pap (Pap – Szabolcs-Szatmár m.) nevű birtokát kell átadnia. 1523. július 27-én[44] a konvent előtt az egyik részről Gyulai Gergely, a másikról pedig Gyulai László, rokonaik nevében is megjelenvén elmondták, hogy egymás között olyan örökérvényű egyezségre jutottak, amelynek értelmében az említett Gergely, a Baranya megyei Nana *(Nánafalva)* birtokon lévő teljes vásárolt birtokrészét, amelyet egykor Gyulai László és Ferenc adott el Henye-i Bernardus-nak, akitől azután ő vette meg, továbbá ezen László és Ferenc Baranya megyei Hassagh (Hásságy), Heder *(Héder)*,[45] Belwar (Belvárdgyula) és Zemewl (Szemely) birtokokon lévő öröklött birtokrészeit, amelyek zálog címén jelenleg is Gergely kezén vannak, minden haszonvételükkel és tartozékukkal, valamint a rájuk vonatkozó zálog- és adásvételi oklevelekkel együtt átadja Lászlónak, aki ezért cserébe a Baranya megyei Emel (Véménd), Ellend (Ellend), Pethre (Rácpetre) és Palkonya (Palkonya) birtokokon lévő birtokrészeit, amelyek 90 forint zálogösszegért jelenleg is Gergely kezén vannak, átadja Gergelynek az említett 90 forintot azok vételárának ismerve el. László és Ferenc az átadott javaik háborítatlan birtoklásáért szavatosságot vállalnak, amit ha nem tartanának be, akkor a Gergelytől kapott birtokok visszaszállnak Gergelyre és örököseire.

A tulajdonjog biztosítása, illetve elmulasztásának szankcionálása nemcsak ingatlan, hanem ingó javak esetében is szerepet kapott. Ezt bizonyítja a konvent 1524. október 28-án kelt oklevele[46] is, amely szerint színe előtt Zapolya-i Dienessfy István fia: Miklós, hitvesének, a néhai Berizló Péter veszprémi püspök és dalmát-horvát-szlavón bán testvérének: Orsolya úrasszonynak, valamint tőle született lányainak a nevében is megjelenvén elmondta, hogy az említett Berizló Péter még élete során azért, hogy saját ínségén és bánsága határainak veszedelmein enyhítsen, 7 czüst ivócedényt *(scutella)* és 1 czüstözött kancsót *(canterus)* a néhai Csernek-i Dessewffy Ferencnek elzálogosított, és bár azok visszaváltása a közeli rokonság miatt az említett Miklósnak és hitvesének a feladata lenne, ínségük miatt azonban csak azok eladására gondolhattak. Ezért Miklós, miután aranyműves mesterekkel elvégeztette ezen tárgyak megmérését és felbecslését, megtudta, hogy azok a zálog összegénél 80 forinttal érnek többet, ezért eladja azokat Dessewffy Ferenc özvegyének: Dorottyának és fiainak a tőlük átvett 80 új forintért, semmilyen jogot sem tartva fenn maguknak azokkal kapcsolatban, háborítatlan birtoklásukért pedig szavatosságot vállalva. Ha ez utóbbit nem tartaná be, akkor a vevők az ő Pozsega megyei Zakorenja nevű birtokán lévő 2 jobbágytelkét – amelyek közül az egyiken Valkovits Bálint, a másikon pedig Mosznarevits Pál jobbágy lakik –, valamint Pribinye nevű birtokának a felét zálog címén a jelen oklevél erejével elfoglalhatják, és azokat csak az említett 80 új forint visszafizetése esetén kell visszaadniuk. Az ügy érdekessége, hogy az ingóságok birtoklásának szavatolását nem más ingóságokkal – nyilván ezek hiánya miatt –, hanem ingatlanokkal záradékolják, bár azok csak zálogként kerülnek más tulajdonába.

[43] DL 97422 (Vay cs. berkeszi lt. 1326.) R.: Kőfalvi 2000. 809. sz.

[44] ŠÚA Révay cs. Gyulay lt. 12. 7. (DF 260196) R.: Kőfalvi 2000. 904. sz.

[45] 1950-ig önálló községként létezett Pécstől délre, ekkor azonban Olaszhoz csatolták. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest, 1987. 315.

[46] Csak másolatban maradt fenn: Sáros megye közgyűlése, 1826. jan. 25. DL 74679 (Dessewffy gr. cs. lt. M. 9.) fol. 208-210. (79. sz.) R.: Kőfalvi 2000. 910. sz.

A birtokátadással záradékolt ügyletek másik nagy csoportját a pénzkölcsön visszafizetése kapcsán tett kötelezettségvállalások jelentik. Ilyen tartalmú oklevelek – összesen 4 – a konventnek csak 16. századi hiteleshelyi gyakorlatából maradtak fenn, és mindegyik esetben a kölcsön visszafizetésének elmulasztását kívánták szankcionálni, konkrétan megnevezett birtokok átadásával. Időben a legkorábbi és a legnagyobb értékű ilyen ügyet a konvent 1510. november 14-i oklevele[47] őrizte meg. Ekkor jelent meg a konvent előtt Gyulai Gergely, aki elmondta, hogy Bathyan-i Benedek királyi kincstárnok a II. Ulászló király által oklevélbe foglalt kötelezvénye[48] értelmében 1300 aranyforintot kapott kölcsön tőle azzal a feltétellel, hogy november 11-én visszafizeti azt. Ha ezt elmulasztaná, akkor a királyi oklevélben foglalt következményeket[49] szenvedje. Ezen ügyek közül még egyet érdemes kiemelni, minthogy magát a konventet érintette, és fejleményei is ismertek. A konvent 1513. január 18-án kiadott okleveléből[50] derül ki, hogy egy korábbi időpontban elismerte, hogy egyházának ínsége miatt Gyulai Gergelytől 150 forintot kapott kölcsön, amelyet ha egy bizonyos időpontig nem fizetne vissza, akkor a Baranya megyei Perenfalwa nevű birtokuk Gergely tulajdonába kerül. Mivel azonban a határidő elérkeztekor az említett összeget nem tudták visszafizetni, így azt kérték Gergelytől, hogy Baranya megyei Berkesd (Berkesd) birtokukat, amely 400 forint ellenében zálogként amúgy is nála van, fogadja el biztosítékul, amit ő teljesített is. A konvent Berkesd birtokot 550 forintért bármikor visszaválthatja. A konvent gyakorlatában egyetlen ránk maradt esetben eskü megszegését kívánták birtokok átadásával büntetni. 1276-ban[51] a konvent előtt az egyik részről Dama *comes*, rokonát, István fia: Konrád mestert képviselve, a másikról pedig Tanch fia: János *comes* megjelenvén, az előbbi elmondta, hogy miután Konrád mester János *comes*t hűtlenkedéséért fogságra vetette, majd pedig több nemes kérésére szabadon bocsátotta, az megesküdött, hogy ha ismét hűtlen lenne Konrád mesterhez, vagy neki kárt okozna, akkor Scilag-i (Szilágy – Baranya m.) és Wersund-i (Versend – Baranya m.) szőlője, nemkülönben pedig rokonának, Egyednek szintén Scilag-i szőlője – mint azt utóbbi a konvent előtt is vállalta – Konrád mestert illesse.

A birtokok átadásának kilátásba helyezése a hiteleshelyi oklevelek záradékainak viszonylag homogén típusát jelenti. Ez az egységesség megfigyelhető az egyes ügyek jellege, illetve a záradékokban található egyéb büntetési formák hiánya szempontjából egyaránt, egy esettől eltekintve ugyanis a birtokok átadásán kívül egyéb szankció nem szerepel az oklevelekben.

Jogi következmények vállalása

A pécsváradi konvent hiteleshelyi okleveleiben megjelenő büntető záradékok harmadik fő típusát azokban a jogügyletekben találjuk, amelyekben a felek jogi következményekkel szankcionálják az oklevélben foglaltak be nem tartását. Ilyen tartalmú záradékokat földadásvételnek (1 alkalom), birtokok elzálogosításának (1 alkalom), de leginkább megegyezéseknek (6 alkalom) a biztosítására használtak. Ezekben az oklevelekben a felek azt kötik ki, hogy amelyikük megszegi a szerződést, az bizonyos bűntett elkövetésével vádolható, illetve annak bűnében marasztalható el. Célszerűbb tehát ezeket az eseteket a büntetés jellege sze-

[47] ŠÚA Révay cs. Gyulay lt. 11. 11. (DF 260165) R.: Kőfalvi 2000. 885. sz.

[48] II. Ulászló király itt említett oklevelét írja át a konvent 1510. nov. 12-én (DF 260167) R.: Kőfalvi, 2000. 884. sz.

[49] Tudniillik a Győr megyei Zend és a Fehér megyei Batyan birtokokon lévő birtokrészei Gergely tulajdonába kerülnek.

[50] ŠÚA Révay cs. Gyulay lt. 11. 24. (DF 260178) R.: Kőfalvi 2000. 889. sz.

[51] ŠÚA Révay cs. Gyulay lt. 1. 33. (DF 259732) K.: HO VI. 223. (158. sz.) R.: Capitulum I. 157-158. (12. sz.)

rint sorra venni. A fennmaradt nyolc esetből négyben a hatalmaskodás bűnc[52] került az oklevél záradékába, három alkalommal a felek közt létrejött megegyezés, egyben pedig birtokok elzálogosításának védelmére. 1343. június 4-én kiadott oklevele[53] révén a pécsváradi konvent emlékezetül adja, hogy miután Lajos király oklevelének engedelmeskedvén nyolc fogott bíró mellé – akik közül négy Wezeus mestert, négy pedig Gyurka fia: Pált képviselte – tanúként küldte Péter pap testvért, aki az Abrammonustura *(Ábrámmonostora – Tolna m.)* nevű faluba menvén tanúja volt a fogott bírák ítéletének, miszerint Pálnak, 6 jobbágyának megsebesítéséért Wezeus mester augusztus 27-én a konvent színe előtt 5 *pensa*val számított 4 és ½ bécsi lat márkát tartozik fizetni. Amennyiben ezt elmulasztaná, az említett tettében bűnösnek bizonyul. 1395. július 11-én[54] a monostor konventje előtt az egyik részről Gál, domonkosrendi szerzetes, a margitszigeti apácakonvent perjelnőjének, Paztoh-i Nagy Domonkos lányának: Margitnak és az apácáknak a nevében, valamint azok négy Nogchele-i *(Nagycselej – Baranya m.)* és két Jenew-i *(Jenő)* jobbágya, a másikról pedig Pécsváradi János, székesfehérvári és pécsi kanonok, Felzegchew *(Felsőszekcső – Baranya m.)* birtok *rector*a a székesfehérvári káptalan nevében, továbbá négy Felzegchew-i jobbágy megjelenvén elmondták, hogy jóllehet a Felzegchew és Kischele *(Kiscselej – Baranya m.)* nevű birtokok közt fekvő közös erdők használata és vágása miatt zálogolások, foglalások és verekedések történtek köztük, most azonban fogott bírák közbenjárásával olyan egyezségre jutottak, miszerint ameddig a határlevelek alapján a birtokokat el nem különítik, addig az erdő közepén haladó Markalfwtha nevű utat tekintik határnak, amelyen túl az erdőóvó engedélye nélkül egyik fél jobbágyai sem használhatják az erdőt. Ha pedig valamely jobbágy a másik fél területén mégis fát vágna vagy szállítana el onnan, akkor az ottani erdőóvó annak fejszéjét zálogként lefoglalhatja, amit ha békés úton nem tudna megtenni, akkor kövesse az illetéktelent oda, ahova a fát viszi, és ott a *villicus*nak vagy bírónak mondja el a történteket, akinek ezután kötelessége az elkövető fejszéjét átadni neki. Ha viszont az erdőóvó alaptalanul vesz zálogot valakitől, akkor az kövesse őt a falu *villicus*a és két tekintélyesebb jobbágya elé, ahol miután másodmagával esküt tett ártatlanságáról, zálogát kapja vissza. Ha valamelyik fél *officialis*a vagy bírója a másik félnek kárt okoz, azért két társával köteles elégtételt adni, amit ha megtagadna, akkor annak a birtoknak a tulajdonosa, a konvent eljárása nyomán, hatalmaskodás bűnében marasztaltatik el. 1400. április 27-én[55] az egyik részről Monostor-i Berzethe Miklós mester, a másikról pedig Mathuchina-i Demeter fia: Ferenc mester jelentek meg a konvent előtt, ahol is Miklós mester, a Kopach *(Kopačevo – Horvátország)* nevű birtokán lévő jobbágytelkeit, a saját maga által szántani szokott föld kivételével, az Ewryn nevű víz felével és az ahhoz tartozó halászóhelyekkel és Wcyz nevű halrekesztőkkel együtt elzálogosítja Ferenc mesternek 100 aranyforintért, amelynek minden forintja 100 új dénárt tesz ki, azzal a feltétellel, hogy Miklós mester vagy örökösei az említett összegért bármikor visszaválthatják azokat. Ha ezt Ferenc mester meggátolná, hatalmaskodás bűnét vonja magára.

---

[52] A hatalmaskodás a hiteleshelyi oklevelekben talán a leggyakrabban felbukkanó magánbűncselekmény. Megjelenése, és ezzel összefüggésben önálló jogi kategóriaként való szabályozása – jóllehet a más házának fegyveres megrohanása (*invasio domus*) már Szent István törvényei között is külön említést nyert – a 13. század utolsó harmadára tehető. A 14. századtól kezdődően ide sorolták lényegében majdnem az összes olyan bűntettet, amelynek során valaki hatalmával, erejével visszaélve más tulajdonában, testi épségében kárt tett, vagy jogait csorbította, eseteinek pontos, jogi körülírására azonban csak a 15. században került sor. Lásd erre vonatkozóan: Béli Gábor: Magyar jogtörténet. Az államalapítástól 1848-ig. Pécs, 1996. (a továbbiakban: Béli 1996.) 88-89.

[53] DL 51236 (Kállay cs. lt. 1300. 620.) R.: Kőfalvi 2000. 157. sz.

[54] DL 8079 (Mon. Poson. 52. 17.) R.: Kőfalvi 2000. 416. sz.

[55] ELTE Történeti Segédtudományi Tanszék, 18. (DF 250431) K.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. I-XI. Budae, 1829-1844. X. 3. 247-248. (219. sz.) R.: Kőfalvi 2000. 447. sz.

A hatalmaskodás mellett a hitszegés[56] büntetését is kilátásba helyezi a konvent 1452. május 11-én kelt oklevele.[57] Eszerint a konvent előtt az egyik részről Abcel-i Jakab fia: János, a másikról pedig Welken-i István fia Antal fia: András megjelenvén elmondták, hogy jóllehet az említett Welken-i András Abcel-i Jakab fiát: Jánost, az ő és apja által elkövetett hatalmaskodások és jogtalanságok, valamint öröklött és elzálogosított birtokrészek kapcsán a macsói bán bírói széke előtt perbe idézte, és jóllehet az említett János e per során több ízben is elmarasztaltatott, végül azonban fogott bírák közbenjárásával mégis olyan egyezségre jutottak, amelynek értelmében András minden keresetet elejt Jánossal szemben, továbbá a per során keletkezett valamennyi oklevelet érvénytelennek nyilvánítja, amiért cserébe János, a Kezwenyes *(Köszvényes – Tolna m.)* birtokon lévő két telkét Andrásnak adományozza, hozzátéve még, hogy András az említett két telken és *curiá*jában élő jobbágyaival János bárhol máshol lévő erdőinek fáit kedve szerint használtathatja. A jelen egyezséget megszegő fél hitszegés és hatalmaskodás bűnében marasztaltassék el. A hitszegés bűne még egy alkalommal bukkan fel az oklevelek záradékában. 1494. december 17-én,[58] miután a konvent előtt megjelent az egyik részről Walpo várának várnagya: Ewr-i Leonardus és hitvese: Krisztina asszony, a másikról pedig Darocz-i Miklós, elmondták, hogy mivel érett megfontolás és jó szándék vezette tanács révén megértették az evilági múlandó élet változékonyságát s azt, hogy a halál senkinek sem kegyelmez, ezért, hogy javaik, birtokaik és birtokrészeik ne szóródjanak szét, a Baranya megyei Regenye (Regenye), Zewke (Szőke), Gerczen (Görcsöny), Kyzder *(Kisdér)* és Chwn (Cún), továbbá a Valkó megyei Galosfalwa *(Gálosfalva)*, Zenthgywrgh *(Szentgyörgy)*[59] és Gergerfalwa *(Gergelyfalva)*, nemkülönben pedig a Kőrös megyei Bakocza nevű birtokaikat és birtokrészeiket, miképp az említett Miklósnak a Baranya megyei Harsan (Nagyharsány), Naghfalw (Siklósnagyfalu), Zantho *(Szántó)*, Babocza *(Babócsa)* és Wyzelwy *(Víz-elő)* nevű birtokainak azon felét, amelyek jelenleg az ő kezükön vannak, továbbá mindazon ingó és ingatlan javaikat, amelyeket korábban szereztek vagy a későbbiekben szerezni fognak, életük folyamán hitveseikkel, a már megszületett és a majdan születendő utódaikkal, valamint egész családjukkal együtt közösen használják majd, ha pedig az egyik fél korábban halna meg, akkor a másik ezen javakat a sajátjaként tartozik védelmezni és gyarapítani. Ha ezen egyezséget valamelyik fél megszegné, akkor az a másik félnek, a bíró része nélkül, valódi *pondus*ok szerinti 1000 színarany forintot tartozik fizetni, és hitszegés bűnében marasztaltassék el. Két esetben – 1267. február és 1322. május 9. – a patvarkodás bűnét[60] említik a záradékok, azonban mindkét alkalommal csak a fizetendő pénzbeli büntetés megjelölése mellett, önálló használatára tehát nincs példa. Az 1447. május 19-én kiadott oklevél[61] sajnos nem nevezi meg a szóban forgó bűnt, így ebből a szempontból nem értelmezhető.

---

[56] A középkori jogban a hitszegőket (más néven „ludasokat – *aucarius*") a hamisan esküvőkkel együtt ítélték meg. A hitszegésnek a jelen oklevelekben emlegetett típusa az, amelyet a HK II. 30. 6. §-a is említ.

[57] Csak átiratban maradt fenn: Pálóci László országbíró, 1456. máj. 15. DL 88312 (Esterházy hg. cs. lt. 32. EE. 437.) R.: Kőfalvi 2000. 712. sz.

[58] DL 20236 (NRA. 954. 36.) R.: Kőfalvi 2000. 840. sz.

[59] Azonosítása kérdéses, vö. Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. II. Budapest, 1894. 351.

[60] A patvarkodás *(calumnia)* a jogtalan pereskedést, az ellenfél alaptalan jogi zaklatását jelentette. Patvarkodásnak minősült például, ha egyazon ügyben két bíró előtt is pert indított valaki, illetve ha valaki egy olyan pert kezdett meg ismét perújítás engedélye nélkül, amelyet egyszer már jogerős ítélettel vagy – és a jelen oklevelek is erre vonatkoznak – közmegegyezéssel lezártak. A patvarkodás bűnének beigazolódása azonnali pervesztést és vérdíj fizetésének a büntetését vonta maga után. Béli 1996. 126-127. HK II. 70., különösképp 3. és 4. §-a.

[61] DL 80884 (Zichy cs. zsélyi lt. 213. 2531.) R.: Kőfalvi 2000. 695. sz.

Végezetül érdemes áttekinteni azt, hogy az egyes jogügyletekben milyen típusú záradékok használatára került sor.[62]

az ügy típusa	a záradék jellege			*Összesen*	
	pénzbüntetés	birtok átadása	jogi következmények		
birtokcsere	1	1	–	2	21
birtokosztály	4	–	–	4	
birtokadásvétel	4	3	1	8	
birtok elzálogosítása	4	2	1	7	
kötelezettségvállalás	7	4	–	11	
megegyezés	7	–	6	13	
Összesen	27	10	8	45	

Természetesen a számszerű elemzés során figyelembe kell venni az oklevelek fennmaradásának véletlenszerűségét, ám ennek ellenére az arányok mégis irányadók lehetnek. Eszerint a konvent hiteleshelyi gyakorlatában – legalábbis a fennmaradt okleveles anyag alapján – a záradékok között egyértelműen a pénzbüntetés kilátásba helyezését alkalmazták a leggyakrabban, elsősorban a birtokokkal kapcsolatos ügyek során. A birtokügyekben született a legtöbb záradék, ami valószínűleg nem pusztán a birtokügyek nagyobb számának köszönhető, hiszen a ránk maradt és záradékkal ellátott kötelezettségvállalások és megegyezések, vagyis az egyéb ügyek együttes száma nagyobb a birtokügyekénél. Míg pénzbüntetést valamennyi tipikus – vagyis jelentősebb számban ismert – ügyben a záradékba foglaltak, addig az egyéb büntetések előfordulása bizonyos ügyek esetében ritka (1 vagy 2), más ügyletek kapcsán pedig egyáltalán nem szerepelnek. Itt azonban már hangsúlyosan számolni kell az okleveles anyag egyenetlenségeivel, ezekből a hiányokból tehát nem vonhatunk le túlzottan messzire vezető következtetéseket.

A pécsváradi konvent hiteleshelyi okleveleiben fennmaradt büntető záradékokkal kapcsolatban összességében azonban leszögezhető, hogy ez a záradéktípus a fennmaradt okleveleknek csak igen kis hányadában található meg. Ez még akkor is igaz, ha figyelembe vesszük, hogy a konvent által 1254 és 1526 között kiadott és fennmaradt 913 oklevélnek tekintélyes része nem magánjogi, hanem közjogi jellegű. A záradékok alapvető tartalmát illetően sem találunk túl nagy választékot, amint azt a táblázat is mutatja, lényegében három tipikusnak tekinthető fajtájukat tudjuk elkülöníteni. Minthogy azonban ezeknek a záradékoknak a konkrét tartalmát és az adott jogi esetre történő alkalmazását elsősorban a felek szándéka határozta meg, ezért ezek a záradékok az egyes jogügyletekben a felek sajátos szempontjainak és kapcsolatrendszerének, valamint más jogi momentumoknak a hatására erősen egyedivé is válhattak.

[62] Az adatok csak a legtipikusabb ügyekre vonatkoznak, ezekben viszont a részletesen nem ismertetett eseteket is tartalmazzák.

KŐFALVI, TAMÁS

Sanctioning clauses in the charters of the Pécsvárad monastery as locus authenticus *(1254-1526)*

The monastery of Pécsvárad started functioning as *locus authenticus* sometime in the early decades of the thirteenth century, the earliest records of this activity surviving from 1254. During this activity, involved in administering cases of constitutional and civil law, the monastery issued authentic charters of the legal procedures carried out before, or performed by it. Most of these documents are related to cases in which the parties personally went to the monastery to have their transactions in civil law put down on paper. Some of these instruments containing legal depositions of private persons include clauses that provided for punitive sanctions for the parties violating the provisions of the document. The author analyses the sanctioning clauses in the civil law instruments issued by the *locus authenticus* at Pécsvárad between 1254 and 1526, although only a minority of the surviving documents contain such clauses. These clauses most frequently provide for the payments of sums of money, the surrendering of property rights over estates, the facing of legal sanctions. Through a statistical analysis of the surviving clauses, the author shows that in cases of civil law the sanctioning clauses were most frequently used in cases concerning estates, the payment of fines being the usually stipulated punishment. The analysis of the contents and usage of these clauses shows that the character and use of these sanctions were determined, with contemporary customary law taken into consideration, mostly by the common consent of the parties.

SZÁSZ GÉZA

A francia állam és a protestánsok a 17. században - tűréstől tiltásig

„... a jelen örökérvényű és visszavonhatatlan ediktummal eltöröltük és visszavontuk, eltöröljük és visszavonjuk a királyi nagyapánk által 1598. április havában Nantes-ban kiadott ediktumot..."

Ezekkel a határozott szavakkal vetett véget a katolikus és reformált vallásúak több, mint másfél évszázados – a nantes-i ediktum által garantáltan egyenjogú – együtt élésének XIV. Lajos francia király az 1685. október 18-án Fontainebleau-ban kelt ediktumában. A királyi rendeletet a párizsi parlament igen gyorsan, már 1685. október 22-én beiktatta a királyság végrehajtandó törvényei közé.

A szigorú intézkedéseket tartalmazó – és vegyes érzelmekkel fogadott – rendelet a királyi hatalom elnyomó eszközeivel kívánta kezelni az „eretnekség", vagyis a protestantizmus létezését Franciaországban. Az „úgynevezett reformált vallás" gyakorlását hosszú időn keresztül a IV. Henrik által még 1598-ban kibocsátott nantes-i ediktum biztosította, éppen ezért a fontainebleau-i ediktumot szokás a „nantes-i ediktum visszavonásának" is nevezni.

Tanulmányunk célja éppen a protestánsokkal szemben – a két ediktum közötti időszakban – folytatott politika elemzése és annak bemutatása, hogy milyen kísérletek történtek a reformált vallásúak jogainak biztosítására, illetve megszüntetésére, hogyan kerültek szembe az állammal, és hogyan kerekedett felül a francia állam politikájában az erőszak alkalmazása XIV. Lajos uralkodása idején.

Megjegyzendő, hogy a nantes-i ediktum visszavonásának előzményeire és körülményeire általában a kor legismertebb memoárírója, Saint-Simon herceg (1675-1755) által sugallt képet fogadja el a szakirodalom.[1] Saint-Simon azonban nem tekinthető igazán kortársnak (1685-ben mindössze 10 éves volt), másrészt gyakran összemos eseményeket, és a kronológia sem tartozik az erősségei közé. Ezért mi hasznosabbnak véltük a fontainebleau-i ediktum tárgyalásakor az ediktum szövegének elemzésére, másrészt a vonatkozó francia nyelvű szakirodalom által képviselt nézetek bemutatása mellett egy Magyarországon kevéssé ismert kortárs, és a király környezetéhez közelálló szerző, Choisy abbé szövegére támaszkodni, hogy így némileg más megvilágításba helyezhessük az eseményeket[2].

Emellett szükségesnek tartottuk a fontainebleau-i ediktumhoz vezető út árnyaltabb elemzéséhez és megértéséhez a reformáció franciaországi térhódításának és a nantes-i ediktum lényegének felvázolását is.

---

[1] Vö. Saint-Simon herceg: Emlékiratai. Budapest, 1987. (a továbbiakban: Saint-Simon) 472–477.

[2] A kérdéskört tárgyaló újabb, magyar nyelven megjelent munkák jobbára az általánosságok megemlítésére szorítkoznak, illetve nem a királyi hatalom szempontjából tárgyalják az eseményeket. Vö. például Duby, Georges – Mandron, Robert: A francia civilizáció ezer éve. Bp., 1975. 272–283., 287. illetve 326–388. o. Price, Roger: Franciaország története. Bp., 1994. 62–63. o. Szántó Konrád: A katolikus egyház története II. A katolikus egyház története a reformációtól napjainkig. Bp., 1985. 84–88. és 223–231. o. DOMPNIER, Bernárd: A katolikus egyház és a protestánsok Franciaországban a XVII. században. In: L. Nagy Zsuzsa–Veress Géza: Történeti tanulmányok I. Debrecen, 1992. 35–52. Szakály Ferenc: Virágkor és hanyatlás 1440–1711. (Magyarok Európában II.) Bp., é. n. 141–142., 187–188. és 243–251. Magyar nyelven a legteljesebb szintézist adja Hajnal István: Az újkor története. Bp., 1988. (reprint 1936). 217–235., 321–342., 409–436.

A lutheri reformáció az 1520-as évek közepétől terjed Franciaországban, az 1540-es évek végére viszont Kálvin tanítása válik egyeduralkodóvá a reformáltak körében. A század ötvenes-hatvanas éveinek fordulójára a reformátusok pozíciói szilárdnak tűnnek, s közösségeik Franciaország egész területén megtalálhatók. Számuk rendkívül gyorsan gyarapszik, mérsékeltebb számítások szerint a hárommilliót is eléri. Egy olyan országban, melynek népessége ekkor 16-18 millió fő között mozog, ez már igen jelentős arány.[3] A leginkább befolyásuk alá került területek a normandiai partvidék, a Loire déli oldalán található Touraine, Délnyugat-Franciaországban Poitou, Guyenne és Languedoc tartományok, a navarrai királyság[4], keleten Lyon környéke és a Dauphiné. Az evangélikusok visszaszorulnak Elzászba.[5] A kálvini reformáció társadalmi bázisa viszonylag széles: csatlakoznak hozzá – elsősorban dél-franciaországi – nemesek, főurak, mint például a királyi udvarban is sokra tartott Gaspard de Coligny admirális, Louis de Condé vagy Antoine de Bourbon,[6] s ők áttérítik a birtokaikon élő parasztokat is. Az ország területén több, mint hatszáz református templom található,[7] s az 1558-as poitiers-i lelkészgyűlést követően 1559 májusában a református egyház már titkos szinódust is tart Párizsban. A kálvinizmus expanziója azonban sem földrajzilag, sem társadalmilag nem egyértelmű: nincs olyan tartomány, melynek népessége teljes egészében református lenne, a már említett tartományokon kívül élő paraszti tömegek pedig szinte teljes mértékben érintetlenek maradnak az új tanoktól.

A nemesek – s velük együtt a parasztok – áttérése különösen aggasztja a monarchiát. Tartani lehet ugyanis attól, hogy a francia főurak a központi hatalommal szembeni függetlenedési törekvéseik ideológiájaként kívánják felhasználni a vallási különállást. Az ettől való félelem mozgatja a protestantizmussal szemben gyakran ingadozó I. Ferenc fiát, II. Henriket (1547-1559), aki már trónra kerülésének évében létrehozza a gyakorlatilag királyi inkvizícióként működő *chambre ardente*-ot.[8] Midőn Henrik 1559 áprilisában megköti II. Fülöp spanyol királlyal a két ország közötti nyílt ellenségeskedést egy időre lezáró cateau-cambrésis-i szerződést,[9] célja már egyértelműen a belső ellenség, a protestantizmus elleni harc.[10] A rövid-

---

[3] Benassar, Bartolomé – Jacquart, Jean: Le XVIe siècle. Paris, 1972. (a továbbiakban: Benassar-Jacquart) 33.

[4] A korábban az Ibériai-félszigeten is jelenlévő Navarrai Királyság a 16. század elején két részre szakadt: a Pireneusoktól délre fekvő részeket Spanyolországhoz, az északi oldalon található korábbi Alsó-Navarrát – hűbéresként – Franciaországhoz csatolták.

[5] A protestantizmus franciaországi elterjedéséről szemléletes térképet közöl Duby, Georges – Mandrou, Robert: A francia civilizáció ezer éve. Budapest, 1975. (a továbbiakban: Duby – Mandrou) 273. és Benassar-Jacquart 295.

[6] Bourbon-Vendôme hercege, Navarra királya, a későbbi IV. Henrik apja.

[7] 1561-ben 670. Delumeau, Jean: „Renaissance et discordes religieuses". In: Duby, Georges: Histoire de la France. Paris, 1970. (a továbbiakban: Delumeau) 261.

[8] A párizsi parlament részeként működő, a protestáns eretnekség elleni jogi szankciókkal megbízott hivatal onnan kapta nevét („gyertyás kamara"), hogy a tárgyalásokat – a pszichikai hatás növelése érdekében – mindig fekete lepellel bevont falú, s így gyertyák által megvilágított helyiségekben tartották. A kamara működésének első három éve alatt közel ötszáz – köztük hatvan halálos – ítéletet hozott. Guinlé, Jean-Philippe: Les souverains de la France. Paris, 1991. (a továbbiakban: Guinlé) 137. A chambre ardente-ról lásd még Hajnal István: Az újkor története. Budapest, 1988. (a továbbiakban: Hajnal) 218.

[9] A francia történetírás által *cateau-cambrésis-i szerződés* név alatt emlegetett 1559. április 3-i francia-spanyol béke mellett ugyanott kötötték meg április 2-án (tehát egy nappal korábban) azt a francia-angol egyezményt, amely szerint Franciaország megtarthatja az 1558-ban Guise Ferenc vezetésével visszafoglalt Calais-t, de nyolc éven belül 500 ezer écu kártérítést kell fizetnie Angliának. A spanyol-francia békeszerződés az Itália birtoklásáért a Valois-k és a spanyol Habsburgok között 1494 óta folyó ún. *itáliai háborúk* végét jelenti.

[10] II. Henrik lemond minden itáliai követeléséről, visszaadja Savoyát és a fontosabb piemonti városokat, megkapja viszont a *három püspökség* (Trois Évêchés) néven emlegetett lotharingiai Toul, Metz és Ver-

del ezután meghozott écouen-i ediktummal[11] Henrik megerősíti a központi hatalom vidéki jelenlétét: királyi biztosokat küld a tartományokba; az ő feladatuk az „eretnekség" visszaszorítása minden lehetséges eszközzel.[12] Ezzel kezdetét veszi a nyílt vallásüldözés, amely Henrik halála után a központi hatalom gyengülésével nyílt polgárháborúhoz vezet.

Az 1562 márciusában a wassy-i mészárlással kezdődő,[13] s egészen 1598-ig tartó vallásháborúk, a Szent Bertalan-éj s az azt követő csatározások jelentősen gyengítették a protestáns pártot. 1598-ban mintegy 274 ezer hugenotta családot találunk az országban; a protestánsok összlétszáma egymillió körül mozog. Igazán nagy tömegben azonban sehol sem találhatók: Párizsban és a protestáns fellegvárnak számító dél-franciaországi Nîmes-ben egyaránt körülbelül 15 ezer protestáns lakik. Ez óriási létszámcsökkenés az 1560-as hárommillióhoz képest, azonban még mindig jelentős arány. Javarészt protestánsok alkotják azonban a Valois-dinasztia kihalása után hatalomra kerülő első Bourbon uralkodó, IV. Henrik seregét; s az ország vezetésében is számos kálvinista található. 1593 – a király áttérése – után azonban nyugtalanság figyelhető meg a protestánsok körében: „állandó gyűléseket" tartanak előbb a Condé család birtokában levő Vendôme, majd Saumur városában. 1594 januárjában Nantes-ban tartott gyűlésükön saját szempontjaik szerint kilenc tartományra osztják az országot, és felveszik a kapcsolatot I. Erzsébet angol királynővel. A királyt immár saját korábbi hátországa fenyegeti: újjáéledhet az ismét központosító, sőt abszolutisztikus törekvéseket mutató monarchia és a partikularizmusra, valamint területi különállásra aspiráló nemesség ellentéte. Ugyanakkor a vallásgyakorlat szempontjából érthető a protestánsok aggodalma: miért is segítené őket egy immár katolikus király? Az újabb polgárháborúval – és a *protestáns köztársaság* fegyverek általi megteremtésével – fenyegető helyzet tárgyalásokra kényszeríti mindkét felet. A protestáns „párt" négy „teljhatalmú" megbízottat jelöl ki, akik 1597 ősze és 1598 tavasza között folytatnak megbeszéléseket Henrik szintén református vallású képviselőjével, Duplessis-Mornay-val.[14] Ezen egyeztetések eredményének tekinthető a király türelmi rendeleteként értelmezett *nantes-i ediktum*.[15]

A nantes-i ediktum néven ismert királyi rendeletcsomag három részből áll.[16] Az első a 95 ún. általános cikkelyt tartalmazó tulajdonképpeni pacifikációs ediktum, melyet 1598. április 13-án hirdetnek ki. Egyedül ezt kellett a parlamenteknek regisztrálniuk, azaz az érvényes jogszabályok közé beiktatniuk; ezt rövidebb-hosszabb huzavona után meg is tették.[17] Ez szabályozza – vagy talán inkább korlátozza – a református vallás gyakorlását. Ebben a részben jelenik meg először az *úgynevezett reformált vallás* (*religion prétendue réformée*, rövidítve:

dun városokat. II. Fülöp feleségül veszi Valois Erzsébetet, II. Henrik és Medici Katalin lányát; ez utóbbi tény fog Fülöp számára alkalmat szolgáltatni arra, hogy III. Henrik meggyilkolása után saját utódainak követelje a francia trónt. II. Henrik engedékenységét már a kortársak is kárhoztatták. Goubert, Pierre: Initiation à l'histoire de la France. Paris, 1984. (a továbbiakban: Goubert 1984.) 125.

[11] Az écouen-i ediktumot 1559. június 2-án hirdetik ki.

[12] Ilyen eszköz többek között – az esetek súlyosságától függően – a pellengérre állítás, az ajkak levágása, a nyelvkitépés, az akasztás vagy az élve történő elégetés. Carpentier, Jean – Lebrun, François: Histoire de France. Paris, 1987. (a továbbiakban: Carpentier – Lebrun) 179. és Hajnal 218.

[13] A Champagne déli részén található városban Guise herceg katonái és egy protestáns istentiszteleten résztvevők verekednek össze. Az összetűzés során a katonák lemészárolnak 74 embert a gyülekezeti helyen tartózkodók közül. Delumeau 243.

[14] Philippe de Mornay, Plessis ura. Ő alapította 1599-ben Saumur-ben az első protestáns akadémiát.

[15] Deyon, Pierre: „La France baroque". In: Duby, Georges: Histoire de la France. Paris, 1970. (a továbbiakban: Deyon) 263., Goubert 1984. 142., Hajnal 229-231.

[16] Az ediktum nevét onnan kapta, hogy kibocsátásakor a Bretagne pacifikálását végző IV. Henrik éppen Nantes-ban, a katolikusok egyik korábbi fellegvárában tartózkodott.

[17] A párizsi parlament csak 1599. január 7-én, a roueni pedig csak 1609-ben, tehát több, mint 10 évvel a kihirdetés után iktatja be az ediktumot. Guinlé 155. Goubert 1984. 143. A mindvégig tisztán katolikus parlamentek magatartása azért döntő, mert a joghatóságuk alá tartozó területeken csak a regisztrálás után kell érvényt szerezni a rendeletnek.

RPR) elnevezés a kálvini hit meghatározására, s a 17. század folyamán mindvégig ezt fogják alkalmazni a hivatalos szövegekben.

A csomag második része az a szintén április 13-áról keltezett királyi brévé, mely a protestáns lelkészek és más egyházi tisztviselők javadalmazásáról rendelkezik. Őket – szemben a katolikus klérus tagjaival – évi 45 ezer écu értékben a király javadalmazza, azonban minden református köteles fizetni a katolikus egyházi tizedet.

A megállapodás harmadik részét az április 30-án, illetve május 2-án aláírt *titkos cikkelyek* képezik. Az állam szempontjából ezeket tekinthetjük döntőnek. Itt fogalmazza meg ugyanis a király a protestáns vallás gyakorlásának politikai, gazdasági és katonai garanciáit. A hugenották 151 ún. *menedékhely*et (lieux de refuge) kapnak, ahol vallásuk gyakorlata minden körülmények között biztosított, ezek közül 51 – a későbbiekben tisztán protestáns lakosságú – *biztonsági hely*,[18] ez utóbbiakban – protestáns kormányzó vezetése alatt – a király által fizetett protestáns helyőrség állomásozik, melynek feladata a város, illetve a protestáns vallás gyakorlásának védelme. Emellett a protestánsok továbbra is szabadon összehívhatják tartományi, illetve országos szinódusaikat, megtarthatják, sőt tovább is fejleszthetik politikai és katonai szervezeteiket. Ezzel a „Franciaország első abszolút uralkodójának"[19] nevezett IV. Henrik megvalósítja azt, amit gyengébb kezű elődei meg sem mertek próbálni: létrehozza a katolikus-királyi hatalom ellenpólusát. Az ország területén szétszórva élő protestáns közösség gyakorlatilag államot alkot az állam, Franciaország testén belül, realitást kölcsönözve így a protestáns köztársaság gondolatának. A titkos cikkelyek rendkívüli fontosságát mutatja az is, hogy érvényességük meghatározott időre szólt; a király nyolcévenként újíthatta meg.

Az óriási engedményeknek több oka lehet: Henrik szimpátiája egykori hitsorsosai iránt; a protestánsok fegyveres ereje és az azáltal képviselt veszély; de talán leginkább az, hogy mindkét fél kimerült a háborúkban s mindenekelőtt békét kívánt.[20] Mindezek ismeretében talán helyénvalóbb lenne az ediktumot *nantes-i vallásbéké*nek nevezni, hiszen – s ez a titkos cikkelyek tartalmából derül ki legjobban – nem annyira egy jóságos uralkodó kegyes tettéről van szó, mint inkább a körülmények által kikényszerített kompromisszumról. Tény viszont, hogy a Bourbon-monarchia tekintélye elég erős volt ahhoz, hogy az abszolút állam kiépítését ilyen körülmények közt is folytassa.

A vallásbékét követően a protestánsok jogai nem bővülnek tovább. A további jogok, illetve kiváltságok kierőszakolására irányuló kísérletek kivétel nélkül kudarccal zárulnak; a királyi hatalom újbóli megerősödésével pedig XIII. Lajos uralkodása idején megkezdődik a katonai–politikai kiváltságok leépítése. Mindamellett a "protestáns párt" történetét tekintve a 17. század első két évtizede a viszonylagos nyugalom kora. A húszas évektől viszont ismételten fegyveres konfliktushoz vezet a királyi hatalom és a protestánsok szembenállása. Ennek okai között feltétlenül megemlítendő a fiatal XIII. Lajos apjától eltérő vallási felfogása, egyes protestáns vezetők minden kompromisszum-készséget nélkülöző magatartása, illetve a mindenféle ellenállási lehetőséget felszámolni szándékozó kormányzati politika.

IV. Henrik fiát, XIII. Lajost már hitbuzgó katolikusnak nevelték. 1617-ben kegyence, Luynes[21] sugalmazására általános gyűlést hív össze, melyen döntenek a katolikus egyház jogainak visszaállításáról Béarnban.[22] (Ebben a pireneusi tartományban még Jeanne d'Albret, IV. Henrik anyja szekularizálta a katolikus egyház birtokait; később be is tiltották a katolikus

[18] Ilyen biztonsági hely például Montauban vagy La Rochelle.

[19] Guinlé 152.

[20] A vallásháborúk utolsó szakaszával egy időben spanyol-francia háború is folyt, melyet a szintén 1598-ban megkötött vervins-i béke zárt le.

[21] Charles Albert de Luynes (1578-1621) eredetileg XIII. Lajos sólymait idomította és így lett a király bizalmasa.

[22] Carpentier – Lebrun 93.

vallás gyakorlását.) Mivel a protestánsok nem engednek, sőt fegyvert fognak,[23] a király – állítólag szintén Luynes biztatására – háborút indít ellenük. Ezt az 1620-1622 között vívott háborút nevezi a francia történetírás „nyolcadik vallásháborúnak". Ez a „vallásháború" azonban több ponton is különbözik a 16. századi elődeitől. A háború főszereplője például maga az uralkodó, aki pacifikálni kívánja országa egy részét; emellett – úgy tűnik – XIII. Lajos tisztelettben akarja tartani a korábbi ediktumokat és nem kívánja csorbítani a protestánsok vallásszabadságát, ám engedelmes alattvalóknak szeretné tudni őket. Erre utal az a párizsi parlament által 1621. április 27-én beiktatott királyi nyilatkozat, mely szerint az uralkodó minden *engedelmes* protestáns alattvalót személyes védelme alá helyez.

A nyolcadik vallásháború eredményeként restaurálják a katolikus vallást Béarnban és Navarrában – s ez utóbbi országrészt Franciaországhoz csatolják –, ám az 1622. október 18-án megkötött montpellier-i béke értelmében a király megerősíti a nantes-i ediktumot, visszaveszik a protestáns tiszteket a királyi hadseregbe, helyreállítják a vallás gyakorlásának háború előtti szokásait, és a protestáns vezérek (például Rohan) évjáradékot kapnak. Cserébe a protestánsoknak le kell mondaniuk a királyi engedély nélküli gyűlések tartásáról, és le kell rombolniuk az 1598 óta emelt erődítéseket, ám Montauban és La Rochelle, a két legjelentősebb protestáns fellegvár érintetlen maradhat.[24] Ezzel a két intézkedéssel a montpellier-i béke nyilvánvalóan a „protestáns köztársaság" veszélyének elhárítását célozta, ám nem represszív módon. A király szándéka ekkor már a nantes-i ediktum rendelkezéseinek érvényesítése volt, hiszen annak egy pontját sem törli el, csupán figyelmezteti protestáns alattvalóit, hogy az ediktum rendelkezései rájuk is vonatkoznak, a bennük foglaltakat nem léphetik túl sem katonai, sem politikai téren. Itt válik először nyilvánvalóvá, hogy az abszolutizmus felé fejlődő központi hatalom részéről semmiféle föderalizmus sem tolerálható.[25]

Az így kialakult helyzet viszont a protestánsok számára elfogadhatatlan: ahhoz, hogy továbbélésüket az ellenreformáció térhódítása közben is biztosítani tudják, politikai-katonai privilégiumokra (például „biztonsági helyekre") van szükségük. Amikor tehát 1624-ben Richelieu (ekkor még a katolikus párt híve) lesz a király főminisztere, Henri de Rohan és Soubise[26] újabb felkelést robbant ki, amely ismételten elhúzódik (ez a „kilencedik vallásháború"), s csak az angol közvetítéssel megkötött la rochelle-i békével (1626. február 5.) zárul le. A béke Richelieu részéről nyilvánvaló időhúzás: valószínűleg már ekkor eldöntötte, hogy a protestánsok összes politikai-katonai privilégiumát meg kell szüntetni, s erejét gyűjtve a végső összecsapásra várt. Richelieu kettős célt követett: egyrészt szerette volna megszüntetni a protestáns párt, eme „állam az államban" kiváltságait, másrészt a királyi kormányzat ellenőrzése alá kívánta vonni Franciaország összes kikötőjének forgalmát a bevételek emelése érdekében. Mindkét célt elérhette, amennyiben megszerzi La Rochelle-t: a város a legjelentősebb protestáns központ volt (a katolikus vallás gyakorlása tiltott volt), s egyúttal a korabeli Franciaország legnagyobb forgalmú kikötője.[27] A végső csapásnak tehát mindenképpen La Rochelle ellen kellett irányulnia.

Az ostrom 1627 szeptemberében kezdődött, s tizenhárom hónap múlva 1628. október 28-án a királyi csapatoknak az éhínségtől megtizedelt városba történő bevonulásával végződött. De Richelieu-t és XIII. Lajost elsősorban nem a vallási indulatok vezették. Bizonyítja

---

[23] A protestánsok különállása egészen addig fajul, hogy 1620-1621 telén La Rochelle-ben gyűlést tartanak, melyen hat protestáns katonai körzetre osztják fel a királyságot. Tapié, Victor-Louis: La France de Louis XIII et de Richelieu. Paris, 1980. (a továbbiakban: Tapié) 126.

[24] Tapié 129-130.

[25] Meyer, Jean: La France moderne. Paris, 1985. (a továbbiakban: Meyer) 321

[26] Henri, Rohan hercege (1579–1638) a protestáns párt vezetőjeként három háborút is indított XIII. Lajos ellen. Később a harmincéves háborúban is részt vett hadvezérként a franciák oldalán. Benjamin de Rohan, Soubise ura (1583–1642) Henri de Rohan fivére. 1629 után Angliába emigrált és Londonban halt meg.

[27] Lebrun, François: Le XVIIe siècle. Paris, 1967. (a továbbiakban: Lebrun) 103.

ezt az is, hogy bár lerombolták La Rochelle falait és megszüntették privilégiumait (olyannyira, hogy ellensúlyként új kikötőt nyitottak Brouage-ban),[28] valamint visszaállították a katolikus vallás gyakorlását és püspökséget is alapítottak, nem csorbították a református vallás gyakorlásának lehetőségeit.[29] A cél tehát egyértelműen a protestánsok politikai különállásának felszámolása volt, nem pedig azonnali fizikai „eltiprásuk". Ez magyarázza azt is, hogy miért nem volt hajlandó Richelieu – a „hitbuzgó párt" követelése ellenére – folytatni a harcot a protestánsok ellen Dél-Franciaországban.[30]

A Richelieu és a protestánsok közötti küzdelem záróakkordja 1629-re esik, hiszen La Rochelle eleste után Rohan ismét lázadást szít Délnyugat-Franciaországban. A Montferratból hazatérő király[31] és a bíboros hadserege végigpusztítja Languedoc tartomány egy részét, miközben számos Cévennek-beli város (pl. Anduze, Sauve, Alès) behódol. (Ezt az is motiválta, hogy Montferratba indulása előtt XIII. Lajos amnesztiát biztosított minden behódoló protestánsnak.) Miután Rohan képtelen számottevő ellenállást kifejteni, a hadjárat az 1629. június 28-án Alès-ben[32] kiadott ediktummal lezárul. Az alès-i ediktum értelmében megszűnnek a protestánsok katonai-politikai privilégiumai (mivel ezeket nem a nantes-i ediktum nyilvános és a parlamentek által beiktatott szövege tartalmazta, fennakadás nélkül visszavonhatók): nem tarthatnak politikai jellegű gyűléseket, le kell rombolni a városok erődítéseit, és a korábbi biztonsági helyeken vissza kell állítani a katolikus vallás gyakorlásának lehetőségét. Ugyanakkor a protestánsok továbbra is szabadon gyakorolhatják vallásukat (de csak ott, ahol ez korábban is engedélyezett volt), megtarthatják temetőiket, templomaikat és lelkészeiket, La Rochelle és Privas város, valamint Ré és Oléron szigete (ezek voltak korábban a fegyveres ellenállás fő fészkei) kivételével mindenütt szabadon letelepedhetnek (de még ezeken a helyeken is maradhat a protestáns lakosság), amnesztiát kapnak a lázadók, és a király garantálja magánvagyonuk biztonságát.[33] Az alès-i ediktum tehát megszünteti az állam számára oly nagy veszélyt jelentő politikai-katonai kiváltságokat, miközben megtartja a vallási-jogi biztosítékokat, és a korona maga garantálja a protestáns vallás gyakorlásának és híveinek szabadságát. Vagyis nem sérül sem a nantes-i ediktum szelleme, sem a betűje. Van ugyanakkor egy jelentős különbség a két ediktum jellege között: míg a nantes-i ediktum a király és az ország egyik politikai tényezője közötti kompromisszumként (ahogy említettük: „vallásbékeként") értékelhető, addig az alès-i egyértelműen *kegyelmi ediktum*, melyben a király kegyesen megengedi behódoló alattvalóinak vallásuk szabad gyakorlását, miközben megfosztja őket a politikai szerveződés összes lehetőségétől. Ezzel az ediktummal végérvényesen a királyi hatalom javára dől el a hugenotta vallási köntösbe öltözött partikularizmussal évtizedeken keresztül vívott harc, és megteremtődik a két vallás (illetve az állam és a protestánsok) további konfliktusmentes együttélésének *lehetősége*.

Az alès-i ediktum pacifikáló hatása óriási: nem kerül sor több protestáns fegyveres akcióra egészen a nantes-i ediktum visszavonását követő időkig. Ehhez természetesen hozzájárul az is, hogy most – a 16. századi vallásháborúktól eltérően – a hugenotta fegyveres erő döntő vereséget szenvedett, s a la rochelle-i kudarc azt is megmutatta, hogy külső (angol)

---

[28] Tapié 193.

[29] Lebrun 103., Stephan, Raoul: Histoire du protestantisme français. Paris, 1961. (a továbbiakban: Stephan) 147. és köv.

[30] Tapié 178. és 193.

[31] XIII. Lajos csapatainak eredeti célja a mantuai hercegség trónjának biztosítása lett volna az általuk támogatott Nevers–ág számára a hercegség 1627 óta (ekkor halt meg az utolsó egyenesági Gonzaga leszármazott) tartó örökösödési háborújában.

[32] 1926-ig Alais.

[33] Meyer 321., Tapié 202-203.; vö. még Hajnal 333-334.

segítségre sem támaszkodhat, továbbá nincs többé olyan vezetője sem, aki politikai céljaira kívánná felhasználni.[34]

A királyi hatalom és a protestánsok között kialakuló átmeneti békés viszonyt külpolitikai tényezők is motiválták: az 1630-as évek második felében a harmincéves háború küzdelmeibe immár nyíltan is bekapcsolódó francia monarchia természetes szövetségesei a császárral szemben a protestáns fejedelmek voltak.[35]

Richelieu politikáját folytató Mazarin bíboros is toleranciát tanúsít a protestánsokkal szemben. Ebben a már említett külpolitikai természetű okok mellett az is közrejátszik, hogy a Fronde (1648-1653) zűrzavaros évei alatt gyakorlatilag a hugenották alkotják az egyetlen olyan társadalmi csoportot, mellyel a bíboros nem kerül konfliktusba. A protestánsok tartózkodását pedig Mazarin többször tisztségekkel is honorálja.[36]

A „békés egymás mellett élés" közegében azonban tovább folytatódik, sőt új lendületet kap a katolikus expanzió. Már az 1630-as években is több térítő missziót indítanak jelentős protestáns lakosságú területekre, és állítólag már ekkor alkalmazzák a XIV. Lajos személyes kormányzása idején elterjedő módszert, vagyis a gyermekeket erőszakkal elveszik szüleiktől, hogy katolikus szellemben neveljék fel őket.[37] A városokba beköltöző nemesség is egyre nagyobb számban katolizál,[38] s mindez tovább gyengíti a politikai befolyását vesztett hugenotta közösséget.

Kijelenthetjük tehát, hogy XIV. Lajos személyes hatalomgyakorlásának kezdetén (1661-ben) a protestantizmus visszaszorulóban volt Franciaországban, elvesztette politikai, katonai, közigazgatási kiváltságait, számbelileg is erősen megfogyatkozott közösséget alkotott, melynek tagjai híven szolgálták az uralkodót és annak kormányát: vagyis nem jelentett reális veszélyt az államra.

Mazarin kormányzásának utolsó éveiben (vagyis az 1650-es évek második felében) tovább romlik a protestánsok helyzete: bár az uralkodó 1656. június 18-i rendelete megerősíti a nantes-i ediktum cikkelyeit, a rendelet preambuluma már jelzi, hogy ezentúl restriktív módon fogják értelmezni azokat. Ekkor kezdik hangsúlyozni a nantes-i ediktum ideiglenes jellegét: „Ez a nagy fejedelem [IV. Henrik] úgy vélte, hogy mivel az alattvalói lelkében uralkodó megosztottságot a vallási különbségek okozzák és tartják fenn, ez a megosztottság mindaddig fennáll, amíg nem szabnak határt neki, hogy ezzel megállítsák, s egyúttal megakadályozzák az újabb polgárháborút. Arra várva, hogy Isten képessé tegye a szíveket a vallás igazságával szemben betolakodó új eszmék elhagyására, helyénvalónak tűnt, hogy engedélyezzék az úgynevezett reformált vallás szabad gyakorlását abban az elképzelésben, hogy remélni lehet, hogy az általános békében a főpapok által a korábban az egyházból kiszakadtak tanítására és megtérítésére fordított erőfeszítések biztosabb és megnyugtatóbb hatást eredményeznek, mint a fegyverek, amelyek addig az állam és az egyház pusztulásán kívül semmilyen eredménnyel sem jártak."[39] Eszerint már IV. Henrik célja is a protestáns vallás megszüntetése lett volna, s csak a helyzet megkönnyítése – és a belső béke biztosítása – végett adta ki a nantes-i ediktumot.

Ismét betiltják a protestáns vallás gyakorlását azokon a helyeken, ahol az 1598 után kezdődött. (A hugenották 1652-ben – tehát még a Fronde idején – kaptak erre engedélyt.) Az

---

[34] Az ediktum értelmében Henri de Rohan 100 ezer livre életjáradékot és büntetlenséget kap, ám el kell hagynia a királyság területét. Tapié 203.

[35] A harmincéves háborúban való francia részvétel összefoglalását lásd Carpentier – Lebrun 201-202., illetve Livet, Georges: La Guerre de Trente Ans. Paris, 1991. 9-12., 35-42. és 94-124.

[36] Így például Barthélemy Herwarth protestáns bankárt pénzügyi intendánssá, két főnemest, La Force-ot és Châtillont marsallá nevez ki. Vö. Stephan 150-151.

[37] Stephan 148.

[38] Meyer 322.

[39] A preambulum szövegét lásd Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français 47. 1898., 374-375.

intézkedésre a protestánsok panaszfüzet összeállításával reagálnak, s ez annyira elmérgesíti a helyzetet, hogy az 1659. november 10-én Loudunben nyíló gyűlésükön a királyi küldött ostorozni kezdi a protestánsok „engedetlenségét", és azzal fenyegetőzik, hogy „ez lesz az utolsó".[40]

Mivel indokolható a Mazarin és a „protestáns párt" közötti viszony romlása? Egyrészt azzal, hogy a Fronde veresége után minden korábbinál erősebb központi hatalmat kiépítő Mazarinnek nincs többé szüksége másokkal szemben úgynevezett lojális csoportokra (hiszen nincs belső lázadás), másrészt ismét arra koncentrálhat, hogy a királyság integritását és tekintélyét *potenciálisan* veszélyeztető csoportok (és a jelek szerint a protestánsok ezek közé tartoztak) aktivitását, illetve különállását mérsékelje. Lényegében a belpolitikai helyzet ilyen irányú változása indokolja a protestánsokkal szembeni magatartás átalakulását is. Később ehhez hozzájárul az is, hogy a harmincéves háború után még mintegy tíz évig tartó spanyol-francia háború 1659-ben a Franciaország számára előnyös pireneusi békével lezárul. A hatalom tehát nincs elfoglalva külső konfliktussal és semmilyen külső szövetség sem befolyásolja belpolitikáját.[41] Ugyanakkor mind nyilvánvalóbbá vált az ország területén szétszórtan élő, de közösségi- és azonosságtudattal, valamint az őket a társadalom többi tagjától megkülönböztető szokásokkal és vallási (és ebből fakadóan életviteli) engedményekkel, illetve politikai múlttal rendelkező hugenotta közösség különállása és – viszonylagos – szabadsága. Ezt a különállást és relatív politikai szabadságot jelképezték például a református regionális vagy országos gyűlései, melyeket (elsősorban lehetséges politikai felhangjuk miatt) valószínűleg a 17. század egyik uralkodója vagy minisztere sem kedvelt, és éppen ezért igyekezett is szerepüket csökkenteni. Így 1626 (vagyis a la rochelle-i béke) után országos gyűlést is egyre ritkábban tartottak; a jog ugyan engedélyezte ezt számukra, de az 1626 és 1659 között eltelt csaknem három és fél évtized során mindössze négy alkalommal, 1631-ben, 1637-ben, 1644-ben és 1659-ben (e két utóbbi esetében tehát tizenöt év után) hívták össze.[42] Ráadásul – miként azt az uralkodó képviselője meg is jósolta – az 1659-es gyűlés maradt az utolsó.

Az előbbiekből következik, hogy a francia állam és a protestánsok kapcsolatában az 1661-es év, vagyis XIV. Lajos személyes kormányzásának kezdete nem jelentett igazi fordulópontot, és nem változtatta meg gyökeresen a hugenották helyzetét – úgy tűnik, a döntő változások az 1650-es évek második felében következtek be. Az viszont egyértelmű, hogy – elődeivel ellentétben – XIV. Lajos kezdettől fogva represszíven lépett fel a francia református-sokkal szemben. Lajos e téren követett politikájának megítélésében három irányzat különíthető el az újabb francia történetírásban. Egyes szerzők szerint uralkodása elején még „langyos" politikát folytatott, és „vallási despotizmusa" ellenére sem bántotta a protestánsokat.[43] Mások szerint viszont már 1661-től „meg akarta semmisíteni a reformált vallás híveit".[44]

Mi – csatlakozva ezzel a harmadik irányzathoz – XIV. Lajos személyes kormányzásának időszakát a protestánsokkal szemben alkalmazott erőszak tekintetében három szakaszra osztjuk fel.

Az első szakasz 1661-től 1679-ig (XIV. Lajos személyes kormányzásának kezdetétől a hollandiai háború végéig) tart és legfőbb jellemzője a „jogi erőszak" alkalmazása. Az 1661-ben újonnan kinevezett királyi biztosok fő feladata a nantes-i ediktum alkalmazásának korlátozása,[45] és – miután a „puha" áttérítés az ellenreformáció nyilvánvaló eredményei ellenére

[40] Stephan 150-151.

[41] A pireneusi békéről (1659. november 7.) lásd például Carpentier – Lebrun 202.

[42] Lásd erről Cottret, Bernard: L'Édit de Nantes. Pour en finir avec les guerres de religion. Paris, 1997. (a továbbiakban. Cottret) 256.

[43] Goubert 1984. 176.

[44] Carpentier – Lebrun 210.

[45] Cottret 319.

sem járt igazi sikerrel[46] – a Királyi Tanács rendeletei is egyre több, a reformátusok vallásgyakorlatával és gazdasági tevékenységével kapcsolatos tiltást tartalmaznak, ám a rendelkezések igazából nem a nantes-i ediktum szövegében foglaltakkal, hanem – elsősorban a „protestáns párti" történészek szerint – annak „szellemével" (vagyis a toleranciával) álltak ellentmondásban. Magát az ediktumot nem éri támadás, ellenben mindent megtiltanak, ami nincs benne szó szerint. Ezzel megkezdődik a református *vallás* ellehetetlenítése. A Királyi Tanács 1665-ös rendelkezése értelmében a protestáns szülők katolikus hitre áttérni szándékozó gyermekei megtehetik ezt szülői beleegyezés nélkül is (a fiúk 15, a lányok 12 éves kortól); emellett korlátozzák a református vallású iparosok számára a mesteri cím elnyerésének lehetőségét.[47] 1666 után a lelkészek csak suttogva beszélhetnek a protestáns elítéltekkel, és református vallású bűnöző kivégzésekor, illetve temetésekor tilos zsoltárokat énekelni, temetni is csak korán reggel vagy késő délután szabad. Betiltják a templomon kívül tartott összejöveteleket is.[48] 1669-től tilos zsoltárt énekelni még a templomban is, ha katolikus körmenet közeledik. Ugyanebben az évben feloszlatják a párizsi és roueni parlament mellett működő katolikus-református vegyesbíróságokat.[49]

1668-ban presztízsnövelő sikert ér el a francia ellenreformáció: Bossuet püspök katolikus hitre téríti a református Turenne-t, XIV. Lajos egyik legkiválóbb hadvezérét, a protestáns közösség legismertebb tagját.[50]

A reformátusok jogainak leépítésében a következő hullám az 1671-es évre tehető. Azzal érvelve, hogy engedélyezésük nem foglaltatik benne szó szerint a nantes-i ediktumban, intézkedéseket hoznak a protestánsok által fenntartott elemi iskolák ellen, és megtiltják a reformált vallásúak számára az úgynevezett szabad foglalkozások (pl. orvos, ügyvéd), illetve a könyvkiadói mesterség gyakorlását.[51] Ezzel tulajdonképpen csak a földművelés és a kereskedelem marad nyitva a hugenották számára.[52] Érdekes módon minél kevesebben vannak a protestánsok, és minél kevesebb joggal rendelkeznek, annál jobban tart tőlük a hatalom: az 1670-es években nyomozás indul a „gyanús" hugenották után; Languedoc-ban 135, Poitou tartományban 64 templomot rombolnak le, és a reformátusok nappal (reggel hat és este hat között) már nem is temethetnek, ráadásul keresztelő vagy esküvő alkalmával is legfeljebb tizenketten gyűlhetnek össze.[53]

1676-ban egy konverzus, Paul Pellisson (Anne du Bourg leszármazottja)[54] vezetésével létrehozzák az *Áttérítőszéket* (Caisse des conversions), amely 6 livre-t fizet minden újonnan áttértnek;[55] működése ennek ellenére kevés eredménnyel jár. A fizetett áttérők számát Le Camus, Grenoble püspöke[56] az 1676-1679 közötti időszakban 4250 főre becsüli,[57] ami – fi-

[46] Méthivier, Hubert: L'Ancien Régime en France. Paris, 1981. (a továbbiakban: Méthivier) 334.

[47] Lebrun 242.

[48] Mandrou, Robert: L'Europe „absolutiste". Raison et raison d'État 1649-1775. Paris, 1977. (a továbbiakban: Mandrou) 54.

[49] Cottret 320.

[50] Guinlé 174.; Cottret 320. Henri de la Tour d'Auvergne, Turenne vikomtja (1611-1675) már a 30 éves háborúban is kiemelkedő szerepet játszott, s többek között Napóleon is nagy csodálója volt. Turenne-ről lásd Bérenger, Jean: Turenne. Paris, 1987. (Turenne vallásosságáról: 445-470. o.)

[51] Vö. Mandrou 54.

[52] Cottret 321.

[53] Vö. Carpentier – Lebrun 320.; Lebrun 242.

[54] Anne du Bourg (1521-1559), aki neve ellenére férfi volt, már felszentelt papként lett Kálvin tanainak lelkes követője és védelmezője. Egy állítólag a király magánéletére tett célzása miatt II. Henrik elfogatta. 1559. december 23-án (tehát hónapokkal a király halála után) felakasztották és megégették. Paul Pellisson (1624-1693) 1670-ben tért csak át a katolikus hitre, midőn XIV. Lajos ezt szabta udvari történetírói kinevezésének feltételéül.

[55] Méthivier 333.

[56] Étienne Le Camus (1632-1707) francia főpap 1653-1669 között a király alamizsnása, 1671-től Grenoble püspöke, 1686-tól haláláig bíboros volt. Levelezése (Lettres, 1892.) a kor fontos forrása.

gyelembe véve a vélhetően még mindig egymillió körüli református népességet – nem számottevő.[58] Mindemellett a nantes-i ediktum 1679-re „elveszti a lényegét",[59] de ez kevésnek tűnik a király számára. A megkezdett munka folytatására inspirálja valószínűleg belső meggyőződése (az uralkodása elején meglehetősen frivol életet élő király vallásossága az 1670-es évek második felében, vélhetőleg Bossuet, Madame de Maintenon[60] és La Chaise atya[61] hatására mélyülni látszik); emellett Isten földi helytartójaként a vallással kapcsolatos kérdéseket ugyanúgy kormányzati ügynek tekinti, mint például a közigazgatást vagy a hadügyet.[62] Másrészt az 1678-79-es nimègue-i szerződések révén XIV. Lajos külpolitikája eljut a csúcspontra: rá tudja kényszeríteni akaratát Európára.[63] Az ezt követő béke lehetőséget teremt belpolitikai szándékai megvalósítására; egyúttal nyilvánvalóvá válik, hogy Európa leghatalmasabb uralkodójának országában nem lehet semmiféle belső megosztottság.

Ennek következtében 1679-ben új szakaszába lép a protestáns-ellenes politika is: az addigi jogi lépéseket felváltja a nyílt erőszak. Ez a periódus egészen 1685 októberéig, vagyis a fontainebleau-i ediktum kiadásáig tart. A cél egyértelmű: az elrettentés módszerével kell meggyőzni a reformátusokat az áttérés hasznosságáról. Ehhez a legjobb eszközt Marillac, Poitou intendánsa vezeti be: az addigi térítési kísérleteknek ellenálló – általában gazdagabb vagy tekintélyesebb – protestáns családokhoz dragonyos (vagy íjász) katonákat szállásolnak be, akik – azon túl, hogy ellátásuk költségei a lakókat terhelik – büntetlenül zaklathatják a református családtagokat.[64] fizikai kényszer alkalmazásáról nem szólnak ugyan a források, de nehéz elképzelni, hogy ne lett volna. A módszer, melyet franciául *dragonnade*-nak neveznek, egyébként nem új keletű, már régóta szokás volt, hogy a királyi hadsereg katonáit engedetlen vagy adót nem fizető alattvalókhoz szállásolják be, de ez eddig mellőzte a vallási motívumot. (Igaz viszont az is, hogy a hatalom szempontjából minden a térítésnek ellenálló protestáns „engedetlen alattvalónak" számított.) A „csizmás misszionáriusok" nagy hatásfokkal működtek: az 1679-1682 közötti időszakban csak Poitou tartományban mintegy 38 500 fő (vagyis az előző három évben összesen áttértek számának csaknem kilencszerese) katolizált, s egy idő után a katonák érkezésének puszta híre is elegendő volt ahhoz, hogy megindulnak a konverziók, és egész városok és falvak választják a katolikus hitet. Marillacot 1682-ben visszahívja a király, ám Basville[65] intendáns Languedoc-ban, Foucault[66] pedig Bé-

[57] Vö. Stephan 462.

[58] Vö. még Goubert 1984 178.

[59] Cottret 320.

[60] Françoise d'Aubigné, marquise de Maintenon (1635-1719) protestáns család leszármazottja, de még gyerekként katolizált. Scarron költő özvegyeként a király házasságon kívül született gyermekeinek nevelőjeként került kapcsolatba XIV. Lajossal. Hastier, L.: Louis XIV et Madame de Maintenon. Paris, 1957.

[61] François d'Aix de la Chaise vagy Chaize (1624-1709) először a lyoni jezsuita kollégium rektora volt; 1675-től XIV. Lajos gyóntatója. Ő eskette össze titokban Mme de Maintenont és XIV. Lajost. Guitton, G.: Le père de la Chaize, confesseur de Louis XIV. Paris, 1959. 1-2. köt.

[62] Vö. Méthivier 327.

[63] A hollandiai háborút lezáró nimègue-i szerződésekkel Franciaország megkapja Spanyolországtól Franche-Comté-t, valamint több németalföldi várost. A szerződésekről és a korabeli külpolitikai helyzetről lásd Carpentier – Lebrun 212., illetve Hajnal vonatkozó fejezeteit.

[64] Carpentier – Lebrun 210.

[65] Lamoignon de Basville vagy Bâville (1648-1724) irányította a montpellier-i kormányzóságot 1685 és 1718 között. A protestánsokkal szemben a nantes-i ediktum visszavonása után tanúsított magatartása miatt „Languedoc zsarnokának" is nevezték.

[66] Nicolas Joseph Foucault vagy Foucauld (1643-1721) 1674-től Montauban-ban, 1682-ben Béarn-ban, 1685-től Poitou-ban volt intendáns, és mindenütt nagy hévvel küzdött a protestánsok mind látványosabb áttérítése érdekében.

arnban tovább alkalmazza a módszert.[67] Érdekes módon azonban – és erre a következtetésre a fontainebleu-i ediktum szövege ad alapot – a református lelkészek mentesek a beszállásolások és az adófizetés alól is.[68]

1679-től megszüntetik a vegyes kamarákat, a hugenottákat kizárják a különféle tisztségek viseléséből és a céhekből, megtiltják a katolikus-református vegyes házasságokat, s a gyermekek áttérítését már 7 éves kortól engedélyezik.[69] 1685 januárjáig 38 református templomot zártak be Felső-Languedoc-ban, és az egyházközségek vagyonát a katolikus kórházaknak adták. Poitou tartományban ekkor a korábbi 80 helyett már csak 15 református templom működött, országos szinten pedig csak az egyházközségek 6-8%-a.[70] Valószínűleg ezek az okok is hozzájárultak ahhoz, hogy Dél-Franciaországban már 1685 előtt megkezdődött az exodus, s erre XIV. Lajos is kénytelen utalni a fontainebleau-i ediktumban.[71] 1685 januárjában pedig a roueni parlament előírja valamennyi normandiai protestáns templom lerombolását, ugyanakkor Béarnban Foucault a beszállásolások révén 22 ezer áttérést regisztrál néhány hét alatt.[72]

A beszállásolások sikerei – annak ellenére, hogy XIV. Lajos minden bizonnyal tisztában volt a körülményekkel – nagyban hozzájárultak a fontainebleau-i ediktum körüli légkör kialakulásához. A király környezetében ez idő tájt uralkodó hangulatról szolgál értékes felvilágosításokkal a bevezetőnkben már említett Choisy abbé emlékirataiban. Choisy nem volt tagja a szűkebb értelemben vett kormánynak, ám születése és kapcsolatai révén több olyan dologról és politikai döntésről értesülhetett, melyről Saint-Simon herceg csak évtizedekkel később, és csak másod- vagy harmadkézből szerzett tudomást, ennélfogva sokkal árnyaltabb és részletesebb tudósítást ad.[73]

Az 1680-as évek elején Franciaország újabb külpolitikai sikereket ér el. 1681-1684 között megszerzik a Strasbourgtól Luxemburgig terjedő területet (a gyors sikerek egyik oka, hogy I. Lipót német–római császár a törökkel van elfoglalva), és az 1684-es regensburgi fegyverszünetben a császár hozzájárul az elfoglalt területek átengedéséhez, csakhogy biztosítsa a francia semlegességet a török elleni harcok során. Ekkor úgy tűnik, XIV. Lajosnak minden sikerül[74], s a király is úgy érezte: elérkezett az idő az egyetlen vitás kérdés sikeres lezárásához. (A gallikanizmus problémája az 1682-ben a francia papsággal elfogadtatott úgy-

---

[67] A beszállásolásokkal kapcsolatban lásd még Carpentier – Lebrun 210.; Stephan 162.; Guinlé 174.; Pillorget, René: „L'âge classique 1661-1715". In: Duby, Georges: Histoire de la France. Paris, 1970. (a továbbiakban: Pillorget) 298.; Cottret 231.

[68] „5. cikk. Azt akarjuk, hogy azok, akik a fent említett lelkészek közül megtérnek, életük végéig, haláluk után pedig – amíg csak özvegyi állapotuk tart – özvegyeik is mentesek legyenek az adófizetés és a beszállásolás terhe alól éppúgy, miként azok voltak tisztségük gyakorlása idején is..." Stephan 156. említést tesz Isaac Homel lelkészről, akit 71 évesen elevenen kerékbe törtek Tournonban. Előfordulhat tehát, hogy a lelkészekkel szemben keményebb eszközöket használtak, bár Homel kivégzésének okáról nem kapunk egyértelmű felvilágosítást.

[69] Carpentier – Lebrun 210.

[70] Stephan 163.

[71] „9. cikk. És hogy jóindulatunkkal éljünk azokkal az úgynevezett reformált valláshoz tartozó alattvalóinkkal szemben, akik a jelen ediktum kihirdetése előtt hagyták el királyságunkat vagy az uralmunk alatt álló országokat és földeket..." Az elvándorlás körülményeiről lásd még Duby – Mandrou 326.

[72] Stephan, 163.

[73] François Timoléon, abbé de Choisy (1644-1724) – több egyházi javadalom birtokosaként – sokáig botrányos kapcsolatairól volt híres, mígnem 1676-ban egy bíboros kíséretében Rómába ment, s ott megtért. 1685-ben részt vett a XIV. Lajos által a sziámi királyságba küldött követségében, és onnan már papként tért vissza. Choisy abbéról lásd bővebben Georges Mongrédien előszavát az emlékiratok 1966-os kiadásában. Choisy, abbé: Mémoires de l'abbé de Choisy. Paris, 1966. 9-18.

[74] Meyer 360-362.

nevezett „Négy cikkely" révén már megoldottnak tűnt.[75]) Choisy abbé emlékirataiban így jellemzi a helyzetet: „Másrészről a királyság határai mentén elegendő erődített hely volt, a csapatok is jó állapotban voltak és a nyolc évig tartó béke olyan új generációt termelt ki, amely csak az alkalomra várt, hogy bizonyíthassa tetterejét. Itália felől nem kellett semmitől sem tartani. Pignerolért és Casalért a szavojai herceg vállalt kezességet, a többiek pedig túl jelentéktelenek voltak ahhoz, hogy figyelmet érdemeljenek; ráadásul a kellemes éghajlat a puhány életre szoktatta őket. Így a fegyverszünet tiszteletben tartására, de még inkább a saját erejére támaszkodó király úgy vélte, itt az ideje, hogy eleget tegyen buzgó hite követelésének azzal, hogy országaiból kiűzi az eretnekséget."[76]

De miért éppen ekkor, 1685-ben? A már említett külpolitikai okok mellett az egyes szerzők általában XIV. Lajos 1683-ban titokban elvett feleségének, Madame de Maintenon-nak, gyóntatójának, a jezsuita La Chaise atyának, Le Tellier kancellárnak[77] és ez utóbbi fiának, a hadügyeket irányító Louvois-nak tulajdonítanak ebben szerepet,[78] s valamennyien egyetértenek abban, hogy az egyre inkább csökkenő befolyással rendelkező Colbert (valószínűleg gazdasági-pénzügyi megfontolásokból, hiszen a gyakran igen jó anyagi helyzetű hugenotta népesség jelentős adóbevételi forrás volt) egészen 1683-ban bekövetkező haláláig igyekezett mérsékelni a protestáns-ellenes intézkedések agresszivitását.[79]

Ami Madame de Maintenont illeti, Saint-Simon kissé homályos ,és elsősorban a XIV. Lajos feleségének értelmi képességeire vonatkozó mondatain kívül egy forrás sem jelzi, hogy szerepe lett volna ebben (Choisy meg sem említi),[80] La Chaise-ról pedig az abbé így ír: „az atya [a királyi audienciákon] mindig néhány templom lerombolását javasolta";[81] vagyis a vallás gyakorlásának nehezítését, de nem a protestáns közösség erőszakos megsemmisítését. Ezzel szemben a Louvois-ról alkotott vélemény Choisy abbé mondatainak tükrében is megalapozottnak tűnik: „Louvois arra biztatta, hogy erővel távolítsa el az akadályokat. Ez a mérhetetlenül hatalomvágyó miniszter alig bírta elviselni, hogy a király gyakran fogadta kihallgatáson Párizs érsekét, La Chaise atyát és még Pelissont is. [...] Louvois véget akart vetni ezeknek a számára gyanússá váló beszélgetéseknek, és minden köntörfalazás nélkül nyíltan a nantes-i ediktum visszavonását sürgette."[82]

Ezt követően a király 1685. október elején a Felső Tanács elé terjeszti az ügyet, ahol megoszlanak a vélemények, többen vannak ugyanis, akik az addigi fokozatosság híveri. („Egyesek azt akarták, hogy továbbra is az addigi elvekhez tartsák magukat és csináljanak mindent óvatosan." [83]) Végül azonban a tanácsban felülkerekednek az ediktum eltörlését

---

75 A XIV. Lajos által azonnal törvényként kihirdetett cikkelyek értelmében a királyok világi hatalma nincs a pápa alá rendelve, a pápa hatalmát korlátozhatja az ökumenikus zsinat, Franciaország területén a gallikán egyház szokásai az irányadók még a pápai jogosítványok terén is. Emellett a pápa hitbéli kérdésekben hozott döntéseihez is szükség van az egyetemes egyház hozzájárulásához. Vö. Szántó vonatkozó fejezetei.

76 Choisy, Abbé: Mémoires pour servir à l'histoire de Louis XIV. Utrecht, 1727. (a továbbiakban: Choisy) 216.

77 Michel Le Tellier (1603-1685) már 1624-ben kormányzati tisztségviselő volt. A Fronde alatt lojális magatartást tanúsított, Mazarin mindkét száműzetése során Ausztriai Anna tanácsadója volt és XIV. Lajos is tisztelte. Le Tellier tekinthető a francia hadsereg atyjának. 1677-től töltötte be a kancellári hivatalt, és az ő nevéhez fűződik a fontainebleau-i ediktum megszövegezése. André, L.: Michel Le Tellier et Louvois. Paris, 1962. Le Tellier fia, Louvois (1641-1691) egészen 1689-ig, Mainz elvesztéséig a hadügyek legfőbb vezetője.

78 Vö. ezzel kapcsolatban Cottret 320.

79 Vö. például Stephan 164-165. Colbertről lásd Goubert, Pierre: Louis XIV et vingt millions de Français. Paris, 1991. (a továbbiakban: Goubert 1991.) 176., illetve Hajnal vonatkozó fejezetei.

80 Stephan 164-165.

81 Choisy 217.

82 Choisy 217-218.

83 Choisy 218.

pártolók, s ez találkozik a király akaratával. („Mások, akiket talán a túláradó hitbuzgalom ragadott el, azt kiabálták, hogy nem kell félni egy maroknyi embertől, akik – látván, hogy mennyire megvetik őket, és nincsenek vezetőik – hamarosan elvesztenék minden bátorságukat. Már minden előkelő származású ember otthagyta őket, és egész városok tértek át midőn megpillantották Poitou intendánsának íjászait, s amennyiben a vezető helyénvalóan és egyenesen beszél hozzájuk, akkor birkanyájként fogják követni. Ezért eljött az ideje, hogy végső csapást mérjenek az eretnekségre és a lázadásra, s hogy a békében élő király, akitől valamennyi szomszédja tart, nagyszámú és harcedzett csapataival bármilyen vállalkozásba belefoghat és bármit végig is vihet, s hogy egyedül őt illeti meg egy olyannyira keresztényi terv dicsősége, melybe már hat királyi elődje fogott bele eredménytelenül. Ezek az érvek meggyőzték a fejedelmet, akit egyébként is legkedvesebb tervében támogattak. Ez kielégítette hitbuzgalmát, s mivel a dolgot a miniszterek is megvitatták, még úgy is hitte, hogy jó politikusként cselekszik, amikor szíve vágyát követi."[84])

Mi motiválta, mi motiválhatta őket? Nyilvánvalóan mindannyian hitbuzgó katolikusok voltak, s valószínűleg többen nem voltak tisztában az erőszakos térítés körülményeivel. Bizonyára sokan az uralkodó és egész Franciaország nemzetközi presztízsét növelő tettet láttak a nantes-i ediktum visszavonásában (hiszen még V. Károlynak sem sikerült megfékeznie annak idején a reformációt). Emellett mindannyiuknak idegennek tetszett az a gondolat, mely szerint egy királyságon belül élhet egymás mellett két vallás, és annak a vallásnak is lehetnek jogai, mely eltér az uralkodó által követettől.[85] Vagyis számukra „a királyi hatalom elválaszthatatlan volt a hitbéli egységtől".[86] Az általános vélemény az volt mindkét – katolikus és protestáns – oldalon, hogy a „többféle együtt létező vallás bomlasztja az államot".[87] Ehhez a megállapításhoz valószínűleg a német birodalomban kialakult helyzet szolgáltatott alapot. Márpedig, ha valamit el akart kerülni XIV. Lajos és környezete, az éppen az állam gyengítése volt. Megjegyzendő, hogy a tanácsbeli vita során még a „mérsékeltek" sem védték a protestánsok jogait, csupán kevésbé radikális módszereket javasoltak, hiszen a túlságosan durva fellépés veszélyezteti a királyság belső nyugalmát. („Azt mondták, hogy a lelkekkel nem szabad túl szigorúan bánni, s a kemény módszerek siker helyett lázadáshoz vezetnek. A királyok hitbuzgalmát pedig mérsékelni kell, hiszen mindenekelőtt a nyugalmat kell biztosítaniuk alattvalóiknak, s ha ebben a helyzetben a hugenottákat erőszakra kényszerítik, akkor azzal mindent kockára tesznek. Amennyiben megfosztják őket a vallás gyakorlásának minden lehetőségétől, és visszavonják a nantes-i ediktumot, úgy a kétségbeesésbe taszítják őket; márpedig több mint egy millióan vannak a királyságban, s köztük sok gazdag kereskedő, tapasztalt hajós, ügyes kezű munkás és harcedzett katonatiszt. Ehhez még azt is hozzátették, hogy ha nem tartanak többé mértéket, akkor ezeknek majd választaniuk kell: vagy teljes mértékben felhagynak vallásuk gyakorlásával, vagy pedig a király iránti engedelmességet megtagadva titkos összejöveteleket tartanak. Amennyiben hagynak nekik templomot és a vallás gyakorlásának valamilyen lehetőségét, akkor ennek nehéz mivolta képes lesz riasztóan hatni a többségre, de legalább a legbuzgóbbak találnak valamilyen módot a vallásuk szerinti életre anélkül, hogy nyilvánvaló – és így büntetlenül nem hagyható – engedetlenség bűnébe esnének. És mi fog történni, ha elkeseredésbe taszítjuk őket? A király jelenlegi erejét figyelembe véve talán nem robbantanak ki polgárháborút, de el fogják hagyni Franciaországot,

[84] Choisy 219-220. Choisy szövege itt kifejezetten ellentmondásba kerül Saint-Simonnal, aki az ediktum körüli vitákról mindössze ennyit ír: „S vajon ki értesülhetett volna arról, amit csak néhányan tanácskoztak meg, a gyóntató, az akkoriban úgyszólván egyetlen miniszter, meg az új és hőn szeretett hitves, és főként ki mert volna ellentmondani nekik?" Saint-Simon 474.

[85] Goubert 1991. 173-176.

[86] Lebrun 328.

[87] Pillorget 298.

tönkreteszik a kereskedelmet, sok pénzt elvisznek magukkal és távozásukkal a mi erőnket gyengítve növelik majd ellenségeinkét."[88])

A motivációt firtató kérdésre az igazi választ mégis a fontainebleau-i ediktum bevezető soraiban találjuk meg. XIV. Lajos, miután megemlíti a nantes-i ediktum kiadásának körülményeit, kitér arra, hogy tulajdonképpen IV. Henrik és XIII. Lajos célja is az volt, hogy a két vallást közelítse egymáshoz, majd egyesítse őket (természetesen oly módon, hogy az „úgynevezett reformáltak" térnek vissza a katolikus hithez), ám ez különféle okok – IV. Henrik korai halála, illetve a 17. századi európai háborúk – miatt nem sikerült nekik; ő maga szintén erre gondolt uralkodása kezdetétől fogva, és most, mivel a körülmények is megfelelőek, véghez is viheti elképzelését.[89] Vagyis a két vallás egyesítése és a nantes-i ediktum eltörlése XIV. Lajos érvelése szerint évszázados, a királyi dinasztián belül apáról fiúra öröklődő álom volt, s most itt az alkalom, hogy beteljesítse nagyapja és apja akaratát és saját uralkodói programját.

A bevezető mondatai magyarázatot adnak arra a kérdésre is, hogy miért diadalmaskodott olyan gyorsan a nantes-i ediktum visszavonásának gondolata: ideiglenes jellegűnek tartották azt (csak addig van rá szükség, amíg ismét egyesül a két vallás), másrészt pedig a korábbi intézkedések nyomán olyan helyzet alakult ki, amely értelmetlenné tette az ediktum puszta gyakorlatát is. Vagyis a nantes-i ediktum visszavonása eszerint egyfajta vallási status quo-t rögzítene, és éppen ez szolgálná a királyság nyugalmát. Mivel már gyakorlatilag nincsenek reformátusok az országban, ezért nincs is szükség olyan királyi rendeletre, amely potenciális privilégiumokat (azaz külön- és szembenállási lehetőséget) biztosít számukra.

Mennyire rendelkezett valós képpel, s egyáltalán milyen információkkal bírt XIV. Lajos a protestánsokról? A király ekkor még viszonylag aktív szerepet vállalt a kormányzati munkában, ráadásul a reformátusok 1685 áprilisában is kérelemmel fordultak hozzá a zaklatások megszüntetését kérve, és egyúttal biztosították alattvalói hűségükről.[90] Valószínűsíthető azonban, hogy az áttérítésekről szóló – és jócskán megszépített – híradások alapján XIV. Lajos visszafordíthatatlan, „sínen lévő" és hamarosan lezáruló folyamatnak tekintette a protestánsok végleges és teljes áttérését, és némiképp az események elé szándékozott menni azzal, hogy a királyság biztonsága érdekében örökre lezárja az ügyet. (Ráadásul ekkor, az ötvenedik életévéhez közeledve, a korábban erős fizikumú király betegeskedni is kezdett, s talán ez is motiválta abban, hogy bármikor bekövetkező halála esetére teljes életművet hagyjon hátra.[91])

A fontainebleau-i ediktum örökérvényűen és visszavonhatatlanul megsemmisíti a nantes-i ediktumot és az azt követő valamennyi, a reformátusoknak bármilyen engedményt nyújtó rendeletet, és parancsot ad az összes református templom azonnali lerombolására (1. cikkely). A második és a harmadik cikkely betiltja az „úgynevezett reformált vallás" gyakorlásának minden formáját, a hetedik pedig a különálló oktatást. Ezt követően megkísérli szabályozni a hugenották életét az elkövetkező időszakra: az áttérést megtagadó lelkészeknek két héten belül el kell hagyniuk a királyság területét (4. cikkely), akik áttérnek, azok pénzjutalomban, valamint adókedvezményben részesülnek (5. cikkely), illetve megkönnyítik számukra az ügyvédi hivatás gyakorlását (6. cikkely). A reformátusok ezután születendő gyermekeit kötelezően katolikusnak kell keresztelni és nevelni; az ezt megtagadó szülőkre pénzbírságot rónak ki (8. cikkely). Az engedmények közé tartozik, hogy a korábban – az üldözések miatt – külföldre menekült reformátusok négy hónapon belül visszatérhetnek és visszakapják javaikat (9. cikkely). A 10. cikkely viszont kifejezetten megtiltja a reformátusoknak a királyság elhagyását vagy vagyonuk kimenekítését. Számunkra ez azt bizonyítja, hogy XIV.

[88] Choisy 218-219.

[89] Lásd az ediktum Függelékben közölt szövegét.

[90] Ez az ún. „dernière requête". Méthivier 334.

[91] XIV. Lajos 1638-ban született. Apja, XIII. Lajos 43 éves korában hunyt el.

Lajos igenis tudatában volt annak, hogy még jelentős református tömegek élnek az országban, akik a térítési kísérleteket, illetve az ediktumot magát is ellenük irányuló agresszióként élik meg.

Furcsa módon az ediktum egyik cikkelye sem teszi kötelezővé a katolikus vallást, és az utolsó, 11. cikkely teljes szabadságot és háborítatlanságot biztosít a hugenottáknak, amennyiben nem gyakorolják vallásukat. A kor kontextusában azonban – főleg, ha figyelembe vesszük, hogy a misére járás kötelező, ráadásul a plébános ott hirdeti ki a királyi rendeleteket[92] – ez egyet jelentett a református hit feladásával és a kötelező katolikussággal.

A fontainebleau-i ediktum egyértelműen az állam szempontjából kívánta megoldani a vallási kérdést. Igazolja ezt az is, hogy nem előzték meg igazán jelentős teológiai viták a protestánsok és katolikusok között.[93] A kevés kivétel közül feltétlenül meg kell említenünk a református Pierre Jurieu (1637-1713) és Jean Claude (1619-1687) munkásságát,[94] katolikus oldalon pedig kiemelendő a Turenne-t is áttérítő püspök és hitszónok Bossuet-t, aki tagadja, hogy üdvözülni lehetne a protestáns vallásban, ám magukat a protestánsokat „tévelygő testvéreinknek" nevezi, vagyis – a királlyal ellentétben – nem tartja őket ellenségnek.[95] (Mellette érdemes még megemlíteni Pierre Nicole munkáit.) Megjegyzendő, hogy a 17. század hetvenes éveiben mindkét oldalról hangzanak el javaslatok a két vallás (és egyház) egyesítésére – nemcsak Franciaországban, hanem Európa számtalan országában –, s e kezdeményezések célja az, hogy a kereszténységen belüli ellentétek megszüntetésével össze lehessen fogni a közös ellenség, a török ellen. 1670-ben Leibniz, illetve Isaac d'Hisseau, 1672-ben Bossuet ír erről;[96] Jurieu pedig még 1685 májusában is foglalkozik a kérdéssel.[97] Ami pedig a hivatalos gallikán egyházat illeti, 1685-ig a püspökök a papság minden gyűlésén kérik a nantes-i ediktum érvénytelenítését, s 1682-ben a Négy cikkelyt rögzítő papi gyűlés ismételten felszólítja a protestánsokat a konverzióra. Nem bélyegzik ugyan eretneknek, hanem „skizmában lévők" elnevezéssel illetik őket. Ez, még ha Jean Claude *Considérations* („Megjegyzések") című, 1683-ban megjelent munkájában vissza is utasítja a „katolikus képmutatást", mindenképpen azt jelzi, hogy a katolikus egyház, bár természetesen nyíltan protestánsellenes volt (főleg a janzenistákon aratott győzelem után), nem törekedett a protestánsok fizikai megsemmisítésére.[98]

Jelentettek-e valós veszélyt a protestánsok a francia monarchiára? A XIV. Lajos uralkodásának történetével foglalkozó szerzők körében többféle véleménnyel is találkozunk. Az erősen katolikus-nemzeti érzületű Louis Bertrand szerint igen, mivel a protestánsok még a legnyugodtabb időszakban is gyanúsíthatók voltak a külfölddel való együttműködéssel, és „nem értették meg a modern patriotizmust".[99] Ennek annyi alapja lehetett, hogy az Európa összes hatalmával konfliktusba kerülő XIV. Lajosnak számolnia kellett az esetleges szimpátiával a protestáns országok és a francia reformátusok között, természetesen a hatalmi érdekek függvényében, miként az La Rochelle ostrománál is történt. Egyébként még XIV. Lajos uralkodása idején is volt protestáns mozgolódás a francia királyság területén: az 1660-as évek vé-

[92] Goubert, Pierre: L'Ancien Régime 2. Les pouvoirs. Paris, 1973. (a továbbiakban: Goubert 1973.) 177-178.

[93] Duby – Mandrou 326.

[94] Jurieu tevékenységéről lásd Cottret 327-328.; Claude-ról többek között Cottret 323-326.; Stephan 160.

[95] Bossuet: Exposition de la doctrine de l'Eglise catholique, Paris, 1671. 19-20.

[96] A két vallás egyesítését célzó elképzeléseket és hátterüket lásd bővebben Lebrun 241-242., illetve Stephan 156-163.

[97] Vö. Cottret 327-328.

[98] A katolikus egyház álláspontjával, illetve a vitával kapcsolatban lásd még Duby – Mandrou 287. és 297-327.; Cottret 321-322.; Goubert 1991. 173-176.

[99] Bertrand, Louis: Louis XIV. Paris, 1941. 374-375. Megjegyzendő, hogy a munkát jóval korábban, 1923-ban írta.

gén a languedoc-i Roux de Marsilly szervezett lázadást Délnyugat-Franciaországban. Ennek fő motivációja a szervező zsarnokölési terve lett volna; emellett Roux de Marsilly Spanyolország és Anglia irányában is tájékozódott. Szándéka azonban a frissen katolizált Turenne tudomására jutott, s ő katonáival elraboltatta az időközben Svájcba menekült Marsilly-t és Párizsba vitette, s még 1669-ben ki is végezték. Esete azonban elszigetelt maradt és más mozgolódásról, illetve engedetlenségről nincs nyom a nantes-i ediktum visszavonásáig terjedő időszakból.[100] A protestánsok ekkor békés közösséget alkotnak.

1685 októbere után azonban gyökeresen megváltozik a helyzet. François Lebrun szavaival élve: „1685 után van igazán protestáns kérdés".[101] Elsősorban azért, mert a fontainebleau-i ediktum rendelkezéseinek jó része betarthatatlannak tűnt a protestánsok számára, még akkor is, ha látszólag a legkeményebb intézkedések csak a lelkészek ellen irányultak. A református alattvalók éppen arra kényszerültek, amitől az ediktum ellenzői féltek: engedetlenségre és az ediktum rendelkezéseinek áthágására. Már az első hónapokban legalább százezer (merészebb számítások szerint 300-400 ezer) protestáns menekült el az országból[102] elsősorban Svájcba, Poroszországba és Hollandiába, és a francia nyelvben is ekkor jelent meg a *réfugié* (menekült) szó.[103] És ami talán a legkellemetlenebbül érintette XIV. Lajost: senki sem jött vissza a korábban emigráltak közül.[104]

A katolikus oldal örömmel fogadja az ediktumot;[105] így például a klasszicizmus jelentős alakjai, Bossuet, Mme de Sévigné, La Fontaine és La Bruyère, valamint a janzenisták is.[106] Az ekkor gallikán XIV. Lajossal szemben álló pápa viszont csak 1686 tavaszán mondatott Te Deumot a győzelem örömére,[107] pedig minden bizonnyal hamarabb értesült a hírről.

A királyi hatalom kénytelen szembenézni a tényekkel: a hugenotta kérdés végleges lezárásaként várt fontainebleau-i ediktum nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, rendelkezései betarthatatlannak bizonyultak, és hozzájárultak a nyugtalanság növeléséhez. A kormányzat ezért – saját logikáját követve – kénytelen volt újabb elnyomó intézkedéseket hozni és az erőszakot növelni.

Az ediktum megjelenését követő néhány hónapban (1685-1686 fordulójáig) békés módon folytatódik az áttérítés. A király saját költségén a megtérő protestánsokat felvilágosító könyveket nyomat ki,[108] Grenoble-ban még a két szín alatti áldozást is engedélyezik.[109] Az 1686 januárjától egymást követő represszív jellegű rendelkezések azonban már arról tanúskodnak, hogy ezek a békés kísérletek kevés eredményt hoztak, és a francia reformátusok nem engedelmeskedtek a fontainebleau-i ediktumban foglaltaknak. Így Louvois dekrétumban kénytelen megerősíteni, hogy minden megtalált lelkész halállal, az istentiszteleteken résztvevők pedig gályarabsággal bűnhődnek; egyúttal 5500 livre jutalmat ajánl fel annak, aki a törvény kezére juttat egy protestáns lelkészt (1686. július). Az elfogott lelkészeket ténylegesen ki is végzik. A legjelentősebb tisztogatást Basville végezte Alsó-Languedoc-ban; itt 1685

---

[100] Vö. Méthivier 233. Roux de Marsilly-ről bővebben lásd A. D. Rabinet: La tragique aventure de Roux de Marsilly. Toulouse, 1969.

[101] Lebrun 308.

[102] A különféle számításokkal kapcsolatban vö. Mandrou, 54.; Hajnal 433.; Guinlé 174.; Lebrun 308.; Pillorget 298.

[103] Cottret 331.

[104] Mandrou 54.

[105] Hajnal 433.; Guinlé 174.

[106] Pillorget 298. A janzenistákkal kapcsolatban lásd Duby – Mandrou 327.

[107] Goubert 1991. 173.

[108] „Az újonnan megtértek oktatásának érdekében sem erőt, sem pénzt nem kímélt. Saját költségén több mint nyolcvanezer livre értékben kinyomatott kegyes és vallásos tárgyú könyveket, melyeket szétosztatott az ország tartományaiban, miközben ő maga az örömök nagy részét megvonta magától." Choisy 231-232.

[109] Stephan 167.

októbere és 1687 áprilisa között 24 halálos ítélet születik protestánsok ellen (minden bizonnyal ennyi lelkészt fogtak el), 40 főt gályarabságra ítélnek, több mint kétszáz embert pedig deportálnak az Antillákra. A rendeletek érvényesítésére a hadsereget is felhasználják.[110] Louvois 1688. augusztus 25-én kiad egy újabb rendeletet, melynek értelmében az istentiszteleten, vallásuk gyakorlása közben talált hugenottákat helyben ki kell végezni.[111] Ezek már csak azért is rendkívül súlyos intézkedések, mert a fontainebleau-i ediktum eredetileg csak gályarabságot helyezett kilátásba legsúlyosabb büntetésként. A megtorló intézkedések ellenére is akadnak azonban lelkészek, akik visszaszöknek az országba.[112]

Az 1680-as évek végétől – valószínűleg az eredménytelenség láttán – katolikus oldalról is enyhébb hangot ütnek meg; egyháziak (pl. Le Camus grenoble–i és Bossuet meaux–i püspök) és világiak (Pontchartrain pénzügyi főellenőr, Vauban) egyaránt észreveszik, hogy az „újrakatolizált" kifejezés mögött nincs igazán tartalom, s hogy nem szabad erőszakkal kényszeríteni az áttérteket a katolikus szokások követésére.[113] A királyság új erődrendszerét kiépítő Vauban pedig a XIV. Lajoshoz küldött memorandumaiban már 1689-ben (majd később 1692-ben és 1693-ban is) a nantes-i ediktum visszaállítását javasolja – eredménytelenül.[114]

Az 1690-es években kiadott királyi rendeletek (vagy nyilatkozatok) pedig mintha a hatalom zavarát tükröznék: az 1693. december 13-i nyilatkozat érvényben hagyja a korábbi intézkedéseket, de kimondja, hogy nem lehet betartásukra kényszeríteni a reformátusokat;[115] a nyilatkozatokban 1685 óta használt „újonnan áttértek" (*nouveaux convertis*) helyett ismét megjelenik az „úgynevezett reformált valláshoz tartozók" elnevezés, ami egyet jelent annak elismerésével, hogy vannak még hugenották az országban. Az 1698-1699-ben kiadott nyilatkozatok pedig megerősítik, hogy az újonnan áttértek nem kötelesek részt venni a katolikus szertartásokon, ám a gyerekeket továbbra is kötelező katolikusnak keresztelteti és katekizmusra járatni, és az elfogott menekülőkre is gályarabság vár.[116] Mindez számunkra azt jelzi, hogy csaknem tizenöt évvel a fontainebleau-i ediktum kiadása után sem sikerült felszámolni a protestantizmust Franciaországban, hiszen ezek a rendelkezések tulajdonképpen az ediktum egyes cikkelyeiben foglaltakat ismétlik meg.

A helyzetet jól illusztrálja La Rochelle püspökének 1699-ben a pénzügyi főellenőri tisztséget 1699-1709 között betöltő Chamillart-hoz[117] intézett levele, mely szerint a püspök egyházmegyéjében (amely a század első felében igazi hugenotta vidék volt) mintegy kétezer rekatolizált és ötezer „ingadozó" volt.[118]

Súlyosabb következmény viszont, hogy a 18. század elején a két évtizednyi nyílt katonai erőszak (és az erőszakos térítés) erőszakot szült. Dél-Franciaországban ugyanis kitört a kamizárdok felkelése, és a királynak hosszú idő után ismét belső lázadással kellett szembe-

[110] A „tisztogatásokról" lásd Stephan 169-171.

[111] Vö. Stephan 171.

[112] Stephan 169-173.

[113] Lebrun 308-309.

[114] A francia királyság területén található feudális eredetű erődítményeinek lerombolása Richelieu kezdeményezésére még a 17. század első felében megkezdődött; ennek célja a nemesi ellenállás fészkeinek felszámolása volt. XIV. Lajos hódításait követően Vauban (1633-1707) feladata volt az új erődrendszer megalkotása – ezúttal már a királyság határainak mentén. Vauban szerepéről a protestáns kérdésben lásd Stephan 168.

[115] Lebrun 309.

[116] Méthivier 335.

[117] Michel de Chamillart (1652-1721) XIV. Lajos személyes szimpátiája és Mme de Maintenon támogatása révén – népszerűtlensége ellenére – 1689-től fontos tisztségeket töltött be. 1701-től a pénzügyi főellenőri hivatal mellett ő volt a hadügyi államtitkár (tulajdonképpen hadügyminiszter) is. Funkcióiról Lille 1708-as elvesztése után kénytelen lemondani.

[118] Boislisle: Correpondance des contrôleurs généraux. 2. kötet. 1883. 18. Lásd még ezzel kapcsolatban Goubert 1973. 183.

néznie. A kamizárd-felkelés a Cévennek hegyes-völgyes vidékén 1702-től egészen 1710-ig tartott, s fénykorában (1705 körül) jelentős katonai erőt (több mint húszezer fős hadsereget) kötött le. A kamizárdok legfőbb követelése a vallásszabadság volt. Nyíltan a katolikusok ellen fordultak (maga a felkelés is egy katolikus pap meggyilkolásával kezdődött), ám harcuk ideológiai alapvetését nem is annyira a református vallás (a korábbi tisztogatások eredményeként nincs is köztük igazi lelkész), mint inkább a térségben a 12-13. század óta jelenlévő ótestamentumi „kiválasztott nép" gondolat adta.[119] Mindemellett harcuk egyértelműen a nantes-i ediktum eltörlésére vezethető vissza, és éppen a fontainebleau-i ediktum eredménytelenségét bizonyítja.

Ez a sikertelenség azonban nem volt elégséges indok ahhoz, hogy visszavonják a fontainebleau-i ediktumot. Jóllehet Saint-Simon beszámol egy beszélgetésről, mely közte és a Régens (Orléans-i Fülöp) között zajlott, és amelynek témája éppen a hugenották visszahívása volt,[120] a kérdés nem merült fel igazán komolyan. Az ediktum betartatása felett a 18. században valamennyi francia kormány őrködött, és a protestánsok emancipációjára csak a forradalom előestéjén, 1787-ben került sor.

Végigtekintve a protestánsok és a francia monarchia viszonyának alakulásán a 17. században, elmondhatjuk, hogy a nantes-i ediktum a reformált vallásúaknak adható jogok lehetséges maximumát tartalmazta, s az abszolutizmus felé törekvő állam természetes módon ütközött bele a protestánsok privilégiumaiba. A társadalom mind tökéletesebb ellenőrzésére törekvő állam nem tűrhetett meg az ország területén kivételezett helyzetű nem rendi alapon szerveződő csoportokat. Így már Richelieu és XIII. Lajos is kénytelen volt fellépni ellenük; intézkedéseik nyomán azonban vallási szempontból még nem sérült a nantes-i ediktum. Mazarin kormányzásának utolsó éveiben és XIV. Lajos uralkodása idején viszont a protestantizmus puszta léte is veszélyesnek minősült az állam szempontjából, és Lajos vallási vakbuzgósága csak felgyorsította a protestánsok teljes jogfosztásához vezető folyamatot. Mindazonáltal a fontainebleau-i ediktum következményei megerősítették azt a megállapítást, miszerint annak kibocsátása átgondolatlan, gazdasági és politikai szempontból egyaránt elhibázott lépés volt.

[119] Vö. Stephan 173-179.

[120] Saint-Simon 506-511. Saint-Simon a hugenották visszahívása ellen foglal állást.

Függelék

A fontainebleau-i ediktum[121]

Fontainebleau, 1685. október [18.]

Lajos, Isten kegyelméből Franciaország és Navarra királya, üdvözlet minden jelenlegi és jövőbeli alattvalónknak. Dicső emlékű nagyapánk, Nagy Henrik király,[122] mivel meg akarta akadályozni, hogy a hosszú ideig tartó belső és külső háborúk miatt nagy veszteségeket szenvedett alattvalóinak szerzett békét az úgy nevezett reformált vallás ürügyén – miként az királyi elődei uralkodása idején megtörtént – megzavarhassák, a Nantes-ban ezerötszázkilencvennyolc április havában kiadott ediktumával szabályozta a mondott valláshoz tartozókkal szemben követendő magatartást és gyakorlásának lehetséges helyeit, külön bírákat állított fel, hogy azok szolgáltassanak nekik igazságot, s végül még külön cikkelyek révén is intézkedett mindarról, amit szükségesnek vélt ahhoz, hogy királyságában biztosítsa a nyugalmat és mérsékelje az egyik és a másik vallás közötti távolságot azért, hogy – miként az már korábban is szándékában állt – azon munkálkodhassék, hogy egyesítse az egyházzal azokat, akik tőle oly könnyen eltávolodtak. Ám minthogy királyi nagyapánk akaratát korai halála miatt nem lehetett véghezvinni, és az ediktum végrehajtása még félbe is szakadt a néhai király, a mi mélyen tisztelt urunk és dicső emlékű apánk kiskorúsága idején az úgy nevezett reformált valláshoz tartozók újabb cselekedetei révén, melyek alkalmat szolgáltattak arra, hogy megfosszák őket a mondott ediktum által nyújtott különféle előnyöktől; mindazonáltal a király, a mi néhai urunk és apánk, a tőle megszokott jóindulattal élve újabb ediktumot adott ki nekik Nîmes-ben 1629. július havában,[123] melynek révén a nyugalmat helyreállítva, a nevezett néhai király, akit ugyanaz a gondolat és buzgalom lelkesített, mint királyi nagyapánkat, úgy döntött, hogy a nyugalmi időszakot jámbor elképzelésének megvalósítására használja fel; ám mivel a külfölddel néhány éven belül kirobbanó háborúk miatt 1635-től egészen az Európa fejedelmeivel az 1684-es évben megkötött fegyverszünetig[124] a királyság csak rövid időszakokig élt nyugalomban, nem volt más lehetőség a vallás támogatásának érdekében, mint az, hogy mérsékeljék a vallás gyakorlásának lehetőségeit azoknak a betiltásával, amelyeket az ediktumok rendelkezéseivel ellentétesen hoztak létre, illetve az egyébként is csak ideiglenes jelleggel felállított vegyes kamarák megszüntetésével.

Isten végül lehetővé tette, hogy népeink teljes nyugalmat élvezzenek és hogy mi magunk – minthogy nem kell tovább az ellenségeinktől való megvédésük gondjával foglalkoznunk – is arra használhassuk ezt a fegyvernyugvást, melyet magunk is elősegítettünk, hogy minden erőnkkel azt a megoldást keressük, amely révén sikerrel teljesíthetjük királyi apánk és nagyapánk akaratát, melyet koronánk elnyerésétől fogva mi is a magunkévá tettünk. Jelenleg azt látjuk, s ezért őszinte hálával tartozunk Istennek, hogy erőfeszítéseink elérték az általunk kitűzött célt, hiszen az úgynevezett reformált valláshoz tartozó alattvalóink jobbik és nagyobbik része magáévá tette a katolikus vallást; olyannyira, hogy ezzel a nantes-i ediktum, illetve az úgynevezett reformált vallásnak tett valamennyi kedvezmény érvényesítése immár haszontalan, és mi úgy ítéltük meg, hogy nem lehet jobbat cselekedni annak érdekében, hogy teljes mértékben kitöröljük azoknak a bajoknak, nyugtalanságnak és zűrzavarnak az emlékét, melyet ez hamis vallás okozott királyságunkban, és amelyek miatt a mondott ediktumot és előtte vagy éppen belőle kifolyólag annyi ediktumot és rendeletet kiadtak, minthogy teljes

[121] Az ediktum szövegét francia nyelven közli Latreille, André: L'explication des textes historiques. Histoire moderne. Paris, 1944. 94-99.

[122] IV. Henrik francia király (1589-1610).

[123] Ez az ún. alès-i ediktum.

[124] 1635-től vett részt aktívan Franciaország a 30 éves háborúban. 1684: a regensburgi fegyverszünet.

egészében visszavonjuk a mondott nantes-i ediktumot és az azt követő különleges cikkelyeket, valamint mindazt, amit azóta az említett vallás előnyére tettek.

1. cikkely. Tudatjuk, hogy ezen és más okoktól indíttatva, biztos tudásunknál, teljhatalmunknál és királyi tekintélyünknél fogva a jelen örökérvényű és visszavonhatatlan ediktummal eltöröltük és visszavontuk, eltöröljük és visszavonjuk a királyi nagyapánk által 1598. április havában Nantes-ban kiadott ediktumot annak teljes terjedelmében; a rákövetkező május 2-án elfogadott különleges cikkelyeket és az ezek alapján kiadott pátenseket, valamint a Nîmes-ben 1629. július havában kiadott ediktumot együtt semmisnek és érvénytelennek nyilvánítjuk; az ezek által vagy más ediktumok, rendeletek és határozatok által a reformáltnak nevezett valláshoz tartozó embereknek tett valamennyi engedmény, bármilyen természetű is legyen, hasonlóképpen érvénytelenné válik; ennek következtében azt akarjuk és nekünk úgy tetszik, hogy a mondott reformáltnak nevezett valláshoz tartozóknak a királyságunkban és az uralmunk alatt álló földeken és földesúri birtokokon található templomai azonnal leromboltassanak.

2. cikkely. Megtiltjuk az úgynevezett reformált valláshoz tartozó alattvalóinknak, hogy ezentúl bármilyen helyen vagy magánházban, bármilyen ürüggyel összegyűljenek a mondott vallás gyakorlására, legyen szó valódi istentiszteletről vagy akár bírósági ülésről, még ha ezeknek a gyakorlását a Királyi Tanács határozatai lehetővé is tették.

3. cikkely. Hasonlóképpen megtiltjuk valamennyi birtokosnak, bármilyen állapotú is legyen, a vallás gyakorlását házaikban és birtokaikon, bármilyen természetűek is legyenek azok, mindezt a vallást gyakorló minden alattvalónkkal szemben szabadságvesztés és vagyonelkobzás terhe mellett.

4. cikkely. Megparancsoljuk az említett úgynevezett reformált vallás valamennyi lelkészének, akik nem akarnak megtérni és az apostoli római katolikus vallást magukévá tenni, hogy a jelen ediktumunk kihirdetésétől számított két héten belül hagyják el királyságunkat és az uralmunk alatt álló földeket; ennél tovább nem maradhatnak s még e két hét alatt sem hirdethetnek igét, nem téríthetnek, s más feladatot sem láthatnak el gályarabság büntetésének terhe mellett.

5. cikkely. Azt akarjuk, hogy azok, akik a fent említett lelkészek közül megtérnek, életük végéig, haláluk után pedig – amíg csak özvegyi állapotuk tart – özvegyeik is mentesek legyenek az adófizetés és a beszállásolás terhe alól éppúgy, miként azok voltak tisztségük gyakorlása idején is; emellett az említett lelkészeknek életük végéig egyharmaddal nagyobb összegű járadékot fizetünk, mint az, amit még lelkészi járandóságként kaptak, s ennek fele haláluk után özvegyeiket is megilleti, amíg csak özvegyi állapotuk tart.

6. cikkely. Amennyiben az említett lelkészek közül egyesek ügyvédként kívánnak működni vagy pedig jogi doktorátust kívánnak szerezni, úgy azt akarjuk és parancsoljuk, hogy legyenek mentesek a rendeleteinkben előírt három év tanulmányi idő alól; és a szokásos vizsgák letétele után, amennyiben azokon megfelelőnek találtattak, mindössze fele akkora összegű illeték befizetése után kapják meg a doktori fokozatot, mint amennyit ezért a különféle egyetemeken szokás szedni.

7. cikkely. Betiltjuk az úgynevezett reformált valláshoz tartozók gyermekeinek oktatására létrehozott külön iskolákat, és általában minden dolgot, ami bármilyen engedményt jelent az említett vallás irányában.

8. cikkely. Az úgynevezett reformált valláshoz tartozók ezután születendő gyermekeinek ügyében azt akarjuk, hogy őket az egyházközség plébánosa keresztelje meg. Megparancsoljuk szüleiknek, hogy evégett juttassák el őket a [katolikus] templomokba ötszáz livre vagy – amennyiben szükséges – még nagyobb összegű pénzbüntetés terhe mellett; ezt követően a gyermekeket az apostoli római katolikus vallásban neveljék fel, s kifejezetten megparancsoljuk a helyi bíráknak, hogy ehhez nyújtsanak segítséget.

9. cikkely. És hogy jóindulatunkkal éljünk azokkal az úgynevezett reformált valláshoz tartozó alattvalóinkkal szemben, akik a jelen ediktum kihirdetése előtt hagyták el királyságunkat vagy az uralmunk alatt álló országokat és földeket, azt akarjuk és parancsoljuk, hogy amennyiben az említett kihirdetés napjától számított négy hónapon belül visszatérnek, lehetséges és megengedett lesz számukra az, hogy ismét birtokolják javaikat, s azokkal úgy éljenek, mintha mindvégig helyben tartózkodtak volna. Ezzel ellentétben azoknak a javai, akik e négy hónapnyi idő alatt sem térnek vissza királyságunkba vagy az uralmunk alatt álló országokba és földekre, amit elhagytak, elkobzottak maradnak, illetve elkoboztatnak ez év augusztus 20-i rendeletünk értelmében.

10. cikkely. Ismételten és kifejezetten megtiltjuk valamennyi az úgynevezett reformált valláshoz tartozó alattvalónknak, hogy saját maga, felesége vagy gyermekei elhagyják királyságunkat vagy az uralmunk alatt álló országokat és földeket, illetve hogy javait onnan elszállítsa, a férfiaknak gályarabság, a nőknek szabadságvesztés és vagyonelkobzás terhe mellett.

11. cikkely. Akarjuk és parancsoljuk, hogy a visszaesők ellen hozott rendeleteket az előírások és a bennük foglaltak szerint hajtsák végre.

Emellett az úgynevezett reformált valláshoz tartozók, arra várva, hogy a többiekhez hasonlóan Isten őket is megvilágítsa, továbbra is maradhatnak királyságunk, valamint az uralmunk alatt álló országok és földek városaiban és más helységeiben, folytathatják mesterségük gyakorlását és élvezhetik vagyonukat anélkül, hogy őket az úgynevezett reformált vallás ürügyén zaklatnák vagy akadályoznák, azzal a feltétellel, hogy – miként mondottuk – a fent említett, test és vagyon elleni büntetések terhe mellett egyáltalán nem gyakorolják a vallást, és nem gyűlnek össze imádkozás, illetve a mondott vallás bármilyen természetű tiszteletének ürügyén.

Kiadtuk, stb.

Fordította: **Szász Géza**

SZÁSZ, GÉZA

The French state and the Protestants in the 17th century — from toleration to prohibition

In October 1685, Louis XIV banned the practice of reformed religions in the territory of his realm with the Edict of Fontainebleau. This royal decree can be interpreted as the abolishment of the Edict of Nantes (1598), and put an end to nearly hundred and fifty years of coexistence of Catholics and Protestants.

The essay analyses the royal policies in the period between the two edicts and discusses the attempts at securing (and abolishing) the rights of those of reformed denominations, the ways they came up against the state, and how the use of force came to dominate in the policy of the French state during the reign of Louis XIV (1643-1715). Besides the text of the Edict of Fontainebleau, printed in the appendix, the findings of the recent French literature and the posthumous *Memoires* of Abbé Choisy, a contemporary not widely known in Hungary, have been used for the analysis.

For a finer analysis and understanding of the way to the Edict of Fontainebleau, the essay briefly sketches the process of the spreading of the Reformation in France and the essence of the Edict of Nantes. The important events of the period following the death of Henry IV (1610) include the reestablishment of the rights of the Catholic religion and Church in Béarn Province and the move of Richelieu against the „Protestant party". Working on building up the absolutistic monarchy, Richelieu wanted primarily to abolish the military-political privileges (fortresses and independent armed forces) of the Protestants permitted by the Edict of Nantes, and would allow them to practise their religion. The siege of the important Protestant centre, La Rochelle (1627-1628) was part of the drive to abolish the said military-political privileges. The struggle between the king and the Protestants was stopped for a long time by the clemency edict of Louis XIII at Alès (1629), which confirmed the free practice of religion and abolished the military-political privileges. The same period saw a spiritual renewal and expansion of Catholicism in France.

In the late 1650s, the government led by Cardinal Mazarin launched another attack against the Protestants, who had been loyal during the Fronde (1648-1653), the goal being possibly the abolition of the religious organizations of the Protestants.

When discussing the personal rule (1661-1715) of Louis XIV, the essay joins the trend of French historiography that holds that the main characteristics of the three consecutive periods are the deployment of legal force, opposition the „spirituality" of the Edict of Nantes, and restrictions on the practice of religion, respectively. In the second phase (1679-1685) the king applied force (use of military violence, quartering soldiers to Protestants) trying to convert the Protestants. The period from 1685 to the death of Louis XIV (and in fact to 1787, until the emancipation of the Protestant religion), begins with the prohibition of the reformed religion by decree, soon to be followed by open violence (execution of Protestant pastors, confication of property, condemnation to the galleys). Seeing the failure of the initially welcome edict, at the end of the 17th century even the Catholic clergy thought that a more lenient treatment would be desirable.

The final phase of the wave of violence following the Edict of Fontainebleau was the uprising of the Camisards in Southern France (1702-1710), moved, apart from the demand of religious freedom, mostly by the Old Testament ideology of the „chosen people".

The Edict of Fontainebleau was a decision fitting into the logic of the absolutistic state that was against any kind of particularism, and even Louis XIV regarded it as the completion of a nearly century-long process. Based on false premises (exaggerated statistics concerning the number of converts) and religious bigotry, the decree was a mistake from politi-

cal and economic aspects alike since it forced hundreds of thousands of Protestants to seek refuge abroad, leaving Louis XIV alone in the European scene, where earlier he had had the Protestant princes as allies against the Holy Roman Emperor. It has to be emphasized, however, that the notion of religious-ideological tolerance could not be interpreted in 17th-century France.

ZAKAR PÉTER

Haynau egyházi áldozatai

Az egyház és állam bonyolult kapcsolatrendszere az 1848-49-es forradalom és szabadságharc időszakában még mindig tartogat számunkra feltárásra váró problémákat. Az egyik ilyen kérdéskör az egyházak megtorlás során elszenvedett veszteségeinek a számbavétele. További vizsgálat tárgyát képezhetné a forradalomnak az egyháziakra, és fordítva, a lelkészeknek a polgári átalakulás menetére gyakorolt hatása. Ami a megtorlást illeti, Hermann Egyed a katolikus egyház vonatkozásában elvégezte ugyan a munka oroszlánrészét,[1] de a protestáns felekezeteket ért veszteségekről még nem rendelkezünk hasonló összefoglalással. Tanulmányunkban a Julius Jakob von Haynau táborszernagy 1849. május 30-i kinevezésétől 1850. július 6-i felmentéséig terjedő időszakban a rögtönítélő bíróság, illetve hadbíróság által halálra ítélt, majd kivégzett magyarországi egyházi személyekről szeretnénk vázlatos képet nyújtani. A tragikus emberi sorsok felidézése kapcsán bepillantást nyerhetünk egy mindeddig csak érintőlegesen vizsgált kérdéskörbe, nevezetesen a forradalom és szabadságharc liberális egyházi interpretációjába is.

Az osztrák politikusok csalódottan érzékelték, hogy még az udvarhoz legtöbb szállal kötődő katolikus egyháziak is tömegesen vettek részt a magyar szabadságharcban. Ennek megfelelően politikai szinten elsősorban a katolikus egyháznak a forradalmi elemektől történő megtisztítását szorgalmazták. Elégedetlenségüknek a legismertebb megnyilvánulása az 1849. július 3-i osztrák minisztertanács, ahol Alexander Bach ideiglenes belügyminiszter így fakadt ki: „A felkelők tanai a katolikus egyháziak körében számos követőre és buzgó élharcosra találtak. Ha vissza akarjuk vezetni a magyarországi katolikus egyházat rendeltetéséhez, akkor meg kell tisztítanunk valamennyi olyan elemtől, akik a vallásra és az államra nézve veszélyesek..."[2] Kevésbé ismert, hogy az egyházi kérdésekben komoly tekintélynek örvendő Bach a magyarországi egyházi méltóságokkal kapcsolatos lesújtó véleményét Palugyay Imre nyitrai püspök 1849. július 25-én javasolt kitüntetése kapcsán is megismételte.[3]

Az ideiglenes belügyminiszter véleménye csak a megdöbbenés és a bosszúság érzékeltetésére alkalmas, hiszen a döntés Magyarország teljhatalmú katonai és polgári kormányzójának, Haynaunak a kezében volt. Mielőtt a részletekbe bocsátkoznánk, érdemes röviden összefoglalni a megtorlás jogi megalapozását, különös tekintettel az egyháziakra. V. Ferdinánd király Schönbrunnban kelt, 1848. október 3-án kibocsátott manifesztuma feloszlatta a magyar országgyűlést, Jellačić bárót teljhatalmú cs. kir. biztossá nevezte ki, Magyarországot pedig hadi törvények alá vetette. A cs. kir. hatóságok szerint mindenki, aki ezt követően (Magyarországon 1848. október 8., Erdélyben 1848. október 18.) engedelmeskedett a magyar hatóságoknak, az pártütő és hazaáruló volt. Noha a megtorlás már a szabadságharc alatt megkezdődött, a honvédség fegyverletételét követő tömeges megtorlás alapelveit Haynau cs. kir. táborszernagy, a magyarországi cs. kir. csapatok főparancsnoka 1849. július 1-jén Győrött kiadott kiáltványa fektette le. Ez a kiáltvány olyan rögtönítélő haditörvényszékek felállításáról rendelkezett, amelyeknek hatásköre a katonákra és a civilekre egyaránt kiterjedt. Meghatározta azok körét, akikkel szemben eljárást kellett kezdeményezni, oly módon, hogy

---

[1] Hermann Egyed: A magyar katolikus egyház az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idejében. Gödöllő, 1932. (a továbbiakban: Hermann E. 1932.)

[2] Bach előterjesztésének vonatkozó részét közli: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-49-ben. S. a. r. Andics Erzsébet. III. kötet. Budapest, 1965. 330-331.

[3] Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA) Kabinet Kanzlei Vorträge 1849:2481. Bécsi kutatásainkat 1998-ban a Magyar Ösztöníj Bizottság Collegium Hungaricum ösztöndíja tette lehetővé.

szinte mindenki, aki nem támogatta a cs. kir. erőket és azok szövetségeseit, az büntethetővé vált. Ugyanakkor szeretnénk hangsúlyozni, hogy a megtorlás alapelveit az osztrák minisztertanács is megtárgyalta, és 1849. június 28-án jóváhagyta.[4]

Haynau proklamációjából az egyháziak ellen lefolytatott vizsgálattal kapcsolatban különösen az alábbi részeket kell kiemelnünk. Rögtönítélő eljárásnak kell alávetni azt, aki „...a népet lázadásra csábítja, ... a pártütő kormánytól vagy az általa kinevezett biztosoktól még parancsot elfogad, vagy annak engedelmeskedik, ...a hozzája bocsátott proklamációit vagy egyéb rendeléseit a cs. kir. polgári és katonai hatóságoknak, melyeket közhírré tenni hivatalos állásánál fogva köteles, kihirdetni elmulasztja, vagy azokat elsikkasztja, ... a népfelkelést a cs. kir. ausztriai vagy cs. orosz seregek ellen felhívja, rendezi vagy vezérli...".[5]

Külön kitért a kiáltvány arra, hogy eljárást kell kezdeményezni mindazok ellen, akik a császári kormányhoz hű személyek elítélésében, megbüntetésében, illetve az ilyen jellegű jogi eljáráshoz kapcsolódó cselekményekben (például vagyonelkobzás) vesznek részt. A rendkívüli haditörvényszékeket Haynau arra utasította, hogy több „bűntett" fennforgása esetén a főbűntett kivizsgálására szorítkozzanak. A bíróságok így lelkészek esetén elsősorban a felségsértő beszédek, illetve cselekmények után kutattak, amelyek halálbüntetést vontak maguk után. Haynau jogérzékét jellemzi az a kitétel, miszerint a papság kilátásba helyezett dotációját a felkelés gyors elnyomásától tette függővé. A táborszernagy több ízben, így 1849. július 28-án is megfogalmazta a magyarországi lelkészekkel kapcsolatos elvárásait: „Minden vallásfelekezet lelkészeitől megvárom, hogy községeikre békítő irányban kezdjenek hatni, s óvakodjanak mindentől, ami a pártütőknek kedvezhetne. Őket teszem tehát mindenek felett felelősekké a csendért és a rendért az országban, és számot tartok igyekezetükre, visszaterelni községeiket a törvényes fejedelmük iránti engedelmességre és hívségre, a törvények tiszteletére s a véres lázadástóli méltó irtózatra."[6]

A manifesztumokból az elrettentés szándékán túlmenően jól érzékelhető az a jozefinista egyházpolitikában gyökerező meggyőződés, hogy a lelkészek feladata elsősorban az állam érdekeinek szolgálata és előmozdítása. Paradox módon a magyar kormányzat – praktikus okoknál fogva – az egyházak társadalmi mozgósító erejét igyekezett kihasználni, és ennek érdekében nyomást gyakorolt az egyházi vezetésre. Az egyháziak ilyen módon a szabadságharc alatt két tűz közé kerültek, és többnyire kivívták valamelyik harcoló fél nemtetszését.[7]

Haynau első egyházi áldozata Rázga Pál evangélikus lelkész volt, akit 1849. június 18-án akasztottak fel Pozsonyban. Rázga Bazinban született egyszerű, szlovák polgári családban 1798. december 10-én. Szülővárosában kezdte tanulmányait, majd Modorban algimnáziumba, Pozsonyban pedig főgimnáziumba, illetve a pozsonyi evangélikus líceumba járt. A Blaskovich János által alapított híres nevelőintézetben, az alsó-ausztriai Blankenbergben néhány évig tanítóskodott, majd az ott összegyűjtött pénzzel, illetve a Szeleczky-ösztöndíjjal Bécsbe ment, hogy teológiai és orvosi ismereteit az ottani egyetemen tökéletesítse. 1823-ban a bécsi lutheránus szuperintendens, Wächter avatta lelkésszé. Először a karintiai Trebesingben, majd a szomszédos Zlámban szolgált, mindkét helységben különös gondot fordított az iskolaügyre és a helybeli templom építésére. Az 1830-as évek közepén a modori evangélikus egyházközség meghívására tért vissza Pozsony megyébe. Maradandó alkotása ebből az

[4] Hermann Róbert: Megtorlás Heves és Külső-Szolnok vármegyében, 1849-1851. In.: Mátrai tanulmányok. Szerkesztette Horváth László. Gyöngyös, 1995. 124-132.; Hermann Róbert: Megtorlás az 1848-49-es forradalom és szabadságharc után. Változó világ, 27. Budapest, 1999. (a továbbiakban: Hermann R. 1999.) 19-21.

[5] Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott Legfelsőbb Manifestumok és Szózatoknak, valamint a cs. kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországban kiadott Hirdetményeknek. Buda, 1849. I. füzet 94., 96-98.

[6] A kiáltványt idézi Hermann E. 1932. 17.

[7] Hermann Egyed: A magyar katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973.[2] 427.

időszakból az egyházmegye idős lelkészei, valamint azok özvegyei és árvái számára létrehozott gyámintézet.[8]

1839-ben Prágába hívták lelkésznek. Itt sikeres gyűjtést szervezett a lelkészház és az iskolaépület felépítése költségeinek fedezésére. Egyik prágai utóda, Karl Eckhardt elismerően emlékezett meg Rázgának az építkezéssel kapcsolatos lelkiismeretes tevékenységéről. Emellett kiemelte kiváló szónoki képességét, de említést tett rendkívül szenvedélyes természetéről is, amely hozzájárult ahhoz, hogy 1846-ban elhagyta Prágát. Eckhardt szerint valamennyi szomorú összetűzés legfőbb oka az volt, hogy az evangélikus lelkész nem érzett magában elhivatottságot a lelkészi pályára, amely egy ilyen kiváló szellemű, tehetséges és szenvedélyes természetű embernél még sokkal élesebben és kellemetlenebbül jelentkezett.[9]

Rázga Pozsonyba tette át székhelyét, ahol 1846 tavaszán elmondott beköszöntő beszédének néhány sora már előrevetítette későbbi sorsát: „Erőm, tehetségem a tied szeretett gyülekezet; életem a hazáé! Az egyháznak örömmel adom meg, amit adhatok, hazámtól el nem vonom soha, amivel tartozom."[10]

Rázga örömmel üdvözölte az 1848-as európai forradalmakat. „Három szó járja be a világot... – hangoztatta egyik prédikációjában – igen, ismeritek az egyenlőség, testvériség és szabadság igéinek szent csengését, amelyeknek ítélete oly eldöntő hazánk jelene és jövője, egy új, jobb korszak, a népek és uralkodók jutalma szempontjából."[11] Szakított a forradalmakat elítélő konzervatív teológiai álláspontal is, sőt az 1848-as forradalmakban az evangéliumi testvériség leghatékonyabb terjesztőit látta. A konzervatív teológusokkal szemben, akik a forradalmak alatt Isten és ember elleni vétket, lázadást és gyilkolást értettek, Rázga a forradalmat önmagában erkölcsileg semlegesnek látta, amelyet célja, illetve megvalósulásának módja alapján kell megítélni. „Ha a revolutio által egy elnyomott ... nép jogait törekszik kivívni, ha jelszava egyenlőség, testvériség, szabadság, ha tiszteli a vagyonbátorságot és a vagyon szentségét, az ily forradalom Isten és ember előtt igazságos, s így tőle félnünk nem lehet, nem kell."[12]

Rázga beszédeiben olyan sok e lázas hónapokban az evilági probléma, hogy azt hívei is kifogásolhatták, de ő erre is válaszolt. Ne mondjátok – intette híveit –, hogy miért a szószékről hangzanak el ezek a szavak! „Nem akarok egy olyan vallás szolgája lenni, amelynek tanítása és alapelvei nem valamennyi ember felemelését, nemesebbé tételét, megszentelését, boldogságát ... célozzák."[13] Még a bitófa árnyékában sem tagadta meg liberális elveit, ezt bizonyítja Pozsonyban 1849. június 13-án tett vallomásának részlete is: „Meggyőződésem, hogy egy lelkésznek azokat, akiket rábíztak, általában a népet nem pusztán a mennyei transzcendentális üdvözülés-, hanem a földi boldogság bizonyos részének élvezete felé is vezetnie kell."[14]

Mondanivalója természetesen nem merült ki az elavultnak ítélt világi intézmények bírálatában. Hasonlóan kritikusan szemlélte saját egyházát is. A *Pressburger Zeitung*ban 1848 novemberében hosszasan próbálta cáfolni azt a széles körben elterjedt nézetet, hogy az alapos keresztény meggyőződés a politikai liberalizmussal összeegyeztethetetlen. A lelkész

---

[8] Schrödl József: A pozsonyi ág. ev. egyházközség története. I. rész. Az egyházközség külső alakulása. Pozsony, 1906. (a továbbiakban: Schrödl 1906.) 445.

[9] Kumlik, Emil: Pozsony und der Freiheitskampf 1848/49. Die dreizehn Pressburger Märtyrer. Aulich, Batthyány, Jeszenák. Andere Urteile. Pozsony – Budapest, 1905. 67. Feltűnő, hogy Kumlik könyvének magyar változatában Eckhard ezen megállapítását nem idézte fel, lásd Kumlik Emil: A szabadságharc pozsonyi vértanúi. Pozsony, 1998[2]. (a továbbiakban: Kumlik 1998.) 72.

[10] Kumlik 1998. 71-72.

[11] Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) Abszolutizmus kori iratok (a továbbiakban: Absz. ir.) Pozsonyi Kriegsgericht (a továbbiakban: Pr. Krg.) 1849-2/433/b. fol. 390.

[12] HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 409.

[13] HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 391.

[14] HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 239-240.

– szerinte – annál kevésbé maradhat távol a politikától, mivel a reakció és a haladás kategóriájának szemszögéből vizsgálva a vallási reakció egyúttal mindig politikai reakció is. A teológusok felelősségét is abban látta, hogy a protestáns igazhitűséget ne kössék az önkényuralmi rendszerek támogatásához. A lelkészek feladata – amint azt katolikus és református lelkésztársai is hangsúlyozták – a nép felvilágosítása, méghozzá nem csupán jogairól, hanem kötelességeiről is. „Ezt az áldozatkészséget kell a népben felkelteni és megerősíteni azért, hogy a szabadság, nemzeti egység és függetlenség igaz ügye győzelmet arasson, és nehogy az elvakított nép a nemzeti szeparatizmus, avagy a tulajdonellenes kommunizmus üdvprófétáinak a kezébe kerüljön."[15]

A nép felvilágosítása, a népre leselkedő politikai veszélyek sorában Rázga Pál szerint is előkelő helyen szerepelt a nemzeti szeparatizmus. Hogyan is vélekedett erről ez a szlovák származású és német anyanyelvű lelkész, aki maga nem is beszélt magyarul? Számára a szabadságharc nem pusztán a magyar nemzet küzdelme volt, hanem az itt élő népek jogaiért, fejlődéséért vívott küzdelem, amelyet Isten (aki egyenlőnek teremtett valamennyi embert) is támogatott. Mit kell értenünk e kifejezés, „haza" alatt? – tette fel a kérdést. „Egy országot, amelyben a magyar nemzetiség uralma érvényesül, vagy egy olyan országot, amelyben magyarok, szlovákok [Slave] és németek nemzeti egyenjogúságukra való tekintettel szabadon és boldogan élhetnek."[16] A szerző számára természetesen csak az utóbbi volt elfogadható, ezért is sürgette külön újságcikkben Wesselényi Miklós ez irányú törvényjavaslatának elfogadását.

Az előzmények ismeretében nem lehetett kérdéses, hogy 1848 őszén melyik fél mellett foglalt állást. A Pressburger Zeitung 1848. szeptember 19-i számában arról tudósít, hogy Pozsonyban egy patrióta egyesület („Der patriotische Verein") alakult, amely üléseit a Schiller kertben tartja. Tagsága 132 főből áll, akik arra törekednek, hogy mindenki csak a törvényes magyar kormánytól fogadjon el utasításokat.[17] Ennek az egyesületnek Rázga egyik meghatározó alakjává vált. Hagyatékában megtalálható a *Hazafiúi Egylet* számos irata, felhívása és hirdetménye is. Eszerint az egylet népgyűlések segítségével felvilágosítóan kíván hatni a népre.

„Akarunk továbbá – olvashatjuk a hirdetmény fogalmazványában – erős gát lenni a hazaáruló fondorkodások özöne ellen, s erős véd álnok, hazug vagy megvakított hazaellenség rohama ellen; végre akarunk a még mindég hatalmas, s a sötétben mászó reakciónak... nyíltan útját állani...

Az egylet feladatul tűzi magának minden, az országhoz tartozókban hazaszeretetet[18] ébreszteni, táplálni s terjeszteni, és az idegeneknél a Magyar honérti rokonszenvet előteremni...

Munkásságában ezen egylet nem teend semmi különbséget a nyelv-, vallás-, születés-, és polgári állásra nézve, emlékezvén azon eldönthetlen tételről: miszerint mindenki a népből Magyarhonnak fia.

Mi akarjuk a magyar nyelvet mint diplomatikai és hongyűlési nyelvet tisztelni és tiszteltetni, ez kívántatósága a törvénynek és egységnek, melyre törekszünk.

Az egylet befolyását avval jelentékesítendi: hogy minden és ki-ki, valamint a hatóságok is, magokat egyedül *a* magyar törvényes országkormányhoz tartsák, és semmi parancsokat más felől el ne fogadjanak..."[19]

Kimondták, hogy keményen szembeszállnak a kémrendszerrel, és felvilágosítólag, ezzel együtt nyugtatólag kívánnak hatni a népre, majd programjuk végén leszögezték:

„Az egylet végre minden, a politikai jogaiban megsérült honpolgárért, legyen az sajtó által, vagy más célirányos utakon, síkra lépend, á[l]talában védője lesz, s támasza az igazság-

[15] Pressburger Zeitung (a továbbiakban: PZ) 122. sz. (1848. november 23.) 797-798., valamint PZ 126. sz. (1848. november 28.) 825-826.

[16] PZ 58. sz. (1848. szeptember 7.) 377.

[17] PZ 67. sz. (1848. szeptember 19.) 444.

[18] Itt és a továbbiakban a kiemelések a korabeli szerzőktől származnak.

[19] HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 398-399. Fogalmazvány.

talanul üldözötteknek és elnyomottaknak, ellensége pedig azoknak, kik a csendnek, rendnek és biztosságnak útját állják."[20]

Az egyesület második, 1848. szeptember 14-én tartott gyűlésén ideiglenes elnököt választottak Szerdahelyi Miklós személyében, akinek helyettesítésével egy Klemm nevű fiókpénztári hivatalnokot bíztak meg. Másnap gyűjtést indítottak egy ágyú felszerelése érdekében, és kiáltványt bocsátottak ki „Freiwillige hervor!" címmel. A polgárokat aggasztó kérdések tisztázására (például éjszaka a városban erős katonai őrjáratok vonultak fel-alá) küldöttséget menesztettek a polgármesterhez, aki igyekezett megnyugtatni őket. Az egyesület programját 6000 példányban kinyomatták, s megkezdték egy tüzérosztály szervezését is. Követelték, hogy a nemzetőrség a városon kívül is viselhessen fegyvert (ez az óhajuk hamarosan teljesült), és támogatták a bécsi önkéntesek felruházása érdekében indított akciókat.[21]

Másnap megjelentek az egyesület plakátjai, amelyek belépésre szólították fel a hazafias polgárságot, egyúttal tudatták a pozsonyiakkal, hogy (fentebb idézett) programjuk nyomtatásban is megjelent.[22] Szeptember 17-én tartott gyűlésükön javasolta valaki, hogy intézzenek a magyar országgyűléshez egy hűségnyilatkozatot. A javaslatot támogatták, a nyilatkozat elfogadására 1848. szeptember 21-én délután négy órára a vigadóba újabb összejövetelt hirdettek meg. A kitűzött időpontban a címerekkel és zászlókkal feldíszített teremben hatalmas tömeg gyűlt össze, s a jóváhagyott feliratot hétszáz polgár látta el kézjegyével. A gyűlésen Rázga és Klemm lelkesítő beszédet intézett az egybegyűltekhez, amit a hallgatóság nagy lelkesedéssel fogadott.[23]

Viktor Prato gróf, a 23. (Ceccopieri) sorezred hadnagya szerint Rázga a népgyűlés elején rögtön magához ragadta a szót és kijelentette, hogy gyűlésüket a városi népesség toborzása céljából hívták össze. Megállapította, hogy a haza veszélyben van, és mivel az uralkodó nem véd meg minket, az Országos Honvédelmi Bizottmány elrendelte az újoncozást. Jelentkezésre buzdította a katonakorú férfiakat, majd így folytatta: „Én magam is – ha szükség lesz rá – tanáccsal és tetteimmel is támogatni foglak titeket."[24]

Október 18-án a nemzetőrség és az összesereglett pozsonyiak lelkesítésére beszédet mondott a „Zöldfa" vendéglő 24. számú szobájának erkélyéről: „Ausztria, ez a kicsiny, szánalmas országocska arra törekszik, hogy uralkodjon Magyarország fölött – mondta többek között, majd így folytatta – el akarunk vonulni és győznünk kell; mert ha legyőzetünk, akkor... városotok, Pozsony, Bécs nyomorult elővárosa lesz, ti pedig, akik megéritek ezt, koldusok lesztek. Ha azonban a hatalmas magyar nemzet győz, akkor a paraszt az ablakban fog állni és kedélyesen egy hosszú szárú pipát fog szívni, a szatócsból kereskedő lesz, a falvakból városok fognak kinőni. Ezért ragadjatok fegyvert! Fel Bécsbe! Le a Kamarillával, le a gyáva szoldateszkával...!"[25]

Rázga beszédében már ekkor határozottan a dinasztia és az osztrák kormány ellen, illetve Magyarország függetlensége mellett érvelt. Maga is csatlakozott a Henrik Justi parancsnoksága alatt kivonult nemzetőrökhöz, és Köpcsényben újabb beszédet intézett az ott összegyűlt honvédekhez és nemzetőrökhöz. A helyi plébános, Michael Prauditsch szerint, amint Rázga megérkezett a táborba, a honvédek rögtön hallani akarták, de ő türelemre intette őket, míg többen össze nem gyűlnek. Beszédében sürgette, hogy valamennyi jelenlevő vonuljon Ausztria ellen és harcoljon hősiesen. Követelte a Bécs környékén állomásozó cs. kir. seregek megtámadását és a magyar nemzet ellenségeinek megsemmisítését. Ugyanakkor magyarázatot adott a magyar csapatok visszarendelésére is, amelyet a határ átlépése körüli huzavona

[20] Ibid. 399. fol.

[21] PZ 73. sz. (1848. szeptember 26.) 486-487. Az egyesületnek egy német (Bayer), egy magyar (Fekete) és egy szlovák (Kosstelny) jegyzőkönyvvezetője volt.

[22] HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 400. Nyomtatvány.

[23] PZ 70. sz. (1848. szeptember 22.) 464.

[24] HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 324-329.

[25] HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 262.

idézett elő. Eszerint Jellačić csak haladékot kapott a fegyver letételére, de ha ezt nem teszi meg, akkor erre a magyaroknak kell rákényszeríteni a bánt. Miután a már csüggedő nemzetőröket és honvédeket fellelkesítette, a pozsonyi nemzetőrség tábori lelkészeként elkísérte őket a schwechati csatába is, ahol a magyar hadsereg október 30-án vereséget szenvedett.[26]

Visszatérve otthonába részt vett a Pozsonyban – az OHB rendeletének megfelelően –felállított vizsgálóbizottmány munkájában, amely kiszűrte a magyar szabadságharc szempontjából nem kívánatos leveleket a postai forgalomból. A politikailag ellenséges hangvételű irományokat Rázga Újházi László Pozsony megyei kormánybiztosnak adta át. Munkája nem volt eredménytelen, hiszen Csány László főkormánybiztos 1848. november 19-én arról tájékoztatta az OHB-t, hogy V. Ferdinánd király és Windisch-Grätz herceg proklamációit Pozsonyban letartóztatták.[27]

Amikor 1848. december közepén a cs. kir. főhadsereg támadása megindult, Rázga barátai figyelmeztették a lelkészt, hogy menekülnie kellene. Ő azonban elhárította ezt a lehetőséget: „Ne sértsetek. Gyáva volnék, ha elhagynám polgártársaimat, akik az én tanácsomra siettek a hazát védeni."[28]

Miután a cs. kir. hadsereg 1848. december 18-án bevonult Pozsonyba, a városi elöljáróság listát készített azokról, akik a forradalom alatt kiemelkedő szerepet játszottak Ezen a listán természetesen Rázga neve is szerepelt, így Wrbna altábornagynak, a cs. kir. II. hadtest akkori parancsnokának utasítására a hatóságok megjelentek Apácapálya u. 24. sz. alatti lakásán és őrizetbe vették. Nejének és öt gyermekének siránkozása közepette a városháza börtönébe hurcolták, ahol rövid ideig Szerdahelyi Miklóssal raboskodott együtt. Ezt követően viszont átszállították a Vízikaszárnyába, amelynek ablakait annyira bedeszkázták, hogy csak minimális fény hatolhatott be a letartóztatottakhoz.[29]

Windisch-Grätz herceg 1848. december 24-én utasította Johann Kempen von Fichtenstamm altábornagyot, a pozsonyi katonai kerület parancsnokát, hogy állítson fel egy katonai vizsgálóbizottmányt Pozsonyban. A későbbi átszervezésektől függetlenül ez vizsgálta ki Rázga ügyét is. A vizsgálat politikai befolyásoltsága teljesen nyilvánvaló. A bizottmány már január 10-11-én rendelkezett súlyosan terhelő vallomásokkal. Georg Wilhelm Megerle pozsonyi színházigazgató, Josef Baumann és Moritz Weichelberger színészek már ekkor pontosan felidézték a „Zöldfa" erkélyéről elmondott beszédet. Ítélet azonban csak azt követően született, hogy Julius Jakob von Haynau táborszernagyot 1849. május 30-án a magyarországi cs. kir. hadsereg főparancsnokává nevezték ki.[30]

1849 júniusának elején felújították az eljárást. Rázga vallomásában arra hivatkozott, hogy az egyesület nem volt az államra nézve veszélyes. Nem volt demokratikus, hanem mindössze patrióta beállítottságú. Tagadta, hogy részt vett volna az egyesület programjának összeállításában, illetve azt állította, hogy a pesti országgyűlésnek elküldött hódoló nyilatkozat ellen szavazott. A vádpontok között szereplő illegális toborzást, illetve lázító újságcikkek publikálását sem ismerte el. Szerinte csak a Hurban vezette szlovák felkelők ellen prédikált, és nem volt tudomása a császári házat fenyegető veszélyekről. Arra is hivatkozott, hogy beszédeit Újházi utasítására mondta el, a leveleket pedig pecsétjük feltörését követően rögtön

[26] HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 262-264, 313-316. fol.

[27] Csány László kormánybiztosi iratai. 1848-1849. II. kötet. S. a. r. Hermann Róbert. Zalai Gyűjtemény, 44. Zalaegerszeg, 1998. 40-42.

[28] Kumlik 1998. 73. Emil Portisch, aki 1933-ban két kötetben a laikus közönség számára összefoglalta a város történetét, nem állta meg, hogy ehhez a jelenethez hozzá ne fűzze: „Ma ilyenfajta vezérek már nincsenek. Mindig ők az elsők, akik elszaladnak." Portisch, Emil: Geschichte der Stadt Pressburg / Bratislava. Volksstümliche darstellung in 2 Bänden. Pozsony, 1933. (a továbbiakban: Portisch 1933.) II. k. 461.

[29] HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 256.; Kumlik 1998. 74.; Portisch 1933. II. k. 461.

[30] Hermann R. 1999. 24-25., 71-73.

átadta a kormánybiztosnak. „Isten és a lelkiismeretem előtt tiszta vagyok" – fejezte be vallomását.[31]

A tanúvallomásokból azonban meglehetősen pontosan rekonstruálni lehetett forradalmi tevékenységét, így tagadásával nem ért el eredményt. A tárgyi bizonyítékok (újságcikkek, a patrióta egyesület plakátjainak és prédikációinak fogalmazványai, pénzadománya az ágyúöntéshez stb.) is alátámasztották a terhelő vallomásokat. A vizsgálatot vezető Schindelar hadbírónak viszont az okozott nehézséget, hogy Magyarországot csak az 1848. október 3-án kelt császári manifesztum helyezte haditörvények alá, és Rázga kifogásolt tevékenységének egy része még ezen időpont előtt történt meg. Ez sem hozta azonban zavarba az előterjesztés megfogalmazóját, aki kötél általi halálbüntetést javasló sorait többek között a novemberben (!) kiadott császári manifesztumokkal, valamint „a Pozsonyban uralkodó rossz hangulattal" (!) is alátámasztotta.[32] A hadbíró terhelő tanúként tekintett olyan beidézett személyekre is, akik nem tettek terhelő vallomást. August Raabe, Rázga lelkésztársa például vonakodott terhelő vallomást tenni a vádlottra, ennek ellenére a hadbíró őt is felsorolta Rázga előtt a terhelő tanúk között.[33] Még súlyosabb formai hiba a hadbírói előterjesztésben Karl Keller vincellér terhelő tanúként történő szerepeltetése, hiszen ő szó szerint azt vallotta, hogy nem hallotta a lelkész köpcsényi beszédét.[34]

A hadbíróság, amely Kempen parancsára ült össze, 1849. június 16-án kötél általi halálra ítélte, és az ítéletet az altábornagy még aznap jóváhagyta. Amikor Haynaut a pozsonyi prímási palotában egy asszonyokból álló küldöttség kereste fel, Magyarország teljhatalmú ura állítólag csak ennyit mondott: „Lógnia kell, elrettentő példa gyanánt valamennyi lázadó számára!"[35] A császári hatóságok feltehetően még aznap foganatosítani akarták az ítéletet, de erre bizonyos „körülmények" (a pozsonyiak felháborodása) közepette nem volt lehetőségük, így a kivégzést június 18-án hajnalra halasztották.[36] Június 17-ről 18-ra virradó éjszaka az ötgyermekes evangélikus lelkészt a várba kísérték, majd hajnali négy órakor a Szamárhegyen felakasztották. Kempen szerint állhatatosan viselkedett utolsó perceiben is, és néhány szép gondolatot mondott el a jelenlevőknek.[37]

Rázgától eltérően hadbírósági eljárás nélkül, puszta rögtönítélő eljárást követően végezték ki 1849. július 12-én Manszbarth Antal római katolikus-, és Szikszai János református lelkészeket Nagyigmándon. Mindketten Csákberényben működtek, ami a község szellemiségét alapvetően meghatározta. A helyi lakosság és Lamberg Rudolf gróf uradalmának alkalmazottai több ízben összezördültek 1848-49-ben. A lakosok korlátlanul vadásztak az uradalom erdeiben, mire az ottani vadászok puskatűzzel igyekeztek távol tartani a hívatlan vendégeket. Ennek eredményeként a főkolomposokat mindkét részről bevitték a megyei börtönbe. A lakosság folyamatosan fenyegette a császári érzelmű tisztviselőket, akik közül a fővadászt, a jegyzőt és a kántortanítót 1849-ben rövid időre be is zárták a székesfehérvári börtönbe. Hasonló sorsra jutott egy harcias özvegy is, aki Szikszai feleségével ellentétben Kossuthtal szemben foglalt állást. Amikor 1849 júliusában a császári alakulatok elfoglalták a móri járást, Csákberényt tartották a legrosszabb szellemű településnek, a két lelkészt pedig különösképpen megbízhatatlannak. Július 11-én hajnalban letartóztatták őket és Mórra, majd másnap hajnalban Nagyigmándra kísérték a két foglyot.[38]

---

[31] HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 226-255.

[32] HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 256-277.

[33] HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 301-302.

[34] HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 304-305.

[35] Portisch 1933. II. k. 462.

[36] HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 220-221.

[37] Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859. Bev. és s. a. r. Mayr, Josef Karl. Bécs – Lipcse, 1931. (a továbbiakban: Kempen 1931.) 141.

[38] Vadász Antal: Csákberény története. Székesfehérvár, 1982. (a továbbiakban: Vadász 1982.) 36-40.

Winyewski százados, a 30. Nugent gróf sorezred főtisztje Schütte altábornagynak küldött, 1849. július 11-én kelt jelentésében a következőkben marasztalta el a letartóztatottakat: „Mind a katolikus plébános, mind pedig a református lelkész Csákberényen a népfelkelésről prédikáltak, az egyházközségeket folyamatosan izgatták a császári kormány ellen, sőt követelték, hogy ha a császári katonaság megérkezne, akkor ők maguk más fegyverek híján kövekkel üssék agyon őket."[39] Manszbarth Antal polgári származású, középtermetű, 27 éves római katolikus pap csákberényi szolgálatát megelőzően a Luzsénszky családnál volt nevelő. Halálát követően jelentős könyvtárat hagyott az utókorra. Szikszai János Fokszabadiban született, 50 éves, nős, három gyermek atyja, szigorú erkölcsi fegyelmet megkövetelő ember volt.[40]

A két papot Hub István fővadász, Buder Endre csákberényi jegyző és Axmann József kántortanító jelentette föl, akik 1849-ben rövid ideig császári érzelmeik miatt börtönben ültek.[41] Haynau a nagyigmándi főhadiszálláson még július 12-én délelőtt jóváhagyta a két halálos ítéletet egy meglehetősen hosszúra sikerült indoklás keretében, amelyben a már ismertetett tényállás mellett megemlíti, hogy a népfelkelés ténylegesen létezett, illetve hogy a vádat hiteles tanúk is alátámasztották. Így azután „elrettentő példa gyanánt" megerősítette a két lelkész golyó általi kivégzését. A lövések pontban fél tizenkettőkor dördültek el.[42]

A különben meglehetősen császári beállítottságú helybeli plébános, Mester István a következőket jegyezte fel e szomorú eseményről: „A ref[ormátus] lelkész[43] Komáromba menekülvén, háza üresen maradt, ezért a cs. kir. katonaság által fogháznak használtatott. Igen sokan, többnyire polgári rangból voltak ott elcsukva. Július 12-én korán reggel hozattak oda Manszbarth Antal csákberényi plébános és Szikszai János csákberényi ref. lelkész. Kik rögtön halálra ítéltetvén még aznap 12 órára főbe lövettek. Nekem jutott azon nehéz kötelesség, a szegény plebánost halálra előkészíteni és végső óráiban vigasztalni. A plebános 27, a ref. lelkész 50 éves volt. Eleget könyörögtem Haynau előtt ezekért, de mind haszontalan volt..."[44]

A kivégzett testemek napestig a tűző napon hevertek, így ellepték őket a legyek. Mester István csak este kapott arra engedélyt, hogy paptestvérét minden szertartás nélkül (!) elföldelhesse.[45] A kivégzett plébános megrendítő tanúságot tett hitéről, amikor végrendeletébe – többek között – az alábbiakat jegyezte fel: „...ártatlanul halok meg – ellenségeimnek szívből megbocsátok és hiszem, az Isten irgalmas lészen szegény lelkemnek. Édes szülőim! Testvérjeim! Rokonim! Bocsás[s]anak és imádkozzanak érettem!"[46]

---

[39] Winyewski Schüttének. Mór, 1849. július 11. Eredeti tisztázat. ÖStA Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA) Alte Feldakten 1972. d. Generalkommando in Ungarn. Az Alte Feldaktenből idézett iratokat Hermann Róbert bocsátotta rendelkezésemre, akinek ezúton is köszönetet mondok.

[40] A két áldozat életrajzát lásd a 39. sz. jegyzetben megadott helyen dátum nélkül. További adatok: Vadász 1972. 40-41.; Pauer, Johannes: Historia dioecesis Alba-Regaliensis ab erecta sede episcopali 1777-1877. Székesfehérvár, 1877. 433.

[41] Hermann 1999. 67.

[42] Schütte – a cs. kir. magas hadsereg-parancsnokságnak. Mór, 1849. július 11. Eredeti tisztázat Haynau 1849. július 12-én Nagyigmándon kelt saját kezű hátiratával. ÖStA KA Alte Feldakten 1972. d. Generalkommando in Ungarn.

[43] Stettner Ignác, akit Komáromban Kosztolányi Mór előterjesztésére kineveztek a VIII. hadtest tábori lelkészének. Zakar Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848-49-ben. METEM Könyvek, 23. Budapest, 1999. (a továbbiakban: Zakar 1999.) 154.

[44] Nagy István: Nagyigmánd töredékek a múltból. Nagyigmánd, 1996. 77.

[45] Az 1848 és 1849-ik évi szabadságharczban részt vett római és görög katolikus paphonvédek albuma. Szerkesztette Ambrus József. Nagykikinda, 1892. 34., hivatkozott rá Hermann 1932. 23. is.

[46] A végrendeletet közli: Vadász 1982. 41., valamint: Források Székesfehérvár történetéből I. Az 1848-49. évi forradalom és szabadságharc története. Szerkesztette Csurgai Horváth József, Hudi József és Kovács Eleonóra. Székesfehérvár, 1998. (a továbbiakban: Csurgai Horváth – Hudi – Kovács 1998.) 425.

Mindössze négy napot kellett várni a következő egyházi mártírra. 1849. július 16-án hajnali négy órakor végezték ki Mészáros Dávid sopornyai római katolikus lelkészt Pozsonyban. Mészáros a Nyitra vármegyei Hosszúfalván született 1800-ban. 1849. május végén ünnepi szentmisét, „Te Deum"-ot tartott a magyarok győzelméért. Ezt követően a 20. (Welden) sorezred 3. zászlóaljának katonái letartóztatták. Mészárosnál Kossuth Lajos és Jeszenák János rendeletei mellett a függetlenségi nyilatkozat egy példányát is lefoglalták, ami nem volt a legjobb előjel a pozsonyi hadbíróságon lefolytatott eljárás előtt. További problémát jelentett, hogy öt híve (Baranyi József, Georg Kosicsar, Georg Gall, Szekeres József és Franz Gall) terhelő vallomást tett ellene a hadbíróságon. Eszerint a karácsonyt követő második vasárnapon Mészáros arról prédikált szlovákul, hogy hívei ragadjanak köveket és téglákat, dobálják meg vele ellenségeiket, a németeket azért, hogy azok ne tudjanak betörni. Az ominózus ünnepi misén pedig állítólag arról beszélt, hogy az ország nem vált meg Ferdinánd királytól, a jelenlegi császár, Ferenc József pedig nincs megkoronázva, és ezért nem is Magyarország királya. Azt is kifejtette, hogy Magyarországot fele részben megtisztították az ellenségtől.[47]

A vádlott vallomásában arra hivatkozott, hogy nem a saját meggyőződését fejezte ki a prédikációban, hanem pusztán egy felkelőktől kapott rendeletet olvasott fel híveinek szlovákul. A kődobáláshoz pedig hozzáfűzte: „Nem az a kötelességünk, hogy harcoljunk, hanem az, hogy imádkozzunk, hogy Isten világosítsa meg szívünket és adjon nekünk békét:"[48]

Kovács hadbíró azonban elsősorban arra hivatkozva, hogy Sopornyán nem állomásoztak honvédek, elutasította a kényszerre történő hivatkozást. Nem fogadta el azt az érvelést sem, hogy Mészáros az események hátterében katonai összeesküvést gyanított. Így tekintettel a tényállásra fegyveres felkelésben való részvételért (!), illetve ellenséges proklamációk birtoklásáért golyó általi halálbüntetést javasolt.[49] Hivatkozási alapul Mária Terézia katonai törvényei, valamint az ellenséges proklamációk birtoklásának tilalmát kimondó 1849. február 11-én kelt rendelet szolgált. Kovács százados javaslatát július 14-én a hadbíróság egyhangúlag jóváhagyta az ilyenkor kötelezően felmerülő vagyonelkobzással egyetemben (ez Mészáros esetében 65 forinthoz juttatta az államkincstárt). A vádlottat 15-én lefokozták (Entweichung), majd másnap hajnalban az ítéletet végrehajtották.[50]

Az ítélet végrehajtása ellen Forgách gróf pozsonyi kanonok kísérelt meg fellépni. Először Kempent, majd Haynaut kereste fel, hogy kegyelmet kérjen az elítélt számára, de nem érte el célját.[51] Már Hermann Egyed felfigyelt arra,[52] hogy miként kommentálta Kempen Forgách kísérletét: „... mintha papként nem állna a törvény hatálya alatt [ti. Mészáros – Z. P.]". Ez a mellékmondat egyúttal arról is árulkodik, hogy Magyarország új urai mennyire nem voltak tisztában azzal, hogy éppen ezekkel az ítéletekkel játszották el a magyarországi katolikus egyháziak támogatásának lehetőségét. Az eddig tárgyalt három esetben számos közös vonás található: jogi képtelenségek, elrettentő célzat és Haynau személyes felelőssége. A nyár folyamán a katonai és polgári személyek ellen hozott ítéletek jogi megalapozatlansága, illetve

[47] HL Pr. Krg. 1849-2/135. fol. 758-759.

[48] HL Pr. Krg. 1849-2/135. fol. 760.

[49] A kődobálás mindenesetre sajátos módja hazánkban a fegyveres felkelésben való részvételnek a 19. század közepén!

[50] HL Pr. Krg. 1849-2/135. fol. 761-766. Kumlik 1998. 89. oldalon tévesen állítja, hogy Mészárost a nagyszombati ütközet után közvetlenül letartóztatták, valamint azt is, hogy a vádlott nem ismerte be az ellene emelt vádakat.

[51] Kempen 1931. 143-144. Itt a napló datálásába hiba csúszott, hiszen eszerint Forgách 13-án kérte az ítélet elengedését, amikor azt még meg sem hozták; a végrehajtásra pedig eszerint a valóságos időpont előtt két nappal, 14-én került sor.

[52] Hermann 1932. 24.

aránytalansága olyan mértékű volt, hogy augusztus elején ez már az osztrák minisztertanács ülésén is szóba került.[53]

Ezt követően a pesti cs. kir. hadbíróságon hoztak további halálos ítéleteket egyházi személyek ellen, amelyeket végre is hajtottak. Meglehetősen keveset tudunk Kantsúr András szokolyai lelkész ügyéről, akit 1849. augusztus 27-én lőttek főbe. Letartóztatását a később elbocsátott Tár András bíróval egyetemben Wiederkehr cs. kir. hadnagy foganatosította augusztus 26-án. A református lelkész magas, széles vállú, szakállas ember volt, aki utolsó éjszakáját nyugtalanul töltötte. Rabtársával, Kőnig Mór káplánnal közölte egy porkoláb, hogy a fogoly földjei egy orosz futárt agyonvertek, de a tanácsára elásták. Vesztére azonban az orosz tiszt földi maradványait és táskáját megtalálták a református lelkész házában.[54]

A hevenyészett hadbírói előterjesztés szerint Kantsúr egy lázadó, „rabló hordától" kapott pénz birtoklásában volt vétkes, amelyet egy császári futártól erőszakos úton tulajdonítottak el augusztus első napjaiban. Kempen altábornagy naplójából is csak annyit tudhatunk meg, hogy a rögtönítélő katonai bíróság összeült Kantsúr ügyében, aki „...egy császári futártól elorzott pénz rejtegetésében segédkezett".[55] Az egész eljárás, illetve az ítélet végrehajtása egyetlen nap alatt lezajlott. Jellemző, hogy a hadbírói előterjesztés és Kempen megerősítő záradéka jóval az ítélet végrehajtását követően, 1849. szeptember 24-én született meg.[56]

A következő áldozat 1849. szeptember 7-én fél tizenegykor Streith Miklós lippai születésű (Temes megye) 49 éves vértesboglári plébános volt, akit káplánjával, Kőnig Mórral együtt tartóztattak le. Feltűnő, hogy Csákberény (Manszbarth és Szikszai egykori állomáshelye) és Vértesboglár nem esnek messze egymástól. A két papot még augusztusban tartóztatták le, és ezt követően a pesti cs. kir. hadbíróság foglalkozott az ügyükkel. Streith rovására írták, hogy 1848. december végén felolvasott a szószékről egy magyar proklamációt, amely a honpolgárokat az ellenség berohanása esetén javaik elásására, házuk porrá égetésére, valamint a kutak és a borkészletek megmérgezésére szólította fel. 1849. július közepén pedig a kormány és Kossuth június 27-én kelt, általános népfelkelést és keresztes háborút meghirdető kiáltványát olvasta fel. Népfelkelésre bíztatta híveit és hozzáfűzte, hogy a vasvilla a legelőnyösebb fegyver a számukra a lovasság ellen, hiszen ha ügyesen forgatják, akkor szúrni és ütni is lehet vele. Megnyugtatta híveit, hogy csak nyugtalanítaniuk kell az ellenséget, az élelmiszer- és lőszerszállítmányok elvételére kell törekedniük, ami nem lesz nehéz számukra, hiszen káplánjuk fogja őket a szent kereszttel a harcba vezetni. Streith a császári kiáltványokat a magyar proklamációkkal szemben érthetetlenül olvasta fel.[57]

Kőnig ellen még súlyosabb vádak fogalmazódtak meg. Ő ugyanis 1849. június 3-án felolvasta a függetlenségi nyilatkozatot, majd 12-én egy függetlenségi ünnepélyen a császári házat gyalázta, és arra oktatta az embereket, hogy felhívás esetén csatlakozzanak a népfelkeléshez, hiszen egy magyar nem ismerhet szebb halált annál, mintha a hazájáért hal meg. A káplánt időközben – noha erre a vizsgálat során nem derült fény – kinevezték Vértesboglár, Szár, Vértesszőlős és Gánt községek népfelkelő csapatainak parancsnokává. A tényállást

---

[53] Az osztrák minisztertanács jegyzőkönyvének vonatkozó részét közli: Az aradi vértanúk. S. a. r.: Katona Tamás. II. kötet. Budapest, 1979. 11-12.

[54] K[őnig] [Mór]: Streith Miklós emlékezete. In.: Gyászlapok a magyar szabadságharc történetéből. S. a. r.: Boross Mihály. Székesfehérvár, é. n. (a továbbiakban Kőnig é. n.) 94-95. Kőnig az 1880-as évek elején vetette papírra emlékeit, így leírása nem mindig illik Kantsúrra (azt állítja, hogy október vége felé végezték ki, illetve hogy az Alföldön volt református lelkész stb.), de ennek ellenére valószínűleg erről az esetről emlékezett meg.

[55] Kempen 1931. 150.

[56] HL Absz. ir. Pesti Kriegsgericht (a továbbiakban: P Krg.) 1849-2/330. fol. 464.; Kacziány Géza: Magyar vértanúk könyve. Budapest, 1906. 67., 78.; Spira György: A pestiek Petőfi és Haynau között. H. n., 1998. 661.

[57] HL P Krg. 1849-1/364. fol. 298-300.

több tanú, így Schweininger Ádám, Kraintz István, Stank Ferdinánd, Bravetz Jakab és Tilly Mihály tanúvallomása is megerősítette.[58]

Mindkét vádlott kényszerre, illetve a megtorlástól való félelemre hivatkozott. A proklamációk felolvasását nem tagadták, de Streith arra hivatkozott, hogy ő a katolikus ellenes oroszok elleni fellépésnek tartotta a népfelkelést, és tagadta, hogy lőszer- és élelmiszerszállítmányok megtámadására ösztönözte volna híveit. A császári ház iránti jó érzelmeit bizonyítandó megemlítette, hogy a cs. kir. hadsereg visszavonulását követően egy sebesült horvát katonát bekötözött és kórházba szállította. Amikor a pákozdi csatát követően a halottak és sebesültek kirablásáról értesült, szigorúan intette híveit, hogy ne kövessenek el ilyen embertelenséget. Kőnig tagadta, hogy pártolta volna a népfelkelést. Nemcsak Ignaz Weigerle plébános tanúvallomására hivatkozott, hanem egy tanító és egy vadász megidézését is sürgette, akik bizonyíthatták volna, mekkora gyötrelmet jelentett neki, amikor parancsot kapott a függetlenségi ünnepélyen a prédikációra. Végül bevetette a döntő érvet: ő nem szabad akaratából kísérte el a népfelkelőket, hiszen plébánosa akaratának nem szegülhetett ellen. Wilhelm Mittlacher[59] hadbíró mindkét vádlottra kötél általi halálbüntetést javasolt kiszabni felségsértés bűntette miatt, hivatkozva a katonai törvényekre és Haynau 1849. július 1-jei proklamációjára. A hadbíróság elnöke, Deyák őrnagy megelégedett volna 20, illetve 15 éves börtönbüntetéssel, de a hadbíróság szótöbbséggel a plébánost kötél általi halálra, káplánját viszont a félelemre és a reá nehezedő morális kényszerre hivatkozva 15 évi vasban eltöltendő várfogságra ítélte.[60]

Streith ítéletének indoklása szerint a vádlott a lázadó kormány számos proklamációját kihirdette a szószékről, 1849 júliusában a cári orosz seregek ellen népfelkelésre hívta fel a népet, ismertette velük a legalkalmasabb fegyvereket (!), minden mise után az oroszok pusztulásáért imádkozott, végül a császári kormány rendeleteit – a magyarokkal ellentétben – egészen érthetetlenül olvasta fel. Kempen, aki élt kegyelmezési jogával és a halálnemet golyó általi halálra változtatta, csak annyit jegyzett fel naplójába, hogy Streith a pártütés és a népfelkelés érdekében prédikált.[61] A halálraítéltet a hadbíróság mellé beosztott, a honvédségtől a császári királyi hadsereghez átállt tábori lelkész, Ungváry György[62] vigasztalta utolsó perceiben. Czigler Ignác tábori főlelkész rajta is végrehajtotta a lefokozást, így szeptember 7-én polgári öltözetben nézett farkasszemet a halállal. Az első sortűz után még életben volt, a második már teljesen szétrobbantotta koponyáját. Holttestét 1868-ban a Damjanich tábornok özvegye által irányított bizottság több mártír holttestével együtt exhumáltatta, és a Kerepesi temetőben helyezték örök nyugalomra.[63] Nyirák Ignác székesfehérvári nagyprépost rövid latin versben állított emléket egykori pályatársának.[64]

Haynau következő egyházi áldozata Gonzeczky János, nyugalmazott katonacsaládban született 1803. november 4-én Budán. Anyja, Czigler Rozina egy budai német polgár leánya volt, apja, Gonzeczky Sebestyén lengyel ősöktől származott. A budavári Nagyboldogasszony plébániatemplomban keresztelte meg Lubsits Ignác plébános. Tanulmányait Máramarossziget és Szatmár végezte jeles eredménnyel, 1828. április 5-én szentelte pappá Hám János szatmári püspök.[65] Rövid ideig tartó szatmári káplánkodás után 1829. március

---

[58] Kőnig é. n. 66.; HL P Krg. 1849-1/364. fol. 298-300.

[59] Hermann Egyednél tévesen Gillacher. Hermann E. 1932. 31.

[60] Hermann E. 1932. 31-32.; HL P Krg. 1849-1/364. fol. 301-303, 315-316.

[61] Kempen 1931. 152. Ismételten le kell szögeznünk, hogy ilyen alapon a magyarországi papok és lelkészek többségét ki lehetett volna végezni.

[62] Ungváry György a szabadságharcban a 3. (Ferdinánd) huszárezred tábori lelkésze volt, majd 1849. május 24-én kinevezték budapesti térlelkésznek. Zakar 1999. 159-160.

[63] Kőnig é. n. 84-86.; Hermann E. 1932. 33.

[64] „Vir pius, praestans, humilis, pudicus, / Sed nimis prudens, nimium favendo / Patriae offendit, pyriaque culpam / Glaade piavit." Csurgai Horváth – Hudi – Kovács 1998. 453.

[65] Bajnai Beke István: Gonzeczky János és az 1848/49-es szabadságharc. Gonzeczky János mezőhegyesi tábori lelkész emlékére, mártírhalála 150. évfordulójára. Mezőhegyes, 1999. (a továbbiakban: Bajnai

5-től kezdődően a 39. (Dom Miguel) sorgyalogezred tábori lelkészeként teljesített szolgálatot. Az ezred toborzási központja Debrecenben működött, így legénysége zömében magyar anyanyelvű volt. 1837. szeptember 30-án – saját kérésére – visszahelyezték a szatmári egyházmegyébe.[66]

Szatmáron szerepet játszott az isteni szeretetről nevezett zárdaszűzek letelepítésében, akik Johann Michael Leonhard apostoli tábori helynök (tábori püspök) 200 000 forintos alapítványának szándéka szerint közlegények és tizedesek leánygyermekeit nevelték volna. Gonzeczky javasolta a tábori püspöknek az intézet Szatmárra helyezését, és az ő kérésére vállalta el Hám János szatmári püspök az intézet felügyeletét. Közbenjárására a város egy 3965 négyszögöl terjedelmű telekkel, 10 000 forinttal és építőanyaggal járult hozzá a vállalkozás sikeréhez. Leonhard és Hám szívós küzdelmének eredményeképpen a bécsi haditanács is áldását adta az építkezéshez, s a munkálatokat Hám kérésére Gonzeczky felügyelte. Eközben a szatmári gimnáziumban is tanított.[67]

1842. február 26-án visszatért a katonasághoz: először a 2. (Lajos bajor király) dragonyosezrednél szolgált, majd egy 1844. május 24-én kelt rendelettel áthelyezték a mezőhegyesi katonai ménesintézethez. Gonzeczky 1844. június 17-én érkezett Mezőhegyesre, s itt már javában folytak Ferdinand Handl építész tervei alapján a templomépítési munkálatok. Az 1845-ben tető alá került klasszicista épület ma már „műemlék jellegű építmény".[68]

Gonzeczky 1846 májusában már azt jelentette feletteseinek, hogy várhatóan a templom építése június végére befejeződik. Érdeklődött, hogy a templom consecratiojára (felszentelésére) vagy pusztán benedictiojára (megáldására) kerül-e sor, és jelentette, hogy a szertartással kapcsolatos költségeket a ménesintézet vezetése nem kívánja magára vállalni. Az Apostoli Tábori Helynökség válaszában leszögezte, hogy a ménesintézet parancsnokságától függ, hogy a templomot felszenteltetti-e, avagy megelégszik a megáldással.[69] Végül a fiskális szempontok döntöttek: a templom megáldását 1846. június 12-én vasárnap Gonzeczky végezte el.[70] Természetesen reá hárult a templom felszerelésének beszerzése is. A plébánia védőszentjének, Szent Györgynek hatalmas oltárképét Pesky József pesti akadémiai tanárral festtette meg. A legtöbb berendezési tárgyat Bécsből hozatta, az orgonát pedig a neves aradi orgonaépítővel, Wegenstein Lipóttal készíttette.[71]

Az újonnan kinevezett lelkész nehéz anyagi helyzetére jellemző, hogy már 1844. július 27-én kelt levelében kérte illetménye kiegészítését.[72] Ő ugyanis 1844-től évi 510 forintnyi

1999.) 15.; Kertész Pál: Emlékezés Gonzeczky János szatmáregyházmegyei papról, 1848-49. szabadságharcunk vértanújáról. Budapest, 1941. (a továbbiakban: Kertész 1941.) 15.

66 ÖStA KA Personalevidenzen Sp. 4/1. Schematismus der k. k. Militärgeistlichkeit (a továbbiakban: Schem. Milgeist.) I. k. 67.

67 Kertész 1941. 19-30.

68 ÖStA KA Schem. Milgeist. I. k. 133., 311.; Bajnai István: A mezőhegyesi katolikus egyházközség története (1785-1995). Mezőhegyes, 1998. (a továbbiakban: Bajnai 1998.) 10-13.; Inventarium. Mezőhegyes, 1844. június 21., Consignation über der obigen [K. k. Mezőhegyeser Militair] Feld Kapelle befindlichen Protocolle. Mezőhegyes, 1844. december 31. Mindkét irat: Mezőhegyesi r. k. plébánia levéltára. Leltárak, d. sz. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Bajnai István mezőhegyesi római katolikus esperes-plébánosnak, aki a plébániai levéltár iratainak tanulmányozását számomra lehetővé tette.

69 Czigler Ignác – Az Apostoli Tábori Helynökségnek. Buda, 1846. május 19. Eredeti tisztázat, mellette a tábori püspökség válaszának fogalmazványa (Bécs, 1846. május 23.) ÖStA KA Apostolisches Feldvikariat Geschäftsakten 1846:535.

70 Kertész Pál nagyon helyesen a templom megáldásáról írt, amelyre Czigler Ignác magyarországi tábori főlelkész felhatalmazása alapján került sor. Kertész 1941. 17., vö. Bajnai 1998. 14.

71 Bajnai 1999. 18.

72 Czigler Ignác – Gonzeczky Jánosnak. Buda, 1844. október 7. Eredeti tisztázat. Mezőhegyesi római katolikus plébánia. Vegyes iratok (a továbbiakban: Mez. vegy. ir.). Eredeti iktatószáma: 677.

zsoldot húzott,[73] míg az 1821. szeptember 17-én, illetve 1824. november 20-án kelt császári rendeletek évi 600 forintban határozták meg a mezőhegyesi tábori lelkész fizetését.[74]

Gonzeczky lelkipásztori tevékenységével felettesei is elégedettek voltak. Czigler Ignác tábori főlelkész 1846. október 31-én kelt jellemzése szerint a latinul, magyarul, németül és valamennyire románul, illetve olaszul beszélő mezőhegyesi lelkész állásának betöltéséhez elégséges képességekkel és megfelelő képzettséggel bírt. Erkölcsös életmódja mellett buzgó volt a lelkipásztorkodásban, szorgalmasan foglalkozott a betegekkel, jó eredménnyel oktatta a gyerekeket hittanra, prédikációi érthetőek voltak és azokat mindig megtartotta.[75]

Az 1848-as forradalmi hullám és az ennek következtében felgyorsuló polgári átalakulás ellenérzéseket keltett a többségében idegen ajkú mezőhegyesi tisztikar körében. A császárhű legénység 1849 januárjától kezdve panaszkodott a helyi lelkész magatartására. Gonzeczky 1848 decemberének végén elhagyta a misék végéről a császárért való imádkozást, és azt egy hazafias imádsággal pótolta, majd 1849 márciusának közepétől kifejezetten a magyar hadsereg győzelméért fohászkodott. 1849. január elején felolvasta a szószékről Kossuth december 22-én kelt, Magyarország népeit általános népfelkelésre felszólító kiáltványát.[76] Februárban egy Répásy Mihály tábornok jelenlétében tartott szentmisén úgy nyilatkozott, hogy „átkozott legyen az, aki az osztrák dinasztiának engedelmeskedik". A szentmisét követő ebéden Répásy tréfásan meg is jegyezte, hogy ezt a prédikációt Windisch-Grätznek nem lenne szabad meghallgatnia.[77] 1849. március 31-én beküldte a magyar hadügyminisztériumba szokásos évnegyedi jelentését, de ennek tartalmát nem ismerjük, az illetékes tisztviselő (Vidasics Ede tábori főlelkész) viszont helyeslően tudomásul vette azt.[78]

A húsvétot megelőző nagyböjtben Gonzeczky 878 hívét gyóntatta meg, és Mezőhegyesen összesen 1263 fő vett részt a húsvéti ájtatosságon. Április 15-én, húsvét utáni első vasárnapon már arról prédikált, hogy „a bűnös uralkodóház beküldte bérenceit az országba azért, hogy raboljanak, fosztogassanak, és hogy testvéreinket megöljék". Ismét erőteljesen megfenyegette a schwarzgelbeket: „átkozottak legyenek azok, akik a magyar szabadság elnyomására törekednek, és a bűnös dinasztiához ragaszkodnak", valamint „azok, akik a magyarok ügyének ellene szegülnek", „átkozott legyen a gyermek az anyaméhben, amelyik nem a magyarokkal tart".[79] Április végén a szószékről kihirdette a függetlenségi nyilatkozatot, majd egy hosszú beszédet tartott, amelyben különösen Magyarország függetlenségének a fontosságát emelte ki. Április 21-én kelt jelentésében ugyanakkor felszólalt a magyar nyelvű ügyvitel ellen, de ezt elöljárói elutasították, azzal érvelve, hogy a mezőhegyesi pap a magyar

---

[73] Gonzeczky János – A mezőhegyesi ménes[intézet] parancsnokságának. Mezőhegyes, 1849. január 5. Fogalmazvány. Mez. vegy. ir., szám nélkül.

[74] Leonhard, Joh. Michael: Verfassung der Militär – Seelsorge in den k. k. österreichischen Staaten, mit Rücksicht auf die Rechte und Pflichten des Civil – Clerus in militär – geistlichen Angelegenheiten. Bécs, 1842. 62-64.

[75] National Tabelle und Conduite Liste über saemtliche in Ungarn, Croatien, Slavonien und Banate angestellten k. k. Regiments- Invalidenhaus- Festungs- und Garnisons-Caplane im Jahre 1846. Buda, 1846. október 31. ÖStA KA Personalien Conduite Liste der Militärgeistlichen 1846-1859. Nr. 315. Gonzeczky viselcti jegyzékének forrásértékét növeli, hogy összeállítója, Czigler Ignác nem hallgatta el beosztottainak fogyatékosságait sem.

[76] Kossuth december 22-i felhívását közli Kossuth Lajos Összes Munkái XIII. S.a.r. Barta István. Budapest, 1952. 839-843.

[77] A februári miséről lásd Johann Warady vallomását a pesti cs. kir. hadbíróság előtt. Pest, 1849. szeptember 14. HL Absz. ir. P. Krg. 1849-1/248. 386 fol. Répásy megjegyzése ugyanott Karl Zappel vallomásában (Pest, 1849. szeptember 30.) 389-390 fol.

[78] Gonzeczky évnegyedi jelentése, illetve az arra küldött minisztériumi válasz: MOL H 75 1849:9688 (iktatókönyv 10. k.), 1849:10076.

[79] A húsvéti ájtatosság adatai: MOL H 75 1849:25989 sz. melléklete. A felségsértő kijelentéseket Franz Wippler és Josef Mayer hadnagyok, valamint Johann Haikelberg közlegény 1849. október 1-jén tett vallomásaiból idéztük, lásd HL Absz. ir. P. Krg. 1849-1/248. 391-394. fol.

nyelvben is kellő jártassággal bír. Május elején – a vett parancsnak megfelelően – halotti anyakönyvi kivonatokat küldött be a hadügyminisztériumba.[80]

Májusban Gonzeczky feljelentette a magyar hatóságoknál Karl Zappel őrmestert, aki a magyarok ellen hangolta az iskolásokat. Zappelt e vádak alapján letartóztatták, és a szegedi rögtönítélő törvényszék elé állították, ahol csak a hadjárat osztrák szempontból szerencsés befejezésének köszönhette, hogy megmenekült a haláltól.[81]

A magyar kormány az orosz beavatkozás ellensúlyozására keresztes háborút hirdetett, és általános népfelkelésre hívta fel a lakosságot. A lelkészeknek 1849. május 27-től kezdődően meghatározott napokon körmeneteket és szentbeszédeket kellett tartani, június 6-ra pedig – felekezeti tekintet nélkül – országos böjtöt hirdettek. Horváth Mihály vallás- és közoktatás ügyi miniszter rendeletének eleget téve Gonzeczky júniusban öt körmenetet tartott, amelyen a magyarok győzelméért imádkoztak, és ezek végeztével minden alkalommal felolvasta a szószékről a cári hadsereg elleni keresztes hadjáratra felszólító proklamációt és Horváth Mihály forradalmi szellemű imádságát.[82]

A mezőhegyesi tábori lelkész 1849. augusztus 6-án még megeskette Macsurek Ágostont Hönsch Annával, 7-én délelőtt pedig még eltemetett egy cseh nemzetiségű ménesintézeti szolgát. Gottschlig cs. kir. százados 1849. augusztus 21-én kelt jelentése szerint miután Boxberg ezredes egy osztály lovassággal augusztus 8-án vagy 9-én visszafoglalta a ménest, őt Haynauhoz küldték a besenyői (újbesenyői – Z. P.) főhadiszállásra azzal a kéréssel, hogy a lovasosztályt a ménes biztosítása érdekében hagyják helyben. Haynau parancsára ő nevezett meg három embert, akiket magyar érzelműnek tartott: Johann Warady főhadnagyot, dr. David Wachtel főorvost és Gonzeczky Jánost. Gottschlig rosszul emlékezett az időpontra, hiszen a lelkész letartóztatását Haynau az óbesenyői főhadiszálláson 1849. augusztus 7-én esti fél kilenckor rendelte el. A foglyokat még aznap Makóra, majd másnap hajnalban Szegedre kísérték.[83]

Gonzeczky ügyének alakulását viszonylag jól nyomon tudjuk követni, mivel a vizsgálati anyagok szinte kivétel nélkül rendelkezésünkre állnak. Gonzeczkyt az elsők között szállították Pestre a hadbírósági eljárás lefolytatására. A pesti cs. kir. rendkívüli haditörvényszéket 1849. augusztus 12-én állították fel, és a mezőhegyesi lelkész már augusztus 13-án vizsgálati fogságban volt.[84]

Gonzeczky ügyében először Karl Müller lovaskapitány tett vallomást 1849. augusztus 24-én, feldézve a lelkész 1849. április 15-i prédikációjának súlyosan felségsértő sorait, amely szerint átkozottak azok, akik az osztrák dinasztia hívei. További terhelő adatokra nem emlékezett, csak általánosságban hangsúlyozta, hogy a lelkész egész prédikációját ennek a témának szentelte.[85] Ezt követően kapta kézhez a bíróság Karl Zappel cs. kir. őrmester szeptember 9-én kelt írásbeli vallomását, mely szerint Gonzeczky jóindulattal viseltetett ugyan a ma-

[80] MOL H 75 1849:9688 (iktatókönyv 10. k.), 1849:11529, 1849:13237 (iktatókönyv 11. k.), 1849:25989.

[81] Karl Zappel vallomása (Pest, 1849. szeptember 30.), illetve ez ügyben Gaal Eduardhoz írt levele (Szeged, 1849. szeptember 9.) HL Absz. ir. P. Krg. 1849-1/248. 381-383. és 389-390. fol.

[82] Ferdinand Handl vallomása (Pest, 1849. október 1.) HL Absz. ir. P. Krg. 1849-/248. 395-398. fol. Horváth Mihály lelkészekhez intézett rendeletét (Pest, 1849. május 18.) és a körmenetek után felolvasandó imádságot többek között közli: Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez. 1848-1849. S. a. r. Pap Dénes. II. k. Pest, 1869. 452-458.

[83] Gottschlig százados – K. k. Militair Districts Commando zu Pest. Pest, 1849. augusztus 21. HL Absz. ir. P. Krg. 1849-1/248. 376-377. fol.; ÖStA KA Alte Feldakten 1838. d. Hauptarmee unter Haynau. 1849-8/135., 155., 174.

[84] Individual Consignation über die seit Errichtung des Kriegsgerichtes nämlich 12ten August bis Ende December 1849 zum Tode verurtheilten Arrestenten. Pest, 1850. június 14. HL Absz. ir. P. Krg. 1850-5/95. 80. fol.

[85] Karl Müller vallomása (Pest, 1849. augusztus 24.): HL Absz ir. P. Krg. 1849-1/248. 378-379. fol.

gyarok ügye iránt, de mindaddig, míg Boxberg báró volt a parancsnok, jól mentek az ügyek. Abban a pillanatban viszont, amikor a minisztérium Pándyt nevezte ki a ménestelep parancsnokává, a lelkész is teljesen a „rebellisek" hívévé vált. Elhagyta az uralkodóért mondott imádságot, és azt egy hazafias imával pótolta. Az 1849. április 14-i trónfosztást önként kihirdette és megfenyegette a magyarok ellenségeit. Amikor a kórusról egy imát kezdett énekelni a császárért, a lelkész rászólt, hogy ezt nem kellett volna tennie. Mint írta, igyekezett Gonzeczky beszédeit hatástalanítani, de ezért meg kellett szenvednie. Május 15-én Gonzeczky vádjai miatt letartóztatták (részletezte a vádpontokat is), és a magyar forradalmi bíróság halálra ítélte. Zappel szeptember 30-án a bíróság előtt szóban is megerősítette vallomását, ami perdöntő volt azért is, mert Haynau rendeletei szerint azokat, akik egy császárhű alattvalót a magyar bíróságok előtt feljelentettek, haditörvényszék elé kellett állítani.[86]

Vádlott társai közül Gonzeczky ellen vallott Johann Wárady főhadnagy is 1849. szeptember 14-én. Mint mondta, Gonzeczky tábori lelkész prédikációiban a magyarok mellett nyilatkozott. Ő is felidézte az ominózus Répásy jelenlétében tartott februári mise néhány felségsértő gondolatát. Kiemelte, hogy a pap rendkívül indulatosan beszélt, s arra is rámutatott, hogy a vádlott újságokból is olvasott fel kiáltványokat, ugyanakkor elismerte, hogy ezt csak hallomásból tudta.[87] Gonzeczky másik vádlott társa, dr. David Wachtel főorvos viszont nem veszítette el lélekjelenlétét. Ő szeptember 15-én azt vallotta, hogy Gonzeczkyvel, akivel szolgálaton kívül csak ritkán találkozott, nem állt közelebbi kapcsolatban. Foglalkozása nem engedte meg a templom meglátogatását (sic!), és így a lelkész prédikációi sem ismeretesek számára.[88]

E napon került sor a vádlott pap első kihallgatására is. Gonzeczky előadta, hogy 1849. július elején (a kihallgatás időpontjában már halott) Répásy tábornok parancsára misét mondott, és utasításának megfelelően a szabadságról prédikált. Prédikációjában a szabadságot úgy értelmezte, hogy megszűnt a földesuraknak való alávetettség, de – vallomása szerint – a dinasztiát egy szóval sem említette. Elismerte, hogy február elején is prédikált, de azt állította, hogy a „Felséges Dinasztiáról" akkor sem tett említést. Kossuth december 22-i kiáltványa felolvasásának tényét elismerte, de azzal mentegetőzött, hogy Pándy parancsára cselekedett, a Horváth Mihály-féle rendeletek részbeni teljesítését is elismerte, de hangoztatta, hogy eltért az előírásoktól, és Horváth forradalmi imáját sem imádkozta el. Azt is megemlítette, hogy a proklamációkat olyan gyorsan olvasta fel, amilyen gyorsan csak tudta, hogy minél hamarabb végezzen velük.[89]

Szeptember 30-án Karl Zappel őrmester szóban is megerősítette korábbi, írásban tett vallomását. Ebben kiemelte, hogy a vádlott minden vasárnap, illetve ünnepnapon elmondta a magyar fegyverek győzelméért az imádságot. A trónfosztás és a függetlenség kihirdetését követő prédikációjának felségsértő gondolatait szó szerint is felidézte, de emlékezett a Répásy jelenlétében bemutatott február végi misére is, és megismételte a magyar hatóságok vele szemben lefolytatott eljárásáról korábban már közölt adatokat. 1849. október 1-jén valószínűleg öt tanút hallgatott ki a bíróság. Anton Baumgarten vallomása azonban jelenleg sajnos nem található a fennmaradt iratanyagban. Franz Wippler és Josef Mayer hadnagyok, valamint Johann Haikelberg közlegény egybehangzóan állították, hogy a mezőhegyesi tábori lelkész 1849. április 15-én több felségsértő kifejezéssel terhelt prédikációt tartott. Wippler szerint többször is megismételte, hogy átkozottak azok, akik a magyar szabadság elnyomására törekednek, és a bűnös dinasztia hívei. Ezen túlmenően csak Haikelberg mondott annyit, hogy Gonzeczky megtartotta a magyarok győzelme érdekében elrendelt körmenete-

[86] Zappel levele és vallomása: HL Absz. ir. P. Krg. 1849-1/248. 381-383. és 389-390. fol.

[87] Johann Wárady vallomása: HL Absz ir. P. Krg. 1849-1/248. 386 fol.

[88] Dr. David Wachtel vallomása (Pest, 1849. szeptember 15.): HL Absz ir. P. Krg. 1849-1/248. 387-388. fol.

[89] Gonzeczky János vallomása (Pest, 1849. szeptember 15., illetve október 2.): HL Absz ir. P. Krg. 1849-1/248. 401-402. fol.

ket.[90] Ferdinand Handl építész – akit 1844 áprilisában rendeltek Mezőhegyesre – adta meg a vádlottnak a kegyelemdöfést. Nemcsak megerősítette a fentebb elhangzott terhelő vallomásokat, hanem azokat újabb adatokkal is kiegészítette. Szerinte a lelkész valamennyi prédikációjában a lázadó kormány iránti engedelmességre szólította fel híveit. Átnyújtotta a hadbíróságnak Gonzeczky hazafias imádságának egy példányát, továbbá elmondta, hogy a vádlott aktív szerepet játszott a keresztes hadjáratban, öt körmenetet tartott és a magyarok győzelméért imádkozott. Megerősítette a lázító prédikációk felolvasásának és a felségsértő prédikációk elmondásának a tényét is.[91]

Ezután már csak arra volt szükség, hogy a vádlottat szembesítsék a tanúvallomásokkal. Erre 1849. október 2-án került sor. Miután ismertették Gonzeczkyvel Müller, Várady és Wippler egybehangzó vallomásait, továbbra is kitartott korábban tett állításai mellett, és tagadta, hogy a dinasztiát sértő kifejezésekkel illette volna. Ami az imádságokat illeti beismerte, hogy 1848. december végétől elhagyta a császárért való imádságot, és azt egy másik, Johann Michael Leonhard tábori püspök imádságos könyvéből származó imával cserélte fel. Beismerte azt is, hogy 1849. március közepétől a Handl által benyújtott imát mondta el a szentmisék után. Erről annyit közölt, hogy egy aradi futár útján, nyomtatott formában került hozzá, és azért mondta el a szentmisék után, mert úgy értesült, hogy az országban mindenütt ezt imádkozzák. Elismerte a december 22-i Kossuth-féle proklamáció felolvasását is, miután felmutatták neki a Pester Zeitung december 29-i számát, de hangsúlyozta, hogy azt egyetlen szóval sem magyarázta. Mint mondta, Horváth Mihály proklamációját kétszer olvasta fel, de nem fűzött hozzá magyarázatot. Négy körmenetet is tartott, de azokon nem a népfelkelésért, hanem a békéért imádkozott. Ezt követően olvasták fel neki Zappel és Handl vallomását. Zappel ügyében beismerte, hogy miután a gyerekek elmesélték neki, hogy az őrmester gyakran nyilatkozik az osztrákok mellett, ő ezt jelentette Pándy ezredesnek, aki parancsot adott a vádirat összeállítására. Elismerte, hogy bűnös Zappel letartóztatásában, de hangoztatta, hogy nem számolt a következményekkel. A trónfosztást viszont nem hirdette ki és nem is magyarázta híveinek. Handl és Zappel vallomásának felolvasását követően hamis tanúskodással vádolta őket. Végezetül beismerte azt is, hogy egy ízben rászólt Zappelra, amikor az a császárért elénekelt egy éneket, de azért, mert az intézet kompromittálódásától tartott. Miután ismét szembesítették Baumgarten és Wippler hadnagyok, Handl építész, Zappel őrmester és Haikel közlegény vallomásával, még mindig tagadta a felségsértés bűntettét. Ezt válaszolta: „Gott verzeihe Ihnen! Ich verzeihe es. Das habe ich nie gesagt". (Isten bocsássa meg Önöknek! Én megbocsátom. Sohasem mondtam azt.) Különösképpen tagadta, hogy a trónfosztással kapcsolatban felolvasott volna valamit. Végül annyit tett hozzá vallomásához, hogy a két proklamációt, illetve a kifogásolt prédikációt a felkelők parancsára olvasta fel és tartotta meg.[92]

Schönbach hadbíró 1849. október 3-án összegezte a tanúvallomások alapján rekonstruálható tényállást és megállapította, hogy a vádlott az 5. haditörvénycikk és Mária Terézia törvénykönyve 6. §-ának 3. artikulusa szerint felségsértés bűntettében vétkes. Elutasította Gonzeczky védekezését, aki a felkelők általi erőszakra és parancsokra hivatkozott. A hadbíró úgy vélte, tekintetbe lehetett volna venni, hogy a vádlott minden esetben pusztán csak parancsot teljesített volna, de a tanúvallomások szerint a puszta parancsteljesítésen is túl ment. Ugyanakkor súlyosbító körülményként vette figyelembe eddigi állását, s mindezek alapján

[90] Franz Wippler, Josef Mayer és Johann Haikelberg vallomása: HL Absz. ir. P. Krg. 1849-1/248. 391-394. fol.

[91] Ferdinand Handl vallomása: HL Absz. ir. P. Krg. 1849-1/248. 395-398. fol.

[92] Gonzeczky János vallomása: HL Absz ir. P. Krg. 1849-1/248. 401-402. fol.; Gottschlig, Zappel, Gonzeczky vallomását, illetve Schönbach hadbíró „votum"-át kivonatosan ismertette Hermann E. 1932. 39-40.

kötél általi halálbüntetést javasolt, az ilyenkor automatikusan felmerülő vagyonelkobzással együtt.[93]

A hadbíróság 1849. október 5-én egyhangúlag jóváhagyta az előterjesztést. Az ítéletet Kempen altábornagy erősítette meg október 6-án, és szokása szerint golyó általi halálra enyhítette. Gonzeczky nagy bátorságról és lelki nyugalomról tett tanúbizonyságot utolsó óráiban. Szombaton került a siralomházba, de egy császári katona közreműködésével egykori ordináriusa, az akkor éppen Pesten tartózkodó Hám János szatmári püspök közbenjárását kérte. A Bécsből Szatmárra hazatérő Hám – akit erélytelensége miatt az osztrák kormány lemondatott az esztergomi prímási székről – minden feltűnés nélkül Pesten, a szervita rendházban húzta meg magát, amikor eljutott hozzá a kétségbeesett üzenet: „Jézus szent nevére kérem excellenciádat, mentse meg életemet. Gonzeczky". A püspök maga mellé vette oldalkanonokját, és kihallgatásra jelentkezett Haynaunál. A táborszernagy átvette ugyan a kegyelmi kérvényt, de Gonzeczky életét nem akarta garantálni.[94]

Podolski, a cs. kir. III. hadtest rendőrfőnöke részletesen beszámolt Karl Noéhoz intézett 1849. október 8-án kelt levelében a kivégzésekről. Eszerint a mezőhegyesi tábori lelkész rendkívüli lelki erővel bírt. Jóízűen evett és ivott, a vesztőhelyen pedig egy percekig tartó beszédet mondott. Ebben igazságosnak mondta a rá kiszabott ítéletet, a bírónak – hangoztatta – nem szabad emiatt aggályoskodnia, és beismerte, hogy a „korszak rajongása magával ragadta". Végezetül hallgatóságát a dinasztiához fűződő hűségre intette.[95]

Podolski leírását egy ponton a Pressburger Zeitung is megerősíti. Az október 13-án megjelent számban ugyanis arról olvashatunk, hogy Gonzeczky „kiszolgált katonához méltó bátorsággal" halt meg, hiszen nem engedte, hogy szemeit bekötözzék.[96] Kivégzéséről Kőnig Mór, illetve Mezősy László is közölt néhány részletet. Kőnig Mór (Streith egykori káplánja) 1880-ban publikált visszaemlékezésében egyértelműen Pándy Somát okolta Gonzeczky letartóztatása és kivégzése miatt. Szerinte Pándy a világosi katasztrófa után is meg akart maradni állásában, „... de a megtörténteket eltagadni nem lehetvén, áldozat kellett, kire a bűnt ráfoghassa; feljelentette tehát Haynaunál, hogy a mezőhegyesi plébános, orvos s egy Wárady nevű főhadnagytól – mint dühös magyaroktól tartván, kényszerítve volt parancsainak kiadására". Kőnig Mór szerint a vádlott pap bámulatos erővel védte magát, de miután egy szembesítés során Pándy szemébe mondta a vádakat, halálra ítélték. Gonzeczky „hevesen kitört a kétszínű feladó s az igazságtalan ítélet ellen, s kivégzéséig roppant felindulásban maradt. Midőn halálra vitelekor az alsó folyosón végigment, felkiáltott a felső emeletre: »Isten veletek társak! Néhány perc múlva egyesülök Streithel!«"[97]

Kőnig Mór leírásának értéke éppen tévedéseiben rejlik. A periratok ugyanis egyértelműen bizonyítják, hogy a beszámolóban Zappel és Pándy teljesen összekeveredett nála, hiszen az egykori ménesparancsnokot nem is idézték meg az eljárás során. De honnan vette Kőnig, hogy Pándy az áruló? Minden bizonnyal magától Gonzeczkytól. Legalábbis erre enged következtetni Mezősy László 1892-ben publikált visszaemlékezése. Mezősy már nem emlékezett pontosan az eseményekre, de elítéltetése előtt sokat beszélgetett Gonzeczkyval, így bizonyos lényeges momentumok mégis megragadtak benne. Egy ízben a lelkész azt mondta neki: „Pándy Sámuel czredesem ... nem fog idekerülni mihozzánk". Adjuk át a szót Mezősynek, aki az utolsók között beszélt az elítélttel: „Vasárnap este beeresztett hozzá

---

[93] HL Absz ir. P. Krg. 1849-1/248. 407-408. fol., másolata: HHStA Kabinetsarchiv Geheimakten Nachlaß Schwarzenberg 10. d. Fasc. VIII. Nr. 402. 26-28. fol.

[94] Irsik Ferenc: Hám János a szent emlékű szatmári püspök élete. Átdolgozta és újabb adatokkal bővítette Bodnár Gáspár. Szatmárnémeti, 1903. 98-101.; Hermann E. 1932. 40-41.

[95] Podolsky – Karl Noéhoz. Pest, 1849. október 8. ÖStA Verwaltungsarchiv Nachlaß Bach név és d. sz. A levél fénymásolatának megküldéséért Bonhardt Attilának ezúton is köszönetet mondok.

[96] PZ Nr. 236. (1849. október 13.) 1054., magyar fordítását közli Bajnai 1999. 21.; Hermann E. 1932. 41.

[97] Kőnig é. n. 92-93.

a profosz búcsúzni; egy új koporsó volt a szobájában. »Megcsináltattam magamnak koporsómat, volt egy kis pénzem, legalább ne heverjek, mint állat, takaró nélkül.« Beszélgettünk, búcsúztunk vagy egy fél órát, igen nehezen eresztett el, de reám nézve kínos volt a további időzés. »Köszöntse Pándy ezredest odahaza barátom.« Ez volt utolsó szava, s elváltunk örökre." Két óra körül, mikor fegyveres kíséretével utolsó útjára indult, az elítélt még megkocogtatta zárkájuk kis ablakát, de Mezősynek nem volt lelki ereje megszólalni, így a halálraítélt csak zárkatársával szólhatott: „»Én már három óra múlva nem leszek az élők közt, köszöntse a foglyokat, köszöntse lakótársait, szerettem volna még Mezősyvel is beszélni«" – mondta Gonzeczky.[98] Vesztőhelyen elmondott ironikus szavait vádlott társai nem hallották a cellákban. 1849. október 8-án hajnali öt óra körül az udvarról a sorkatonaság mozgására lettek figyelmesek a foglyok, majd hamarosan fegyverropogás hallatszott.

Egykori egyházmegyéjében nem feledkeztek meg a tragikus sorsú papról. Szepessy Sámuel máramarosi főesperes eljutatta Hám János szatmári püspökhöz Gonzeczky – feltehetően utolsó – levelének másolatát, amelyben az kérte édesanyját és paptársait, hogy imádkozzanak érette. Hám október 16-án kelt körlevelében papjaihoz és híveihez fordult, hogy imádkozzanak Gonzeczky lelki üdvéért.[99]

Ezt követően – kizárólag 1848-49-es szerepvállalása miatt – már nem végeztek ki több egyházi személyt. Többeket halálra ítéltek ugyan, de az ítéleteket minden esetben börtönbüntetésre enyhítették. Igaz, volt olyan eset, amikor a szabadságharcban teljesített szolgálatot súlyosbító körülményként vették figyelembe a vizsgálat során (például Gasparich Kilit esetében), továbbá távollétükben szögezték ki a bitófára Horváth Mihály, Mednyánszky Cézár és Rónay Jácint nevét is.[100]

A mérleg így is elég elszomorító. Nyilvánvaló, hogy nem azok bűnhődtek halállal, akik az 1848-49-es forradalom és szabadságharcban a legsúlyosabb felségsértéseket követték el. Gonzeczkyt kivégezték, de a hivatalát 1849. április 14-e után ellátó felettesét, Vidasics Ede tábori főlelkészt még csak be sem börtönözték. Streith halállal lakolt, mert a vasvilla használatáról szólt, de a helyi népfelkelő erők parancsnoka, Kőnig megúszta börtönbüntetéssel. A büntetések tehát nem minden esetben arányosak az elkövetett cselekmények súlyával. Haynau által is elismert célként fogalmazódott meg a lakosság megfélemlítése, amely Rázga, Manszbarth és Szikszai esetében is könnyen bizonyítható. Nem lehet elhanyagolni az időtényezőt sem, hiszen az osztrák minisztertanácson belül, nem is beszélve az európai közvéleményről, egyre erőteljesebb tiltakozás bontakozott ki Haynau módszerei miatt.

Eltekintve az eljárások törvényességének megalapozottságától, amelyekhez komoly kétely fűződnek, a vizsgálatok jogi szempontból több ponton is aggályosnak tekinthetők. Rázga esetében terhelő tanúként szerepeltek olyanok, akik nem vallottak a vádlottak ellen. Megeskettek olyanokat, akik a vádlottak nyilvánvaló ellenségei voltak, holott lett volna jogi lehetőség ilyen alapon megtagadni a megeskettetést. Kantsúr ítéletét jóval a végrehajtást követően erősítették meg. A kődobálásra való felhívás fegyveres felkelésként történő értékelése ma már tragikomikus önkényeskedésnek tűnik. Mészáros Dánielt kivégezték néhány proklamáció felolvasása miatt, holott ezen az alapon százával lehetett volna papokat és lelkészeket kivégeztetni.

A kivégzéseket tehát elsősorban a vélt katonai és politikai célok motiválták. Gyorsan ki kellett végezni (többek között) néhány egyházi személyiséget is, mivel az egyháziak tömegesen vettek részt a szabadságharcban, és mivel ez hatékony eszköze volt a helyi lakosság megfélemlítésének. A kivégzések azonban hosszú távon nem a monarchia stabilitásának irá-

[98] Mezősy László: Az uj épületben. 1849. jul. 19. nov. 10-ig., in.: 1848/49. Történelmi Lapok, 1. (1892. december 1.) 23. sz. 239.

[99] Dánku Pál: A Szatmár vármegyei római katolikus papság szerepe a szabadságharcban. In.: Forradalom és szabadságharc a Felső-Tisza-vidékén. Szerkesztette Takács Péter. Nyíregyháza, 1998. 96.

[100] Hermann R. 1999. 96-97.

nyában hatottak. Hatásukra az egyházakon belül tovább erősödött a nacionalizmus, a konzervatív ordináriusok pedig – részben a brutális megtorlás hatására is – egyre jobban eltávolodtak az önkényuralomtól. A kivégzésekért felelősség terheli az uralkodót és a miniszteri tanácsot is, hiszen csak meglehetősen jelentős idő elteltével léptek fel Magyarország teljhatalmú kormányzója ellen. A személyes felelősség megoszlik Haynau és Kempen között, noha utóbbi hivatkozhatott felettese utasításaira. Mindketten katonák voltak, akik tettek egyházpolitikai következményeit, azoknak a birodalomra gyakorolt hatását képtelenek voltak felmérni.

ZAKAR, PÉTER

Haynau's clerical victims

The massive participation of the Hungarian clergy in the war of independence of 1848-1849 was a disappointment for government circles in Vienna. Accordingly, especially within the Catholic church, there was a desire to remove all revolutionary, "seditious" elements from among the clergy. The paper analyses the activities of the clerics executed during the activity of General Haynau in Hungary.

The fact that the victims included Lutheran, Calvinist pastors and Catholic priests would seem to confirm that the war of independence of 1848-1849 had no denominational character. The lives, careers, and personal traits of the victims varied. Lutheran pastor Pál Rázga became an important participant in the events in Pozsony through his political and ideological liberalism. In the case of the victory of Hungarian liberals, there was a good chance, he thought, that „Magyars, Slovaks, and Germans [live in this country] freely and happily with respect to their national equality". He was executed in Pozsony on June 18, 1849 after a lengthy court martial procedure.

Antal Manszbarth Roman Catholic and János Szikszay Calvinist pastors were executed at Nagyigmánd on July 12, 1849 as part of the pacification process of the district of Mór, regarded by the Austrians as „of subversive spirit". The intent to deter is the most obvious in their case: the charges were formulated rather vaguely („they preached on popular uprising, continuously inciting their parishes against the imperial government"), what was important was the speedy execution of the sentences. In connection with the executions on July 12, Roman Catholic priest István Mester recorded in his diary an experience that was valid for all clerical martyrs: „I pleaded for them with Haynau for a long time, but to no avail..."

Catholic priest Dávid Mészáros from Sopornya had to die on July 16, 1849 for a mass said for the victory of the Hungarians and for being in possession of a few revolutionary proclamations. The revolutionary government had sent most of the latter to all the parishes within its jurisdiction

The execution of the priest of Vértesboglár, Miklós Streith on September 7, 1849 was meant to make the agitated local population see reason. In his case even the military tribunal was divided over passing the capital sentence. The charges are identical with those mentioned above: reading out revolutionary proclamations, encouraging popular uprising, and the appreciation of the pitchfork as an „efficient weapon". Although Mór König, the chaplain of the executed parish priest had headed the insurgents of four neighbouring villages, he „got away with" heavy imprisonment.

The last martyr, János Gonzeczky, an army chaplain who had left the *kaiserlich und königlich* army for the Hungarian forces, was executed on October 8, 1849. He was one of the

minority of the mostly non-Hungarian speaking troops of the military stud institution at Mezőhegyes who firmly supported the war of independence. This was the cause for repeated conflicts between him and the majority of the troops. He explicitly condemned the policies of the ruling dynasty in his sermons, and at the end of masses he prayed for the victory of the Hungarian army rather than for the emperor. It is no wonder that a great amount of condemning evidence was collected against him during the investigation.

The rather loose interpretation of legal possibilities, the occasionally cavalier handling of testimonies, and the arbitrariness of the decisions concerning extenuating circumstances were common features of the court martial and summary procedures. The goal of the executions was mostly the intimidation of the local population, but the imperial goverment would have to pay a high price for it. The Catholic Church, the hoped for supporter of consolidation turned away from the regime, and the struggle against oppression resulted in the strengthening of political cooperation among the denominations in Hungary.

HERMANN RÓBERT

Az 1849-1850. évi kivégzések[1]

Az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc történetének megírása lényegében már 1849 szeptemberében megkezdődött. Akkor, amikor Kossuth Vidinben megírta híres-hírhedt körlevelét a nyugati magyar diplomáciai ügynökökhöz. Ezt a múltértelmező politikai pamfletet aztán a másik oldalon rövidesen követték az osztrák és orosz hivatalos munkák, a csapattestek és hadvezérek dicsőségét és tetteit elzengő munkák. A magyar félnek itthon nemigen volt módja álláspontjának kifejtésére, tehát az emigráns katonák és politikusok vállalták magukra e feladatot - részben egzisztenciális okokból is.

Az osztrák feldolgozások – érthető módon – nemigen foglalkoztak az 1848-49-es szerb és román irtó hadjáratok történetével, s a cs. kir. hadsereg tisztjeinek ebben játszott szerepével. Annál többet emlegették a magyar „terrorizmust", Lamberg altábornagy meggyilkolását, a magyar szélsőségesek törvénytelen és forradalmi lépéseit. A magyar fél munkáiban az olvasó sokkal több adatot lelt a nemzetiségi fölkelők által rendezett mészárlásokról, a kamarilla kétszínű működéséről, s a szabadságharc leverését követő osztrák bosszúhadjáratról.

Adatok hiányában azonban még a neves historikus, a kortársak adatait is hasznosítani próbáló Horváth Mihály is kénytelen volt bevallani: „...a kivégzettek nagyobb részének neveit közleni képesek nem vagyunk, részint, mivel azon korbeli hirdetések [hirdetmények] kezeinknél nincsenek, részint mivel maga a katonai uralom sem hirdette mind ki a kivégzettek neveit. A pesti és aradi haditörvényszékeken kívül az országnak külön vidékein 16 hadi törvényszék működött, melyek, bár több hazafiakat végeztettek ki, neveiket azonban nyilvánosan nem közölték. Sőt hiteles hírek szerint Pesten és Aradon is több agyonlövetések történtek, titkon, az Újépület és a vár belsejében. Erdélyből éppen nem bírjuk a kivégzett hazafiak neveit, holott szinte számosan estek hazafiúi hűségök áldozatául. Egyebek között 24 református lelkész lövetett volna agyon".[2]

Azért idéztük ilyen hosszan Horváth Mihály véleményét, mert jelzi mindazokat a problémákat, amelyekkel a kutatóknak a kivégzettek névsorának összeállításánál szembe kell nézniük. Az első a források hiányossága. Az egyes hadbíróságok ugyan pontos kimutatást vezettek minden egyes perbefogottról (még az ártatlannak találtakról, és így szabadon bocsátottakról is), s a különböző regiszterekben nemcsak az ítéleteket, hanem azok végrehajtását, módosítását vagy eltörlését is jelezték. A nem a hadbíróságok, hanem alkalmi rögtönítélő törvényszékek, vagy egyszerűen csak egy-egy cs. kir. parancsnok döntései alapján halálra ítéltekről vagy kivégzettekről azonban nincsenek ilyen listák. Ha a kutatónak szerencséje van, a helyi történeti emlékezet, egy cs. kir. katonai jelentés, egy hirdetmény vagy egy naplójegyzet megőrizte ezek emlékét is. A második probléma az, hogy a megtorló gépezet szervezete 1849 januárjától augusztusáig megváltozott, s tudomásunk szerint még az egyes haditörvényszékek ítéleteiről sincsenek pontos összesítések. A harmadik – a két előbbiből fakadó probléma pedig az, hogy az adatok ilyen hiánya tág teret nyit a legendagyártásnak, a titokban kivégzettekről vagy a 24 agyonlőtt református lelkészről...

---

[1] A tanulmány a szerző „Megtorlás az 1848-49-es forradalom és szabadságharc után" (Budapest, 1999.) címmel megjelent kötete vonatkozó fejezetének átdolgozott, kibővített és jegyzetekkel ellátott változata.

[2] Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. 2. kiadás. Budapest, é. n. III. kötet. (a továbbiakban: Horváth Mihály III.) 506. (A munkának két második kiadása van, a másik 1871-es kiadású. A két szöveg megegyezik, a lapszámozás nem.)

A magyar, de az osztrák történetírás sem foglalkozott túlzottan az 1848-49-et követő megtorlással, holott az óriási forrásanyag ezt kétségkívül lehetővé tenné.

A kivégzések „eszmei" indoklása

Az 1848-49-es eseményeket többnyire két szóval jellemezzük: forradalom és szabadságharc. A forradalom szó kifejezi azt a tényt, hogy az országban 1848 március-áprilisában forradalmi változás ment végbe, részben forradalmi külsőségek, tömegmozgalmak, tüntetések közepette. A meghatározás másik eleme, a szabadságharc elnevezés jelzi, hogy az ország nem tudta békés körülmények között végrehajtani ezt az átalakulást, hanem a polgári átalakulás egyes vívmányainak védelmében végül fegyverhez volt kénytelen nyúlni. Az újabb szakirodalom azonban az 1848 júniusa utáni eseményekre használja a polgárháború kifejezést is, ami annyiban jogos, hogy az ország perifériáin, így a Délvidéken, Erdélyben, illetve korlátozott mértékben a Felvidéken a magyar és a nem magyar lakosság között véres, fegyveres konfliktusokra is sor került.[3]

Ezeket a fegyveres összecütközéseket, amelyek gyakran a védtelen polgári lakosság lemészárlásával, elűzésével jártak, nem a magyar fél kezdeményezte. A Délvidéken a szerbek, Erdélyben a románok támadták meg a magyar településeket, s az előbbiek 1848 nyarán, majd 1849 telén, az utóbbiak az 1848. október – 1849. január közötti időszakban tucatnyi települést dúltak fel, s több száz, vagy talán több ezer védtelen vagy lefegyverzett magyar, német és más nemzetiségű lakost gyilkoltak meg vagy űztek el.

Természetes, hogy adandó esetben a visszatorlás sem maradt el, s az 1848 őszi magyar tömegmozgalmakat is jellemezte a tömeghisztériára való hajlam. A kezdetet Lamberg Ferenc altábornagynak, a magyarországi haderők kinevezett főparancsnokának 1848. szeptember 28-án történt felkoncolása jelezte.[4] Szeptember 30-án a pinczehelyi lakosság megtámadta és részben lemészárolta a falun áthaladó horvát szállítmány kísérőit. (Roth vezérőrnagy megtorlásként feldúlatta a falut).[5] Október 4-én Nagykanizsa felszabadítása után egy eltévedt horvát határőrcsapat esett a kiskanizsaiak és a segítségükre sietők nemzetőrök áldozatául.[6] Október 12-én a Vas és Sopron megyei népfelkelők megtámadták a kőszegi börtönben őrzött horvát hadifoglyokat, s közülük 42 főt, valamint 2, védelmükre sietők nemzetőrt lemészároltak.[7] Október 15-én a Nagykikinda megsegítésére induló szegedi nemzetőrök mészároltak le 15 szőregi szerb lakost, délután pedig a kitört tömeghisztéria következtében a szegediek rohanták meg a helyi szerb kereskedőket és a városba érkező moldvai marhahajcsárokat, s közel 60 főt meggyilkoltak.[8] (A cs. kir. hatóságok utóbb igyekeztek ezeket az atrocitásokat kivizsgálni. Lamberg ügyében még a magyar kormányzat indított vizsgálatot, ezt a császári hatóságok fejezték be. A kőszegi gyilkosságok miatt 1849, majd 1850 januárjában több személyt is kivégeztek.)

A délvidéki harcokban sem volt ritka jelenség, hogy a magyarok agyonlőtték hadifoglyaikat. Ez történt a december 14-i jarkováci éjszakai ütközet után, amikor a helyi lakosság

---

[3] Lásd például Deák István: A törvényes forradalom. Kossuth Lajos és a magyarok 1848-49-ben. Budapest, 1994. (a továbbiakban: Deák István) 363.

[4] Urbán Aladár: Népítélet Lamberg felett. Beszámolók, emlékezések, tanúvallomások. Századok, 1996/5. 1063-1115.

[5] Varga János: Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén. Budapest, 1953. 164-166.

[6] Hermann Róbert: Nagykanizsa felszabadítása 1848 októberében. Zalai Múzeum, 7. Nagykanizsa, 1997. 134.

[7] Molnár András: A kőszegi nemzetőrség 1848 márciusától decemberéig. Vasi Szemle, 1987/2. 201.

[8] Bíró Csaba: Vérengzés Szőregen és Szegeden. In: Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben. Szerkesztette: Döbör András, Jancsák Csaba, Kiss Gábor Ferenc, Nagy Tamás és Zakar Péter. Belvedere Meridionale Kiskönyvtár, 12. Szeged, 1999. 51-60.

álmában támadta meg a honvédeket.[9] Erdély nagy részének felszabadítása után a vadászcsapatok, amelyek soraiban gyakran a mészárlások túlélői is ott voltak, szintén komoly kihágásokat követtek el a magyarok lemészárlásában több-kevesebb joggal vétkesnek tartott románok ellen.

A magyar kormányzat a délvidéki polgárháború kitörése után megpróbálta törvényes keretek között tartani az ilyen bűntettek megtorlását. Először Hadzsics Lázár képviselő nyújtott be egy törvényjavaslatot Temes, Torontál és Bács vármegyék ostromállapotba helyezéséről és haditörvényszékek felállításáról. A véleményezésre kiadott tervezetről az osztályok úgy foglaltak állást, hogy nagy fontosságú ügyről lévén szó, a kormánynak kellene saját törvényjavaslatot benyújtania. Ez július 31-én meg is történt. Ennek I. fejezete az ostromállapotról, a II. fejezet az ostromállapotban felállítandó rögtönítélő bíróságról rendelkezett. Az osztályok által augusztus 4-én elkészített vélemény néhány helyen pontosabbá tette a javaslatot, s inkább enyhített, mint szigorított rajta.[10] Az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) által 1849. február 3-án beterjesztett, a rögtönítélő bíróságokról (vésztörvényszékekről) szóló javaslat ennek II. fejezetét vette alapul.

A február 13-án elfogadott javaslat két §-sal volt bővebb a beterjesztettnél. A 6. § szerint a képviselő- és felsőház tagjai ellen csak akkor lehet ilyen eljárást lefolytatni, ha a ház külön felhatalmazást ad minden egyes esetre, függetlenül az illető személy tartózkodási helyétől. A 9. § pedig leszögezte, hogy a felsorolt vétségekről „csak a jelen szabályok szerint mondathatik ítélet", s ezért minden más rendkívüli bíróság megszűnik.

A törvény felhatalmazta az OHB-t öt tagból álló rögtönítélő hadi és polgári vegyes bíróságok alakítására. Az elnök lehet katona vagy polgár, de a közbírák között minden esetben 2-2 katonának és polgárnak kell lennie. A közvádlót az OHB nevezi ki. A bíróság nem ítélkezhet 18 évnél fiatalabbak, őrültek és terhes asszonyok felett. Ítélkezési jogköre kiterjed a magyar haza és alkotmány ellen fegyvert fogókra vagy arra izgatókra, az ellenséggel együttműködőkre, a hadsereg mozgását vagy ellátását akadályozókra, az országgyűlés és határozatai ellen izgatókra.

A vádlottat 24 órával elfogatása után bíróság elé kell állítani. A vádlott kifogást tehet a bíróság bármelyik tagja ellen, de akkor a bíróságot ki kell egészíteni. A vádlott kérhet védőt, vagy védheti magát. Kérheti az eljárás elhalasztását, de ha tetten érték vagy a bizonyítékok elég erősek, a bíróság megtagadhatja a halasztást. A bíróság eljárása nyilvános, arról jegyzőkönyv készül. Ha államérdekből ez nem lenne tanácsos, a bíróság elhalasztja a tárgyalást. A vádlott elmarasztalására vagy felmentésére egyhangú szavazás szükséges. Ha a bíróság véleménye nem egyöntetű, a vádlottat át kell adni a rendes bíróságnak. Ha a bíróság bűnösnek találta a vádlottat, csak halálos ítéletet mondhat ki; a felmentett vádlottat pedig szabadon kell bocsátani. Az eljárás legfeljebb háromszor 24 óráig tarthat.[11]

1849 márciusától júniusáig összesen 18 vésztörvényszék működött. Ezek összesen 367 ügyet tárgyaltak, 122 halálos és 107 felmentő ítéletet született, 138 személy ügyét pedig áttették a rendes bíróságnak. A legnagyobb buzgóságot a halálos ítéletek hozatalában a szabadkai vészbíróság tanúsította: 49 személy került kivégzőosztag elé. Az elítéltek szociális és nemzetiségi összetétele is árulkodó: a 122 halálra ítéltből 88 volt paraszt, 108 nemzetiségi lakos. A vésztörvényszékek tehát főleg a nemzetiségi lakosság felett ítélkeztek.[12] A kolozsvári vésztörvényszék működésének szomorú fejezetét képezte Stephan Ludwig Rothnak, a szász

[9] Olchváry Ödön: A magyar függetlenségi harcz 1848-1849-ben a Délvidéken. Budapest, 1901. 112.; „Csata mezejérül írom pár soraim". Büttner Emil levelei az 1848/49-es szabadságharcból. Sajtó alá rendezte Pető Vilmos és Öllős László. Budapest, 1989. 67.

[10] Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerkesztette: Beér János és Csizmadia Andor. Budapest, 1954. (a továbbiakban: Beér – Csizmadia) 705-714.

[11] Beér – Csizmadia 714-720.; Sarlós Béla: Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga. Budapest, 1959. (a továbbiakban: Sarlós Béla) 157-168.

[12] Sarlós Béla 170-175.

nemzeti mozgalom egyik vezetőjének pere. Roth a Bem tábornok által meghirdetett amnesztiában bízva tért vissza lakóhelyére, azonban elfogták, s mivel rábizonyult, hogy felfegyverezte a szász és román lakosságot, és biztosként vállalt hivatalt az erdélyi cs. kir. adminisztrációban, május 11-én halálra ítélték és kivégezték. Nem sokkal később, június 5-én Bem rendeletben tiltotta meg az erdélyi vésztörvényszékek további ténykedését.[13] Végül Görgei Artúr hadügyminiszter javaslatára a minisztertanács június 2-án határozott a vésztörvényszékek megszüntetéséről, a június 8-i pedig „az ítélkezési egyformaság tekintetéből" egy központi vésztörvényszék létrehozásáról.[14]

Okvetlenül szólni kell néhány szót az 1848-49. évi magyarországi polgárháború áldozatairól, hiszen az osztrák kormányzat az ennek áldozatául esett személyek nagy számára hivatkozva próbálta meg utólag igazolni az igazolhatatlant, a kivégzések nagy számát. „Aki látta, mint én is, mit tettek ezek a gazfickók Magyarországgal, a lehető legigazságosabb dolognak fogja tartani, hogy átsegítjük őket a másvilágra. – Több mint százezer ember vesztette életét gyilkosság, harc, betegség áldozataként – milliók szegényedtek el, egész megyékben felégették a falvakat (a szerbeknél)" – írta Haynau augusztus 24-én Schönhals altábornagynak.[15]

A törekvés nem maradt hatástalan: még az 1960-as években is akadt amerikai Monarchia-kutató, aki szerint Haynau védelmében el kell mondani, hogy az Aradon kivégzettek lázadásban voltak bűnösök, s hogy az általuk vezetett csapatok olyan módszereket alkalmaztak ellenfeleikkel szemben, amelyek nagyon emlékeztetnek a nácik és kommunisták e századi módszereire. „A lázadók egyedül Erdélyben 4834 lakost öltek meg" – írja.[16] A magyar 1848-cal egyébként rokonszenvező egyik osztrák szerző is úgy tudja, hogy a magyarok 500 főt végeztek ki haditörvényszéki ítélet alapján, s ennek a tízszeresét anélkül. Ugyanakkor megjegyzi, hogy mindez polgárháborús körülmények közepette történt, s az erdélyi románok és délvidéki szerbek sem jártak el különbül a magyarokkal, míg a győzőket hideg számítás jellemezte.[17]

A cs. kir. kormányzat 1850-ben tette közzé a magyar forradalmi kormányzat által az Erdély nélküli Magyarország területén haditörvényszéki vagy rögtönítélő bírósági ítélettel, illetve ítélet nélkül kivégzettek névsorát. A névsor, amely 467 nevet tartalmaz, sem nem pontos, sem nem teljes, s egyetlen látható célja az áldozatok számának szaporítása volt. A jegyzékben nem tettek különbséget az 1848 szeptembere előtt és után kivégzettek között, szerepelnek benne köztörvényesek, olyanok, akiket nem a magyarok, hanem a románok öltek meg, s olyanok, akiket egyes fellázadt községek elfoglalása közben öltek meg a bevonuló csapatok.[18]

---

[13] Otto Folberth: Der Prozess Stephan Ludwig Roth. Ein Kapitel Nationalitätgeschichte im 19. Jahrhundert. Graz – Köln, 1959. 165-214.; Sárközi Zoltán: Az erdélyi szászok 1848-1849-ben. Értekezések a történeti tudományok köréből, 74. Budapest, 1974. 78-86.; Sárközi Zoltán: Megjegyzések Stephan Ludwig Roth perének történetéhez. Századok, 1962/3-4. 603-610.; Sárközi Zoltán: Válasz Stephan Ludwig Roth perének ügyében. Századok, 19669/4. 743-749.

[14] Sarlós Béla 229-236., 350.; F. Kiss Erzsébet: Az 1848-1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Budapest, 1989. (a továbbiakban: F. Kiss Erzsébet) 78-79.

[15] Az aradi vértanúk. Szerkesztette: Katona Tamás. 1. kiadás. Budapest, 1979. I-II. kötet. (a továbbiakban: Katona Tamás) II. 70.

[16] Michael McGarvie: Francis Joseph I. A Study in Monarchy. London, 1966. 24.

[17] Robert Endres: Revolution in Österreich 1848. Wien. 1947.(a továbbiakban: Robert Endres) 181.

[18] Jegyzéke a Magyarország forradalmi kormánya alatt vésztörvényszékek vagy rögtöni ítélő bíróság által kivégzett, vagy minden ítélet nélkül meggyilkolt egyéneknek. Hivatalos melléklet a 283-ik számú „Magyar Hirlap"-hoz. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) R 32. Az 1848-1849. évi forradalomra, szabadságharcra és emigrációra vonatkozó nyomtatványok. (a továbbiakban: 1848-49. és emigr. nyomt.) 26. cs. Németül: Verzeichniß der unter der insurrectionellen Regierung Ungarns durch Martial oder Statarialgerichte hingerichteten, oder ohne alle Justiz hingeschlachteten Individuen. Bécs, 1850. augusztus 27. MOL 1848-49. és emigr. nyomt. 26. cs.; Kriegsarchiv, Wien (a továbbiak-

Az erdélyi polgárháború áldozatairól nincsenek pontos adataink. 1849. december 30-án az erdélyi román felkelők vezetői közös kérvényt fogalmaztak, amelyben kártérítést kértek az elmúlt hónapok hadieseményei során a románság által elszenvedett károkért. A bevezető előre jelezte, hogy csupán előzetes kártérítési igényről van szó, mert „nem vagyunk még abban a helyzetben, hogy pontos jegyzékét közölhetnők a lefolyt polgárháborúban megölt románoknak, valamint az elpusztított vagy felégetett helységeknek". A kérvény szerint a magyarok agyonlőttek vagy felakasztottak négy kerületi prefektet, tíz tribunt és legalább 100 centuriót és decuriót. Az agyonlőtt vagy felkoncolt papok közül a kérvény hatot említ név szerint, 47 főt sommásan. Ezután csupán szám szerint közli, hogy a magyarok 14 helységben és környékén összesen 1150 románt végeztettek ki. További 12 községben a székelyek a román férfiak legnagyobb részét felkoncolták, „az asszonyokat elűzték, vagyonukat elragadták, marháikat Szászrégenben és Marosvásárhelyt eladták, s földjeiket egymás között felosztották". A kérvény ezután a valószínűsíthető tények mezejéről a valószínűsíthető statisztikai adatokéra tér át: eszerint nincs Erdélyben olyan román község a 2400-ból, amelyből 10-12 személyt meg ne öltek volna, továbbá legalább 8-10 000 fő esett el a csatákban, „az áldozatok számát könnyen 35-40 000-re tehetni, melyek tehát negyvened részét képezik az 1 600 000-nyi népességnek". Emellett kb. 100 falu egészen, 230 falu „részben elhamvadt". Ez legalább 1 260 000 forint kár. Emellett minden román család (360 000) legalább 50 forint erejéig megsarcoltatott, a megöltek egynegyedénél pedig családjuk legalább 1000 forintnyi tőkéje is elveszett. Ha az állam csak 100 forintnyi évi segélyt ad neki, az is 10 000 000 forint. A románság teljes kára tehát legalább 29 260 000 forint.[19]

1851-ben a cs. kir. hatóságok hivatalos felmérést végeztek. Ennek adatai szerint összesen 4834 fő esett a magyar terrorizmus áldozatául, köztük 4425 román, 165 magyar, 242 szász, 72 egyéb nemzetiségű, valamint 24 olyan személy, akinek nemzetiségét nem lehet megállapítani. Törvényszéki ítélettel kivégeztek 478 főt, tiszti parancsra 743 főt, a magyar támadások alkalmával felakasztottak 28, agyonlőttek 706, más módon megöltek 2879 főt. A probléma csak az, hogy a 4834 fő jelentős részénél nincsenek nevek, sőt még pontos dátumok sem. Erdély népességének teljes veszteségét 18 000 főre becsülte Eduard Albert Bielz 1857-es országismereti kézikönyve. Szintén az ő, hivatalos statisztikákon alapuló munkája szerint a magyar terrorizmus áldozatául esett 6112 személy. (1851 és 1857 között tehát újabb 1278 kivégzettet találtak a cs. kir. hatóságok.) Ezek közül a magyar rögtönítélő bíróságok ítélete alapján kivégeztek 449 főt, tiszti parancsra, formális ítélet nélkül 769 főt. Egyes helységek elfoglalásakor felakasztottak 31 személyt, lelőttek 709-et, más módon életét vesztette 2871. A polgári lakosságból a katonai összecsapások során életét vesztette 1283 fő. A 6112 főből 5680 volt férfi, 363 nő, 69 gyerek; nemzetiségi megoszlás szerint 5405 román, 310 szász, 304 magyar, 93 egyéb. Az Erdély nélküli magyar területeken kivégzettek számát 441 főre becsülte egy másik statisztikai kimutatás. Egy román szerző – a 40 000 román áldozat számát elfogadva – az erdélyi polgárháború magyar áldozatainak számát 100 000 főre tette. Egy helytörténész becslési szerint csak Alsó-Fehér vármegye 4664 magyar és ugyanennyi román és szász lakost veszített a háború alatt. Egyed Ákos legújabb munkájában a töredékes adatok alapján legalább 7500-800 főre becsüli a polgárháború magyar áldozatainak szá-

ban: KA) Alte Feldakten (a továbbiakban: AFA) Karton 3288. Akte des Generalkommando Lemberg. 11. Korps Präsidiale. Az ebben foglalt torzításokat már Vörös Antal, Kossuth titkára kimutatta. MOL R. 123. Vörös Antal iratai. 5. csomó. 575. kötet. 92-97. Lásd még Beksics Gusztáv: I. Ferencz József és kora. In: Márki Sándor – Beksics Gusztáv: A modern Magyarország (1848-1896). A magyar nemzet története X. kötet. Szerkesztette: Szilágyi Sándor. Budapest, 1898. (a továbbiakban: Beksics Gusztáv) 414-415.; Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon. Budapest, 1922. I. (a továbbiakban: Berzeviczy Albert I.) 156.

[19] Közli Moldován Gergely: A románság. I. kötet. Nagybecskerek, 1895. 554-557.

mát.[20] Hozzátcendő, hogy a hitelesnek tekinthető kimutatások szerint a visszatorlás során kivégzettek száma nagyságrendekkel kisebb volt, mint a mészárlások során megöltekć.

Mindezeket a tényeket azért kell ismertetnünk, mert nélkülük nehezen érthető, miért ítéli meg időnként eltérően a magyar és a nemzetközi szakirodalom a magyarországi megtorlás súlyosságát.

A megtorlás legsúlyosabb formája természetesen a kivégzés volt. Az elítéltek kivégzése lőpor és golyó, vagy kötél által történt. „Kisebb" bűnösökre inkább az agyonlövetés, nagyobbakra a felakasztást mondták ki a hadbíróságok Az utóbbi büntetésnek – amelyet korábban inkább csak köztörvényesekre alkalmaztak – becstelenítő jellege is volt. Az 1849 júniusáig halálra ítéltek mindegyikén golyóval hajtották végre az ítéletet, még akkor is, ha az ítélet eredetileg kötélre szólt. A hadbíróságok Haynau időszakában kezdték meg a kötél általi halál kimondását és végrehajtását. A kivégzettek közül 39 főt akasztottak fel, 7 főt lekaszaboltak, 82 főt pedig főbelőttek. Ha ebből a számból levonjuk a Bruck an der Murban főbelőtt 13 huszárt, s a hadbírósági ítélet nélkül, rögtönítélettel a helyszínen kivégzetteket vagy lekaszaboltakat, azt látjuk, hogy hadbírósági ítélettel 39 főt akasztottak fel és 42 főt lőttek főbe. Az 1849 októbere után kimondott halálos ítéletek többsége is kötélre szólt, jóllehet, ezeket már nem hajtották végre.

A magyar történeti köztudat nagyobbrészt csak az 1849. októberi bosszúhadjárat során vértanúhalált szenvedetteket tartja számon, holott a kivégzések már jóval korábban, 1849 januárjában megkezdődtek.

A megtorlás gépezete

A fogságba esett magyar politikusok és katonák elleni eljárásokat kezdetben a Bécsben 1848 novemberében felállított Militär Central Untersuchungs Commission (Katonai Központi Vizsgáló Bizottmány) folytatta le. Ennek feladata kezdetben az volt, hogy kivizsgálja a bécsi októberi forradalomban résztvevők szerepét, mellékesen pedig igyekezzen bizonyítékokat szerezni arra, hogy a bécsi felkelés és a magyar forradalom között szoros összefüggés áll fenn, s hogy a bécsi felkelés a magyar forradalmi párt közvetlen beavatkozásával, illetve a nemzetközi forradalmi párt eszmei irányításával robbant ki. A szépen felépített konstrukció igazolását azonban meghiúsította az, hogy a bécsi forradalom legfőbb vezetőit hadbírósági ítélet alapján kivégezték. Ez a bizottmány vizsgálta Cseremiszky Miklósnak, az osztrák külügyminisztérium titkárának, vagy Wargha Istvánnak, a magyar külügyminisztérium titkárának ügyét.

Windisch-Grätz még a magyarországi hadjárat megindulásakor létrehozta a hadseregrendőrséget Felsenthal bécsi rendőrfőbiztos vezetésével.[21] Amikor a cs. kir. csapatok elfoglalták a Dunántúlt, a cs. kir. hadügyminisztérium Dratschmidt katonai feljebbviteli tanácsost rendelte ki Windisch-Grätz főhadiszállására az igazságügyek vezetésére, az ő helyét 1849 májusában Karl Ernst törzshadbíró foglalta el. A korábban Bécsben tárgyalni kezdett ügyek azonban mindvégig ott is maradtak, sőt néhány magasabb állású személy (például Móga Já-

[20] Miskolczy Ambrus: Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848-1849). In: Erdély története. Szerkesztette: Szász Zoltán. III. kötet. 1830-tól napjainkig. Budapest, 1986. (a továbbiakban: Szász Zoltán) 1805-1806.; Egyed Ákos: Erdély 1848-1849. Csíkszereda, 1999. II. 282-303. A listára hivatkozik még Heinrich Friedjung: Österreich von 1848 bis 1860. Erster Band. Die Jahre der Revolution und der Reform 1848 bis 1851. Stuttgart und Berlin, 1908. (a továbbiakban: Heinrich Friedjung I.) 233.

[21] Sashegyi Oszkár: Az Abszolutizmuskori Levéltár. Budapest, 1965. (a továbbiakban: Sashegyi Oszkár) 24.

nos, Teleki Ádám, Franz Holtsche, Hrabovszky János tábornokok) ügyét is ez a bizottmány tárgyalta.[22]

Windisch-Grätz december 24-én utasította Johann Kempen von Fichtenstamm altábornagyot, a pozsonyi katonai kerület parancsnokát, hogy állítson fel Pozsonyban egy katonai vizsgáló bizottmányt, s a politikai foglyokat ezentúl ne küldje Bécsbe. 1849 januárjában pedig elrendelte a Militär und Politische Central Commission (Katonai és Politikai Központi Bizottmány) felállítását, amelynek célja, hogy azon „egyéneknek, kik a magyar pártütési mozgalmaknál vagy semmi vagy csak kisebb mértékben részt vettek, igazoltatásukra alkalom nyújtassék". A Központi Bizottmány január 10-én tartotta első ülését. Ez a szervezet, illetve ennek egyik alosztálya, a Militär Untersuchungs Commission (Katonai Vizsgáló Bizottmány) folytatta le a vizsgálatokat a súlyosabb bűnösök ügyében is. Így ez foglalkozott a magyar oldalon harcoló vagy szolgálatot teljesítő honvédtisztek, a cs. kir. hatóságok kezére került kormánybiztosok (például Halasy Ede Komárom megyei kormánybiztos), de Batthyány Lajos miniszterelnök ügyével is.[23] A hadseregrendőrség a Központi Bizottmány Politikai osztályaként működött tovább, s feladata az információszerzés volt. A Politikai Osztály intézkedett a radikálisok gyülekezési és tartózkodási helyeinek lezárásáról, irataik lefoglalásáról, a házkutatásokról, a magyar bankjegyek elkobzásáról, a katonai hatóságok által elfogott személyek sommás kihallgatásáról. Ez gyűjtötte a magyar országgyűlés, az OHB és más forradalmi hatóságok iratait, a forradalmi sajtó termékeit annak érdekében, hogy a vizsgálatoknál bizonyító anyagul szolgálhassanak. A bécsi Polizei-Hofstellétől átkérték a magyar forradalom egyes részeseire vonatkozó reformkori iratokat is.[24]

Windisch-Grätz januárban elrendelte, hogy minden a fővárosban és környékén lévő csapat – amelynek nincs saját hadbírósága – a letartóztatott személyeket, a politikai bűnösök kivételével a József-kaszárnyában lévő budai, illetve az Újépületben lévő pesti helyőrségi hadbírósághoz küldje. A politikai bűnösöket az újonnan felállított Katonai Vizsgáló Bizottmányhoz (Militär Untersuchungs Commission) kellett bekísérni. Politikai bűnösnek számították a magyar oldalon szolgált cs. kir. tisztek is.[25] A bíráskodásban részt vett Kossalkó János és Hegyessy Péter közvádló is.[26]

Ugyanilyen katonai vizsgáló bizottmányokat hoztak létre a határhoz közel eső településeken, így Pozsonyban és Sopronban is. Ezek szoros összeköttetésben voltak a Bécsben lévő Katonai Központi Vizsgáló Bizottmánnyal, amit az is mutat, hogy ítéleteik egy része ez utóbbi kimutatásaiban is szerepel. A pozsonyi bizottmány 1849. május végéig hét végrehajtott halálos ítéletet hozott; a soproni nyomozott például a kőszegi horvát foglyok lemészárlása ügyében, s négy végrehajtott halálos ítéletet hozott.

A Windisch-Grätz által kinevezett királyi biztosoknak szintén jogukban állt a közveszélyes személyeket letartóztatni, s azokat a legközelebbi katonai parancsnokságnak beszolgáltatni, de minden ilyen esetet jelenteniük kellett a főparancsnoknak.[27]

Dratschmidt tanácsos azt ajánlotta, hogy minél enyhébb ítéleteket hozzanak, egyrészt azért, hogy így minél többen visszatérjenek a cs. kir. hadseregbe, másrészt hogy ne súlyosbítsák a magyar fogságban lévő Roth és Philippovich tábornokok sorsát. Ladislas Wrbna altábornagy, a pesti katonai kerület parancsnoka szintén e fenti meggondolásból javasolta a kötél általi halálra ítélt Lázár György gróf, honvéd vezérőrnagy és Alois Wiedersperg alezredes ítéletének 10 évi várfogságra történő enyhítését. Az enyhítési javaslat azonban nem vo-

[22] Bőhm Jakab: A Hadtörténelmi Levéltár őrizetében levő cs. kir. eredetű fondok az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc, illetőleg az abszolutizmus idejéből. Hadtörténelmi Közlemények, 1980/2. (a továbbiakban: Bőhm Jakab) 268-269.

[23] Sashegyi Oszkár 167-168.; Bőhm Jakab 263., 265.

[24] Sashegyi Oszkár 24.

[25] Bőhm Jakab 269.

[26] Berzeviczy Albert I. 81.

[27] Berzeviczy Albert I. 83.

natkozott azokra, akik fegyverrel a kézben harcoltak a Magyarországra benyomuló cs. kir. csapatok ellen.[28]

A főváros elhagyása után a Katonai és Politikai Vizsgáló Bizottmány áttette székhelyét Pozsonyba, s korábbi vizsgálatai alapján itt hozta meg Mednyánszky Cézár és Gruber Fülöp honvédtisztek feletti halálos ítéletét, amelyet aztán Haynau parancsára végrehajtottak.

A nyári hadjárat kezdetén Haynau átszervezte a cs. kir. hadsereg-parancsnokságot, s a nem tisztán katonai jellegű feladatok kezelésére létrehozott egy polgári és egy rendőri osztályt. Erre már csak azért is szükség volt, mert a hadsereg főparancsnokát az ostromállapot tartamára fontos politikai jogok is megillették. A rendőrség megszervezését pedig azzal indokolták, hogy az országban nem létezett államrendőrség, tehát ennek feladata volt a magasabb államrendőri ügyek intézése. A rendőri osztály személyzete nagyobbrészt a Felsenthal-féle hadseregrendőrség beosztottjaiból került ki, vezetésével Eduard Podolskyt, a bécsi rendőr-igazgatóság rendőrbiztosát bízták meg. Budapest elfoglalása, majd Haynau dél felé nyomulása után az osztály a Kempen altábornagy vezette pesti katonai kerület rendőri alosztályaként működött. Az osztály egyik beosztottját, Wilhelm Pauly biztonsági biztost (Sicherheitskommissär) Haynau maga mellé vette, hogy a hadsereg-parancsnokság rendőri osztályának vezetőjeként működjön. Pauly hallgatta ki a katonai hatóságok által elfogott és politikai szempontból gyanúsnak tartott személyeket. Az osztály kettéosztottsága csak a hadjárat befejezése után, 1849. augusztus végén szűnt meg; ekkortól az osztály ismét Haynau közvetlen alárendeltségében működött. Ez az osztály végezte a politikai perekhez szükséges előnyomozati munkát, nézte át a cs. kir. hatóságok kezére került magyar iratanyagot, a Közlönyt. Ez az osztály állította össze a forradalmi kormányzat által kivégzettek listáját is. Szintén ez az osztály vizsgálta felül az országban lévő börtönöket, hogy nem tartanak-e bennük fogva olyan személyeket, akiket még a forradalmi hatóságok börtönöztek be azért, mert hűek maradtak az uralkodóházhoz.[29]

Haynau július 1-jei kiáltványában jelentette be a rendkívüli haditörvényszékek létrehozását. Ezek közül először a pozsonyi cs. kir. rendkívüli haditörvényszéket állították fel 1849. július 10-én, majd Magyarország meghódításával párhuzamosan megszervezték a haditörvényszékeket Pesten (augusztus 4.), Aradon, Kassán, Kolozsvárott, Nagyváradon, Temesvárott, Pécsett, Nagyszebenben is. Ezek a haditörvényszékek 1854-ig álltak fenn, s ítélkeztek katonai és politikai bűnügyekben. Az aradi haditörvényszék nagyobbrészt a honvédtisztek ügyeit tárgyalták, a pesti elsősorban a politikusok ügyeiben ítélkezett. A más haditörvényszékek által tárgyalt ilyen jellegű ügyeket (kivéve az erdélyieket) általában e két haditörvényszék vette át. Az aradi kivételével valamennyi ítélkezett a csekélyebb súlyú bűntettekben (Kossuth-bankók, forradalmi iratok és képek rejtegetése, az uralkodóház megsértése, forradalmi megnyilatkozások, hatóságoknak történő ellenállás, fegyverrejtegetés, sajtóvétség, szökés támogatása, tiltott gyülekezés vagy összejövetel.) A pesti hadbíróság vizsgálta ki például Lamberg meggyilkolásának, Zichy Ödön kivégzésének körülményeit, a nagyváradi a Debrecenben agyonvert osztrák tisztek gyilkosai után nyomozott. Vegyes katonai és politikai bizottmány vizsgálta ki Losonc felgyújtásának körülményeit.[30]

A haditörvényszékek mellett több rögtönítélő törvényszéket is felállítottak, így Győrben, Gyöngyösön, Kecskeméten, Nagykanizsán és Nagybecskereken is. Ez utóbbiak főleg a köztörvényes kategóriába tartozó személyek ügyeivel (rablás, gyújtogatás, gyilkosság) foglalkoztak, de jó néhány katonaszökevényt vagy gerillát is ezek ítéltek el.[31]

---

[28] Bőhm Jakab 269-270.

[29] Sashegyi Oszkár 186-190.

[30] Bőhm Jakab 275-280.

[31] Bőhm Jakab 276., Gyüjteménye a Magyarország számára kibocsátott Legfelsőbb Manifestumok és Szózatoknak, valamint a cs. kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországban kiadott hirdetményeknek. Buda, 1849. I-II. füzet. (a továbbiakban: Gyüjteménye) 143-144.

Ferdinand Mayerhoffer von Grünbühl vezérőrnagy, a 9. katonai kerület parancsnoka szeptember 3-án rögtönítélő eljárást helyezett kilátásba Torontál megyében, 13-án pedig Bács-Bodrog megyében a béke és a rend megzavarói ellen.[32] Október 16-án Wernhardt vezérőrnagy, a pécsi katonai kerület parancsnoka hirdetett rögtönítéletet, a pesti katonai kerületben december 1-jén rendelték el Pest megyében öt, Esztergom megyében egy, a Jászkun-kerületben három rögtönítélő bíróság felállítását.[33] Haynau október 16-án tette közzé a rögtönbíráskodás szabályait. A rögtönítélő bíróságok „rablógyilkolás, rablás, különösen útonállás és gyújtogatás" esetében ítélkezhettek. Ezeket a cs. kir. katonai kerületi parancsnokok hozhatták létre, egyetértve a cs. kir. kerületi főispánokkal. Egy rögtönítélő bíróság négy ülnökből, egy elnökből, valamint egy törvényszéki tollvivőből állt. A rögtönbíráskodás bevezetését nemcsak hírlapokban, hanem hirdetményeken is közzé kellett tenni, s a szolgabíráknak vagy más hivatalos közegeknek, illetve a lelkipásztoroknak is ki kellett hirdetniük. A rögtönbíráskodást csak azon területeken kezdhették meg, ahol azt már kihirdették, legfeljebb 8 nappal a bejelentés után. Rögtönbíráskodást csak 20 év feletti személyek ellen lehetett alkalmazni, tettenérés, szökés közben történt elfogatás, illetve 30 napon belül történt elfogatás esetén. A rögtönítélet az említett bűntettek tekintetében kiterjed a szolgálatbeli vagy szökevény katonákra is. A rögtönítélő eljárás alá vont személynek önmaga által választott, vagy ha ilyen nem volt, az elnök által kirendelt védő járt. A rögtönítélő bíróság eljárásának tárgyát egyedül az a – rögtönbíráskodás alá eső – tett képezte, amiért a vádlottat befogták; egyéb cselekményeket a bíróság nem vizsgálhatott. A bíróság csak teljes szavazatazonossággal hozhatott határozatot, ha a bíróság nem marasztalta el, de bűntelennek sem ítélte, ügyét át kell adni az illető törvényhatósághoz. A bűnösnek ítélt személy ítélete csak kötél általi halál lehet.[34]

Helyszíni kivégzések

A kivégzések között külön kategóriát képeznek azok, amikor közvetlenül a harci cselekmények után, rögtönítélő eljárással végeztek ki polgári személyeket. Ez történt 1849. március 1-jén Egerben, amikor négy maklári földművessel végeztek a bevonuló cs. kir. csapatok.[35] Június 10-én a Pécs előtt vívott turonyi ütközet után egy főt főbelőttek, egyet lekaszaboltak.[36] Június 13-án Bősárkánynál 3 helyi lakost lőttek agyon, egyet pedig lekaszaboltak

[32] Gyűjteménye 143-144. és 148.

[33] Gyűjteménye 163., 236-237.

[34] Gyűjteménye 153-161.

[35] MOL H 29. Pénzügyminisztérium. Pénztári Osztály. 1849:7439. Eger város 463. számú felterjesztése Kossuth Lajoshoz. (Kormányzóelnökségi iktatószáma: 1849:7615.) Mellette a négy kivégzett özvegyének kérelme. A szövegből nem derül ki az esemény dátuma. Mivel azonban a szövegben az Egerbe *bevonult* cs. kir. katonák által történt agyonlövetésről van szó, a március 1-jei dátum látszik a legvalószínűbbnek. – A század elején Kreith Béla érdeklődött a kivégzettekről az egri hatóságoktól. Hering egri főszolgabíró 1905. május 30-án sajnálattal közölte vele, hogy az általa indított nyomozás „nem vezetett semmiféle eredményre, amennyiben a község legöregebb és a szabadságharcban is részt vett lakói ez esetről tudomással nem bírnak". Hadtörténeti Múzeum. Kéziratos Emlékanyag 90.156/1. Kreith egyébként öt kivégzett földművesről érdeklődött.

[36] Náray János: Pécsi Krónika (1848-1849). (a továbbiakban: Náray – Bezerédy, BH, 1973.) Közli Bezerédy Győző. Baranyai Helytörténetírás Szerkesztette: Szita László. Pécs, 1973. (a továbbiakban: BH, 1973.) 190-191.; Kelemen József pécsi kanonok naplója. Közli Fényes Miklós. BH 1973. 214.; Fáncsy József: Az ellenforradalmi rendszer megszilárdítására tett kísérletek Baranyában 1849-1850. BH, 1973. 137. (a továbbiakban: Fáncsy József BH, 1973.)

a csornai ütközetből visszavonuló császáriak.[37] Június 15-én a Pécs előtt vívott ütközet után két személyt lőttek főbe.[38] Ez történt június 16-án Zsigárdon is, ahol a zsigárdi, farkasdi és negyedi lakosság egy része támogatta a községért folyó harcban Asbóth Lajos ezredes csapatait, s kaszákkal, botokkal felfegyverezve támadták meg a falut védő cs. kir. vadászokat. Ezek közül többeket kaszavágástól és -döféstől megcsonkítva találtak a helyszínen. Amikor a cs. kir. Pott-dandár visszafoglalta Zsigárdot, egy parasztban felismerték a támadók egyikét, majd Herzinger vezérőrnagy parancsára agyonlőtték.[39] Június 30-án Nagyigmánd és Bábolna között egy szökni próbáló foglyot kaszaboltak le, miután az halálosan megsebesítette az őt kísérő egyik tisztet.[40] Július 21-én Sárvárnál Dondorf őrnagy különítményét Iványkovits János vezetésével 500 népfölkelő támadta meg. Az első rakétalövedék megölt egy népfölkelőt és tizenötöt megsebesített, közülük egy később szintén meghalt. Egy Rettig Vilmos nevű asztalost, akit fegyverrel a kézben fogtak el, az osztrákok a helyszínen lőttek agyon.[41]

Lényegében ilyennek kell tekintenünk az oroszok kegyetlen eljárását a július 6-i dernői összecsapás után. A dernői völgyben lévő gömöri gerillákon a cserkeszek rajtaütöttek, és szétszórták őket. Az összecsapásban 23 foglyot ejtettek. A csapatot vezető Hoky István rozsnyói pap-tanár kegyelmet kért üldözőitől, de azok előbb mindkét karját levágták, fogait kiverték, nyelvét kivágták és „kegyetlenül megcsonkították". Ugyanígy végeztek egy Malinák nevű festővel, Ricsovszky pacsai bíróval és a krasznahosszúréti kasznárral is.[42]

Tisztázatlan körülmények között veszítette életét a győri Hyross Sándor, aki 1849. február végén indult vissza Egerből Győrbe. Hatvanban a cs. kir. csapatok elfogták, minden ok nélkül agyonlőtték, s elvették 6000 forintját.[43]

A rögtönítélő eljárások során kivégzettek

A következő kategória a hadbírósági eljárás nélkül, rögtönítélő eljárással kivégzetteké. A szabadságharc vértanúinak sorát két ilyen személy nyitotta meg. A Mednyánszky Sándor őrnagy vezette, 1848. december végén alakult győri portyázó csapat január elején Kisbéren rajtaütött egy cs. kir. osztagon, majd Ugodig ment. Ugodról visszatért Bakonybélbe. Itt ütött rajta január 14-én Ferdinand Althann cs. kir. alezredes mozgó különítménye. A csapat az ütközetben 10 halottat és 6 foglyot veszített. Közülük kettőt, Rédl Antal tamási és Szalay

---

[37] Nagy István: Bősárkány szabadságharcos helytállása és pusztulása 1849-ben. Soproni Szemle, 1969. 178.; Hermann Róbert: A csornai ütközet története és okmánytára. 1849. június 13. Győr – Sopron – Moson Megye Soproni Levéltára. Sopron, 1999. 35., 157.

[38] Náray – Bezerédy BH, 1973. 193.; Fáncsy József BH 1973. 138.

[39] Pott vezérőrnagy 1849. jún. 17-i jelentése. Közli Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból. Szerkesztette: Farkas Gyöngyi. Az iratokat válogatta, a német nyelvű iratokat fordította Bőhm Jakab. A bevezető tanulmányt írta Csikány Tamás. Budapest, 1998. 160-161.

[40] Ruisz Gyula: Bábolna a magyar szabadságharc idején. Komárom, 1906. (a továbbiakban: Ruisz Gyula) 46.; Nagy István: Nagyigmánd. Töredékek a múltból. Nagyigmánd, 1996. (a továbbiakban: Nagy István) 71.

[41] KA Nachlaß Nugent. Karton 11. 1849-7-97., 105., 116. és 123. Rettig nevét kutatásai alapján Katona Tamás közölte velem. Szívességét ezúttal is köszönöm.

[42] A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról. Sajtó alá rendezte Rosonczy Ildikó és Katona Tamás. Fordította: Rosonczy Ildikó és Gerencsér Zsigmond. Budapest, 1988. (a továbbiakban: A magyarországi hadjárat) 239., 715. és 839.; Kacziány Géza: Magyar vértanúk könyve. Budapest, 1905. (a továbbiakban: Kacziány Géza) 68.; Ambrus József: Az 1848 és 1849-ik évi szabadságharczban részt vett római és görög katholikus paphonvédek albuma. Nagykikinda, 1892. (a továbbiakban: Ambrus József) 235-237.

[43] MOL H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok. 1849:22123.

Gábor győri lakosokat január 15-én Pápán kivégezték. Egy harmadik fogolynak, Varga Gergelynek fiatal korára való tekintettel megkegyelmeztek, „csupán" súlyos botbüntetésre ítélték.[44]

A hírszerzők ellen mindkét fél kíméletlenül lépett fel. Május 1-jén a temesvári várban lőttek agyon egy Kígyóssy nevű aradi lakost, mert Scheiner aradi városkapitány megbízásából a lakosság és a csapatok hangulatáról tájékozódott, a védősereg és a tüzérség összetételét és erejét próbálta megtudni, s az ágyúállásokról készített rajzokat a magyarok számára. Azzal védekezett, hogy „nem tudta, hogy az oly bűn lenne, minél fogva halált érdemelne".[45]

Az ilyen jellegű ítéletek Haynau fővezéri kinevezése után megsokasodtak. Alighogy főserege június 28-án bevette Győrt, másnap, június 29-én a cs. kir. főhadparancsnokság rögtönítélettel kivégeztette Woititz Adolf 21 éves győri zsidó fiatalembert és az aradi születésű 37 éves Szwelka Rotiast, akiket azzal vádolt, hogy egy cs. kir. század katonáit átállásra akarták csábítani, s emellett őket „lehangolni és bátortalanítani szándékozván, hamis és felingerlő beszédeket tartottak". Az eseményről csak a haditörvényszéki ítélet végrehajtását tudató nyomtatványt ismerjük, magyar leírásról nem tudunk. Mindenesetre Goldmark Károly visszaemlékezéséből tudjuk, hogy a cs. kir. csapatok bevonulása után félreértés folytán őt is majdnem kivégezték. Elképzelhető, hogy a két kevéssé ismert vértanú is a cs. kir. katonaság hisztérikus gyanakodásának áldozata lett.[46]

Július 12-én Mannsbarth Antal csákberényi katolikus plébános és Szikszay János ottani református lelkészt végezték ki rögtönítélettel Nagyigmándon. A két pap bűne az volt, hogy a szószékről a magyar kormány rendelete értelmében kihirdették a Függetlenségi Nyilatkozatot, s állítólag népfelkelésre, s arra hívták fel híveiket, hogy fegyver híján kövekkel verjék agyon a betolakodókat. Hozzátendő, hogy ezen az alapon a magyar papság legnagyobb részét halálra lehetett volna ítélni. A két papot Buder Endre csákberényi jegyző, Axmann József kántortanító és Hub István fővadász adta fel.[47]

---

[44] Mednyánszky Sándor: A győri portyázók viszontagsága. In: Honvéd album. Szerkesztette: Szokoly Viktor. Pest, 1868. 17-22.; Sörös Pongrác: Episod a nagy napokból. Századok, 1900. 357-361.; Kacziány Géza 57-58.; KA AFA Karton 1948. Streifkorps Althann. 1849-1-134., 1849-1-148a.; Varju Dezső: Vidovics Ágoston pápakovácsi plébános naplója az 1848-49-es eseményekről. Részlet a pápakovácsi római katolikus plébánia Historia Domusából. Jókai Füzetek, 20. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 1997. 39-40.; Hermann István: Plosszer Ferenc káplán feljegyzései 1848-1849-ről a pápai Szent István Római Katolikus Plébánia historia domusában. Jókai Füzetek, 21. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 1998. 65-66.; Hermann István: Pápa 1848/49-ben a Wéber-feljegyzés alapján. Horizont, 1998. Különszám. 23. Az ítéletről szóló hirdetményt Lásd HL 1848-49. 52a/29.; MOL 1848-49. és emigr. nyomt.

[45] Bogma István naplójegyzetei Temesvár 1849. évi ostromáról. Közli dr. Berkeszi István. Történelmi és Régészeti Értesítő. A Dél-Magyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Társulat Közleményei. 1904. XX. évfolyam. 73.; Lapónyi Alajos: Temesvár város történetéhez. Naplójegyzetek 1849-iki január 24-től egész 1849-iki június 30-ig. Közli Pfeiffer Antal. Történelmi és Régészeti Értesítő. A Dél-Magyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Társulat Közleményei. 1888. 181. (innen az idézet) (Átvétel a Temesvári R. Kath. Főgymnasium Értesítőjéből, 1887-1888. Megjelent még Pfeiffer Antal: A temesvári r. kath. főgymnasium története. Temesvár, 1890.); Karl Hirschfeld: Die Belagerung von Temesvar im Jahre 1849. (Tagebuch von 107 Tagen.) Temesvar, 1849. 2., jav. kiadása uo., 1850. 20.; Rückblicke auf Temesvár bei der Enthüllungsfeier des Monuments am 17. Januar 1853 für die tapfere Vertheidigung der Festung im Jahre 1849. Temesvár, [1853.] 25.; Kacziány Géza 65.

[46] Szávay Gyula: Győr. Monografia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével. Győr, 1896. I. kötet. 468.; Kacziány Géza 65-66.; Bernstein Béla: A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók. Sajtó alá rendezte Kiss József. Múlt és Jövő Könyvek. Budapest, 1998. (a továbbiakban: Bernstein Béla) 156.; Hadtörténeti Múzeum (a továbbiakban: HM). Kéziratos Emlékanyag (a továbbiakban: KEM) 90.160.1., 90.161.1.; Goldmark Károly: Emlékek életemből. Fordította, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a függeléket írta Kecskeméti István. Budapest, 1980. 32-35.

[47] Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban: HHStA.) Nachlaß Johann Kempen von Fichtenstamm: Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848-1859. Hrsg. von Josef Karl Mayr.

Július 23-án este 7 órakor Pesten, a Nemzeti Múzeum udvarán lőttek agyon egy honvédtisztet, aki korábban állítólag a cs. kir. hadseregben szolgált, s polgári ruhában fogták el, ezért a cs. kir. hatóságok kémnek tekintették.[48] Másnap, július 24-én délben szintén itt végeztek ki egy Szatmár megyei honvédet, aki elszakadt Görgei seregétől, s Pest felé jövet, a váci úton egy kocsin jövő szerezsánra lőtt. A szerezsán megsebesült a kezén, s miután két polgári személy is a honvéd ellen vallott, főbe lőtték.[49]

Július 26-án Ócsán végezték ki Halász[y] Károly helyi jegyzőt, aki korábban nemzetőrtisztként szolgált. Végh László volt nemzetőr őrmester és Angyal István esküdt súgták be őt a cs. kir. csapatoknak, s miután a házkutatás során megtalálták a csákóját, a falu végén főbe lőtték.[50]

Utoljára, 1849. augusztus 21-én a Somogy megyei Juta község fiatal jegyzőjét, Nagy Istvánt lőtték főbe azért, mert elmulasztotta eltávolítani a templom ajtajáról Noszlopy Gáspár kormánybiztosnak a cs. kir. csapatok elleni harcra felhívó proklamációját, s nem hirdette ki a cs. kir. kiáltványokat.[51]

A hadbírósági ítélet alapján kivégzettek

A kivégzések harmadik fajtája közé azok tartoznak, amelyeket szabályos vizsgálat és hadbírósági ítélet előzött meg. Ha a Windisch-Grätz fővezérsége időszakában halálra ítélt és kivégzett személyek listáját áttekintjük, nehéz szabadulni attól a benyomástól, hogy a politikai és katonai elit ellen korábban oly nagy garral meghirdetett megtorlást a fővezér nem gondolta komolyan. A kivégzések közül hármat Pozsonyban, ötöt Pesten, négyet pedig Sopronban hajtottak végre.

Január 18-án Pozsonyban végezték ki Daniel Christian Dresslert (Kurzot), mert egy kocsmában szidta az uralkodóházat, Windisch-Grätzet és társait. Március 27-én Giovanni Baldini vasúti mérnököt, a többnyire olaszokból alakult Frangepán-csapat főhadnagyát lőtték agyon az olasz legénységű 23. (Ceccopieri) gyalogezred tagjainak magyar oldalra csábításáért, valamint fegyveres felkelésben való részvételért. Március 30-án pedig Barta Józsefet,

Wien und Leipzig, 1931. (a továbbiakban: Kempen) No. 39. Varia. (Az ítélet nyomtatott példánya); KA AFA Karton 1972. Generalkommando in Ungarn 1849. (A vonatkozó iratok); Kacziány Géza 68.; Meszlényi Antal 234.; Ambrus József 32-35.; Nagy István 77.; Farkas Gábor: Nemzetiségi viszonyok Fejér megyében 1848-1868 között. Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 12. Szerkesztette: Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1978. (a továbbiakban: Farkas Gábor 1978.) 256.; Erdős Ferenc: A polgári forradalom és szabadságharc története Fejér megyében 1848-1849. In: Farkas Gábor 1978. (a továbbiakban: Erdős Ferenc 1978.) 120.; Erdős Ferenc: Székesfehérvár a forradalom és szabadságharc városa 1848-1849. Székesfehérvár, é. n. (a továbbiakban: Erdős Ferenc é. n.) 48-49. (júl. 14-i dátummal); Erdős Ferenc: Forradalom és szabadságharc Fejér megyében 1848-1849. Fejér Megyei Levéltár. Székesfehérvár, 1998. (a továbbiakban: Erdős Ferenc 1998.) 246.; „Hogy még ilyesmit megérhessünk valaha, ki hitte volna". Koller János naplója. In: A haza, az egyház és a trón érdekében. A magyar katolikus egyház 1848-1849-ben. Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Elmer István. Budapest, 1999. (a továbbiakban: Koller János) 226. (tévesen Monsbach Antalt ír).

[48] Mátray Gábor: Töredék jegyzemények Magyarország történetéből 1848/49. Sajtó alá rendezte Fülep Katalin. Budapest, 1989. (a továbbiakban: Mátray Gábor) 227-228.; Bártfay László naplójából. II. Bártfay László naplója 1849-1851. és válogatott levelei Kölcsey Ferenchez. Összeállította és a jegyzeteket írta. Budapest, 1969. (a továbbiakban: Bártfay László) II. 29.; Spira György: A pestiek Petőfi és Haynau között. Budapest, 1998. (a továbbiakban: Spira György) 653-654.

[49] Mátray Gábor 228.; Bártfay László II. 29.; Spira György 654.

[50] Kacziány Géza 68-69.; HM KEM 1990.162.1., 90.163.1., 90.168.1., 90.169.1.

[51] Andrássy Antal: A szabadságharc jutai mártírja. Somogy, 1978. 4. 75-79.

Simonyi Ernő gerillacsapatának őrmesterét állították kivégzőosztag elé fegyveres lázadásban való részvételért, valamint a verebélyi sópénztárban található pénzösszeg „elrablásáért".[52]

Az első olyan halálos ítélet, amelyet magas rangú katona felett hoztak, Witalis Söll őrnagy, a tiroli vadászcsapat parancsnoka ellen született. Söllt a fővárosba bevonuló cs. kir. csapatok fogták el, s miután a Katonai és Politikai Központi Vizsgálóbizottmány halálra ítélte, január 30-án agyonlőtték. Valószínű azonban, hogy az ítélet végrehajtását komolyan befolyásolta az a tény, hogy Söll harcolt a bécsi forradalomban is.[53]

Másnap lőtték agyon Csömy Zsigmond aranyosi molnárt az uralkodó és a kormány szidalmazásáért, valamint fegyverrejtegetésért.[54] Február 6-án a lengyel Feliks Slawsky szabót végezték ki, mert január 30-án több cs. kir. katona szállásán „őfelsége a császár ellen a legdurvább és legingerlőbb rágalmakat szórta", s e katonákat „hitszegésre is csábítani igyekezett".[55]

Február 8-án lőtték agyon Förster Ferencet, a tokodi kőszénbánya szállítóját, akit azzal vádoltak, hogy el akarta foglalni a Hermina gőzhajót, s azt át akarta játszani a honvédeknek. A magyar források szerint viszont Förster arra ajánlkozott, hogy a gőzhajón titokban szállított cs. kir. csapatok segítségével megpróbálja csellel foglyul ejteni az Esztergom megyei ellenállás lelkének tartott Palkovics Károly főjegyzőt. A gőzöst Karvára küldték, s belsejében egy század gránátost helyeztek el. A fedélzeten parasztruhába öltöztetett gránátosok voltak, akiknek Karvához érve azt kellett volna kiabálniuk, hogy „Éljen Kossuth!" Förster csele azonban valahogy kitudódott, s a gőzöst Csenkénél magyar ágyútűz fogadta. Petrichevich-Horváth János ezredes erre haditörvényszék elé állíttatta Förstert, amely halálra ítélte.[56]

Novák Tivadar nyugalmazott cs. kir. hadnagyot pedig azért lőtték agyon március 14-én, mert február 19-én „Pesten egy korcsmában több katonát hitszegésre csábítani igyekezett".[57]

Sopronban négy frankói lakost végeztek ki, mert 1848. október 12-én a helyi malomban megöltek három horvát katonát, akik a Jelačić által Horvátországba hazaküldött Todorović-hadoszloptól keveredtek el.[58]

Ludwig Welden fővezérsége alatt csupán egyetlen személy kivégzéséről tudunk: Petőcz Györgyöt, Pozsony megye másodalispánját azért lőtték főbe május 24-én, mert az alsó-csallóközi járásban újoncozott a magyar hadsereg számára, a honvédcsapatokat élelmezte, „és az alája rendelt hatósági közegeknek kémhírek beszerzését írásban is javallotta".[59] Petőcz kivégzésével kapcsolatban azonban már felvethető Haynau táborszernagy felelőssége, aki két nap-

---

[52] Kumlik Emil: A szabadságharc pozsonyi vértanúi. Sajtó alá rendezte Koncsol László. Csallóközi Kiskönyvtár. Pozsony, 1998. (a továbbiakban: Kumlik Emil) 37-48.; Kacziány Géza 47-48. Baldinira Lásd még Bona Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. I. kötet. A-Gy. Budapest, 1998. (a továbbiakban: Bona Gábor 1998. I.) 70.

[53] Kacziány Géza 18.; Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848-49. 2. kiadás. Budapest, 1987. (a továbbiakban: Bona Gábor, 1987.) 295.; Rózsa György – Spira György: Negyvennyolc a kortársak szemével. Budapest, 1973. (a továbbiakban: Rózsa – Spira) 277.; Bőhm Jakab 270.; Spira György 440.

[54] Rózsa – Spira 283.; Spira György 440. Csömy apja, Csömi Máté azt mesélte fiáról, hogy az „semmi áron se akart a németnek engedelmeskedni, sőt parancs ellenére puskával és vöröstollal járt a kocsmába, és miután ott verekedés közben egypárt lelőtt, fogták el és lőtték főbe". Szinnyei József: Komárom 1848-49-ben. (Napló-jegyzetek.) Budapest, 1887. 120.

[55] Sarlós Béla: Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga. Budapest, 1959. 330-331.; Spira György 440.

[56] Kacziány Géza 58-60.; Esztergom vármegye. Szerkesztette: Borovszky Samu. Budapest, é. n. [1908., reprint kiadása 1989.] 407.

[57] Rózsa – Spira 282.; Spira György 440.

[58] Smidt Lajos: Egy 1849-es hirdetmény. Soproni Szemle, 1969. 181-183.; Kacziány Géza 60.

[59] Kumlik Emil 49-56.; Kacziány Géza 48-50.; Kempen 137.

pal korábban érkezett a pozsonyi főhadiszállásra, hogy a fővezér adlátusaként tájékozódjon a helyzetről.[60]

Mint az eddigiekből is látszik, mind Windisch-Grätz, mind Welden fővezérsége időszakában elsősorban kisebb vétkek elkövetőit végeztették ki a hadbíróságok. A politikai és katonai elitből csupán Söll őrnagyra és Petőcz másodalispánra került sor; ugyanakkor a cs. kir. csapatok kezére került magas rangú honvédtiszteket inkább súlyos börtönbüntetésekkel sújtották. Mindebből úgy tűnik, hogy a cs. kir. hatóságok elsősorban az elrettentést, s nem a megtorlást tartották fő célnak, s a kivégzésekkel a szabadságharc tömegbázisát alkotó néprétegeket akarták elijeszteni az ügytől.

Az 1849. május 30-án a magyarországi cs. kir. hadsereg fővezérévé kinevezett Julius Jakob von Haynau táborszernagyról közismert volt, hogy nem rajong a magyarokért. 1848 tavaszán azért vezényelték át Temesvárról Itáliába, mert többször is nyíltan az új, független magyar minisztérium ellen nyilatkozott. Az olasz hadszíntéren jó, de kíméletlen katonának mutatkozott. Haynau sokkal keményebb kezű volt elődeinél. Magyarországon egyébként is megelőzte már rossz híre. 1849 áprilisában kíméletlenül verte le az észak-itáliai Brescia lakosainak fegyveres felkelését, s a város lakói közül tucatnyi embert végeztetett ki, s sokakat – köztük nőket – botoztatott meg.[61]

A keményebb megtorlás kezdetét jelezte az a tény, hogy május 31-én – elsőként a kivégzettek között – kötél által végezték ki Nimnichter János sütőt, aki az 1. (Civallart) dzsidás-ezred két tizedesét állítólag a magyarokhoz való átpártolásra csábította.[62]

Ennél sokkal nagyobb feltűnést keltett, hogy Haynau június 5-én Pozsonyban felakasztatta Mednyánszky László honvédőrnagyot és Gruber Fülöp századost, akik az 1849 februárjában kapitulált lipótvári várőrséghez tartoztak, s a megadás ellen szavaztak. A hadbíróság már korábban halálra ítélte őket, de az ítéletet sem Windisch-Grätz, sem Welden nem erősítette meg. Kivégzésük valósággal sokkolta a magyarországi közvéleményt. Annál is inkább, mert az eddig kivégzettek között a bécsi forradalomban betöltött szerepéért halálra ítélt Witalis Söllön és Novák Tivadar nyugalmazott hadnagyon kívül nem voltak katonák. Mednyánszky báró volt, s az ilyen magas társadalmi állású személyeket az osztrák hadbíróságok eddig legfeljebb börtönbüntetésben részesítették.[63] Klapka tábornok a következőket írta Görgeinek: „Az ellenség ilyen vadállati kegyetlensége elkeseríti a hadsereget – s egyhangúan visszatorlásért kiált. A további részvét a világ szeme előtt gyávának mutatna minket. – Mednyánszky halála által a magyar hadsereg megszégyeníttetett – meg kell bosszulni – az utat és módot a kormánynak kell meghatároznia."[64] Az ítélet óriási felháborodást keltett a magyar hadseregen belül, de a kormány – Görgei javaslatára – úgy döntött, hogy nem él a viszont megtorlás fegyverével.[65] „Haynau egy oly ember, ki kegyetlenkedésben gyönyört talál – írta Ludvigh János kormánybiztos Kossuthnak június 24-én. – Magok az osztrákok tébolyodott

[60] Steier Lajos: Haynau és Paskievics. Budapest, é. n. I. kötet. (a továbbiakban: Steier Lajos I.) 7.

[61] Haynaura legutóbb lásd Hermann Róbert: Haynau táborszernagy. Múlt és Jövő, 1999/2. 89-107.

[62] Kumlik Emil 57.; Kacziány Géza 50.; Kempen 138.

[63] Kumlik Emil 44-55.; Kacziány Géza 50-52.; Kempen 139.; Bona Gábor: Haynau első áldozata. História, 1983/4. 17-19.; Bona Gábor 1987. 233.; Bona Gábor: Kossuth Lajos kapitányai. Budapest, 1988. (a továbbiakban: Bona Gábor 1988.) 234.; Rabár Ferenc: Lipótvár ostroma 1848-1849-ben. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban: HK) 1988. 381-383.

[64] HL 1848-49. 32/243. Közli Hermann Róbert: Győr város és megye hadtörténete 1848-49-ben. Győr, 1998. 287-288.

[65] F. Kiss Erzsébet 81.; Pap Dénes: Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez 1848-1849. Pest, 1869. II. k. 495-496.

bolondnak tartották. Ő kegyetlenkedési hajlama után ítélve, egyetlen egy fogolynak sem fog megkegyelmezni, hanem valamennyit megöletni."[66]

Hadbírósági ítélettel még további hat személyt végeztek ki Pozsonyban. Június 18-án felakasztották Rázga Pált, a pozsonyi evangélikus egyház hitszónokát. Rázga bűne az volt, hogy 1848 októberében, a schwechati csata előtt több nyilvános beszédben biztatta a pozsonyi nemzetőrséget a harcra, illetve tagja volt annak a bizottmánynak, amely Újházi László kormánybiztos megbízásából átvizsgálta a Pozsonyba érkező leveleket. Esete annyiban rokon Mednyánszkyéval és Gruberével, hogy őt is 1849 áprilisa előtti cselekedeteiért ítélték halálra, s az ő ítéletét is Haynau kinevezése után hajtották végre.[67]

Mészáros Dániel sopornyai lelkészt július 14-én azért lőtték főbe, mert megtalálták nála Kossuth néhány proklamációját, s mert azzal vádolták, hogy híveit fegyveres felkelésre izgatta.[68] Stift József sarluskai földbirtokost július 20-án azért végezték ki, mert a hónap folyamán több forradalmi kiáltványt adott át kihirdetésre a nagyrippényi plébánosnak, a jegyzőnek pedig megparancsolta, hogy sürgesse az újoncállítást; ezenkívül kitűzette a magyar nemzeti zászlót.[69]

Treksler Ferenc tardoskeddi jegyzőt, Bugyik József és Tóth József földműveseket pedig azért lőtték főbe július 23-án, mert még 1849. január 22-én több társukkal együtt feltartóztattak és lefegyvereztek egy öt főből álló cs. kir. járőrt. Velük együtt Pozsonyban összesen 13 személyt végeztek ki 1849-ben.[70]

A magyar szabadságharc vértanúi között kell számon tartanunk azt a tizenhárom huszárt is, akiket ugyan nem Magyarországon, azonban egyértelműen a szabadságharc támogatásáért végeztek ki. A külföldön szolgáló huszárezredek katonái 1848 őszétől kezdve minden módon igyekeztek hazajutni az ország védelmére. A kisebb-nagyobb csapatokban útnak induló huszárok sokszor súlyos harcok árán küzdötték ki a hazajutást, s némelyik csapat óriási veszteségeket szenvedett. Különösen a Cschországban állomásozó jászkunsági kiegészítésű 12. (Nádor) huszárezred katonáinak volt nehéz dolguk. A fogságba esett huszárok ellen azonban egyelőre nem alkalmaztak súlyosabb rendszabályokat. Az ezred maradékát 1849 májusában Ausztrián át az olasz hadszíntérre irányították. Linz környékére érve azonban a huszárok, közel lévén a magyar határ, úgy döntöttek, hogy még egyszer megpróbálják a hazajutást. Először június 4-én Udvardy Ferenc őrmester vezetésével Losensleiten faluból indult haza 98 huszár, ezek június 8-án Pinkafő környékén értek magyar területre. Június 10-én Trieben városából Gyökeres András és Kőmíves János vezetésével 108 huszár indult haza. Ekkorra azonban a cs. kir. csapatok – Udvardyék szökése miatt – szoros határzárat létesítettek. Így aztán a csapat több kisebb összecsökközés után június 11-én kénytelen volt megadni magát. Június 12-én Althofenből egy újabb század szökött meg Szokolay János őrmester vezetésével, de 13-án egy Gams környékén vívott ütközet után ők is fogságba estek.

Laval Nugent gróf, táborszernagy, a cs. kir. II. tartalék hadtest parancsnoka szigorú fellépést kívánt a huszárok ellen, a grazi főhadparancsnokság hadbírái viszont azzal érveltek, hogy a huszárokat nem lehet rögtönítélő bíróság elé állítani és megtizedelni, mert a főhadparancsnokság területén nincs hadiállapot, s mert nem lehet megállapítani, hogy szökés közben melyikük használt fegyvert. Nugent erre a hadügyminisztériumhoz fordult, amely megtalálta a megoldást a huszárok megbüntetésére.

---

[66] MOL H 2. Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány és Kormányzóelnökség iratai. (a továbbiakban: OHB) 1849:8592. Közli Steier Lajos I. 130-132. és Deák Imre: 1848, ahogy a kortársak látták. A szabadságharc története levelekben. Budapest, é. n. 1942. 380-381.

[67] Kumlik Emil 70-88.; Kacziány Géza 52-53.; Kempen 141.

[68] Kumlik Emil 89-91.; Kacziány Géza 54.; Kempen 144.; Farkas Gábor 1978. 256. tévesen soponyai (Fejér vm.) lelkészként tünteti fel Mészárost.

[69] Kumlik Emil 92-93.; Kacziány Géza 54-56.; Kempen 144.

[70] Kumlik Emil 94-95.; Kacziány Géza 56.

A hadügyminisztérium szerint az ezredparancsnok valószínűleg még az Itáliába indítás előtt kihirdette az ezredben az ostromállapotot. Ha ez megtörtént, akkor a helyi vonatkozások figyelembevétele nélkül a katonai törvényeket kell figyelembe venni. Ha mégsem hirdették volna ki az ostromállapotot, akkor a huszárokat felségsértésért kell elítélni, hiszen nyilvánvalóan azzal a szándékkal szöktek meg, hogy őfelsége, a császár csapatai ellen harcoljanak fegyveres kézzel. Így minden résztvevőt halálra kell ítélni.

A Bruck an der Murban összeült haditörvényszék előtt az első csoportból 79 fő került a vádlottak padjára. A hadbíróság mindegyiküket zendülés és hűtlenség miatt kötél általi halálra ítélte, de a megerősítés után csupán három tizedes halálos ítéletét tartotta fenn, a 76 huszár ítéletét tizedelésre enyhítette. Július 23-án újabb 29 huszár kapott kegyelmet, így három tizedest és négy huszárt ítéltek főbelövésre. Az utolsó pillanatban egy nős, többgyermekes huszár még kegyelmet kapott, s reggel 6 órakor hat főn hajtották végre az ítéletet. A másik csoportból július 5-én nyolc főt ítéltek halálra (köztük két, az első csoportba tartozó, sebesüléséből felépült, illetve időközben elfogott személyt), a legénységet pedig megtizedelésre. Végül a hadbíróság a tizedelésre ítélt legénységnek s további egy huszárnak kegyelmet adott. Július 6-án Marburgban 7 huszárt lőttek agyon.[71]

A Klapka komáromi kitörését követően Székesfehérvárott kitört felkelés elfojtása során fogták el Falkenhayn vezérőrnagy katonái Gáncs Pál, Havelka Ferenc, Hübner András, Kutzka Mihály, Uitz Ignác és Varga Mihály székesfehérvári lakosokat. A pesti hadbíróság ítélete alapján mindegyiküket fegyveres lázadásban való részvételért golyó általi halálra ítélték, s augusztus 14-én a pesti Újépület mögött főbe lőtték.[72] A fehérvári felkelés után, augusztus 13-án tartóztatták le Mezey József kajászószenpéteri jegyzőt, az ottani népfelkelők vezetőjét. Őt szintén Pesten, augusztus 22-én lőtték főbe.[73]

Közben Haynau folytatta a volt cs. kir. tisztek elleni bosszúhadjáratát is. Augusztus 20-án Temesvárott lőtték főbe Hruby Gyula őrnagyot, Görgei volt segédtisztjét,[74] majd 22-én Aradon felakasztották Ormai (Auffenberg) Norbert ezredest, a vadászezredek szervezőjét. Ormai 1848-ban Munkácsról szabadult politikai fogolyként, előbb Kossuth szárnysegéde, majd az 1. honvéd vadászezred szervezője, később valamennyi vadászezred felügyelője volt. A hadbíróság megállapította személyazonosságát, azt, hogy cs. kir. tiszt volt és a honvédseregben szolgált, majd halálra ítélték. Haynau hasonló eljárással akart végezni valamennyi volt honvédtiszttel.[75] Három nap múlva, augusztus 25-én a temesvári haditörvényszék ugyanígy ítélte halálra a temesvári csatában fogságba esett Murmann Sámuel nemzetőr őr-

---

[71] Rédvay István: Huszáraink hazatérése 1848/49-ben. Budapest, 1941. (a továbbiakban: Rédvay István) 101-107.; Ruisz Gyula 43-44.

[72] Kacziány Géza 73.; Kempen 148.; Rózsa – Spira 432.; Erdős Ferenc é. n. 55-56.; Erdős Ferenc 1978. 129-130.; Erdős Ferenc 1998. 264-265., 290.; Kuczka Péter: „Tudásom, lelkem szerves részévé vált..." (Családi dokumentumok 1848-49-ből). Árgus, 1998/2. 59-62.; Források Székesfehérvár történetéből I. Az 1848-49. évi forradalom és szabadságharc forrásai. Szerkesztette: Csurgai Horváth József, Hudi József, Kovács Eleonóra. Székesfehérvár, 1998. 436-438.; Spira György 660. (tévesen Kutzkót ír). – Kutzka és Hübner búcsúlevelét közli még Magony Imre: Székesfehérvár nemzetőrei 1848.-ban. Székesfehérvár, 1998. 98-100. és képmellékletek. Az ítéletet lásd HHStA Geheimakten (a továbbiakban: HHStA Geh.) Nachlaß Schwarzenberg (a továbbiakban: N. Schw.) Karton 13. Fasc. VIII. No. 402.

[73] Kacziány Géza 74.; Kempen 150.; Erdős Ferenc é. n. 55-56.; Erdős Ferenc 1978. 130.; Erdős Ferenc 1998. 265.; Spira György 660. Az ítéletet lásd HHStA Geh. N. Schw. Karton 13. Fasc. VIII. No. 402.

[74] Kacziány Géza 74.; Bona Gábor 1988. 273. Az ítéletet lásd HHStA Geh. N. Schw. Karton 13. Fasc. VIII. No. 399.; HM KEM 90.154.1.

[75] Katona Tamás I. 24-26.; Katona Tamás II. 62-64. és 69.; Bona Gábor 1987. 255-256.

nagyot, nyugalmazott cs. kir. főhadnagyot.[76] Az uralkodó augusztus 29-i részletes eljárásokat előíró rendelete azonban egyelőre megakadályozta az ilyen ítélkezés folytatását.[77]

A „kisebb" vétkek elkövetői ellen azonban továbbra is a már említett elrettentés szellemében folyt a megtorlás. Augusztus 27-én Pesten főbe lőtték Kantsur András szokolyai református lelkészt, mert egy gerillacsapat tagjai nála helyeztek el egy császári futártól elvett pénzes ládát.[78] Ugyanezen a napon hajtották végre a halálos ítéletet Schweitzer József nyomdászon, fegyverrejtegetésért.[79] Augusztus 30-án Fülöp György dunavecsei jegyzőt lőtték főbe, szintén fegyverrejtegetésért. (Fülöp 1849 tavaszán egyike volt a solti járásban kitört népfelkelés vezetőinek.[80])

Mint láttuk, 1849. augusztus végéig a megtorlás legszélsőségesebb módja, a halálbüntetés főleg a polgári lakosságot sújtotta. Elég volt egy „rossz" prédikáció a templomban, egy kormány- vagy kormánybiztosi rendelet kihirdetése a faluban; néhány érdeklődő szó egy cs. kir. katonához, s az illető máris a haditörvényszék vagy a rögtönítélő bíróság előtt találta magát. Különösen „veszélyeztetett" helyzetben voltak a falusi papok, jegyzők, tanítók, akikre a kormányrendeletek kihirdetésének feladata jutott. Közülük került ki a kivégzettek egyötöde. A többieket nagyobbrészt népfelkelésben való részvételért, fegyverrejtegetésért, cs. kir. katonák átállásra csábításáért végeztették ki. Nem tudjuk, hányan voltak azok a menekülő polgárok és katonák, akiket a déli és az erdélyi hadsereg felbomlása után a cs. kir. katonák üldözés közben agyonlőttek, vagy az irreguláris nemzetiségi csapatok agyonvertek. Bizonyára nem tévedünk, ha több száz főre becsüljük számukat.

Szeptember 7-én Streith Miklós vértesboglári plébánost lőtték agyon. Streithet és káplánját, König Mórt néhány helyi lakos jelentette fel. A vád az volt ellenük, hogy felolvasták és nyilvánosan megmagyarázták a templomban a függetlenségi nyilatkozatot, s a népet fegyveres felkelésre buzdították és fegyverhasználatra oktatták. Noha a vádak nagyobb része Königet érintette, az érdekében közbenjáró Streithet is letartóztatták; Königet 15 év várfogságra, Streithot pedig halálra ítélték.[81]

Szeptember 12-én Gábel Mátyás selmecbányai bányamestert lőtték főbe. Gábel egy kisebb gerillacsapat tagja volt, ennek feloszlása után hazament. A házkutatást végző cs. kir. katonák megtalálták fegyverét, illetve Kossuth-bankókból álló pénzét.[82]

Az eddigi történeti irodalom egyáltalán nem regisztrálta Szilva János és Vertike Gábor honvédek kivégzését. A haditörvényszéki ítélet és a korabeli források alapján nem egészen egyértelmű, hogy esetükben vértanúkról vagy köztörvényesekről van-e szó. Mindketten megszöktek az eszéki várból, s a Pécs környéki pincékben bujkáltak. Szeptember 25-én egy 9 szerezsánból álló járőr rajtuk ütött, ők azonban egy pincébe bújva a járőrt vezető tizedest

---

[76] Kacziány Géza 74.; Tatay Jenő: Adalékok Murmann Sámuel 1849-es temesvári vértanú életéhez. Soproni Szemle, 1985. 264-267.; Bona Gábor 1987. 247. Az ítéletet lásd HHStA Geh. N. Schw. Karton 13. Fasc. VIII. No. 399.; HM KEM 90.154.1.

[77] Közli Katona Tamás II. 79-80.

[78] Kacziány Géza 78.; Kempen 150.; Spira György 660-661.

[79] Rózsa – Spira 457.; Kacziány Géza 78.; Kempen 150.; Spira György 660-661.

[80] Kacziány Géza 78-80.; Spira György 661.; Kossuth Lajos összes munkái. XIV. kötet. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. II. Sajtó alá rendezte Barta István. Budapest, 1953. 418-419.; MOL OHB 1849:1866.

[81] Ambrus József 42-48.; Kacziány Géza 82-84.; Koller János 229.; Kempen 152.; Spira György 666. Az ítéletet lásd HHStA Geh. N. Schw. Karton 13. Fasc. VIII. No. 402. – Tóth Sándor: A szabadságharcot követő megtorlás Szabolcs megyében. Szabolcs – Szatmár – Beregi Szemle, 1999. 3. 342. a Szabolcs megyei Polgár plébánosának teszi meg Streithet.

[82] Kacziány Géza 84.; Spira György 666-667. Az ítéletet lásd HHStA Geh. N. Schw. Karton 13. Fasc. VIII. No. 402. A pesti kivégzésekre általában lásd még Friedreich Endre: Gróf Batthyány Lajos utolsó napjai. Századok, 1927. (a továbbiakban: Friedreich Endre) 121.

agyonlőtték, másik négy főt megsebesítettek. Erre a többiek rájuk gyújtották a pincét, mire megadták magukat. Október 2-án Pécsett lőtték főbe őket.[83]

Október 6-án aztán kezdetét vette a politikai és katonai elit elleni megtorlás. Ezen a napon Pesten főbe lőtték Batthyány Lajos grófot, az első független felelős magyar kormány miniszterelnökét, Fekete Imre gerillaszázadost, s ugyanezen a napon Aradon a honvédsereg három tábornokát és egy ezredesét, kilenc tábornokot pedig felakasztottak. A dátum kiválasztása nem volt véletlen: 1848-ban a bécsi forradalmi nép ezen a napon végzett Theodor Baillet de Latour táborszernagy, cs. kir. hadügyminiszterrel. Márpedig a bécsi kormánykörök meg voltak győződve arról, hogy a bécsi forradalmat és Latour halálát a magyarok, köztük Batthyány titkos akciói okozták.

Batthyány pere és kivégzése az 1849. évi justizmordok tipikus példája. A volt miniszterelnök 1848. október 5-én éjjel hagyta el Bécset, s ment Sopronba. Október 10-én csatlakozott a Vas megyei nemzetőrség és népfelkelés csapataihoz, hogy részt vegyen a megyén átvonuló horvát csapatok elleni hadműveletekben. Erre azonban nem került sor, mert 11-én Hegyfalunál kificamította a karját. Rövidesen lemondott képviselőségéről, december elején azonban a sárvári kerületben újjáválasztották. December 31-én részt vett az országgyűlés zárt, majd nyílt ülésén, s ő javasolta, hogy küldjenek békekövetséget Windisch-Grätzhez. Ő maga is ott volt a küldöttség soraiban, azonban a cs. kir. fővezér őt nem volt hajlandó fogadni. A bicskei főhadiszálláson már ekkor szóba került, hogy Batthyányt le kellene tartóztatni. Miután a cs. kir. csapatok elfoglalták a fővárost, 1849. január 8-án Windisch-Grätz utasítására letartóztatták, majd perbe fogták Batthyányt.

A per célja elsősorban az volt, hogy Batthyányra rábizonyítsák a bécsi forradalomban való bűnrészességet. A vádirat első változatában vádként szerepelt a külhatalmakkal (Franciaország, frankfurti német parlament) történő kapcsolatfelvétel, a horvátokkal és az osztrák kormánnyal való megegyezés elmulasztása, reguláris cs. kir. csapatoknak zászlójuktól való elbocsátása, az uralkodói jóváhagyás nélküli 1848. szeptemberi honvédújoncozás és papírpénz-kibocsátás, valamint a Jellačić elleni népfelkelés szervezése; a Batthyány lemondása utáni időszakból a cs. kir. csapatokkal szembeni ellenállás és a törvénytelennek tekintett országgyűlésre való visszatérés. A vádak képtelenségét az adta, hogy többségük az 1848. október 3-i manifesztum kibocsátása előtti időszakra esett; illetve hogy Batthyány ténylegesen nem szállt szembe Jellačić hazavonuló – hordaszerű – cs. kir. csapataival, hiszen október 11-én balesetet szenvedett. Februárra kiderült, hogy Bécsben nem találtak érdemi dokumentumot, ami Batthyány bűnösségét igazolná. A Leuzendorf hadbíró által 1849 április-májusában Bécsben végzett újabb kutatások sem jártak eredménnyel. Ugyanakkor valószínűsíthető, hogy Schwarzenberg miniszterelnök érzékeltette vele: az ügy politikai szempontból nagy fontosságú. A hadbíró június 13-i előterjesztésében kifejtette, hogy Batthyány ellen az október 3-a előtti vádak ügyében a hadbíróság nem illetékes; a katonai fellebbviteli törvényszék azonban úgy határozott, hogy a Batthyány elleni vádakat egyetlen eljárás keretében, csak a főbb pontokra szorítkozva kell vizsgálni, hiszen a vádlott tevékenysége összefüggő egészet alkot. Június 24-én pedig az osztrák minisztertanács arra a kérdésre, hogy ha Batthyányt esetleg halálra ítélnék, végrehajtsák-e az ítéletet, úgy döntött, hogy a főbűnösöknek el kell nyerniük büntetésüket.

Batthyány védekezését nagyban megnehezítette az a tény, hogy a cs. kir. hatóságok nem voltak hajlandók szabadlábra helyezni; nem egyeztek bele abba, hogy védelmét Deák Ferenc lássa el; s megakadályozták István nádor tanúságtételét is. A volt miniszterelnököt előbb Budán, majd – a főváros kiürítése után – Olmützben hallgatták ki. Batthyány jól és szellemes-

[83] Náray – Bezerédy 200. Az ítéletet lásd MOL 1848-49. és emigr. nyomt. d. sz. Ismerteti A szabadságharc emlékei Zalában 1848-1849. Szerkesztette: Béres Katalin. 2., javított, bővített kiadás. Zalaegerszeg, 1999. 201. – Korábbi munkáimban tévesen azt állítottam, hogy az ítéletet október 6-án hajtották végre.

sen védekezett, s azt bizonygatta, hogy az ország veszélyeztetett helyzetében nemigen cselekedhetett másként; s hogy ő, mint miniszterelnök, köteles volt az áprilisi törvények értelmében eljárni.

A hadbíró augusztus 29-ére készült el a vádirattal. Eszerint Batthyány a bankjegykibocsátással, a szentesítés nélküli újoncállítással és a külhatalmakkal történő kapcsolatfelvétellel beavatkozott a felségjogokba. Vádolta még a horvátokkal való kiegyezés elmulasztásával, valamint azzal, hogy nem akadályozta meg minisztertársainak Bécsel szembeni ellenséges intézkedéseit. Miniszterelnöki lemondása után bűnösnek mondta az október 6-i forradalom előidézésében játszott szerepe, a Vas megyei népfelkelésben való részvétele, az október 15-e előtt Bezerédj Istvánhoz intézett hegyfalvi levél felségsértő kitételei, valamint az országgyűlésre való visszatérése miatt. A hadbíró szerint ezek a cselekedetek önmagukban, de még inkább összefüggésükben kimerítették a felségárulás fogalmát. Ezért a hadbíróság Batthyányt augusztus 30-án az ő előterjesztésére felségárulásért egyhangúlag teljes vagyonelkobzásra és kötél általi halálra ítélte. Ugyanezen a napon viszont a hadbíró rendkívül jól megindokolt kegyelmi kérvényt terjesztett elő, amelyet a hadbíróság hasonlóan egyöntetűen támogatott. Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy Bécsben közölték Leuzendorffal: Batthyány elítélése politikai szükségszerűség, ugyanakkor a súlyos ítéletet uralkodói kegyelem fogja követni.

Erre a minisztertanács augusztus 31-i határozata alapján meg is lett volna a lehetőség. E határozat ugyanis arra utasította volna Haynaut, hogy a halálos ítéleteket végrehajtás előtt jóváhagyásra terjessze fel a minisztertanácshoz. Azonban Ferenc József augusztus 29-i utasítása ezzel ellentétes módon, az ítéletek végrehajtása utáni utólagos bejelentésre kötelezte a cs. kir. fővezért. Ennek következtében Haynau pozíciója megerősödött, s így elérte, hogy Batthyányt és a többi foglyot szállítsák Pestre. Schwarzenberg örömmel láthatta, hogy így a politikai vezetés s maga a császár is mentesül Batthyány elítéltetésének ódiumától. Haynaunak pedig esze ágában sem volt megkegyelmezni. Október 3-án elrendelte az ítélet késedelem nélküli végrehajtását, majd úgy módosította, hogy az ítéletet október 6-án hajtsák végre.

Batthyány nem félt a haláltól, de az akasztást megalázónak tartotta. Ezért a felesége által becsempészett tőrrel a kivégzés előtti éjszakán felmetszette a nyaki ütőereit. Ám a tőr nem volt elég hosszú és elég éles, s Batthyány csupán súlyos vérveszteséget szenvedett, de életben maradt. A pest-budai katonai kerület parancsnoka, Kempen altábornagy tudta, hogy Batthyány felakasztása ilyen körülmények között lehetetlen, de az ítélet végrehajtását sem akarta elhalasztani. Ezért úgy döntött, hogy agyonlöveti Batthyányt. A grófot, aki a súlyos vérveszteségtől még mindig tántorgott, ketten kísérték. A kivégzőosztag előtt fél térdre ereszkedett. „Éljen a haza! Rajta, vadászok" – kiáltotta.[84]

Batthyányval egy napon végezték ki Pesten Fekete Imre gerillaszázadost. Az ő ítélete is kötélre szólt, azonban az ítéleti jegyzőkönyv szerint őt is főbe lőtték. Bűne az volt, hogy elfogott egy cs. kir. futárt, elvette tőle az iratokat, majd szabadon engedte.[85]

Haynau már augusztus 25-én megbízta Karl Ernst törzshadbírót az Aradra érkezett honvédtisztek elleni vizsgálatok megkezdésével, azonban a gyorsított eljárással történő végrehajtást a minisztertanács augusztus 20-i határozata megakadályozta.[86] Haynau augusztus 31-én – Ferenc József augusztus 29-i utasítását véve – négy kategóriába sorolta a hadbírósági eljárás alá vonandókat: 1.) a magyar hadsereg tábornokai, 2.) az OHB és a Szemere-

[84] Batthyány perére lásd Károlyi I-II.; Batthyány Lajos főbenjáró pöre. Szerkesztette: Urbán Aladár. Fordította: Kurucz György. Budapest, 1991. (a továbbiakban: Urbán Aladár 1991.) A kivégzésre lásd még Friedreich Endre 133-148.

[85] Bona Gábor 1988. 686.; Friedreich Endre 133.; Spira György 675. – A votum informativumot és az ítéletet lásd HHStA Geh. N. Schw. Karton 13. Fasc. VIII. No. 402. – Kacziány Géza 82. és 98. külön említi Fekete Ferencet és Imrét; az előbbi kivégeztetését szeptember 4-ére teszi. E kivégzésnek azonban semmi nyoma. – Spira György érzékelte, hogy Kacziány tévesen írja ügyvédnek Feketét, de nem vette észre, hogy Fekete Ferenc és Imre ugyanaz a személy. 666. és 675.

[86] Mindkettőt közli Katona Tamás II. 54-55. és 75-76.

kormány tagjai, az 1849. április 14-i trónfosztási határozatban részt vevő képviselők, illetve a kormánybiztosok, 3.) a honvédseregben szolgált volt cs. kir. tisztek, 4.) mindazon tisztek, polgári hivatalnokok és papok, akik 1849. április 14-e után a magyar kormány érdekében kiemelkedő tevékenységet fejtettek ki. A kategorizálás azért is érdekes, mert I. Ferenc József császár augusztus 29-i utasításában az 1. és 2. kategóriák fordított sorrendben szerepeltek. „Szorgalmától, körültekintésétől és energiájától várom ezeknek az eljárásoknak a meggyorsítását és mihamarabb való befejezését; külön kötelességévé teszem, hogy tekintsen el minden haszontalan és időt rabló formaságtól, és csak a mostani rendkívüli haditörvényszék számára kiadott különleges utasításokat tartsa szem előtt a haditörvényszéki vizsgálatok során". A meghozott ítéleteket esetről esetre kellett megerősítésre felterjeszteni.[87]

Haynau valószínűleg azért „cserélte fel" a két kategóriát, mert a Szemere-kormány tagjaiból – Aulich Lajos hadügyminisztert, tábornokot nem számítva – mindössze ketten (Csány László és Duschek Ferenc), az OHB tagjai közül is csak ketten (Perényi Zsigmond, Nyáry Pál) kerültek ekkor a cs. kir. hadsereg kezére. Haynaut külön dühítette, hogy az oroszok kegyelmet kértek a tiszteknek.

Az eljárások 1849. augusztus 25-én Kiss Ernő altábornagynak, volt cs. kir. ezredesnek a perével kezdődtek meg. Kiss 1849. január eleje óta nem teljesített fegyveres szolgálatot, viszont ő volt a legmagasabb rangú olyan fogságba esett cs. kir. tiszt, aki mindvégig kitartott a magyar oldalon.[88]

Másnap, augusztus 26-án kezdődött meg Aulich Lajos, Damjanich János, Dessewffy Arisztid, Knezić Károly, Láhner György, Leiningen-Westerburg Károly gróf, Nagysándor József, Poeltenberg Ernő, Schweidel József, Török Ignác vezérőrnagyok és Lázár Vilmos ezredes pere. Közülük a legmagasabb rangot (alezredes) ketten, Aulich Lajos és Török Ignác viselték a cs. kir. hadseregben, a legalacsonyabbat pedig Lázár Vilmos, aki rangjának megtartása nélkül kilépett hadnagy volt. Lázár „véletlenül" került ebbe a csoportba, hiszen nem volt tábornok. Ezredesi kinevezését is augusztus 13-a után Bemtől kapta, s ebben a rangjában egyetlen ténykedése az volt, hogy a IX-X. hadtestek maradványaival letette a fegyvert a cs. kir. csapatok előtt. Mivel azonban a végnapokban önálló seregtestet vezényelt, őt is a tábornokok közé sorolták.[89]

Külön, 1849. szeptember 3-án kezdte el tárgyalni a hadbíróság Vécsey Károly gróf vezérőrnagy, volt cs. kir. őrnagy ügyét. Vécsey hat nappal a többiek után, Nagyváradon adta meg magát az oroszoknak (hadteste Borosjenőnél tette le a fegyvert), s némi késéssel adták át a cs. kir. hatóságoknak. Az ő ügyét valószínűleg azért is kezelték külön, mert Ferenc József főhadsegédje, Karl Grünne gróf erre biztathatta Haynaut. Grünne Vécsey halálos ellensége volt, s augusztus 25-én ő hozta az osztrák minisztertanács határozatát Haynaunak, amely szerint a tábornokok és más volt cs. kir. tisztek ellen részletes eljárásokat kell lefolytatni.[90]

Az osztrák hadbíróságok szervezete szerint a teljes hadbíróságnak tizennégy tagja volt: két-két közvitéz, tizedes, őrmester, hadnagy, százados, őrnagy, egy tábornok vagy magasabb rangú törzstiszt mint elnök, és a hadbíró. Minél magasabb rangú volt a vádlott, annál magasabb rangú volt a hadbíróság elnöke, s annál magasabb rangúak voltak a hadbíróság tagjai is. Jogi végzettséggel csak a hadbíró rendelkezett. Ő képviselte egy személyben a vádat és a védelmet, s ő látta el a tárgyalásvezetői teendőket is. Gyakorlatilag a hadbíró hozta a per végén az ítéletet. A tárgyalásvezetői előterjesztés (votum informativum) végén megírta, milyen súlyosbító és enyhítő körülmények állnak fenn a vádlott esetében, s ennek alapján milyen ítélettel kell sújtani. Az ítéletet meghozó haditörvényszéki tárgyaláson a hadbíróság tagjai

[87] Katona Tamás II. 81-82.
[88] A peranyagot közli Katona Tamás II. 83-111.
[89] A peranyagot közli Katona Tamás II. 126-225.
[90] A peranyagot közli Katona Tamás II. 112-125.

rövid tanácskozás után párosával (rendfokozatonként alulról felfelé haladva) jegyzőkönyvbe mondták ítéletüket. Ez általában megegyezett a hadbíró által javasolt büntetéssel.[91]

Az aradi hadbíróság által lefolytatott első perek (így a tábornokok elleni eljárások) ugyan részletesebbek voltak például az Ormai ezredes elleni rögtönítélő eljárásnál, de lényegében csak a vádlottak vallomásaira, illetve az általuk benyújtott dokumentumokra (kinevezések, bizonyítványok, magán- és hivatalos levelek) támaszkodtak. A későbbi perek során gyakran előfordult, hogy a vádlott többoldalas előzetes írásbeli vallomást nyújtott be a hadbíróság-hoz, s kérte mentő- vagy igazolótanúk kihallgatását is. 1849. október végétől már ilyen részletesebb eljárásokkal találkozunk (ilyet folytattak le például két másik, később kézre került tábornok: Gyulai Gaál Miklós és Pikéthy Gusztáv ellen is), de október végéig a gyorsaság volt az elsődleges követelmény.[92] Az eljárások során természetesen nem szó szerint vették jegyzőkönyvbe az elhangzottakat, hanem a tárgyalásvezető hadbíró vezette őket vagy mondta tollba azokat. Így a tárgyalás hangulata és tényleges lefolyása nem, csupán tárgysorozata állapítható meg belőlük.[93]

A kihallgatás általánosságban (ad generalia) a személyi adatok közlésével kezdődött. Ezek a következők voltak: név, születési hely, életkor, vallás, családi állapot, a cs. kir. hadseregben való szolgálat kezdete, az alakulatok, amelyben szolgált, az elért legmagasabb rang, nyilatkozat, hogy megesküdött-e a hadicikkekre, s állt-e hadbíróság előtt, végül a magyar hadseregben elért legmagasabb rang. (A cs. kir. hatóságok nem ismerték el a magyar hadseregben elért rangokat, de a cselekmény súlyosságának megítélésénél figyelembe vették.)

A vádlottak természetesen igyekeztek mindent megtenni, hogy cselekedeteik súlyát csökkentsék, s ezért vallomásaikban nagy teret szenteltek a magyar hatóságokkal szembeni konfliktusaiknak, s a magyar hadseregből való távozásuk akadályául szolgáló tényezők ecsetelésének.

A vádlottaknál két határnapot vettek figyelembe. Egyrészt 1848. október 3-át, tehát annak a királyi manifesztumnak a kibocsátását, amely feloszlatta a magyar országgyűlést, törvénytelennek minősítette Kossuth és társai tevékenységét, az országot a haditörvények alá helyezte és Jellačićot nevezte ki teljhatalmú királyi biztossá. A haditörvényszék természetesen némi „rátartással" kezelte ezt a határnapot: a Délvidéken szolgáló tiszteknél 1848. október 10-étől számították azt az időpontot, amikortól fegyveres lázadásban való részvétellel vádolták őket. (A temesvári várőrség és főhadparancsnokság ugyanis ezen a napon hirdette ki az október 3-i manifesztumot.) A feldunai hadseregben szolgálóknál Windisch-Grätz október 17-i felszólítását, illetve az október 30-i schwechati csatát tekintették kiindulási időpontnak.

A második dátum 1849. április 14., a magyar függetlenség kimondásának és a Habsburg-Lotharingiai-uralkodóház trónfosztásának napja volt. Azok a tisztek, akik ezt követően szolgáltak, felségsértés bűntettében voltak elmarasztalhatók. A bíróság itt is engedett némi „türelmi időt". Gáspár András, aki 1849. április 24-én köszönt le a hadtestparancsnokságról és kért betegszabadságot, csupán fegyveres lázadás bűntettében marasztalták el.

Kiss Ernőt először augusztus 25-én, majd szeptember 10-én és 16-án hallgatták ki. Kiss ez utóbbiakon beszélt 1849. június 29-i komáromi küldetéséről. Szeptember 18-án utólagos beadványt nyújtott be, amelyben néhány vádponttal kapcsolatban fejtette ki mentségét. Ernst szeptember 21-én készült el a tárgyalásvezetői előterjesztéssel, s a bíróság még aznap meghozta az ítéletet, amely Kiss rangjától és rendjeleitől való megfosztására, lőpor és golyó általi halálra, valamint teljes vagyonelkobzásra szólt.

Vécsey Károly kihallgatására szeptember 3-án, majd 16-án került sor. Az ő eljárása épült a legnagyobb dokumentumanyagra: 83 iratát csatolták a jegyzőkönyvhöz. Második kihall-

[91] Katona Tamás I. 29.

[92] Gaál perére lásd Szarka Lajos: A tábornok bére. Hévíz, 1997. 121-135.

[93] Katona Tamás II. 29., 40.

gatása idején külön kitért 1849. januári nagybecskereki ténykedésére, amikor 65 tisztet bocsátott el a bácskai hadtestből, illetve 1849. áprilisi, Bemmel támadt összeütközésére. Ernst az ő votum informativumával is 21-én készült el, s a hadbíróság még aznap meghozta az ítéletet: rangfosztás, kötél általi halál, teljes vagyonelkobzás és – egyedüliként a tábornokok közül – kamarási méltóságától való megfosztás.

A nagy perben a tárgyalás első napján öt személyt: Aulich Lajost, Poeltenberg Ernőt, Láhner Györgyöt, Török Ignácot és Gáspár Andrást hallgatták ki. Poeltenberg volt a második közöttük. A vádlottak kihallgatásának sorrendjében semmilyen törvényszerűséget nem figyelhetünk meg: két cs. kir. alezredes (Aulich és Török) és egy őrnagy (Láhner) mellett két kapitánnyal, azaz lovassági századossal (Poeltenberg és Gáspár) találkozunk. Közülük ketten szolgáltak a gyalogságnál (Aulich és Láhner), egyikük a mérnökkarnál (Török) és ketten a lovasságnál (Poeltenberg és Gáspár). Láhner kivételével mindannyian voltak hadtestparancsnokok. Másnap, augusztus 27-én került sorra Nagysándor József, Lenkey János, Schweidel József, Knezić Károly, Leiningen-Westerburg Károly és Dessewffy Arisztid. A kihallgatottak között volt két nyugállományú százados (Nagysándor, Dessewffy), három aktív százados (Lenkey, Knezić, Leiningen) és egy őrnagy (Schweidel). Közülük csupán Knezić szolgált a gyalogságnál; Schweidel kivételével hosszabb-rövidebb ideig mindannyian szolgáltak hadtestparancsnokként. Augusztus 28-án Lázár Vilmost és Damjanich Jánost hallgatták ki, Lázár nyugalmazott gyalogsági hadnagy, Damjanich aktív gyalogsági százados volt. Lázár csak a szabadságharc utolsó napjaiban volt a IX. hadtest maradványainak parancsnoka.

A vádlottak általános és részletes kihallgatásának első fordulója augusztus 28-án ért véget, s az újabb részletes kihallgatásokkal csak szeptember 12-én folytatódott, s szeptember 15-éig tartott. Ezeken többnyire arról faggatták őket, hogy miért maradtak meg a magyar hadseregben az október 3-i manifesztum, illetve a Függetlenségi Nyilatkozat után. Láhnertől és Damjanichtól a magyar kormány külföldi fegyverbeszerzéseiről, Poeltenbergtől egy, 1849. június 14-én Schlikhez intézett átiratának indokairól, Nagysándortól és Leiningentől Buda bevételéről, az olasz legénységű 23. (Ceccopieri) gyalogezredi zászlóalj állítólagos árulásáról, Lenkeytől 1848. májusi szökéséről, Schweideltől városparancsnoki tevékenységéről érdeklődtek. Szeptember 15-17-e között Lenkey, Poeltenberg, Schweidel, Dessewffy, Láhner, Leiningen, Nagysándor adtak be utólagos, kiegészítő beadványt vallomásukhoz. Ezek többnyire a második kihallgatáshoz kapcsolódtak. Leiningen például részletesen cáfolta azt a sajtóban megjelent vádat, hogy Buda bevételénél osztrák hadifoglyokat mészároltatott volna le.[94] A vádlottak igyekeztek megerősíteni egymás védekezését: Nagysándor és Damjanich tanúsította, hogy Gáspár nem szolgált a trónfosztás után; s szintén Damjanich erősítette meg, hogy Lázár legfeljebb alezredes lehetett, Schweidel pedig nem teljesített fegyveres szolgálatot. Egyetlen kivételről tudunk: Knezić azzal vádolta Vécseyt, hogy agyonlövetéssel fenyegette meg őt, amikor 1849 januárjában el akarta hagyni a magyar szolgálatot.[95]

Noha Kiss és Vécsey pere már szeptember 21-én befejeződött, az ítéletről a többiek nem tudtak, hiszen azokat a vádlott távollétében hozták meg. A vádlottakat – ha nem is hermetikusan – de igyekeztek elzárni egymástól. Az ok valószínűleg az lehetett, hogy így akadályozzák meg a vallomások egyeztetését. Így csak szeptember 26-án, a felvett vallomások felolvasásakor és ismételt hitelesítésekor találkoztak.[96]

Újabb tizenegy nap kellett ahhoz, hogy Ernst elkészüljön a tárgyalásvezetői előterjesztéssel (votum informativum). Ernst röviden összefoglalta a vallomásoknak a vádlottakat terhelő adatait, illetve a mentségükre felhozottakat. Megállapította, hogy – Gáspár András kivételével – valamennyi vádlott „csatlakozott a lázadó hadseregben való szolgálattételével a királyi hatalom fenntartása és a rend és nyugalom helyreállítása céljából Magyarországra be-

[94] Katona Tamás II. 191.
[95] Katona Tamás II: 117. és 148.
[96] Katona Tamás I. 193. (Schweidel József naplója.)

vonuló cs. kir. hadsereg elleni, a magyar lázadó kormány által elrendelt erőszakos ellenálláshoz", s valamennyien harcoltak „az április 14-i debreceni országgyűlési határozatok végrehajtásáért, Magyarországnak a császárságtól való elszakadásáért és az uralkodóház kizárásáért, s ezáltal ezeket a határozatokat tettleg elismerték". Ezzel megvolt a jogalap ahhoz, hogy a felségsértés bűntettével vádolják őket. Ennek alapján Aulichot, Törököt, Láhnert, Poeltenberget, Nagysándort, Dessewffyt, Knezićet, Leiningent és Damjanichot rangjuktól, illetve nyugdíjuktól történő megfosztásra, s Lázárral együtt vagyonelkobzásra és kötél általi halálra, Schweidelt rangfosztásra, vagyonelkobzásra és golyó általi halálra, Gáspárt pedig rangjától és rendjelétől való megfosztásra, valamint 10 évi várfogságra javasolta büntetni. Lenkey esetében az ítélethozatalt felfüggesztették, mert a vádlotton az elmezavar jelei mutatkoztak.

Koncepciós per volt-e az aradi vértanúk elleni eljárás? Nem tekinthető annak 20. századi értelemben, hiszen a vádlottakat nem vádolták el nem követett cselekedetekkel. Erre halvány kísérletet csak Leiningen-Westerburg Károly esetében tettek, akit azzal vádoltak, hogy Buda bevételénél magukat megadó cs. kir. tiszteket lövetett agyon. Leiningen azonban megcáfolta ezt, s így a vádiratban már nem is szerepelt.

Koncepciósnak tekinthető viszont a per két szempontból. Egyrészt, az ítéletek már az eljárás előtt készen álltak. Mint láttuk, Haynau eredeti szándéka az volt, hogy a magukat megadó volt cs. kir. tiszteket gyorsított eljárással azonosítja, halálra ítélteti és kivégeztetni. Ettől csak az augusztus 20-i minisztertanácsi határozat kézhezvétele után volt kénytelen elállni. De továbbra is ragaszkodott a szigorú büntetésekhez, s I. Ferenc József – amint láttuk – felhatalmazta arra, hogy a halálos ítéleteket csak végrehajtásuk után jelentse neki.

A másik elem az ítéletek jogi megalapozottsága volt. Az október 3-i manifesztum ugyanis a magyar közjog szempontjából törvénytelen volt. Formailag azért, mert nem szerepelt rajta a felelős magyar miniszter ellenjegyzése. Tartalmilag pedig azért, mert az uralkodónak az éves költségvetés elfogadása előtt nem volt joga feloszlatni a parlamentet. A manifesztumra való hivatkozás azért is kétséges volt, mert Jellačić lényegében nem töltötte be a királyi biztosi tisztet, tehát egy rendelkezéseit tekintve törvénytelen, illetve meg nem valósult manifesztum volt a fegyveres lázadás vádjának legfőbb alapja. Ugyanez mondható el a többi, hivatkozott uralkodói kéziratokról és fővezéri rendeletekről is. Kiss Ernő azzal védekezett, hogy az október 3-i manifesztum kibocsátása után két héttel az uralkodó még a magyar hadügyminisztérium által felterjesztett kinevezéseket erősített meg, s ezzel elismerte a minisztérium törvényességét. Erre Ernst törzshadbíró is csak annyit tudott mondani, hogy a vádlott „a dolgok katonai szempontból való megítélésével védekezik". Ami már csak azért is groteszk volt, mert a cs. kir. hadsereg tisztjeit feletteseik mindig is igyekeztek távol tartani a politikától, s most azt kérték számon rajtuk, hogy egy közjogi-politikai szempontból tisztázatlan és kétes helyzetben nem találták el és nem találták ki az uralkodó akaratát.

A felségsértés vádja ugyanilyen kétes alapokra épült. I. Ferenc József ugyanis nem volt magyar király, hiszen nem koronáztatta meg magát, nem adott ki koronázási hitlevelet, nem esküdött meg az ország törvényeire. V. Ferdinánd 1848. december 2-i lemondása után a magyar trón jogilag üres volt. A meg nem koronázott uralkodó trónbitorlónak minősült, s így a tábornokok – ha voltak is kételyeik a trónfosztás célszerűségével kapcsolatban – jogi szempontból indokoltnak tekinthették azt, hogy továbbra is a magyar oldalon harcoljanak.

Az ítéletekben tehát nemcsak a győztes hatalom kíméletlensége fejeződött ki. Kifejeződött bennük az alkotmányosság két eltérő értelmezése is. A birodalmi logika szerint az alkotmány az uralkodó adománya, amelyet az bármikor visszavehet. Azaz az Isten kegyelméből uralkodó személy nincs alávetve az alkotmányosság földi játékszabályainak. A magyar értelmezés az alkotmányt szerződésként fogta fel: olyan okmányként, amely mindkét felet kötelezi, s amely csak a két fél kölcsönös beleegyezésével módosítható. A tábornokok tehát hiába érveltek azzal, hogy ők az uralkodó akaratából esküdtek fel a magyar alkotmányra. A hadbíróság – a birodalmi logikát követve – azt kérte számon rajtuk, hogy konfliktushelyzetben miért nem a szerződésszegő oldalára álltak. Az aradi vértanúk pere tehát nem csupán

jogi megalapozottságát tekintve volt koncepciósnak tekinthető per: az eltérő alkotmányértelmezési koncepciók pöre is volt.

A perek jogszerűsége igencsak kétséges, noha egy osztrák szerző a centenáriumra megjelent munkájában úgy véli, az elítélések menete korrekt volt, a szemtanúk kihallgatásában, a vádlottak vallomástételében stb. a legnagyobb pontosság uralkodott, minden önkényt és jogi csűrés-csavarást kínosan kerültek, s minden pert szigorú, azonban tiszta, formálisan támadhatatlan jog szerint vezettek. Igaz, ez a szerző is megjegyzi, hogy az iratok közt hiába keressük a győztes nagylelkű megbocsátásának jeleit.[97]

A vádlottakat szeptember 26-án délelőtt kilenc órára a haditörvényszék elé idézték, ismét felolvasták nekik vallomásaikat, s megkérdezték tőlük, megerősítik-e az elhangzottakat, s van-e még előadnivalójuk. Mindannyian megerősítették vallomásukat. A vallomások felolvasásával elment a délelőtt, s a tábornokoknak alkalmuk volt arra, hogy közben a folyosón beszélgessenek. „Ha ma vagy holnap felterjesztik a haditörvényszéki iratokat, 4-éig megtudhatjuk a határozatot – írta naplójába Schweidel József – Adja Isten, hogy kedvező legyen".[98] „Poeltenberg még mindig optimista – írta e napi feljegyzésében Leiningen-Westerburg Károly. – Bármily kevéssé tudom általtani magam az ítélet szigorúsága felől, mégis örvendek, hogy a pör közeledik eldöntéséhez".[99] Poeltenberg optimizmusáról Gáspár András emlékirata is tanúskodik: „Valahányszor alkalmunk volt egymásnak hírt adnunk, Poeltenberg mindig azt üzente, hogy ő beszélt a muszkákkal, nem lesz semmi baj, csak késlekednek".[100]

A vallomások felolvasása után a hadbíróság tagjai előtt, a vádlottak távollétében olvasták fel a csatolt iratokat, majd a votum informativumot. Ezt követően a bíróság tagjai tanácskozásra vonultak vissza, s aztán rendfokozat szerint diktálták jegyzőkönyve a javasolt ítéletet, amely megegyezett Ernst javaslatával. A vádlottakat kötél általi halálra ítélték, kivéve Schweidelt, akit lőpor és golyó általi halálra, és Gáspár Andrást, akit tízéves várfogságra.[101]

Az ítélet meghozatalát követően Ernst és Johann Moser ezredes, a hadbíróság elnöke kegyelmi felterjesztést írtak Haynauhoz. A felterjesztésben négy személyt, Lázár Vilmost, Dessewffyt, Schweidelt és Poeltenberget ajánlották Haynau kegyelmébe. Dessewffy és Lázár esetében arra hivatkoztak, hogy ők nem az oroszok, hanem a cs. kir. csapatok előtt tették le a fegyvert, emellett Lázár nem is tábornok, hanem csupán ezredes volt a magyar hadseregben, s csupán Dessewffyvel való kapcsolata miatt került a haditörvényszék elé. Schweidelnél arra hivatkoztak, hogy csupán Schwechatnál harcolt a cs. kir. csapatok ellen, azután pedig csupán adminisztratív beosztásokban szolgált. Végül Poeltenberg esetében kiemelték, hogy jól bánt azt osztrák hadifoglyokkal, s a kihallgatás alkalmával „eltévelyedése" miatt „sűrű könnyhullatással tanúsított megbánása", illetve korábbi tiltakozása az ellen, hogy ezredével Magyarországra jöjjön, szintén „arra készteti a legalázatosabban alulírottakat, hogy ezt a vádlottat is nagyméltóságod kegyelmébe ajánlják". Ernstnek azonban mégis kételyei lehettek Poeltenberg megkegyelmeztetésével kapcsolatban, mert amikor másnap, szeptember 27-én felterjesztette Haynaunak a vizsgálati és haditörvényszéki iratokat és az ítéleteket, kérte Haynaut, „szíveskedjék magas megfontolás és mérlegelés tárgyává tenni, milyen mértékben vehető figyelembe a haditörvényszék elnöke által és általam előterjesztett mellékelt kegyelmezési javaslat Schweidel, Dessewffy és Lázár vádlottak érdekében" – azaz Poeltenberget már kihagyta ebből a sorból.[102] Haynau október 1-jén az ácsi főhadiszálláson kapta meg az iratokat, s még aznap jóváhagyta az ítéleteket, azzal a hozzátétellel, hogy azokat 24 órával a kihirdetés után hajtsák végre. (Utasításában külön kifogásolta, hogy Gáspárra nem mondták ki

[97] Novotny, Alexander: 1848. Österreichs Ringen um Freiheit und Völkerfrieden vor hundert Jahren. Graz – Wien, 1948. 205.

[98] Katona Tamás I. 193.

[99] Katona Tamás I. 152.

[100] Bartha Albert: Az aradi 13 vértanú pörének és kivégzésének hiteles története. Budapest, 1930. 214.

[101] Katona Tamás II. 214-223.

[102] Katona Tamás II. 224-225.

a vagyonelkobzást, s magyarázatot kért e hiányosságra.) Október 2-án az ítéleteket felterjesztette Ferenc Józsefnek is tudomás végett. Johann Susan vezérőrnagy, Haynau főhadsegéde arra utasította Ernstet, hogy a végrehajtásra „reggel, kellő időben kerüljön sor", s az elítéltek „elrettentő példaként egész nap közszemlére legyenek kitéve a vesztőhelyen". Haynau csupán Lázár és Dessewffy esetében gyakorolt „kegyelmet", ami az ő esetükben azt jelentette, hogy őket is, akárcsak Kiss Ernőt és Schweidelt, lőpor és golyó általi halálra ítélte.[103]

Az ítélethozatal után ketten nyújtottak be még beadványt: Lázár azt bizonygatta, hogy ő nem volt önálló vezér vagy táborok, s mégis ebbe a csoportba sorolták; Poeltenberg pedig felségének a 4. huszárezred póttelepénél maradt vagyontárgyaival kapcsolatban kérte Ernst közbenjárását.[104]

A foglyok természetesen mit sem tudtak a meghozott és felterjesztett ítéletről. Sőt, többségük amnesztiában reménykedett. A remények azonban rövidesen a semmibe tűntek. Október 5-én reggel hétkor a hadbíróság felolvasta a vádlottaknak a halálos ítéletet. A hadbíróság ekkor közölte Kiss Ernővel és Vécseyvel is az ítéletet. A vádlottakat ezt követően visszakísérték a cellájukba, s mindegyikükre ötfőnyi őrség vigyázott a továbbiakban. A várparancsnokság a délutáni órákban az aradi minorita kolostorból papokat kért az elítéltek vigasztalására.

Másnap, október 6-án a hajnali órákban főbe lőtték Kiss Ernőt, Dessewffy Arisztidot, Schweidel Józsefet és Lázár Vilmost. Az elítéltek nem akarták hagyni, hogy bekössék a szemüket, de ezt végül csak Kissnek engedték meg. Kiss az első sortűz után csak megsebesült; erre egy tiszt közvetlen közelről fejbe lőtte.

A többi elítéltet október 6-án reggel hat órakor a lelkészek kísérték a vesztőhelyre. Mindannyian polgári ruhában voltak, kivéve Leiningent, aki megvesztegette az őröket, így őt honvédtábornoki egyenruhában vezették a bitófa alá. Poeltenberg állítólag így szólt társaihoz: „Szép deputáció megy Istenhez a magyarok ügyében reprezentálni". Mondta-e Poeltenberg e szavakat, vagy csak a hatásos megfogalmazásokat kedvelő utókor szeretett volna ilyen frappáns mondatot hallani az első vértanú szájából? Nem tudni. De a megfogalmazás, ha nem is hiteles, legalább is hihető, s a kivégzettekről aligha lehet pontosabb jellemzést adni.[105]

Az ítéletek felolvasása után a foglár katonai szokás szerint háromszor egymás után kegyelmet kért az elítélteknek. „Istennél a kegyelem" – hangzott mindannyiszor a válasz. Ezután a foglár odalépett Poeltenberghez, tisztelgett, majd így szólt: „Kérem, kapitány úr", majd levette kezéről és lábáról a bilincseket. Poeltenberg egy pillanatnyi haladékot kért, odalépett bajtársaihoz, és sorra megcsókolta őket. Ezután a porkoláb a hóhérhoz vezette.

Poeltenberget Komárom egykori parancsnoka, Török Ignác követte, aki a kivégzése előtti éjszakán is Vauban francia hadmérnök munkáját olvasta. Majd Láhner György, a szabadságharc hadiiparának irányítója következett. Jó lelkiismeretét mutatja, hogy az utolsó éjszaka fuvoláján Donizetti Lammermoori Luciájából a haldokló Edgar búcsúáriáját játszotta. Aztán három volt hadtestparancsnok, Knezić Károly, Nagysándor József és Leiningen-Westerburg Károly következett. „Ma nekem, holnap neked" – mondta Nagysándor a had-

[103] Katona Tamás II. 229-232.

[104] Katona Tamás II. 228. és 230-231.

[105] Először Szilágyi Sándor jegyezte le: A magyar forradalom férfiai 1848/9-ből. 2. átdolgozott kiadás. Pest, 1850. 130. Valószínűleg innen került át Varga Ottó Poeltenbergről írott életrajzába. In: Aradi vértanúk albuma. Szerkesztette: Varga Ottó. 5. kiadás. Budapest, é. n. 72. A szövegnek van egy másik, szintén nem szemtanútól származó lejegyzése. Eszerint Damjanich mondta volna: „Valóban, a bátraknak az elképzelhető legszebb küldöttsége megy előre az Isten trónusához. Jó fogadtatást fog készíteni számomra". [Jósika Miklós]: Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes. Leipzig, 1851. 71. Magyar fordításban, a kézirat alapján Márki Sándor: Adalékok a szabadságharc történetéhez. HK 1916. 399.

bírónak. Mielőtt az akasztófa alá lépett, Leiningen rövid szónoklatban tiltakozott azon vád ellen, hogy Buda bevételekor osztrák hadifoglyokat gyilkoltatott volna meg. „Odafenn igazságosabban ítélnek fölöttünk" – mondta. Leiningent a szabadságharc utolsó hadügyminisztere, Aulich Lajos követte. Majd a hősök hőse, a szabadságharc veretlen hadvezére, a lábtöréséből még mindig fel nem épült szálfatermetű Damjanich következett. „Azt gondoltam, hogy utolsó leszek, ki mindig első voltam a csatában" – mondta Sujánszky Euszták minorita szerzetesnek. Amikor a bitófa alá lépett, így szólt a hóhérhoz: „Kérem, ne borzolja össze a szakállamat". Vécsey Károlynak már nem volt kitől elbúcsúznia.[106]

Az október 6-i tizenöt kivégzést az elkövetkező hetekben továbbiak követték. Október 8-án Pesten lőtték főbe Gonzeczky Jánost, a mezőhegyesi katonai ménes tábori lelkészét az uralkodó és az uralkodóház elleni prédikációiért. Gonzeczkyért hiába próbált meg közbenjárni Hám János esztergomi érsek; az ítéletet végrehajtották.[107]

Október 10-én Csány Lászlót, előbb a dunántúli hadsereg, majd Erdély kormánybiztosát, később a Szemere-kormány közlekedés- és közmunkaügyi miniszterét, és Jeszenák János bárót, Nyitra és Pozsony megyék kormánybiztosát vezették a bitófa alá. Csány volt a cs. kir. csapatok kezére került három miniszter egyike: Aulich Lajost már október 6-án kivégezték, Duschek Ferenc eljárása még folyamatban volt. Csány legfőbb bűne azonban nem annyira a miniszterség lehetett, hanem az a szakadatlan tevékenység, amit kormánybiztosként a dunántúli, majd az erdélyi hadsereg harcképességének, s az ezen országrészekben található erőforrások biztosításának érdekében kifejtett. Jeszenák legfőbb bűne Lipótvár 1848 október biztosítása és a szlovák felkelés elnyomása lehetett. Az ítélet nem is bíbelődött a részletekkel: „az ő különféle, a forradalmi kormány által reájuk ruházott hivatalos állásukban kezdettől fogva a forradalmi mozgalom végéig minden hatalmukban álló eszközt a forradalom győzelmére használtak fel; az erre szükséges határozatokat és rendszabályokat maguk vezették és hajtották végre, s így elsősorban azon voltak, hogy a legmagasabb trón megdűljön, s az államkötelék kettészakadjon".[108]

Október 18-án Kolozsvár mellett, Szamosfalván végezték ki Tamás András alezredest és Sándor László századost. Tamás bűne az volt, hogy egyike volt a csíkszéki ellenállás legfőbb szervezőinek, s kiáltványokban szólította fel a székelyeket az ellenállásra. Kihirdette a Függetlenségi Nyilatkozatot, s júniusban mozgósította a csíki nemzetőrséget a cs. kir. csapatok ellen. Sándor Lászlót azzal vádolták, hogy 17 román foglyot, akiket Székelyudvarhelyre kellett volna szállíttatnia, útközben agyonlövetett. Együttes kivégzésük azt a törekvést jelzi, hogy a cs. kir. hatóságok össze akarták kapcsolni a katonai-politikai és a köztörvényes színezetű ügyeket.[109]

Október 20-án a szabadságharc három nem magyar származású tisztjét vezették a bitófa alá. A francia nevű, de lengyel Karol d'Abancourt de Franqueville százados, hasonlóan Or-

[106] A korábbi szakirodalom szerint Vécsey odatérdepelt volt haragosa, Damjanich holttestéhez, s megcsókolta a kezét. A jelenet megtörténtét hatásosan cáfolja Pelyach István: Egy „legendás" kapcsolat. Vécsey Károly és Damjanich János. Rubicon, 1999. 4. 28.

[107] Zakar Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848-49-ben. Budapest, 1999. 100-101., 133.; Kempen 155.; Spira György 675. Az ítéletet lásd HHStA Geh. N. Schw. Karton 13. Fasc. VIII. No. 402.

[108] Molnár András: Csány László utolsó levelei. In: Kossuth kormánybiztosa, Csány László 1790-1849. Szerkesztette: Molnár András. Zalaegerszeg, 1990. 284.; Hentaller Lajos: Vérrózsák. Budapest, 1906. II. kötet. (a továbbiakban: Hentaller Lajos II.) 183.; Kempen 155.; Spira György 675-676. Csány és Jeszenák peranyaga elveszett, a votum informativumokat és ítéleteket lásd HHStA Geh. N. Schw. Karton 13. Fasc. VIII. No. 402.

[109] Bona Gábor 1987. 316.; Bona Gábor, 1988. 701.; Hentaller Lajos II. 183-185.; Gál Ignác: Miért végezték ki Tamás Andrást és Sándor Lászlót? 1848-49. TL 1895. 170.; Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Jozéfa bárónő emlékirata 1848-49-i élményeiről. Sajtó alá rendezte Kelemen Lajos. Cluj – Kolozsvár, 1931. 81-82.

mai Norberthez, politikai fogolyként szabadult 1848-ban.[110] A német Peter Giron alezredes részt vett a bécsi forradalomban, majd a német légió szervezője és parancsnoka volt.[111] A lengyel Mieczyslaw Woroniecki herceg egy cs. kir. dzsidászezredből kilépve előbb egy vadászcsapatot szervezett, majd az erdélyi lengyel légió soraiban harcolt, majd honvéd alezredesként Dessewffy Arisztid tábornok egyik segédtisztje volt. Augusztus 5-én Szőregnél esett fogságba.[112] Az ő együttes kivégzésük azt volt hivatva szimbolizálni, hogy a magyar szabadságharc nem magyar ügy volt, hanem veszélyes nemzetközi kalandorok vállalkozása.[113]

Őket követte október 24-én három politikus. Szacsvay Imre, a képviselőház jegyzője és Perényi Zsigmond, a felsőház elnöke az országgyűlés azon tisztviselői közé tartoztak, akiknek aláírása szerepelt a Függetlenségi Nyilatkozaton.[114] Csernyus Manó (Emmánuel) kivégzésének okai már nem ilyen egyértelműek. A korábbi történeti irodalom szerint a hadbíróság egyszerűen összetévesztette őt Csernátony Csch Lajossal, Kossuth titkárával és a Marczius Tizenötödike szerkesztőjével. Valójában erről szó sincs. Csernyus már 1848 tavaszán felhívta magára a figyelmet, amikor a Magyar Királyi Kamaránál magyar nyelvű adminisztrációt követelt. Később Kossuth pénzügyminisztériumában dolgozott. 1849 januárjában Pesten maradt, s az osztrák polgári közigazgatásban dolgozott. Márciusban azonban Debrecenbe ment, s felajánlotta szolgálatait a magyar kormánynak. Állítólag hírszerzői szolgálatot is teljesített, de erről nem csik szó az ítéletben.[115]

Az 1849. évi végrehajtott halálos ítéletek egy aradi kivégzéssel értek véget. Október 25-én reggel 7 órakor lőtték főbe Kazinczy Lajos ezredest, aki egy északkelet-magyarországi hadosztály és az észak-erdélyi csapatok maradványainak parancsnokaként augusztus 24-25-én Zsibónál feltétel nélkül megadta magát Grotenhjelm tábornok orosz csapatainak. Kazinczy 1846-ban huszár főhadnagyként, tiszti jellegének megtartása nélkül lépett ki a cs. kir. hadseregből. Az oroszok rövidesen átadták őt Clam-Gallas vezérőrnagy cs. kir. csapatainak. Szeptember 8-án érkezett meg Aradra hadtestének mintegy 20 törzs- és főtisztje társaságában. Először október 1-jén, majd 2-án hallgatták ki. Október 6-án – nyilván az aznapi kivégzésekről értesülve – rövidke levelet intézett Ernst törzshadbíróhoz. Kérte, vegye figyelembe azt a tényt, hogy nem volt több, s nem rendelkezett több befolyással, mint a hadsereg bármelyik ezredese. „Ezzel az igazságnak megfelelő eljárással talán egy emberéletet lehet megmenteni".[116] Október 9-én újabb beadványt intézett Ernsthez, amelyben kérte: állapítsák meg, hogy ő soha sem volt tábornok és hadtestparancsnok, s csupán egy napig viselte a hadtestparancsnokságot, s ezt is arra használta fel, hogy letegye a fegyvert. „Nem akarom,

---

[110] Bona Gábor 1988. 69.; Kovács István: „...mindvégig veletek voltunk". Lengyelek a magyar szabadságharcban. Osiris, Budapest, 1998. (a továbbiakban: Kovács István 1998.) 429-430. Abancourt – francia neve ellenére – lengyel volt, ennek ellenére keresztnevét Charles-nak, s nem Karolnak írja Spira György 677.

[111] Bona Gábor 1987. 159.; Katrin Sitzler: Solidarität und Söldnertum. Die ausländischen Freiwilligenverbände im ungarischen Unabhängigkeitskrieg 1848-1849. Osnabrück, 1980. 109-111.

[112] Bona Gábor 1987. 337-338.; Kovács István 1993. 253-254.– Valószínűleg vele tévesztette össze az emigrált, ám a szerző által a kivégzettek közé sorolt Józef Wysockit Várady Géza: Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag. Budapest, 1976. 265. – Mindhárom kivégzett votum informativumát és az ítéleteket lásd HHStA Geh. N. Schw. Karton 13. Fasc. VIII. No. 401.

[113] Hentaller Lajos II. 185-187.; Kempen 156.

[114] Körmöczi Katalin: A vértanú Szacsvay Imre relikviái. Folia Historica 16. Magyar Nemzeti Múzeum, 1991. 71-84.; Csatáry György: Báró Perényi Zsigmond utolsó levelei és emléke Ugocsában. In: Levéltári kalászatok. Ungvár – Budapest, 1993. 152-159.; Fónagy Zoltán: Perényi Zsigmond báró. Rubicon, 1999. 4. 47-48.

[115] Kacziány Géza 106-108.; F. Kiss Erzsébet 503.; Pálffy János 115-116.; Hentaller Lajos II. 187-188.; Kempen 157. – A kivégzettekre lásd még Spira György 677. Mindhárom kivégzett votum informativumát és az ítéleteket lásd HHStA Geh. N. Schw. Karton 13. Fasc. VIII. No. 400.

[116] Katona Tamás II. 235-236.; Pásztor Emil: A tizenötödik aradi vértanú. Budapest, 1979. (a továbbiakban: Pásztor Emil) 128-129.

hogy más sorsban részesüljek, mint a bajtársaim, de egy végzetes tévedésnek az Önök részéről áldozatul esni mégsem akarok."[117] Ugyanezen a napon megfogalmazta védőiratát is.[118] Ernst teljesítette Kazinczy kérését: október 10-én kihallgatta Molnár Ferdinánd, Bayer József és Dobay József czredest, akik egybehangzóan állították, hogy Kazinczy csak czredes volt.[119] Október 11-én ismét kihallgatták Kazinczyt, aki ezúttal a korábbinál is részletesebb tájékoztatást adott a zsibói fegyverletétel körülményeiről. Érezte, hogy az életéről van szó, ezért többször is visszatért arra, hogy ő nem tábornok és nem hadtestparancsnok.

Ernst október 13-ára készült el a votum informativummal, s Kazinczyt felségsértés bűnében találta vétkesnek. Úgy vélte, hogy az a tény, hogy Kazinczy nem volt tábornok, s hogy előnyös harcászati állása ellenére döntött a fegyverletétel mellett, csak kegyelmi úton vehető figyelembe. Ezért teljes vagyonelkobzásra és lőpor és golyó általi kivégzésre javasolta ítélni. Az ítéletet a haditörvényszék még ezen a napon egyhangúlag elfogadta, majd Haynau is jóváhagyta. Október 24-én kihirdették Kazinczy előtt, s október 25-én Kazinczyt az aradi vár sáncárkában agyonlőtték.[120]

A kivégzések óriási nemzetközi felháborodást keltettek. Nemcsak a nyugati közvélemény és a kormányok bírálták az osztrák udvar politikáját, de maga a volt szövetséges, I. Miklós is megdöbbenve fogadta az aradi kivégzések hírét. „Az osztrák kormány magatartása felfoghatatlan; agyonlövik és felakasztják azokat, akik nekünk önként megadták magukat Aradon, ugyanakkor pedig a komáromi makacs lázadóknak nemcsak az életüket hagyják meg, hanem kedvező feltételeket is biztosítanak nekik, sőt megengedik, hogy szabadon elhagyják az ország területét! Mivel magyarázható ez az ellentmondás?" – írta Paszkevicsnek.[121]

Az osztrák kormány is kénytelen volt érzékelni e felháborodást, s ezért október 26-án Bach belügyminiszter indítványozta a kivégzések felfüggesztését. Erre Schwarzenberg közölte a miniszterekkel, hogy az uralkodó éppen most küldött parancsot Haynaunak és Wohlgemuth altábornagynak, Erdély kinevezett katonai és polgári kormányzójának, hogy Magyarországon és Erdélyben állítsák le a további kivégzéseket. Haynau dühöngött, mondván, hogy ő is éppen most akarta értesíteni a hadbírókat: nem fog több halálos ítéletet aláírni, s most megakadályozták ebben. Schwarzenberg azonban valahogy lecsillapította a dühöngő fővezért.[122] Október 28-án Schwarzenberg tudatta Buol-Schauenstein szentpétervári nagykövettel, hogy az osztrák kormány elhatározta, „hogy ezután a legutóbbi felkelés során elkövetett egyetlen politikai bűntett esetében sem fogják a halálbüntetést alkalmazni".[123] Október 30-án nem hivatalos közleményben tudatták ezt a közvéleménnyel is.[124]

A politikai okokból történő kivégzések valóban szüneteltek, a köztörvényes színezetű ügyekben hozott halálos ítéletek végrehajtása előtt viszont nem volt akadály. Ez arra is jó volt, hogy a cs. kir. hatóságok mintegy kriminalizálják a magyar forradalom és szabadságharc történetét. 1850. január 11-én Kőszegen kivégeztek kilenc olyan személyt, akiket azzal vádoltak, hogy 1848. október 12-én részt vettek a kőszegi börtönben őrzött horvát hadifoglyok legyilkolásában.[125]

---

[117] Pásztor Emil 129.

[118] Pásztor Emil 130-133.

[119] Pásztor Emil 133-136.

[120] Katona Tamás I. 49.; Katona Tamás II. 235-254.; Hentaller Lajos II. 189-190.; Rózsa – Spira 463. Kazinczyra lásd még Pribelszki János: Kazinczy Lajos a szabadságharcban. HK 1992. 2. (a továbbiakban: Pribelszki)

[121] Alekszandr Petrovics Scserbatov: Paszkevics Magyarországon. Fordította: Gerencsér Zsigmond. Sajtó alá rendezte Katona Tamás. Budapest, 1984. 333.

[122] Angyal Dávid: Az ifjú Ferenc József. Budapest, é.n. (a továbbiakban: Angyal Dávid) 114-115.; Kempen 156. 23. jz.

[123] Katona Tamás II. 257-259.

[124] Berzeviczy Albert I. 131.

[125] Kacziány Géza 62. és 124.; Bernstein Béla 161.

1850. január 23-án Pesten akasztották fel Kolosy György honvédszázadost, Lamberg egyik gyilkosát,[126] valamint Márkus Jánost és Pállik Ignácot, akik 1849. július 26-án a Mátrában megtámadták, megölték és kirabolták Hacke cs. kir. alezredest. Börcsök Istvánt egy hadifogoly szlovák legionista meggyilkolásáért, Zehnmark Jánost két orosz tábori szállító megöléséért és kirablásáért Kassán akasztották fel 1850. január 30-án. Január 31-én hajtották végre a halálos ítéletet Istók Imre somfalvai szolgabírón, aki 1849. február 14-én a helyi lakosok élén megtámadott egy cs. kir. járőrt, egy főt közülük megölt, a többieket pedig elfogta.[127]

Kazinczy kivégzése után Aradon is felfüggesztették az ítélet-végrehajtásokat. Azonban ez a felfüggesztés csak ideiglenes volt. 1850 februárjában egy tizenhatodik honvédtisztet is kivégeztek. Ludwig Hauk 1826-ig szolgált a cs. kir. hadseregben, majd hadnagyként, rangjának megtartása nélkül kilépett. A márciusi bécsi forradalom után egy radikális lap, a *Constitution* szerkesztőjeként tüzes cikkeket közölt a kamarilla ellen, majd részt vett az október 6-i bécsi forradalomban. A forradalom elfojtása után bujkált, majd sikerült átjutnia Magyarországra. 1849. január 23-án honvéd őrnaggyá nevezték ki, s Csány Lászlóval együtt Erdélybe küldték. 1849. április közepétől részt vett Bem bánsági hadjáratában. Július végén Szegedre ment, majd a visszavonuló magyar csapatokkal együtt jutott Temesvár alá. Az augusztus 9-i vereség után Lugoson Vécsey Károly tábornok csapataihoz csatlakozott, majd ezek borosjenői fegyverletétele után megpróbált visszajutni Pestre. Biharkeresztesen azonban letartóztatták. Haukot először szeptember 17-én, Váradolasziban hallgatták ki. Haukot ekkor már üldözte a balszerencse. Megtalálták nála egyik saját kéziratát, amely *Az uralkodóház utolsó órái* címet viselte, nemcsak a bécsi forradalom krónikáját tartalmazta, hanem meglehetősen vitriolos hangon nyilatkozott Ferenc Józsefről és családjáról is. Valószínűleg ez okozta vesztét. A kihallgatás után Pestre szállították, s itt várta további sorsát.

Hauk ellen ugyanis, mint a forradalom résztvevője ellen, Bécsben távollétében már lefolytattak egy eljárást. Ennek végén 12 év fogházra ítélték. Ha Haukot Bécsben fogják el, talán az életét megmentheti. A cs. kir. hatóságok sem tudták eldönteni, mit tegyenek. Kempen altábornagy, a budai katonai kerület parancsnoka úgy vélte, hogy a Hauk elleni eljárást Bécsben kellene lefolytatni. Euthym Nedelkovich törzshadbíró ellenben úgy vélte, hogy Hauk ellen, mint volt honvédtiszt ellen Pesten, illetve Aradon kellene lefolytatni a vizsgálatot. Haynau december 11-én úgy döntött, hogy Aradra kell őt szállítani. Először december 22-én, majd 1850. január 25-én hallgatták ki. Január 28-án Ottenberg hadbíró elkészült a hadbírói előterjesztéssel, amely Haukra felségárulásért és fegyveres lázadásért halálos ítéletet javasolt. Január 31-én a hadbíróság halálra ítélte, majd az ítéletet felterjesztette Pestre, Haynauhoz, aki február 8-án megerősítette az ítéletet. Schwarzenberg a korábbi kivégzések keltette nemzetközi felháborodás miatt azt javasolta Haynaunak, hogy Haukot ítéljék kegyelem útján 20 év várfogságra: ennek a végét már aligha éli meg. Haynau azonban nem hallgatott Schwarzenbergre. Február 18-án a hadbíróság kihirdette az ítéletet, s 19-én reggel Haukot Aradon felakasztották. Schwarzenberg ezért elégedetlenségét fejezte ki, mondván, hogy a korábbi kivégzések által egész Európában, még „támogatóink és barátaink között is keletkezett elégedetlenséget" csak azáltal lehetett lecsillapítani, hogy azokra szükség volt, s hogy a továbbiakban tisztán politikai bűnöket nem fognak halálbüntetéssel sújtani.[128]

Az utolsó olyan személy, akit 1849-es cselekedeteiért végeztek ki, Potoczky Gyula (alias Posztóczky István, Mosóczy István, Almássy Gyula) gerillahadnagy volt. Kis csapata 1849. július 26-án éjszaka megtámadta és megölte Hacke cs. kir. alezredest, a kíséretében lévő orosz törzstisztet pedig elfogta. Hacke iratait szintén elvették. Ezt követően Hellmann Jó-

[126] Bona Gábor 1988. 323-324.; Urbán Aladár, 1996. 1102-1105.

[127] Kacziány Géza 126.

[128] Bona Gábor 1987. 169.; Angyal Dávid 115-116.; Hermann Róbert: A tizenhatodik aradi vértanú – Ludwig Hauk. Magyar Honvéd, 1996. okt. 4. No. 40.

zsef csapatával együtt Gyöngyös környékén portyázott, s zaklatta a „jó érzelműeket". A csapat ellen az oroszok és az osztrákok egy 250 főnyi különítményt küldtek, amely augusztus 20-án a benei pincénél hat gerillát elfogott. Az orosz tiszt elfogatásáról értesülve a Nagyváradon, orosz fogságban lévő Görgei augusztus 19-én felszólította a Miskolc, Diósgyőr és Eger közti vidéken portyázó szabad- vagy védseregi csapat parancsnokát, hogy a továbbiakban halálbüntetés terhe alatt tartózkodjon a hasonló akcióktól. Hellmann csapata augusztusban a komáromi várőrséghez csatlakozott, Potoczky és társai ott-tartózkodásáról azonban nincs adatunk. Gerillacsapatának két tagját, Pallik Ignác egri érseki uradalmi vadászt és Márkus János patai születésű, sári segédtanítót még 1849. novemberében fogták el, 16-án állították elő Pesten, majd 1850. január 2-án és 14-én hallgatták ki. A hadbíróság január 22-én mindkettőjüket halálra ítélte, s az ítéletet másnap, 23-án a pesti Újépület melletti fapiacon hajtották végre. Márkussal és Pallikkal együtt akasztották fel Kolosy György honvédszázados, Lamberg altábornagy egyik gyilkosát is. Potoczkyt csak 1850. június elején fogták el, 11-12-én és 22-én kihallgatták, majd június 30-án kötél általi halálra ítélték. Az ítéletet másnap, július 1-jén reggel Gyöngyösön, a hatvani országút mellett hajtották végre, reggel 8 órakor. Potoczky volt az utolsó olyan személy, akin 1848-49. évi cselekedetei miatt végrehajtották a halálos ítéletet.[129]

Ezzel véget értek az 1849-1850. évi kivégzések.

Külön meg kell még emlékeznünk a szabadságharc egyetlen olyan vértanújáról, aki az orosz hadseregből állt át a honvédséghez: a podóliai születésű Konrad Rulikowskiról, a voznyeszenszki dzsidászezred egyik zászlósáról. Rulikowski 1849. július 23-án Poroszlónál állt járőrével, s levélben ajánlotta fel Korponay János ezredesnek, a Tiszafürednél álló magyar csapatok parancsnokának, hogy embereivel együtt elfogatja magát. Ez meg is történt: a magyarok itatás közben meglepték a 13 főből álló orosz őrsöt, s közülük 8 főt megsebesítettek. Rulikowski beállt a lengyel légióba, ahol főhadnagyi rangot kapott. A szabadságharc leverése után azonban vissza akart térni alakulatához, azt állítva, hogy fogoly volt. Az átállást felajánló levele azonban az orosz csapatok kezére került, s így az augusztus 23-án a simándi főhadiszálláson jelentkező Rulikowskit hadbíróság elé állították, s 28-án a nagyváradi temető falánál kivégezték.[130]

A megtorlás mérlege

A győztes hatalom – jelenlegi ismereteink szerint – nem összegezte a halálos ítéletek számát. Az a nyomtatott kimutatás, amelyre Deák István mint a magyar szabadságharc „Who is who"-jára hivatkozik, sem nem teljes, sem nem pontos.[131] Annál buzgóbban gyűjtögették a magyar „rémuralom" áldozatainak neveit.[132]

---

[129] Kacziány Géza 126., 128., Dezséri Bachó László: Gyöngyös város 1848/49-ben. Gyöngyös, 1939. 103. Görgei levelét lásd MOL R 306. Katonai iratok. 20. csomó. dátum szerint. Ismerteti Görgey István: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. III. kötet. Budapest, 1888. 646-647.

[130] Rosonczy Ildikó: A cári hadsereg tisztikarának magatartása 1849-ben Magyarországon. In: Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar-lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Waclaw Felczak 70. születésnapjára. Szerkesztette: Kiss Gy. Csaba és Kovács István. Budapest, 1986. és In: Pod wspólnym sztandarem – Közös lobogó alatt (1848–49.) Polacy w Węgierskiej Wiośnie Ludów – Lengyelek a magyar szabadságharcban. Szerkesztette: Alicja Nagy és Ábrán László. Budapest, 1999. 145.; Az intervenciós cári hadsereg tisztjeinek és katonáinak rokonszenve 1849-ben a magyar szabadságharc iránt. (Újabb adalékok). Századok, 1968. 3-4. szám, 558-559.; A magyarországi hadjárat 208-210., 586.

[131] „Verzeichniß der wegen Hochverrathes durch Theilnahme an der ungarischen Revolution gefällten kriegsrechtlichen Urteile". MOL R 33. Az 1848-49-es forradalomban részt vettek elítéltetésére vonat-

Az adatok gyűjtése pedig a magyar oldalról komoly akadályokba ütközött. Kossuth titkára és iratai jelentős részének megőrzője, Vörös Antal a napisajtó, a hirdetmények és „biztos magánúton" szerzett információk alapján írta össze a Habsburg Birodalom egész területén vizsgálat alá vont, elítélt és kivégzett személyeket. Az ő adatai szerint 1848 októbere után összesen 1765 haditörvényszéki ítéletet hoztak, s ezek közül 897 esik Magyarországra. Egy másik feljegyzésében több mint 6000 tételben sorolja fel a vizsgálat alá vont, elítélt vagy kivégzett személyeket; egy-egy tételszám alatt sokszor többet is. Az ő feljegyzéseiben sem szerepelnek azonban az összes kivégzettek; és sajnos azt sem közli, hogy melyik személyt hol, mikor és miért ítélték el. Emellett pedig – tágan értelmezve a megtorlás fogalmát – nemcsak a rögtönítélő vagy a rendes haditörvényszékek által elítélteket és kivégzetteket, hanem a nemzetiségi fölkelők áldozatául esetteket vagy például a börtönében éhségsztrájkban elhalálozott Hatvani Imre szabadcsapat-parancsnokot is a kivégzettek közé sorolja. Sőt az 1849. július 12-én Nagyigmándon kivégzett csákberényi református és katolikus papok kétszer is szerepelnek a listákon: egyszer mint lovasberényi (!), egyszer pedig mint nagyigmándi papok.[133] Horváth Mihály munkájában az 1849 októbere előtt kivégzettekkel együtt összesen 34 nevet sorol fel.[134] A többi összefoglaló munkák is megelégedtek a nevesebb vértanúk felsorolásával.[135]

Az osztrák Walter Rogge az Augsburger Allgemeine Zeitung tudósítására hivatkozva arról ír, hogy 1849 novemberéig 25 halálos ítélete hajtottak végre, s 800 főt ítéltek el.[136]

Az első komoly próbálkozás a vértanúk számának összesítésére a múlt század végén történt. Szentkatolnai Bakk Endre, a Kolozsvárott megjelenő *1848-49. Történelmi Lapok* 1893. évi kötetében tette közzé *Az 1848. év végétől 1854. év végéig kötél és golyó által kivégzetteknek emlékezete* című írását. Ebben 99 név szerint ismert és 24 névtelen vértanút sorol fel. Ezt a névsort közölte újra (az adatok részletezése nélkül) Gracza György, azzal a megjegyzéssel, hogy Hentaller Lajos kutatásai szerint 1848. december 7. és 1854. április 27. között 162 politikai kivégzésre került sor. Hentaller részletezett adatait azonban nem sikerült fellelnünk. Hentaller kutatásaira hivatkozik Hamvay Ödön is az aradi vértanúkról írott munkájában.[137] Beksics Gusztáv 500 meghozott és 114 végrehajtott halálos ítéletet említ.[138] Busbach Péter 1046 hadbírósági ítéletről, ezen belül 573 halálos ítéletről, ezen belül 54 végrehajtott ítéletről tud, hozzátéve, hogy „kivégeztettek ezen kívül még megszámlálhatatlan százai a bujdosóknak azon ürügy alatt, hogy útonállók". Eredetileg várfogságra ítéltek 371 főt, kegyelem útján 362 főt, sáncfogságra 53 főt, kegyelem útján 13 főt.[139]

Szintén a Szentkatolnai Bakk Endre által közölt névsor alapján indult el Kacziány Géza, aki a *Magyar vértanúk könyve* című munkájában 105 vértanút említ név szerint.[140] A későbbi munkák általában az ő adataik alapján indultak el. Így Berzeviczy Albert is, aki lényegében

kozó iratok. Összesen 759 nevet sorol fel. A név szerint ismert 123 vértanú közül 95 fő neve hiányzik V. ö. Deák István 350.

[132] Lásd a 18. jegyzetet.

[133] MOL R. 123. Vörös Antal iratai. 4. csomó. No. 276. V. ö. Beksics Gusztáv 413.

[134] Horváth Mihály III. 500-506.

[135] Csuday Jenő: A legujabb kor története 1815-1885. Menzel, Bulle, Rogge és mások műve után. Nagybecskerek, 1893. III. kötet. 301-302.

[136] Walter Rogge: Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart. I. Leipzig und Wien, 1872. 157.

[137] Gracza György: Az 1848-49.iki magyar szabadságharcz története V. kötet. Budapest, é. n. [1898.] 1326-1327., Hamvay Ödön: Az aradi tizenhárom. 1. kiad. Budapest, é. n. [1899.] (a továbbiakban: Hamvay Ödön é. n.) 246. Hamvay Ödön: Az aradi tizenhárom. 2. bővített kiadás. Budapest, 1904. (a továbbiakban: Hamvay Ödön 1904.) 408-409. Hentaller Lajos II. 172-198. több ítélet magyar szövegét tette közzé.

[138] Beksics Gusztáv 412-413. A 114 fő szerepel még Heinrich Friedjung I. 227.

[139] Busbach Péter: Egy viharos emberöltő. Budapest, 1898. I. kötet. 238.

[140] Kacziány Géza

összegezte az addig megjelent munkák adatait.[141] A legáltalánosabban elfogadott adatok 110-120 főre teszik a haditörvényszéki ítélettel kivégzettek számát. Jászi Oszkár munkája révén a 114 kivégzettről szóló adat bukkan fel egy újabb osztrák munkában is.[142]

1989-1990, a politikai rendszerváltás, az 1956-os megtorlásokkal kapcsolatos kutatások szabaddá válása visszamenőleg is aktualitást adott a magyar politikai megtorlások témájának. Először a Svájcban élő magyar történész, a 20. századi publikációiról ismert Gosztonyi Péter figyelt fel a témában rejlő lehetőségekre. Előbb egy cikksorozatban, majd egy önálló kötetben foglalkozott a „magyar Golgotával". Gosztonyi azonban az 1848-49-es megtorlásokkal kapcsolatban nem folytatott önálló kutatásokat, s a meglévő – egyébként nem túlzottan nagy – szakirodalmat sem használta fel. Emellett kritikai vizsgálat nélkül újraközölte a Szentkatolnai Bakk Endre által összeállított névsort.[143] A röviddel a 150. évforduló előtt megjelent népszerű összefoglalóban Bona Gábor, Zakar Péter s a jelen sorok írója foglalta össze a megtorlásra vonatkozó ismereteinket.[144] Legújabban Bona Gábor írt rövid összefoglalót a megtorlásról, s tanulmányában körülbelül 150 főre tette az összes halálos áldozatok számát.[145]

A különböző névsorok összevetése több szempontból is tanulságos. A Vörös Antalnál már említett „duplázás" ugyanis gyakori eset. Néhány kivégzésnél pedig igencsak kétséges, hogy megtörténtek-e egyáltalán, illetve hogy létező személyekről csik-e szó a különböző feldolgozásokban.[146]

A részletkutatások tekintetében valamivel jobban állunk. Kumlik Emil még a század elején közzétette a szabadságharc Pozsonyban kivégzett, illetve Pozsonyban született vértanúinak életrajzát.[147] A szabadságharc tizenhárom, Ausztriában kivégzett huszár-mártírjának nevét Rédvay István tette közzé az 1848-49-ben hazaszökő huszárok emlékét megörökítő kötetében.[148] Az aradi vértanúk pörét a legendagyártó és pontatlan feldolgozások után egy szakszerű bevezetővel ellátott forráskiadványból Katona Tamás jóvoltából ismerhetjük meg.[149] Tudományos értékű feldolgozása mindmáig csak Török Ignác, Dessewffy Arisztid, Poeltenberg Ernő és Kazinczy Lajos életpályájának, illetve a börtönében elhunyt Lenkey Jánosénak van.[150] Batthyány Lajos pörének anyagát Károlyi Árpád német nyelvű közlése után

---

[141] Berzeviczy Albert I. 131.

[142] Jászi Oszkár: A Habsburg-birodalom felbomlása. Fordította: Zinner Judit. Az előszót írta Hanák Péter. Budapest, 1982. (a továbbiakban: Jászi) 172., Schmidt-Brentano, Antonio: Die Armee in Österreich. Boppard am Rhein, 1975. 364., 373.

[143] Gosztonyi Péter: A magyar Golgota. Kritika, 1991. 10. szám; Gosztonyi Péter: A magyar Golgota. Budapest, 1993. Az előbbi bírálatát lásd Hermann Róbert: Az 1848-49 utáni megtorlásokról. Kritika, 1992. 7. szám.

[144] 1848-1849. A szabadságharc és forradalom története. Szerkesztette, az előszót és a kronológiát írta Hermann Róbert. Írták: Bona Gábor, Csikány Tamás, Dobszay Tamás, Estók János, Fónagy Zoltán, Hermann Róbert, Kedves Gyula, Pelyach István, Urbán Aladár, Zakar Péter. Budapest, 1996. 405-406., 414-418.

[145] Bona Gábor: A megtorlás és a magyar katonai emigráció. In: A szabadságharc katonai története. Szerkesztette: Bona Gábor. Zrínyi Kiadó. Budapest, 1998. 272-276.

[146] Így járt legutóbb Spira György 666. és 676. Fekete Ferenc, Matherny János és Molnár István esetében.

[147] Kumlik Emil

[148] Rédvay István 101-107.

[149] Katona Tamás I-II.

[150] Vidos Géza: Nemescsói Török Ignác tábornok. Székesfehérvár, 1941.; Pásztor Emil; Pribelszki; Mérényi-Metzger Gábor: A tizenhatodik aradi vértanú. Lenkey János tábornok emlékezete. HK 1994. 3. szám; Hermann Róbert: Mindig az elsők között. Poeltenberg Ernő honvédtábornok élete. Budapest, 1997.; Hajagos József: Dessewffy Arisztid, a vesztes ütközetek bajnoka. In: Egy küzdelmes év katonái. Mátrai Tanulmányok. Szerkesztette: Horváth László. Gyöngyös, 1998.; Hajagos József: Török Ignác, a szabadságharc hadmérnök vértanúja. (Török Ignác szabadságharc alatti tevékenységéhez kapcsolódó okmánytár). Uo. – A századelőig megjelent irodalom alapján írta meg Damjanich életrajzát Hamvay

Urbán Aladár sajtó alá rendezésében végre magyarul, újabb forrásokkal kiegészítve olvashatjuk.[151] A szabadságharc katonamártírjait pedig Bona Gábor két monográfiájából ismerhetjük meg.[152] A megtorlások regionális vonatkozásait feldolgozó közlemények közül külön meg kell említenünk Fáncsy József kitűnő tanulmányát, amely az abszolutizmus rendszerének Baranya megyei kiépítését dolgozta fel. E sorok írója a Heves- és Külső-Szolnok megyei megtorlás történetét dolgozta fel egy tanulmányban.[153] Az 1849 utáni függetlenségi mozgalmakat követő megtorlások áldozatairól pedig Lukács Lajos és Andrássy Antal munkáiból tudhatjuk meg a legtöbbet.[154]

Hamvay Ödön a saját és Hentaller Lajos kutatásai alapján 20 aradi, 2 temesvári és 62 pesti vértanút sorol fel. A névsor alaposabb vizsgálata azonban arra mutat, hogy az aradiak közül le kell vonnunk a börtönében megőrült Lenkey Jánost, a nem létező Nagy Bálint és Ákos honvédtiszteket, valamint a Haynau által állítólag halálra botozott, ám szintén nem létező Zombory Iván tüzérfőhadnagyot.[155] A pestieknél is hasonló a helyzet: Hamvay név szerint említi az október 12-én kivégzett Molnár István ügyvédet, népfölkelő-parancsnokot, valamint Matherny Jánost, Irányi Dániel sógorát, akit állítólag október 14-én végeztek volna ki. Ám e két személynek a neve sem fordul elő a pesti hadbíróság anyagában. Sajátos duplázás eredményeként Fekete Imre kóspallagi földműves, gerillaszázados kétszer is szerepel a névsorban (egyszer szeptember 1-jén Fekete Imre, majd október 8-án Fekete Ferenc néven). Hasonlóan bizonytalan az az adat, hogy augusztus 11-én 3 Pest megyei polgárt, október 14-én pedig 19 főt lőttek volna agyon hadbírósági ítélet nélkül. Végül pedig az 1853. március 3-án kivégzett öt személy nem az 1849 utáni megtorlások áldozata volt, hiszen őket a Noszlopy-összeesküvésben való részvételért érte ez a súlyos büntetés.[156]

Hamvay Ödön szerint az Újépületben 1849-1859 között 2500 fogoly fordult meg, s a pesti hadbíróság összesen 154 halálos ítéletet hozott. Ezek nagy részét azonban szabadságvesztésre enyhítették.[157]

A becslések meglehetősen eltérők. A szerzők többsége 114 halálos ítéletről és 1765 bebörtönzésről tud.[158] Egy 1930-as népszerű magyar összefoglaló – valószínűleg Hamvay fenti adata alapján – 154 végrehajtott kivégzésről vél tudni, azonban név szerint mindössze 39 főt említ, köztük a ki nem végzett Nagy Ákost és Bálintot, Matherny Jánost és Molnár Istvánt.[159] Robert Endres szerint Haynau összesen 490 volt cs. kir. tisztet állított hadbíróság

Ödön: Damjanich János élete története és szemelvények nejéhez intézett leveleiből. Budapest, 1904. Leiningen naplója alapján ad összefoglalást Bencze László: Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornok. MH Módszertani Központ, 1990. Inkább csak elrettentő példának tekinthető Bodó László: Knezić Károly honvédtábornok. Studia Agriensia, 19. Dobó István Múzeum. Eger, 1998.

151 Károlyi Árpád I-II. kötet. Budapest, 1932., Urbán Aladár 1991.

152 Bona Gábor 1987., Bona Gábor 1988.

153 Fáncsy József; Hermann Róbert: Megtorlás Heves és Külső-Szolnok vármegyében 1849-1851. In: Mátrai tanulmányok. Szerkesztette: Horváth László. Gyöngyös, 1995.

154 Lukács Lajos: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849-1867. Budapest, 1955., Andrássy Antal: Noszlopy Gáspár 1820-1853. Somogyi Almanach 43-44. szám. Kaposvár, 1987.

155 Régi Honvéd [Tipula Gyula]: A szabadságharcz többi vértanúi Aradon. Vasárnapi Ujság, 1890. 65. Innen vette át Hamvay Ödön é. n. [1899.] 238-242.; Hamvay Ödön 1904. 376-380.; Kacziány Géza 76.

156 Hamvay Ödön é. n. [1899.] 244.; Hamvay Ödön 1904. 407-409.; Kacziány Géza 102.

157 Hamvay Ödön é. n. [1899.] 246.

158 Jászi 172.; Viktor Bibl: Der Zerfall Österreichs. II. 208.; Karl Tschupik: Franz Joseph I. Der Untergang eines Reiches. H. n., 1928. 31.; Viktor Bibl: Die Tragödie Österreichs. Leipzig und Wien, 1937. 232.; Manfred Botzenhart: 1848/49: Europa im Umbruch. Paderborn – München – Wien – Zürich. Schöningh, 1998. (a továbbiakban: Manfred Botzenhart) 239.; Alan Palmer: Franz Joseph I. Kaiser von Österreich und König von Ungarn. München, 1997. 89.

159 Markó Miklós: Haynau rémuralmának 81-ik évfordulóján. (A brescai hiéna magyar áldozatai). In: Boldog napok – szomorú évek. Visszaemlékezések I. Ferenc József születésének 100-ik évfordulóján

elé, 231 főt ítéltek halálra, majd később börtönbüntetésre, további 155 főt pedig 1-től 20 évig terjedő börtönbüntetésre.[160] Egy másik összefoglaló szerint 475 tisztből 281 főt ítéltek halálra, majd a megkegyelmezettekkel együtt 386 fő szenvedett közülük 11-től húsz évig terjedő fogságot.[161] Robert A. Kann az aradi tizenhárom és Batthyány kivégzése mellett 2000 bebörtönzésről tud.[162] Szabad György körülbelül 1200 bebörtönzöttről, s ennél is több átmeneti időre fogságba kerültről tud.[163] A besorozottak számával kapcsolatban is eltérőek az adatok: 40-50 000 fő,[164] 50 000 fő,[165] 70 000 fő[166].

Szabad György közel 120 főre teszi az ítélet alapján kivégzettek számát, de úgy véli, „ennél lényegesen nagyobb volt az ellenállóként vagy szökevényként felkoncoltak száma".[167] Somogyi Éva száznál többre becsüli a kivégzettek, s ezernél többre a bebörtönzöttek számát.[168] Csorba László mintegy 100 főre teszi hadbírósági ítélettel kivégzettek és 1200 főre a bebörtönzöttek számát.[169]

Bona Gábor számításai szerint a honvédsereg tábornoki és törzstiszti karából 22 főt végeztek ki, 14 fő fogságban halt meg, 273 fő szenvedett 2-9 évig terjedő várfogságot, 138 fő egy éven belül amnesztiában részesült, 27 főt közlegényként besoroztak a cs. kir. hadseregbe, 27 főt felmentettek, 5 főt kiutasítottak a Habsburg Birodalom területéről. 131 fő az eszéki, pétervárади és komáromi kapituláció révén mentesült a felelősségre vonás alól.[170] A századosok közül 364 fő került hadbíróság elé, közülük 7 főn hajtották végre a halálos ítéletet. 245 fő 1-20 évig terjedő várfogságot kapott, többségük ítélete 6, 10 vagy 12 évre szólt. 20 év kényszermunkával büntették Takáts Zsigmond huszárszázadost, aki részt vett Lamberg meggyilkolásában. 81 főt hosszabb-rövidebb vizsgálati fogság, és tiszti rangtól való megfosztás után szabadlábra helyeztek. Legalább 226 főt besoroztak a cs. kir. hadseregbe, de ez a szám a besorozott századosok minimumát jelenti.[171] Legalább 3500 volt honvéd főhadnagyot és hadnagyot soroztak be a cs. kir. hadseregbe; Bona Gábor számításai szerint a besorozott honvédtisztek teljes létszáma meghaladta a 4000 főt.[172] Szintén ő 50 000 főre teszi a besorozott közhonvédek számát.[173]

(1830-1930). Társadalmi és katonai események írásban és képben. Szerkesztette és kiadja: Markó Miklós. Budapest, 1930. 114-116.

160 Robert Endres 181. Ugyanezt ismétli meg Priscilla Robertson: Revolutions of 1848. A Social History. New York, 1960. (a továbbiakban: Priscilla Robertson) 303.

161 Joseph Redlich: Kaiser Franz Joseph von Österreich. Berlin, 1929. 70.; Edward Crankshaw: The Fall of the House of Habsburg. London, 1972. 74.

162 Rober A. Kann: Geschichte des Habsburgerreiches 1526 bis 1918. Wien – Köln, 1990. 288.

163 Szabad György: Az önkényuralom kora (1849-1867). In: Magyarország története 1848-1890. 6/1. kötet. Főszerkesztő: Kovács Endre. Szerkesztő: Katus László. Budapest, 1979. (a továbbiakban: Szabad György) 451.

164 Heinrich Friedjung I. 252.; Szabad György 451.

165 Priscilla Robertson 304.

166 Busbach Péter I. 238.

167 Szabad György 451.

168 Somogyi Éva: Ferenc József. Budapest, 1989. 40. Egy másik munkájában nem ír a számokról. Somogyi Éva: Abszolutizmus és kiegyezés 1849-1867. Budapest, 1981.

169 Csorba László – Velkey Ferenc: Reform és forradalom (1790-1849). Debrecen, 1998. 240. Több mint 100 kivégzésről, 1200 bebörtönzött tisztről és több száz bebörtönzött polgáriról ír Gergely András: A forradalom és az önvédelmi háború (1848-1849). In: 19. századi magyar történelem 1790-1848. Szerkesztette: Gergely András. Budapest, 1998. 288.

170 Bona Gábor 1987. 85-86. A statisztikát a kötet függeléke alapján újraszámoltam.

171 Bona Gábor 1988. 61-62.

172 Bona Gábor 1998. I. 12.

173 Bona Gábor 1998. I. 12.

Kumlik Emil szerint a pozsonyi Katonai Vizsgáló Bizottmány és a hadbíróság 1849 végéig összesen 13 végrehajtott halálos ítéletet hozott, s 146 férfit és 3 nőt ítélt hosszabb-rövidebb ideig tartó szabadságvesztésre (várfogság vagy sáncmunka).[174]

Galsai Kovách Ernő szerint Aradon összesen 400 foglyot ítéltek várfogságra, közülük 183 főt vasra. A büntetés alól 46 személyt mentettek fel, 17 főt helyeztek vissza beosztásába vagy nyugdíjba. A 400 főből 304 főt ítéltek 10 éven felüli várfogságra (közülük összesen 2 főt 20 évre), 96 főt 1-10 évig terjedő fogsággal sújtottak. Az utolsó halálos ítéleteket 1850. március 20-án hozták meg. Az elítéltek közül 129 főt szállítottak más várakba, így Olmützbe, Munkácsra, Kufsteinbe, Königgrätzbe, Josefstadtba és más helyekre.[175] Nagyszebenből is szállítottak Aradra elítélteket: 1852 februárjában 32 főt.[176] Csutak Kálmán szerint 479 katonát és 10 polgári személyt ítéltek el Aradon. Közülük 16 főt végeztek ki. 40 főt golyó, 169 főt kötél általi halálra ítéltek, de ítéletüket kegyelem útján várfogságra változtatták. 3 főt sáncmunkára, 182 főt várfogságra ítéltek, 69 főt besoroztak.[177]

1850 elején a fennálló hat haditörvényszék összesen 2617 purifikációs (igazolási) eljárást tárgyalt, ebből 2080-at befejezett, 537-et még vizsgált.[178]

A cs. kir. hatóságok Erdélyben külön hajtóvadászatot indítottak a székely felkelés résztvevői ellen, „a székelyeket okolván azért, hogy 1848-ban a császári erőknek nem sikerült Erdélyből hátba támadni, s ezzel idejekorán elfojtani a magyar forradalmat".[179] Hozzávetőleges számítások szerint csupán Erdélyből 72 honvédtisztet és 25 polgári személyt ítéltek halálra, 13 honvédtisztet és 10 polgári személyt pedig – köztük a magyar forradalmat támogató románokat – súlyos börtönbüntetésre. Rajtuk kívül 52 polgári személy – nagyobbrészt képviselők, megyei, széki és városi tisztviselők – szenvedett hosszabb-rövidebb ideig tartó vizsgálati fogságot.[180] Ugyanakkor az erdélyi megtorlás kétségkívül enyhébb volt a magyarországinál; Tamás András és Sándor László kivégzésén kívül más végrehajtott halálos ítéletről nem tudunk.[181] Erdély a maga „véradóját" már az 1848-49-es polgárháborúban megfizette, s talán ez is visszatarthatta a cs. kir. hatóságokat a súlyosabb megtorlástól. A kíméletesebb eljárásban szerepe lehetett Ludwig Wohlgemuthnak, aki ugyan igazi elefántként viselkedett a politika porcelánboltjában, de nem volt olyan labilis lelki alkat, mint Haynau, s mindent a katonai racionalitás szempontjából nézett. Szeptember elején egyenesen utasítást kért Bécsből, hogy milyen álláspontra helyezkedjék a haditörvényszéki ítéletek végrehajtásával kapcsolatban. (Jellemző, hogy az osztrák minisztertanács válaszul megküldte neki a Haynaunak küldött utasításokat.)[182]

Felvetődik a kérdés, mennyire volt súlyos ez a megtorlás a korabeli európai és Habsburg Birodalmon belüli megtorlásokhoz képest? Az 1848. júniusi prágai felkelés utáni megtorlásról nincsenek pontos adataink; az irodalomban csupán a felkelés körülbelül 400 halottjáról

[174] Kumlik Emil 160.

[175] Szarka Lajos 137.

[176] Pintér Lajos: Az aradi tizenhárom vértanú. Bukarest, 1973. 77.

[177] Csutak Kálmán: Aradi fogságom alatt írt adatok az 1848/9. évi szabadságharc, különösen az Erdély havasai ellen vezetett hadjáratról. Pest, 1868. 185-206. Egy ettől eltérő összegzést közöl Zombat István: Névjegyzéke az aradi várban fogva volt honvédtiszteknek. In: Vahot Imre – Gánóczy Flóris: Honvédek könyve. Történelmi Adattár az 1848-ki és 1849-ki magyar hadjáratból. Pest, 1861. II. kötet, 141-156.

[178] Berzeviczy Albert I. 178.

[179] Szász Zoltán 1426-1427.

[180] Ürmössy Lajos: Tizenhét év Erdély történetéből. 1849. július 19. – 1866. április 17. Temesvár, 1894. (a továbbiakban: Ürmössy Lajos) 23-26. Ez a névsor az erdélyi születésű személyeket tartalmazza, egy részüket azonban nem az erdélyi, hanem például az aradi és pesti haditörvényszékek ítélték el, a képviselők pedig nagyobbrészt a pesti Újépület foglyai voltak.

[181] Ezt kiemeli Ürmössy Lajos 22. is. Ugyancsak ő cáfolja a Horváth Mihálynál feljegyzett szóbeszédet a 24 református lelkész főbelövetéséről. Lásd még Szász Zoltán 1426-1427.

[182] Katona Tamás II. 226.

tudósít, s arról, hogy ezt követően Windisch-Grätz az ostromállapotot egész Csehországra kiterjesztette. (A halottak száma nagyjából megegyezett a bécsi forradalom védelmében elesettekével.)[183]

Az októberi bécsi forradalom leverése után 9 nap telt el az első ítéletek meghozataláig. A cs. kir. hadbíróság 1848. november 9. és 1849. május 9. között összesen 144 főt ítélt el. Ezek közül 24 főn hajtottak végre halálos ítéletet, ám e számban benne van például az 1849. január 18-án Pozsonyban kivégzett Daniel Christian Dressler is. 1848 novemberében 19 főt ítéltek el, közülük 10 főt lőttek főbe. A kivégzettek között volt Robert Blum, a frankfurti német nemzetgyűlés képviselője, Wenzel Caesar Messenhauser, a bécsi nemzetőrség parancsnoka, s a forradalom vezetői közül Alfred Julius Becher és Hermann Jellinek. Decemberben 21 ítélet született, közülük 3 főt agyonlőttek, egyet felakasztottak. Januárban 46 személyt ítéltek el, közülük 4 főt lőttek agyon. Februárban 18 elítéltből hármat lőttek agyon. Márciusban 26 fő elítéléséről tudunk, közülük 3 személyt végeztek ki a Latour meggyilkolásában játszott szerepükért. Áprilisban 12, májusban 3 személy elítéléséről tudunk. A kivégzettek között volt két magyar is; mindkettőjüket Horváth Jánosnak hívták, egyiküket november 14-én, a másikukat december 7-én lőtték főbe. A kivégzettek között feltűnően nagy a volt cs. kir. katonák száma (7 fő), a többiek között pedig a nem ausztriai születésűeké (8 fő).[184] A megtorlás enyhébb formái sokkal több személyt érintettek. A cs. kir. hatóságok több ezer főt tartóztattak le, közülük azonban már december 7-én 1540 főt szabadon engedtek.[185] Egy újabb munka szerint összesen 2400 főt tartóztattak le 1848 novembere és 1849 áprilisa között, közülük 2045 főt állítottak hadbíróság elé, s ezek közül 1320 főt mentettek fel. Még 1849 novemberében is 200 fő volt vizsgálati fogságban. Az 532 elítélt közül 72 főt ítéltek halálra, közülük 25 főn hajtották végre a halálos ítéletet.[186] Más ausztriai városokban, így például Grazban az ostromállapot kihirdetése és a katonaság fellépése után nem került sor ilyen széles körű megtorló intézkedésekre.[187]

Egy kimutatás szerint a Bécsben működő Központi Katonai Vizsgáló Bizottmány (Militär-Zentraluntersuchung-Kommission) 1848. november 1. és 1850. december 30. között összesen 4628 eljárást folytatott le. Az érintettek között volt 24 tábornok, 71 törzstiszt, 376 főtiszt, 39 katonai hivatalnok, 29 egyéb katonai személy, 354 legénységi állományú, 1448 polgári személy és 39 polgári hivatalnok. 426 esetben már az előzetes vizsgálat során megszüntették az eljárást, 1822 esetet politikai úton intéztek el. A 24 tábornok közül egyet halálra ítéltek, majd kegyelem útján három másikkal együtt többéves várfogságra ítélték; 5 elveszítette rangját, nyugdíját és kitüntetéseit, kettőt rehabilitáltak, 9 főt tisztáztak, háromnál az eljárás még nem ért véget, egy meghalt a vizsgálat során. A 71 törzstisztből kettőt bebörtönöztek, négyet rang- és nyugdíjvesztésre ítéltek, kettőt felmentettek, eggyel fegyelmi úton bántak el, 53 főt tisztáztak és rehabilitáltak, 9 ügyben még nem fejeződött be a nyomozás. A kimutatás azonban egyszerre tartalmazza az 1848 októbere utáni ausztriai eljárásokat, valamint a magyarországi eljárások egy részét; az említett tábornokok és törzstisztek nagy része az 1848-49 telén a magyar hadsereget elhagyók közül került ki.[188]

---

[183] Manfred Botzenhart 120. Ugyanezen kötet szerint a bécsi forradalom leverése során a forradalmárok 411 halottat és 750 súlyos sebesültet veszítettek. Manfred Botzenhart 138.

[184] Dunder, W. G.: Denkschrift über die Wiener October-Revolution. Wien, 1849. 903-908. (a továbbiakban: Dunder); lásd még Herre, Franz: Kaiser Franz Joseph von Österreich. Sein Leben – seine Zeit. Köln – Wien, 1978. 74.

[185] Springer, Anton: Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809. Zweiter Theil. Die österreichische Revolution. Leipzig, 1865. 58.

[186] Robert Endres 159.

[187] Pfeisinger, Gerhard: Die Revolution von 1848 in Graz. Wien, 1986. 279-285.

[188] Kiszling, Rudolf: Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848-1849. Mit Beiträgen von M. Ehnl, G. Hubka und E. Steinitz. Wien, 1948. II. 293.; Kiszling, Rudolf: Fürst Felix zu Schwarzenberg. Der politische Lehrmeister Kaiser Franz Josephs. Graz – Köln, 1952. 106.

A halálos ítéletekkel kapcsolatban az újabb osztrák kutatás is felvetette azt, hogy egy részüknek egyes csoportok elrettentése révén szimbolikus jelentősége is volt. Az ítéletek célja tehát nem annyira a tettek büntetése, hanem e csoportok példaszerű megbüntetése volt. Robert Blum kivégzésével a hatalom birtokosai a frankfurti parlamentnek üzentek; Messenhauserével a forradalom oldalára került kilépett cs. kir. tiszteknek, Becherével és Jellinekével a forradalmi sajtónak; a már október 25-én a forradalmi haderőből kilépett Eduard Jelowickit pedig nagy valószínűséggel a másik lengyel, az elszalasztott József Bem helyett végezték ki.[189]

Egy 1850-ben Lipcsében megjelent lista 1848. november 1. és 1849. október 31. között összesen 45, a Habsburg uralom alatti olasz területeken kivégzett személy nevét sorolja fel.[190] Múlt századi adatok szerint 1848 augusztusa és 1849 augusztusa között mintegy 1000 olasz forradalmárt végeztek ki a cs. kir. hatóságok. Egy újabb összefoglaló szerint az itáliai forradalmi mozgalmak leverése után Milánóban 15 férfit és 2 nőt korbácsoltak meg, s ha elájultak, ecettel élesztették fel őket. Állítólag 900 főt végeztek ki fegyverrejtegetésért, házaikat pedig felgyújtották. A gazdagokat vagyonelkobzásra ítélték.[191]

Európai összehasonlításban a legvéresebb megtorlásra az 1848. júniusi párizsi munkásfelkelés után került sor. Több mint 25 000 főt tartóztattak le, közülük augusztus 3-án 11 057 főt tartottak fogva gyanúsítottként.[192] Más adatok 15 000 fogolyról beszélnek, akik közül 6000 főt néhány napon belül szabadon engedtek, a többiek közül jó néhányan körülbelül másfél év múlva szabadultak. 1850-ben még mindig 468-an voltak fogságban, többségüket Algériába deportálták. A deportáltak csak 1859-ben térhettek haza.[193] Egy 1848. október 7-i kimutatás szerint azonban a júniusi eseményekben való részvételért 14 189 fő volt a börtönökben. Körülbelül 4300 embert deportáltak, 1500 főt végeztek ki ítélet nélkül.[194] Más adatok szerint 3000 főt végeztek ki, több mint 12 000 főt tartóztattak le, s közülük 4500 főt deportáltak Algériába.[195]

A németországi felkeléseket követő megtorlások ennél enyhébbek voltak. A 80 halottat követelő szeptember 17-18-i frankfurti felkelés után 600 főt tartóztattak le.[196] A 1849. májusi drezdai felkelés 250 halálos áldozatot követelő leverése után tucatjával mészárolták le, lökték ki az ablakon vagy fojtották vízbe a foglyokat, s 869 bírósági eljárást indítottak a résztvevők ellen. Közülük 727 főt ítéltek börtönbüntetésre, egy részük csak 1863-ban szabadult. Ezzel együtt Szászországban 9000 főt ügyében indult vizsgálat.[197] A május-júliusi

---

189 Häusler, Wolfgang: Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung. Demokratie und soziale Frage in der Wiener Revolution von 1848. Wien – München, 1979. 401-402.

190 Die rothe Liste des Hauses Habsburg vom Jahre 1848/49. Leipzig, 1850.

191 Andics Erzsébet: 1849 augusztus. Ismeretlen adalékok az 1848-49-es magyar forradalom és szabadságharc végnapjairól. In: Andics Erzsébet: 1848-1849. Tanulmányok. Budapest, 1968. 385. 57. jz. Priscilla Robertson 360.

192 Urbán Aladár: Európa a forradalom forgószelében 1848-1849. Budapest, 1970. 64.; Dautry, Jean: Az 1848-as francia forradalom és a köztársaság. Fordította: Hegedüs Éva. Budapest, 1981. 257-262.

193 Priscilla Robertson 96.

194 Manfred Botzenhart 48.; Guillemin, Henri: La première résurrection de la République. Paris, 1967. 445.

195 Sperber, Jonathan: The European Revolutions, 1848-1851. Cambridge, 1997. 199. Egy német munka szerint 3000 embert végeztek ki, 25 000 főt tartóztattak le, ezek közül 3500 főt deportáltak, 11 500 főt pedig bíróság elé állítottak. Walter Schmidt – Gerhard Becker – Helmut Bleiber – Rolf Dlubek – Siegfried Schmidt – Rolf Weber: Illustrierte Geschichte der deutschen Revolution 1848/49. 2. kiadás. Berlin, 1975. (a továbbiakban: Illustrierte Geschichte) 185.

196 Manfred Botzenhart 114.; Speck, Ulrich: 1848. Chronik einer deutschen Revolution. Frankfurt am Main – Leipzig, 1998. (a továbbiakban: Ulrich Speck) 95.

197 Manfred Botzenhart 223.; Blos, Wilhelm: Die Deutsche Revolution. Geschichte der Deutschen Bewegung von 1848 und 1849. Stuttgart, 1891. (a továbbiakban: Wilhelm Blos) 542-544.; Illustri-

badeni forradalmat követő kivégzésecknek 27 (egy újabb munka szerint 51) áldozata volt, közülük 19 fő a rastatti erőd védői közül került ki. Rajtuk kívül körülbelül 1000 főt ítéltek börtönbüntetésre, s az ostromállapotot csak 1852-ben függesztették fel.[198]

A magyarországi megtorlás tehát – tekintve az események időtartamát s a társadalom érintettségét – nem volt olyan véres, mint a polgárháborúként is felfogható franciaországi és németországi forradalmakat és felkeléseket követő bosszú, s nem érte el az észak-itáliai megtorlás mértékét sem. A magyar társadalom számára azonban komoly sokkot jelentett, hiszen 1795 óta először került sor arra, hogy nagy számban hajtottak végre politikai okokból halálos ítéleteket. A magyarországi kivégzéseket az is megkülönböztette a többi európai forradalmat követőktől, hogy Magyarországon a megtorlás számarányát meghaladó mértékben érintette a politikai és katonai elit tagjait. A cél tehát nem egyszerűen az elrettentés volt. A győztesek meg akarták fosztani az országot a politikai és katonai elittől, hogy az országot ezáltal képtelenné tegyék egy újabb, hasonló szabadságharcra.

erte Geschichte 289., 292., 325-326.; Hein, Dieter: Die Revolution von 1848/49. München, 1998. (a továbbiakban: Dieter Hein) 130.; Ulrich Speck 142.

[198] Wilhelm Blos 594-600.; Illustrierte Geschichte 326-327.; Dieter Hein 131.; Ulrich Speck 157-158.

A kivégzettek névsora

Név	*Kivégzés napja*	*Helye*	*Módja*	*Élet-kor*	*Születési hely*	*Lakóhely*	*Családi állapot*	*Vallás*	*Foglalkozás*
Abancourt de Franqueville, Karol	1849. 10. 20.	Pest	kötél	38	Lemberg		nős	r. katolikus	honvéd százados
Aulich Lajos	1849. 10. 06.	Arad	kötél	56	Pozsony		nőtlen	r. katolikus	honvéd vezérőrnagy
Baldini, Giovanni	1849. 03. 27.	Pozsony	golyó	30	Capo d'Istria	Pozsony	nős	r. katolikus	honvéd főhadnagy
Barta József	1849. 03. 30.	Pozsony	golyó	32	Léva	Pozsony	nős	r. katolikus	megyei hajdú, honvéd őrmester
Batthyány Lajos, gróf	1849. 10. 06.	Pest	golyó	42	Pozsony		nős	r. katolikus	politikus, miniszter-elnök, képviselő
Bencze Farkas (Schöntag Bernát)	1850. 01. 11.	Kőszeg	kötél	19	Nemescsó	Nemescsó	nőtlen	izraelita	mészáros
Bottos Mihály	1850. 01. 11.	Kőszeg	kötél	30		Nagycsömöte	nős	r. katolikus	napszámos
Börcsök István	1850. 01. 30 (31.)	Kassa	kötél	59	Elcs (Gömör vm.)				rokkant katona
Brezán N.	1849. 06. 10.	Turony	lekasza-bolták						kalácssütő
Bugyik József	1849. 07. 23.	Pozsony	golyó	28	Tardoskedd	Tardoskedd	nős	r. katolikus	béres
Burghardt György	1849. 06. 15.	Pécs	golyó			Pécs			
Burus Mihály	1849. 06. 13.	Bősárkány	golyó	25		Bősárkány	nős	r. katolikus	csizmadia mester
Csány László	1849. 10. 10.	Pest	kötél	59	Alsócsány	Nagykanizsa	nőtlen	r. katolikus	politikus, kormány-biztos, miniszter, képviselő

Név	*Kivégzés napja*	*Helye*	*Módja*	*Élet-kor*	*Születési hely*	*Lakóhely*	*Családi állapot*	*Vallás*	*Foglalkozás*
Csernyus Manó (Emmánuel)	1849. 10. 24.	Pest	kötél	41	Lice	Szalatna-puszta	nős	r. katolikus	pénzügyminisz-tériumi tanácsos
Csőkör István	1849. 06. 13.	Bősárkány	lekasza-bolták	28		Bősárkány	nős	r. katolikus	szolga
Csömy Zsigmond	1849. 01. 31.	Pest	golyó	36	Aranyos	Pest	nőtlen	evangélikus	molnár
Damjanich János	1849. 10. 06.	Arad	kötél	45	Staza		nős	g. katolikus	honvéd vezérőrnagy
Deák János	1849. 07. 06.	Marburg	golyó	34	Solt		nőtlen	református	huszár tizedes
Dessewffy Arisztid	1849. 10. 06.	Arad	golyó	47	Csákány		nős	evangélikus	honvéd vezérőrnagy
Dressler (Kurz), Daniel Christian	1849. 01. 18	Pozsony	golyó	34	Pozsony	Pozsony	nőtlen	evangélikus	színházi súgó
Dreyszker Pál	1849. 03. 20.	Sopron	golyó	46		Frankó	nős		paraszt
Dudó, alias Pyrisznyják György	1850. 01. 11.	Kőszeg	kötél	35		Nagycsömöte	nős	r. katolikus	földműves
Egy ismeretlen	1849. 07. 23.	Pest, Magyar Nemzeti Mú-zeum udvara	golyó					?	honvéd
Egy ismeretlen	1849. 07. 24.	Pest, Magyar Nemzeti Mú-zeum udvara	golyó	39		Szatmár megye	nős	?	honvéd, volt bányász
Egy ismeretlen	1849. 07. 06.	Dernő	lekasza-bolták			Krasznahosz-szúrét		?	kasznár
Egy ismeretlen lakos	1849. 06. 30.	Csanak és Nagyigmánd között	lekasza-bolták	?		Bőny		?	?

Név	*Kivégzés napja*	*Helye*	*Módja*	*Élet-kor*	*Születési hely*	*Lakóhely*	*Családi állapot*	*Vallás*	*Foglalkozás*
Egy paraszt	1849. 06. 16.	Zsigárd	golyó			Negyed vagy Farkasd			
Farkas Péter	1849. 07. 06.	Marburg	golyó	28	Karcag		nőtlen	református	huszár
Fekete Imre	1849. 10. 06.	Pest	golyó[199]	30	Kóspallag	Kóspallag	özvegy	r. katolikus	földműves, gerilla százados
Fényes András	1849. 03. 01. [?]	Eger	golyó		Maklár	?	nős	?	
Förster Ferenc	1849. 02. 12.	Esztergom	golyó						kőszénbánya-bérlő
Fülöp György	1849. 08. 30	Pest	golyó			Dunavecse			jegyző, gerillacsapat vezér
Gábel Mátyás	1849. 09. 12.	Pest	golyó	61		Selmecbánya			bányamester
Gáncs Pál	1849. 08. 14.	Pest	golyó	39	Székesfehérvár	Székesfehérvár	nős	r. katolikus	szűcsmester
Giron, Peter	1849. 10. 20.	Pest	kötél	51	Achen, Poroszország		özvegy	református	honvéd alezredes
Gonzeczky János	1849. 10. 08.	Pest	golyó	46	Pest	Mezőhegyes	nőtlen	r. katolikus	katolikus tábori lelkész
Gödrössy (Gruber) Fülöp	1849. 06. 05.	Pozsony	kötél	29	Pest		nőtlen (élettársi viszony)	r. katolikus	honvéd százados
Gyökeres András	1849. 07. 06.	Marburg	golyó	29	Karcag		nőtlen	református	huszár tizedes
Halász(y) Károly	1849. 07. 26.	Ócsa	golyó	36	Ragály (Rákoscsaba)	Ócsa	nős	református	tanító, nemzetőr százados

[199] kegyelem útján

Név	*Kivégzés napja*	*Helye*	*Módja*	*Élet-kor*	*Születési hely*	*Lakóhely*	*Családi állapot*	*Vallás*	*Foglalkozás*
Hauk, Ludwig	1850. 02. 19.	Arad	kötél	50 (51)	Bécs	Bécs	nős	r. katolikus	honvéd alezredes
Havelka Ferenc	1849. 08. 14.	Pest	golyó	29	Székesfehérvár	Székesfehérvár	nős	r. katolikus	cserzővarga
Hegyi András	1849. 03. 01. [?]	Eger	golyó		Maklár	?	nős	?	
Herczeg Károly	1849. 07. 06.	Marburg	golyó	25	Kecskemét		nőtlen	református	huszár
Hoky István	1849. 07. 06.	Dernő	lekaszabolták	30		Rozsnyó	nőtlen	r. katolikus	paptanár
Hruby Gyula	1849. 08. 20.	Temesvár	golyó	23	Versec		nőtlen	r. katolikus	honvéd őrnagy
Hübner András	1849. 08. 14.	Pest	golyó	45	Székesfehérvár	Székesfehérvár	nős	r. katolikus	cserzővarga
Hyross Sándor	1849. 02. vége – 1849. 03. eleje	Hatvan	golyó	?	?	Győr	nős	?	
Imrő János	1849. 06. 10.	Turony	golyó			Garé			
Istók Imre	1850. 01. 31. (02. 15.)	Kassa	golyó	38		Somfalva	nős		szolgabíró
Jeszenák János, báró	1849. 10. 10.	Pest	kötél	49	Pozsony	Bori	nős	evangélikus	politikus, főispán, kormánybiztos
Kantsur András	1849. 08. 27.	Pest	golyó	57		Szokola		református	református lelkész
Kazinczy Lajos	1849. 10. 25.	Arad	golyó	29	Széphalom		nőtlen	református	honvéd ezredes
Kigyóssy (Stigyössy) Lajos	1849. 05. 01.	Temesvár	golyó			Arad			
Kiss Ernő	1849. 10. 06.	Arad	golyó	50	Temesvár		özvegy	r. katolikus	honvéd vezérőrnagy
Klabuchich Pál	1849. 03. 20.	Sopron	golyó	22		Frankó	nős		paraszt

Név	*Kivégzés napja*	*Helye*	*Módja*	*Élet-kor*	*Születési hely*	*Lakóhely*	*Családi állapot*	*Vallás*	*Foglalkozás*
Knezić Károly	1849. 10. 06.	Arad	kötél	41	Veliki Gradevac		nős	r. katolikus	honvéd vezérőrnagy
Kocsis Pál	1849. 06. 23.	Bruck an der Mur	golyó	27	Jászapáti		nőtlen	r. katolikus	huszár tizedes
Kolosy György	1850. 01. 23.	Pest	kötél	24	Kövesd	Pest	nőtlen	r. katolikus	honvéd százados
Kovács Lajos	1849. 06. 23.	Bruck an der Mur	golyó	28	Nánapuszta		nőtlen	r. katolikus	huszár
Koczó György	1850. 01. 11.	Kőszeg	kötél	40		Ludad	nős	r. katolikus	szabó
Kőmíves János	1849. 07. 06.	Marburg	golyó	28	Jászberény		nőtlen	r. katolikus	huszár tizedes
Kuczka Mihály	1849. 08. 14.	Pest	golyó	49	Kecskemét	Székesfehérvár	nős	r. katolikus	kovácsmester
Kuklits János	1849. 06. 23.	Bruck an der Mur	golyó	28	Majsa		nőtlen	r. katolikus	huszár
Láhner György	1849. 10. 06.	Arad	kötél	54 (53)	Necpál		nős	r. katolikus	honvéd vezérőrnagy
Lázár Vilmos	1849. 10. 06.	Arad	golyó	34	Nagybecskerek		nős	r. katolikus	honvéd ezredes
Leiningen-Westerburg, Karl, gróf	1849. 10. 06.	Arad	kötél	30	Ilbenstadt, Hessen		nős	evangélikus	honvéd vezérőrnagy
Lengváry Pál	1849. 07. 06.	Marburg	golyó	26	Szolnokabony		nőtlen	r. katolikus	huszár tizedes
Loncsák György	1850. 01. 11.	Kőszeg	kötél	42		Nagycsömöte	nős	r. katolikus	napszámos
Mágocs János	1849. 06. 15.	Pécs	golyó			Hosszúhetény			
Major Ferenc	1849. 06. 13.	Bősárkány	golyó	35		Bősárkány	nős	r. katolikus	gazda
Malinák	1849. 07. 06.	Dernő	lekasza-bolták			Pacsa			bíró
Mannsbarth Antal	1849. 07. 12.	Nagyigmánd	golyó	27	Tata	Csákberény	nőtlen	r. katolikus	katolikus lelkész
Márkus János	1850. 01. 23.	Pest	kötél	19		Sár	nőtlen		segédtanító

Név	*Kivégzés napja*	*Helye*	*Módja*	*Élet-kor*	*Születési hely*	*Lakóhely*	*Családi állapot*	*Vallás*	*Foglalkozás*
Mednyánszky László, báró	1849. 06. 05.	Pozsony	kötél	30	Beckó	Beckó	nős	r. katolikus	honvéd őrnagy
Mészáros Dávid	1849. 07. 14.	Pozsony	golyó	49	Hosszúfalu	Sopornya	nőtlen	r. katolikus	katolikus plébános
Mezey József	1849. 08. 22.	Pest	golyó	28		Kajászó-szentpéter			jegyző
Mille János	1849. 06. 23.	Bruck an der Mur	golyó	27	Karcag-Újszállás		nőtlen	református	huszár tizedes
Murmann Sámuel	1849. 08. 25.	Temesvár	golyó	32	Sopron	Sopron	?	evangélikus	nemzetőr őrnagy
Nagy György	1850. 01. 11.	Kőszeg	kötél	22		Kiscsömöte	nőtlen	r. katolikus	földműves
Nagy István	1849. 08. 21.	Juta	golyó	28	Lengyeltóti	Juta	nős	r. katolikus	jegyző
Nagysándor József	1849. 10. 06.	Arad	kötél	45	Nagyvárad		nős	r. katolikus	honvéd vezérőrnagy
Nimnichter János	1849. 05. 31.	Pozsony	kötél	34	Losonc	Pozsony	nőtlen	r. katolikus	sütőmester
Novák Tivadar	1849. 03. 14.	Pest	golyó	38	Szamosújvár	Pest	nőtlen	r. katolikus	nyugalmazott cs. kir. hadnagy
Ormai (Auffenberg) Norbert	1849. 08. 22.	Arad	kötél	36	Dobřany, Csehország		nős	református	honvéd ezredes
Osky Gergely	1850. 01. 11.	Kőszeg	kötél	60		Kispöse	nős	r. katolikus	napszámos
Pállik Ignác	1850. 01. 23.	Pest	kötél	19		Solymos (Heves vm.)	nőtlen		vadászlegény
Perényi Zsigmond	1849. 10. 24.	Pest	kötél	66	Ardó		nős	r. katolikus	politikus, főispán, a felsőház elnöke
Petőcz György	1849. 05. 24.	Pozsony	golyó	44	Ebersdorf	Pozsony	nős	r. katolikus	másodalispán
Poeltenberg, Ernst	1849. 10. 06.	Arad	kötél	36 (42)	Bécs		nős	r. katolikus	honvéd vezérőrnagy

Név	*Kivégzés napja*	*Helye*	*Módja*	*Élet-kor*	*Születési hely*	*Lakóhely*	*Családi állapot*	*Vallás*	*Foglalkozás*
Potoczky Gyula (Posztóczky István, Mosóczy István, Almássy Gyula)	1850. 07. 01. (05.)	Gyöngyös	kötél	30	Csetnek	Gyöngyös	?		csapos, gerilla
Pretsch Mihály	1849. 03. 20.	Sopron	golyó	54		Frankó	nős		napszámos
Pretsch Vida	1849. 03. 20.	Sopron	golyó	52		Frankó	nős		napszámos, zsellér
Raffay Imre	1850. 01. 11.	Kőszeg	kötél	36	Torony	Kispöse	nős	r. katolikus	földműves
Rázga Pál	1849. 06. 18.	Pozsony	kötél	50	Bazin	Pozsony	nős	evangélikus	evangélikus lelkész
Redl Antal	1849. 01. 15.	Pápa	golyó	35	Tamási	Tamási	nős	r. katolikus	ács
Rettig Vilmos	1849. 07. 21.	Sárvár	golyó	30		Sárvár	?	r. katolikus	asztalos
Ricsovszky	1849. 07. 06.	Dernő	lekaszabolták						festő
Rulikowski, Konrad (Kazimierz)	1849. 08. 28.	Nagyvárad	golyó	35	Zwiahel, Galícia		?	r. katolikus	honvéd százados
Sándor László	1849. 10. 18.	Kolozsvár (Szamosfalva)	kötél	53	Csík-Tapolca		nős	r. katolikus	nemzetőr százados
Sánta, alias Koczon János	1850. 01. 11.	Kőszeg	kötél	18		Kispöse	nőtlen	r. katolikus	földműves
Schweidel József	1849. 10. 06.	Arad	golyó	53	Zombor		nős	r. katolikus	honvéd vezérőrnagy
Schweitzer József	1849. 08. 27.	Pest	golyó	47	Buda	Buda	nős	r. katolikus	nyomdász
Sikár András	1849. 03. 01. [?]	Eger	golyó		Maklár	?	nős	?	
Sipos Gábor	1849. 06. 23.	Bruck an der Mur	golyó	29	Kunhegyes		nőtlen	r. katolikus	huszár tizedes

Név	*Kivégzés napja*	*Helye*	*Módja*	*Élet-kor*	*Születési hely*	*Lakóhely*	*Családi állapot*	*Vallás*	*Foglalkozás*
Slawski, Feliks	1849. 02. 06.	Pest	golyó	?	Krakkó	Pest	nős	r. katolikus	szabó
Söll, Witalis	1849. 01. 30.	Pest	golyó	24	Marburg, Stájerország		nőtlen	r. katolikus	honvéd őrnagy
Stift József	1849. 07. 20.	Pozsony	golyó	23	Sarluska	Nagyrippény	nőtlen	r. katolikus	földbirtokos
Streith Miklós	1849. 09. 07.	Pest	golyó			Vértesboglár	nőtlen	r. katolikus	katolikus plébános
Szabó József	1849. 06. 23.	Bruck an der Mur	golyó	23	Jászárokszállás		nőtlen	r. katolikus	huszár
Szacsvay Imre	1849. 10. 24	Pest	kötél	31	Kiskereki		nőtlen	r. katolikus	politikus, a képviselőház jegyzője
Szalay Gábor	1849. 01. 15.	Pápa	golyó	43	Győr	Győr	nős	r. katolikus	hajóslegény
Szikszay János	1849. 07. 12.	Nagyigmánd	golyó	50	Fok-Szabadi	Csákberény	nős	református	református lelkész
Szilva János	1849. 10. 02.	Pécs	golyó [200]			Atyán		?	
Szokolay János	1849. 07. 06.	Marburg	golyó	25	Cegléd		nőtlen	evangélikus	huszár őrmester
Szwelka Rotias	1849. 06. 29.	Győr	golyó	37	Arad	Győr	nőtlen	?	elbocsátott szolga
Tamás András	1849. 10. 18.	Kolozsvár (Szamosfalva)	kötél	65	Madéfalva			r. katolikus	nemzetőr alezredes
Tipari András	1849. 03. 01. [?]	Eger	golyó		Maklár	?	nős	?	
Tóth János	1849. 06. 13.	Bősárkány	golyó	68		Bősárkány	nős	r. katolikus	zsellér
Tóth József	1849. 07. 23.	Pozsony	golyó	30	Tardoskedd	Tardoskedd	nős	r. katolikus	földesgazda
Török Ignác	1849. 10. 06.	Arad	kötél	54	Gödöllő		nőtlen	r. katolikus	honvéd vezérőrnagy

[200] hóhér hiányában, kötél helyett

Név	*Kivégzés napja*	*Helye*	*Módja*	*Élet-kor*	*Születési hely*	*Lakóhely*	*Családi állapot*	*Vallás*	*Foglalkozás*
Treksler Ferenc	1849. 07. 23.	Pozsony	golyó	32	Esztergom	Tardoskedd	nőtlen	r. katolikus	községi jegyző
Uitz Ignác	1849. 08. 14.	Pest	golyó	23	Székesfehérvár	Székesfehérvár	nőtlen	r. katolikus	kőműveslegény
Varga Mihály	1849. 08. 14.	Pest	golyó	68	Székesfehérvár	Székesfehérvár	nős	r. katolikus	szűcsmester
Vécsey Károly, gróf	1849. 10. 06.	Arad	kötél	42 (40)	Pest		nős	r. katolikus	honvéd vezérőrnagy
Vertike Gábor	1849. 10. 02.	Pécs	golyó [201]		Bodony				
Woitic (Wottitz) Adolf	1849. 06. 29.	Győr	golyó	21	Győr	Győr	nőtlen	izraelita	
Woroniecki, Mieczyslaw, herceg	1849. 10. 20.	Pest	kötél	24	Skurowa, Galícia		nőtlen	r. katolikus	honvéd alezredes
Zehnmark János	1850. 01. 30 (31.)	Kassa	golyó	41	Neutitschen, Morvaország	Tornalja			kocsmabérlő

[201] hóhér hiányában, kötél helyett

Nem a magyarországi események miatt kivégzettek

Név	*Kivégzés napja*	*Helye*	*Módja*	*Életkor*	*Lakóhely*	*Családi állapot*	*Foglalkozás*
Horváth János[202]	1848. 11. 14.	Bécs	golyó	33	Hernals	nős	cipész
Horváth János[203]	1847. 12. 07.	Bécs	golyó	44		nőtlen	kovácslegény
Melkó Nándor[204]	1849. 05. 21.	Bécs	golyó	30			kereskedő

Kétes hitelűek

Név	*Kivégzés napja*	*Helye*	*Módja*	*Lakóhely*	*Vallás*	*Foglalkozás*
Bolcze[r] János[205]	1849. 01. 14.	Siklós	golyó	Siklós		nemzetőr százados
Csoma Mihály[206]	1849.	Pest		Buda		szatócs
Fekete Ferenc[207]	1849. 09. 04.	Pest	golyó	Hont		ügyvéd
Frohmann János[208]	1849. 06. 22.	Dobrova	kötél			gyógykovács
Galitzenstein Mór[209]	1849. 08.	Pest	golyó		izraelita	honvéd csapláros
Garay Ferenc[210]	1849. 07.		golyó	Ócsa		bíró

[202] Dunder 903.

[203] Dunder 904.

[204] Kacziány Géza 62-64.

[205] Kacziány Géza 58.

[206] Horváth Mihály III. 505. Csoma budai polgárt említi. Spira György 676. azonosítja őt Csoma Mihállyal. Horváth azonban valószínűleg a februárban kivégzett Csömy Zsigmondra gondolt.

[207] Kacziány Géza 82. Azonos Fekete Imrével. Hamvay Ödön 1904. 408. szerint szeptember 1-jén végezték ki Fekete Imre kóspallagi földművest, október 8-án Fekete Ferenc gerillavezért. Spira György 666. továbbra is megtörténtnek veszi a kivégzést, de Kacziány munkáján kívül más bizonyítékkal nem szolgál. Hangsúlyoznunk kell, hogy Fekete Ferenc neve nem fordul elő a pesti hadbíróság iratanyagában.

[208] HM KEM 90.171.1.; Kacziány Géza 66.

[209] „Spitzer Lajos volt honvéd, budapesti lakos elbeszélése, kinek nevezett Galizenstein unokafivére volt. Közelebbi adatokra azonban, sajnos, már nem emlékszik". Bernstein Béla 161. és 221. 27. jz. – Elképzelhető azonban, hogy Galitzenstein azonos a július 24-én a Magyar Nemzeti Múzeum udvarán kivégzett személlyel.

Név	*Kivégzés napja*	*Helye*	*Módja*	*Lakóhely*	*Vallás*	*Foglalkozás*
Geyer Nándor[211]	1849. 07.	Pécs	golyó			ügyvéd
Materny Lajos (János)[212]	1849. 10. 12. vagy 1850 ősze	Pest	golyó	Toporc	evangélikus	tanító
Molnár István[213]	1849. 10. 14.	Pest	golyó			népfölkelő parancsnok
Nagy Ákos[214]	1849. 08.	Arad	golyó			honvédtiszt
Nagy Bálint[215]	1849. 08.	Arad	golyó			honvédtiszt
Szathmáry József[216]	1849. 08. 24.	Pest	golyó			honvéd százados
Vörösmarty József[217]	1849. 07.	Pécs	golyó	Ócsa	református	református lelkész (falusi jegyző)
19 fő[218]	1849. 10. 14.	Pest	golyó			
3 Pest megyei polgár[219]	1849. 08. 11.	Pest	golyó			
A nyitrai bíró[220]	1849. 07. 19.	Pozsony	golyó	Nyitra		bíró

[210] HM KEM 1990. 162.1., 90. 168.1. (Ez utóbbi szerint nem végezték ki.) 90.169.1.

[211] Kacziány Géza 70.

[212] Kacziány Géza 102.; Hamvay Ödön 1904. 408.; HM KEM 90.159.1. – Megtörténtnek tekinti a kivégzést Spira György 676. Materny neve azonban elő sem fordul a pesti hadbíróság iratanyagában.

[213] Kacziány Géza 102.; Hamvay Ödön 1904. 408. – Megtörténtnek tekinti a kivégzést Spira György 676. Molnár neve azonban elő sem fordul a pesti hadbíróság iratanyagában.

[214] Hamvay Ödön 1904. 376-377.; Kacziány Géza 76.

[215] Hamvay Ödön 1904. 376-377.; Kacziány Géza 76.

[216] Kacziány Géza 76. A kivégzés megtörténtét cáfolja Spira György 661. 245. jz. – Elképzelhető, hogy ez a Szathmáry azonos azzal az ismeretlen honvédtiszttel, akit július 23-án Magyar Nemzeti Múzeum udvarán végeztek ki; százados azonban semmi esetre sem lehetett.

[217] Kacziány Géza 70.; HM KEM 1990. 162.1., 90.168.1. (Ez utóbbi szerint nem végezték ki.) 90.169.1.

[218] Kacziány Géza 102.; Hamvay Ödön 1904. 408. – Spira György 676. úgy véli, hogy a kivégzésekre 12-én vagy 14-én került sor. A 20 kivégzett közé sorolja Mathernyt, Molnárt, Csoma Mihályt s – Hunfalvy Pál szóbeszéden alapuló naplójegyzetére hivatkozva – egy ismeretlen lányt s egy 14 éves inasgyereket.

[219] Hamvay Ödön 1904. 407.

HERMANN, RÓBERT

The executions in 1849-1850

There are still a number of unanswered questions concerning the retributions in Hungary after the revolution. The public, as a rule, knows the name of Premier Lajos Batthyány as one of the executed, people know about the thirteen martyrs of Arad (even if they cannot name them all), but there is a great amount of uncertainty in the literature concerning the exact number of the imprisoned and the executed. The temporal limits of the retributions are also vague.

The paper tries to establish the number of the executed and the various kinds of executions employed. The first chapter discusses the intellectual justification of the executions. It describes the retribution used by the Hungarian government against the rebelling nationalities during the civil war in Hungary and Transylvania as well as the atrocities committed by the Magyar population and army. It is pointed out at the same time that the number of the victims to the atrocities committed by the rebelling nationalities was much higher. The Magyar atrocities, on the other hand, were later useful to justify the retributions.

The second chapter discusses the machinery of retribution. Windisch-Grätz created the *Militär und Politische Zentral Kommission*, and this organization, and/or one of its subdepartments, the *Militär Untersuchungs Kommission* carried on the investigations in the cases of more serious offenders. The machinery of retribution was transformed in July 1849, when at Haynau's order the Extraordinary Military Tribunals (*Außenordentliche Kriegsgericht*) and the Summary Courts (*Standgericht*) were set up. At the same time, military commanders were also authorized to pass and execute capital sentences within their own jurisdictions.

Chapter three describes the various kinds of executions. These were the following: executions on the spot, after summary proceedings, without trial; executions after summary proceedings and trial; executions after regular trial before a military tribunal. This latter subsection describes the Austrian code of court martial procedure and the general characteristics of the trials.

Chapter four draws up the balance of the retributions. It points out that the victorious Austrian party never added up the numbers of the executed and that probably fostered various legends. Collecting data was difficult in Hungary before 1918 because the court martial papers were not accessible. The „fictitious executions" are also discussed; in such cases the persons in question did not exist or were not executed. Finally, the data concerning the retributions in the wake of the European revolutions are summed up, concluding that the Hungarian retributrion, with regard to the temporal duration of the events and the extent the society was involved, was less bloody than those in France and Germany, and was more moderate than even the retribution in Northern Italy. However, it meant a severe shock for Hungarian society as it was the first time since 1795 that a great number of people were executed for political reasons. What additionally set the Hungarian executions apart from those following the other revolutions in Europe was that the retribution involved the members of the military and political elite to an extent far beyond their proportion in society. Thus, the goal was not simply deterrence; the victors wanted to divest the country of its political and military elite so that it should be incapable of another similar war of independence.

URBÁN ALADÁR

Gróf Batthyány Lajos emlékezete

Az 1849. október 6-i pesti és aradi kivégzések Európa nyugati felén megdöbbenést és felháborodást váltottak ki. A politikai közvéleményt elsősorban gróf Batthyány Lajosnak, az első felelős kormány elnökének kivégzése foglalkoztatta. A jól tájékozottak tudták, hogy Batthyányt az uralkodó bízta meg kormányalakítással, s az új kormány az április törvények szentesítése után kezdte meg munkáját. Az is köztudott volt, hogy a gróf mérsékelt politikát folytatott, s fenn kívánta tartani az Ausztriával történelmileg kialakult kapcsolatot. Ezért Batthyány elfogása és az ellene folytatott vizsgálat ellenére a közvélemény itthon és Ausztriában is enyhe ítéletre, sőt amnesztiára számított. Érthető tehát a kivégzés híre által kiváltott nagy megdöbbenés és a megfogalmazódott éles kritika, amely nemcsak a francia vagy az angol sajtóban, hanem a Birodalmon kívüli német nyelvű lapokban is megjelent.[1] Az osztrák kormány elítéléséből természetesen a magyar emigráció is kivette részét. A *Wiener Zeitung* október 11-én megjelent, Batthyány kivégzésének okait magyarázó írására október 19-én Teleki László a francia és belga lapokhoz eljuttatott nyílt levelében válaszolt.[2] A Pulszky Ferenc által sikerrel mozgósított angol közvélemény ismeretében Schwarzenberg miniszterelnök még szeptember végén Londonba küldte gróf Szécsen Antalt, hogy ott a sajtó útján tegye meg a szükséges ellenlépéseket. Október 20-án Szécsen azt ajánlotta, hogy a bécsi hivatalos lapban olyan írást kell megjelentetni, amely meggyőzően igazolja Batthyány bűnösségét és kivégzésének jogosságát.[3] A közvélemény nyomása alá helyezett angol kormány egyébként nem volt megelégedve Lord Ponsonbynak, bécsi nagykövetének jelentéseivel. Ezért Palmerston külügyminiszter október 23-án arra utasította a lordot – elképzelhetően Teleki nyílt levele meggyőző érvelésének ismeretében –, hogy részletesen ismertesse a pör lefolyását, s a tanúk szerepét.[4] Az osztrák kormány időközben megfogadta Szécsen tanácsát, és Schmerling igazságügy-minisztert bízta meg egy Batthyány elítélését magyarázó írás elkészítésével. A „dolgozatot" az osztrák minisztertanács október 29-én hagyta jóvá és a „halottgyalázó nyilatkozat" (Károlyi Árpád szavai) a *Wiener Zeitung* november 1-jei számában

---

1 Ennek a visszhangnak áttekintésére lásd Károlyi Árpád: Németújvári gróf Batthyány Lajos első felelős magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. (a továbbiakban: Károlyi) Magyar Történelmi Társulat, 1932. I. 574-577. A Károlyi által is említett lipcsei Der Leichtturm, amely egész számot szentelt Batthyánynak, képét ezzel a szöveggel közölte: „Das Opfer Habsburger Blutgier." Lásd Basics Beatrix: „Fegyverek közt hallgatnak a múzsák?" 1848-1849 a képzőművészetben. In: A Batthyány-kormány emlékalbuma. Kossuth Kiadó, 1999. 144.

2 Horváth Zoltán: Teleki László 1810–1861. Akadémiai Kiadó, 1964. II. 195–198.

3 Károlyi I. 580-686. Szécsen Antal londoni kiküldetésére és jelentéseire lásd: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-49-ben. S. a. r. Andics Erzsébet. Akadémiai Kiadó, 1965. (a továbbiakban: Andics) III. 410-411., 419-420., 423-423., 434-435. Metternich már 1849 szeptemberében javasolta, hogy az Ausztriát támadó röplapokkal szemben dokumentumokra alapozott történeti munkát kell megjelentetni, s erre a feladatra gróf Mailáth Jánost ajánlotta; lásd Andics III. 408. A megbízás megszületett, a munka elkészült; lásd Mailáth, Johann: Neuere Geschichte der Magyaren von Maria Teresia bis zum Ende der Revolution. Regensburg, 1853. 1-2. Bd.

4 Károlyi I. 578–579., II. 590–592. A magyar forradalommal végig ellenséges angol nagykövet – mint a Károlyi által közölt október 30-i jelentéséből kiviláglik – gátlástalanul jelentette főnökének, hogy Batthyányt a törvényeknek megfelelő polgári-katonai vegyes bíróság ítélte el.

jelent meg.[5] Az emigráció ezt sem hagyta válasz nélkül: a *Kölnischen Zeitung* rövidesen közölte Pulszkynak november 14-én Londonban kelt terjedelmes írását.[6]

Batthyány halálának visszhangja, s általában a magyar szabadságharc iránti érdeklődés a kiadók figyelmét erre a kérdéskörre irányította. Ezért azok szívesen vállalkoztak ilyen tárgyú kisebb-nagyobb kiadványok megjelentetésére. A szerzők tájékozottsága, információik megbízhatósága nem volt egyforma. Batthyánynak a sajtóból is nyomon követhető közszereplését többnyire ismerték, az elbeszélést néha dokumentumokkal (beszédekkel vagy rendeletekkel) egészítették ki. Batthyány személyiségével, ennek jellemzőivel (büszkeség, műveltség), valamint külső megjelenésével kivétel nélkül foglalkoztak. Az alább ismertetendő munkák megjelenésének időrendjét csak további kutatás határozhatja meg. Első helyen kell azonban említenünk azt a kötetkét, amely címében is állást foglalt Batthyány mártíromsága mellett, s amely a peres eljárást és a vád állításainak cáfolatát tekintette feladatának.[7] Az említett munka névvel jelent meg, de szerzőjét – aki feltehetően álnevet használt, s keresztnevének csak a kezdőbetűjét adta meg – nem sikerült azonosítani.

A jelek szerint az ismertebb munkák közé tartozott a névtelen „honvéd" írásműve, aki kétkötetes munkájában elsőként nyújtott információkat a fiatal Batthyányról és jól dokumentált leírást miniszterelnökségéről, a pör folyamatáról és kivégzéséről.[8] Ugyancsak név nélkül, s szintén Lipcsében jelent meg, de már 1851-ben az a kétkötetes kiadvány, amely címében a szabadságharc történetét ígérte, s amelynek tartalma széles látókörű, jól értesült és hazafias érzelmű szerzőről tanúskodott.[9] A munka első kötete a forradalom és szabadságharc polgári és katonai vezetőiről – köztük természetesen Batthyányról – adott jellemzést. Az első fejezet azonban Ausztria forradalom előtti, alatti és utáni helyzetéről nyújtott viszonylag terjedelmes áttekintést. A szereplők jellemzése mellett hosszabb-rövidebb összefoglalást olvashatunk Batthyány kormányáról, a Honvédelmi Bizottmányról, a Szemere-kormányról és a magyar hadseregről.

---

[5] A Wiener Zeitung 1849. november 1-jei írását közli és egyben minősíti azt Károlyi I. 583-586., II. 594-598.

[6] Pulszkynak a Kölnischen Zeitungban London, 1849. november 14-i dátummal közölt írását lásd a 8. jegyzetben idézett mű 177-201.

[7] Horvath, S.: Graf Ludwig Batthyány, ein politischer Martyrer aus Ungarns Revolutionsgeschichte und der 6. October 1849 in Ungarn. Hamburg, 1850. – Akad még egy kiadvány, amely Batthyány nevét hordja címében: Graf Ludwig Batthyány, ungarischer Premierminister, sein Leben, Wirken und Ende. Mit bisher ungedrucken Documenten und Reden Batthyány's belegt von einen Deutsch-Ungar. Grimma – Leipzig, 1850. A hosszú című kis füzet szerzőjét Spira György (Spira György: Négy magyar sors. Magvető Könyvkiadó, 1983. 88.) Eduard Glatzcal azonosítja, aki – ha azonos a Károlyi Árpád által említett Glatz Edével – a Pesther Zeitung szerkesztőjeként a kivégzés másnapján cikkében oly gyalázatosan denunciálta a volt miniszterelnököt, hogy ezt az írást október 11-én a Wiener Zeitung is közölte; Károlyi I. 574-575. Eme tények ismeretében nem a hitelesség látszatát kívánja kelteni, hanem valós a szerzőnek az a gesztusa, hogy a 44 oldalas kisalakú füzetke mintegy harmadát kitevő bevezetés végén a Pest, 1849. október 8-i dátumot tünteti fel. (A szerző életrajzi információi: szerinte Batthyány Veszprém megyében született, s tanulmányait Pesten végezte.)

[8] Aufzeichnungen eines Honvéd. Beiträge zur ungarischen Revolutionsgeschichte 1848 und 1849. Leipzig, 1850. Spira György alapján Molnár András a szerzőt Adolf Neustadt pozsonyi újságíróval azonosította, illetve ő foglalkozott részletesen Neustadt személyével, s magyar fordításban közölte munkájának Batthyány ifjúságára és reformkori tevékenységére vonatkozó részeit. Lásd Molnár András: „Egy honvéd feljegyzései" Batthyány Lajos grófról. Levéltári Szemle, 1993/1. 49-65. Neustadt tudtunkkal az első, aki Batthyányt „magyar Egmont"-nak nevezte.

[9] Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes. Authentische Berichte. Leipzig, 1851. Dézsi Lajos: Báró Jósika Miklós (1794–1865). Franklin Társulat, 1916. 293-294. a kiadványt Jósika műveként azonosítja. A két kötet terjedelme (közel 400 oldal) szerepet játszhatott abban, hogy a munka csak 1851-ben jelent meg. (A 2. kötet az osztrák és orosz hadseregről, az osztrák pénzügyekről és a magyarországi nemzetiségekről, azoknak a forradalom és a függetlenségi háború alatti magatartásáról közöl információkat.) A kiadványra Hermann Róbert hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

1850-ben a saját neve alatt jelentette meg a magyar események iránti általános érdeklődést szolgáló művét egy hazai származású német író, aki sok vonatkozásban bizonyult tájékozottnak, s aki csak futólag érintette Batthyány és a tizenhárom kivégzését.[10] Még ez évben saját neve alatt publikálta emlékezéseit Klapka György is, aki munkájának első felében az 1849. április-október közötti eseményeket ismertette, majd a kivégzett miniszterelnökről és a tábornokokról fogalmazta meg véleményét.[11] 1850-ben jelentette meg Londonban emlékiratait Pulszky Ferenc felesége, aki részben személyes élményeit (1848-ban bécsi tapasztalatait férje oldalán, majd annak távollétekor az 1849. év első felében átélteket), részben a szabadságharc fontosabb eseményeit ismertette, befejezésül megemlékezve a pesti és aradi kivégzésekről.[12] Mind Klapka, mind Pulszky Teréz függelékben eredeti dokumentumokat is publikált a Pragmatica Sanctiótól a fontosnak tartott 1848-49-es okmányokig. Schlesinger munkájától eltérően mindkét kötet a fejleményeket igyekezett időrendben bemutatni.

A fenti ismertebb, 1850-51-ben megjelent kiadványokból tájékozódhatott Európa Batthyány és mártírtársai sorsáról, a forradalom és szabadságharc eseményeiről, politikai és katonai vezetőiről. Ezek a munkák mind külföldön jelentek meg, és hazai terjesztésük akadályokba ütközött. Itthoni ismertségükről nem rendelkezünk adatokkal, de Klapka emlékiratai mellett úgy véljük, hogy Szemere Bertalan 1853-ban megjelent „politikai jellemrajzai" számíthattak érdeklődésre, amelyben a volt belügyminiszter és miniszterelnök fogalmazta meg elfogultságtól sem mentes véleményét Batthyányról – akiről nagy elismeréssel nyilatkozik –, Kossuthról és Görgeyről.[13] A zömében német nyelvű kiadványok megjelenésétől időben elmaradt az a francia közönségnek szánt tájékoztató munka, amely francia-magyar szerzőpáros együttműködéseként jelent meg két kötetben Párizsban 1859-60-ban. Az 1848-49-es eseményekben jelentős szerepet vállalt magyar szerző kritikai megjegyzéseket tett a Batthyány-kormányra, de az önkény áldozatául esett gróf szándékainak tisztaságáról, szilárd jelleméről a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott...[14]

Az eltelt egy évtized érthetően elegendő volt ahhoz, hogy az 1849-es véres drámának emlékei a külországokban megfakuljanak. 1859-60-ban Európát az 1859. évi osztrák–francia–olasz háború, az osztrák vereség és következményei: az olasz egység kibontakozása foglalkoztatta. Ezek az események nem maradtak hatástalanok Magyarországon sem.[15] A megélénkülő politikai közvéleményt, a meginduló szervezkedéseket az 1848-as eseményekre való emlékezés bátorította, de a forradalomra és a szabadságharcra nyilvánosan emlékezni nem lehetett. (A fegyveres harcokra – az elesettek sírjainak ápolásán túl – legfeljebb az alakuló honvéd segélyegyletek emlékeztettek.) Az 1861-től kibontakozó alkotmányos küzdelem két 48-as politikus nevét és személyét állította a közvélemény érdeklődésének középpontjába: az

[10] Schlesinger, Max: Aus Ungarn. Berlin, 1850. A kötet 24 fejezete különböző bel- és külpolitikai, valamint katonai kérdéseket taglal, s azokat nem kronológiai rendben adja elő. A munkát még 1850-ben angolul is kiadták, s Pulszky írt hozzá előszót. Lásd Pulszky Ferenc: Életem és korom. S. a. r. Oltványi Ambrus. Szépirodalmi Kiadó, 1958. II. 17.

[11] Klapka, Georg: Memoiren. April bis October 1849. Leipzig, 1850.

[12] Pulszky, Theresa: Memoires of a Hungarian Lady, with a Historical Introduction by Francis Pulszky. London, 1850. Pulszky 80 oldalas bevezetője az Árpádháztól 1848 februárjáig, a francia köztársaság kikiáltása hírének megérkezéséig terjed. A munka magyar kiadása: Pulszky Terézia: Egy magyar hölgy emlékiratai. S. a. r. Egyed Ilona. Magvető Könyvkiadó, 1986.

[13] Szemere, Bartholome: Graf Ludwig Batthyány, Arthur Görgey, Ludwig Kossuth. Politische Charakterskizzen aus dem ungarischen Freiheitskriege. Hamburg, 1853. Magyarul lásd Szemere Bertalan: Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból. S. a. r. Hermann Róbert és Pelyach István. Szépirodalmi Kiadó, 1990. (a továbbiakban: Szemere)

[14] Daniel Iranyi et Charles-Louis Chassin: Historie Politique de la Revolution de Hongrie 1847–1849. Paris, 1859-1860. I–II. Magyarul lásd Irányi Dániel – Charles-Louis Chassin: A magyar forradalom története 1847-1849. S. a. r. Spira György. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989. I-II.

[15] A részletekre lásd Szabad György: Forradalom és kiegyezés válaszútján. Akadémiai Kiadó, 1967. (a továbbiakban: Szabad)

alkotmányjogi vitát az 1848-as alapokra visszavezető és ezeken az alapokon a kiegyezést előkészítő Deák Ferencét és a kiegyezést ellenző emigráns Kossuth Lajosét. Az első felelős magyar kormány miniszterelnökének neve és tevékenysége – mint alkotmányjogi precedens – szóba sem jöhetett. Emlékének felidézését a nemzet és az uralkodóház kapcsolatának ebben a kényes szakaszában lehetetlenné tette a felségárulás vádja és a halálos ítélet végrehajtása. Ezt az önkényuralom viszonyai között még meg is érthetjük. De Batthyány emlékét a továbbiakban is politikai megfontolások és előítéletek árnyékolták be, s nemcsak a dualizmus éveiben, hanem a két világháború között és 1945 után is.

A jelen dolgozat arra keresi a választ, hogy Batthyány Lajosra miért mint az osztrák önkény mártírjára, s miért nem mint az első alkotmányos magyar miniszterelnökre emlékeztek az egymást követő generációk. Pontosabban szólva: miért nem emelkedett a nemzet emlékezetében Batthyány tisztelete megközelítőleg sem abba a magasságba, mint történt az Deák Ferenc, Kossuth Lajos vagy Széchenyi István esetében.

Az abszolutizmus évei

A főváros lakossága tudott arról, hogy sok más letartóztatott mellett Batthyány Lajos is fogoly az Újépületben. A közvélemény abban bízott, hogy Komárom kapitulációja után megkegyelmeznek a volt miniszterelnöknek. Az október 6-án este végrehajtott ítélet általános megdöbbenést váltott ki, s az aradi kivégzések hírére pedig azt a félelmet, hogy további sorozatos kivégzésekre lehet számítani.[16] A *Pesther Zeitung* 1849. október 9-i és 14-i számaitól eltekintve, amelyek Batthyány halálos ítéletének jogi és politikai indokait fejtegették, a hazai viszonyok között nyilvánosság elé került sajtótermékben nem esett szó a volt miniszterelnökről. Emlékét óvatos formában Szilágyi Sándor idézte fel 1850-ben a magyar forradalom vezetőiről írott munkájában.[17] Az ismertetés elsősorban dokumentumokat tartalmaz, így Batthyány első miniszterelnöki körlevelét, az ún. hegyfalvi levelet és az országgyűlésen tartott december 31-i beszédét. Elítélésének legfőbb oka – szól a vád ismertetése –, hogy Batthyány a Pragmatica Sanctió megsértésével Magyarország Ausztriától való elszakadásának „fő eszköze volt". Mivel a közvélemény meg volt győződve ennek ellenkezőjéről, a szerző ily módon tulajdonképpen a Batthyányt sújtó justizmordra emlékeztetett. Megjelent természetesen egy a hatalom érdekeihez igazított jellemzés is Pesten, amelynek szerzője

[16] A főváros hangulatát lásd Hunfalvy Pál: Napló 1848–1849. S. a. r. Urbán Aladár. Szépirodalmi Kiadó, 1986. 369-361. A kormányszervek és a pesti német sajtó magatartására lásd Berzeviczy Albert: Az absolutismus kora Magyarországon 1849-1865. Franklin Társulat, 1922. I. 128-129. (a továbbiakban: Berzeviczy) Az emigráció reagálására lásd Hajnal István: A Kossuth-emigráció Törökországban. Magyar Történelmi Társulat, 1927. I. 158-159., továbbá Perczel Miklós: Naplóm az emigrációból. S. a. r. Závodszky Géza. Tankönyvkiadó, 1977. 51. – Az emigránsok kis csoportja az özvegy jelenlétében 1850. október 7-én a franciaországi Montmorencyben gyászmisét tartott Batthyány emlékezetére; lásd Márki Sándor: Horváth Mihály 1809-1878. Franklin Társulat, 1917. 154-158. Horváth Mihály emlékbeszéde fennmaradt, lásd OSzK Kézirattár Quart. Hung. 1327.

[17] Szilágyi Sándor: A magyar forradalom férfiai. Heckenast, Pest, 1850. 225-235. Szilágyi másik művében közli Batthyány december 31-én az országgyűlésen elhangzott beszédét, ismerteti a Windisch-Grätzhez indított küldöttséget, majd egy mondatban számol be Batthyány sorsáról: „Az országgyűlés követei közül gróf Batthyány Lajos letartóztattatott." Szilágyi Sándor: A magyar forradalom története 1848 és 49-ben. Heckenast, Pest, 1850. 270-271.; 281. A szerző egy másik, német nyelvű munkájában ismerteti az 1849 októberében kivégzettek névsorát; lásd Szilágyi, Alexander: Die letzten Tage der magyarischen Revolution. Heckenast, Pest, 1850. 72-73. (A munka magyarul is megjelent.)

Batthyányt Kossuth „zászlóvivői" közé sorolta, s a volt miniszterelnököt szerencsétlen diplomatának, kockázatot vállaló játékosnak és „forradalmár Neckernek" minősítette.[18]

Az eljövendő években a Batthyányra való ritka emlékezést az özvegyéről szóló tudósítások egészítik ki. Érdekes módon ezt a sort a kormány hivatalos lapja, a *Magyar Hírlap* kezdte meg. 1850. december 3-i számában a franciaországi tudósítások között egyetlen mondat található: „A szerencsétlen Batthyány Lajos gróf özvegye Párizsba érkezett."[19] Hazai lapban az első, Batthyányt miniszterelnökként említő írás a *Pesti Napló* hasábjain jelent meg Kazinczy Gábor tollából. *A Pesti Napló műtára* rovatában publikált, címében is töredéknek minősített emlékezés a három évvel korábban a miniszterelnökbe, annak optimizmusában vetett hitről és reményről nyilatkozott. Szerinte Batthyány megrengetett minden létezőt, de másik kezével addig igyekezett fenntartani, hogy „romba ne dőljön teljesen", hogy az alap sértetlenül megmaradjon, amire az újat lehet építeni. Utalva Batthyánynak 1848. szeptember 16-án az országgyűlésen tett kijelentésére (ti. sem fönt, sem lent nem élvez bizalmat politikája), feltette a kérdést: „Nem ő volt-e az egyetlen, ki az *új* Magyarország ügyeinek élére állott, s mint teljes biztosíték lenn és fönn?"[20] Batthyányról szóló nyilvánosság előtti érdemi emlékezésről nem tudunk 1859-ig. Ekkor – részben az osztrák vereség következtében – a megpezsdülő társadalmi élet számos demonstratív megmozduláshoz vezetett az Erdélyi Múzeum Egylet létrehozásától a legkülönbözőbb hazafias jellegű rendezvényekig. Ezek sorában novemberben a ferenciek templomában (amelynek kriptájában nyugodtak a titokban eltemetett miniszterelnök hamvai) Magyar Lajos emlékére gyászmisét tartottak, s az egyetemi ifjúság az általa kezdeményezett szertartáson magyar ruhában jelent meg. A hatóságok előtt nem volt titok, hogy kinek az emlékét idézi a megemlékezés, de a jelek szerint nem kívántak beavatkozni.[21] A következő évben már október 6-án tartották a megemlékező gyászmisét, amelyen a család mellett nagy számban vettek részt a diákok és a város polgárai.[22]

Batthyányné született Zichy Antónia az emigráció munkájában nem vett részt, legfeljebb segélyezte a rászorultakat. 1852-ben Franciaországból Svájcba telepedett, s gyermekei nevelésével foglalkozott. Az emigráció 1856 januárjában arról értesült, hogy az özvegy készül haza, s decemberben pedig már arról, hogy a telet Pesten tölti.[23] Batthyányné hazatelepüléséről a nyilvánosság csak a *Vasárnapi Újság* 1861. március 17-i számából értesült, amikor a cikkből megtudta, hogy az özvegy a Veszprém megyei Dákán megvette gróf Festetich Leo kastélyát, s ott él visszavonultan.[24] A közlés érdekessége, hogy a lap első oldalán a kényszer-

---

[18] Levitschnigg, Heinrich Ritter v.: Kossuth und sein Bannerschaft. Heckenast, Pest, 1850. I. 197-217. A szerző – egyidejűleg a 8. jegyzetben id. munkával – „ein Stück Prinz Egmont"-nak nevezi Batthyányt. A szerző a fővárosban volt 1849 januárjában az osztrákok bevonulásakor. Így szándékos torzításnak tekinthetjük azt, hogy Batthyány letartóztatását január végére teszi.

[19] A lap itt – eltérően a szokásoktól – nem jelöli meg a francia újságot, ahonnan a hír származik. Érdekes módon, a Magyar Hírlap a „Fővárosi napló" rovatban július 2-án arról tudósított, hogy az ínséggel küszködő Perényi Zsigmond özvegye fiával Pozsonyba költözik.

[20] K. G.: Három év előtt. (Egy töredék töredéke) Pesti Napló (a továbbiakban: PN) 1851. ápr. 5. (323. sz.) c. old. Az írás a Batthyány-kormány Pestre költözésének évfordulójára kívánt emlékeztetni. Kazinczy későbbi feljegyzéséből tudjuk, hogy az írást 1850 őszén kezdte, majd 1851-ben átdolgozta, de töredékben maradt. „Mutatvány" jelent meg belőle a PN-ban, – a szerkesztő kihúzásaival. Lásd MTA kézirattára. Tört. 2r.-86. Kazinczy Gábor jegyzetei.

[21] Berzeviczy II. 417.

[22] Szabad 55-56.

[23] Klapka György: Emlékeimből. S. a. r. Katona Tamás. Szépirodalmi Kiadó, 1986. 353. Jósika Miklós: „Idegen, de szabad hazában". S. a. r. Kokas Károly és Szajbély Mihály. Szépirodalmi Kiadó, 1988. (a továbbiakban: Jósika 1988.) 179., 207. Jósika egyik leveléből kiderül, hogy Batthyányné és Emmi leánya Ida Düringsfeld német írónő Niko Veliki című regényének a hősnői; Jósika 1988. 182., 674.

[24] Gróf Batthyány Lajosné kastélya Dákán. Vasárnapi Újság (a továbbiakban: VU) 1861. márc. 17. (11. sz.) 124-125. Az írás arról is tájékoztat, hogy Batthyányné Emma lányát gróf Batthyány Géza vette

ből hazatért Teleki Lászlót köszöntik a közelgő országgyűlés alkalmából. Mind a Batthyánynéról, mind a Telekiről szóló cikk megemlíti, hogy Teleki egyik első útja az özvegy meglátogatására vezetett. Ez pedig azért érdekes, mert e látogatásnak az adott igazi politikai súlyt, hogy Teleki – aki ezen vizitálása alkalmából részesült az első nyilvános ünneplésben – Dákáról keltezte Nógrád, majd Zemplén megyéknek szóló leveleit.[25]

Az 1861. április 6-án összeült országgyűlés főrendi táblájának megnyitásakor az idős korelnök, gróf Esterházy Mihály tiszteletreméltó bátorsággal emlékeztetett „a rendíthetetlen hazaszeretetének áldozatul esett gróf Batthyány Lajos és vértanú társainak dicső emlékére", amivel – a sajtó tudósítása szerint – „megrendítő hatást eszközölt".[26] A kijelentés felháborodást váltott ki a tábla aulikus tagjaiból, de a főrendek többsége – jelenti egy külföldi megfigyelő – a közhangulat ismeretében helyeselte a bátor nyilatkozatot, s a közvélemény is egyetértett azzal.[27]

Ismeretes, hogy az országgyűlést 1861 augusztusában feloszlatta az uralkodó, s megkezdődött az ún. „Provizórium". Az 1861-es év minden kezdeményezését azonban nem lehetett felszámolni, így az ekkor szerveződött Magyar Gazdasszonyok Egylete fennmaradt, majd 1862-ben hatósági jóváhagyást nyert. Az egyesület alapítói között ott volt Batthyányné és Damjanichné, a két legismertebb özvegy. Az 1862. évi első közgyűlés elnöknek Damjanichnét választotta, s egyben pártfogónak kérte fel gróf Zichy Pál Ferencnét. A *Vasárnapi Újság* 1864 szeptemberében – közölve Damjanichné arcképét – lelkes írásban számolt be az egylet munkájáról, amelynek feladatát így fogalmazta meg: „anyagi és erkölcsi eszközökkel és szép példákkal honleányi, női és háziasszonyi tekintetben hatni, buzdítani és gyámolítani mindazon körökben, mely a férfiúi működés és az intézkedés határán kívül esik".[28] A célkitűzésből világos, hogy a Magyar Gazdasszonyok Egylete „honleányi", vagyis hazafias feladatokat is magára vállalt a praktikus feladatok (szegény és árva leányok segélyezése és nevelése, kiállítások szervezése) mellett. Így a nőtársadalom létrehozta a maga országos szervezetét, sőt közlönnyel is rendelkezett,[29] míg a honvédegyletek – igaz, fenyegetőnek tűnő – első országos közgyűlésére csak 1868-ban került sor.

Batthyány emlékének ápolása és az 1848-49-es események megbízható ismertetése szempontjából nagy jelentőségű volt Horváth Mihály háromkötetes munkájának 1865. évi megjelenése. A nagy ívű vállalkozás külföldön, Genfben látott napvilágot, de magyar nyelven, a magyar közönség számára. Az a tény, hogy a szerző külföldön jelentette meg művét, lehetővé tette a határozott fogalmazást, jóllehet Horváth, mai ismereteink szerint, lojálisabbnak ábrázolta a volt miniszterelnököt, mint az valójában volt. Eltekintve most Batthyány kormányzati tevékenységének a műben megfogalmazott ismertetésétől és értékelésétől, csak a szerzőnek a halálos ítélettel és az annak végrehajtásával kapcsolatos megjegyzé-

feleségül (az esküvőn Deák Ferenc is jelen volt), s tavaly férjhez ment a kisebbik lány, Ilona is, aki gróf Keglevich Géza felesége lett. Lásd még Tóth Dezső: A Batthyány-család Dákán. Veszprém, 1989.

[25] Szabad 275.

[26] PN 1861. okt. 7.; lásd még Szabad 437.

[27] Graham Dunlop, a bécsi követség Pesten tartózkodó megbízottja Lord Bromfield nagykövetnek. Pest, 1861. ápr. 9. Lásd Lukács Lajos: Anglia és a magyar kérdés 1860-61-ben. Századok, 1990. 264. Eszerint a lojális főrendek a korelnököt „vén agyalágyultnak" titulálták.

[28] A magyar gazdasszonyok egyesülete. VU 1864. szept. 18. (38. sz.) c. old. A szöveg ismerteti az egyesület alapszabályát, vezetőségét, szervezetét. 1862-ben a készülő első közgyűlés előtt, minden megjegyzés nélkül közölte Az Ország Tükre 1862. évi 1. számában Damjanich és Batthyány özvegyének, gróf Zichy Pál Ferencnének és Hollán Ernőnének fényképek után rajzolt „csoportképét". Ez a rajz ezek szerint jelölési ajánlatnak tekinthető. (Damjanichné népszerűségét mutatja, hogy amikor 1861. február 13-án a Pest megyei honvéd segélyegyletek a Nemzeti Színházban jótékony célú estet rendeztek, a megjelent Damjanichnét kitörő lelkesedéssel ünnepelték; lásd Szabad 281-282.)

[29] A Gazdasszonyok Hetilapja volt ez, amit Vachott Sándorné szerkesztett; a lap 1863-65 között létezett. 1864. évi 4-6. számában közölte az Egylet vezetőségének és tagságának névsorát.

sét szeretnénk idézni. Eszerint Batthyányt mint az áprilisi törvények egyik fő szervezőjét, a független kormányzati tevékenység és a magyar nemzeti érdekek legharcosabb képviselőjét kívánták büntetni. „Batthyányban a nemzetet akarták halálosan sújtani, ő benne s vele együtt a nemzeti jogokat, nemzeti államéletét akarták sírba dönteni."[30] A munka hitelét és sikerét fokozta, hogy azt nemcsak ismert történész és az 1849. évi Szemere-kormány minisztere írta, hanem Batthyányné jóvoltából közölhette a volt miniszterelnök által laibachi fogsága idején készült két beadványát, a feleségére hagyott úgynevezett Védiratát, valamint Batthyánynak a siralomházban írt búcsúlevelét.[31]

A Batthyányra való emlékezés lényeges eseménye volt 1867 áprilisában – tehát az Andrássy-kormány megalakulása után, de a koronázás előtt – a tudósítás Batthyány szobráról. A *Vasárnapi Újság* által közölt tudósítás szerint Alexy Károly egészalakos szobrot készített Batthyányról, amely már a párizsi világkiállításon van.[32] A cikk Horváth Mihályra hivatkozva röviden ismerteti a volt miniszterelnök sorsát, aki egyike a nemzet vértanúinak. A szoborról – amelynek fénykép utáni rajzát címoldalon közli a lap – azt jegyzi meg az ismertető, hogy a „némileg eszményített nemzeti díszöltözetben" ábrázolt alak erélyt és nyugalmat sugároz, s méltán képviseli a világkiállításon az egyébként gyéren mutatkozó magyar művészetet.[33]

A dualizmus időszaka

A kiegyezés légkörében szabadon – bár kellő politikai tapintattal – lehetett emlékezni a szabadságharc hőseire és áldozataira. 1868-ban végre összeülhetett a honvédegyletek országos közgyűlése, s a *Vasárnapi Újság* 1870. évi 1. száma címoldalán rajzban mutatta be Izsó Miklós *A haldokló honvéd* című alkotását. A leíró ismertetés szerint a szobor az egész honvédséget, önvédelmi harcunkat kívánja ábrázolni. Vidéken ezt követően jöttek létre a honvéd emlékművek, sőt 1870. október 6-án a Kerepesi temetőben felavatták a „kilencek síremlékét", amely a kevéssé ismert és Pesten 1849-1853 között kivégzett személyeknek állított közös emléket.[34]

Ilyen körülmények között jogosan merült fel az igény, hogy a titokban a ferenciek templomának kriptájában ideiglenesen elhelyezett Batthyány Lajosnak nyilvános temetést kell rendezni. A feladat az utókor számára az első pillanatban egyszerűnek tűnik, mivel a kor-

[30] Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. Puki Miklós, Genf, 1850. III. 568-569. (a továbbiakban: Horváth)

[31] A munka természetesen ezeknek a fordítását közölte; lásd Horváth III. 552-565. A történetíró kapcsolata az özveggyel még Svájcban jött létre, amikor Horváth Batthyányné gyermekeinek a nevelője volt.

[32] Gróf Batthyány Lajos szobra. VU 1867. ápr. 7 (14. sz.) c. old. Ugyanezt a fénykép után készült Barabás rajzot közli még: Magyarország képekben. Szerkesztette Nagy Miklós. Heckenast, 1870. II. 357. – A VU 1864. 28. száma arcképes ismertetést közölt Alexy Károly szobrászról, akit – a cikk szerint – Batthyányné 1861-ben Pestre hívott, hogy elkészítse „boldogult férje kolosszális mellszobrát".

[33] Batthyány egészalakos szobrának sorsa e sorok írója számára ismeretlen. Ugyanakkor ismert Batthyány czüstözött rézből készült kisméretű mellszobra, amelyet Alexy még 1855-ben Londonban készített. Lásd a Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök emlékezete című kötetben (szerkesztette Körmöczi Katalin, Magyar Nemzeti Múzeum, 1998.), a Batthyány Lajos ikonográfiája című részben, a 221. és a 6. számú kép a kötet végén (a továbbiakban: Batthyány emlékezete). A Batthyány újratemetéséről szóló beszámoló viszont így tudósít: „a főoltár előtt a szentély közepén Batthyány Lajos karrarai márványból faragott remek mellszobra áll (Alexy műve)"; VU 1870. jún. 12. (24. sz.) 299.

[34] „A kilenczek sirja". Magyarország és a Nagyvilág. 1870. okt. 23. (43. sz) 507-508. Rajz mutatja be a fekete márvány obeliszket, amelyet Csernus Manó, Szacsvay Imre, Abancourt Károly, Giron Péter, Streit Miklós, Kolosi György, Noszlopi Gáspár, Jubál Károly és Sárközi Sándor emlékére emeltek. (Az utóbbi három személyt 1853-ban végezték ki.) A felirat szerint „a kényuralom által kivégzettek" emlékére „elnyomott nemzetünk helyett a honleányi kegyelet" állította.

mány élén az az Andrássy Gyula állott, akit 1849. évi szereplésért távollétében halálra ítéltek, akitől tehát elvárható lett volna, hogy megadja elődjének, az első alkotmányos miniszterelnöknek az ünnepélyes végtisztességet. Batthyányt azonban felségárulás vádjával ítélték halálra, s az ítélet jogosságáért a nemzetközi felháborodás miatt az osztrák kormány olyan határozottan kiállt, hogy rehabilitációról nem lehetett szó. Az sem volt elhanyagolható szempont, hogy a kegyetlen ítéletet a most is uralkodó császár-király idején hajtották végre, aki köztudottan nehezen viselte 1848 emlékét. Mindez egyértelművé tette, hogy a kormány nem vállalhatja magára a volt miniszterelnök újratemetésének gondját.

A végtisztesség ünnepélyes, hivatalos, de a kormánytól független lebonyolításának lehetősége az volt, hogy ha Pest városa vállalja magára a feladatot. A városatyák megtalálták a megoldást arra, miként lehet a politikailag motivált kérdést egészségügyi kényszerintézkedésként kezelni: szabályrendelet jelent meg – mint értesülünk az ünnepségek előtti napok sajtóközleményéből –, hogy „többé a templomok sírboltjaiba közegészségi szempontból nem szabad temetkezni".[35] A rövidesen megalakult rendezőbizottmány májusban bocsátotta ki „az ünnepélyes áthelyezés" programját, amely hangsúlyozta, hogy a rendezvény lebonyolítója Pest városa.[36] A gyanakvókat az előbb idézett tárca egyébként igen határozottan igyekezett megnyugtatni, miután ismertette az újratemetés okát. „Íme – írja Jókai lapja –, ez volt indoka a gyásznapnak. Nem tüntetés, nem izgalmi vágy szülé azt, hanem az alkalomból eredő kegyeletesség, mellynek minden mellék czéltól mentes komolyságát senkinek sem juthat eszébe kétségbe vonni, miután az egészet a pestvárosi hatóság rendezi." A szerző a továbbiakban azt hangoztatja, hogy ez a nap a tiszta emlékezésé kell hogy legyen, s az isteni végzet iránti háláé, hogy az országra jobb napok derültek, s „a legőszintébb tisztelettel róhatjuk le elismerésünket ama hazafiak iránt, kik a szabadelvűség zászlóvivői voltak, s később – rossz tanácsadók miatt – annak áldozatai lettek". A cikk ismerteti Batthyány közéleti pályájának fontosabb állomásait, úgy értékelve, hogy a miniszterelnök erélyesen kívánta védelmezni Magyarország jogait, de mérsékelt szellemben akart működni. „Jeligéje volt: a haza önállása, de törvényes kapcsolatban Ausztriával." Batthyány ehhez az elvhez végig hű maradt – fejeződik be a tárca –, s ez vezetett Kossuthtal való meghasonlásához. A *Hon* tárcáját azért érdemes hosszabban idézni, mert jól érzékelteti azt az általános mérsékelt vélekedést, amely méltányolja az emlékezés lehetőségét, s azt vallja, hogy Batthyány alkotmányos politikát folytatott, s hogy halála a „rossz tanácsadók" lelkén szárad.[37]

A temetés június 9-én a megadott programnak megfelelően, a legnagyobb rendben, a tudósítások szerint mintegy százezer ember részvételével zajlott, akik között nagy számmal voltak a vidéki delegációk.[38] A rendet a főváros rendőrsége és az egyetemi ifjúság tartotta

[35] A Hon 1870. jún. 4. (tárca-rovat) Az írás szerint csak ez után a rendelet után vált köztudottá, hogy hol nyugszanak Batthyány hamvai. (A rendelkezés természetesen csak ürügy, hiszen azt visszamenő hatállyal nem kellene érvényesíteni.)

[36] A programot, illetve a menetrendet, amelynek dátuma május 22. lásd MTA Kézirattár Ms 4856/44. Ezek szerint a ferenciek templomától a Kerepesi temetőbe vonulva (a mai Kecskeméti u. – Múzeum körút – Rákóczi út útvonalon) az élen a városi őrmester és 4 díszöltözetű városi huszár halad. A tervezet szerint társadalmi egyesületek és intézmények mögött a 6. helyen a vidéki törvényhatóságok küldöttei és az egyetemi ifjúság, a 7. helyen az akadémia és az egyetem tagjai, a 8. helyen a központi hatóságok küldöttei, a 9. helyen az egyházi személyek szerepelnek. A program nyilvánosságra hozása politikai körökben nyilvánvalóan olyan visszhangot váltott ki, hogy azt azonnal kiegészítették. Eszerint az egyháziakat nem az eredeti tervben szereplő városi főtisztviselők követik majd, hanem az egyháziak és a városi főtisztviselők közé külön csoportként beiktatták a képviselőház és a főrendiház tagjait, valamint a minisztereket; VU máj. 24. (22. sz) 275.

[37] A tárca írója – aki (y-y) jelet használt – valószínűleg nem Jókai volt. A PN június 9-i esti példánya szerint A Hon aznapi számában Jókai meleg hangú emlékezést írt Batthyányról.

[38] A fővárosi egyesületek és szakmai szervezetek, a vidéki hatóságok küldöttei csoportjainak felsorolását (az utóbbiak létszámát harmincezer főre becsülték), és általában a gyászünnepség részletes ismertetését – képekkel – lásd a VU jún. 5., 12. és 19. (23-25.) számában. A jún. 5-i szám Batthyány életrajzot kö-

fenn, rendzavarásra nem került sor. (Katonaságot nem vezényeltek az utcára; az a laktanyákban készültségben volt.) A széleskörű részvétel mellett az is fontos volt, hogy a politikai és a társadalmi élet notabilitásai közül kik, illetve milyen arányban vesznek részt a gyászszertartáson, illetve a gyalogos gyászmenetben. A kormány hivatalosan távol tartotta magát az újratemetéstől, de az elképzelhetetlen lett volna, hogy tagjai ne vegyenek részt a szertartáson. A temetés napján a *Pesti Napló* így tudósított: „A Pesten levő miniszterek, habár természetesen nem miniszteri minőségükben, a temetésen mind megjelennek." A tudósítások szerint Andrássy Gyula miniszterelnököt, Eötvös Józsefet, Gorove Istvánt, Kerkápoly Károlyt, Szlávy Józsefet látták, továbbá Somssich Pált, a Ház elnökét, Deák Ferencet, Horváth Mihályt, a politikai és tudományos élet számos kiválóságát.[39] A résztvevők joggal bíztak abban, hogy a gyászszertartás során, Batthyány méltatásakor nem hangoznak el vádak, amelyek Bécs vagy az uralkodó felelősségét érintik. Ezt a feladatot a gyászbeszédet mondó Piry Czirjék, a ferencesek pesti rendházának főnöke hazafias tapintattal oldotta meg. Egyrészt utalt arra, hogy a végtisztességre azért kerül több mint húsz év után sor, mert azt „az akkori katonai hatalom" nem engedte. Ismertetve Batthyány tetemének elrejtését kijelentette, hogy az immár üres sírbolt az utódokat „a király, a haza és az alkotmány" szeretetére kell hogy emlékeztesse. „Mert bizonyos – folytatta a szónok –, miszerint ő híve volt a fejedelemnek, lángolva szerette hazáját, melynek alkotmányáért kész volt elleneitől a halált elfogadni és meghalt." Ez a halál azonban nem bosszúért kiált, hanem „a béke és a szabad alkotmány áldásaiért". Áldozat volt a megboldogult, zárta le beszédének ezt a részét Piry atya, „s ez áldozat meghozá, s hiszem, hogy még teljesebben meghozandja a békés kifejlés gyümölcseit..."[40] Az emlékezésnek ezek az engesztelést hirdető szavai határozták meg az egész rendezvényt, mivel a városi főjegyző által a sírnál mondott rövid beszéd érdemi politikai utalást nem tartalmazott.[41] Természetesen maga az újratemetés, a tömeges részvétel politikai demonstráció volt, amit – a résztvevők minden fegyelmezettsége ellenére – nem lehetett tagadni. A *Pesti Napló* másnap erre így reagált, értékelve az eseményeket: „Egyszerűen a nemzet kegyeletének kifejezése volt ez; s ha politikai színt is keresnek benne, úgy megdicsőítése ez a jelennek is, mely biztosítván nekünk a belbékét, köröskörül a fény s a dics sugáriban mutatja fel ama küzdelmek eredményét, melyek oly nagy és nemes szellemek ambícióját képezték, minő Batthyány volt."[42] A jelennek ez a dicsérete a politikának szól, amely tudomásul veszi a történteket, pontosabban engedi elismerni Batthyány nagyságát és alkotmányos érdemeit.[43]

---

zöl (a címoldalon a gróf kőnyomatos képével), a 19-i szám pedig Batthyányné életrajzát közli, ugyancsak arcképpel.

39 A felsorolást lásd VU 1870. jún. 12. (24. sz.) 300. Ez azonban a gyászmenetben résztvevőkre vonatkozik – igaz, számba venni őket csak akkor lehetett, amikor a templomból kijöttek. A PN jún. 10-i tudósítása szerint például Andrássyt a templomi szertartáson nem, de a gyászmenetben hosszabb ideig látták. (A jún. 10-i gyászmisén feleségével együtt vett részt.)

40 VU 1870. jún. 12. (24. sz.) 309.

41 A beszédet lásd VU 1870. jún. 12. (24. sz.) 300. – Az, hogy a sírnál a város főjegyzője mondott beszédet, igen határozottan emelte ki, hogy az újratemetést Pest városa intézte.

42 PN 1870. jún. 10. (131.) c. old. A békülékeny hangvételű nyilatkozatok során nem hangzott el a *kivégzés* szó. A VU jún. 5-i száma azonban nemcsak ismertette a kivégzést, hanem közölte a kivégzést ábrázoló ismert rajzot is.

43 A Nagy Imre temetés után a Batthyány újratemetésére visszatekintő tanulmány így fogalmaz: „Az állam számára ez kompromisszumos megoldás volt: megadta Batthyánynak és rajta keresztül 48-nak az országos elismerést úgy, hogy közben nem keveredett konfliktusba sem az uralkodóval, sem a Monarchia másik felével." Stéfán Ildikó: Gróf Batthyány Lajos halála és temetései. Sic itur ad astra, 1993. 2-4. 11. Ezzel a megállapítással egyetérthetünk, ha nem a szándékot tételezzük fel, hanem csak az eredményt nézzük. Az a feltételezés azonban – véleményünk szerint – nem állja meg a helyét, hogy a kiegyezés rendszere ezzel a „rendezvénnyel akart elhatárolódni az önkényuralomtól, hogy közben a 48-as forradalom emlékeihez kötődött". Ez a megállapítás ugyanis a politikai vezetésnek tudatos akcióját feltételezi, holott az csak hagyta menni a fejleményeket a maga útján, legfeljebb informális úton a ren-

Batthyány újratemetése tehát hangsúlyozottan a főváros és a család ügye volt. Az érckoporsóban nyugvó elhunyt mellett a huszonegy év óta a nyilvánosság előtt csak gyászfátyollal megjelenő özvegy volt az események főszereplője. Június 7-én – mintegy a közelgő nagy esemény első lépcsőként – az újratemetést rendező bizottság Királyi Pál elnök[44] vezetésével az István főherceg szállóban keresték fel a gyermekei körében tartózkodó Batthyánynét, hogy átadják neki az érckoporsó kulcsát. Június 8-án reggeltől a ferenciek templomában felravatalozott koporsó előtt elvonulhattak a kegyeletüket leróni akarók. Ekkor a templom homlokzatát borító fekete bársony drapéria közepét a Batthyány-család címere díszítette, a ravatal drapériájának három oldalán is a család címere volt látható. A templom hajójában az oszlopok, a szószék, a mellékoltárok mind gyászlepellel voltak borítva, s azokat felváltva az ország, Pest városa és a Batthyány-család címere díszítette. Június 9-én déli egy órakor bezárták a templomot a látogatók előtt, majd megérkezett az özvegy, akinek mintegy félórányi zavartalan egyedüllétet biztosítottak a ravatal mellett, hogy „emlékeinek és fájdalmának engedje át magát". Az pedig természetes, hogy az ünnepi megemlékezést tartó Piry Czirjék beszédének második részében a gyászoló özvegyet szólította meg.[45] A közvélemény Batthyánynét már régen a „nemzet özvegyének" tartotta, s az újratemetést a szabadságharc vértanúinak és elesetteinek adott elégtételnek tekintette. Ezt emelte ki a Pest városi honvédegylet tagjainak és a volt – részben rokkant – honvédeknek a felvonulása, akiket Ivánka Imre, a honvédek központi bizottmányának elnöke vezetett.[46] Az Aradon kivégzettekre Batthyánynénak jótékonykodásban társa, Damjanich özvegye emlékeztetett, aki a Magyar Gazdasszonyok Egyletének gyászruhás küldöttségével a szentélyben helyezkedett el, s a szertartás előtt ők díszítették a koporsót koszorúkkal és örökzöld ágakkal.[47]

Batthyány újratemetését tehát sikerrel és felemelő módon szervezte meg a főváros, mint a sajtó megállapította: méltóan a nemzet önbecsüléséhez.[48] A rendezvény természetesen üzleti lehetőséget is kínált. A temetés napján az utcákon Batthyány képeit, kisebb-nagyobb füzetekben életrajzát, alkalmi verseket árultak. Ezeknek az alkalmi kiadványoknak nagy része ma már nem ismert,[49] de közvetlenül a temetés után két munka is napvilágot látott. Mindkettő a „honvéd" feljegyzéseit, a sajtótudósításokat és részben Horváth Mihály munkáját felhasználva készült. Érdekességük az, hogy ezek az első magyar nyelven megjelent Batthyány életrajzok. A név nélkül publikált terjedelmes kiadvány egyértelműen kompiláció, amely ifjúságától haláláig kíséri végig Batthyány életét, beiktatva a Horváth Mihály által közölt doku-

dezőket igyekezett mérsékletre, óvatosságra inteni. Más kérdés, hogy a közvélemény Batthyány újratemetését valóban 1848 eszméi elismerésének tekintette. Batthyány újratemetésére lásd még Katona Tamás: Batthyány és az aradi vértanúk temetése, Kossuth Lajos temetése. História, 1989. 3. sz.

[44] Királyi Pál 1849-ben őrnagyként került osztrák fogságba, közlegényként besorozták, s csak 1856-ban szabadult. Ekkor országgyűlési és Pest városi képviselő, s a beszámolók szerint Batthyány újratemetésének leghatározottabb szorgalmazója volt.

[45] Batthyányné Elemér fiával, leányaival és azok férjeivel vett részt a szertartáson, de a családból jelen volt még id. Zichy József, Zichy Pál, Zichy János és Batthyány László.

[46] A tudósítás szerint a menetet Riegler volt honvéd százados vezette, s mögötte egy volt honvéd őrmester vitte a fekete fátyollal borított nemzeti zászlót. VU 1870. jún. 17. (24. sz.) 300. Bona Gábor: Kossuth Lajos kapitányai. (Zrínyi Kiadó, 1988. 505.) című munkája csak Rieder Vincze volt századost ismer.

[47] Batthyányné szerepét kiemelte a VU azzal, hogy a jún. 19-i számában a címoldalon közölt arckép kíséretében foglalkozott Batthyányné életútjával, jótékonysági akcióival, így például az 1863. és 1866. évi országos ínség idején játszott szerepével.

[48] A főváros volt a rendezvény gazdája. De jún. 9-én nemcsak a városháza tornyán, az egyetemen, a Nemzeti Színházon és a Múzeumon, hanem a királyi kúrián és az országházon is lengett a fekete lobogó. VU 1870. jún. 12. (24. sz.) 291.

[49] A képi ábrázolásról rendelkezünk kellő szakmai ismertetéssel; lásd Batthyány emlékezete, ikonográfiai fejezet 213-235., amely Batthyány egyéni és csoportos ábrázolásának katalógusát adja. Ebből kiviláglik, hogy 1849. után már 1861-ben, majd 1867-en készültek egylapos sokszorosított ábrázolások.

mentumokat. Majd ismerteti a temetést, felhasználva a *Vasárnapi Újság* illusztrációit. A történetekhez nem fűz reflexiót, illetve a befejező mondatban – a magára hagyott sír leírásakor – csak annyit, hogy a nemzet halottjának hamvai most nyugodtan alhatják örök álmukat, „amelyből felébresztette őket a nemzeti kegyelet".[50] A másik, névvel megjelent munka szerzője több önállóságot tanúsított, tájékozottnak bizonyult az osztrák-magyar viszony kérdéseiben, általában az események időrendjében (bár Batthyány szeptember végi tevékenységében bizonytalan), s igen nagy számban nevezi néven a szereplőket. Kritizálja Horváth Mihályt is és kijelenti: „tévedésben vannak, vagy elfogultak és részrehajlók, kik Batthyányt Kossuth rovására és viszont emelik, vagy kisebbítik". Értékelve a „fejedelmi pompával" megrendezett temetést, amelyet a megyei és városi küldöttek országos ünneppé emeltek, azt „a békés úton helyreállított magyar szabadság védpajzsa alatt" lezajlott eseménynek tekinti. Ez a rendezvény – folytatja a szerző – „a legfényesebb igazságot, s elégtételt szolgáltatott Batthyány halhatatlan szellemének, gyászba borult derék családjának, s valóságos koronázási diadal-ünnepe volt az a dicsőült békepolitikájának, kit az igazságtalanság és bosszúvágy, hűségéért bitóval akart megbélyegezni".[51] Ez a szöveg mutatja, hogy mennyire elfogadott volt az a nézet, amely Batthyány ítéletét igazságtalannak, sőt a bosszú művének tekintette. Ez utóbbi munka szerzőjének tájékozottsága, állásfoglalásának óvatos hazafisága a kutató számára magyarázatot nyer, ha kézbe veszi a három évvel később Vahot Imre neve alatt megjelent, s valójában hasonló című kiadványt. Ez utóbbinak szövege teljesen megegyezik a „Nagy Alajos kiadó" neve alatt megjelent kiadvány szövegével, ha eltekintünk néhány beiktatott kiegészítéstől vagy a kisebb változtatásoktól.[52] Felfedve a szerző kilétét, talán érde-

[50] Gróf Batthyány Lajos az első magyar miniszterelnök élete és halála. Hiteles kútfőkből s kortársak emlékezéseiből összeállítva. Heckenast Gusztáv, Pest, 1870. A címlap előtt Marastoni 1867. évi Batthyányt ábrázoló arcképét találjuk. Ismereteink szerint ez a munka az első, amely Batthyány születési évének 1807-et tünteti fel, s nem 1809-et (amely azon alapult, hogy a halálos ítélet szövegében Batthyányt 40 évesnek mondták). Batthyányról szóló névtelen megemlékezést lásd még: Magyarország képekben. I. 173-177. Ez is Marastoni Batthyány ábrázolását közli.

[51] Gróf Batthyány Lajos, az első magyar miniszterelnök élet- és jellemrajza, s a Pest város által rendezett országos, ünnepélyes temetésének leírása. A leghitelesebb eredeti források után kidolgozva, kiadja Nagy Alajos, mellékletül s magyarázatul a szintén általa kiadott nagyszerü temetési képhez. Rudnyánszky nyomda, Pest, 1870. A két idézet helye: 52., 74. A címlap előtt Batthyány mellalakos rajza, amelyet Nagy Alajos saját kiadói tulajdonaként jelöl meg, s a szövegben, lábjegyzetben utal az általa kiadott „nagyszerü temetési kép" létrejöttéhez Aul Józseftől kapott támogatására (76.). Mindezek alapján eleve felmerül a gyanú, hogy a kis könyvnek valóban csak kiadója Nagy Alajos. A kötet érdekessége még, hogy a kiadó a munkát gróf Károlyi Györgyné, Zichy Karolinának, „a dicsőült gr. Batthyány Lajos neje testvérének" ajánlja, „mint a legnemesebb lelkű, legszilárdabb jellemű magyar honleányok egyik vezércsillagának". A kissé bonyolult ajánlás megengedi azt a feltételezést, hogy a könyvecske fényűző kötése (különleges zöld vászonborítás a fedélen, körbefutó dombornyomással, aranyozott betűkkel és a lapszélek aranyozásával) Károlyiné Zichy Karolina anyagi támogatásának köszönhető. A grófnő czek szerint így kívánt hozzájárulni a sógorára való emlékezéshez, aki – a kortársak meggyőződése szerint – igen közel állott hozzá.

[52] Vahot Imre: Gróf Batthyány Lajos, első magyar miniszterelnök élet- és jellemrajza... A leghitelesebb eredeti források s részint saját tapasztalásai s eddig még nagyrészt ismeretlen új adatok nyomán összeállította és megírta –. Kiadta Vahot Gyula. Kunosy és Réthy, Budapest, 1873. A két szöveg közötti különbség jelentéktelen, eltekintve az 1873. évi kiadás szövegének a pozsonyi országgyűlésen a király és a nádor által elmondott beszéd beiktatásától, Vahot 1848. évi – a rendőrség által elkobozott – „Országgyűlési emlék" című költeményének a Vasárnapi Újságból átvett szövegétől. Ez a második kiadás elhagyja, illetve körülírja Apponyi György kancellár, Zsófia főhercegasszony, valamint egy-egy esetben Horváth Mihály, illetve a szerző nevét. A címleírásból a fentiekben kimaradt az a szövegrész, amely Halász István Batthyány apotheózisát megörökítő litográfiáját népszerűsítette azzal, hogy ez a kiadvány „kimerítő és hű magyarázata" ennek az országszerte elterjedt „remek műlapnak". Ennek a litográfiának, amelynek közepén Batthyány egészalakos (a 32. jegyzetnél említett) szobrával, a szegélyen ábrázolva életének fontosabb állomásait, leírását és fotóját lásd Batthyány emlékezete 233-234. Ez az 1873.

mes még idézni Vahot befejező gondolatát az újratemetésről: „Ez országos temetés Batthyány szellemére nézve a halhatatlanság, a feltámadás és kiengesztelődés nagy ünnepe volt..."[53]

Batthyány hamvait a Kerepesi úti temetőben egy márványlapokkal fedett márványüregben helyezték el, mivel a mauzóleum építése ekkor még csak terv volt. A *Pesti Napló* már az újratemetés hírére gyűjtést indított, s az emlékmű tervére pályázatot hirdettek. A *Pesti Napló* 1870. július 2-i tudósítása szerint a június 30-i határidőre nyolc pályázat érkezett, amelyről a bírálóbizottság Horváth Mihály elnökletével július 4-én fog dönteni. A sajtó nem reagált ismereteink szerint a továbbiakra, még az 1848-49-es hagyományokat ápoló *Vasárnapi Újság* sem foglalkozott a kérdéssel. Igaz, a közfigyelmet a porosz-francia háború s rövidesen Párizs körülzárása és ostroma foglalkoztatta. A nemzeti adakozásból emelt Batthyány mauzóleum 1874-re készült el, s azt különösebb ünnepség nélkül avatták fel.[54]

1870 után Batthyány Lajos mint történelmi személyiség is megkapta helyét a nyilvánosság előtt. 1871-ben készült Barabás Miklós litográfiája „Történelmünk korszakalkotói 1871" felirattal, amelyen az alsó sorban Széchenyi és Kossuth között ábrázolta őt a művész.[55] 1879-ben, negyven évvel a kivégzés után, Budán a Vizivárosban utcát neveztek el Batthyányról.[56] A szabadságharc történetéről megjelenő újabb munkák Batthyány személyével és tetteivel kapcsolatban az említett életrajzokra támaszkodtak. Új ismereteket hozott viszont 1887-ben a *Vasárnapi Újság* háromrészes közleménye, amely levéltári adatok felhasználásával írt Batthyány fiatalságáról.[57] 1888-ban, a pákozdi csata 40. évfordulóján elhunyt Batthyány özvegye. A róla szóló emlékezés nem egyszerűen mint a kivégzett miniszterelnök özvegyét méltatta, hanem mint „a fájdalomnak megkövült alakját", mint élő Niobe szobrot, „amely a forradalmi év gyászára és borzalmaira nézett örökké vissza".[58]

Batthyány sajátos „rehabilitálása" egyébként ráirányította a figyelmet a nemzeti emlékezet 1849-cel összefüggő adósságaira, illetve sérelmeire: az aradi vértanúk emlékére, és a nemzeti érzésnek arra a sérelmére, amit a budai várban a Szent György téren még 1852-ben felállított Hentzi szobor folyamatosan provokált. Az aradi tizenhármat nem lehetett újratemetni, mert néhányuk tetemét megvesztegetés árán a kivégzés után kihantolták és titokban elszállították, míg mások, akiket a sáncárokba temettek, katonai területen nyugodtak.[59] Így

---

évi kiadvány sajátos módon kettős belső címlappal rendelkezik, mert a papírkötésűnek szánt kötetkét eredetileg egy olyan borítóval látták el, amelynek címleírása – eltérően a belső címlap bőbeszédűségétől – csak a lényeget tartalmazza. Ezt követően vörös vászon keménykötést kapott aranybetűs nyomattal és a cser- és babérkoszorúval díszített koronás Kossuth-címerrel. Az eredeti papírborító címlapja felső felében ovális keretben Batthyány mellszobrának rajzát találjuk, amely valószínűleg a gyászszertartás alkalmából a templomban elhelyezett szobor ábrázolása. A két kötetről – és a korábban említettekről – lásd még Molnár András: Batthyány Lajos a reformkorban. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1996. 7-10.

53 Az idézet helye az 1870. évi kiadványban: 81.; az 1873. évben: 113.

54 A PN 1874. máj. 26-i esti kiadása a „Különfélék" rovatban így tudósított: „Gróf Batthyány Lajos tetemei ma délelőtt tétettek át az új mauzóleumba; az ünnepély egész csendben ment végbe, jelen volt a mauzóleumi bizottság elnöke Horváth Mihály püspök és a bizottság többi tagja, a város részéről a főpolgármester és a főjegyző. A szertartást Ráth József esperes apát végezte. A mauzóleum a Kerepesi út melletti temető legnagyobb monumentális síremléke." A VU a „Mi újság?" rovatban hasonló rövidséggel számolt be az eseményről azzal a kiegészítéssel, hogy az áthelyezés „a más csaknem egészen kész, díszes mauzóleumba" történt. VU 1874. máj. 31. (22.) 348.

55 Batthyány emlékezete 229.

56 1905-ben ugyancsak Budán, a volt Bomba teret Batthyány térnek nevezték el.

57 Balogh Gyula: Batthyány ifjúsága. VU. 1887. 36-38. sz.

58 Törs Kálmán: Gróf Batthyány Lajos özvegye (1815-1888). VU 1885. okt. 7. (41. sz.) 665-666. Közli Batthyányné 1840-ben készült portréját, és hangsúlyozza az özvegy szerepét a Magyar Gazdasszonyok Egylete létrehozásában.

59 Katona Tamás: Az aradi vértanúk. Szépirodalmi Kiadó, 1979. I. 47-49.

tehát a közös emlékmű lehetett a megoldás, amelyet országos adománygyűjtés eredményeként állítottak fel, és 1890. október 6-án lepleztek le Aradon. Bár a pártviszonyok az elmúlt húsz év alatt polarizálódtak, az aradi szoboravatást a mérsékelt sajtó nagy nemzeti ünnepnek és a kibékülés ünnepségének kívánta láttatni. Mint a *Pesti Napló* írta az avatás előtti napon: „Az a fátyol, amelyet 1867-ben Deák Ferencz a múltra borított, ez a fátyol fog holnap leomlani a múltról, s előttünk fog állni szobra a vértanúknak, akik szemrehányás nélkül fognak tekinteni a jelenre."[60] Közben a fővárosban 1871 óta folyt a budai és óbudai honvédegyesületek kezdeményezésére a gyűjtés a honvédemlékműre. 1887-ben az Országos Honvédegylet megbízásából Ivánka Imre lett a szoborbizottság elnöke, s 1889-ben már megbízást adtak Zala György szobrászművésznek a tervek elkészítésére. 1892 októberében megérkezett a Brüsszelben öntött bronzszobor, de a hölgybizottság kezdeményezésére – amely egy bronzkoszorút akart a szobor talapzatára helyeztetni – a Várban, a Dísztéren csak 1893. május 21-én került sor a honvédszobor leleplezésére.[61] Budavár visszafoglalásának 44. évfordulóját tehát a főváros méltó módon ünnepelhette.

1894. március 20-án meghalt Kossuth Lajos, temetésére ostromállapot közepette április 2-án került sor. 1896 pedig a millenniumi ünnepségek esztendeje volt, így az évtized – amelyben a politikai küzdelmek felerősödtek – érthetően nem sok figyelmet fordított Batthyány emlékére. Azt azonban érdemes megemlíteni, hogy 1892-ben Marczali Henrik egyetemes történeti összefoglalójában nagy teret szentelt Magyarország történetének, s abban megerősíti a közvélekedést Batthyány kivégzéséről: „Az ellene hozott ítélet nem a forradalommal, hisz abban nem vett részt, hanem az alkotmányos szabadság megsemmisítésével látszott egyértékűnek. Oly kevéssé látszott indokoltnak elítélése, hogy abban udvari ármánynak, gyűlöletnek látták művét."[62] 1897-ben egy családtörténeti munka szolgáltatott új adatokat a volt miniszterelnöknek 1849. január 8-án a Károlyi-palotában történt letartóztatásához.[63] A Magyar Nemzet Története ún. millenniumi sorozatának zárókötetében pedig a szerző, Szilágyi Sándor így emlékezett Batthyányra: „Szobra nincs, méltó életrajza sincs, de a nemzet díszes mauzóleumot emelt dicső vértanújának, a hősnek és nagynak, a hajolni nem tudó, eszes és lovagias, igazi demokrata főúrnak."[64] Az utolsó jelző nyilvánvalóan túlzás, de az életrajz és a szobor hiányolása teljesen indokolt volt.

Szilágyi Sándor nem csupán saját véleményének adott hangot. A fővárosban Eötvös József 1879-ben, Széchenyi István 1880-ban, Petőfi Sándor 1882-ben, Deák Ferenc 1887-ben kapott szobrot. Az Újépület lebontása napirenden volt, s Batthyány kivégzésének helyén – ahol október 6-án rendszeresen virágokkal emlékeztek a történtekre – indokoltnak látszott szobrot emelni. A főváros azonban – mint látni fogjuk – az Újépület lebontásának 1900. évi befejezése után az örökmécses felállítása mellett foglalt állást 1905. október 6-án. A szobor-

[60] PN 1890. okt. 5. (274.) c. old. A lap másnapi esti száma részletes tudósítást közöl az ünnepségről. Ebből az alkalomból jelent meg díszes kiadásban Az aradi vértanúk albuma, Varga Ottó szerkesztésében (Arad, 1890.), amelyet a PN okt. 4-i számában ismertetett.

[61] A szobor fölállításának történetére lásd Liber Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. Fővárosi Nyomda, 1934. 215-218. (a továbbiakban: Liber)

[62] Marczali Henrik: Az újkor története, 1825-1890. Révai Testvérek, 1892. 731. A szerző szerint Andrássy Gyula már 1848 decemberében azt mondta volna Batthyánynak, hogy ha az osztrákok győznek, haragjuk leginkább ellene fog fordulni.

[63] Éble Gábor: A Károlyi-grófok nagy-károlyi várkastélya és pesti palotája. Eredeti kútfők nyomán írta –. Hornyánszky ny., 1897. 80-83. A szerző hivatkozik a még élő Károlyi Györgyné, Zichy Karolina információira, s használta Bártfay László kéziratos naplóját. Itt említendő meg, hogy Károlyi Gábor úgy nyilatkozott, hogy Batthyány öngyilkossági kísérletének eszközét, a kis tőrt Károlyiné csempészte be a siralomházba. Gracza György: Az 1848-49-iki magyar szabadságharc története. Lampel Kiadó, (é. n.) V. 830. Az addigi irodalom Horváth Mihály közlését fogadta el (III. 565.), amely szerint a tőr Batthyány fejpárnájában volt elrejtve.

[64] A magyar nemzet története. Szerkesztette Szilágyi Sándor. X. Írta Szilágyi Sándor. Athenaeum, 1898. 311.

tervnek is voltak hívei, így 1906-ban megjelent egy olyan füzetke, amely Batthyány életrajzát foglalta össze, adakozásra buzdított, s amelynek tiszta bevétele egy részét a szerző a szoboralap javára kívánta fordítani.[65] Közben a *Vasárnapi Újság* 1905. április elején rövid cikkecskében tudatta, hogy Polgárdiban az eddig a Batthyány-család kastélyában őrzött bronz Batthyány szobrot a község jegyzőjének kezdeményezésére díszes talapzaton a községháza tanácstermében helyezték el, szemközt Kossuth arcképével.[66] Ez a szobor azonban nem állt a nyilvánosság előtt. Köztéri szobrot a dualizmus éveiben Ikervárott, Batthyány volt birtokközpontjában (és vidéki állandó lakhelyén) állítottak a falu igazgató-tanítója fáradhatatlan adománygyűjtésének eredményeként. A szobor avatására 1913. október 12-én került sor, amelyen nemcsak Batthyány két gyermeke: Beniczkiné Batthyány Ilona és Batthyány Elemér, hanem két unokája is részt vett, továbbá Zichy Aladár gróf, a Néppárt elnöke és Károlyi Mihály gróf, a Függetlenségi Párt elnöke.[67] A szoboravatás túlemelkedett helyi jellegén, de országos üggyé csak az ellenzék számára vált.[68] Felállították tehát Batthyány Lajosnak első – és máig egyetlen – egészalakos önálló közterületi szobrát. Ez utóbbi azonban olyan közterület, amelyet a kastélykert egyik sarkának levágásával alakítottak ki, vagyis telekkönyvileg a szobor magánterületen állott.

A dualizmus utolsó évtizedéből érdemes utalni egy kis könyvecskére, amely összefoglalva az addigi ismereteket és tévedéseket, a 60. évfordulón emlékezett Batthyányra.[69] Szólnunk kell még a korszak széles látókörű publicistájának megbízható nyomtatott forrásokat felhasználó Batthyány portréjáról, amely magyaráz és bírál is, de amelynek célja az, hogy közel hozza az olvasóhoz hősét. Mint fogalmaz: „A mártír alakja eltakarja az utókor szeme elől az embert és a politikust."[70] Végül a világháború utolsó éveiben fontos lépésekre került sor. A szaktudomány rangos képviselője lépett fel és cáfolta meg az osztrák történettudománynak azon állítását – amelyet az udvari körök az első pillanattól sugalltak –, hogy Batthyány

---

[65] Erdélyi Árpád: Gróf Batthyány Lajos, az első független magyar miniszterelnök élete és vértanúhalála. Történelmi adatok nyomán írta borzovai –. A szerző kiadása. Világosság Nyomda, 1906. A szerző ellenzéki beállítottságát mutatja, hogy miért tartja fontosnak Batthyány szobrának felállítását: „S e szent emlékű vértanunak mindeddig nem hirdeti érczszobor hallhatatlanságát, szobor, mely felkiáltójel, élő tiltakozás gyanánt állna alkotmány és törvény tipró utódai előtt, hogy emlékeztesse őket arra, hogy a nemzet hő fiait nem feledi és a haza árulóit érdemük szerint fogja büntetni." 3-4.

[66] VU 1905. ápr. 9. (15. sz.) 234. A kis tudósítást amatőr felvétel szemlélteti, amely egy kardos-mentés alakot ábrázol, felismerhetően Batthyányt. (Köllő Miklós szobra.) A szobor méretét nem lehet megbecsülni, s az alatta levő szöveg (ami lehet emléktábla, de lehet alkalmilag odahelyezett fehér karton) nem olvasható.

[67] Az ünnepség leírása, Horváth György igazgatónak, majd Huszár Károly sárvári országgyűlési képviselőnek, a szoborbizottság elnökének beszéde, a megjelentek névsora (Vas és Győr megye és Szombathely képviselői, értelmiségiek). Szombathelyi Újság, 1913. okt. 12-i és 14-i száma.

[68] Talán ennek is szerepe volt abban, hogy a VU 1913. okt. 19-i száma a szobornak (Bory Jenő alkotása) egész oldalas képét adja a címoldalon, a 829. oldalon közli a kastély, Batthyány Ilona és Elemér fényképét, majd felvételt a résztvevőkről, de egyetlen sor ismertetést nem ad. Érdekes, hogy sem a beszédekben nem utaltak az adakozókra, sem a szobor talapzatán nincs utalás az emlékmű állíttatóira. Az avatás körülményeire, a szobor fényképével együtt lásd Varsányi Péter: Lesz-e „ragyogó szobra" Batthyánynak Szombathelyen? Vasi Szemle, 1994. 566-569.

[69] Farkas Emőd: Gróf Batthyány Lajos élete. Magyar Könyvtár, 111–112. Franklin Társulat, 1908. Bár a korábbi kiadványokban pontos dátumok szerepelnek, ebben a könyvecskében Batthyány elfogásának dátuma jan. 13., búcsúlevelének keltezése pedig okt. 15.

[70] Halász Imre: Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából. A Nyugat kiadása, 1911. 10. A szerző már ismeri Deák Ferenc sógorához intézett fontos leveleit és Barsi József: Utazás ismeretlen állomás felé (1890) című emlékezéseit. Halász Imrétől mint szemtanútól tudjuk, hogy Batthyány gyászszertartásán Deák Ferenc a tömegtől *nem tudott bemenni* a templomba, s hogy Majláth György a főrendiház elnöke nem jelent meg.

1848. június 10-én Innsbruckban „kicsalta" a belátásra képtelen uralkodótól a Jellasicsot elítélő manifesztumok aláírását.[71]

A két világháború között

A monarchia széthullása és Trianon után a magyar államélet alapkérdései megváltoztak. A Bécstől való függés megszűnt, ami azt is jelentette, hogy Batthyány tragédiáját politikai szándékból felelevenetni nem látszott indokoltnak. Szakmailag bíztatónak ígérkezett, hogy a Klebelsberg Kunó által támogatott Fontes-sorozat (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai) 1848-49 történetének dokumentált megközelítését is ígérte, s azon belül várható volt Batthyány szerepének hiteles megismerése. Bár a kutatómunkát és a forráspublikációkat a kormány politikai megfontolásokból támogatta, azoktól közvetlen hasznot nem remélt. Mivel értelemszerűen forráskiadványokról volt szó, azok anyaga tudományos megközelítést biztosított. Ezeknek értékét nem csökkentette, ha a csatlakozó feldolgozásban aktuálpolitikai tendenciák is beszüremlettek.

Az új helyzet tehát szaktudományos megközelítéseket ígért, s azt, hogy a kutatások eredményeként az első felelős miniszterelnökről a szakma megbízható ismeretekhez jut. Ezek az adatok, s az immár három emberöltőnyi távolság 1849 eseményeitől, lehetővé teszik, hogy Batthyány Lajos tevékenységéről, politikai szerepéről reális kép alakuljon ki. Ez a történész szakma belügye lesz, s a közvéleményt és a politikát – feltehetően – nem nagyon fogja érdekelni. Tekintettel az ország akkori nehéz bel- és külpolitikai helyzetére, a közvélemény-formáló értelmiségi és hivatalnokréteg egzisztenciális gondjaira, ez a magatartás nem is válthatott ki megütközést.

A fejlemények azonban nem teljesen a fentiek szerint alakultak. Legalábbis abban az értelemben nem, hogy a Batthyányra történő emlékezés elvesztette politikai aktualitását vagy célzatosságát. Az országnak vagy szűkebb értelemben a fővárosnak ugyanis át kellett esnie két olyan emlékmű felállításán, amelyről még az 1910-es években döntöttek, de azok nem valósultak meg. Az egyik a Batthyány-örökmécses, a másik a Kossuth-emlékmű volt.

Említettük, hogy az Újépület lebontása után a főváros képviselőtestülete 1905. október 6-án úgy döntött, hogy azon a helyen, ahol Batthyányt kivégezték, nem szobrot, hanem örökmécsest fognak állítani. 1907 februárjában elfogadták a pályázatot, 1909-ben elkészült a műépítész részletes terve, s megszavazták rá a szükséges pénzt, de a kivitelre – részben a tervezett változtatás, részben a háború miatt – nem került sor. Csak 1925-ben vették ismét elő a terveket, s 1926 januárjában elfogadták a végleges megoldást, s megkezdődhetett a kivitelezés.[72] Az emlékmű felavatására a kormányzó, a kormányt képviselő Klebelsberg Kúnó, Batthyány fia, Elemér és unokája, Batthyány László, a törvényhozás és a főváros küldöttségének, a hadsereg a politikai és a kulturális élet képviselőinek jelenlétében 1926. október 6-án került sor. Az ünnepi beszédet Pekár Gyula államtitkár, a Petőfi-társaság elnöke tartotta. Veretes közhelyeit nem kívánjuk idézni. Az örökmécses (elektromos égő által megvilágított rubinkehely) leleplezése után – és Pekár előtt – Sipőcz Jenő polgármester volt az, aki az eseményt politikai összefüggésekbe helyezte. Az egyéni és nemzeti tragédiáról, a nemzeti összeomlásról beszélve így fogalmazott: „Összeomlott azonban az az állam is, amely eddig elnyomónk volt, amellyel szemben a magyar nemzetnek nem csak sokszor vérrel kellett kivívnia a maga függetlenségét. A magyar vértanúk, a magyar hősök nem erre a függetlenségre

[71] Angyal Dávid: 1848 történetéből. Századok, 1917. 419-428; Angyal Dávid: Még egyszer 1848 történetéből. Századok, 1918. 243-256.

[72] Vö. Liber idézett művével. Az elfogadott tervet Pogány Móric készítette, akinek „befejezett pályatervét" 1910. március 12-én hagyták jóvá, de újabb módosítási tervek miatt késett a kivitelezés.

gondoltak. Ők Magyarországot akarták naggyá tenni."[73] A hivatalos ünnepség azonban nem nyerte el minden politikai csoportosulás tetszését. Délután megjelentek az Országos Függetlenségi Kossuth-párt vidéki szervezeteinek küldöttei, akik előtt Nagy Vincze nemzetgyűlési képviselő tartott beszédet, ostorozva a farizeusokat, akik Batthyány itteni emlékművéhez és Kossuth síremlékéhez zarándokolnak, de lélekben a Habsburgok visszahozására készülnek.[74]

A Batthyány-örökmécses felavatása után tizenhárom hónappal sor került a parlament előtti tér északi oldalán a Kossuth-emlékmű leleplezésére. Ennek a szobor(csoport)nak a tervezése is közel két évtizeddel korábbra nyúlt vissza. A *Vasárnapi Újság* 1908 áprilisában fényképekkel illusztrálva számolt be a jutalmazott öt pályaműről, s közölte, hogy a bemutatott munkák közül egyedül Horvay János tervét tartotta a szoborbizottság megfelelőnek, mert az valóban emlékmű.[75] A megvalósítás azonban késett, illetve a háborús események (így a pénzalap inflálódása) ennek az emlékműnek a kivitelezését is akadályozták.[76] 1827. november 6-án került sor a szoborcsoport ünnepélyes felavatására a kormányzó, József főherceg, a képviselőház és a felsőház küldöttei, az Egyesült Államok követe, az olasz királyi kormány és Torinó küldöttei, valamint számos közéleti személyiség jelenlétében.[77]

A Batthyányról való megemlékezések sorába ez a Kossuth tiszteletére emelt szobor azért érdemel figyelmet, mert a középen álló Kossuth a Batthyány-kormány alakjai környezték: a főalak jobbján (a középtől kifelé) Széchenyi, Eötvös, Klauzál és Esterházy, balján (a középtől kifelé) Batthyány, Szemere, Deák és Mészáros helyezkedtek el. Teljesen jogos a megoldásnak az a közelmúltban megfogalmazott bírálata, hogy az emlékmű a Batthyány-kormányt ábrázolja, középen Kossuthtal, aki azonban ennek a kormánynak csak pénzügyminisztere volt. A művész nem az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) elnökét vagy a kormányzóelnököt ábrázolta, vagyis sem történelmileg, sem közjogilag nem állja meg a helyét ez a szoborcsoport.[78] A valóban meghökkentő ötletnek a magyarázata az, hogy a főváros közgyűlése Kossuth halála másnapján – a dísztemetés mellett – Kossuth-szobor felállításáról döntött, s a tervnek ennek kellett megfelelnie. A dualizmus éveiben azonban politikai botrányhoz vezetett volna az 1849. évi kormányzóelnök ábrázolása. A szoborbizottság 1918 után is ragaszkodott az eredeti elképzeléshez, csak annyi változtatás történt, hogy a minisztertársai fölött egyedülállóként ábrázolt Kossuth most egy szintre, de nem velük egy vonalba, hanem „egy lépéssel" elébük került.[79] Ami Batthyány alakját illeti, áldozata lett a művész azon határozott szándékának, hogy ne díszmagyarba öltözött portrékat faragjon, hanem, hogy „minden egyes alakban kifejeződjék élete, eszméje és tragédiája".[80] A vértanúhalált halt Batthyányt Horvay lehorgasztott fővel, jobbjában törvénykönyvvel ábrázolta, s az

---

[73] Id. a Pesti Hírlap okt. 7-i számát. A PN részletes tudósításából (amely felsorolja a résztvevőket), azt is megtudjuk, hogy 1905-ben a lap kezdeményezte az emlékmű felállítását. A cikkből értesülünk, hogy Lobó István 96 éves honvéd is jelen volt, akit a Rokkantak házából két ápoló kísért. A Pesti Hírlap okt. 6-i száma még úgy tudta, hogy a kormány tagjai Bethlen István vezetésével meg fognak jelenni.

[74] A tudósítást erről lásd a PN okt. 7-i számában. A Népszava szerint az örökmécsesnél elhelyezett koszorú felirata így szólt: „A Habsburgok áldozatának – az Országos Függetlenségi Kossuth-párt".

[75] VU 1908. ápr. 19. (16. sz.) 314-317. Az értékelő szöveg szerint: „A Horvay szobra emlékű. Kossuthnak, a nagy negyvennyolcas időknek, az első felelős magyar minisztériumnak, Kossuth eszméinek monumentális emléke." Még megjegyzi: voltak, akik az agitátor Kossuthot szerették volna ábrázolni – a Petőfi szobor mintájára.

[76] Rajna György: Budapest szobrainak köztéri katalógusa. Budapesti Városfejlesztési Egyesület, 1989. 202. (a továbbiakban: Rajna)

[77] Részletes felsorolásukat lásd PN 1927. nov. 8.

[78] Pótó János: Emlékművek, politika, közgondolkodás. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok. MTA Történettudományi Intézet, 1989. 89.

[79] A szobor fotóját közli a PN nov. 6-i száma.

[80] Pásztor Árpád interjúja Horvay Jánossal, PN 1927. okt. 6. (226. sz.) 5.

alak teljes reményvesztettségét a balkéz erőtlen mozdulatával kísérte.[81] Bár a művész tiltakozott az ellen, hogy alkotása „elégikus" lenne, Batthyány ábrázolása a volt miniszterelnök személyiségétől teljesen idegen, desperált figurát jelenített meg. A szoborcsoportot több kritika érte, de sor került politikai lépésre is az avatással kapcsolatban. A budapesti törvényhatósági bizottság szocialista frakciója levélben közölte a polgármesterrel, hogy a rendezvényen nem vesz részt. Ehhez csatlakozott a szociáldemokraták parlamenti frakciója is, amely a szoboravatás után akart a helyszínen nagygyűlést tartani, amit a rendőrség november 5-én betiltott.[82] A kép teljességéhez tartozik, hogy a Kossuth-szobor felállításáról a *Magyar Szemle* hasábjain Szekfű Gyula, a Széchenyi-kultusz kezdeményezője emlékezett meg.[83]

A Batthyányról szóló irodalom 1926-ban megbízható ismereteket nyújtó könyvecskével szaporodott. Szerzője eredetileg a Kisfaludy Társaság januári ülésén tartotta meg előadását Batthyány pöréről az időközben előkerült hivatalos iratok alapján.[84] 1927-ben a Századok közölt a volt miniszterelnök utolsó napjairól és kivégzéséről teljesen újszerű tanulmányt. Szerzője használhatta Batthyányné addig ismeretlen emlékezéseit férje fogságáról, s annak információit a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött hadbírósági és rendőri anyagokban végzett kutatással egészítette ki.[85] A szakma határain túlnövő igazi szenzációt jelentett, amikor 1932-ben megjelent az akkor 79 éves neves történetírónak, Károlyi Árpádnak Batthyány pöréről szóló nagy munkája. A pör iratait Haynau javaslatára a császári titkos levéltárba helyezték el, s csak 1918 után kerültek elő, amikor ezeket az anyagokat be kellett szolgáltatni az új osztrák államkancelláriának. Felbontva a GLB jelzéssel ellátott iratanyagot, a kancellária mint érdektelent visszaküldte a Staatsarchivnak. Ennek igazgatója hívta fel Károlyi Árpád figyelmét az irategyüttesre, aki az osztrák minisztertanácsi, külügyi és rendőrségi iratokban végzett intenzív kutatást, hogy a Batthyány ellen emelt vádak valóságtartalmát megvizsgálja. Így született meg a hatalmas kétkötetes munka, amelyből az egyik a pör történetét, a másik a pör iratait és függelékben azokat az alapvető fontosságú dokumentumokat tartalmazza, amelyek Batthyány miniszterelnöksége idején keletkeztek.[86] Károlyi munkája máig hézag-

---

[81] Az elmondottak kiegészítésére lásd Varsányi Péter id. cikkét, Vasi Szemle, 1994. 569-570; közli a szétbontott és Dombóváron részenként felállított szoborcsoportból Batthyány ábrázolásának fotóját.

[82] Lásd a PN nov. 3-i és nov. 5-i számát. A szocialisták kritikája az volt, hogy a jelenlegi kormány „mindennek az ellenkezőjét teszi, amiért Kossuth harcolt". A szoboravatás előkészületei során nyújtotta be a kormány a Kossuth érdemeinek és emlékének megörökítését, valamint március 15-ének nemzeti ünneppé nyilvánítását indítványozó törvényjavaslatot. Ez a polgári ellenzéket is ellenállásra késztette, mert – mint fogalmazták – „a márciusi eszmék megvalósítása ettől a kormánytól teljesen távol áll". (PN nov. 5.) A nagyobb politikai összefüggésekre lásd még Gyarmati György: Március hatalma – a hatalom márciusa. Fejezetek Március 15. ünneplésének történetéből. Paginarium, 1998. 54-55. (a továbbiakban: Gyarmati)

[83] Szekfű Gyula: Kossuth. Budapesti szobrának leleplezésekor. Magyar Szemle, 1927. 293-296. A Kossuth-kultusz eredetéről szólva megállapítja: Kossuth már nem pártprogram. „Kossuth alakja pedig: összesűrített magyar történet."

[84] Horánszky Lajos: Gróf Batthyány Lajos tragédiája. Írta és a Kisfaludy Társaság 1926. január 13-i székfoglaló ülésén felolvasta. Budapest, 1926. A pör kutathatóvá vált irataival Károlyi Árpád foglakozott (lásd az 1. jegyzetet), aki ezek szerint azok egy részét az előadó rendelkezésére bocsátotta. (Az előadás egyébként Batthyány és Tisza István tragikus sorsának összehasonlításával kezdődött.)

[85] Friedreich Endre: Gróf Batthyány Lajos utolsó napjai. Századok, 1927. és klny. Friedreich Endre piarista paptanár volt, s mint gróf Batthyány Elemér (1847-1932) gyóntatója a gróf megbízásából Batthyánynné emlékezéseit készült publikálni. Ez máig ismeretlen okból elmaradt, de hagyatékában az emlékezések gépelt másolata – néhány más nagy értékű dokumentum kíséretében – fennmaradt. (Az emlékezésre lásd még a 112. jegyzetet). Friedreich tanár úr publikált még egy kisebb esszét Batthyányról: Gróf Batthyány Lajos laibachi fogsága. Stephaneum nyomda, 1930.

[86] Vö. Károlyi idézett munkájával. A két kötet terjedelme 658, illetve 692 oldal. Károlyi az előszóban beszámol a pöriratok utáni nyomozásáról, azok előkerüléséről, a feldolgozás módjáról, majd megjegyzi: „A pör története egy nagydarab hát 1848 magyar történetéből."

pótló, a megbízható ismeretek tárháza. Az általa bemutatott Batthyány azonban lojálisabb és Kossuthtal ellenségesebb, mint azt ma látjuk. Igaz, a volt miniszterelnök védekezése alapot szolgáltatott egy ilyen kép megrajzolására. A munka másik érdekessége, hogy Károlyi szerint Haynau volt az, aki megakadályozta, hogy a kegyelmi kérvény a fiatal császár elé kerüljön. Így Batthyány kivégzéséért nem az udvar, hanem a teljhatalommal felruházott bosszúvágyó főparancsnok a felelős.[87] Károlyi Árpád érdeme, hogy a pör anyaga alapján bizonyította be – amit a közvélemény mindig tudott, ha hangosan nem mindig hirdette –, hogy Batthyány pöre „premeditált politikai gyilkosság", vagyis koncepciós pör volt.[88]

A szakma tisztelettel és nagy elismeréssel fogadta Károlyi munkáját, amely a feldolgozás formájában is újat nyújtott azzal, hogy nem az időrendet, hanem a pör menetét és a vádak egymásutánját követte, s így vette vizsgálat alá Batthyány miniszterelnökségének egyes kérdéseit.[89] Az így kialakult kép nemcsak a miniszterelnök tevékenységét ábrázolta, hanem gazdag anyagot szolgáltatott a horvát-magyar és az osztrák-magyar viszony árnyaltabb megismeréséhez is. Mint Szekfű Gyula fogalmazta: az I. kötet „Batthyány egész szereplésének magisztrális leírása, teljesen új anyaggal és szempontokkal: mondhatjuk, hogy 1848. április-október történetét Károlyi műve előtt nem ismertük."[90] Ezt az ismeretanyagot Károlyi rövidesen tovább bővítette mind a mai napig meg nem haladott munkájával, amelyben az 1848. évi törvények elfogadását dolgozza fel, s adta ki annak legfontosabb dokumentumait.[91] Ennek a munkának Batthyány vonatkozásában az a legérdekesebb része, amikor bemutatja, hogy Ferenc Károly főherceg minden ügyeskedése ellenére a miniszterelnök miként kényszeríti ki az Erdéllyel való unió szentesítését. Ez a Batthyány nem emlékeztet a hadbíróság előtt álló Batthyányra: határozott, jól érvel, s bár udvariasan biztosítja a főherceg számára az önigazolás lehetőségét, valójában rábizonyítja, hogy valótlant állított.[92]

A történész szakma a háborúig érdemben újat nem publikált Batthyányról. A képzőművészet azonban adott még valami újat emlékéhez: a Károlyi-palota (ma Petőfi Múzeum) oldalfalán felavatták a Batthyány elfogását ábrázoló domborművet.[93] A háború kitörését követően, 1941. október 6-án sajátos megemlékezés történt a Batthyány-örökmécsesnél: ifjúmunkások antifasiszta tüntetésére került sor.[94] Az első pillanatban meglepő demonstráció magyarázata az, hogy ekkor Ausztria már a Német Birodalom része, így Batthyányra emlékezve lehetett németellenes, illetve antifasiszta tüntetést szervezni. Mindenesetre elmondhatjuk, hogy ez nemcsak az első antifasiszta tüntetés volt, hanem egyben az első eset, amikor emlékművénél valójában nem az első miniszterelnök mártírumára emlékeztek.

---

87 Lásd Károlyi I. 548-553. Újabb kutatások azonban azt bizonyítják, hogy az osztrák minisztertanács azon döntését, hogy a halálos ítéleteket Haynaunak jóváhagyásra előbb fel kell terjeszteni, nem Schwarzenberg miniszterelnök változtatta meg Haynau követelésére. Az uralkodó volt az, aki a minisztertanács döntése előtt, már augusztus 29-én tájékoztatta a teljhatalmú főparancsnokot, hogy a kivégzésekről *utólag* kell jelentést tennie. Hermann Róbert: Újabb adatok a Batthyány Lajos elleni felségárulási perhez. (Kézirat; sajtó alatt a Vas Megyei Levéltár kiadásában.)

88 Károlyi I. 588.

89 1848 ismert kutatói közül Friedreich Endre a Levéltári Közlemények 1932. évi, Angyal Dávid a Századok 1933. évi számában írt ismertetést Károlyi könyvéről. Recenzió jelent még meg a Katolikus Szemle 1932. évi, a Protestáns Szemle, a Magyar Szemle és a Napkelet 1933. évi számában.

90 Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. Egyetemi Nyomda, 1936. V. 633.

91 Károlyi Árpád: Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt. Magyar Történelmi Társulat, 1936. (a továbbiakban: Károlyi 1936.)

92 Ti. hogy nem érkezett még meg Bécsből, az Erdélyi Kancelláriától az erdélyi országgyűlésen elfogadott és felterjesztett uniós törvényjavaslat; lásd Károlyi 1936. 186-196.

93 Ispánki József művét 1941-ben állították fel; pontos időpontja nem ismert. Lásd Rajna 219.

94 Magyarország története 1918-1945. Szerkesztette Hajdú Tibor, Tilkovszky Loránd. Akadémiai Kiadó, 1984. 1065. Az illegális kommunista párt ifjúsági bizottságának szervezésében azután november 1-jén megkoszorúzták Kossuth és Táncsics síremlékét is.

A Batthyány-kép 1945 után

A Horthy-korszak a 19. század közepének Széchenyi István iránti tiszteletét – határozottan forradalomellenes éllel – kultusszá fejlesztette. Az ország második világháborús veresége után a Moszkvából hazatérő kommunista emigráció – amely rádióját Kossuthról nevezte el – magától értetődően fordult szembe az értelmiségi körök Széchenyi-kultuszával. Csak idő kérdése volt, hogy megkezdődjék Kossuth politikai célzatú eszményítése. Erre jó alkalmat ígért 1848 közelgő századik évfordulója. A kisajátítás azonban a vártnál hamarabb megtörtént: az 1947. augusztus 31-i országgyűlési választások előtt a járókelők csodálkozással olvashatták a nemzeti színekkel szalagszerűen keretezett tömör fogalmazású választási plakátot: „1848 Kossuth – 1947 Rákosi."

A kommunista párt 1947-től igen körültekintően készült a centenáriumra, jó esélyt látva arra, hogy a száz év előtti események magyarázatát kisajátíthatja, s hogy magát Kossuth és a forradalom örököseként tüntesse fel.[95] A vesztes háború után az újat teremtés általános igényét és reménységét össze lehetett kapcsolni 1848 forradalmi lendületével, és annak szüntelen hangoztatásával, hogy 48 aktuális célkitűzéseit: a függetlenséget és a nemzeti felemelkedést csak a kommunisták tudják biztosítani. Ők az örökösei Kossuth függetlenségi politikájának, Petőfi népi demokratizmusának és világszabadságot hirdető hevületének, Táncsics következetes, osztályához hű magatartásának és politikájának. Azok ellen pedig, akik a forradalmi tapasztalatokon alapuló, a nép érdekeit szolgáló programot – a kommunisták célkitűzéseit – akadályozzák, ugyanúgy jogos a fellépés, mint annak idején Windisch-Grätz kiszolgálói ellen.[96]

A centenáriumi ünnepségek eszmei irányvonalát természetesen Révai József fogalmazta meg. A *Szabad Nép* 1948. március 14-i számában közölt vezércikke már címében is jelezte 1848 új megközelítésének igényét: „Kossuth, Petőfi, Táncsics öröksége."[97] A terjedelmes cikk fontos, később az alapfokú szemináriumok hallgatóiban is tudatosított elméleti megállapítással indul a néptömegek történelmet formáló szerepéről. Eszerint 1848-ban először léptek fel „a demokratikus népi erők önálló tényezőként, gyakoroltak komoly, sokszor döntő befolyást az események menetére, hirdettek önálló programot, a napirendben lévő kérdések radikális megoldását követelve". Ezt követte a címben szereplő három történeti személyiség aktualizált értékelése, élén Kossuthtal, akiről egyszerre tudta meg az olvasó, hogy nem csak a liberális nemesség vezetője volt, és azt is, hogy a magyar parasztság igazi vezetője valójában nem ő, hanem Táncsics. A parlament másnapi ünnepi ülésén – amelyet egyébként Nagy Imre, a Ház elnöke nyitott meg – Révai további 48-as szereplőket minősített. A Szabad Nép március 17-i számában a beszéd rövidített változatában a szövegből kiemelt alcím: „Férfiak, akik cselekedni mertek" után a reformkorban kiemelkedő szerepet vitt, később habozó és megalkuvó magatartást tanúsított – de említésre méltó – politikusok felsorolása következik. Ezek előtt – mondotta Révai – „mégis meghajtjuk fejünket egy Eötvös József, Klauzál Gábor, Nyáry Pál, egy Bezerédy és Beöthy előtt" mert egy ideig ők is vitték a fáklyát. Majd így

[95] A felkészülésre lásd Szabó Róbert: Politikai propaganda és történelmi ünnep. Adalékok az 1848. márciusi centenáriumi ünnepségek történetéhez. Történelmi Szemle, 1998. 215-226. (a továbbiakban: Szabó); továbbá Gyarmati 98-106. A kötet a korabeli rendezvényekről számos felvételt közöl.

[96] Lásd erre Rajk László beszédét; Gyarmati 98.; tovább Gerő András: Az ellopott forradalom. Rubicon, 1998/2. 44-50. Gerő közli Révai József ünnepi beszédének Kossuthra, Petőfire és Táncsicsra vonatkozó részét.

[97] Érdemes megemlíteni, hogy az illegális kommunista párt által szervezett 1942. március 15-i tüntetés résztvevői is Kossuth, Petőfi és Táncsics képei alatt vonultak. Pintér István: A Magyar Történelmi Emlékbizottság és az 1942. március 15-i tüntetés. Századok, 1966. 366. A három személynek a modern munkásmozgalom szempontjából történt – kritikától sem mentes – értékelését lásd az 1929-ben megjelent és Madzsar József által szerkesztett „Társadalmi Lexikon"-ban, amelyben Batthyány Lajos címszó nincsen.

folytatta: „Ma látjuk és tudjuk, hogy Kossuth Lajosnak volt igaza Széchenyivel szemben, és Petőfinek Vörösmartyval szemben." De ezért nem tépjük le a babért a magyar költészet és a magyar haladás egyik legnagyobb alakjának homlokáról, „s azt is tudjuk – folytatta az ellenpontozást a szónok –, hogy Széchenyi Istvánnak ott van a helye népünk szívében, a magyar haladás úttörőinek végelláthatatlan sorában".

Ezzel véget ért a leszűkített magyar panteon lakóinak számbavétele. Batthyány Lajos neve itt, s tudtunkkal ezeknek az ünnepségeknek során nem hangzott el. Az első felelős miniszterelnöknek annyi megtiszteltetés jutott, hogy március 15-én reggel kegyeletes megemlékezések sorában megkoszorúzták a Kossuth- és a Batthyány-mauzóleumot, Táncsics és Klapka sírját, a Petőfi és a Kossuth szobrot s a fővárosi temetők honvédsírjait.[98] A centenárium sajtójának reprezentatív gyűjteményét átnézve csak egyszer találunk olyan szöveget, amely Batthyányt és kormányát említi, igaz, elmarasztaló formában. Ez Eckhardt Ferenc ekkor megjelent könyvének bírálata, amelyben az ifjú recenzens azt veti szemére a szerzőnek, hogy „nem emeli ki Batthyány és kormánya többségének megalkuvó, kompromisszumra törekvő politikáját", és igazolni igyekszik Batthyány Kossuth-ellenes fellépését. De elhanyagolja Eckhardt Ferenc a nép szerepét is, mert miközben Kossuth a forradalom balszárnyával szövetkezve, a pesti nép segítségével „rábírja a többségében megalkuvó parlamentet" a szabadságharc kormánya, a Honvédelmi Bizottmány létrehozására, a szerző ehelyett Batthyány tevékenységével foglalkozik.[99]

A centenárium tiszteletére a kommunista párt reprezentatív tanulmánykötetet adott ki, amely 1949-ben jelent meg. Ebből témánk szempontjából az az írás érdekes, amely a pártküzdelmeket, illetve a kormány(ok) politikáját vizsgálja. A korabeli sajtó, emlékezések és forráskiadványok alapján a szerző – részletes, kritikai megjegyzései ellenére is – tárgyilagos képet rajzol Batthyány tevékenységéről. Kivégzéséről, valamint az aradi kivégzésekről azonban semmit sem szól. Az agitációs szempontokban bővelkedő befejezésben azonban sajátos érték- és időrendben szerepelteti a volt miniszterelnököt: „Széchenyi, Batthyány és Görgey egyaránt a nemzeti átalakulás, a progresszió harcosaiként léptek fel, sőt noha végeredményben mindhárman a reakció eszközeivé váltak a nemzeti harc egymást követő, mind élesebb szakaszain, mindegyikük az előzővel szemben, Batthyány Széchenyivel, Görgey Batthyánnyal szemben is a progressziót és a nemzeti küzdelem előbbre vitelét képviselte."[100] A forradalom és szabadságharc átértékelésének munkáját a Kossuth születésének 150. évfordulójára kiadott, népfrontos alapon szervezett és többségében megbízható szakmai kvalitásokat felmutató emlékkönyv tetőzte be. A Batthyány tevékenységét érintő releváns tanulmány Kossuth szerepét olyan „személyi kultuszos" megközelítésben mutatja be, hogy a miniszterelnök neve alig fordul elő az 1848 április-szeptember közötti időszakot tárgyaló anyagban. Amikor mégis szó esik róla, az hangzatos, de alaptalan elmarasztalás. Kossuth a béke megvédése érdekében akarja a nemzetet felfegyverezni – mondja a szerző –, s a Batthyány-kormány is békét akar. „De ezt azáltal véli elérhetőnek, ha a nemzet nem szervezi meg fegyveres önvédelmét."[101] Ez a Kossuth ábrázolás az „egyszemélyes vezetés" tökéletes történeti előképe. Kossuth – a tömegek támogatásával – teljesen önállóan tevékenykedik, függetlenül a kabinettől,

[98] Szabó 223.

[99] Eckhart Ferenc: 1848 a szabadságharc éve. Káldor György kiadása, 1948. A kritikára lásd Gerő András: Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma. Új Mandátum, 1998. 243. (A cikk a Fiatal Magyarország 1948. jún. 29-i számában jelent meg.)

[100] Mód Aladár: Pártharcok és a kormány politikája 1848-49-ben. Szikra kiadás, 1949. 182. A Batthyány-Görgey konfliktus kétségtelenül konstrukció. Azt azonban mutatja, hogy a múltbeli „belső árulók" leleplezése még nem volt napirenden, így Görgeyt nem nevezi árulónak.

[101] Spira György: Kossuth Lajos forradalmi szövetsége a radikális baloldallal és a népi tömegekkel. Kossuth Emlékkönyv, Akadémiai Kiadó, 1952. II. 184. Az I. kötet előszó helyett közli Révai József avatóbeszédét, amelyet az 1950-ben lebontott 1927. évi Kossuth-emlékmű helyén emelt Kossuth-szobor felavatásakor mondott 1952. szept. 19-én.

annak fejétől, sőt valójában a kezdetektől azzal ellentétben. Nem járt jobban Batthyány az 1951-ben a nagyközönség számára kiadott „A magyar nép története" rövid áttekintésben sem. Eszerint Batthyány-kormány „kompromisszumra törő" politikát folytatott, s „a bukott kormány csődje" vezetett ahhoz, hogy az országgyűlés kormánypárti többsége megválasztotta a radikálisokból álló Honvédelmi Bizottmányt. Végül arról értesül az olvasó, hogy Haynau tizenhárom „forradalmi tábornokot" végeztetett ki Aradon, „s ugyanaznap még a megalkuvó volt miniszterelnököt, Batthyány Lajost is főbelövette".[102]

Tartozunk az igazságnak azzal, ha Batthyány elhamarkodott és „vonalas" kritikájának magyarázatát nem csupán Révai ki nem mondott elmarasztalásában keressük. Jelentős szerepe volt ebben Károlyi Árpád tekintélyének, a Batthyány pöréről írott hatalmas munkából kikerekedő képnek, amely a miniszterelnököt lojálisnak, az összeütközést elkerülni akarónak és olyan politikusnak mutatta, aki Kossuthtal ellentétes célokat követett. Ez az ábrázolás fordult negatívba Batthyány esetében. Ez a felfogás a kivégzést a bosszú művének tekintette, de úgy tűnik, hogy hajlamos volt – talán a Rajk-per árnyékában – a történteket valamiféle politikai „üzemi balesetnek" tekinteni. Sürgős agitációs feladatok, a társadalomtudományok teljes alárendelése a pártnak magyarázzák tehát Batthyánynak és kormányának ezt az ábrázolását 1847-1952 között. A politika elfordulása 1848 eseményeitől, további kutatások a tisztázatlan vagy ellentmondásos jelenségek esetében tisztultabb, árnyaltabb képet ígértek. Erre egyelőre nem került sor, mert az egyetemi használatra 1957-ben megjelent kézikönyv változatlanul a Batthyány-kormány „elhibázott politikájáról", a baloldalnak a kormány „felemás politikája" elleni küzdelméről szól, s az OHB kormányzati feladatkörbe lépését Batthyány „távolléte" kapcsán említi, de nem szól lemondásáról.[103] 1959-ben önálló kötetben jelent meg Spira György elegáns stílusban írott nagy munkája 1848-49-ről. A rendelkezésre álló bővebb terjedelemben – nagyjából azonos szerkezetben – a szerző nézeteihez következetesen tárgyalja az eseményeket. A forradalmár Petőfi, a néptömegek támogatását élvező Kossuth és a parasztság érdekeit következetesen képviselő Táncsics mellett a megalkuvó Batthyánynak – érthetően – nem jut kellő méltatás. A volt miniszterelnök kivégzésének ismertetésénél némileg differenciálódott a szerző szövege, talán nem függetlenül egy másik miniszterelnök közelmúlt kivégzésének hatásától. Eszerint: „A forradalom vezető politikusai közül kivégzettek hosszú sorát október 6-án, Latour halálának évfordulóján Batthyány Lajos nyitotta meg, aki mindvégig becsülettel ragaszkodott a nemzet törvényekben biztosított jogaihoz, de akinél nagyobb hűséget királya iránt senki sem tanúsított."[104]

Ismeretes, hogy 1956 októberében új tartalommal jelentek meg az 1848. márciusi követelések.[105] A nagyjelentőségű események elmosták annak emlékét, hogy Rajk temetése „árnyékában" az ELTE Történettudományi Karának (ekkor önálló kar volt 1953-57 között) fiatal tanárainak és diákjainak kezdeményezésére sor került október 6-án délután a Bat-

[102] A magyar nép története. Rövid áttekintés. Szerkesztette Köpeczi Béla. Művelt Nép, 1951. A VII. fejezetet: Polgári forradalom és nemzeti szabadságharc (1848-1849). Írta Spira György. A vaskos, 539 oldalas kötetet részeire bontva kiadták ideiglenes középiskolai tankönyvnek is.

[103] Magyarország újkori története 1790-1918. Tankönyvkiadó, 1957. kézirat gyanánt. A 8. fejezet: Polgári forradalom és nemzeti szabadságharc. 1848-1849. Spira György munkája. Itt jelenik meg először az a gondolat, hogy szeptember 16-án a baloldal – ha akarja – magához ragadhatja a hatalmat. Arról nem csik szó, hogy az említett parlamenti események alkalmával Batthyány olyan kijelentést tett, hogy a kialakult válsághelyzetben a nemzet nem köteles a törvényeket tiszteletben tartani.

[104] Spira György: A magyar forradalom 1848-49-ben. Gondolat, 1959. 585. A szerző a kötet végén (589. o.) az 1953. november – 1954. júliusi dátumot adja meg mint a kézirat befejezésének időpontját. Ez lehet az az időpont, amikor munkája elkészült, és azt munkahelyi vitára lehetett bocsátani. Az azonban nehezen képzelhető el, hogy abban akkor ne lettek volna Rákosi-idézetek, míg a kötetben nincsenek. (A Révai-idézetek megmaradtak.) A kötetet egyébként figyelemre méltóan gazdag képanyag illusztrálja, ami első lépése Spira György 1848-49-et illető egyedülálló ikonográfiai teljesítményének.

[105] Gyarmati 139-151.

thyány-örökmécsesnél tartott megemlékezésre. A rendezők megkapták a hivatalos engedélyt azzal a feltétellel, hogy egyidejűleg emlékezzenek meg az 1941 októberében ott lezajlott tüntetésről.[106] Ebben az akcióban – amelyet az akkori légkörben akadályozni nem, csak hivatalossá tenni lehetett – a történelem szakos hallgatók és részben tanáraik elégedetlensége nyilvánult meg Batthyány történelmi szerepének és személyének bántó mellőzése miatt. E sorok írójának a hivatalosnak tekinthető Batthyány-képpel kapcsolatos fenntartásait levéltári kutatásai erősítették meg. Szakdolgozatának, az 1848. évi első honvédzászlóaljak szervezésének témájával tovább foglalkozva arra a felismerésre jutott, hogy Batthyány a miniszterelnök tanács döntése alapján saját hatáskörében szervezte a nemzetőrséget, s ennek következtében a honvédek toborzása, kiképzése és felszerelése is az általa létrehozott külön hivatal feladata volt. Elsősorban ezek az új ismeretek fogalmazódtak meg az *Élet és Tudomány* 1959. októberi első számában megjelent cikkben, amely természetesen tiszteletben tartotta a szakma számos megállapítását, tette azt néhány esetben a szerkesztő aggályainak eloszlatására.[107] Ugyanennek a kritikai lendületnek a terméke volt egy olyan tanulmány, amely az első honvédzászlóaljak felállításának kezdeményezésével, illetve annak előzményeivel foglalkozott. A már említett szakdolgozat anyagának, de mindenekelőtt a feladat buktatóinak ismeretében e sorok írója tanulmányt készített a Batthyány-kormány 1848. május 10-20. közötti válságos napjairól. Célja az volt, hogy cáfolja azt a megalapozatlan állítást, amit az 1959-ben megjelent összefoglalás fogalmazott meg, hogy a honvédzászlóaljak felállításának kikényszerítése volt a baloldal legnagyobb sikere a népképviseleti országgyűlést megelőző időszakban.[108] Mivel a tanulmány a centenáriumi ünnepségek által sugallt egyik alaptételt: a forradalmi erők kezdeményező szerepét vonta kétségbe, nem késett a „hivatalos" reagálás,[109] jóllehet az írás németül jelent meg A vádaskodással felérő kritika semmi visszhangot nem váltott ki, vagyis levonható volt a tanulság: a Batthyány-kérdésben nincs „hivatalos" álláspont, elhárult a kutatás – pontosabban az új eredmények publikálása – elől az akadály.

Ennek viszonylag hamar nemcsak bizonyítékát adta, hanem határozottan a Batthyány körüli homály eloszlatását sürgette Andics Erzsébet a 120. évfordulóra a *Népszabadság*ban megjelent cikke. Eszerint a magyar marxista történetírás 1848-49-cel kapcsolatban számos kérdést tisztázott, „ennek a nagy munkának hatósugara azonban Batthyány szerepét csak kevéssé érintette. Magyarán mondva: van még adósságunk az első magyar miniszterelnök alakjának lényegében igaz, adataiban hiteles, történelmi nagyságához méltó, mélyenszántó és sokoldalú megrajzolása terén."[110] E sorok írója akár biztatásnak és elismerésnek tekinthette

[106] Varga János, az akkori dékán helyettes közlése, aki a 48-ra emlékező ünnepi beszédet tartotta. A Szabad Nép okt. 7-i száma „Ünnepség a Batthyány-örökmécsesnél" címmel rövid tudósítást közölt. Eszerint a rendezvényt a Hazafias Népfront budapesti bizottsága, az MDP Központi Vezetőségének Párttörténeti Intézete és a Magyar Történelmi Társulat rendezte. A másik megemlékezést Hollós Ervin, a DISZ Központi Vezetőségének titkára tartotta.

[107] Batthyány Lajos. Az első magyar miniszterelnök halálának 110. évfordulójára. Élet és Tudomány, 1959. okt. 4. (41. sz.) 1283-1287. A cikk befejezése: „Hibái és tévedései ellenére Batthyány Lajos egyike történelmünk nagy államférfiainak, aki békés időkben nagyszerű alkotásokkal ajándékozhatta volna meg nemzetét, de a forradalmi hullám – amelyet megállítani akart – elsodorta, félreállította. Tragikus halála évszázados Habsburg-ellenes küzdelmeink vértanúinak sorában megtisztelő helyet biztosít az első magyar miniszterelnöknek."

[108] Zehn kritische Tage aus der Geschichte der Batthyány-Regierung (10-20 Mai 1848). Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica II. Budapest, 1960. Magyarul: Urbán Aladár: A nagy év sodrában. Tanulmányok 1848-ról. Magvető Könyvkiadó, 1981.

[109] Spira György: 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. Akadémiai Kiadó, 1964. Lábjegyzet: 209-211.

[110] Andics Erzsébet: Miért Batthyány? Népszabadság, vasárnapi melléklete. 1969. okt. 5. A cikk mindenképpen jeladás volt. Ez magyarázza, hogy a következő évben, tehát a 121. évfordulón a budai Batthyány utcában emléktáblát avattak „a magyar polgári átalakulás egyik kiemelkedő előharcosának és az

ezt a megállapítást, függetlenül attól, hogy a cikk írójának volt-e ismerete arról, hogy 1965 májusában sikerrel védte meg azt a disszertációt, amely levéltári kutatások alapján bizonyította: Batthyány az első honvédzászlóaljak megszervezésével a pákozdi győzelem, valamint a szabadságharc honvédseregének alapjait teremtette meg.[111] A szituáció érdekessége, hogy előzetes felkérés alapján a *Kortárs* számára írt esszéje szinte egy időben jelent meg Andics Erzsébet írásával. Az esszé – hangsúlyozva Batthyány seregszervező tevékenységét – szerepének méltánytalan bemutatását Károlyi Árpád minősítésének visszájára fordításában látta. Értékelésében lényegében megismételte a tíz évvel korábbi álláspontját: „Más körülmények között Batthyány Lajost a liberális és alkotmányos magyar közélet építőjeként és nem nemzeti vértanúink egyikeként tartanánk számon... Batthyány tragikuma, hogy miközben a forradalmat akarta feltartóztatni, az ellenforradalom áldozatául esett. Tévedései ellenére az első magyar miniszterelnököt legnagyobb államférfiaink között kell hogy számon tartsa az emlékezet."[112] Ezeknek az éveknek a terméke még az 1848. május 10-i Lederer elleni tüntetés szétverését követő kormányválságot, Nyáry Pál és Kossuth szerepét vizsgáló tanulmány, amelynek célja az volt, hogy kimutassa: nem lehet beszélni arról, hogy 1848 májusában bármiféle szövetség létezett volna Kossuth és a radikálisok között.[113]

A szabadságharc 125. évfordulója – a központi akaratnak megfelelően – Petőfi születésének 150. évfordulója jegyében zajlott.[114] Természetesen egy ilyen jeles évfordulót a történész szakma sem mellőzhetett, így 1973 decemberében az MTA Történettudományi Intézete és a Történelmi Társulat konferenciát szervezett 1848 kérdéseiről. A referátumokat a témakör legismertebb kutatói tartották, s az előadások a polgári átalakulás jogi aspektusaival, a gazdasági kérdésekkel, a parasztság vagy a nemzetiségek magatartásával és a forradalom nemzetközi helyzetével egyaránt foglalkoztak. A Batthyány-ábrázolás szempontjából Spira György referátuma érdemel figyelmet, amelyben az előadó elismerte, hogy a történetírás „1956 előtt" nem csak Batthyányról festett indokolatlanul kedvezőtlen képet, továbbá azt is, hogy Kossuthról pedig sokszor indokolatlanul kedvezőbb képet rajzolt. Ugyanakkor elítélően szólt azokról, akik felcserélik az előjeleket, osztoznak Batthyány és kormánytársainak Bécs iránti illúzióiban és vitatják a korabeli baloldal kritikájának jogosultságát.[115] Ilyen előzmények után a szakma érdeklődéssel várhatta a készülő „tízkötetes" sorozatában a forradalom és szabadságharc új színtézisét. Erre magától értetődően Spira György kapott megbízást, akinek munkája 1976 tavaszán nyilvános vitára került, s 1979-ben – megállapíthatóan lényeges változások nélkül – megjelent. Az új összefoglalást már nem uralta Petőfi és Kossuth szerepe, mint jellemezte az a húsz évvel előtti kiadványt, elmaradtak a lábjegyzetekben a klasszi-

első magyar felelős kormány elnökének emlékére, akit forradalmi szerepléséért megtorlásául 1849. október 6-án jogtipró bírói ítélet alapján kivégeztek."

111 A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. 1973-ban az Akadémiai Kiadó jelentette meg.

112 A magyar Egmont. Batthyány Lajos halálának 120. évfordulójára. Kortárs, 1969. 1627-1635. (Az írás a főszerkesztő felkérésére készült.) Megemlítendő még, hogy az esszé megírásához, e sorok írója ismét elolvasta Károlyi Árpád munkáját, s felfigyelt az addig elhanyagolt megjegyzésére, hogy Friedreich Endre rövidesen kiadja Batthyány özvegyének emlékezéseit. Mivel ez nem történt meg, de Friedreich tanár úr hagyatékában fennmaradt annak gépelt másolata, így az illetékesek hozzájárulásával az megjelenhetett a Századok 1981. 3. számában.

113 Agitáció és kormányválság 1848 májusában. Történelmi Szemle, 1970. 3. és A nagy év sodrában, 209-259.

114 Bár e sorok írója az évfordulónak köszönheti, hogy a 111. jegyzetnél említett munkája végre megjelent. Ugyanebben az évben jelent meg Spira György: A negyvennyolcas nemzedék nyomában című tanulmánykötete is.

115 Spira György: Negyvennyolc mai szemmel. In: A negyvennyolcas forradalom kérdései. Szerkesztette Spira György és Szűcs Jenő. Akadémiai Kiadó, 1976. 17-47. Egyes állítások részletezésére részben a helyszűke miatt, részben azért nem kíván ez az áttekintés kitérni, mivel csak a jelenséget: az álláspont módosulását és az új értelmezés megjelenését kívánja regisztrálni. (A konferencián e sorok írója hosszabb külföldi tanulmányútja miatt nem vett részt.)

kusokra való hivatkozások, s megjelent helyettük a forrásokra vonatkozó korrekt tájékoztatás. (Külön ki kell emelnünk, hogy a szerző ehhez a munkához erőteljesen használta a Staatsarchiv anyagait, mindenekelőtt az osztrák minisztertanács jegyzőkönyveit.) Batthyány immáron gyakran szerepel, de többnyire csak azért, hogy a szerző beszámolhasson Bécs iránti indokolatlan illúzióiról, István nádor iránti „határtalan bizalmáról", mellőzött vagy késve meghozott intézkedéseiről. A kritikák egy része voluntarista elképzelésekből fakad (miért nem váltotta le azonnal a magasabb katonai parancsnokokat), másrészt nyoma sincs annak, hogy a szerző mérlegelni próbálná az adott – Batthyány és kormánya mozgásterét behatároló – körülményeket.[116]

Az említett munka kétségtelen hagyományos szemlélete ellenére (amely érvényesül Görgey ábrázolásában is) sok új szempontot hozó tudományos teljesítmény. A korabeli radikálisok nyomdokain járó, igencsak méltatlan kritika szakmai korrigálására szerencsére lehetőséget nyújtott Batthyány Lajos születésének közelgő 175. évfordulója. 1981 januárjában a Népfront lapjától, a *Magyar Nemzet*től indult a kezdeményezés, de időben sikerült tisztázni, hogy a lexikonokban szereplő adat ellenére ma már biztosan tudjuk, hogy Batthyány 1807-ben született.[117] Így a megemlékezés egy évvel későbbre maradt, ami lehetővé tette a kellő felkészülést és a megfelelő tudományos konferencia megszervezését. 1982. február 10-11-én az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara és a Hazafias Népfront Országos Honismereti Bizottsága ünnepi megemlékezést és tudományos ülésszakot szerve-

[116] Spira György: Polgári forradalom (1848-1849). In: Magyarország története 1848-1890. Szerkesztette Katus László. Akadémiai Kiadó, 1979. Nincs tere és nem kíván e sorok írója itt vitába bocsátkozni a sokszor feltételezésen alapuló – nem igazolható – állításokkal. Két dolgot azonban meg kell említenie. Az egyik a honvédség toborzásának már korábban is emlegetett kezdeményezése. 1959-ben ez még a baloldal erélyes fellépése eredményeként szerepelt. 1979-ben – amikor már bizonyított volt, hogy a kormány még április végén megkezdte az előkészületeket – az volt a reagálás, hogy az a minisztertanácsi határozat csak Bécs „megpuhítását" célozta (erre semmi bizonyíték nincsen), s maga a kormány vonakodott a határozat végrehajtásától. Eltekintve most attól, hogy a május 1-jén Bécsbe utazott – Batthyányt helyettesítő – Deák Ferenc május 2-án intézkedett, hogy egy önkéntes zászlóalj felállításának részletes tervét dolgozzák ki (ez is ismert volt), a tájékozott kutató nem érti, hogy Spira György – aki Széchenyiről a maga idején számos, hézagpótló monográfiát publikált a gróf 1848-as szerepéről – milyen megfontolásból mellőzte azt a Közmunka- és Közlekedési Minisztérium elnöki anyagában található levélfogalmazványt, amely szerint Széchenyi május 15-én továbbította a tervezetet a Bécsből hazatért Batthyánynak. (Ismeretes, hogy a toborzás elrendeléséről az előállított rendkívüli helyzetben még azon éjjel döntöttek.) A másik ügy: Batthyány állítólagos cikke a Kossuth Hírlapja augusztus 3-i számában. A helyzet és Batthyány személyiségének teljes félreismerése vezethetett ahhoz, hogy a B-y L. monogram alapján a szerző – mert jól beleillett érvelésébe, hogy Batthyány már látta a veszélyt – minden aggály nélkül építette be elemzésébe ezt a feltételezést.

[117] Batthyány születésének időpontját sokáig bizonytalanság övezte. A kivégzéséről szóló tudósítás negyven évesnek mondotta, s ez az 1809-es év használatához vezetett hosszú időn át. Említettük az 50. jegyzetnél, hogy a névtelen szerző 1807-et jelölte meg születési időpontnak. (Az Eduard Glatz által kiadott füzetkében egyébként ugyancsak 1807 szerepel.) Az 1809-es évet tűnteti fel a jól értesült Horvát Mihály is (Huszonöt év Magyarország történetéből, 1864.), illetve 1870-ben és 1873-ban Vahot Imre. A Pallas lexikonban 1893-ban már 1806 szerepel a születés éveként, s ezt megismétli a Révai lexikon is 1911-ben. Tudatos keresés eredményeként megszületett az eredmény: Batthyány Lajost 1807. február 11-én keresztelték a pozsonyi Szent Márton templomban. Lásd Takács Ferenc: Mikor született Batthyány? Új Tükör, 1978. nov. 12. (11. sz.) 19. Ez a közlemény azonban nem keltett kellő figyelmet. Így került sor az 1981. évi kezdeményezésre, amely 1806-ot tekintette a születés dátumának. A tervezett megemlékezés irányított voltát bizonyítja, hogy annak elmaradásának igazolására a Népszabadság 1981. február 8-i számában kis írás jelent meg „Mikor született Batthyány Lajos?" címmel, amely Takács Ferenc cikkének kivonatát ismerteti. Úgy látszik, sem erre, sem a következő évben rendezett tudományos ülésszakra nem figyeltek fel, mert 1998-ban az Állami Pénzverde 1848 politikusairól készített érméjén Batthyány születésének a régi, 1806-os évét tüntetik fel, jóllehet a Magyar Nagylexikon 1994-ben megjelent 3. kötetében már a helyes dátum szerepel.

zett a 175. évforduló alkalmából. Az elhangzott hat előadás a Batthyány-család történetével, Batthyány reformkori szerepével, a miniszterelnöknek 1848 márciusában az ország önkormányzatát alakító politikájával, Batthyány és a jobbágyfelszabadítás, illetve a honvédelem 1848. évi kérdéseivel, valamint Batthyánynak az európai forradalmakhoz való viszonyával foglalkozott.[118] A program része volt az örökmécses és a Batthyány-mauzóleum megkoszorúzása. Ez utóbbi alkalommal az Elnöki Tanács is képviseltette magát, ami – ha erre egyáltalán szükség volt – az első magyar miniszterelnök politikai rehabilitálását jelentette. A sajtó is kellő súllyal és méltánylással foglalkozott az évfordulóval és a rendezvénnyel is.[119]

Az 1982. évi konferenciával a szakma kijelölte Batthyány Lajos történelmi helyét. Új eredmények születése[120] és régen folyó anyaggyűjtés monografikus megjelenése[121] jellemezte a következő éveket. Ezzel párhuzamosan politikai törekvések a hatóságok figyelmét a Batthyány-örökmécsesre irányították, mivel a demokratikus ellenzék március 15-i megemlékezései során 1993-1998 között több ízben itt is tüntetett. Az emlékezés természetesen nem Batthyánynak, hanem az önkény által kivégzett másik miniszterelnöknek: Nagy Imrének szólt.[122] A „fordulat éve" után a demonstrációk értelemszerűen elmaradtak, de a Batthyány-irodalom – a jóval 1989 előtt kezdett munkálatok jóvoltából – tovább szaporodott. 1990-ben megjelent fordításban Szemerének Batthyányról (valamint Kossuthról és Görgeyről) szóló politikai „jellemrajza",[123] 1991-ben pedig ugyancsak fordításban Batthyány pöriratainak gyűjteménye.[124] 1996-ban látott napvilágot Batthyány Lajos komoly anyaggyűjtésen alapuló, hézagpótló reformkori életrajza,[125] s ehhez rövidesen csatlakozott Batthyány reformkori beszédeinek és leveleinek gyűjteménye.[126] Ez már a forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára megjelent kötet, miként a Nemzeti Múzeum kiadványa is, amelyet elsősorban Batthyány Lajos emléktárgyainak és ikonográfiájának ismertetése tesz hasznossá.[127] Az évfordulós kiadványok sorában meg kell említenünk a népszerű ismertető kötetet,[128] a Batthyány-kormány emlékalbumát,[129] valamint a Batthyány Lajos tevékenységét és a kormány egészének munkáját érintő reprezentatív forráskiadványt.[130]

---

[118] Az előadások tudományos apparátussal ellátott, kiegészített szövegét közölte a Századok 1982. 6. száma.

[119] A sajtó reagálására lásd Spira György: Batthyány Lajosról. Születésének 175 éves fordulóján. Népszabadság, 1982. február 13. Urbán Aladár: Az első magyar miniszterelnök. Batthyány születésének 175. évfordulójára. Magyar Nemzet, 1982. február 11. Vikol Katalin: Batthyány Lajos portréja egy tudományos ülésszak tükrében. Magyar Nemzet, 1982. február 17.; Kosáry Domokos: A Batthyány-évforduló. Emlékezések, tanulságok. Magyar Nemzet, 1982. február 20. – Az évfordulós ünnepi megemlékezések terméke Spira György: Batthyány Lajos című gondosan jegyzetelt tanulmánya is, lásd Spira György: Négy magyar sors. Magvető Kiadó, 1983. 33-98.

[120] Batthyány ifjúságának, katonai szolgálatának és anyjával való pereskedésének új levéltári dokumentumokon alapuló feldolgozása: Ács Tibor: Batthyány Lajos katonai szolgálatának története. Hadtörténelmi Közlemények, 1984. 4.

[121] Urbán Aladár: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Magvető Kiadó, 1986.

[122] A demokratikus ellenzék említett akcióira lásd Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék (1968-1988). T-Twins Kiadó, 1995. 332., 364., 445-446; továbbá Gyarmati 188., 192.

[123] Lásd Szemerének a 13. jegyzetnél idézett munkáját.

[124] Batthyány Lajos gróf főbenjáró pöre. S. a. r Urbán Aladár. Európa Kiadó, Batthyány Társaság, 1991.

[125] Molnár András: Batthyány Lajos a reformkorban. Zala Megyei Levéltár, 1996.

[126] Batthyány Lajos reformkori beszédei, levelei, írásai. S. a .r. Molnár András. Zala Megyei Levéltár, 1998.

[127] Lásd a 33. jegyzetnél említett Batthyány emlékezete c. kötetet.

[128] Batthyány Lajos. Az iratokat válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Erdődy Gábor. Magyar Szabadelvűek. Új Mandátum Kiadó, 1998.

[129] A Batthyány-kormány emlékalbuma. Kossuth Kiadó, 1999.

[130] Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. S. a. r. Urbán Aladár. Argumentum Kiadó, 1999. I-II.

A szakma tehát megtette kötelességét: ha késéssel is, de kijelölte Batthyány Lajos helyét a magyar Panteonban. Idő kérdése, hogy mikor ívódik be a kitisztult kép a köztudatba.[131] Azt azonban már most reméljük, hogy a mártír nem fedi el többé az államférfit. Abban is bízunk, hogy Batthyány emlékét múló „pártpreferenciák" többé már nem fogják megzavarni...

*

Miért nincs Batthyánynak kultusza? – tették fel a kérdést gyakran, különösen a 150. évforduló alkalmából. A válasz a fentiek alapján egyszerűnek tűnik: az első felelős magyar miniszterelnök személyét és emlékét halála pillanatától politikai megfontolások igyekeztek elfeledtetni, háttérbe szorítani, vagy a napi politika céljainak szolgálatában méltatlanul elmarasztalni. Ez a válasz igaz, de nem a teljes igazság. Batthyány emlékének széleskörű – bár nem feltétlenül a teljes társadalmat átható – ápolásának akadálya volt személyisége is. A gróf liberális arisztokrata volt, de arisztokrata, nehezen megközelíthető. Megvetette a népszerűséget, nem kívánt „népember" lenni. A kortársak szerint Batthyány tiszteletet parancsoló egyéniség volt, vezető szerepét nem vitatták, de nem vette körül lelkes hívek tábora. Az utókor számára is megközelíthetetlen maradt emberként és politikusként egyaránt, mivel naplót nem vezetett, s igen kevés számú levél maradt utána. Politikai célkitűzése: alkotmányos önkormányzat a Habsburg Birodalmon belül, esetleg perszonálunió, a kiegyezés híveinek sok, a függetlenséget igénylőknek kevés volt – 1918 után pedig ez az elképzelés elvesztette aktualitását. Az utókor, a maga politikai céljainak érdekében, a Batthyány-kormány három kiemelkedő alakjában: Deák, Széchenyi és Kossuth személyében találta meg eszményképét és önigazolását.

A jelen ismertető áttekintés azt is mutatja, hogy Batthyány személye – s nem csak mártíruma – valójában nem feledtődött el, de nem került egyetlen történelmi időszak érdeklődésének politikai fókuszába sem. Nyilvánvalóan ez magyarázza, hogy első alkotmányos miniszterelnökünknek nincsen szobra a fővárosban. E sorok írója azonban ezt nem hiányolja. Az a véleménye, hogy Batthyány Lajos emlékét jobban őrzi az örökmécses világa, mint egy szobor. A mécses olyan államférfira emlékeztet, aki ott bábáskodott modern alkotmányunk születésénél, de annak alakulására, fejlődésére nem lehetett hatással. Védelmében azonban életét áldozta. A mécses lángja nem egyszerűen a vértanúságra, hanem arra a kimagasló személyiségre emlékeztet szimbolikusan, aki a „népek tavaszának" magyar reménységeit igyekezett – szerencsésebb emlékezető minisztertársaival együtt – megvalósítani.

URBÁN, ALADÁR

Remembering Count Lajos Batthyány

Those who fell victim of the revenge of the Austrian government and the circles at court after the revolution and war of independence of 1848-49 included, besides the generals executed at Arad, Prime Minister Count Lajos Batthyány as well. The Count was an adherent of constitutional monarchy, never wanted separation from Austria, and was not even in Debrecen when the House of Hapsburg was dethroned in that town in April, 1849. He had been arrested earlier, in January 1849, when returning to the capital from a peace mission as a member of a delegation to the Austrian Commander-in-Chief Windisch-Grätz.

[131] Dáka közelsége miatt Batthyánynak és özvegyének emlékét ápoló Pápán a mezőgazdasági szakközépiskola 1989. október 1-jétől Batthyány Lajos nevét vette fel. Az iskola kertjében 1993 májusában felavatták Batthyány mellszobrát. (Fotóját lásd Vasi Szemle, 1994. 571.)

Court martial proceedings were immediately initiated against Batthyány, but it was through great difficulties, with false witnesses and through an arbitrary interpretation of his conduct that the charge of high treason could be construed that led to his excution on October 6, 1849. The unprecedented judicial murder caused great outrage in Western Europe, and the pressure of public opinion was so powerful in England that the Austrian government was compelled to send an extraordinary commissioner to explain what had happened.

While the press abroad published freely on the activities, the trial, and the death of Count Batthyány, in his own country it was forbidden to commemorate him. The first reliable monument to the first constitutional Prime Minister of Hungary was raised by historian Mihály Horváth (Minister of Education in the 1849 government) in his great work published in Hungarian in Geneva in 1865. Batthyány was publicly and solemnly commemorated in Hungary in the summer of 1870, when the capital and the family, with a hundred thousand people attending, reburied his remains so far hidden in the crypt of the Franciscans' church in Pest. At the end of the century, when the Neugebaude, the notorious military building, in which Batthyány had been imprisoned and under whose walls he had been executed by a firing squad, was demolished, the capital wanted to erect a monument at the site of the execution. The monument was finally built in 1926, and stands there to this day in the form of an ornate lamp containing an eternal flame.

However, the Premier of the first responsible government of Hungary has no statue in the capital. Of his contemporaries, Count István Széchenyi's cult was built up between the two world wars, Lajos Kossuth's after 1945, the latter projecting back the personal cult of the one-party system upon the head of state of Hungary in 1849. It is only in the last few decades that a realistic historical assessment of Batthyány has been possible, and researches have shown that the Count was not an opportunist, or a collaborator of Vienna, but the initiator of the Hungarian army organized from the militia and volunteers. The units of this army would then serve as models for creating the national mass army of the war of independence. The essay concludes with a survey of the latest results of this latter approach.

PAP JÓZSEF

„Én is a passzív ellenállók egyike voltam..."!?

A vármegye és hivatalnokai a reformkor végétől a Bach-rendszer bukásáig

(Borsod, Csanád és Somogy vármegye)

I. A nemesi vármegye a reformkor utolsó éveiben és Bach-korszakban

A nemesi vármegye önkormányzata, melynek gyökerei a 13. századra nyúlnak vissza, évszázadokon keresztül a magyar nemesség legfontosabb érdekérvényesítő szerve volt, emellett ellátta a helyi közigazgatást és az igazságszolgáltatást, biztosította az adózás rendjét, valamint a Habsburg uralkodók centralizációs, abszolutista kísérletei idején – kisebb nagyobb sikerrel – védte az ország nemzeti önállóságát. Tanulmányunkban a magyar vármegyék történetének egy igen mozgalmas korszakát, a reformkor utolsó éveitől a Bach-rendszer bukásáig terjedő időszakot tekintjük át. Az egymást gyorsan követő változások rövid áttekintése után Borsod, Csanád és Somogy vármegyét, valamint ezeknek a változásokat megélő tisztviselői karát mutatjuk be. Levéltári kutatás alapján sikerült rekonstruálni a vármegyékben 1840 és 1868 között szolgálatot teljesítő hivatalnoki állományt, és felállítani egy hivatali életrajzokat tartalmazó adatbázist, melynek segítségével pontos képet kaphatunk a tisztikar személyi összetételében végbement változásokról.[1] A jelen tanulmány egy hét vármegyére[2] kiterjedő, a reformkor végétől a kiegyezésig terjedő kutatás részét képezi, annak részeredményeit közli.

A reformkori nemesi vármegye évszázados fejlődés eredménye, kiváltságokkal körülbástyázott önkormányzata a magyar államrendszer alappillérét alkotta. A vármegye nemesi közössége szabadon, főispáni kijelölés nélkül választott képviselői révén közvetlenül részt vett a *törvényalkotásban*. A képviselőválasztás rendjét a közgyűlés önállóan szabályozta, döntött a követeknek adott *utasítás* szövegéről. *Statútumalkotási* jogkörénél fogva belső életét királyi szentesítést nem igénylő rendeletekkel szabályozhatta. Az 1545:XXXIII. tc.[3] alapján álló *vis inertiaere*, az ellenállási jogra hivatkozva megtagadhatta a rendi, nemesi alkotmány szellemével ellentétesnek tartott rendeletek végrehajtását. Saját költségei fedezésére, saját hatáskörben *adót* vethetett ki, mely a negyvenes években a kivetett éves egyenes adó felét tette ki.[4] *Tisztviselőit* önállóan választotta, az uralkodó által kinevezett főispánnak csak a jegyzői, aljegyzői, táblabírói és a tiszteletbeli tisztségekre volt kinevezési joga. A megye *közigazgatási* rendjét a közgyűlés szabadon alakíthatta ki, befolyása alá tartozott a területén található köz-

---

1 Az adatbázis létrehozásakor felhasznált források: a vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek, a Borovszky-féle vármegyesorozat vonatkozó köteteinek adatai, Nagy Iván genealógiai munkája, az Országos Levéltár iratanyagából a D 55. 536. cs., D 54. 2. cs., D 188. 1-10. cs., D 225. 275-277. kötet, valamint a korszakban megjelent sematizmusok.

2 A kutatás során feldolgozásra kerülő vármegyék: Somogy, Baranya, Csanád, Békés, Borsod, Heves és Külső-Szolnok, valamint Pest-Pilis-Solt vármegye.

3 Magyar törvénytár 1526-1608. évi törvénycikkek. Szerkesztette: Dr. Márkus Dezső. Budapest, 1899. 137.

4 Eötvös József: Reform. Lipcse, 1846. (a továbbiakban: Reform) 49.

ségek és városok többségének közigazgatása és igazságszolgáltatása is. Az első és másodfokú *igazságszolgáltatás* szintén a vármegye befolyása alatt állt, a választott megyei bíróságok hatásköre kiterjedt a büntető- és magánjogi ügyekre. A közgyűlés nemzetközi kérdéseket is napirendre tűzhetett, az országgyűléshez feliratot intézhetett, nézeteit a társhatóságokkal közölhette, céljai elérése érdekében tett lépéseit velük összehangolhatta.[5]

A 18. században, a felvilágosult abszolutizmus érdekeinek megfelelően, a királyi hatalom nyomására Magyarországon is megindult a rendi közigazgatási szervezet hivatalos, szakképzett bürokráciává alakulása, alakítása. A létező vármegyerendszerrel párhuzamos középfokú állami közigazgatási rendszer kialakítására nem lévén lehetőség, az uralkodók a rendeket igyekeztek rávenni a vármegyék elengedhetetlennek ítélt reformjainak végrehajtására.

III. Károly 1729-es rendelete szerint királyi jóváhagyás szükséges az új megyei hivatalok felállításához és az azokhoz tartozó fizetések megállapításához. Mária Terézia 1768-ban keletkezett főispáni utasításában többek között előírta, hogy a választott tisztviselőket megfelelő fizetéssel lássák el, hogy hivatalukat főhivatalnak tekinthessék, majd elrendelte, hogy minden helyhatóság alkalmazzon hatósági orvosokat, bábákat és útbiztosokat. Mária Terézia és II. József lépéseket tett a közigazgatási alkalmazottak szakképzésének fejlesztésére is. Az 1769-es rendelet az ügyvédek számára kötelező ügyvédi vizsgát írt elő, s a Ratio Educationis tanügyi reformja ennek a követelménynek az oktatási feltételeit is igyekezett megteremteni. II. József 1787-es rendeletével megpróbálta elérni, hogy a központi közigazgatási és a vezető megyei állásokba csak megfelelő jogi végzettségű szakemberek kerüljenek. A rendeletet ugyan nem sikerült végrehajtatni, de Csizmadia Andor véleménye szerint ennek eredménye, hogy ugrásszerűen megnövekedett az egyetemek és jogakadémiák hallgatóinak létszáma.[6]

A vármegyék szervezetében végbement változások, a megsokasodott hivatali teendők a nemesség számára is nyilvánvalóvá tették, hogy a hivatali munka ellátásához egyre nagyobb szakértelemre van szükség.[7] A reformkor folyamán a helyhatóságok saját hatáskörükben egymás után alkották meg a belső szervezetet és eljárást szabályozó statútumaikat, hozzájárulva ezzel a vármegyei ügyintézés korszerűsítéséhez.[8] Az államgépezet a nemesség számára elhelyezkedési lehetőséget, állandó fizetést, nyugdíjat biztosított, ezért fejlesztése nem ütközött rendi ellenállásba, a nemesek egyedül a hivatalviselés monopóliumára és a magyar függetlenség sarkalatos pontjainak tiszteletben tartására ügyeltek. A közigazgatási pályát hivatásként választók számára kedvező felemelkedési lehetőséget jelentett a nemesi vármegyében szerzett hivatali gyakorlat. A II. József által bevezetett minősítési rendszer értelmében állami állásra történő kinevezéskor döntő mértékben vették figyelembe a jelöltek szakértelmét, képzettségét.[9] Az uralkodók fejlesztési törekvései, a vármegyék folyamatos, szakszerű működésének követelményei és a nemesség egzisztenciális érdekei egy irányba mutattak, kisebb-nagyobb kitérőkkel ugyan, de erősítették egymást.

Az 1830-as 40-es években a vármegye alkotta a municipialista-centralista vita központi kérdését. A két tábor ellentétesen közelítette és ítélte meg a helyhatósági önkormányzatoknak a magyar államrendszerben betöltött szerepét. A municipialisták – élükön Kossuthtal – szintén elengedhetetlennek tartották a vármegye alapvető megreformálását, ám a kialakí-

---

5 Stipta István: Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Budapest, 1995. (a továbbiakban: Stipta 1995.) 7-9.

6 Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Budapest, 1976. (a továbbiakban: Csizmadia) 73.

7 Szamel Katalin: A megyerendszer fejlődésének története Magyarországon. Budapest, 1981. (a továbbiakban: Szamel) 27.

8 Példaként említhető Heves és Külső Szolnok vármegye statútuma. Heves megyei Levéltár. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1831. 172. kötet. 200. Közli Orosz Ernő: Heves megye története. In: Magyarország vármegyéi és városai. Szerkesztette: Dr. Borovszky Samu. Budapest, én.

9 Sarlós Béla: A közigazgatás polgári jellegéről. In: A magyar polgári államrendszerek. Szerkesztette: Pölöskei Ferenc és Ránki György. Budapest, 1981. (a továbbiakban: Sarlós) 76.

tandó új, polgári államberendezkedésen belül is komoly szerepet szántak annak mint a nemzeti közakarat letéteményesének, a belső és külső szabadság őrének.[10] A centralisták véleménye szerint nem a vármegye működési visszásságaival volt a fő probléma, hanem azok alkotmányos helyzetével: a vármegyék által delegált követek nem a választókat képviselték, hanem a helyhatóságot, a követutasítás és a visszahívás joga „szavazógéppé" tette a képviselőket, a *vis inertiae*t, valamint a közigazgatási és igazságszolgáltatási rendszer egységét összeegyeztethetetlennek tartották a korszerű liberális állam alapeszméjével.[11]

A reformnemzedéket megosztó vitát 1848-ban sem sikerült lezárni. Ez tükröződik az áprilisi törvények vármegyékkel foglakozó XVI. és XVII. törvénycikkelyének megalkotása körüli vitában és a megszületett kompromisszumban. A vármegyei törvénycikkek vitája az április 2-i kerületi ülésen kezdődött. Kossuth javaslatát, melyben a megyerendszer rendi alapról népképviseletire helyezését, valamint az alkotmányvédő szerep megtartását javasolta, konzervatív és centralista oldalról is heves támadások érték.[12] Pázmándy Dénes kifejtette, hogy a népképviseleti rendszer és a felelős központi kormányzat kialakítása után a megyék léte szükségtelen, sőt káros. A konzervatív kritika pedig a tervezet demokratikus vonásait érintette. Április 3-án Széchenyi István szólalt fel a vitában, egyetértett Kossuthtal a vármegye fenntartásának szükségességében, de felhívta a figyelmet arra, hogy a megyék népképviseleti alapra helyezésével az ország jelentős területén nemcsak a nemesség, hanem a magyar nemzetiség is elveszítené vezető szerepét. A törvénytervezetet csak úgy tartotta elfogadhatónak, ha az biztosítja a „magyarság kifejtését", amely nélkül „felelős minisztérium nem kell, de alkotmány sem kell, de szabadság sem kell...".[13] A kormányválsággal fenyegető helyzet megoldásában aktív szerepet vállalt Deák Ferenc.[14] A megszületett kompromisszum értelmében a törvényjavaslat kimondottan ideiglenes jelleggel készült, a végleges rendezést a következő országgyűlés teendői közé sorolta.[15]

A törvénycikk értékelése körül kialakult vita alapkérdése: a rendelkezés milyen mértékben segítette elő a helyhatóságok polgári átalakítását, illetve milyen mértékben járult hozzá az ún. „feudális" tendenciák továbbéléséhez. Szabad György véleménye szerint a megyebizottmány továbbéltette a nemesség előjogait, ezáltal egy „jelentős feudális maradvány épült be a polgári államrendszerbe," a népképviselet elvének visszautasítása pedig hozzájárult a nemzetiségi konfliktus kiéleződéséhez.[16] Csizmadia Andor a törvénycikk legnagyobb hibájának azt tartotta, hogy a törvényalkotók „a közgyűlés helyett működő állandó bizottmányokban a parasztság igen szerény képviseletét biztosították."[17] Sarlós Béla véleménye szerint a „nemesi vármegye 1848-ban összeomlott, ezt a feudális korszakbeli vármegyét az abszolutizmus végképp eltemette, 1870-ben teljesen új megyei szervezetet kellett létrehozni".[18] Szamel Katalin megfogalmazásában „ez az időszak a vármegyék szempontjából ténylegesen semmi előremutató változást nem eredményezett, hiszen a forradalmi időszakban csupán az elhatározás született meg arra, hogy nem rendi alapokra támaszkodó szervezetet hoznak létre".[19] A me-

[10] Stipta 1995. 10.

[11] Reform 43.

[12] Kossuth Lajos felszólalásait a vármegyei vitában lásd Barta István: Kossuth az utolsó rendi országgyűlésen 1847-48. I. Kossuth Lajos Összes Munkái. XI. Budapest, 1951. 713-728.

[13] Stipta 1995. 30-31.

[14] Széchenyi István: Napló. Budapest, 1982. 1222.

[15] Urbán Aladár: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Budapest, 1986. 210-211.; Magyar törvénytár 1836-1868. évi törvénycikkek. Szerkesztette: dr. Márkus Dezső. Budapest, 1896. (a továbbiakban: Törvénytár) 237.

[16] Szabad György: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Budapest, 1977. 122.

[17] Csizmadia 82.

[18] Sarlós 276.

[19] Szamel 23.

gyei nemesség politikai szerepvállalásának törvényesen is biztosított átmentése mögött nem a nemesi szűkkeblűséget, hanem – Gergely András véleménye szerint – sokkal inkább az abszolutista vagy republikánus államcsínytől való politikai félelem motivációját, valamint a szakszerűen és megbízhatóan működő közigazgatási szakapparátus szükségességét kell keresnünk.[20]

Annak ellenére, hogy az áprilisi törvények több kitételt tartalmaztak a megyerendszer változatlanságára (XVI. tc. preambuluma, a III. tc. 26. §), a nemesi vármegye alapvetően átalakult. A törvénycikkek összessége egy sor, addig sarkalatosnak számító jogtól fosztotta meg a törvényhatóságokat. A XVI. tc. 1. §-a a legközelebbi országgyűlés feladataként jelölte meg a megyei szerkezet népképviseleti alapra helyezését. Az átmeneti időszakra a „lehető legrövidebb idő alatt" (2. § a pontja) összeülő közgyűlés feladata lett „egy nagyobb számú állandó bizottmány" (2. § c pontja) megválasztása. A közgyűlésen szavazati joggal bírtak „mindazok, kiket akár a törvény, akár egy vagy más megyének eddig is hozott határozatai szavazati joggal felruháztak", valamint „kiket a megyei lakosok községenként ezen közgyűlésre képviselőkül utasítottak." (2. § b pontja).[21] A törvény nem rendelkezett a községenként küldött képviselők számáról, így a paraszti rétegek számára a megyei érdekképviselet elvi lehetőségét teremtette meg. Ez a véletlennek aligha tekinthető momentum akár a népképviselet felé mutató első óvatos lépésként is értékelhető. A vármegyei közgyűlés helyére lépő állandó bizottmány a választások népképviseleti alapra helyezése miatt elvesztette a követküldés jogát, ebből kimondatlanul ugyan, de az következett, hogy megszűnt a követutasítási és visszahívási jogköre is. A III. tc. 6. §-a kimondta, hogy „Ő Felsége a végrehajtó hatalmat ezentúl kizárólag csak a magyar ministerium által fogja gyakorolni",[22] a megye így elvesztette a végrehajtásban eddig gyakorolt jogkörét. A III. tc. 32. §-a által megfogalmazott miniszteri felelősséggel összeegyeztethetetlen a vis inertiae joga.[23] A VIII. tc. 1. §-a értelmében az adókulcsokat a felelős minisztérium dolgozza ki, így kérdésessé vált a helyi adók jogi helyzete.[24] Egyedül az igazságszolgáltatási rendszer megyei felügyelete maradt változatlan, sőt tovább erősödött az eddig az úriszékhez tartozó pereknek a megyei törvényszékhez utalása által.[25]

A vármegyei tisztikar összetételével a XVII. tc. foglakozott. Ez előírta, hogy tisztújítást a „legközelebbi országgyűlésen teendő intézkedésekig" ne tartsanak, a tisztikar szükséges kiegészítését a főispánnak és a központi választmánynak kell ideiglenes helyettesítéssel megoldania.[26] Az áprilisi törvények tehát nem hoztak gyökeres, automatikus átalakulást a vármegyei tisztikarban, hiszen a törvények gyors életbeléptetésének elengedhetetlen feltétele volt a szakszerűen és hatékonyan működő vármegyei adminisztráció. Szemere Bertalan határozott lépéseket tett a törvénytelen tisztújítások megakadályozására, majd az események nyomására csak augusztus végén adta fel addigi álláspontját, és engedélyezte a kormányellenes hivatalnokok leváltását.[27] A törvényhatóságok többségében személycserékre a lemondások miatt került sor leggyakrabban, melyeket általában családi vagy egészségügyi problémákkal indokoltak Ennek ellenére a lemondások politikai indítékát valószínűsíti, hogy legnagyobb számban az áprilisi törvények kihirdetésekor, az önvédelmi harc megindulása után, majd a függetlenségi nyilatkozat keletkezését követően találkozhatunk velük. Az újonnan választott tisztviselők, hasonlóképpen az első népképviseleti országgyűlés képviselőihez,

[20] Gergely András: Az 1848-as politikai államszervezet. In: A magyar polgári államrendszerek. Szerkesztette: Pölöskei Ferenc és Ránki György. Budapest, 1981. (a továbbiakban: Gergely) 72.

[21] Törvénytár 237.

[22] Törvénytár 219.

[23] Törvénytár 221.

[24] Törvénytár 232.

[25] Törvénytár 234. XI. tc. 2. §

[26] Törvénytár 238.

[27] Stipta 1995. 64.

döntő részben a kiváltságait éppen elvesztett vármegyei nemesség soraiból kerültek ki. Az okokat azonban véleményünk szerint nem a rendi tendenciák továbbélésében kell keresnünk, hanem abban a körülményben, hogy erős polgári szakértelmiség hiányában nem volt olyan társadalmi erő, amely alkalmas lett volna a közigazgatási feladatok ellátására.

1848-49-ben az önvédelmi harc követelményeinek megfelelően, a megyei autonómia a kormány, majd az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) tevékenysége folytán, ideiglenes jelleggel ugyan, de tovább szűkült. A kormány a királyi biztosi intézmény hagyományait felhasználva az ország egyes területeinek élére, a hadseregek mellé különböző feladatkörrel rendelkező kormánybiztosokat nevezett ki.[28] A kormánybiztosok jogkörét 1848-49-ben nem szabályozta törvény, hatáskörüket megbízólevelük írta körül.[29] A széles hatáskörrel bíró megbízott nagymértékben korlátozta a helyi hatóságok működését, rendelkezett a városi és vármegyei adminisztrációval, szükség esetén felhasználhatta a helyi nemzetőrséget, katonaságot. Kinevezési hatalmával élve szabadon dönthetett személyi kérdésekben, a vármegyei tisztviselőket politikai indokok alapján felfüggeszthette, helyettesíthette.[30] A kormánybiztosi intézmény a szabadságharc leverése után megszűnt, de a császári adminisztráció is alkalmazta a meghódított területek igazgatásában a királyi, majd a császári biztosokat.[31]

A vármegyék alkotmányos helyzetének végleges rendezésére, a vitás kérdések megoldására azonban a hadiesemények alakulása miatt nem kerülhetett sor. A szabadságharc leverése után az alkotmányos közigazgatás kérdése természetesen lekerült a napirendről, tartós megoldására csak a kiegyezés után vállalkozhatott a felelős magyar kormány.

Az önkényuralmi közigazgatás rendszerének kialakulása már a szabadságharc idején megkezdődött. V. Ferdinánd 1848. október 3-án leiratot intézett a magyar országgyűléshez, mely a törvényhozás felfüggesztése mellett kimondta a vármegyei, városi és kerületi gyűlések ideiglenes felfüggesztését is.[32] A bécsi udvari köröknek azonban Ferenc József államcsínye után sem volt egységes véleménye arról, hogy miként szervezzék majd újjá az elfoglalt ország közigazgatását. A Windisch-Grätz herceg vezette konzervatív tábor helyeselte ugyan a birodalmi centralizáció mérsékelt alapelveit, ahhoz azonban ragaszkodott, hogy az új közigazgatás bázisát az aulikus nemesség alkossa, és a föderatív szellemnek megfelelően a birodalom tartományai történelmi különállásukat megőrizzék.[33] Windisch-Grätz kinevezésekor ígéretet kapott arra, hogy Magyarország majdani újjászervezésének elveiről megkérdezése nélkül nem döntenek. Az 1848. december 15-től előrenyomuló osztrák csapatok mögött Windisch-Grätz elképzelése szerint indult meg a közigazgatás újjáteremtése. A magyarországi kormányzat legfőbb szervének, a *„hadsereg-parancsnokság politikai-igazgatási osztályának"* volt alárendelve az *„ideiglenes polgári közigazgatás"*, melyet magyar konzervatív személyzete a Helytartótanács mintájára szervezett meg. Az ország területét Pozsony, Buda és Sopron székhellyel három katonai kerületre osztották. A törvényhatóságok irányítására két-három megyénként magyar konzervatív arisztokrata *királyi biztosokat* neveztek ki, akik a katonai kerület parancsnokának voltak alárendelve. Az egyes törvényhatóságok a városi tanácsok soraiban csak a legszükségesebb változtatásokat hajtották végre, a tisztikarok tovább folytathatták munkájukat. A közigazgatás nyelve a magyar maradt, így az ország szerény mértékben ugyan, de megőrizte elkülönülését a birodalom ciszlajtán területeitől.[34] A bécsi udvarban a hajdani Konzervatív Párt Windisch-Grätz támogatását élvező vezetői (Dessewffy

[28] Szőcs Sebestyén: A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban. Budapest, 1972. 11-15.

[29] Csizmadia Andor: A kormánybiztosi intézmény 1848-1849-ben. Budapest, 1960. 16.

[30] Példaként szolgáljon Noszlopy Gáspár Somogy megyei működése, lásd alább!

[31] Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmuskori levéltár. Budapest, 1965. (a továbbiakban: Sashegyi) 25., 33.

[32] Berzeviczy Albert: Az absolutismus kora Magyarországon, 1848-65. Budapest, 1922-1932. (a továbbiakban: Berzeviczy) I. 29., 36.

[33] Somogyi Éva: Abszolutizmus és kiegyezés 1849-1867. Budapest, 1981. 25.

[34] Szabad György: Az önkényuralom kora. In: Magyarország története X kötetben. Főszerkesztő: Kovács Endre. VI/1. kötet. Budapest, 1979. (a továbbiakban: Szabad) 453.

Emil, Szécsen Antal, Apponyi György) arra tettek kísérletet, hogy az uralkodó a Schwarzenberg-kormány liberális miniszteriek elképzeléseivel szemben az ő elveiket fogadja el, vagyis az ország hadügyi, külügyi és gazdasági tekintetben olvadjon ugyan be a Birodalomba, de belügyi vonatkozásban maradjon önálló.[35]

Windisch-Grätz intézkedései, személyi politikája szöges ellentétben álltak a Schwarzenberg-kabinet elképzeléseivel. Stadion belügyminiszter koncepciója szerint Magyarországot koronatartományokká alakítva be kell illeszteni a liberális elvek alapján átszervezett, centralizált egységes osztrák monarchiába. Az általa kidolgozott alkotmánykoncepció – az olmützi oktrojált alkotmány – értelmében a magyar alkotmány csak addig marad érvényben, amíg nem ütközik az egységes birodalmi alkotmánnyal. A tartományok és a községek számára előrevetítette ugyan a korlátozott autonóm igazgatást, bevezetését azonban a rendkívüli helyzet miatt nem látta időszerűnek.[36] Hiába érvelt Windisch-Grätz ez ellen, visszavonását nem tudta elérni. A sorozatos katonai vereségek hatására bekövetkező leváltását (1849. április 12.) követően pedig a konzervatív, föderalista politika is talaját vesztette. Miután a Windisch-Grätz helyébe kinevezett, a polgári hatalmat elődjéhez hasonlóan szintén kezében tartani akaró Welden báró sem tudta a katonai helyzetet stabilizálni, május 30-án Julius von Haynau táborszernagy került a főparancsnokság élére, mellette azonban már megjelent a Bach belügyminiszter által delegált báró Karl Geringer belügyminiszteri tanácsos mint a polgári ügyek vezetésével megbízott császári biztos. Így a polgári közigazgatás kialakításának irányítása fokozatosan a kabinet kezébe ment át.[37]

A függetlenségi nyilatkozat kihirdetését kihasználva a május 26-i kormányülésen Alexander Bach terjesztette be a jogeljátszás, a Verwinrkungstheorie elméletét. Eszerint Magyarország a trónfosztás révén elvesztette a birodalmi alkotmány által eddig biztosított jogokat, és felhatalmazta az uralkodót, hogy a kialakult helyzetben tetszése szerint szabályozza a meghódított ország közigazgatását. Schwarzenberg a tervezetet június 2-án adta át az uralkodónak és ezen az alapon indult meg Magyarországnak a Birodalomba való beolvasztására tett kísérlet.[38]

A június vége óta ideiglenes jelleggel működő közigazgatást szabályozó rendeletet Haynau 1849. október 24-én tette közzé.[39] Ennek értelmében Magyarországon a végrehajtó hatalmat az itt állomásozó hadsereg főparancsnoka gyakorolta, mellette tevékenykedett a minisztériumnak alárendelt polgári ügyekért felelős császári biztos. Az ország területét, amelyről leválasztották Erdélyt a Partiummal, Horvátországot a Muraközzel és Szlavóniával, a Határőrvidéket és az újonnan létrehozott „Szerb Vajdaság és Temesi Bánság"-ot, öt katonai kerületekre osztották (soproni, pozsonyi, kassai, pest-budai, nagyváradi kerület). A katonai körzetekben a végrehajtó hatalmat a kerületi parancsnok gyakorolta, míg a polgári ügyekért a császári biztosnak alárendelt miniszteri biztos volt a felelős. A katonai kerületek 2-3 polgári kerületből tevődtek össze, élükön a kerületi főispáni címmel felruházott kerületi főbiztos állt. A kerületi főispán feladatai közé tartozott a megyék határainak ésszerűsítése, a megyei vagy városi tisztikarnak a megyefőnökök javaslatai alapján való kinevezése. A megyék élére a kerületi főbiztosnak alárendelve megyefőnöki címmel kormánybiztosok kerültek. Az új tisztikar megszervezésekor a szakértelem és a nemzetiségi hovatartozás mellett döntő mértékben figyelembe kellett venni az új berendezkedés iránti hűséget, és a feltétlen engedelmességre való hajlamot; a politikailag kompromittált személyeket pedig a szolgálat-

[35] Beksics Gusztáv: Ferenc József és kora. In: Magyar nemzet története. Szerkesztette: Szilágyi Sándor. X. kötet. Budapest, 1898. (a továbbiakban: Beksics) 460.; Berzeviczy I. 61-63.; Szabad 438.

[36] Berzeviczy I. 81-83.

[37] Szabad 453.

[38] Szabad 453.; Sashegyi 28-29.

[39] Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott legfelsőbb manifesztumoknak és szózatoknak, valamint a császári királyi hadsereg főparancsnoka által Magyarországon kiadott hirdetményeknek. Buda, 1849. (a továbbiakban: Manifesztumok) 180-205.

ból el kellett bocsátani. A megyék járásokra oszlottak, ezek képezték a közigazgatás legalacsonyabb szintjét, élükön a járásbeli biztosok, az igazgató szolgabírók álltak. A rendelet a kerületi főispáni szinttől felfelé, valamint a katonai hatóság egészét illetően hivatali nyelvként a németet jelölte meg. A politikai hatóságok feladata a rendeletek és törvények betartatása lett, önálló intézkedéshez való jogukat elvesztették, javaslataikat feletteseikkel kellett elfogadtatni. A rendszerből eltűnt az önkormányzat intézménye. A megyefőnöknek joga volt ugyan arra, hogy egyes vitás kérdésekben a döntéshozatal előtt kikérje a megye „meghitt és feddhetetlen" szakértőinek véleményét, ez azonban korántsem léphetett a megyei közgyűlés nyomába.[40] Geringer 1849. november 13-i rendelete értelmében a kerületi főbiztosoknak úgy kellett kijelölniük az új járási határokat, hogy azok a lehető legnagyobb figyelemmel legyenek a nemzetiségi viszonyokra. A járási székhelyről a járás legtávolabbi területének is egy nap alatt elérhetőnek kellett lennie. Az átalakításkor a hagyományokra nem kellett ügyelni, mivel a rendelet szerint a járások egyenjogúsítása miatt a lakosság közömbössé válik aziránt, hogy melyik közigazgatási egységhez tartozik.[41]

A polgári és a katonai igazgatás vezetői között gyakoriak voltak a konfliktusok. Nézeteltéréshez vezetett a politikai vezetés azon igénye is, hogy a hivatalnoki kar politikai felülvizsgálatát, purifikációját ne a hadbíróságok, hanem a hivatali elöljárók végezzék, ugyanis az elhúzódó és túlzott szigorral zajló vizsgálatok lehetetlenné tették a vármegyei vezetés konszolidálását.[42] A császár Haynau menesztését az 1850. július 6-i minisztertanácson határozta el véglegesen. Gyakorlatilag ez jelentette a közigazgatási rendszer átalakításának a következő lépését, ugyanis a Haynau utódjául kijelölt gróf Karl Wallmoden-Gimbron hatásköre már csak a katonai igazgatásra terjedt ki.

A reformfolyamatot Bach 1850. szeptember 13-án közzétett, az olmützi alkotmány alapelvein nyugvó rendelete vitte tovább.[43] A rendelet értelmében Magyarország közigazgatásának élére a helytartó került. (Ideiglenesen Geringer, majd 1851. október 10-i kinevezése után Albrecht főherceg, aki azonban csak 1852 áprilisában foglalta el állását.) Az ország területét öt közigazgatási kerületre osztották, amelyeknek központjai Sopron, Pozsony, Kassa, Nagyvárad és Pest-Buda lettek, vezetésükkel császári-királyi főispánokat bíztak meg. A közigazgatási kerületek megyékre oszlottak, irányításukat a főispánnak alárendelve a megyefőnökök végezték. Az alapfokú közigazgatási egységek, a járások élén, közigazgatási szolgabírói címmel a járási biztosok álltak. Az új rendszer lényeges változásokat tartalmazott: járási szinten elválasztották egymástól a közigazgatási és igazságszolgáltatási funkciókat, megszűntek az addig működő polgári kerületek, az új közigazgatási kerületek kialakításakor a történelmi hagyományok helyett a nemzetiségi, földrajzi, közlekedési szempontokat vették figyelembe. Az átalakításkor azonban a politikai szempont volt a legfontosabb, a pest-budai központi magyar kerület kialakításakor gondosan ügyeltek annak méretére, hogy centrális helyzetével párosulva ne ellensúlyozhassa a fő célt, a „magyar elem" háttérbe szorítását, a kerületeknek a Birodalomba való fokozatos beolvasztását.[44] Emellett azonban a „magyar koronatartomány" területi egységét az olmützi alkotmány értelmében fenn kellett tartani, ezt a Helytartóság országos hatáskörű intézménye biztosította. A kerületi kormányzati hivatalok belső ügyviteli és levelezési nyelve a német lett, emellett lehetőség szerint a megyefőnököknek is németül kellett feletteseikkel érintkezniük. Az átszervezés a vármegyék történelmi területét is érintette. Esztergom és Komárom megye Dunától északra és délre eső területeiből

[40] Manifesztumok 202.

[41] Karl Geringer magyarországi polgári ügyekben tejhatalmú császári biztos iratai. Általános iratok (a továbbiakban: OL D 55.) 4195/1849.

[42] Szabad 454.; Berzeviczy I. 178.

[43] Hivatali utasítás a közigazgatási Hatóságok számára Magyarországban a belügyminisztériumnak ezen koronaországbani közigazgatási Hatóságok szerkezete iránt 1850-i sept. 13-án kiadott rendeletével együtt. Buda, 1851.; Beksics 428-429.

[44] Sashegyi 41.

az északi részen Komárom, a déli részen Esztergom néven alakítottak új megyét; Pest-Pilis-Solt, Nyitra és Bihar megyéket kettéosztották, Tornát Abaújba, Ugocsát Beregbe, a szepességi városokat pedig Szepes vármegyébe olvasztották be. Az újonnan szervezett 45 vármegye 265 járása 1851 folyamán kezdte meg működését.

1851. augusztus 20-án Ferenc József eltörölte a nem létező birodalmi gyűléssel szemben fennálló miniszteri felelősséget, majd a szilveszteri pátensben visszavonta az olmützi alkotmányt és birodalma államformáját abszolút monarchiaként deklarálta. A birodalmi alkotmányosság kora ezzel lezárult, megszületett a véglegesnek tekintett neoabszolutizmus. Magyarország közigazgatását az új igazgatási elveknek megfelelően ismét át kellett szervezni. A szervező rendelet kidolgozására 1852 elején a birodalmi tanács tagjaiból és az érintett miniszterekből bizottságot alakítottak ki,[45] melynek javaslatát császári jóváhagyás után 1853. január 19-én tették közzé.[46] A rendelet Magyarország széttagolását akarta véglegesíteni. Az eddig egységes Helytartóságot öt osztályra osztották. A helytartósági osztályok, megszüntetve az ország eddig egységes kormányszervét, kitelepültek a kerületi székhelyekbe. A kerületeket csupán a helytartó személye kötötte össze, az élükön álló helytartósági alelnökök nagyobb önállóságot kaptak, és Bécccsel az eddiginél közvetlenebb kapcsolatba kerültek. A megyehatóságok jogköre változatlan maradt, számuk azonban tovább csökkent, Árvát Turóccal, Csanádot pedig Békéssel vonták össze. Járási szinten a közigazgatási és igazságszolgáltatási szolgabíróságokat, a központi, tisztán politikai járások kivételével összevonták, és úgynevezett vegyes szolgabíróságokat hoztak létre. Albrecht főherceg a még 1852. július 19-én kiadott rendelete értelmében a megyehatóságok alá vonta az eddig földesúri joghatóság alá tartozó községeket, így a törvényhatóságok a területükön található községek teljes jogú, első fokú közigazgatási, politikai és joghatóságává váltak.[47] Az új járási beosztás 1854. április 29-én lépett életbe.

A katonai és polgári kormányzatot az ostromállapot 1854. május 1-jei megszüntetését követően választották véglegesen szét. Albrecht főherceg kormányzói és a helytartósági alelnökök egymással ütköző jogkörét az 1856. december 31-i rendelet hangolta össze. Az ország legfelső politikai hatósága a főkormányzóság lett, ennek voltak alárendelve a politikai és rendőri hatóságok. A helytartósági osztályok azonban a hozzájuk utalt ügyekben országos politikai és közigazgatási főhatóságokká váltak.[48]

A bürokratikus kormányzás nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a rendszernek nem sikerült szilárd bázist kiépítenie. Az 1850-es évek végének pénzügyi válsága, valamint a császárság külpolitikai sikertelensége Ferenc Józsefet változtatásokra kényszerítette. A villafrancai fegyverszünet után keletkezett laxenburgi manifesztum ígéretet tett a törvényhozási és közigazgatási változásokra.[49] Az 1859. augusztus 22-én végrehajtott kormányalakítás során Bachot és Kempent felmentették tisztségükből, és az új kabinet élére gróf Rechberg került. Mivel a Rechberg-kabinet kitartott a centralista abszolutizmus mellett, nem sikerült stabilizálnia a birodalom helyzetét. 1860. március 30-án Albrecht főherceget felmentették tisztségéből, a közigazgatás és a főparancsnokság élére a magyar származású Benedek Lajos táborszernagyot nevezték ki.[50] Az 1860. április 19-i keltezésű legfelsőbb kézirat újra egyesítette a Helytartóságot, ígéretet tett az igazgatás önkormányzati alapú átalakítására.[51] Ferenc József a magyar konzervatívokat bízta meg az ország új alkotmány-koncepciójának elkészítésével. A gróf Szécsen Antal által megfogalmazott, 1860. október 20-án kiadott, októberi

[45] Sashegyi 58.
[46] Magyarországot illető Országos Kormánylap. (a továbbiakban: MOK) 1853. 75-122.
[47] MOK 1852. 220-222.
[48] Sashegyi 64.
[49] Pesti Napló, 1859. július 15.
[50] Berzeviczy III. 51.
[51] Pesti Napló, 1860. április 21.

diploma néven ismertté vált államirat az abszolutizmus centralista szakaszának a végét jelentette.[52]

A magyar történetírásban a korszak vármegyei tisztikarának képével szorosan összefonódik a passzív ellenállás elmélete. Tanulmányunk következő részében arra keressük a választ, hogy a három vizsgált vármegye életében milyen változásokat hozott a forradalom és szabadságharc, majd a Bach-rendszer, kik szolgáltak az abszolutizmus hivatalaiban, mi lett a sorsuk a szabadságharc alatt szolgálatban álló tisztviselőknek, s milyen szerepet töltöttek be a vármegyei vezetésen belül a birodalom más területeiről származó idegen hivatalnokok.

Tanulmányunk mottójául Hőke Lajos önéletrajzi ihletésű szavait választottuk.[53] Hőke azért érdemel különleges figyelmet, mert történelmi irodalmunk leggyakrabban az ő szavaival, gondolataival jellemzi az ötvenes évek passzív rezisztenciáját.[54] Saját bevallása szerint még a nagyszebeni börtönben Deák 1850. április 25-i Schmerlinghez írott levelét olvasva határozza el, hogy 10-20 holdas birtokára húzódva várja ki az alkotmány visszaállítását.[55] Hőke leírásából megtudjuk, hogy a passzív magatartást vállaló hazafiak ebben a korban az osztrák hatalmat nem segítették, annak támogatást nem adtak, a közigazgatás döntéseit csak kényszer hatása alatt teljesítették, a végrehajtásban részt nem vállaltak, az adót csak akkor fizették, ha érte jöttek, a fuvarral késtek, a katonaság elől rejtegettek. „Igaz magyar ember" németül nem értett, minden kérdésre nem tudom, nem ismerem, nem láttam volt a felelet. A nemesi családokba osztrákok és azok kiszolgálói nem voltak hivatalosak, a hölgyek kerülték velük az érintkezést, így a társasági élet számára nem léteztek. A passzivitás mozgalmának sarkalatos eleme volt a hivatali szolgálat megtagadása, a közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban vállalt munka elutasítása, hiszen a társadalom kivetette magából azokat, akik vétettek ezen elvárással szemben. A mozgalom hatását pedig a következő szavakkal jellemzi: „A világtörténelemben egyedülálló tünemény, hogy az osztrák katonai uralmat, amely kétszázezer szuronyra támaszkodott, a magyar nemzet csupa szenvedőleges ellenállása, ... megtörte és végképp megbuktatta."[56]

Hőke Lajos hazafias kitartásának azonban vannak kevésbé heroikus mozzanatai is: az Országos Levéltárban megőrzött személyügyi kimutatás szerint az 1814-ben a Somogy vármegyei Endréden született Hőke Lajos 1850 és 54 között Pest-Pilis megye kiadója, majd fogalmazója, 1854-től 1860-ig pedig Szolnok megye titkára volt.[57] A passzív ellenállás, a birtok magányába való visszahúzódás tehát legfeljebb vágyként élhetett a volt nemzetőr szívében. Tanulmányunk végén választ szeretnénk találni arra, hogy a három vármegye nemessége számára vágy vagy valóság volt a vidéki birtokokra való elvonulás, esetleg visszaszorulás.[58]

---

52 Deák Ferenc beszédei. Szerkesztette: Kónyi Manó. Budapest, 1886. II. kötet. 492-504.

53 Hőke Lajos: Magyarország újabbkori története. 1815-1892-ig. II. kötet. Nagybecskerek, 1893. 463 (a továbbiakban: Hőke)

54 Hőke szavai térnek vissza a forrás említése nélkül Szabad Györgynél (Szabad György: Az abszolutizmus rendszerének kialakítása. In: Magyarország története. főszerkesztő Molnár Erik. II. kötet. Budapest, 1967. 25-26.) és Somogyi Évánál is. (Somogyi Éva: Abszolutizmus és kiegyezés 1849-1867. Budapest, 1981. 76.)

55 Hőke 463.

56 Hőke 455. és az azt követő oldalak

57 Magyar Királyi Udvari Kancellária iratai. Személyügyi nyilvántartási iratok. (a továbbiakban: OL D 188.) 3. csomó 367. fólió. (Életrajzi adatai megtalálhatók szinte valamennyi magyar lexikonban.)

58 A passzív ellenállással foglakozó legfrissebb munkákat lásd: Benedek Gábor: Ciszlajtániai képviselők a neoabszolutizmus-kori Magyarországon. AETAS, 1995. 4.; Deák Ágnes: Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851-1852-ben. AETAS, 1995. 4.; Tóth Tamás: Lajtántúli tisztviselők a szolgabírói hivatalokban. Sic itur ad Astra, 1995. 1-2.; Pap József: A Heves- és Külső-Szolnok vármegyei politikai elit és a passzív ellenállás. AETAS, 1998. 2-3.

Csanád vármegye

Csanád vármegye a 19. században az ország legkisebb megyéi közé tartozott. Fényes Elek 1847-es adatai alapján területe 29 ezer négyzetmérföld, népessége 75 372 fő volt, amely 3 mezővárosban, 6 faluban és 24 pusztán élt.[59] Az ötvenes évek végére a lakosság 97 279 főre emelkedett, nemzetiségi összetétel tekintetében pedig 57,5% magyar, 19,7% szlovák, 12,2% román, 3,9% szerb, 2,4% zsidó volt.[60] A megyei nemesség lélekszáma 1847-ben 2 416 fő, de közülük közgyűlési szavazati joggal csak a 643 felnőtt férfi bírt.[61] A nemesi családok többsége minimális földbirtokkal rendelkezett, a megye legnagyobb birtokosa a kincstár és a Csanádi püspökség volt, mellettük csak a földeáki Návayak és a tornyai Marczibányiak birtokai voltak jelentősek. A nemesek többsége kincstári bérlőként vagy zálogbirtokosként gazdálkodott.[62] 1820-ig Csanád vármegye egy főszolgabíróság alá tartozott, melyet két járásra, a makóira és a battonyaira osztottak fel. E beosztást 1820-ban a nagylaki, majd 1840-ben a palotai járás megszervezésével egészítették ki, ezzel párhuzamosan a battonyai járás főszolgabírósági rangot kapott. 1840-ben a makói főszolgabíróság alá a nagylaki, a battonyai főszolgabíróság alá pedig a palotai szolgabíróság tartozott. Az átszervezésekre a bűnügyek megszaporodása miatt volt szükség. 1845-ben a palotai járást megszüntették, majd 1848. június 15-én újraszervezték. Az így kialakult közigazgatási szerkezet 1849-ig változatlan maradt, majd 1860-ban ismét ez képezte a megye újjászervezett közigazgatásának az alapját.[63]

Csanád, a korábbi kormánypárti vármegye az 1832-es országgyűlési választások után a mérsékelten ellenzéki megyék közé tartozott. Az 1836. december 29-i közgyűlésen már viharos lelkesedéssel állt ki az ellenzék mellett, követelte az országgyűlési ifjak ellen indított eljárás beszüntetését és a Törvényhatósági Tudósítások engedélyezését.[64] 1842 tavaszán a megyei közgyűlés elfogadta a szatmári 12 pontot és felszólította Szatmár vármegyét, hogy következetesen álljon ki eredeti programjának teljesítése mellett. Az 1846-tól a makói Nemzeti Körbe tömörült megyei ellenzéket Návay Tamás vezette, aki 1842-től másod, majd 1843-tól helyettes első alispán, 1845 és 1848 között pedig tisztség nélkül irányította a megyei közéletet. 1847-ben kiéleződtek a megyei pártharcok, végül az utolsó rendi országgyűlésre a két párt megegyezése alapján a megye Posonyi Ferencet és Rónay Jánost küldte.

A forradalmi események hírére Bánhidy Albert másodalispán március 20-ára rendkívüli közgyűlést hívott össze, amely a rend fenntartása érdekében egy központi állandó választmány felállításáról intézkedett. Az április 5-i közgyűlés megbízta a központi bizottmányt, hogy a kor igényeinek megfelelően dolgozza ki a megyei népképviselet alapelveit. Návay Tamás bizottmányi elnök április 12-én adta elő a javaslatot, amely a nem nemes megyei lakosok számára 200 főnként megyei népképviselő választását indítványozta. A választásokat megtartották, de a névjegyzék nem maradt fenn. A május 1-jén tartott közgyűlésen meghallgatták a követjelentéseket és kihirdették az áprilisi törvényeket, ezután megalakult a megyebizottmány és határoztak a megye választókerületi beosztásáról. Az első népképviseleti

[59] Fényes Elek: Magyarország leírása. Pest, 1847 (a továbbiakban: Fényes 1847.) 352.

[60] Géczi Lajos: Csanád megye közigazgatásának átszervezése a neoabszolutizmus első éveiben. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből X. Szerkesztette: Blazovics László. Szeged, 1986. (a továbbiakban: Géczi) 63-64.

[61] Fényes 1847 354.

[62] Ruszoly József: Az országgyűlési népképviselet kezdetei Csanád vármegyében. 1848-1875. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XIX. század. Szerkesztette: Farkas József. Szeged, 1978. (a továbbiakban: Ruszoly 1978.) 165.; Barna János – Sümeghy Dezső: Nemesi családok Csanád vármegyében. Makó, 1913. VI.-VII.

[63] Ifj. Palugyai Imre: Magyarország történeti, földtani és állami legújabb leírása. IV. kötet. Pest, 1855. 143-144.

[64] Ruszoly 1978. 166.

választásokat június 21-én tartották.[65] A megyei nemzetőrséget májusban kezdték el szervezni, azonban bevetésére csak decemberben került sor, ekkor egy század gyalogos Gyöngyösy János, és egy század lovas Hofbauer Sándor nemzetőrszázadosok vezetésével Aradra vonult, létszámuk 400 főt tett ki. 1849 májusáig tartózkodtak az aradi ostromseregben, innen hazatértek Makóra, ahol feloszlatták őket.[66] A megye utolsó bizottmányi ülésére, Sántha Sándor elnöklete alatt 1849. augusztus 3-án került sor,[67] Schlik csapatai másnap vonultak be Makóra.[68]

Az 1848 előtti utolsó tisztújítás 1845-ben zajlott le Makón, Csanád vármegye székhelyén. A megye 1845-ös tisztújításkor megválasztott 39 fő közül a szabadságharc után a teljes vizsgált időszak alatt 21 fő (54%) vállalt hivatali szolgálatot. A továbbszolgálók egyenletesen oszlanak el a felső- és középvezetők, valamint a beosztott hivatalnokok között.[69] A forradalom és szabadságharc időszakában kisebb változásokkal ez a tisztikar állt szolgálatban.

Temesváry Istvánt, Csongrád megye volt alispánját már a császári csapatok megérkezése előtt, 1849. augusztus 2-án kinevezték Csanád és Csongrád megyék királyi biztosává.[70] Csanád vármegye élére 1849. augusztus 4-én Posonyi Ferenc kormányzó alispánt állították, akit megbíztak a tisztikar újjászervezésével, a kompromittálódott személyek eltávolításával.[71] Az új tisztikar kinevezésére 1849. augusztus 29-én került sor. A megyehatósági iratok között szereplő kimutatás[72] szerint a szabadságharc leverését követő augusztusi napokban a megye tisztikara mindössze 24 főből állt, közöttük 10 új ember bukkant fel,[73] ők alkották a felsővezetés 37,5, a középvezetők 41 és a beosztottak 50%-át. Mellettük azonban a legjelentősebb csoportot a szabadságharc tisztikarának maradványa alkotta, amely a felsővezetők 62,5, a középvezetők 41, a beosztottak 50%-át adta. Rajtuk kívül még két reformkori hivatalnok szolgál a tisztikarban. Érdemes kiemelni Posonyi Ferenc megyefőnök, Lonovits László alispán, Lonovits Károly és Tarnay László főszolgabíró nevét, hiszen Posonyi a megye 1847-48-as követe, Kossuth lelkes híve, a két Lonovits 1848-49-es megyei tisztviselő, Tarnay pedig honvéd volt. Decemberre a felsővezetés számbeli növekedése révén a vármegye tisztikara elérte az 1850-es évekre jellemző létszámot, 27 főre emelkedett.[74] A három új hivatalnok közül kettő rendelkezett 1848-49-es hivatali múlttal: Kiss János levéltáros 1848-ban részt vett a verseci csatában, 1849-ben pedig helyettes hivatalnok, Mátéffy Pál megyei főmérnök, bár az augusztusi listán nem szerepelt, valószínűsíthető, hogy 1842 óta folyamatosan viselte hivatalát. A 24 tisztviselő közül 15 főnek lehet a származási helyét, tartós lakhelyét megállapítani, tizenhárman laktak a reformkor óta Csanád megyében.

---

[65] Ruszoly 1978. 169-170.

[66] Csongrád megye évszázadai. Történelmi olvasókönyv. Szerkesztette: Blazovich László. Szeged, 1985. (a továbbiakban: Blazovich) I. kötet. 343.

[67] Blazovich 355.

[68] Csongrád megye kézikönyve. Főszerkesztő: Dr. Kasza Sándor. 1997. 40.

[69] Tanulmányunkban a felsővezetői kategóriába a megyék fő- és alispánjait, megyefőnökeit, a különböző hivatalok vezetőit (például számvevőség, mérnöki kar, orvosi kar, jegyzői hivatal), valamint a főszolgabírókat; a középkategóriába a hivatalok középvezetőit, a beosztott bírósági ülnököket, szolgabírákat; az alsó kategóriába a hivatali írnokokat, tollnokokat, díjnokokat, járási esküdteket soroltuk be.

[70] Gyulai Gaál Endre szegedi kerületi főbiztos iratai. Általános iratok (OL D 82) 159/1849.

[71] Csanád megye császári királyi Megyehatóságának iratai. 1849-54. (a továbbiakban: CsmL CsmH IV. B 151.) 1879/1850.

[72] CsmL CsmH IV. B. 151. 291/1849.

[73] Az új emberek kategóriájába tartozó személyek előéletéről sem a megye, sem pedig a teljes kutatási adatbázisban nem sikerült adatokat találni. Az OL D 188. fond személyügyi kartonjainak áttanulmányozása alatt arra a következtetésre jutottunk, hogy a beosztott, újonnan megjelenő hivatalnokok között pályájukat elkezdő fiatalokat kell keresnünk, akikről nem minden esetben maradt fenn személyi karton.

[74] CsmL CsmH IV. B. 151. 1849 487.

1849 augusztusában a megyét Csongrád és Békés vármegyével, valamint Szeged szabad királyi várossal a szegedi polgári kerületbe sorolták be. Ennek élére Gyulai Gaál Eduárd került, aki ezelőtt a III. osztrák hadtestnél kormánybiztosként teljesített szolgálatot.[75] A szegedi polgári kerületet október 17-én a nagyváradi katonai kerülethez csatolták.

1849. október 27-én Posonyi Ferencet nevezték ki megyefőnöknek, aki november 7-én tette le a hivatali esküt.[76] Így a megye kikerült Temesváry irányítása alól, és közvetlenül a polgári kerülethez kapcsolódott, ezzel helyreállt Csongrád megyétől való függetlensége.

Csanád vármegye októberi elveken alapuló új járási beosztása novemberben lépett életbe, ezt Gyulai Gaál csak 1850. január 22-én véglegesítette. A vármegye területét három járásra osztották, a megszüntetett negyedik járás személyzetét, a szolgabírót és az esküdtet bírói minőségben alkalmazták.[77]

1850 februárjában Gyulay Gaál Eduárd a személye iránt éreztetett ellenszenvre hivatkozva lemondott állásáról,[78] helyére Haynau Cseh Eduárd volt baranyai kormánybiztost nevezte ki. Cseh februárban a nagyváradi katonai kerület kormánybiztosi állását is megkapta.[79] 1850 júniusában Posonyi Ferenc az ellene indult feljelentési hullám hatására beadta lemondását, helyére Zsitvai Józsefet, Szerém megye volt alispánját nevezték ki.[80] 1850. július 29-én Geringer Békés megye irányítását is Zsitvaira bízta, aki Gyulára tette át székhelyét és egyesítette a két megyefőnöki hivatalt.[81] A két megye közigazgatása akkor még független maradt ugyan egymástól, de ez a lépés előrevetítette Csanád vármegye későbbi sorsát is.

1851 februárjában Zsitvai Józsefet kinevezték helytartósági tanácsosnak, a megye megüresedett főnöki állásába pedig Nábráczky Antal került. 1851-ben tárgyalások kezdődtek a közigazgatási szerkezet átalakításáról. Cseh Eduárd a megyét takarékossági elvekre hivatkozva az eddigi három helyett két járásra szerette volna beosztani. Ezt Nábráczky ellenezte, mert így nem lehetett két azonos súllyal rendelkező járást létrehozni.

Az 1851-es 29 főből álló ideiglenes tisztikar[82] 51,7%-át adták az 1848-49-es megyei irányításban szerepet játszó emberek, a tisztikar 87,5%-a származott a vármegyéből. Legnagyobb arányban a felsővezetésen belül találkozhatunk velük, a 8 főből 7 tartozik ebbe a kategóriába. Az 1849. decemberi tisztikar vezetése azonban átalakult, Posonyi lemondott, Tarnay László pedig elvesztette állását. Nábráczky Antal, az új megyefőnök, 1825 óta teljesített közigazgatási szolgálatot, 1851. áprilisában Szabolcs megyei főszolgabírói állásából nevezték ki Csanád élére. Nagy Károly főorvos 21 éves szolgálati múlttal Pancsováról érkezett. Csiky Sándor főszolgabíró 1848-49-ben megyei aljegyző, Sánka Zsigmond főszolgabíró pedig a rögtönítélő bíróság elnöke volt. A 13 beosztott hivatalnok között található 9 új ember kivétel nélkül díjnoki vagy írnoki munkakört töltött be. Közülük csak kettőnek maradt fenn a személyi kartonja, ezért életútjukat nem lehet pontosan meghatározni.[83] A 7 középvezető között 2 új ember, 4 1848-49-ben szolgáló és 1 csupán reformkori múlttal rendelkező hivatalnok volt.

---

[75] OL D 81 1849. 1.; Sashegyi 272.

[76] CsmL IV. B 151. 1/1849. jegyzőkönyv

[77] Csanád vármegye 1849. novemberi járási beosztása CsmL IV. B 151. 368./1849.

[78] CsmL IV. B 151. 665/1850.

[79] CsmL IV. B 151. 785/1850.

[80] CsmL IV. B 151. 2781/1850.

[81] CsmL IV. B 151. 3380/1850.

[82] CsmL CsmH IV. B. 151. 297/1851.

[83] Példaértékű lehet Sepsy Pál pályafutása: 1824-ben született a Borsod megyei Bükkzsércen, filozófiai és jogi tanulmányokat végzett 1844-45-ben Egerben, magyarul, németül, és latinul beszélt. 1849 októbertől 1851 áprilisáig kancellista a Püspökladányi szolgabíróságon, ezután 1854 februárig kiadó Csanád vármegyében. 1854 februárja után pedig Békés-Csanád vármegyében kiadó. Ezt követően tollnok, Fehérgyarmaton. OL D 188. 8. csomó 372. fólió.

15 tisztviselő meglévő személyügyi kartonja alapján részletesebben is lehet elemezni a tisztikar egy részének összetételét.[84] A megye 8 felső vezetője közül hatnak a kartonját sikerült megtalálni: ketten származtak Csanád vármegyéből, átlagéletkoruk 40 év volt, valamennyien beszéltek németül és latinul, négyen emellett románul és szerbül, Havas Lajos megyei titkár még franciául, angolul és olaszul is értett. Mindnyájan felsőfokú végzettséggel rendelkeztek. 1848-49-ben közülük négyen szolgáltak valamilyen beosztásban. Kökényessy János számtartóról csak annyit árul el a kartonja, hogy jogi végzettséggel bírt. A 8 beosztott hivatalnok közül három volt csanádi, kettőnek a származása ismeretlen, átlagéletkoruk 29 év, ketten latinul és németül, négyen emellett románul beszéltek, és valamennyien felsőfokú végzettségűek voltak, 1848-49-ben 4 fő szolgált. 1851-ben tehát a tisztikar e részének minden tagja felsőfokon képzett, több nyelven beszélő hivatalnok volt, 60% beszélt románul, amely a megye nemzetiségi összetétele miatt volt fontos. A csoport 40%-a csanádi születésű, kettőnek a születési helye ismeretlen, és 53%-uk szolgált 1848-49-ben.

Az 1853. január 10-én megszületett császári rendelet Csanád és Békés vármegyék egyesítését írta elő.[85] Az egyesítésnek 1853. augusztus elsejére be kellett volna fejeződnie, ám az egyesítési tárgyalások elhúzódtak. Még az egyesülés előtt kinevezték Békés-Csanád vármegye új megyefőnökét, Bonyhády Perczel Gyulát,[86] aki eddig Békés megye főnöke volt. Ferenc József 1853. november 15-én hagyta jóvá Csanád új járási beosztását, amely a megyét a korábbi három helyett két járásra, a makóira és a battonyaira osztotta fel.[87]

Csanád vármegye tisztikarát 1854-ben az egyesítés előtt 27 fő alkotta. 14 személy nem rendelkezett 1849 előtti vármegyei múlttal, közülük csupán egy fő, Bonyhády Perczel Gyula, az új megyefőnök nem szerepelt az 1851-es tisztikarban. A megye vezetésében egyedül az új megyefőnök kinevezése jelentett tehát változást.[88]

A két megye egyesülése és az új járási beosztás 1854 januárjában lépett életbe, addig Csanád élén Nábráczky állt, a teljes irányítást Perczel január 24-én vette át. A hivatalos ünnepi aktusra 1854. február 1-jén került sor. Az ekkor elvesztett függetlenségét Csanád vármegye az októberi diplomával nyerte vissza.

Csanád vármegye tisztikarában a Bach-rendszer alatt egészen a megye megszüntetéséig jelentős szerepet játszottak a megye reformkori és szabadságharc alatti tisztviselői. Részarányuk 50% körül mozgott, míg a vezetésen belül felülreprezentáltan jelennek meg, addig a beosztottak között csupán 25%-ban vannak jelen. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Csanád vármegyében az abszolutizmus-kori szakértelmüknek megfelelő rangban alkalmazták a tapasztalt közigazgatási hivatalnokokat, az alacsonyabb állásokat pedig a tanulmányaikat befejezett fiatalokkal töltötték be. A vizsgált korszakban nem találtunk külföldi születésű hivatalnokokat, a megyei tisztikarban a megye nemessége képviseltette magát döntő arányban. A levéltári források alapján tehát nem igazolhatók, az a feltételezés, mely szerint a csanádi nemesség korábbi pártállásától függetlenül egyöntetűen tartózkodott a hivatalvállalástól.[89]

---

[84] OL D 188. 1.-10. csomó

[85] 1853. 76.

[86] Bonyhády Perczel Gyula 1840-től a Tolna megyei völgységi járásban alszolgabíró, majd 1843-ban főszolgabíró, 1849 és 1850 között ugyanitt főszolgabíró. 1851. március 21-től Békés, majd Békés-Csanád vármegye megyefőnöke, 1856-tól Vas vármegye főnöke, 1859-től cs. kir. kamarás. (In: Nagy Iván: Magyarország nemesi családjai címerekkel és nemzetrendi táblákkal. P-R. 1857. Pest. Reprint. 218.)

[87] Csanád vármegye új járási beosztása: CsmL IV. B 151. 307./1854. közli: Géczi 85.

[88] Müller naptára 1854-re. Pest, 1853. 244.

[89] Blazovich II. 30.

II. Somogy vármegye

Fényes Elek adatai alapján a megye lakossága 1836-ban 213 842 fő volt, nemzetiségi összetétel szerint 87,2% magyar, 4,7% horvát, 4,02% német, 2% szerb, 1,8% zsidó, 0,2% szlovák. A lakosság 30 mezővárosban, 284 faluban és 115 pusztán élt.[90] Csorba József művében az 1851-re vonatkozó adatok alapján a megye lakossága 226 950 fő, a nemzetiségi összetétele pedig 82% magyar, 8,2% német, 5,6% „tót", 3% zsidó, 0,6% cigány.[91] Fényes szerint 1857-ben 258 437 fő lakja a megyét, amelynek 94,5%-a magyar, 2,8%-a horvát és 2,7%-a német nemzetiségű.[92] A nemesség lékszámát ifj. Palugyai Imre 1848-ban 10 768 főre teszi.[93] A vármegye területe 5 járásra: a marcalira, a kaposira, az igalira, a szigetvárira és a babocsaira oszlott.[94] A közigazgatás átszervezését már az 1840. január 18-án összehívott közgyűlés elhatározta, az ekkor tervbe vett központi szolgabírói hivatalt 1843-ban állították fel.[95]

A reformországgyűléseken Somogy az ellenzéki vármegyék közé tartozott. Az 1839-40-es országgyűlésre készített követutasítás kiállt a nemesi adózás, a szólásszabadság, az önkéntes örökváltság, a nemtelenek birtokjoga, a szabad kereskedelem, a nemzeti bank létrehozása, a főispáni cím eltörlése, a Műegyetem és a Ludovika Akadémia felállítása, valamint a folyószabályozás és a vasútfejlesztés terve mellett.[96] Az 1847. október 18-i közgyűlésen ennek ellenére a két „párt" megegyezése értelmében a konzervatív Szegedy Sándort és Tallián Jánost választották követnek, Tallián ezt nem fogadta el, Szegedy pedig 1848 elején lemondott. Így végül az utolsó rendi országgyűlésen Somogyot az ellenzéki Madarász László és Inkey Zsigmond képviselte.[97]

Az 1848. március 14-i közgyűlés, Pest megye átiratához csatlakozva, független nemzeti kormány felállítását és alkotmányos engedményeket követelt az uralkodótól, és felszólították követeiket, hogy lépjenek fel a „tehetősebb nép" felfegyverzése érdekében.[98]

A pesti forradalom eseményeiről a megyében először Kacskovits Ágoston uradalmi ügyész értesült.[99] Másnap, március 17-én megérkezett Pozsonyból a követjelentés, aminek hatására 23-ára rendkívüli közgyűlést hívtak össze. Ezen kihirdették a cenzúra eltörlését és a jobbágyfelszabadítást. Március 27-én a közrend fenntartása érdekében a másodalispán elnöklete alatt választmányt jelöltek ki. A rendi vármegye 1848. május 1-jei utolsó ülésén felolvasták a követjelentéseket és kihirdették az áprilisi törvényeket, s másnap megalakult a megye 293 fős bizottmánya.[100] Miután az István főherceg nádor által kinevezett főispán, Zichy

[90] Fényes Elek: Magyarországnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pest, 1836. (a továbbiakban: Fényes 1836.) I. kötet. 206-207.

[91] Csorba József: Somogy vármegye ismertetése. Pest, 1857. (a továbbiakban: Csorba) 14.

[92] Fényes Elek: A magyar birodalom nemzetiségei, és ezek száma vármegyék és járások szerint. Pest, 1867. (a továbbiakban: Fényes 1867.) 44.

[93] Ifj. Palugyai Imre: A megyerendszer hajdan és most. IV. kötet. Pest, 1848. (a továbbiakban: Palugyai) 180., ugyanitt a lakosságot 1830-ban 167 018, 1839-ben 166 820, 1842-43-ban 212 261 főre teszi.

[94] A részletes járási beosztás: Fényes 1836. 212-241.

[95] Reiszig Ede: Somogy vármegye története. In: Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Szerkesztette: Dr. Csánki Dezső. Budapest, é. n. (a továbbiakban: Reiszig) 518.

[96] Reiszig 519.

[97] Reiszig 520.

[98] Andrássy Antal: Noszlopy Gáspár szolgabírói évei (1846-1848). Somogy megye múltjából. Szerkesztette: Kanyar József. Kaposvár, 1980. (a továbbiakban: Andrássy 1980.) 253.

[99] Ijedt hangvételű levelét közli: Kanyar József: Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történelmi olvasókönyv. Kaposvár, 1967. (a továbbiakban: Kanyar) 201-202.

[100] Reiszig 522.; Andrássy 1980. 255.

János állását nem fogadta el, az új főispán Sárközy Albert, volt alispán lett. A megye köztisztelctben álló vezetője június 17-én foglalta el tisztét.[101]

A nemzetőrök összeírása május 26-án kezdődött meg, első csoportjuk Csány László kormánybiztos vezetésével már június 13-án a Drávához vonult. A vármegyei nemzetőrség ügyeinek intézésére fiókválasztmány alakult. Ennek ellenére Somogyban is sok gond adódott a nemzetőrökkel, a Gyékényestől Sellyéig terjedő somogyi védelmi vonalra elméletileg 7 000 nemzetőrnek kellett ügyelnie, azonban a nyári munkák beköszöntével egyre hiányosabban jelentek meg a váltószázadok.[102] A legnagyobb problémát Somogyban is a pénzhiány okozta, ezért akadozott az élelmezés. Mivel a lakosságnak csupán kis része felelt meg a vagyoni cenzusnak, a nemzetőrköteles férfiaknak havonta kellett szolgálatba vonulniuk, s augusztus végétől már tömegesen érkeztek a felmentési kérelmek.[103] Harcértéküket jellemzi, hogy amikor parancsot kaptak a Darányról Barcsra történő előrenyomulásra, nagy részük beteget jelentett, vagy megfutamodott, ugyanis nem tudták, hogy az előrenyomulás célja csupán egy tábori mise meghallgatása volt. A megyei nemzetőrség szervezésétől elkülönülve zajlott a honvédtoborzás, májusban a megye önkéntesei a Pécsen felállított 8. honvédzászlóaljba vonultak be.[104]

Jelačić támadásának hírére a megyei tisztviselők szétfutottak, az ellenállás szervezésével egyedül Sárközy Albert főispán és teljhatalmú kormánybiztos próbálkozott. Összegyűjtötte a népfelkelőket és 12 faágyúval a horvátok ellen vonult.[105] Barcs mellett azonban, miután az ágyúk szétrepedtek, a nemzetőrök és a népfelkelők futásnak eredtek, a horvátok pedig szeptember 22-én ellenállás nélkül foglalhatták el Kaposvárt.[106] Az átvonuló horvátok hátában komoly gerilla tevékenység bontakozott ki, az utánpótlási vonalak zaklatása során körülbelül 1000 főt sikerült a nemzetőrségnek foglyul ejteni.[107]

Somogy vármegyében, 1849 januárjáig az 1846-ban megválasztott tisztikar szolgált, amely 51 főből állt. Közülük a Bach-korszakban 14 fő (27%) vállalt hivatali szolgálatot, 8 fő a középvezetők, 3 fő a felsővezetők, 3 fő a beosztottak közül került ki.[108]

A Magyarország elleni támadás során Nugent táborszernagy Johann Burits vezérőrnagyot rendelte ki Somogy megszállására. Burits erről 1849. január 15-én Kaposváron kelt levelében értesítette a vármegyét. Windisch-Grätz Czindery László volt főispánt nevezte ki Somogy vármegye császári biztosának. Czindery január 23-án érkezett meg Kaposvárra, az új tisztikart pedig február 1-jén alakította meg, mely 70 főből állt.[109] 16 fő (23%) ekkor szerepelt először a vármegye vezetésében, az 1846-os tisztikarból 27 főt (39%) megerősített állásában, 26 fő (37%), aki 1846 után szerzett vármegyei tisztséget, szintén tovább szolgálhatott, egy fő pedig 1846 után újra bekerült a tisztikarba. Az osztrák megszállás után a teljes tisztikar tovább folytatta megyei szolgálatát, ők a felsővezetés 81, a középvezetés 70, a be-

[101] Reiszig 525.; Andrássy 1980. 256.

[102] Dr. Bősze Sándor: Somogy története. Somogy megye kézikönyve. Szerkesztette: Dr. Kasza Sándor. 1998. (a továbbiakban: Bősze 41.)

[103] Andrássy 1980. 258., A somogyi nemzetőrség szervezéséről lásd Aradi Péter: A Dráva vidék védelmének szervezése 1848 nyarán. Somogyi Almanach. 16-17. szám. Kaposvár, 1972.

[104] Reiszig 525.

[105] A feldolgozásokban 30-40 ezer népfelkelő szerepel (Reiszig 526., Bősze 41.), ezt a hatalmas számot azonban erős kritikával kell fogadnunk!

[106] Reiszig 526.; Bősze 41.

[107] A somogyi népfelkelők harcairól: Varga János: Népfelkelők és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén. Budapest, 1953.

[108] Somogy megyei Levéltár, Közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: SmL IV. 1.) 1846. április 30-i jegyzőkönyv.

[109] Reiszig 527., valamint Andrássy Antal: Somogy a császári megszállás alatt. (1849. január-április.) Somogy megye múltjából. Szerkesztette: Kanyar József. Kaposvár, 1974. (a továbbiakban: Andrássy 1974.) 175-176.

osztottak 84%-át adták. A Czindery-féle tisztikarból a Bach-korszakban 28 fő (40%) vállalt hivatali szolgálatot.

A császári biztos nagy lendülettel látott hozzá az ideiglenes közigazgatás megszervezéséhez, március közepén önálló közlönyt jelentetett meg Somogy megyei Hivatalos Tudósítások címmel.[110] Megyéje érdekében többször közbenjárt Windisch-Grätz hercegnél, a kötelező fegyver-beszolgáltatást ugyan nem sikerült eltöröltetnie, de a megyére kivetett 1560 újonc sorozását nyugalmasabb időre halaszthatta. Czindery a forradalom utáni időkre önálló rendezési tervet dolgozott ki, amely Windisch-Grätz érdeklődését is felkeltette.[111]

Eközben március 18-án Noszlopy Gáspárt, a Debrecenbe menekült somogyi szolgabírót Kossuth Somogy kormánybiztosává nevezte ki. A hadi helyzet alakulása miatt Noszlopy április közepéig nem is gondolhatott arra, hogy megyéjébe hazatérjen, a kedvező időpontig Perczel délvidéki seregében tartózkodott.[112] Végül április 19-én Bajánál 36 önkéntes élén átkelt a Dunán és elindult a megszállt Somogy felé. Április 24-én az önkéntesek szétszéledtek a somogyi falvakba és megkezdték a felkelés szervezését. Noszlopy közeledésének hírére a megye tisztviselői 25-én, a császári katonaság pedig 29-én elhagyta Kaposvárt, ahova a népfelkelők május 1-jén vonultak be.[113] A május 7-i népgyűlés felruházta a kormánybiztost az új tisztikar kinevezésének jogával. Noszlopy megkezdte annak szervezését, és a megyebizottmány 1849. május 14-én tartott első ülésén jóváhagyatta azt.[114] A történeti irodalomban élő kép szerint az új tisztikarban Noszlopy barátai és rokonai vitték a fő szerepet.[115]

Noszlopy Gáspár valóban teljesen átalakította a megye vezetését. A Czindery-féle tisztikarból csupán 7 fő (8%), 2 felső- és 5 középvezető kapott bizalmat.[116] Az általa kinevezett 87 tisztviselő közül 58 fő (66%) még nem viselt ezelőtt vármegyei hivatalt, 21 fő pedig az 1848-49-es tisztikar osztrák megszállás alatt visszahúzódó tisztviselőiből került ki. Míg az új tisztviselők között 6 felső-, 38 középvezetőt, valamint 14 beosztottat találunk, addig a hivatali múlttal rendelkezők soraiból csupán 6 felső- és 12 középvezető, valamint 1 beosztott került ki. Noszlopy tehát alapjában véve új, a megyei hagyományoktól elszakadó tisztikart nevezett ki. Nem véletlen, hogy ennek a hivatalnoki állománynak csupán 7%-a, 6 fő kaphatott állást a szabadságharc leverése után.

Május és június folyamán a megye számára a legfontosabb feladatot az újoncozás megszervezése jelentette. Még az előző évben kiállítottak 2000 állandó önkéntes nemzetőrt, 3537 honvédet és 1800 gerillát,[117] ehhez jött 1849-ben a 127. honvédzászlóaljjá alakított védősereg, melynek létszáma június 26-án 996 honvéd, 134 vadász, 135 huszár és 55 tüzér volt.[118]

Nugent június 12-én indította meg újabb támadását. A három irányból támadó osztrák sereg Iharosberénynél egyesült, létszáma 10 435 fő volt. Noszlopy június 22-én népfelkelést hirdetett, gyülekezőül a Jut község melletti erdőt jelölte meg. A fegyvertelen és fegyelmezetlen népfelkelést azonban kénytelen volt feloszlatni, és a 127. honvédzászlóalj katonáival

---

[110] Kellner Béla: Kaposvári Megyei Könyvtár Évkönyve. Kaposvár, 1957. 53-56.; Andrássy 1974. 180. 23. lábjegyzet.

[111] Andics Erzsébet: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-49-ben. Budapest, 1952. III. kötet. 17.

[112] Noszlopy Gáspár kinevezésének körülményeiről lásd: Andrássy Antal: Noszlopy Gáspár kormánybiztossága (1849. március-augusztus.) Somogy megye múltjából. Szerkesztette: Kanyar József. Kaposvár, 1981. (a továbbiakban: Andrássy 1981.) 195-200.; Noszlopy megbízólevelét lásd: Kanyar 221.

[113] Reiszig 528.

[114] Kanyar 223-226., Andrássy 1981. 206.

[115] Reiszig 529.

[116] SmL IV. B 101. 1849. május 14-i jegyzőkönyv.

[117] Andrássy 1974. 185.

[118] Andrássy 1981. 222-223. Somogy megye 1848-49-ben körülbelül 9000 katonát állított ki, ezzel szemben 1841-ben a megye újonckontingense csupán 560 fő volt.

elhagyta a megyét.[119] A zászlóalj hosszú vándorlás után augusztus 21-én komáromi erődbe érkezett meg, Noszlopy pedig illegalitásba vonult.[120]

A szabadságharc leverése után a soproni katonai kerület parancsnokságnak alárendelt megye élén rövid ideig Németh Péter, majd 1849 augusztusától Tallián János, volt főügyész és alispán állt.[121] Tallián azonban csak azután foglalta el hivatalát, hogy Németh a visszautasítás esetére a felakasztatását helyezte kilátásba. Auguszt Antal 1850. február 17-én hagyta jóvá a tisztikar felterjesztett névsorát, és a megyét az eddigi hat helyett hét járásra osztotta fel.[122] 1850 decemberében Talliánt a soproni törvényszékre nevezték ki, helyére Hochreiter Ambrus, a Noszlopy által hazaárulónak nyilvánított főszolgabíró, Czindery másodalispánja lépett.[123] „Az önkényuralom benne szorgos, kötelességtudó hivatalnokot nyert, aki, ha az egykorú forrásoknak hihetünk, mindamellett, hogy az önkény szolgálatába szegődött, általános tiszteletnek örvendett."[124] 1852. június 28-29-én Ferenc József Kaposváron tartózkodott, a császárlátogatást Berger József visszaemlékezése szerint a megyei nemesség visszahúzódása és a bámészkodó sokaság némasága vette körül.[125]

A megye 1851-ben szolgálatot teljesítő tisztikara – az esküokmányok szerint, melyek egy fő kivételével nem tartalmazzák a megyei alkalmazásban lévő díjnokokat és az írnokokat – 25 főt tett ki.[126] A 25 hivatalnok között csupán 4 új embert találunk. Bernáth József karádi főszolgabíró mellett három középvezető tartozik ebbe a kategóriába. Kapler András iktató és Scossa Sándor segédszolgabíró uradalmi ügyészi állásból került megyehatósági szolgálatba. A hivatalnoki kar legnagyobb részét az a 17 fő (68%) adja, akik a szabadságharc időszakában is szolgáltak, közülük 13 részt vett a Czindery-féle, 6 pedig Noszlopy-féle vezetésben. A megye 9 magas beosztású állásából nyolcat, 15 középvezetői állásából kilencet ők töltenek be. A források alapján szinte teljes képet alkothatunk a megyei tisztikar képzettségéről, csupán két orvos és egy könyvelő személyi adatai ismeretlenek, de az orvosok esetében ettől el is lehet tekinteni.[127] A megye felsővezetésébe tartozó 9 fő közül 8 bizonyíthatóan Somogy megyei születésű, 1 fő születési helye ismeretlen. A legöregebb Kacskovits Ágoston számvevőszéki elnök (56 éves), a legfiatalabb pedig Bernáth András (32 éves), az átlagéletkor 45 és 50 év között mozogott. Mindnyájan értettek németül és latinul, négyen emellett horvátul is beszéltek. Három fő jogi, öt jogi és filozófiai, egy orvosi végzettséggel rendelkezett. A 15 középvezető közül kettőnek ismeretlenek az adatai. Öt fő somogyi, egy pécsi, egy nógrádi és egy Pest megyei születésű, hétnek a születési helye ismeretlen. A legidősebb Jurkovits József (64 éves) szigetvári szolgabíró, a legfiatalabb Svastits József (26 éves) igali szolgabíró, átlagéletkoruk 40 év. Tizenegy fő németül és latinul, egy németül, latinul és horvátul, egy pedig latinul beszélt, hat jogi, egy filozófiai, egy jogi és filozófiai, hat pedig orvosi végzettséggel rendelkezett. A megye egyetlen ismert alacsony beosztású hivatalnoka, Kapler András, aki

---

[119] Reiszig 530., Andrássy 1981. 224.

[120] Noszlopy Gáspár illegális éveiről lásd: Andrássy Antal: Noszlopy Gáspár illegális évei (1849-1853). Somogy megye múltjából. Szerkesztette: Kanyar József. Kaposvár, 1982.

[121] Reiszig 530.; OL D 55 536. 247. fólió.

[122] OL D 55 536 247. fólió.

[123] OL D 188. 3. csomó 417. fólió; Dobai András: Somogy megye középszintű igazgatása a neoabszolutizmus időszakában (1849. augusztus – 1859. október). Somogy megye múltjából. Szerkesztette: Kanyar József. Kaposvár, 1982.

[124] Reiszig 531.

[125] Kanyar 235.

[126] A Tallián János által kinevezett tisztikar névsorát csak töredékesen sikerült megtalálni, de az 1851-ből származó kimutatás a megyefőnökön kívül minden 1850-ben szolgálatban álló hivatalnok nevét tartalmazza, ezért az ideiglenes tisztikar elemzéséhez az 1851-es listát használtuk fel. Karl Geringer magyarországi polgári ügyekben tejhatalmú császári biztos iratai. Esküokmányok (a továbbiakban: OL D 54.) 2. csomó, 388-413 fólió.

[127] OL D 188. 1-10. csomó.

1809-ben Vácon született, németül és franciául beszélt, filozófiai végzettséggel rendelkezett. 24 megyei tisztviselőről állapítható meg, hogy felsőfokú végzettséggel rendelkezett és több nyelven beszélt. A 22 ismert személyi karton szerint 15 hivatalnok (68,2%) somogyi származású, 16 fő (73%) pedig 1848-49-ben is viselt hivatalt.

Az 1853-as átszervezés Somogyot a soproni helytartósági osztály felügyelete alá sorolta be. Az új elvek alapján szervezett közigazgatási rendszer szintén hét járásból tevődött össze. A politikai szolgabírói hivatal központja Kaposváron volt, 52 helység, 61 puszta tartozott hozzá, vegyes szolgabírói hivatalok Igalon (43 község, 47 puszta), Iharosberényben (39 község, 60 puszta), Karádon (39 község, 37 puszta), Marcaliban (45 község, 32 puszta), Nagyatádon (38 község, 47 puszta) és Szigetváron (62 község, 61 puszta) működtek.[128] Hochreiter 1854 áprilisában vált meg állásától és foglalta el a megyei törvényszék vezetői tisztét, utóda Szalay Nikodém cs. kir. tanácsos, Szerém megye hajdani főjegyzője lett.[129] 1859 elején Szalayt Baranya megye élére helyezték, az új megyefőnök Radó Dániel lett, aki azelőtt Veszprém megyében töltött be szolgabírói hivatalt. Őt az októberi diploma kihirdetése után Jankovich László váltotta fel. Az első közgyűlést 1860. december 20-án tartották.[130]

1856-ban az 1851-es tisztikarból csak kilenc főt találunk a megye szolgálatában, négy személy Baranya megyében folytatta szolgálatát, 11 nem szerepel a feldolgozott vármegyék kimutatásaiban, egy pedig igazságszolgáltatási pályára lépett. Az 1856-os tisztikarban 66 fő szolgált,[131] közöttük 40-en (60,6%) csak a Bach-korszakban viseltek hivatalt. Ebből a csoportból 3 fő a felsővezetésben (25%), 11 a középvezetésben (65%) és 26 (70%) a beosztottak között szolgált, közülük 2 felső, 1 középvezető és 3 beosztott származott a birodalom Lajtán túli területeiről. A hivatali múlt nélküli személyek döntő többségét az alacsony beosztású írnokok és díjnokok adják. A 23 magyar származású írnok és díjnok közül (a teljes tisztikar 35, az új emberek 57,5%-a) 13-nak ismert a személyi kartonja, melyek alapján megállapítható, hogy valamennyien frissen végzett, pályakezdő értelmiségiek voltak. Ezt valószínűsíthetjük a másik 10 ismeretlen kartonú személyről is. Ennek alapján véleményünk szerint ebben a 23 főben a tisztikar természetes újulását kell látnunk. A 43 egyéb állást betöltő hivatalnok közül 26 rendelkezett vármegyei múlttal, ők a felsővezetés állásainak 75, a középszintű állások 35%-át töltötték be. Az 1851-es szinthez viszonyítva számuk tehát relatíve csökkent, ez azonban nem számszerű csökkenést jelentett, hanem a tisztikar létszámának megnövekedéséből következett. Az 1856-os tisztikar tagjai közül 48 főnek ismert a személyi kartonja, 22,3% somogyi származású, 30% 1848-49-es tisztviselő volt. Az ismert életrajzú felsővezetők 27,7%-a született Somogyban, 45% pedig 1848-49-ben is viselt hivatalt.[132]

Somogy vármegye tisztikarának összetétele 1859-re arányaiban nem változott, ez azonban nem jelenti azt, hogy a személyi állomány változatlan maradt volna, hiszen 15 fő távozott a tisztikarból, de a személycserék úgy történtek, hogy nem befolyásolták a tisztikar hivatali múlt szerinti összetételét.[133] A személyi kartonok alapján 45 fő teljes életrajza ismert, a somogyiak száma 9 (20%), az 1848-49-ben hivatalnokoskodóké pedig 19 fő (42,2%), az ismert életrajzú felsővezetőkön belül a somogyiak aránya 20%-ot, az 1848-49-es hivatalnokoké pedig 60%-ot tett ki.[134]

---

[128] Részletes járási beosztást lásd: Csorba 130-135.

[129] OL D 188 8. csomó, 126. fólió.

[130] Reiszig 536.

[131] Hof- und Staatshandbuch des Kaisersthumes Österreich. (a továbbiakban: Handbuch) 1856. 199-200.

[132] OL D 188. 1-10. csomó.

[133] Handbuch 1859. 143-144.

[134] OL D 188. 1-10. csomó.

Somogy vármegye tisztikarának elemzése után elmondható, hogy a Bach-korszakban a tisztikar döntő mértékben magyar maradt, csupán 9%-a volt idegen származású. Az ismert személyi kartonnal rendelkezők között a megyei születésű hivatalnokok száma azonban 1851 és 1859 között folyamatosan csökkent, 68,1%-ról 20%-ra. A megyei múlttal rendelkezők a közép és alacsonyabb beosztásokban a Bach-korszak második felére átadták helyüket az új embereknek, de a felsővezetésben végig megőrizték számbeli túlsúlyukat (az ismert kartonúak között 1851-ben 71%, 1856-ban 45%, 1859-ben 60%). Az új hivatalnokok döntő többségét a frissen diplomázott szakértelmiségi fiatalok adták. A vármegye tisztikarát a magasan kvalifikált, több nyelven beszélő, kiváltságait vesztett magyar nemesség adta.

III. Borsod vármegye

Borsod vármegye nagyságát tekintve Magyarország 28. vármegyéje volt. Lakossága 1836-ban 195 649 fő, melynek 89,2%-a magyar, 4%-a „orosz", 3,7%-a zsidó, 2,1%-a szlovák, 0,5%-a német, 0,3% görög és makedón nemzetiségű volt. Területén 1 szabad királyi város, 9 mezőváros, 171 falu és 26 puszta feküdt.[135] A megye lélekszámát Fényes Elek 1857-ben csupán 170 384 főre teszi.[136] A korabeli adatok szerint a Borsod megyei nemesség lakosságon belüli részaránya a legmagasabb az országban (1787-ben 15,2%, Fényes Elek 1846-os adatai szerint 17%).[137] A megyei nemességet a 18. századtól több tényező is reformokra késztette. A szőlőművelés, valamint a terület fejlettebb árutermelése révén az országos átlagnál magasabb számban vett részt a gazdasági életben, így fogékonyabb volt a gazdasági reformokra. Mivel az államéletben való aktív részvételüket protestáns vallásuk hosszú ideig akadályozta, a társadalmi, vallási reformelképzelések is hamarabb napirendre kerültek körükben.[138]

Borsod vármegye önkormányzata a 17. század elején alakította ki a hosszú időre tartóssá vált közigazgatási beosztását. Területe négy járásra oszlott, az első járás a szentpéteri, a második a miskolci, a harmadik a szendrői, a negyedik a vattai, később az ónodi, végül az egri nevet kapta.[139] Állandó járási székhelyeket azonban nem jelöltek ki, amely így az aktuálisan megválasztott szolgabíró lakóhelyével egyezett meg. A tisztviselők fizetését telkenkénti adó formájában hajtották be.[140] Az 1732-es statútumban a tisztviselőknek már rendszeres fizetést állapítottak meg, az alispán 450, a másodalispán 200, a főjegyző 300, a szolgabíró 120, az ügyész 75, az adószedő 200, a csendbiztos 180 forintot kapott évente.[141]

A reformországgyűlésekre készített követutasítások alapján jól érzékelhető a megyei nemesség politikai arculatának átalakulása.[142] Az 1825-ös szövegben még a sérelmi politika követelései dominálnak, mellettük csak mérsékelt reformjavaslatokat találunk (unió, a magyar nyelv általános használata az államéletben), de nagy hangsúlyt kapnak a gazdasági kérdések (a belső vámhatár, a céhek, a harmincad eltörlése, a bányászat fejlesztése). Az 1830-as és az

[135] Fényes 1836. III. 93.

[136] Fényes 1867. 36.

[137] Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabbkori adattára. Szerkesztette: Varga Gáborné. Miskolc, 1970. (a továbbiakban: Adattár) 35.

[138] Adattár 36.

[139] Részletes járási beosztást lásd: Fényes 1836. III. 97-126.

[140] Dr. Klein Gáspár: Borsod vármegye és népességének története. In: Csíkvári Antal: Borsod vármegye. Vármegyei szociográfiák. Budapest, 1939. (a továbbiakban: Klein) 44.

[141] Klein 52.

[142] Borsod vármegye követutasításait közli: Seresné Szegőfi Anna: Borsod vármegye képviselete a reformországgyűléseken. Követutasítások és követi végjelentések. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltári Füzetek. 21. Miskolc, 1987.

1832-es utasítás szövegezésekor néhány óvatos javaslattól eltekintve (fejadó, évenkénti országgyűlés, a helytartótanács jogköre, magyar nyelv ügye) még sikerült megakadályozni, hogy az túllépjen a hagyományos sérelmi politikán. 1839. május 23-án azonban áttörés következett be, a megye felszólalt a szólásszabadság, az országgyűlésről tudósító újság, a büntető törvénykönyv megalkotása, a nemesség megadóztatása mellett. Az 1841. november 13-i közgyűlés elfogadta Szatmár vármegye 12 pontját és hitet tett a nemesi adózás mellett. 1843. április 20-án eltörölték ugyan az adózást vállaló közgyűlési határozatot, de Palóczy László mellé országgyűlési követnek választották az egri járás főszolgabíróját, Szemere Bertalant.[143] Az 1846. január 26-án kezdődött tisztújító közgyűlés az ellenzéki Szepessy Lászlót választotta első alispánnak a konzervatív Nagy Gedeonnal szemben, a másodalispán pedig Szemere Bertalan lett. A másnap folytatódó közgyűlésen az ellenzék teljes győzelmet aratott.[144] Borsod vármegyében az 1846. január 26-27-i tisztújításkor megválasztott 68 fő közül a szabadságharc után csupán 15 fő (22%) vállalt vármegyei szolgálatot.[145] A továbbszolgálók egyenletesen oszlanak el a különböző rangú hivatalnokok között.

Az 1847. október 14-i közgyűlés az utolsó rendi országgyűlésre készített követutasításba belefoglalta, hogy a követeknek a sérelmek helyett a reformkérdésekre, az anyagi jólét megalapozására kell a fő hangsúlyt helyezniük.

A reformkor idején módosult a megye közigazgatási beosztása, 1840-ben az eddig működő négy járás mellé megszervezték a központi főszolgabíróságot, és intézkedtek arról, hogy a követnek választott tisztségviselők állását ideiglenes jelleggel helyettesítéssel oldják meg.[146] 1841. augusztus 11-én a megyei választójogot a megyei honorációrokra is ki akarták terjeszteni, erre azonban a helytartótanács tiltása miatt nem kerülhetett sor. A helytartótanács, hogy az ominózus statútum törvényességét megvizsgálta, Budára kérette azt, és a tisztújításokat a vizsgálat befejeztéig felfüggesztette. Végül a megye közössége kénytelen volt visszavonni határozatát.[147]

A márciusi események híre 20-án érkezett meg Miskolcra, Bük Zsigmond és Szemere Bertalan levélben értesítette törvényhatóságát a pozsonyi eseményekről és a bécsi követjárás eredményeiről. A híreket az ülésező kisgyűlés hatalmas lelkesedéssel fogadta, és a miskolci polgárok megjelent küldöttségének kérésére a rend fenntartása, a forradalmi vívmányok békés életbeléptetésének érdekében őrsereg felállítását határozta el. Ennek megszervezésére teljhatalmú bizottmányt küldtek ki, amely Szathmáry Király József főispáni helytartó irányítása alatt állt.[148] A március 23-án összeülő rendkívüli közgyűlés elfogadta a kisgyűlés határozatait, a követek jelentését és lemondott követutasítási jogköréről. Április 4-én küldöttségeket menesztettek a megye falvaiba, hogy a változásokról tájékoztassák a lakosságot és a felfokozott kedélyeket lecsillapítsák.[149] Báró Vay Lajos, az új főispán a május 8-i közgyűlésen foglalta el hivatalát, az ő irányítása alatt választották meg a megye bizottmányát. A bizottmány 546 tagból állt, közülük legalább 200 fő ezelőtt nem vehetett részt a megyei döntéshozatalban. A községi képviselők 60%-a bíró, főbíró, jegyző vagy hadnagy, 10%-a pedig lelkész volt.[150] A megye bizottmánya 1848. május 15-i ülésén kinyilvánította, hogy a megyei közgyűlés és kisgyűlés hatáskörét átvette, üléseit minden hónap első hétfőjén tartja. A megyei nemzetőrség összeírása már április 22-én megkezdődött, a szervezés azonban igen las-

[143] Ruszoly József: Szemere megyéje, Borsod Szemeréje. In: Szemere Bertalan és kora. Szerkesztette: Ruszoly József. Miskolc, 1991. I. kötet (a továbbiakban: Ruszoly 1991.) 95.

[144] Ruszoly 1991. 120-121.

[145] Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, Megyei közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: BAZmL IV. a 501.) 140. kötet január 26-27-i jegyzőkönyv.

[146] Klein 63.

[147] Ruszoly 1991. 93.

[148] BAZmL IV. a 501. a 1848. március 20-i közgyűlés jegyzőkönyve.

[149] Klein 63.

[150] Stipta István: Borsod vármegye 1848 tavaszán. Borsodi Szemle, Miskolc, 1982. I. 45-46.

san haladt, hiszen a névsor még júniusban sem készült el. A legnagyobb gondot a fegyver és a pénzhiány okozta, a nemesség még az 1844-ben, az országgyűlési költségek fedezésére kivetett összegeket sem fizette be. Végül 1200 felfegyverzett nemzetőrt sikerült kiállítani, akik augusztus 29-én útnak indultak a Délvidékre. Emellett 1848 folyamán 3053 honvédet soroztak Borsod vármegye területéről.[151] Október 14-én Simunich tábornok betörésének hírére a bizottmány egy héttagú honvédelmi választmánynak adta át a hatalmat, amely utasította a szolgabírókat, hogy a kapott parancsnak megfelelően készítsék fel a nemzetőröket a betört osztrákok ellen. Simunich betörése ugyan csak rémhírnek bizonyult, de komoly nehézséget jelentett a lázongó, botrányosan viselkedő nemzetőrök megfékezése.[152] Miután december 6-án Franz Schlik altábornagy a Duklai-hágónál átlépte a határt, december 13-án Gömör, Abaúj, Szepes, Sáros, Torna, Zemplén, Heves, Pest, Borsod vármegye és a Jászkun kerület élére Szemere Bertalant nevezték ki teljhatalmú kormánybiztosnak. Szemere december 16-án rendeletet hozott, hogy a megyei tisztviselők nem hagyhatják el tisztségüket és 3000 főre emelte a fegyverben álló borsodi nemzetőrök számát.[153]

Miután Klapka György, akit január 14-én neveztek ki a felső-tiszai hadtest élére, a Miskolcon állomásozó erőket a Tisza vonalára rendelte vissza, 1849. január 25-én Franz Schultzig altábornagy csapatai ellenállás nélkül elfoglalták a várost. Az osztrák megszállás nem tartott sokáig, hiszen már február 6-án a Klapka hadtestébe tartozó Kazinczy hadosztály katonái vonultak be a városba.[154] A rövid osztrák megszállás időszaka alatt nem nyílt lehetőség a megye tiszti viszonyainak tartós megváltoztatására. 1849-ben a megye legnehezebb feladatát az adóhátralékok beszedése jelentette. Elkészült az új adórendszer, amelynek alapját a földtulajdon képezte, holdanként 6 krajcárt kellett fizetni, emellett adót vetettek ki a haszonbérlőkre, a kereskedőkre és az iparosokra is. Ennek ellenére a megye szinte állandóan anyagi gondokkal küszködött.[155] Az utolsó közgyűlés 1849. június 23-án zajlott le. A június 30-i orosz bevonulás után 1860. december 3-ig szünetelt a megye alkotmányos élete.

1849-ben, a szabadságharc leverése után Szathmáry Király György alispán irányította a megyét, akinek helyére 1850-ben Nagy Gedeon került. A megye közigazgatási beosztását módosították, az új járási székhelyek Miskolc, Csát, Mezőkövesd, Szentpéter, és Edelény lettek. Gömör és Kishont megyéhez csatolták Domaházát és Kissikátort, Heveshez Kistályát, Andornakot és Felsőtárkányt. Onga, Újfalu, Dicháza és Szénamál pedig Abaúj megyétől Borsodhoz került.[156] 1852-ben a megye élén Péchy Ferenc állt, 1856-ban Mártonffy Dionysos, 1859-ben pedig Havas Sándor.

A szabadságharc leverése után először az 1851-es évből sikerült megtalálni a hivatalnokok teljes listáját. Amíg az 1850-es töredékes kimutatáson 13 fő szerepel,[157] addig az 1851-esen 45.[158] Az 1851-es listán az 1850-ben hivatalt vállaló tisztviselők közül 7 fő nem szerepel, a rendelkezésre álló adatok további sorsukról nem szólnak. A megyei életből eltávozottak között van Nagy Gedeon mellett a megye 4 fő- és 2 szolgabírója, közülük hárman a reformkorban, négyen a reformkorban és 1848-49-ben is megyei szolgálatban álltak. Míg 1850-ben valamennyi hivatalnok rendelkezett borsodi hivatali múlttal (10 fő reformkori és 1848-49-es, 3 fő reformkori), addig az 1851-es hivatalnokok között már 17 új emberrel (37,7%) találkozhatunk. Az új hivatalnokok legnagyobb számban az alacsony beosztásúak

[151] A megyei nemzetőrség szervezésének kérdéséről bővebben lásd Sárközy Albert: A nemzetőrség készen áll. Miskolc, 1945.

[152] Klein 65.

[153] Deák Gábor: Szemere Bertalan felső-magyarországi teljhatalmú kormánybiztosi működéséről. Szemere Bertalan és kora. Szerkesztette Ruszoly József. Miskolc, 1991. I. kötet. 267.

[154] Gelich Richárd: Magyarország függetlenségi harca 1848-49-ben. Budapest, 1884. II. kötet 327.

[155] Klein 66.

[156] Klein 67.

[157] OL D 55. 536 262. fólió.

[158] OL D 54. 1. csomó 625-694. fólió.

(9 fő, 53%) között fordulnak elő, de jelentős az arányuk a felsővezetésen belül is (5 fő, 45,4%), a középvezetőknek csupán 17,6%-a (3 fő) tartozik ebbe a kategóriába. Az 1851-es teljes tisztikar 55,5%-a (25 fő) rendelkezett 1848-49-es múlttal, mellettük 1 fő csupán reformkori szolgálattal bírt, 2 fő múltját pedig nem sikerült egyértelműen tisztázni. Az 1848-49-es hivatalnokok a megyei felsővezetés 54,5, a középvezetés 82,3, a beosztottak 35,3%-át adták. 1851-ben tehát a megye közép- és felsőszintű vezetésében a forradalom és szabadságharc időszakának garnitúrája jelentősen képviseltette magát.

A 45 hivatalnok közül huszonháromnak sikerült fellelni a teljes személyügyi kartonját.[159] 5 személy a megye felsővezetésébe tartozott, közülük 1 fő volt borsodi származású, az átlagéletkoruk 41 év, valamennyien beszéltek németül és latinul, négynek jogi és politikai, egynek orvosi végzettsége volt, négyen alkotmányos korszakban is viseltek hivatalt. 11 fő középvezetői állást töltött be, közülük 3 fő volt borsodi származású, kettőnek a születési helye ismeretlen, átlagéletkoruk 37 év, de Mlakker Mátyás, aki 1805 óta szolgált orvosként a szentpéteri járásban már 77. évében járt. 10 fő 1848-49-ben is szolgált. Valamennyien beszéltek németül és latinul, hárman „szlávul" is értettek, 6 főnek jogi, egynek jogi és politikai, négynek orvosi végzettsége volt. 7 fő a beosztott hivatalnokok közé tartozott, közülük három volt borsodi születésű, az átlagéletkor 30 év körül mozgott, öten a Bach-korszak előtt is hivatalnokoskodtak. Németül és latinul valamennyien értettek, 1 fő olaszul és 2 fő „szlávul" is beszélt, 3 fő jogi, 3 jogi és filozófiai, 1 pedig hivatali és politikai végzettséggel bírt. A rendelkezésre álló adatok alapján, tehát Borsod vármegyében egy magasan kvalifikált, teljesen magyar tisztikar képe bontakozik ki előttünk. A 23 teljes életrajzú személy közül 6 fő (26%) volt Borsod megyei születésű, és 19 fő (82,6%) rendelkezett 1848-49-es hivatali múlttal.

A definitív átszervezés után a megyében 8 felsővezetői, 9 középvezetői és 22 beosztott állást rendszeresítettek. A Bach-korszak véglegesnek szánt berendezkedésének időszakából Borsod esetében is az 1856-os[160] és az 1859-es[161] tisztikar összetételét elemeztük. 1856-ban a tisztviselőknek csupán 31,5%-a rendelkezett vármegyei múlttal, az 1851-es állapothoz képest számuk a középszintű vezetők között 13 főről 2 főre, a felső vezetők körében 6 főről szintén 2 főre esett vissza. Ez együtt járt a megyei állások struktúrájának átalakulásával, ugyanis míg a felső és közép vezetői státuszok száma 28-ról 17-re esett vissza, addig a beosztott, tollnoki, díjnoki állások száma 17-ről 22-re emelkedett. 1851 és 1856 között 32 hivatalnok távozott a megye tisztikarából, közülük 5 fő biztosan más megyében szolgált tovább (valamennyi rendelkezett reformkori és 1848-49-es szolgálati idővel), 1 fő pedig meghalt, 15 távozó csak a Bach-korszakban szolgált, 17 pedig korábban is a vármegye alkalmazásában állt. A távozás tehát szám szerint körülbelül azonos mértékben jellemezte a tisztikar két részét. A vezetésen belül nagyobb a vármegyei múlttal rendelkező távozók aránya, a távozó 7 felsővezető közül 4, a 12 középvezető közül 9 (2-2 más megyében szolgált tovább). A vezetésen belüli átalakulás elsősorban a volt tisztikart sújtotta.

A felszabaduló beosztott állásokat, az eddig tapasztaltaknak megfelelően, fiatalok töltötték be, akik iskoláik végeztével kezdték el hivatali pályafutásukat. Számuk 15-re tehető, valamennyien rendelkeztek szakirányú végzettséggel és német nyelvismerettel. A megújult tisztikar azonban továbbra is magyar maradt, ez alól csupán a tiroli születésű Franz Schmidt, az egri járás társasbírája volt kivétel.

Ha a személyi kartonok alapján folytatjuk a vizsgálatot, akkor a 8 felsővezetői állást betöltő tisztviselő közül háromról végezhető elemzés.[162] Egyikük sem borsodi születésű, átlagéletkoruk 37 év, valamennyien felsőfokon képzettek, beszéltek németül és latinul, valamennyien szolgáltak 1849 előtt is. A személyi kartonnal nem rendelkező 5 felsővezető 1856-tól

[159] OL D 188. 1-10. csomó.
[160] Handbuch 1856. 10-11.
[161] Handbuch 1859. 12-13.
[162] OL D 188. 1-10. csomó.

szerepelt a megye életében. A 6 középvezető közül négynek került elő a kartonja, közülük 1 személy borsodi származású. A 4 fő közül ketten beszéltek németül és latinul, 1 értett kissé németül, egynek a nyelvtudása ismeretlen, 3 jogi végzettséggel, 1 teológiai tanulmányokkal rendelkezett, 1849 előtt ketten szolgáltak. A személyi kartonnal nem rendelkező 2 középvezető 1856-ban fordul elő először az adattárban. A 22 beosztott között 13 személy kartonjának alapján lehet vizsgálódni. Közülük 6 hivatalnok született Borsod vármegyében. A 13 fő átlagéletkora 33 év. 10 személy németül és latinul, 2 emellett szlovákul, 1 pedig csupán latinul beszélt. 11 fő felsőfokú végzettséggel rendelkezett, egynek a végzettsége ismeretlen, 1 pedig ezrediskolába járt. 1849 előtt 5 fő szolgált. A személyi kartonnal nem rendelkező 9 beosztott hivatalnok 1856-tól szerepel a vármegyében. 1856-ban tehát az ismert személyi kartonnal rendelkező hivatalnokok 30%-a borsodi születésű, 43,4%-a szolgált 1849 előtt, szinte kivétel nélkül több nyelvet beszéltek, és felsőfokú képzettségűek voltak.

1859-ben Havas Sándor megyefőnök irányítása alatt 40 tisztviselő szolgált. A források alapján 1849 augusztusa előtt közülük 13 fő (32,5%) állt közigazgatási alkalmazásban, 14 fő (35%) 1849 augusztusa és 1856 között kezdte meg hivatali munkáját, 13 fő (32,5%) pedig 1856-tól szolgált. A 9 felsővezetői állást betöltő hivatalnok közül 5 1848-49-ben is szolgált, négynek nem ismert az 1856 előtti sorsa. Az 5 1848-49-es hivatalnoknak ismert a személyi kartonja, Farkas Károly főszolgabíró kivételével mindnyájan más vármegyéből származtak, 1851, 1854, 1856 és 1859 óta szolgáltak Borsodban. Átlagéletkoruk 39 év, valamennyien beszéltek németül és latinul, továbbá jogi, filozófiai tanulmányokat végeztek. A felsővezetésben található a megye egyetlen lajtántúli hivatalnoka, Reinhardt Avelin megyei titkár is. A 8 középvezető közül háromnak ismeretlen az 1856-ban kezdődő borsodi hivatalnokoskodás előtti sorsa, 5 főnek azonban sikerült megtalálni a kartonját. Vadnay Pál szolgabírón kívül valamennyien más vármegyéből származtak, beszéltek németül és latinul és ügyvédi diplomával rendelkeztek. Átlagéletkoruk 36 év. Hárman az alkotmányos időszakban is szolgáltak, ketten 1849-ben végezték tanulmányaikat. A 23 beosztott hivatalnok közül 11 fő 1856-ban jelenik meg a vizsgált forrásokban, a fennmaradó 12 személy hivatali életrajza azonban ismert. 1849 előtt közülük 7 fő nem viselt hivatalt, ők egy kivételével nem borsodiak, átlagéletkoruk 33 év, 5 fő jogi végzettségű, kettőnek iskolái ismeretlenek, valamennyien beszéltek németül és egy kivételével latinul. A fennmaradó 5 ismert kartonú, 1848-49-ben is hivatalnokoskodó beosztott személy mind Borsodban született, átlagéletkoruk szintén 33 év, valamennyien rendelkeztek felsőfokú végzettséggel és beszéltek latinul, németül 2 fő teljesen, 2 fő pedig részben értett. 1859-ben tehát a tisztikar szinte teljesen magyar volt, az ismert életrajzi adatokkal rendelkező hivatalnokok között a borsodiak aránya 36% (a felsővezetésen belül csupán 20%), 59% szolgált az alkotmányos időszakokban, 41% pedig 1848-49-re fejezte be tanulmányait.[163]

A Bach-korszakban Borsod vármegye tisztikara alapvetően magyar származású hivatalnokokból tevődött össze. A feldolgozott adatok alapján megállapítható, hogy csupán minden harmadik, negyedik hivatalnok született a megyében. Az 1848-49-es múlttal rendelkezők száma az összes tisztviselő között átlag 30%, de az ismert személyi kartonúak között 1851-ben 82,6, 1856-ban 43, 1859-ben 59%, a felsővezetésen belül 1851-ben és 1859-ben 80%, 1856-ban 75% volt.

Az abszolutista kormányzat által a szabadságharc leverése után megfogalmazott alapelvek – melyek a magyar közigazgatásnak teljes átszervezését, a rovott múltú hivatalnokoknak a hivatali apparátusból való eltávolítását irányozták elő – a feldolgozott levéltári forrásokban nem jelennek meg kristálytisztán, az önkényuralmi közigazgatás ugyanis tekintélyes számban alkalmazott „rovott múltú" embereket. A megyék vezetésén belül létezik egy közigazgatási tapasztalatokkal rendelkező, magas posztokat betöltő hivatalnoki garnitúra, amely ugyan

[163] OL D 188. 1-10. csomó.

gyakran más vármegyéből származik, de jelenlétével kapcsolatot biztosít a különböző korszakok hivatalnoki állományai között. A politikai múlt alapján történő szerveződés nézetét az elemzett vármegyék esetében kritikával kell kezelnünk, ennek tökéletes érvényesülése esetén nem szerepelhetnének oly magas számmal az adott időszakok lajstromaiban az aktuálisan rovott múltúnak tekintett emberek. A három vármegye tisztikarának elemzése után ugyanis megállapítható, hogy a szolgálatot teljesítők döntő többségükben komoly szakmai felkészültségű, magyarországi születésű személyek voltak, akik között csökkenő mértékben ugyan, de kiváltképp a vezető beosztásokban jelentős maradt a már 1849 előtt is hivatalban lévők aránya.[164]

A vármegyéket szervező központi akaratot az objektív kényszerhelyzet téríthette el eredeti szándékától. A közigazgatási munka folyamatosságának biztosításához szükség volt a megfelelő szakértelemmel, hivatali tapasztalattal rendelkező, politikailag esetleg megbízhatatlannak tartott emberekre is. A hivatalvállalás indítékait pedig az esetek döntő többségében nem az egyéni politikai nézetetekben kell keresni, hanem inkább a gazdasági- és életmódbeli kényszerítő tényezőknek kell nagyobb jelentőséget tulajdonítani.

Összegzésül elmondható, hogy kutatásunk eredményei alapján egy új „Bach-huszár" kép kezd kirajzolódni a levéltári dokumentumokból: a magyar ruhába bújtatott vármegyei tisztviselő elsősorban magyar származású, magasan kvalifikált, több nyelvet beszélő, az államigazgatási munkát hivatásszerűen űző, hivatali tapasztalatokkal rendelkező ember volt, akinek idegen mivoltát elsősorban az elnyert állásának országos pályáztatása, nem pedig saját hivatali előélete vagy anyanyelve adta.

[164] Csanád: 1849. VIII.: 58%, a felsővezetés 62,5%-a, 1851-53.: 51,7%, a vezetés 87,5%-a; Somogy: 1851.: 68%, 1856.: 40%, 1859.: 40%, az ismert kartonúak között: 1851.: 73%, a vezetés 87,5%-a, 1856.: 30%, a vezetés 45%-a, 1859.: 42%, a vezetés 60%-a, Borsod: 1851.: 62,3%, 1856.: 31,5%, 1859.: 32.5%, az ismert személyi kartonúak között: 1851.: 82,5%, a vezetés 80%-a, 1856.: 43,4%, a vezetés 100%-a, 1859.: 41%, a vezetés 100%-a.

PAP, JÓZSEF

„I was one of the passive resistance,..."!?

The county and its officials from the end of the Reform Period to the end of the Bach Era

The counties, run by the nobility, the most important elements of the middle-level administration of Hungary had been the most important guarantee of the separate standing of Hungary within the Hapsburg Empire for centuries. By the nineteenth century, professionalism having become increasingly significant in performing administrative duties, county offices were filled with persons with expertise and training in law, politics, and administration. Most of the county officials came from the Hungarian nobility.

The basic question the essay asks is to what extent the personal, ethnic composition and origins of the officialdom were modified during the revolution and war of independence of 1848-1849, a watershed in itself in the nineteenth-century history of Hungary, and the subsequent era of Austrian oppression. According to the view widely held in Hungarian historiography, the Hungarian nobility withdrew to their estates, refused to hold offices, and the administration of the counties was run by officials from Austria, Bohemia, Galicia and by untrained Hungarian officials with no experience in the counties.

For the present paper, in addition to the official registers of county archives, the data in the personal registers in the Hungarian National Archives, the most important biographical encyclopaedias as well as those in the rolls of nobility have been used. The present paper, which is part of a research into the composition of the county officialdom serving between the 1840s and 1867, covers three counties with different geographical, economic, social, and national conditions, Borsod, Csanád and Somogy counties.

The analysis of the data has revealed that after the failure of the war of independence the principles prescribed by the Austrian absolutist government concerning the complete overhaul of the Hungarian administration and the removal of persons „with a record" from the body of officials cannot be shown to have been put into practice completely, and a considerable number of men „with a record" were employed by the absolutistic administration. It can be shown that a set of high ranking officials with ample administrative experience survived in the counties, often coming from other counties, nevertheless establishing a connection between the officialdoms of the two eras through their very presence. The officals of the three counties were mostly highly competent persons born in Hungary, with a significant though diminishing proportion of officials from before 1849, especially in leading positions.

The central government organizing the counties probably had its original intentions modified by an emergency since in order to ensure the continuity of administrative activities, it needed professionally competent personnel with administrative experience, even if regarded politically not entirely reliable. The motives, on the other hand, of taking office should, in most of the cases, not be sought in the sphere of individual political views because pressing economic and life style factors played a decisive role.

HOFFMANN ZSUZSANNA

Seneca az öngyilkosságról

Lucius Annaeus Seneca (Kr. e. 4 – Kr. u. 65) a császárkor első századának nagyhatású író-filozófusa, Nero császár nevelője. Több műfajban is alkotott, legmélyebb elkötelezettséget azonban a filozófia iránt érzett, amint ezt írásai is tükrözik. A filozófiai irányzatok közül a sztoicizmus állt hozzá legközelebb,[1] mivel ennek erkölcstanát tartotta leginkább összeegyeztethetőnek az ősi római morállal. Hite szerint a bölcselet segítségével lehetséges az igazság megtalálása, amely viszont a helyes életvitel kialakításának elengedhetetlen feltétele. Felfogása szerint a legfontosabb az, hogy az ember életében az elvek és a beszéd, a tettek és a szavak között összhang legyen.[2]

Méltán tartjuk a legnagyobb hatású, legművészibb prózai alkotásának az *Epistulae morales* (Erkölcsi levelek) címet viselő levélgyűjteményét. Ennek címzettje egy barátja, Lucilius, aki Campaniában, Nápolyban vagy Pompejiben született,[3] és a levelek megírása idején Szicília *procuratora* volt. A címzett maga is vonzódott a tudományokhoz, különösen a filozófia és a földrajz érdekelte.

Seneca levelei különleges műfajt képviselnek. Ellentétben például Cicero levelezésével – amelyek barátokhoz, családtagokhoz szóltak, és valóban missilis levelek –, Seneca hasonló jellegű írásai általános érvényűek, témaválasztásuk örök aktualitást biztosít nekik, vagyis mindenkihez szólnak. Valamennyi kor számára hordoznak időszerű mondanivalót, legyen szó akár tudományról, természetről, erkölcsről, avagy a címben is jelzett öngyilkosságról.

Seneca a tudományok iránti elkötelezettsége mellett aktív közéleti pályafutással is dicsekedhet. Első tisztsége a *quaestor*ság (Kr. u. 31-ben), majd 41-49 között Korzika szigetén tartózkodott száműzöttként. Claudius császár felesége – a hírhedt Messalina – ugyanis bevádolta Germanicus lányával, Iulia Livillával folytatott erkölcstelten viszonya miatt, ezért távoznia kellett Rómából.[4] A száműzetésből Claudius második felesége, Agrippina közbenjárására térhetett vissza 49-ben, ugyanakkor rábízták az akkor tizenegy éves Nero nevelését, majd 50-ben elnyerte a *praetor*i tisztséget is.[5] Aktív közéleti szerepet vállalt a fiatal uralkodó

---

1 Seneca mesterei a filozófus Attalus (sztoikus), a szónok Fabius Sextius, és a szintén filozófus Szotion, ez utóbbi keltette fel érdeklődését a pythagoreizmus iránt.

2 Seneca: Erkölcsi levelek. 10,2 (a továbbiakban: Erkölcsi levelek)

3 Erkölcsi levelek 49,1

4 Nem tudjuk biztosan, hogy a vád megalapozott volt-e, Suetonius, a történetíró például meg sem említi életrajzában. Seneca száműzetésében több művet is írt, amelyekkel újabb információkat ad magáról, illetve a bölcshöz nem igazán illő magatartásról. Nem méltányolható azonban sem a mélységes elkeseredése, sem pedig az, hogy szánalmat akart keltetni maga és sorsa iránt, illetve közbenjárást várt el saját érdekében. Anyjához írt Vigasztalásában annak fia miatti bánatát igyekezett enyhíteni, de már vegyesebb érzelmeket válthat ki az a tény, hogy Messalinához írt dicsőítést (akinek a száműzetést köszönhette!), illetve szintén vigasztalást írt Polybioshoz testvére halála alkalmából. Polybios maga is irodalmár volt, ezenkívül Claudius legbefolyásosabb szabadosa, ezért Seneca leginkább az ő közbenjárásában bizakodott.

5 Joggal vetődhetett fel a kérdés, vajon miért járt közbe Agrippina, Claudius második felesége Seneca érdekében? Tacitus évkönyvei alapján ennek több oka is lehetett 1. Remélte, hogy ha Seneca Claudius ellensége, akkor neki szövetségese lesz. 2. Mint jótevő azt remélte, hogy ezzel népszerűsítheti magát. 3. Ha lekötelezettjévé teszi Senecát, akkor remélhetőleg támogatni fogja őt fia (Nero) trónra juttatásában. 4. Előnyt remélt attól, hogy egy népszerű, ismert filozófus nevelje a leendő uralkodót. 5. Talán megfelelő mesternek ítélte Senecát Nero nevelésére, ugyanis a visszatérő száműzöttet ünnepelte az egész város, így ez a választás jó politikai érzékre vall.

(Nero) mellett is, tevékeny részese az állam irányításának a császár anyjával, Agrippinával, valamint a testőrparancsnokkal Burrusszal együtt.

Udvari intrikák, illetve személyes konfliktusok miatt Nero 59-ben meggyilkoltatja anyját, Agrippinát, ugyanakkor támadások kereszttüzébe kerül maga Seneca is. 62-ben Burrus halála után az új *praefectus praetorio* Tigellinus lett, aki új tanácsadókat alkalmazott, és a császárt Seneca ellen hangolta. Seneca is érezte, hogy a viszonyok lényegesen megváltoztak, ezért elkerülendő a súlyosabb konfliktust önként felajánlotta a császárnak hatalmas vagyonát – amit szolgálatai fejében korábban éppen tőle kapott –, az azonban visszautasította, és színlelt barátsággal elbocsátotta szolgálatából a filozófust.[6] Seneca pontosan tudta, hogy a császár jóindulata csupán látszat, kényszerű módon visszavonult, és megpróbálta magát másképpen hasznossá tenni. A tudomány, főként a bölcselet felé fordult, ahogyan tette azt korábban Cicero is, amikor Iulius Caesar értésére adta, hogy nem tart igényt szolgálataira.

A visszavonultságra kényszerített Seneca újból ír, ekkor készülnek a *De otio* (A visszavonultságról), a *Quaestiones naturales* (Természettudományos kérdések) című művei, valamint ekkor fogalmazza meg leveleit is. A Piso-féle összeesküvés leleplezésekor ő is vád alá került, és a császár parancsára kénytelen önkezével véget vetni életének. Haláláról a történetíró Tacitus számol be évkönyveiben.[7]

A Seneca leveleiben őszinte, közvetlen hangon kívánt szólni mindenkihez: „Véleményem veleje ez: mondjuk ki, amit érzünk, amit kimondunk, érezzük is: legyen összhangban beszédünk életünkkel".[8] A levélformának feltehetően görög mintái lehettek, elsősorban a filozófus Platón és Epikuros hatását sejthetjük mögötte.

Az öngyilkosság kérdése nem idegen a filozófus Seneca számára, hiszen az elődöket és példaképeit is foglalkoztatta, de személyesen ő maga is sokat töprengett az élet értelmén, a helyes és tartalmas életvitel kritériumain.

Ezen túlmenően személyesebb érintettsége is volt az élet önkezű befejezésének kérdésében, ugyanis fiatal korában őt is foglalkoztatta a gondolat. Húszéves kora körül egészségi állapota súlyosan megromlott, ahogyan erről beszámol a 78. levél elején.[9] Gyakoriak voltak panaszai, láz, hurut, rosszullét, légzési elégtelenség kínozta, amit kezdetben nem vett komolyan. „Később azonban addig jutottam, hogy csonttá soványodva majdnem meghaltam a hurut miatt. Gyakran gondoltam öngyilkosságra, csupán igen drága apám kora tartott vissza tőle. Nem arra gondoltam, milyen hősiesen tudnék meghalni, hanem arra, hogy neki nem lenne elég ereje elviselni." Végül akkor letett erről a szándékáról, később azonban – a sors iróniája – a zord császári parancs önkezűségre kényszerítette. A 70. levél, amelyben szinte propagálja az élet önkezű kioltását, nem sokkal a halála előtt íródott, és akkor kapta meg a végleges formáját is, azt azonban nem tudjuk, hogy a címzetthez valójában eljutott-e. Mint ahogyan ma már az sem tisztázható egyértelműen, hogy a Luciliusnak adott tanácsokat vajon saját magára is vonatkoztatta-e, sejthette-e, hogy ő maga sincs messze már ettől a végzetes, visszafordíthatatlan lépéstől. A császári üzenetet mindenesetre nagy nyugalommal fogadta, hiszen azon a véleményen volt, hogy *„Sapiens vivit, quantum debet, non quantum potest"* (A bölcs addig él, amíg élnie kell, nem pedig amíg lehet.) Mielőtt a szóban forgó levél magyar fordítását közreadnánk, előzetesen vázoljuk az öngyilkossággal kapcsolatos általános ókori felfogást.

---

[6] Tacitus: Évkönyvek. 14, 52 (a továbbiakban: Tacitus)

[7] Tacitus. 15, 60-65

[8] Erkölcsi levelek 75, 4

[9] Seneca Szotion hatására erősen vonzódott a pythagoreizmus tanításaihoz, olyannyira, hogy ennek befolyása alatt nem vett magához állati eredetű táplálékot. Csak erőteljes atyai közbenjárásra tett le erről a döntéséről, amikor nagyon súlyosan megbetegedett, feltehetően tüdőbajban.

Az öngyilkosságról[10] elmondható, hogy éppen olyan régen van jelen az emberiség történetében, mint maga az erkölcsi romlás. Az emberi történelem korai írott forrásainak tanúsága szerint is már létező jelenség. Többek között az egyik legrégibb, legnagyobb hatású kultúrtörténeti alkotás, a Biblia is említi (Mózes 1,9) az öngyilkosság tilalmát. A hagyományos erkölcsi rend fellazulásával, a tradicionális vallásosság hitelvesztésével párhuzamosan megsokszorozódik az öngyilkosságok száma, szinte mániává fajul. Ennek a „divathullámnak" a csúcspontja az ókori Rómában éppen Seneca korára tehető. A maga kiszolgáltatottságát, tehetetlenségét érző ember magára hagyatottan ebben az erőszakos halálnemben vélte megtalálni a kiutat vigasztalan helyzetéből. A kereszténység ugyan megpróbálta visszaszorítani az élet elleni bűncselekményeket, és ez a próbálkozása átmenetileg hatékonynak is látszott. Az azonban már vitatható, hogy a legdöntőbb érvként a világból, illetve a mennyországból való kirekesztettség kilátásba helyezésével élt.

Az öngyilkosság megítélése a korai időktől kezdve ambivalens volt: egyesek természetesnek fogják fel, sőt olykor szinte kötelezőnek minősítik (például a sztoikusok), mások természetellenesnek vélik. Általánosságban az ókori görögök és rómaiak felfogásáról elmondható, hogy elismerik olyan helyzetek létezését, amikor az élet önkezű kioltása megengedhető.

A sztoikusok az öngyilkosságot az „életből való önkéntes kilépésnek" tartották, amely nem csupán megengedett, hanem olykor kötelező is, és ilyen módon erény. Ennek értelmében követőinek belső békét, függetlenséget és szabadságot ígértek. Ez a felfogás a sztoikusokat eljuttatta az élet túlzott megvetéséhez, másrészt az öngyilkosság megengedéséhez, sőt dicsőítéséhez. Számukra a test és az élet közömbös, bizonyos helyzetekben egyenesen teher, amellyel az ember önkényesen leszámolhat. Az élet szerintük olyan, mint egy lakoma, ahonnan ki-ki tetszése szerint távozhat, számukra nem az élet hosszúsága fontos, csakis a minősége. Eltérnek a vélemények abban, hogy mikor kell az életet befejezni, de egyetértenek az élet megvetésében, és elfogadják a természet és az értelem szerinti cselekvés szükségességét, s ha ebben akadályt vagy megkötöttséget észlelnek, akkor vélekedésük szerint az életet fel kell adni. A dolog misztikumát még azzal is fokozzák, hogy szerintük az emberben lakozó istenség maga dönt a létről és nemlétről, nekünk csupán figyelnünk kell erre a belső hangra. Ezért nem kell félni a haláltól, hiszen az csupán szétfeszíti a test bilincseit, a szenvedések vége egy örökkévalóság születése és a korlátlan szabadság kezdete. A filozófus Attalus (Seneca egyik mestere) véleménye szerint csakis az az igazán szabad ember, akit a sors nem csupán kevés dologra, hanem egyáltalán semmire sem tud rákényszeríteni. Eszménye az egyszerű, puritán életmód, a mindenről való lemondás, ennek szellemében természetesnek hat az élettől való önkéntes megválás is. Tanítványa, Seneca hasonló véleményt fogalmaz meg, úgy látja, hogy valamennyi kemény sorscsapás idején vigasztalásunkra szolgálhat az a gondolat, hogy életünk felett magunk rendelkezünk, ily módon sérthetetlenek vagyunk. A természet bölcs rendeléseként fogja fel, hogy az életbe csupán egyetlen befelé vezető utat adott, ugyanakkor kifelé többet. Írásaiban több helyen emleget széles kapukat, amelyek a szabadság felé vezető utat nyitják meg, vagyis az életből kifelé vezetnek. Úgy látja, hogy különösen előnyös helyzetben vannak a filozófusok, akik egyáltalán nincsenek az élethez bilincselve, addig élnek, ameddig élniük kell. Fejtegetéseiben felsorolja azokat a helyzeteket, amelyekben az öngyilkosság elfogadható. Ezek a következők: időskori testi panaszok, hosszantartó, gyógyíthatatlan betegség, szegénység, félelem a méltatlan, megalázó szolgaságtól. Ilyen helyzetekben az embernek mindezen felül kell emelkednie, és el kell határoznia, hogy jól fog meghalni, ezzel megmenekül a rút élet gyalázatától. Gondolatmenetében ellentmondások is fellelhetők, ugyanis ezeket a kivételes eseteket más helyen visszavonja. Máskor úgy ítéli meg,

[10] Általános irodalom az öngyilkosságról:: Pauly – Wissova: Realenziklopedie. II. Bd. I. Stuttgart, 1921. Hirzel, R.: Der Selbstmord. Darmstadt, 1967. Wacke, A.: Der Selbstmord im römischen Recht und in der Rechtsentwicklung. Zeitschrift der Saviny-Stiftung für Rechtsgeschte-Romanistische Abteilung, XCVII. 1980. 26-77. (a továbbiakban: A. Wacke)

hogy oktalanság a halálfélelem miatt öngyilkosságot elkövetni, ugyanakkor elismeri, hogy mindenkinek jogában áll a fájdalmas halál helyett a számára legelfogadhatóbbat választani (például abban az esetben, ha valaki a kivégzése előtt félelmében öngyilkos lesz!). Véleménye szerint az ember kivételes előjoga az is, hogy a halálnemet megválassza, ugyanúgy, mint például utazás előtt a kormányost vagy a hajót, vagy vásárlás előtt az otthonnak megfelelő házat. Elítéli azonban azt, hogy valaki ostoba apróságok miatt vesse el magától az életet.

Maga az öngyilkosság kifejezés későbbi képződmény (17. századi) a *suicidium*, a latin *sui cedere* tükörszava. Az újlatin suicide, suicido stb. szavaknak a klasszikus latinban nincsen megfelelője.[11] Használták az ókori Rómában a *mors voluntaria* kifejezést, *mortem sibi consciscere* szinonim variációt (főleg az *aedilisi* rendeletben és rabszolgákra vonatkoztatva). Használatos még öngyilkosság értelemben a *manus sibi inferre, vitam finire, se occidere, se interficere,* továbbá az elkövetés módját kiemelendő a *se praecipitare*, illetve a *vitam suspendio finire* (mélybe veti magát, illetve akasztással vet véget életének).

Ezek előrebocsátása után következzék a Seneca gondolatait összegző 70. levél saját fordításunkban, illetve Seneca utolsó szavai feleségéhez Tacitus alapján:[12] „Ami vigaszt az élet adhat, megmutattam neked, te a halál dicsőségét inkább akarod. Nem irigylem én a példát. Legyen ennek az oly bátorsággal vállalt halálnak állhatatossága mindkettőnkben egyforma, de híre több a te végednek."

Seneca 70. levél

„Hoc est unum, cur de vita non possimus queri: neminem tenet"[13]

1. Hosszú idő múltán viszont láttam a te Pompejidet.[14] Ifjúkorom színterére tértem vissza: úgy tűnt számomra, hogy amit ott fiatalon átéltem, most is képes lennék megtenni.
2. Áthajózunk életünkön Luciliusom, akárcsak a tengeren, mint Vergiliusunk mondja: „...elmaradoznak a földek és a városok".[15] Így veszítjük el ebben a rohanó tempóban először gyerekkorunkat, azután ifjúságunkat, majd mindazt, ami az ifjúkor és az öregség között, a kettő határán van, ezután öregségünk legszebb éveit; legutoljára kezd felderengeni az emberi létezés közös határa.
3. Eszeveszett őrültek vagyunk, amikor azt hisszük, ez egy szirt: egy kikötő, ahová egyszer el kell mennünk, és egyáltalán nem kell tartanunk tőle, éppen úgy nem szabad panaszkodnia annak, aki korai évein belül jut el ide, mint annak, aki gyorsan hajózott. Amint te is tudod, egyik emberrel a lassú szelek játszadoznak, visszafogják, és a legzsibbasztóbb szélcsendek keserítik, míg a másikat heves szélroham a legsebesebben célba juttatja.

---

[11] A. Wacke 41.

[12] Tacitus 15, 63. A jelzett 70. levél megjelent magyarul Barcza József fordításában (Lucius Annaeus Seneca: Erkölcsi levelek. Budapest, 1906. 451 skk.), valamint Kurcz Ágnes válogatásában (Seneca erkölcsi levelek. Budapest, 1975. 177 skk.). Azonban mindkét kiadás nehezen érhető el. Az általam elkészített újabb fordítás indoka pedig az, hogy ebben a levélben minden idevágó Seneca-gondolat hangot kap, ezért a jelzett témát, illetve a kor felfogását ez a dokumentum illusztrálja a legjobban.

[13] „Az egyetlen dolog, amit nem róhatunk fel az életnek: senkit sem tartóztat"

[14] Utalás a levelek címzettjének, Luciliusnak a kedvenc városára, aki Campaniában született, Nápolyban vagy Pompejiben.

[15] Vergilius: Aeneis. III. 72.

4. Gondold csak meg, ugyanez történik velünk is: egyeseket az élet igen gyorsan eljuttat oda, ahová a késlekedőknek is el kellett jutniuk, másokat viszont elgyötör és öreggé aszal. Magad is tudhatod, nem kell mindig ragaszkodni az élethez, ugyanis nem élni jó, hanem helyesen élni jó.
5. Ily módon a bölcs ember addig él, amíg élnie kell, nem pedig addig, amíg képes. Az foglalkoztatja, hogy hol, kikkel és hogyan fog élni, és mit fog tenni. Mindig az élet minősége fontos a számára, nem pedig az időtartama. Ha lelki nyugalmát sok zavaró körülmény árnyékolja be, elveti az életét; nemcsak végső kényszer hatására, hanem abban a pillanatban, amikor sorsa felől kétségei támadnak, gondosan mérlegeli, nem kell-e azonnal feladnia. Nincs jelentősége számára annak, hogy saját maga idézi fel vagy elfogadja a véget, hogy előbb vagy később történik-e meg: nem fél tőle, mint valami nagy veszedelemtől, senki sem veszíthet sokat apránként.
6. Nem az a fontos, hogy előbb vagy később halunk-e meg, hanem az, hogy jól vagy roszszul; jól meghalni annyit jelent, mint elkerülni a helytelen élet veszedelmét. Ezért túlságosan elpuhultnak tartom annak a rhodoszi férfiúnak a véleményét, aki amikor a zsarnok ketrecbe záratta, és mint vadállatot tápláltatta, arra a tanácsra, hogy utasítsa el az ételt magától, így válaszolt: 'amíg él az ember, remélnie kell'.
7. Ez ugyan valóban igaz, nem kell az életet mindenáron megvásárolni. Legyen bár nagy és biztos valami, mégsem óhajtom erőtlenségem megalázó bevallásával elérni: azon töprengjek, hogy a sors azzal szemben, aki még életben van, bármit megtehet, ne inkább azt fontolgassam, hogy a sors semmit nem tehet az ellen, aki képes meghalni?
8. Olykor mégis, ámbár a bölcs tudatában van annak, hogy biztos halál fenyegeti, és kivégzése eldöntött dolog, mégsem fogja saját magán önkezével beteljesíteni az ítéletet kedve szerint. A halálfélelem miatt meghalni ostobaság, el fog jönni, aki megöl, várd ki. Miért mennél elébe? Miért vállalnád magadra más kegyetlenségének a beteljesítését?
9. Vajon irigyled a hóhért, vagy kímélni akarod? Szókratésznek[16] módjában állt volna inkább az ételtől való tartózkodással, mint méreg által meghalni; mégis harminc napot töltött el a börtönben, várva a halált. Nem azért, mert abban bízott, hogy még bármi megtörténhet, mintha a hosszú idő még sok reményre adott volna okot, hanem azért, hogy alávesse magát a törvényeknek, és hogy barátainak megadja azt a végső lehetőséget, hogy utoljára láthassák Szókratészt. Mi lehet annál botorabb dolog, mint megvetni a halált, ugyanakkor félni a méregtől?
10. A nagytekintélyű Scribonia[17] – annak a Drusus Libonak[18] a nagynénje, aki éppen annyira együgyű, amennyire előkelő, aki nagyobb dolgokban reménykedett, mint bárki merészelt volna abban a korban vagy maga bármikor – egy alkalommal, amikor az ifjú a senatusból betegen, gyaloghintón hazavitette magát, nem valami népes kísérettel (mert minden követője elpártolt tőle, mintha nem vádlott, hanem máris halott lenne), tanácsot kért, vajon öngyilkos legyen-e vagy várja be a halálát, Scribonia ezt mondta neki: 'Mi örömet okoz számodra más kötelességének átvállalása?' Azonban nem sikerült meggyőznie, kezet emelt magára, mégpedig nem ok nélkül. Három-négy nap múlva ugyanis ellenségei akaratából úgyis meg kellett volna halnia, ha még él: így másnak a feladatát teljesíti.
11. Ily módon nem lehet arról a helyzetről általánosságban véleményt nyilvánítani, hogyha külső kényszer határozta el a halált, elébe kell menni, avagy be kell-e várni; ugyanis mindkét oldal[19] mellett számos érv szól. Ha például az egyik halál gyötrelmes, a másik egyszerű és

[16] Szókratész perének részletes ismertetését lásd Platón: Szókratész védőbeszéde című írásában.
[17] L. Scribonius Libónak, Pompeius Magnus barátjának a nőtestvére, aki később Octavianus felesége lett; ő az anyja a hírhedt Juliának.
[18] Scribonius Libo Drusus: összeesküvést szervezett Tiberius császár ellen, ezért vád alá helyezték, elítélését azonban nem várta be, öngyilkos lett.
[19] Utalás a senatusban szokásos szavazási módra, ahol egyik vagy a másik oldalra kellett állni, valójában így a szavazók tábora jól láthatóan elkülönült.

könnyű, miért ne választanánk az utóbbit? Ahogyan megválasztom a hajót is, ha hajózni kívánok, a házat, ahol lakni fogok, ugyanúgy a halálnemet, ha távozni kívánok az életből.
12. Ezenkívül ahogyan a hosszabb élet nem feltétlenül jobb is, úgy a hosszantartó haldoklás viszont egyértelműen rosszabb. Egyetlen dologban sem kell oly mértékben tekintetbe venni lelki beállítottságunkat, mint éppen a halálban. Úgy távozzék, ahogyan kedve tartja, akár fegyvert, akár kötelet, akár ereken keresztül felszívódó mérget választ, hadd menjen, és törje össze szolgasága bilincseit. Életvitelét ki-ki mások tetszéséhez kénytelen igazítani, a halálát a sajátjához, a legjobb az, ami nekünk tetszik.
13. Badarság ilyenekben töprengeni: 'az egyik azt fogja mondani nem cselekedtem elég bátran, a másik szerint túlságosan meggondolatlanul, megint más szerint hősiesebb halálnem is lett volna'. Elképzelhetőnek tartod, hogy tudsz olyan döntést hozni, ami nem lesz szóbeszéd tárgya! Te csak arra ügyelj, hogy a sorsod elől minél gyorsabban ragadd el magad: különben rögtön akadnak olyanok, akik tettedet elítélik.
14. Fogsz találni olyan bölcseket is, akik azt vallják, hogy nem szabad saját életünk ellen erőszakot elkövetni, és bűnnek minősítik, hogy valaki megölje magát, szerintük be kell várni a természetrendelte halált. Aki így vélekedik, nem veszi észre, hogy elzárja a szabadság útját: semmi sincs, amit az örök törvény bölcsebben rendelt volna el, mint az, hogy számunkra egyetlen bevezető utat adott az életbe, kivezetőt azonban számosat.
15. Be kell várnom a betegség vagy az ember kegyetlenségét, amikor módom lenne kínlódások közepette távozni, és elkerülni a szerencsétlenségeket? Az egyetlen dolog, amit nem róhatunk fel az életnek: senkit nem tartóztat. Rendben van az emberek helyzete, ugyanis senki sem szerencsétlen, kizárólag a saját hibájából. Kedved van hozzá? élj: nincs kedved? módodban áll visszatérni oda, ahonnan jöttél.
16. Fejfájásodat enyhítendő gyakran vágattál magadon eret; egyetlen véna átszúrása elegendő ahhoz, hogy a test elenyésszen. Nem szükséges hatalmas sebbel szétvágni a mellkasodat, egyetlen szike megnyitja az utat a végtelen szabadság felé, egyetlen szúrás meghozza a nyugalmat. Miért vagyunk restek és tehetetlenek? Senki nem gondol közülünk arra, hogy erről a lakhelyről valamikor távozni kell: így tartóztat minket, régi lakókat a hely kellemessége és a megszokás méltánytalanságok közepette is. Akarsz testedtől megszabadulni?
17. Akkor lakjál úgy benne, mintha költözni készülnél. Lásd be, hogy ezt a lakhelyet egyszer kénytelen leszel nélkülözni: így a kényszerű távozáskor bátrabb leszel. Hogy jutna eszükbe saját végük azoknak, akik mindent vég nélkül habzsolnak.
18. Egyetlen más kérdés sincs, amelyen annyira szükséges lenne elgondolkodni: egyebekben talán feleslegesen őrlődünk. Lelkedben fel vagy készülve a szegénységre: megmaradtál a gazdagságnál. Felvérteztük magunkat a fájdalom megvetésére: sohasem kényszerültünk erényünket próbára tenni, mivel testünk ép és egészséges. Elhatároztuk magunkban, hogy szeretteink elvesztését bátor lélekkel fogjuk elviselni: a sors életben tartott mindenkit, akit szerettünk. El fog azonban jönni ennek a dolognak a próbáját megkövetelő nap.
19. Nem úgy van, ahogyan hiszed, hogy ti. csak a nagy embereknek volt lelkiereje ahhoz, hogy ember voltuk börtönéből kitörjenek. Nem szabad azt hinned, hogy erre kizárólag Cato volt képes, aki miután fegyverrel nem sikerült, puszta kezével oltotta ki életét.[20] A legalacsonyabb sorsú emberek is óriási elszántsággal menekültek a biztonság felé, s mivel nem volt módjuk kényelmesen meghalni, sem pedig a halált hozó eszközt tetszésük szerint meg-

[20] Az ifjabb Cato, Caesar ismert ellenfele, az utolsó köztársaságpárti, nem akarta Caesarnak azt az elégtételt megadni, hogy őt legyőzve elfogja, és megbocsásson neki, hanem öngyilkos lett, Kr. e. 47-ben. Kardjával átdöfte mellkasát, de nem halt meg rögtön. Az orvosa bekötözte a sebeit, ő azonban puszta kezével letépte a kötéseket, és sebeit felszaggatva meghalt. Amikor Caesar Cato halálhíréről értesült, állítólag csak ennyit mondott: „Óh, Cato, irigylem tőled halálodat, mint ahogyan te is irigyelted, hogy én mentsem meg az életedet!" Lásd Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok. Az ifjabb Cato. 70 skk., vö. még Appianos: Római polgárháborúk. II. 99.

választani, megragadták, ami a kezük ügyébe került, jóllehet az eredetileg nem volt ártalmas, s saját találékonyságukkal fegyvert csináltak belőle.
20. A minap egy germán, amikor a vadállatviadal hajnali bemutatójára készülődtek, eltávozott szükségét végezni – egyetlen más helyre sem mehetett őrizet nélkül – s ott felkapott egy ennek a mocskos helynek a tisztítására szánt rúdra erősített szivacsot, s egészen betömte a torkába, s a légutak elzárásával megfojtotta magát. Ezzel gúnyt űzött a halálból. Valóban kevéssé tiszta és kevéssé illő formában: mi lehet balgább dolog, mint finnyás módon meghalni?
21. Ó bátor férfiú, aki méltó lett volna rá, hogy halálnemét megválaszthassa! Milyen elszántan használta volna ő a kardját, milyen bátran vetette volna le magát a meredek szikláról a tenger fenketlen mélységébe! Mindenben cserbenhagyva megtalálta a módját, hogyan idézze elő halálát, és a fegyvert, hogy megtudd, a meghalásban semmi más nem késleltet bennünket, mint az elhatározás. Ki-ki tetszése szerint vélekedhet ennek a végsőkig elszánt embernek a tettéről, az viszont bizonyos, hogy a legutálatosabb halált is elébe kell helyezni a legtökéletesebb rabszolgaságnak.
22. Mivel rút példákat kezdtem felhozni, folytatom. Mindenki igényesebb lesz önmaga irányában látva, hogy még a leglenézettebb ember is képes megvetni a halált. A Catókat, Scipiókat és a többieket, akiknek nevét ámulattal szoktuk hallgatni, utánozhatatlanoknak tartjuk. És most be fogom bizonyítani, hogy erre a bátorságra éppen olyan számos példa akad a vadállatviadalok során, mint a polgárháborúk hadvezéreí esetében.
23. Mikor nemrégiben őrök kíséretében a hajnali látványosságra vittek valakit kocsin, mintha elnyomta volna az álom, imbolygott és annyira lehajolt, hogy a fejét egészen a küllők közé lógatta, és addig tartotta fenn magát az ülőhelyén, amíg a küllők forgása nyakát törte: s ily módon ugyanazon kocsi révén, amely a kivégzésre vitte, menekült meg.
24. A kitörni, menekülni vágyóknak semmi sem képes útját állni: a természet megőrzi a szabadságunkat. Aki kényszerhelyzetben megteheti, keressen enyhítő kiutat. Akinek többféle lehetősége van, az válasszon, és fontolja meg, milyen módon szabadulna meg a legszívesebben. Akinek nehezen adódik alkalma, az éljen a legkézenfekvőbbel úgy, mintha ez volna a legjobb, legyen bár szokatlan vagy új. Senkinek nem fog hiányozni a találékonyság a halálnemre vonatkozóan, ha megvan az elszántsága.
25. Látod, hogy még a legalávalóbb rabszolgák is mennyire elszántak lesznek a fájdalom kínzó kényszere hatására, s a legéberebb őrséget is kijátsszák? Az igazi nagy ember az, aki nemcsak elszánja magát a halálra, hanem megtalálja hozzá a módot is. Több példát ígértem neked ugyanebben a témakörben.
26. A tengeri csatajelenet[21] másnapján az egyik barbár a lándzsát, amit ellenfelei ellen kapott, tövig a saját torkába szúrta. 'Miért ne – úgymond – meneküljek most minden gyötrelemtől, és kerüljek el már most minden megaláztatást? Miért várjak felfegyverzetten a halálra?' Ez a rendezvény annyival emlékezetesebb volt, amennyivel tiszteletreméltóbb dolog meghalni inkább, mint gyilkolni tanulni.
27. Hogy is van ez hát? Tehát azzal az elszántsággal, amellyel elvetemült, bűnös emberek is rendelkeznek, nem rendelkeznek azok, akiket a hosszas elmélkedés és minden dolgok tanítómestere az értelem készített fel a hasonló estekre? Ez arra tanít minket, hogy a sors útjai sokfélék, a vég azonban ugyanaz, nincs jelentősége, hogy honnan indul el valami, ami el fog jönni.
28. Ugyanez a józan megfontoltság figyelmeztet bennünket arra, hogyha lehetséges, halj meg tetszésed szerint, ha erre nincsen mód, akkor úgy, ahogy tudsz, és ragadd meg a rendelkezésedre álló eszközt a saját magaddal szembeni erőszakra. Igazságtalan dolog rablásból élni, ellenben a legszebb rablott halállal meghalni.

Ég veled!

[21] Látványosságok címén az ókori Rómában, az erre a célra létesített hatalmas vizes medencékben tengeri csatajeleneteket is eljátszottak a közönség szórakoztatására.

ALMÁSI TIBOR

Záh Felicián ítéletlevele

1330. április 17-én a Záh nemzetségbe tartozó Felicián a visegrádi palotában merényletet követett el az éppen ebédelő királyi család ellen. Kardjával a királyt csak megsebesíteni tudta, ám Erzsébet királynénak négy ujját levágta, míg Lajos és András hercegeket nem érte komolyabb sérülés. A szolgálattevő személyzet gyors közbeavatkozással leterítette és megölte a merénylőt, s a felzúdult udvar indulatának azonnal áldozatául esett Felicián közelben tartózkodó fia is, és valószínű, hogy leányával, a palotában a királyné udvarhölgyei közé tartozó Klárával szintén gyorshamarjában végeztek. A magyar krónika elbeszéli Klára szörnyű büntetését: „... ezt a gyönyörű szüzet kivonszolták a királyi udvarból, orrát meg ajkait csúful megcsonkították, hogy csak a fogai látszottak; a kezéről is nyolc ujját levágták, úgyhogy csak a hüvelykujjai maradtak meg, majd több város utcáin és terein végighurcolták lóháton, és kényszerítették a félhalott szerencsétlent, hogy ezeket a szavakat kiáltsa: Így lakoljon, aki hűtlen a királyhoz!"[1] A bosszú azonban nem állt meg ennyiben. Az ország világi előkelői egy hónap elteltével törvényszéket ülve példátlan kegyetlenségű ítéletet hoztak az egész nemzetséggel szemben. Harmadíziglen elrendelték a család kiirtását, a rokonság távolabbi tagjait pedig szolgaságra vetették és teljes jószágvesztéssel sújtották.

A rendkívüli eset kapcsán hamarosan mendemondák kaptak lábra, amelyek középpontjában Záh Klára állott. A híresztelések szerint őt a királyné cselszövéssel kiszolgáltatta az udvarban időző fivére, Kázmér lengyel herceg kedvének, s miután Klára bevallotta szégyenét apjának, Felicián elégtételt keresve rontott a királyi családra. A szóbeszéd szinte egykorú a történtekkel. Írásban az 1340-es évek elején jegyezték le Nápolyban,[2] de Mügeln Henrik is elbeszéli krónikájában.[3] A középkori magyar kútfőkben nem maradt leírása a merénylet ezen megokolásának, ám az kétségtelen, hogy a közhír itthon is szájról-szájra járt. Amint az ítéletlevél szövegét másolatában fenntartó Istvánffy Miklós széljegyzetében olvasható, szerte énekeltek a citerások róla.[4]

A merénylet pontos okát illetően ma is nélkülöznünk kell a bizonyosságot, noha a századfordulón valamennyi számba vehető forrás vallatóra fogásával a kor igen neves történészei igyekeztek tisztázni a kérdést. A hazai kútfők háromféle híradásból állnak. Elolvasható a bűnténnyel egykorú ítéletlevél, az egyik részletében imént idézett krónikás híradás, valamint van néhány közeli korú oklevél, amelyekben elejtett utalások maradtak a merényletről.[5] Ezek

---

1 Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. Textum recensuit Domanovszky, Alexander. cc. 206-207. In: Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Ed. Szentpétery, Emericus. I. Budapestini, 1937. (a továbbiakban: SRH.) 492-496. Magyarul: Képes Krónika. Fordította Bellus Ibolya. A jegyzeteket írta Kristó Gyula. Budapest, 1986. 256-259. Az idézett hely: 258.

2 Historiae Romanae fragmenta (1327-1354). In: Antiquitates Italicae Medii Aevi. III. Ed. Muratori, Lodovico Antonio, Mediolani, 1744. 316.

3 Chronicon Henrici de Mügeln Germanice conscriptum. Textum recensuit Travnik, Eugenius. c. 71. In: SRH. II. Budapestini, 1938. 218-219.

4 Kovachich, Martinus Georgius: Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia usque ad hodiernum diem celebratorum. I. Budae, 1798. 268- 275.; Fejér, Georgius: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. VIII. 3. Budae, 1832. 419-427. Istváffy széljegyzetét az utóbbi kiadás közli, 427.

5 Ezekről a legteljesebb áttekintés a lelőhelyek megadásával Botka Tivadar: Adatok a visegrádi merénylet történetéhez. Századok, 7. évf. 1873. 453-461. és 8. évf. 1874. 229-247., valamint Mátyás Flórián: Népmondák és történeti adatok Záh Feliczián merényletéről. Századok, 39. évf. 1905. 97-118.

mellett – illetve inkább ezekkel szemben – külföldi elbeszélők tollán fennmaradt Záh Klára szomorú története, amely biztosan élt a hazai szájhagyományban is. A száz évvel ezelőtt vitázó történészek közül Pór Antal[6] és Mátyás Flórián[7] súlyos kritikával illették a Záh Klára elbeszélés forrásainak hitelét, magát az elbeszélést pedig alaptalan, kitalált és értéktelen mendemondának tartották. A történtek rekonstruálásához a mérvadó kiindulópontot a hazai írott kútfőkben, elsősorban is az ítélet szövegében keresték. A másik nézetet Marczali Henrik fogalmazta meg,[8] ám döntően ő sem a külhoni szerzők állításaival támasztotta alá véleményét, hanem szintén az ítéletlevelet vetette elemzés alá, s a hallgatás érvével próbálta bizonyítani a maga igazát. A szöveg vizsgálata során rámutatott a vádak koholtságára, tendenciózus torzításaira, a tarthatatlan túlzásokra, továbbá a vérbírák pártos és elfogult voltára. Eközben meglehetősen negatív képet rajzolt I. Károly király zsarnokságáról, az ország rémuralom és rendőri felügyelet alá helyezéséről, illetve az igazság lábbal tiprásáról s a királyt kiszolgáló főemberek képmutató diadaláról a Záh család fölött. Beállítása szerint Felicián befeketítése a merőben kitalált égbekiáltó bűnökkel egyrészt arra szolgált, hogy a valódi indíték leplezve maradjon, másrészt pedig megalapozza a nemzetséggel szembeni vérbosszút, egyszerre megsemmisítve, elhallgattatva és megfélemlítve mindenkit, aki másképpen tudta az igazságot. Marczali szerint ez a takargatott mozzanat mégsem maradt rejtve, mert a kiszivárgó igazság magvát – nyilván a maguk módján kiszínezve – külföldön lejegyezték, és a suttogva terjedő híreknek a néphitben is nyomuk maradt. Következtetése szerint tehát a merénylet valódi indítéka az apai bosszú volt a Klárán esett sérelemért.

A tisztábban látáshoz ma sem hívható segítségül olyan forrás, amelyet a vitázó felek ne használtak volna fel. Ennek ellenére magának a vitának van olyan tanulsága, amelyet érdemes a kérdés árnyaltabb megközelítéséhez megfogalmazni. Feltétlenül ilyen az ítéletlevél forrásként való értelmezése. E dokumentum használatakor, ha az okokról, a megokolásról esik szó, két szempontot célszerű egymástól elválasztani. Egyrészt volt valamilyen oka Felicián tettének, másrészt pedig volt valamilyen oka az ítélet kegyetlenségének. A kettő akár igen távol is állhat egymástól, s egy-egy forrás nem egyformán alkalmas mindkét ok egyformán pontos megadására. Az ítéletlevél igen kevés megfogható indokát adja Felicián tettének. Voltaképpen egyetlen egyet említ, nevezetesen hogy a király megfosztotta őt tisztségeitől, s e sérelmén képtelen volt felülemelkedni. Mindazt, amit ezenkívül vérszomjasságról, veleszületett gonoszságról, tébolyultságról, eretnekségről, romlottságról, összeesküvésről olvasunk, aligha kezelhetők a merénylet feketén-fehéren bizonyított indító okaiként, kétségkívül túlzó kitalálások, koholmányok, ahogyan arra Marczali Henrik is rámutatott. Egészen más a helyzet az ítélet kegyetlenségének indoklásával. Önmagában az a tény, hogy valaki kezet emel a királyra és családjára, szinte érdektelenné teszi az ítélkezők számára a személyes indítékot. Ezt egyébként Felicián és gyermekeinek gyors megölése után nem is deríthették ki olyan könnyedén az országnagyok. A merénylet után a nyitott kérdés inkább az volt, hogy el lehete menni emellett további következmények nélkül, avagy feltétlenül példát kell statuálni. Mintha ehhez a dilemmához kötődnék a szentencia utolsó szakasza, amelyben a bírók azt ajánlják a királynak, hogy jobban válogassa meg, kiket enged közel magához, s hogy a kegyébe fogadott régi hűtleneket jobb távol tartania udvarától. A király számára ajánlásként megfogalmazott tanulság bizonyos fokig megjelöli, hogy kikkel szemben van hasonlóképpen tartanivalója az uralkodónak, s ebben valamelyest az is benne rejlik, hogy kik azok, akiknek okulnivalójuk lehet a rettenetes példából. Ha pedig már elhatározták a bosszút és annak mi-

[6] A magyar nemzet története. Szerkesztette Szilágyi Sándor. III. Pór Antal – Schönherr Gyula: Az Anjou-ház és örökösei. Budapest, 1895. 76-84. (a vonatkozó részt Pór Antal írta), és Pór Antal: Zah Feliczian pöre. Kritikai észrevételek Marczali Henrik kritikai tanulmányára. Századok, 34. évf. 1900. 1-9.

[7] Lásd fentebb, az 5. számú jegyzetben.

[8] Marczali Henrik: Zah Felicián pöre. Budapesti Szemle, 276. szám. 1899. 379-390.; ugyanez: Akadémiai Értesítő. 11. évf. 1900. 35-44.; legutóbb Marczali Henrik: Világtörténelem – Magyar történelem. Szerkesztette Gunst Péter. Budapest, 1982. 94-105.

kéntjét, mindezt úgy kellett megokolniuk, hogy a bűnös vétke arányban álljon az ítélet kíméletes súlyosságával. Az elrettentés célja a szörnyű vérbosszú belátható okát adja, függetlenül attól, hogy mi indította Feliciánt öngyilkos tettére. Azt vagy tudták, vagy nem tudták, vagy ami a legvalószínűbb, érdektelennek tartották. Enyhítő körülményként amúgy sem jöhetett volna szóba. Az ítéletlevél tehát kétségtelenül a megtorlás dokumentuma, amelyet elsődlegesen nem valaminek az elfedése és takargatása érdekében fogalmaztak – még ha okuk is lett volna erre –, hanem az elrettentés egyértelmű céljáért alkották olyanra, amilyen.

Lehet-e valami igazság Záh Klára történetében? Megengedő válasz a kérdésre feltétlenül adható. Az ítéletlevél messze nem kielégítően és nem a további gyanakvásokat elhárító módon jelölte meg Felicián tettének indítékát. Sőt azzal, hogy a bírák ördöggel cimboráló, másokat megrontani képes, összeesküvést szövő, eretnekségre hajló elfajzott gonosztevővé faragják Feliciánt, felkeltik a gyanút egy más, valósabb magyarázat lehetősége iránt. Az önpusztító akcióra kész tébolyodott gyilkos teóriája a középkori közvélekedésben talán éppúgy hiányérzetet keltett, mint ahogyan azt ébreszt ma is. A személyes indítékok és motívumok körének kizárására nincs is alapunk. Miután nem túl távoli időkből pozitív híradás is megőrződött ilyen meglétéről a Záh Klára történet formájában, értelemszerűen lehet vele számolni az első lehetőségek között. Az azonban bizonyos, hogy Marczali Henrik nem jól bizonyította az esetet az ítéletlevélből. A hallgatás érve ugyanis természeténél fogva nem alkalmas valamely dolog tényének bizonyítására, legfeljebb lehetőségének felvetésére, valamilyen fokú valószínűsítésére. Az ítéletlevél sokkal inkább és elsősorban is a kegyetlen bosszúállás eredőinek felfejtésére, semmint a merénylő kezét vezető indítékok megadására alkalmas forrás.

E különleges dokumentumról nem mondható, hogy szövege sokak által felhasznált és széles körben idézett lenne, a kései utókor jobbára megelégedett a Pór Antal, Marczali Henrik és Mátyás Flórián közölte kivonatos részletek ismeretével. A Záh Felicián-féle merénylet kapcsán a forrásgyűjtemények is inkább a krónikapasszust hozzák. Magát a szöveget nem eredeti formában ránk maradt oklevél őrizte meg, hanem az az egyetlen 16. századi másolat, amelyet a történetíró Istvánffy Miklós készített. A másolás során kétségtelenül hibák rontották a szöveget, amelyek két kiadásában csak tovább szaporodtak. Az amúgy is szokatlan hevülettel megfogalmazott roppant dagályos textus értelmezése több ponton kétséges; itt-ott a pontatlan másolással keletkezett grammatikai zavarok nehezítik megértését. Az értelmezhetőség bizonytalanságát jelzi, hogy a kiadók több ponton elálltak a középkori írásgyakorlatra jellemző rövidítések feloldásától és csonka, ponttal lezárt szóalakokat hagytak a kinyomtatott szövegben. Forrásértékét tekintve mindazonáltal néhány észrevétel alapján kétségtelennek mondható az ítéletlevél valódisága. Három szempont eredményére szükséges utalni itt. Legdöntőbbnek az ítélethozatalban résztvevő főemberek viselt méltóságaikkal együtt történő felsorolása látszik.[9] Ez pontosan megfelel ugyanis az 1330. évi állapotoknak, még ha az Istvánffy-másolat nem is mondható teljesen hibátlannak. Sortévesztésből eredően ugyanis kétszer szerepelteti Druget Vilmost, ezáltal pedig összezavarja a megyés ispáni címeket, ráadásul Vilmos Sáros megyei ispánságát rossz olvasattal szeréminek mondja. A szövegben helyesen *Dezső királynéi udvarbíró, győri és zarándi ispán* után kellene *Vilmos mester szepesi, abaújvári, sárosi és borsodi ispán*nak következnie. Szeri Pósa harami ispánsága is valószínűleg a harami várnagyság rossz olvasatából keletkezhetett, miként az olvasat szerint boszniai ispánságot viselő László és Eghard helyes címeként is az eredeti szövegben leginkább *László és Eghard bazini várnagyok* forma feltevésére gondolhatunk. Eme apró, magyarázható hibák igényelte korrekciók ellenére is a nagyszámú név melletti sok-sok tisztség pontosnak, a valós állapotokat tükrözőnek mondható. A hitelesség mellett szól a krónikaszöveg és az ítéletlevél összevetése is. A kétségtelen gondolati párhuzam és több motívum-

[9] A méltóságviselők adatainak ellenőrzéséhez lásd Engel Pál: Magyarország világi archontológiája (1301-1457). I-II. Budapest, 1996.

egyezés az eltérő szóhasználat ellenére arról árulkodik, hogy a krónikaszöveg írója ismerte és felhasználta az ítéletlevél szövegét, még ha további értesüléseivel jócskán ki is egészítette közlését. Végezetül az is megállapítható, hogy bár az ítéletlevél megszövegezése főként a helyzet rendkívüliségének betudhatóan meglehetősen egyedi, s az oklevelezési gyakorlathoz képest kevésbé építkezik a szokványos formulákból, az 1330-as évek más ítéletleveiben mégis fellelhető néhány olyan kifejezésbeli párhuzam, amelyek alkalmasak a bírói szentencia korabeli keletkezésének alátámasztására.

A fennmaradt szöveg különlegessége, jelentősége és érdekessége folytán – érintett problémái ellenére is – biztosan megérdemli, hogy Marczalinak a szöveg egészét átfogó nagyvonalú kivonatolásán túl teljes egészében is rendelkezésre álljon magyar fordításban a szélesebb megismerés számára. Nem tagadható persze, hogy bizonyos fokig igazat kell adnunk a maga eljárását indokló Marczali eme megállapításának: „Különben is hű fordítása szinte lehetetlen. Nincs modern nyelv, mely csak megközelítőleg vissza tudná adni azon klasszikus reminiszcenciákkal vegyes barbár latinságnak a gonoszság, elvetemedettség, alávalóság és veszettség megjelölésére használt szinonimáinak szörnyű gazdagságát és változatosságát."[10] A fordító elé azonban jóval kevésbé a roppant gazdagságú magyar nyelv valamely kifejezésbeli fogyatékossága állít áthághatatlan akadályt, mint amennyire a tömör nyelvi szerkezetek burjánzásában építkező latin mondatok nehezen felfejthető szövedéke okoz nehézséget, amelyet ráadásul néhol a rossz olvasatoknak az érthetetlenség határán mozgó, egyértelműen nem mindig javítható hibái terhelnek.

A Pannon Királyság egész nemességének közössége, a bárók, előkelők és főemberek egyetemének megegyezése, illetve mindnyájuknak a felségsértés gyalázatos és hallatlan bűne fölött örök időkre ítélkező gyülekezete valamennyi ma élőnek és a sorra eljövendők mindegyikének a jelen irattal adja tudtára, s eme határozat közzétételével hozza nyilvánosságra a következőket.

Mihelyt végre a korábban szánnivaló Magyarország, amelyet a józan vezérlője szabta pályán tökéletesen elhagyatva számtalan sanyargatás és szorongatás zavara zaklatott, immár igaz kormányzójának pajzsa alatt oltalomra lelt, és megszabadult a zsarnokságra vágyók főhatalmától és erőszakoskodásától, mostanra pedig a környező országok között mint a királyságoknak valamiféle királynője – élén Károly urunkkal, a magyarok dicsőséges királyával – a szabadulást ünneplő zeneszóval ujjongva a béke bő áldásának és a rég óhajtott nyugalom szépségének örvendezhetnék, s élvezhetné jó állapotában közös örömét, akkor lám, e megszilárduló békének ártva a Záh nembéli Záh fia Felicián – akinek családneve szemlátomást a fellobbanó fájdalmat jelenti értelmében – a gyalázatosságnak e kiburjánzó gyuladéka, az ország lakosságának romlott hitű mocska, a köznép köpedelme, a mennyország viszolyogtatója, az erény útjának gyászos kardja és a világ szégyenfoltja a pokol fenekéről úgy törvén elő, mint aki kora ifjúságától egészen vénségéig elvetemült lelkülettel Isten nevének gyalázatára, valamint az ország lakosainak ártalmára és vészes megbotránkoztatására nem szűnt meg számos rokonának és földijének megölésében és behálózásában szaporítani napjait, fertőző megátalkodottságának kárhozatos háborgásában telhetetlen vágya tébolyát a szent vér kiontásával kívánta csillapítani, midőn a királyi felség udvarában az Úr föltámadásának ünnepe utáni nyolcadot követő legközelebbi keddi napon [1330. ápr. 17.] magát király urunkat kísérte legfelségesebb úrnőnkkel, Erzsébet királynéval – a nagyságos fejedelemnek, Ulászló úrnak, Lengyelország kiváló királyának leányával –, továbbá gyermekeikkel, Lajos és András hercegekkel együtt; jóllehet attól az időtől kezdve, hogy a néhai Trencséni Máténak, az ország hírhedett hűtlenjének seregéből kivált – és a királyi felségnek a csatlakozott pártütők közül való híveként boldogult –, nevezett urunk királyunk kegye nemcsak méltóságok és jótétemények ajándékával tüntette ki őt, hanem különleges jóindulatának kiváltsága folytán oltalmazólag megvédelmezte mindazoktól is, akik a különböző gaztettek következtében úton-útfélen az igazságtétel minden ösvényén rázúdulni igyekez-

[10] Lásd a 8. sz. jegyzetben, 96. o. az 1982. évi kiadásban.

tek. Kell-e több ennél? De minél inkább méltóságcímekkel pártfogolta őt a királyi felség önzetlen kedvezésből, ő a gaztetteknek annál borzasztóbb, dühödt kegyetlenségű és esztelen fajtáira vetemedett; a megbecsülő szeretet minél inkább a földi boldogulás jutalmával nyújtott elismerést neki, ő annál inkább ártatlanok vérének ontásában és rettenetes meggyilkolásában találta örömét. Ezért azután a jótékony királyi béketűrés – mert az elnyert kormányzati hivatalból kifolyólag kétségkívül neki kell megtorolnia kinek-kinek a túlkapásait –, mindezt már nem tűrhetvén tovább, azzal igyekezett megzabolázni őt, hogy megfosztotta tisztségeitől, s nem pedig a bűnének súlya szerint kijáró fővesztési ítélettel lakoltatta, amelyre pedig ő nem is egyszeresen lett volna méltó, hanem ha lehetséges lenne egy, a gaztettek összes vállfajában tökéletes jártasságot szerzett gonosztevőt feléleszteni csak azért, hogy aztán újra meghalhasson, akkor ez százszorosan is megérdemelte volna a szörnyű halálbüntetést. De ő az összes elnyert jótéteményről megfeledkezett, és minden elmondott kedvezés helyett egyedül csak méltóságának elvételére gondolván csalfa rókaravaszsággal lépett be a királyi házba, és botor vakmerőséggel – mint akire egy kutya veszettsége átragadt –, hirtelen harapással, kivont kardot suhogtatva természetes urának és a királynőnek a vérével mosta le magát. Miáltal is nevezett király urunk jobb kezén súlyos sebet kapott, úrnőnk, a királyné pedig – ó, micsoda fájdalom – örök időre jobb keze elvesztésének gyalázatán siránkozik és kesereg fájón. Nem is kell mondani, hogy e Felicián ártó és kegyetlenül gaz őrjöngése, amely szíve vágya és óhaja szerint a dús lombú tőke tövét és a királyi sarjadék gyökerét kívánta teljesen kiirtani, nemcsak az isteni felség számára gyűlöletes, hanem az égi lakosok és személyek teljes kara előtt is, ott jobbján az Úrnak, aki a világot örök és erényt szülő rendben kormányzza; kiérdemelte hát, hogy rögtön rettenetes halál büntetésével lakoljon meg. Ugyanis az elmondott, oly istentelen és kárhozatos gaztettének elkövetéséért csalárd tanításának aljasságán felnevelt fiával együtt szörnyű fegyvercsapások alatt legott megölték előbb, majd azután utolsó porcikáját felfalatták a kutyákkal, amelyek őrjöngésétől fertőződve a hajlékony józan értelem ebek tomboló veszettségébe fordult benne. És lám, amikor az ország hatalma előtt az isteni kegyelem pártfogásának jóvoltából a környező királyságok uralkodói és fejedelmei úgyszólván térdet hajtanak, a gőgösök kevély szíve és szarva pedig leszegve megtörött, akkor a királyi jóakarat kegyes tisztessége – noha elnyert kormányzati hatalma folytán neki jog szerinti lehetősége a megtorlás kardjával nemcsak a saját, hanem a mások sérelmeit is megbosszulni az elkövetett vétkek súlya szerint – ahelyett, hogy tulajdon sérelmei megtorlásául ráemelte volna bosszúálló kezét a nevezett beteg és korcs kutyának a fajzatára, törzsökére és rokonságára, illetve mindenkire, akit csak valamilyen kapcsolat fűzött hozzá, inkább szavakban feltárta előttünk – királyságának valamennyi nemese, bárója és előkelője előtt – a felségsértés kárhozatos bűnének elszenvedett sérelmét, amikor személyesen maga megjelent körünkben, egyszersmind megmutatta sérült jobb kezét azzal a borzasztó sebbel, amelyet viszonzásul kapott a már taglalt, a király úr által e Feliciánnak nyújtott jótéteményekért, továbbá megmutatta saját, valamint királyné úrasszonnyunknak, illetve fentebb írt két fiúknak a ruháit a kiontott szent vérrel úgy elborítva, hogy ahhoz csak a féktelen vízáradat fogható, bemutatta ezenkívül a királyné úrasszony négy ujját és fiaik hajfürtjeit, amelyeket Felicián kardja vágott le mind. Hogy pedig az oly iszonyatos bűncselekménynek eme erőszakra vetemedő, istentelen és soha nem hallott gaztette a büntetést ne kerülje el, a jogszolgáltatás útján követelt magának méltányos elégtételt. Minthogy pedig a nevezett Felicián páratlan és emberségből kivetkőzött kegyetlenségében a korábbi szörnyűségeket mindig újakkal tetézve hiába ontotta ki az eretnek tévelygés mételyétől mocskosan megszámlálhatatlanul sok ártatlan embertársa vérét, telhetetlen torkának szomját mégsem volt képes csillapítani, ezért már nem is egyedül saját érdeke vezette, hanem azt akarta elérni inkább, hogy Magyarország egész lakossága sírva bánkódjék igaz és természetes urának kiontott vére hullásán, ám a mennyekben lakozó s a lentiekre megannyi figyelmet fordító magasságos isteni gondviselés az ő jótékony törődése és irgalma folytán megfékezvén Felicián kárhozatos, pusztító vakmerőségét és elvetemült törekvését, üdvösebb rendelésének engedett utat. Az ország nemesei tehát azonos súllyal velünk, az alább megnevezett bárókkal és főemberekkel – nevezetesen is Druget János nádorral, a kunok bírájával, somogyi, tolnai, bácsi, fejéri, zempléni és ungi ispánnal, Tamás erdélyi vajdával, aradi, csongrádi és szolnoki ispánnal, [Mikccsel,] egész szlavónia bánjával, János macsói bánnal, baranyai és bodrogi ispánnal, Demeter királyi tárnokmesterrel, trencséni ispánnal, Simon

fia Pállal, a királyi felség országbírájával, Dezsővel, a királyné úrasszony udvarbírájával <, Vilmos mesterrel, szepesi,> győri és zarándi ispánnal, Babonics fia János királynéi tárnokmesterrel, Vilmos mester újvári, szerémi és borsodi ispánnal, Doncs turóci, zólyomi és árvai ispánnal, János budai rektorral és mosoni ispánnal, Dénes királyi asztalnokmesterrel, Treutel-nek mondott Miklós pozsonyi ispánnal, István fia Miklós zalai ispánnal, Lack székely ispánnal, István királyi lovászmesterrel, Szeri Pósa harami ispánnal, László és Eghard boszniai ispánokkal, Futaki Dénes bihari [ispánnal], Dezső beregi ispánnal, Dama testvérével; Dénes fia István vasvári ispánnal, Ost fia Domokos veszprémi ispánnal, Becsei Imre barsi ispánnal – és együtt még több más, az ország hűbéreit és méltóságait kezükön tartókkal is, pecsétjeik rátétele révén örökre szóló jóváhagyással megerősítvén a jelen iratot, nehogy a fenti gyalázat bármiféle bélyege árnyékot vessen az országra és miránk, s nehogy nevezett természetes urunk vére ontásának rettentő és istentelen bűnén egész országa sírva bánkódjék, meg nehogy a hűségében kivételes magyar nemzet jó hírét szégyenfolt csúfítsa el, de annak elkerüléséért is, hogy eme Boldogtalannak az állatias vadsága, a háborodottság rontó rozsdája az őszinte hűség kegyelmében tündöklőket megromlassza, nehogy az idők folyamán valaha mások is, ha egy feddeni akaró kar elutasította őket, az erőszak hasonló gyalázatával szentségtörő módon merénylő kezet emeljenek természetes és szentelt olajjal felkent uruk ellen, hanem éppen annak érdekében, hogy a jelen határozat örökre szóló közzététele mindenki számára példaként szolgáljon, a szóban forgó Felicián aljas és szégyenletes gaztettének, illetve elvetemült bűnének gyökeres kitépése és kiirtása végett vele szemben, továbbá fiaival, lányaival, nemzetségével, fiú- és lányunokáival, valamint a hozzá bármilyen rokonsági fokon kapcsolódókkal szemben büntetésül több napos körültekintő mérlegelés után érett megfontolással és tanácskozással egyetértőleg, egyezőleg és egyhangúlag a levelesítő végzés hatályával sújtó következő ítéletet határoztuk el meghozni. Legelőször nevezetesen és elsősorban is minden nemzetségéhez tartozó ember, akit csak rokoni kapocs fűz harmadíziglen hozzá, kegyetlen halálbüntetéssel lakoljon. Felicián nőtestvéreinek fiai és leányai, valamint tulajdon lányainak leszármazottai ugyancsak a halálos ítélet büntetését viseljék. A nevezett Felicián leányait hitvesül vevőknek a testvérei és közeli rokonai kizáratván a királyi udvarból maradjanak meg békében a maguk tulajdonában büntetlenül, de a királyi udvarba belépni soha semmi szín alatt, még a királyi felség, avagy a bárók hívéül szegődve se merészeljenek. Ha azonban közülük valakit e förtelmes bűn cinkosának találnak rábizonyítván ezt kétségbevonhatatlanul, bűnhődjék az is halálbüntetéssel, és fosztassék meg összes jószágától s minden birtokától. A szóban forgó Záh nemzetségnek a többi, a harmadik rokoni foknál távolabb eredő tagját vessék örökös szolgaságra a királyi felség rendelkezése alapján, míg minden, a fentiekben fővesztésre ítéltnek és örökös szolgaságba taszítottnak a birtokai mindörökre királyi kézre szállanak. Azt akarjuk, hogy említett nőtestvéreinek lány- és fiúunokái az ilyen elítélés szeplőjétől mentesek legyenek, elsősorban is abból a törekvésből, hogy mert a nevezett elvetemült nemzetségséghez tartozó számtalan sok úrasszonyt törvényes házassági kötelék kapcsolata fűz idegen nemzetségekkel össze, emiatt a fennálló rend nehogy megrendüljön; kikötjük tehát, hogy a mondott úrnők férjeire, rájuk magukra, továbbá fiaikra és leányaikra, nemkülönben örököseikre a fenti büntetés semmiképpen sem kiterjeszthető. Mindazonáltal pedig, hogy e nemzetség tagjait az országban mindenütt képesek legyenek felkutatni és finomabb úton-módon is kinyomozni, a királyság határain belül minden egyes megyében tartsanak a megyés ispánok, a szolgabírák és az összes megye nemesei kikiáltással általános gyűlést, és ha ott szorgos vizsgálódással olyanokat találnak, akik a megbüntetett Felicián mondott nemzetségének vele első-, másod-, illetőleg harmadfokon rokon tagjai, ezeket a megyebeliek küldjék el a király úrhoz az ő udvarába, hogy a fentebb írott büntetéssel meglakoljanak, összes javaikat és birtokaikat pedig hasonlóan csatolják örök szilárdsággal a király őkegyelmességének kezéhez. Ha pedig a mondott Felicián nemzetségéből más olyanokról szereznek tudomást, akik a harmadik rokoni foknál távolabb esnek tőle, ezek neveit, birtokait és vagyoni állapotukat írásba vévén a szóban forgó ispánok, szolgabírák és megyebeli nemesek a királyi korona és az ország iránti köteles hűséggel terjesszék fel, és vessék az ilyeneket az ország nemeseinek és báróinak határozata értelmében végérvényesen örökös királyi szolgaságba. Továbbá állapotra, nemre, rangra és életkorra tekintet nélkül mindazon személyekre is kiterjesztjük, hogy fővesztés büntetésével lakoljanak és veszítsék el a fentiek szerint összes birtokukat, akikről tényszerűen beigazoló-

dik, hogy segítői, tanácsolói, előmozdítói, avagy bármilyen formában is részesei voltak az előadott kárhozatos merényletnek, ugyanakkor e tanácsadók és segítők még alaposabb felderítésében a királyi felség figyelme, illetve bárói és mások is közre fognak működni. Azt követőn pedig, hogy a nevezett bűntény szilárd bizonyítékok alapján kinyomozott és megtalált részeseinek nevét írásba foglalták, vezessék a foglyokat a király színe elé, hogy a már mondott ítélettel s birtokaik elvesztésével elnyerjék büntetésüket, míg a szóban forgó gonosztevők feljelentőinek kiléte az elhallgatás leple alatt marad. A jövőre nézve pedig tanácsot adva annak elhárítása érdekében, hogy a királyi felség diadémáján és az ország rendjén efféle hihetetlen sérelem újra megessék, és ezáltal a szent királyi korona és az ország megrendülésének veszedelme kiéleződjék, azt ajánljuk, hogy a gonosztevő s az általános megbélyegzés szégyenfoltjával éktelenkedő személyeket, az uraik iránt köztudottan hűtleneket, a tudvalevőleg zavarkeltőket, illetőleg gyilkosokat, azokat, akik a könyörtelen és irtóztató kegyetlenség magabiztosságával követnek el kielégíthetetlenül és embertelenül förtelmes vétkeket, a templomok kirablóit és fölégetőit, a közönséges rablókat és az ártatlan vér kiontóit távolítsák el mind, és zárják ki a királyi felség udvaráből, de csak ha előbb az ítélkező szigor eszközével a felsorolt átkos gaztettek bűneit a sérelmet szenvedettek ellenében bírói eljárás útján elmarasztalják kihágásuknak súlya szerint. A királyi kormányzat udvarában pedig csak olyanok szolgáljanak és tartózkodjanak, akiket erre a tiszta hitnek és az őszinte hűségnek az állhatatossága, valamint a szigorú és jámbor erénynek a tisztessége ajánl. Kelt Visegrádon, a Szent György vértanú ünnepét követő 22. napon [május 15.], az Úr megtestesülésének 1330. évében, nevezett király urunk országlásának pedig ugyancsak a 30. esztendejében.

SZÉNÁSI ÉVA

A megújulás keresése

Henri Bergson és Guglielmo Ferrero egy-egy levele Georges Sorelhez

Az első világháború problematikája kirobbanásától kezdve élénken foglalkoztatta az európai értelmiséget, melynek korabeli írásai, egymás közötti levelezése vagy naplója alapján rekonstruálható az a speciális szellemi állapot, amely a világháború idején az európai intelligenciát jellemezte. A haza védelmének jelszava alatt meginduló háború ugyanis viharos gyorsasággal nemzeti egységet teremtett, és csak kevesen érezték még ekkor a katasztrófa veszélyét.

Ilyen értelemben fontos kor- és eszmetörténeti dokumentumnak tekinthető az itt közlésre kerülő és mindeddig publikálatlan két levél, amelynek eredeti példányait a Genfi Egyetemi és Városi Könyvtár levéltára őrzi. A levelek - amelyek -, a korszak két prominens gondolkodójától, a filozófus Henri Bergsontól és a történész Guglielmo Ferrerótól származnak, és egymáshoz viszonylag közeli intervallumban 1919 és 1921 között íródtak.* Címzettje pedig a kor sokat vitatott gondolkodója, Georges Sorel, aki az európai értelmiségnek ahhoz a csoportjához sorolható, aki mindig megőrzött bizonyos szellemi függetlenséget a történelmi-politikai események megítélésében. A két levél közös vonása továbbá – mint az a Bergson levélben a finom célzásokból, illetve a Ferrero levél esetében a világos és egyértelmű megfogalmazásokból kiderül – az, hogy egyiknek a szerzője sem ért egyet maradéktalanul Sorel nézeteivel és álláspontjával.

Általában elmondható, hogy a levelezés privilegizált helyet foglalt el Sorel életében és fontos adalékokkal szolgál életműve megértéséhez is, főként olyan alkotó periódusaiban, mint amilyen a világháború és az azt követő időszak, amikor egyébként rendkívül keveset publikált. Francia szindikalista barátain – a tanítványának tekintett Paul Delesalle-on és Édouard Berthen – kívül állandó levelező kapcsolatban állt többek között Vilfredo Paretóval és Benedetto Crocéval, akihez szoros baráti szálak is fűzték.

Ugyanakkor az itt szereplő levelek egy tágabb összefüggésbe is elhelyezhetők: hátterüket, mint utaltunk rá, a háborús konfliktus, a háború okozta trauma és az abból való kiútkeresés, az európai rendezés és az orosz forradalom problematikája alkotja. Jelentőségét pedig éppen az adja, hogy kifejezi egy szellemi elitnek a hozzáállását a kort foglalkoztató sorskérdésekhez. A háborús paradigma ugyanis egy egész nemzedék életét és élményvilágát meghatározó paradigmává válik. Az I. világháború más logikai összefüggésbe és történelmi dimenzióba helyezhető el, mint a 19. századi háborúk. Ma már tudjuk azt is, hogy egy európai tragédia első felvonása volt, amely jelentős mértékben átrendezte a politikai színteret. „Más volt a kor. A népek, akik 1914-ben beléptek a háborúba, még nem azonosak azokkal a demokratikus népekkel, akiket Benjamin Constant vagy Auguste Comte előzőleg leírt, és akik a szemünk előtt élnek a századvég gazdag Európájában, mindenek fölé helyezve az emberi életet, előnyben részesítve a jólét örömeit a katonai sorssal és a gazdagság hajszolását az áldozatvállalás haszontalan tündöklésével szemben. A katonák, akik harcba indulnak egymás ellen 1914 augusztusában, nem túlságosan szeretik a háborút. De elfogadják mint a nemzetek

* A levelek eredeti példánya más, még részben mindig publikálatlan Sorel kéziratokkal együtt a Genfi Városi és Egyetemi Könyvtár (BPU) kéziratgyűjteményének Sorel hagyatékában találhatók. (Ms. fr. 1360) A genfi könyvtárban végzett kutatásaimat a Svájci Államszövetség ösztöndíja és az OKTA (T 023154) támogatása tette lehetővé. Egyben köszönettel tartozom Philippe Monnier úrnak, a könyvtár igazgatóhelyettesének a szövegek rekonstruálásában nyújtott segítségéért.

életétől elválaszthatatlan fatalitást és mint a bátorság és a patriotizmus terepét, az állampolgári erény legvégső próbáját. (...) Ezeket a földműveseket, kézműveseket, munkásokat, polgárokat hazafiakként nevelték a családban és az iskolában. Egy olyan régi erkölcsi civilizációhoz tartoznak, amely számos arisztokratikus vonást megőriz a demokrácián belül. A katonai erény új igazolást nyert a nemzet szolgálatában"[1] – írja François Furet a 20. század történelmi fordulóit feldolgozó munkájában.

Sorel – mint ahogyan Ferrero is – megdöbbenéssel fogadja a háborút. „A világ, úgy látszik, még nem látott elég vért. Sohasem találkoztunk ennyi vérszomjjal a kormányok és ennyi szervilizmussal a népek részéről, akik hagyják, hogy belesodorják őket a háborúba, amelynek befejezése egyre távolabbra tolódik"[2] – írja Crocénak egyik levelében. Az első világháborúval többszörösen is megváltozott a háború jellege és alapvető motivációi. Sorel nem véletlenül fogalmaz úgy, hogy a világháború levetkőzte és elvesztette az antik háborúk önfeláldozó jellegét, az antik harcos és a középkori lovag hősi típusa eltűnt, a háború „nagyüzemi jellegűvé" vált, indusztrializálódott és ezzel mechanikus jelleget öltött. Több, eddig publikálatlan írásában nagy figyelmet szentel az új harci fegyverek és technikai felszerelés szerepének és jelentőségének, annak a jelenségnek, hogy 1871 után Európa a haditechnika fejlődésének és a fegyverkezési versenynek egy kontinentális háborúban fizette meg az árát. Sorel észreveszi, hogy a háború a szabad embereket parancsnokuk abszolút hatalmának rendelte alá, és mintegy parancsra ölő automatákká alacsonyította őket. A háborús hadsereg ugyanis olyan társadalmi rendet képviselt, amelyben megnőtt az állami kontroll szerepe nemcsak a gazdaság, hanem az állampolgárok felett is.

Sorel két eltérő civilizáció harcaként, a latin és a germán világ küzdelmeként fogja fel a háborút. Ebben a harcban a franciák az „élveteg" latin individualizmust képviselik a legnemesebb római polgári erényekkel felruházott németekkel szemben, amely koncepció nem kis megdöbbenést váltott ki a nacionalizmustól és németellenességtől fűtött Franciaországban. Ezzel egy időben gyakran von párhuzamot különböző korok között, az antik és a modern civilizáció, Németország és Róma, az 1870 utáni kor és az első világháborút követő között. Nem véletlen, hogy általában az Európát feszítő válságperiódusokban és társadalmi megrázkódtatások idején nő meg az érdeklődés az antikvitás és a római birodalom bukása okainak vizsgálata iránt.

A grandiózus párhuzam az európai civilizáció válságaként megélt világháború és az antik világ összeomlása között Ferrerót is foglalkoztatta, sőt *Az ókori civilizáció bukása* címen külön művet is szentelt e kérdés tanulmányozásának, amelyben a Nyugat-Római Birodalom hanyatlásának okait elemezte. Szándéka szerint „a történelem és mechanizmusának megvilágítására" akarta „az antik történet tragikus sorsfordulóját korunk számára felidézni."[3] E munkájára inspirálóan hatott Sorelnek a *Ruine du monde antique* (Az ókori világ összeomlása) című, könyv alakban 1902-ben megjelent műve. Egy 1921. március 5-i levél tanúsága szerint Ferrero éppen e könyvvel kapcsolatban kívánt konzultálni Sorellel, amely levélre Sorel a következőképpen válaszolt. „A modern kort fenyegető szerencsétlenségekről felsorolt következtetései különösen figyelmet érdemlőek. Annál is inkább, mert nálunk manapság csak optimistákkal lehet találkozni. Érdeklődéssel figyelem, hogyan mutatja be téziseimet az antik világ összeomlásáról. Több, mint húsz éve nem olvastam újra a könyvemet, és rendkívül hálás lennék, ha szakítana időt rá és megjelölné azokat a pontokat, amelyek a leginkább érdeklik."[4] Sorel koncepciója szerint a római birodalom elveszítette azokat a katonai erényeket és erkölcsi értékeket, amelyekre épült, és ez jelentős mértékben elősegítette a bukását. Ahogy

[1] Furet, François: *Le passé d'une illusion*. Paris, Robert Lafont – Calmann-Lévy, 1995. 51.

[2] Lettere a Benedetto Croce, 1915. szeptember 26. *Critica*, XXVII. 1929. 293.

[3] Ferrero, Guglielmo: *Az ókori civilizáció bukása*. Budapest, Holnap Kiadó, 1993. 152. (a továbbiakban: Ferrero)

[4] Lettres à Guglielmo Ferrero, 1921. március 5. In: Simonetti, Mario: Georges Sorel Guglielmo Ferrero fra „cesarismo" borghese e socialismo. *Pensiero Politico*, V. (1) 148.

a laikus állam veszített a hatalmából, előjogai úgy ruházódtak át a vallási államra, azaz az egyházra. A *Gondolatok az erőszakról* című fő művében pedig arra a következtetésre jut, hogy Rómát a kereszténység terjedése sem volt képes megmenteni a bukástól, mert „az egyház, a profán világ mélyreható reformja helyett, a profán világot utánozva maga is romlásnak indult. Felvette a birodalmi közigazgatás allűrjeit, és az egyházat részekre szabdaló frakciókat sokkal inkább a hatalomvágy, semmint vallási indíték fűtötte."[5] A barbár hódítók is hasonlóan jártak el, megijedtek önnön barbárságuktól, átvették a római közigazgatást és életstílust, ezáltal korrumpálódtak és „felfalta (őket) a városi civilizáció". Majd több évszázadra volt szükség ahhoz, hogy egy új gazdasági fellendülés bontakozzon ki a feudalizmus idején.

Profetikus jóslatoktól sem mentes történelmi analízisében Ferrero is párhuzamot von a világháború politikai következményei – az európai monarchiák összeomlása és az orosz forradalom – valamint a Nyugat-Római Birodalom bukásának körülményei között. Megítélése szerint „Európa a huszadik század első harmadában ahhoz hasonló helyzetben van, mint amilyenben a Római Birodalom volt a harmadik század elején: két tekintélyi elv mérkőzik egymással, ezek egyikének sincsen megfelelő hatalma, és hiányzik a legfőbb állameszme, ami nélkül lehetetlen a tartós hatalom."[6] Közös a két szerzőben, hogy mindketten meglehetősen pesszimistán ítélik meg Európa jövőjét. A kialakult helyzetet egy régi értékrend, kulturális és szellemi örökség összeomlásaként írják le, amelyet kivetítenek az egész európai civilizáció válságára. „Elkeserít az óriási felbomlás, amelynek tanúi vagyunk, jóllehet megértem az okait és a szükségszerűségét. Mindenesetre kínos pusztulni látni egy civilizációt, amely hibái ellenére nagy dolgokat alkotott – hangsúlyozza Ferrero."[7] A háború anyagi és emberi áldozatain túlmenően Sorelt élénken foglalkoztatja a szellemi értékek pusztulása. Egy Crocéhoz írt levelében a háború következményeként fellépő „hosszú filozófiai depresszió veszélyé"-ről ír. Sorelt már régebben is foglalkoztatta az erkölcsi válság problematikája, egyfajta tradicionális autoritás eltűnése, a szellemi és morális értékrend összeomlása. Mindezen értékek pusztulásáért egyre inkább a pénz és érdek motiválta társadalmakként jellemzett demokráciákat, köztük elsősorban az Egyesült Államokat teszi felelőssé.

De honnan jöhet a megújulás a nyugati civilizáció dekadenciájára, intellektuális és morális válságára? A megoldás tekintetében merőben eltér a levelezőtársak véleménye. Sorel számára nem kétséges, hogy a háború forradalomba, egy európai forradalmi hullámba torkollik: „a kérdés az, hogy melyik ország kezdi a táncot. Azt hiszem, ki kell zárni Franciaországot, ahol a forradalmárok jól szervezett munkát találtak a hadiüzemekben. Általában azt gondolják, hogy Oroszország adhatja meg a jelet a nagy forradalmakra."[8] Az orosz forradalom eleinte az emberek szemében a béke esélyét képviseli a háború borzalmaival, a végtelen öldökléssel szemben. Ekkor még ugyanis csak kevesen számolnak magának a forradalomnak a borzalmaival. Kezdeti fenntartásai ellenére Sorel alapvetően pozitívan ítéli meg az Oroszországban zajló folyamatokat és „egy új korszak hajnalá"-t[9] reméli tőle. Lenin mitikus személlyé, ezen új éra főszereplőjévé magasodik, akiben egyszerre látja megtestesülni Robespierre megvesztegethetetlenségét és Nagy Péter politikai zsenijét. A szovjetekben pedig, számos anarchista gondolkodóhoz hasonlóan, „a demokráciával merőben ellentétes társadalmi szerveződés új elvé"-t[10] véli felfedezni, amelynek alapján felépülhet egy új társadalom, a termelők társadalma.

Ferrero más utat keresett, és a *Az ókori civilizáció bukása* című könyvének tanúsága szerint a monarchikus államforma és tekintélyelv alapján képzelte el Európa megújulását. A népszu-

---

5 Sorel, Georges: *Gondolatok az erőszakról*. Budapest, Századvég, 1994. 85.

6 Ferrero: 149.

7 Az alábbiakban közölt levél. *Guglielmo Ferrero à Georges Sorel*, 1921. III. 10.

8 *Lettres à Mario Missiroli,* 1917. március 5. In: Sorel, Georges: „Da Proudhon a Lenin" e „L'Europa sotto la tormenta". Appendice, Roma, Editioni di storia e letteratura, 1973. 613.

9 Sorel: *Post scriptum*. In: Matériaux d'une théorie du prolétariat. Paris – Genève, Slatkine, 1981. 53.

10 *Lettres à Paul Delesalle,* 1918. augusztus 26. Paris, Grasset, 1947. 166.

verenitás elvén alapuló demokratikus köztársaságban ugyanis a jakobinus diktatúra és az orosz forradalom példája nyomán nem talált elég garanciát a diktatórikus tendenciák kivédésére. Ferrero az európai civilizációra leselkedő legnagyobb veszélynek az orosz forradalmat ítéli. Összességében pedig a következőképpen foglalja össze az európai helyzetet: „a katasztrófa következményei tragikusak lennének, mert a káosz győzelme manapság bizonyos tekintetben sokkal gonoszabb dolgokat okozhatna, mint az ókorban. A harmadik században az állam és a civilizáció felbomlásának folyamata két uralkodó vallási irányzat – a pogányság és a kereszténység – körében játszódott le; ezek mindegyike szellemi, erkölcsi és – közvetve – állami téren is korlátozta bizonyos mértékig a törvénytelenséget. (...) De ez a politikai fejetlenség, amelyet minden tekintélyi elv Európára zúdítana, a történelem legteljesebb szellemi fejetlenségéhez vezetne. Minden párt vagy politikai csoport, ha forradalom árja rövid időre a felszínre dobná, azt hinné, hogy jogában áll az államot, az erkölcsi világnézetet, az esztétikai fogalmakat, a családot, a tulajdont – az egész világot – új elvek szerint átalakítani. Micsoda kotyvalék kerülne ki e boszorkányüstből! Elég Oroszországra pillantanunk, hogy fogalmat alkothassunk róla."[11] Ferrero a későbbiek során sem távolodik el a demokrácia talajáról, és az itt közölt levélben is kíméletlen őszinteséggel leplezi le az orosz forradalom visszásságait.

A másik udvariasan tartózkodó levél Henri Bergsontól származik. Bergson a háború okozta társadalmi átalakulás tekintetében jóval optimistábban ítéli meg a helyzetet, mint Sorel. A Bergson – Sorel kapcsolat azonban sokkal régebbi keletű, mint ez az 1919-ben született levél. Tudjuk, hogy a század első éveiben Sorel buzgón hallgatta a francia filozófus óráit a Collège de France-ban. Bergson elmélete tulajdonképpen a Herbert Spencer-féle filozófia kritikája, így a pozitivizmust kíméletlenül bíráló Sorel mintegy természetes szövetségest találhatott a bergsoni filozófiában. Sorel már egy korai művében rövid, elismerő megjegyzést tesz a francia filozófusnak az *Essai sur les données immédiates de la conscience* (Tanulmány a tudat közvetlen adottságairól) című munkájáról, amely véleménye szerint forradalmasította a gondolkodást. „Ez a könyv alapvető jelentőségű; mint életerős fa emelkedik ki a kortárs filozófia sivár sztyeppéjéről"[12] – hangsúlyozza. 1907-ben pedig egy közel száz oldalas tanulmányban Sorel egyenesen a *Tiszta ész kritikájá*hoz hasonlította a *Teremtő fejlődés* filozófiatörténeti jelentőségét. Az elismerés kölcsönös volt, ugyanis Bergson – aki ebben az időben egy kissé tanítványának is tekintette őt – intuíció-elméletének legtökéletesebb alkalmazását látta Sorel mítoszfelfogásában. Bergson nyomán Sorel is tagadta, hogy az értelmi megismerés képes a valóság teljes megragadására. A francia filozófus olyan titokzatos régiókra irányította a figyelmét, amelyeket az értelem nem, csupán az intuíció képes felfogni. Ugyanakkor Sorel a későbbiek során bizonyos kritikai észrevételeket is megfogalmazott a bergsoni elmélettel kapcsolatban: nem fogadja el annak biológiai megalapozottságú vitalizmusát és intuicizmusát. „Azt mondtam, hogy Bergson filozófiájának a helyét a társadalmi kérdésekben kell keresnünk, de sohasem alkalmaztam a történelmi evolúcióra azokat a szempontokat, amelyeket a biológiai evolúcióra javasolt; például sohasem feltételeztem egy olyan életlendületet (élan vital), népi ösztönt, amely az emberiséget magasabb társadalmi formák felé vezeti."[13]

A levelek tanúsága szerint a fenntartás és a nézetkülönbség, mint ahogy a tisztelet és megbecsülés is, mindkét esetben kölcsönös volt.

[11] Ferrero: 153.

[12] Sorel: *D'Aristote à Marx*. Paris, Rivière, 1935. 167-168.

[13] *Lettres à Édouard Berth*, 1911. május 5. Inàè: Cahiers Georges Sorel, 1987. 5. szám, 153.

Párizs, rue d'Erlanger 31
1919. május 28.

Kedves Uram!

Mindenekelőtt szeretném megköszönni Önnek, hogy volt szíves elküldeni új könyvét, és egyben kifejezésére juttatom, mily érdeklődéssel olvastam ezeket a mindig szuggesztív és eredeti nézetekkel teli oldalakat.[14] Pillanatnyilag túl vagyok terhelve munkával, így sajnos csak septében és felületesen tudtam átfutni azokat. Újra el fogom olvasni, ceruzával a kézben, hogy ezután az első adandó alkalommal élőszóban is megvitassam Önnel egynémely tézisét. Összességében optimistább vagyok, mint Ön. Már a háború előtt felfedeztem a társadalom *valamennyi* osztályában egy jó adag idealizmust, amely nagy dolgokhoz vezethetne, ha megfelelően irányítanák. A háború megerősített ebben a benyomásomban. De elismerem, számos alacsonyabb rendű próbálkozás lép fel ellene. Mindenesetre meglepődtem, hogy mennyi éles és mélyreható megfigyelés van abban, amit ír. Azzal, hogy gondolkodásra késztette az embereket, még azoknak is fegyvert adott a kezébe, hogy harcoljanak ön ellen, akik nem osztják a véleményét. Megismételve jókívánságaimat, fogadja nagyrabecsülésemet.

H. Bergson

Viale Machiavelli, 7.
Firenze, 1921. III. 10.

Kedves Barátom!

Firenzében kaptam meg levelét, ahol most lakom, és nagy örömet okozott nekem. Számítok arra, hogy legközelebbi párizsi utam alkalmából meglátogatom és egy kicsit elbeszélgetek magával. Mindig van mit tanulnom öntől. Belemerültem a 4. század történelmének tanulmányozásába, mert a modern kor kedvet csinál a katasztrófák történetéhez. Az utóbbi időben újra elolvastam Az ókori világ összeomlása című könyvét, amelyről remélem, hogy beszélgethetünk egy kicsit a legközelebbi utam alkalmával. Tele van finom és mély megfigyelésekkel, de kétségeim vannak a szempontot illetően, amelyet az egész anyag áttekintéséhez választott.

Elkeserít az óriási felbomlás, amelynek tanúi vagyunk, jóllehet megértem az okait és a szükségszerűségét. Mindenesetre kínos pusztulni látni egy civilizációt, amely hibái ellenére nagy dolgokat alkotott. Úgy hallom, bízik az orosz forradalomban. Ha ez így van, irigylem Önt, mert ez legalább reményt ad. Számomra az orosz forradalom siralmas tréfa csupán, amelyben félkegyelműek, eszelősök és bűnözők ügyetlenül utánozzák azt, ami a legrosszabb volt a régi rendszerben, amelyet meg akarnak újítani. Mindez jelen pillanatban őrültségnek, dühöngő crőszaknak és ostobaságnak tűnik. Honnan jön majd a megváltás?

Szívélyes üdvözlettel:

G. Ferrero

[14] A könyv, amelyre utalás történik, a Matériaux d'une théorie du prolétariat (Tanulmányok a proletariátus elméletéről) című munka, amelyet megjelenése után Sorel elküldött Bergsonnak.

MISKOLCZY AMBRUS

Charles-Louis Chassin (és Irányi Dániel) párbeszéde Edgar Quinet-vel[1]

Jules Michelet az a francia történetíró, aki ha nem is a legalaposabban és nem is nagy terjedelemben, de a legnagyobb hatással jelenített meg néhány mozzanatot az 1848-49-i dunatáji fejleményekből, amikor az 1850-es évek elején papírra vetette kelet-európai legendáit, és azután ezeket 1854-ben *Észak demokratikus legendái* címmel kiadta. Talán forradalom-vallásának ellentmondásait is érezte, amikor a dunai népek 1848-49-i polgárháborúira tekintett. Fel kellett volna tennie a kérdést: miként kerülhettek forradalmárok egymással szembe? Hiszen mind a magyar, mind a havaselvi román forradalom a klasszikus és általa magasba emelt modellt követte. De vajon jól követte? Annyira nem ismerte a dunatáji fejleményeket, hogy hőseit úgy ítélhette volna meg, mint Dantont és Robespierre-t. És különben is, ezt az ítélkezési stratégiát élő kortársakra, akik a forradalom eszményeit vallották, nem lehetett alkalmazni. Külön-külön szerette ezeket a népeket és vezetőiket, megpróbálta őket a maga eszközeivel közel hozni, de megítélésüket és vitáik értékelését másra hagyta. Így lehetünk tanúi, amint egyik legkedvesebb tanítványa, Charles-Louis Chassin (aki Irányi Dánielle! működött szorosan együtt) vitával felérő párbeszédbe keveredett a legjobb baráttal, Edgar Quinet-vel, akiben a román nemzeti közvélemény – akár Michelet-vel együtt – a modern Románia francia apostolát látta.

*

Michelet a magyar üggyel való foglalatoskodást áthárította ifjú tanítványára, Charles Louis Chassinre; átadta neki például Petőfire vonatkozó anyagát is,[2] hogy lerója „lelki tartozásunkat". A *Revue des deux mondes* szerkesztőjének pedig úgy ajánlotta őt, mint aki a magyarországi ügyekben „fontos, az első, az egyetlen" ember.[3] Chassin aztán társult Irányi Dánielle!, aki a Teleki-Gerando családhoz olyan közel állt, hogy elcinte ott nevelősködött. Michelet magyar dossziéjába is adott némi anyagot, és nem egyszer megfordult a Mester otthonában. (Ifjabb Szabó Pál illusztrációkban gazdag könyvét Magyarországról is ő bocsátotta Michelet rendelkezésére.[4]) 1860. március 8-án még magyar zenét is játszottak Michelet-éknél azon az esti összejövetelen, amelyen Irányi is jelen volt.[5] Feltehetően Irányi írta azokat a – „rossz franciasággal írt" – feljegyzéseket a magyar forradalomról, amelyeket Teleki László elküldött Victor Hugónak.[6] Irányi Dánielnek óriási erőfeszítéseibe került, mire francia írónak vallhatta magát, és 1859-60-ban munkatársával – akinek már korábban is jut-

[1] A jelen dolgozat egyik fejezete *A legendák varázsa, Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a párizsi magyar – román párbeszéd 1848-1854* című készülő munkának.

[2] Molnár, Charles: Charles-Louis Chassin. Historien français de la Hongrie. Debrecen, 1938. 49. (a továbbiakban: Molnár)

[3] Bibliothèque historique de la ville de Paris. (a továbbiakban: BHVP) Papiers Chassin, Ms. 1421. 198. Michelet levele Chassinnek, 1859. jan. 22.

[4] BHVP, Papiers Michelet, Correspondance, tome XXXI. 271-273.

[5] Michelet, Jules: Journal II. Paris, 1962. 512.

[6] Vö. Bajomi Lázár Endre: Arpadine. Budapest, 1980. 40.

tatott adatokat – megírhatta „a magyar forradalom önéletrajzát".[7] Amikor ennek a műnek az előtörténetéből felidézünk néhány mozzanatot, elsősorban – témánknak megfelelően – Michelet eredetiségének érzékeltetésére törekszünk, aminek érdekében az eddigieknél alaposabban is meg kell ismernünk 1848-1849 megítélésének stratégiáit, erre a közös magyar-francia mű nagyon is alkalmas. Annál is inkább, mert a tanítvány szembefordult mesterének barátja, Edgar Quinet nézeteivel is.

Chassin ahhoz az értelmiségi táborhoz tartozott, amely Michelet és Quinet eszméin nőtt fel. Mint ez utóbbinak 1859-ben megvallotta: ők „gyújtották" benne „a szent lángot", amely már 1848-ban – amikor még csak 17 éves volt – magasan lobogott. Szinte szimbolikus, hogy első műve ún. legenda: *A kis kék köpenyeg legendája*, amelyet ugyanaz a Jean Bry adott ki, aki 1853-ban Michelet román legendáját közzé tette; utolsó munkája pedig – amely a századfordulón jelent meg – a nagy francia forradalom önkénteseiről szóló forráskiadás. Mint pályájára visszatekintve írta, az első életjelet a politikában akkor adta, amikor nyilvánosan tiltakozott Michelet kurzusának betiltása ellen.[8] Első sikerét *A magyar legenda: Hunyadi János* című írásával aratta, amely 1855-ben a *Revue de Paris*-ban jelent meg. Az éhező diák jól kereső, családot alapító közíróvá lépett elő. A magyar múlttal és jövővel foglalkozó tanulmányai *Magyarország szelleme és küldetése. Hunyadi János* címmel 1856-ban, és másodszor, 1859-ben is megjelentek.[9] Bár elsősorban a magyar ügy mellett értekezett, a románokkal is kereste a kapcsolatot Michelet révén, akinek – 1857. április 17-én – ki is fejtette: „Bár nagyon is a magyarok barátja vagyok, védelmezője akarok maradni minden nemzetnek, amely szabadon akar élni."[10] Egy évvel korábban ugyanis román barátaival, elsősorban C. A. Rosettivel a román fejedelemségekről készített helyzetjelentést, amelyről azonban nem tudunk semmi közelebbit.[11] 1858-ban is erről akart értekezni a *Presse*-ben, de szándékát nem fogadták szívesen, mert – mint Michelet-nek írta – neki is szerepe volt a *Revue de Paris* betiltásában,[12] nyilván túl radikálisnak találták a *Magyarország 1857-ben* című cikkét.

Chassin ebben az első nagy művében Michelet hősi Magyarországát akarta megjeleníteni. A mottó is a Mester tollából eredt: „Ki biztosította Németországot? Kétségtelenül egy fal, ezt Magyarország éltette, mely kétszer fedezte a kereszténységet, a tatárok és a törökök ellen. Különös ország, ahol minden ember méltányosnak és egyszerűnek tartotta a csatában esni el, mint atyja tette!" Válasz ez az ellenforradalmi és magyarellenes publicisztikára, az osztrák propagandát – amely szerint a magyarok csak privilégiumaikért harcoltak és a szlávok, románok, szászok örök elnyomói – meg is nevezte. Közvetlenül azonban a francia újságírás téziseit cáfolta, H. Desprez-vel és E. de Langsdorffal vitatkozott, anélkül, hogy néven nevezte volna őket.

Desprez elmarasztalta a magyarokat a magyarosítás miatt, Chassin ezzel szemben a francia modellel legitimálta a magyar politikát. Hibának, „szép hibának" tartotta, hogy a honfoglaló, hódító magyarok nem próbálták nyelvüket rákényszeríteni a már itt élő szlávokra és románokra. Szép hiba ez – fejtegeti Chassin –, mert azt bizonyítja, hogy a hun ivadékok „tiszta ösztönből meg tudták érteni, és tiszteletben tudták tartani a szent dolgok legszentebbikét, az emberi egyéniséget!" Viszont „ennek a szép hibának végzetes következményei lettek." A magyar királyok betartották István király „veszélyes elvét", mely szerint „gyenge az egynyelvű és egyerkölcsű ország". Országukat is kettéosztották, amikor kialakították az er-

[7] Spira György: A magyar negyvennyolc számkivetettségben született első önéletrajza. Irányi Dániel – Charles-Louis Chassin: A magyar forradalom politikai története 1847-1849. I. Budapest, 1989. (a továbbiakban: Spira) 23.

[8] Molnár 9-10.

[9] Chassin, Charles-Louis: La Hongrie, son génie et sa mission. Jean de Hunyad. Paris, 1856. (a továbbiakban: Chassin 1856.)

[10] BHVP, Papiers Michelet, Correspondance, tome XIII. 362.

[11] Breazu, Jean: Edgar Quinet et les Roumains. Paris, 1928. 139. (a továbbiakban: Breazu)

[12] BHVP, Papiers Michelet, Correspondance, tome XIII. 365.

délyi vajdaságot, a török elől bevándorló románokat is szívesen fogadták, hogy a végén „olyan tagot alkossanak, amelyet könnyen lehet amputálni". „A román nemzet egysége, amelyről oly sokat beszélnek az utóbbi időben, sokkal kevésbé a románok műve, mintsem inkább legyőzőiké, a magyaroké és a törököké. A románoknak ezt nem kellene elfelejteniök." A türelem politikája akadályozta meg, hogy Magyarország olyan állam legyen, mint XI. Lajos vagy Richelieu Franciaországa, „jövőjében biztos nemzet, lerombolhatatlan, feloszthatatlan, mert különböző népességei, amelyek hajdan alkották, egymásba olvaszttattak, és nem alkotnak már csak egy népet". De még ez a mulasztás is a jövőbe mutat, „fennkölt előrelátás".

„Mely országból vagy? – kérdik.

– Ember vagyok!

Íme, így beszélnek majd a jövőben. És ez elég.

Ezek az idők eljönnek, de még messze vannak! [...] Az kellett, hogy a nemzeti egység egyedül diadalra jusson, és szétverje a feudalizmust. Mit keresünk? Az egységet, mert ez az örök cél, az emberi nem megújító egysége, az új krisztus [!]: a Forradalom által megváltott emberiségé."

Addig is Magyarországon az 5,6 millió ember nyelve, a magyar lehet a hivatalos nyelv. A harc hosszú. A fejlemények mérlege egyértelmű: „Végül, amikor 1843-44-ben a magyart véglegesen hivatalos nyelvvé tették, és elhatározták, hogy az országgyűlésen csak magyarul lehet beszélni, teljesen ésszerűek és logikusak voltak, mert így örökre megalapozták Magyarország személyiségét, Ausztriától és Németországtól való lényegi különbözőségét, és ugyanakkor a forma egysége révén komollyá, sőt lehetségessé tették a jövőt megalapozó nagy tanácskozást. Vádolták-e valaha is az Alkotmányozó Gyűlést, a Törvényhozó Gyűlést, a Konventet, mert szabályzatuk nem engedte meg, hogy flamandul, az elzásziak nyelvén, vagy az auvergne-i, szavojai, burgundiai, berry-i, normandiai, vendée-i tájszólásokon szóljanak, langue d'oil, baszk vagy kelta nyelven? Abszurd, bábeli dolgokat tettek volna. És mégis az 1848-i megújulás folyamán azt állították, hogy a magyar diéták bűnt követtek el, mert nem akarták eltörölni az elfogadott rendet, és üléseiken nem engedték érvényesülni a tartományi nyelveket, amelyeket a képviselők többsége nem értett volna, a kisebbség pedig eddig is a nemzeti nyelvet beszélte!

Ez a Habsburg politika által ügyesen ködösített nyelvkérdés okozta nagyrészt a liberális Magyarország vereségét. Rojalista [helyesebben: császári] ellenfeleinek ürügy volt a támadásra, a megtévesztés és megosztás, az áskálódás és rombolás eszköze. Míg az országgyűlési nyelvtörvények egyre nagyobb területekre terjedtek ki, és minden nyomás nélkül egyre inkább nemzetiesítettek, míg igazi magyar irodalom született, mely a költészet, dráma, komédia, történelem, kritika, újságírás és a tudomány révén terjesztette az önállóság, egyenlőség és testvériség eszméit; az idegen despotizmus pedig, amely rettegett a tengerhez hasonlóan emelkedő igazságtól, megnyitotta azt a mélységet, hogy elnyelje a szent eszméket és azok hősi védelmezőit, de amely mélység, mely fölött most a despotizmus – csendben és anélkül, hogy támadnák – trónol, egyszer kétségtelenül megsemmisül."

Most egyelőre „a megvásárolt újságírók" révén – fejtegeti Chassin – mindent ígérnek: a délszlávoknak nagy Illíriát, a románoknak Dákoromániát. Erre a magyarok csak így válaszolhatnak: „Szlávok és románok, emlékezzetek! Közös földünk egyetlen uraivá nyilvánítanak bennetteket. Mi nem lennénk – mint mondják – csak bitorlók. És valóban, amikor Árpád ide vezetett minket, ahol Attila uralkodott, és amely földnek urai voltatok, és ti, akik egyáltalán nem vagytok autochtonok, miért nem keltetek fel egy emberként, és miért nem űztetek el minket? Ha még léteztek, nem nekünk köszönhetitek, akik tegnap ki tudtuk volna ölni nyelvetek és nemzetiségetek, mi, akik nagylelkűen megadtuk a biztos életet? És később, ki fogadott be és ki pártfogolt, amikor a keleti inváziók elől meghátráltatok? Ki mentett meg a mongoloktól és a törököktől? Mi, akik vérünkkel öntöztük ezen haza szeretett földjét, amelyre – mint nektek mondják – nincs semmi jogunk. Szlávok és románok, egyáltalán nem

voltatok mind a mi szolgáink. Kétségtelen sokan nyögték a jobbágyság igáját; de nem voltak képviselőitek a nemesek, a hajdani privilegizáltak között? Ha a mi uralmunk olyan nehéz volt, miért nem ráztátok le? Mi, mondják, kevesen voltunk, a legkevesebben. Gyakran rendkívül elgyengítettek, kiszolgáltatva a töröknek és németnek. És most is zsarnokaitok, hóhéraitok lennénk! Nem, ez nem lehet! Felejtsük el az ostoba vitákat. Mi szabadságot és egyenlőséget ajánlunk. Gyertek, áldozzunk együtt a Forradalom szent asztalánál! A feudális láncok széttörve. Mind állampolgárok vagyunk. Egyesüljünk! Testvérek, dicső múltunk ellenére, az általunk előkészített felszabadulás fejében, nem tudtuk megőrizni nevünket és nyelvünket? Mi meghirdetjük az egyén szabadságát, a lelkiismereti szabadságot, a község szabadságát: ezek a szabadságok sérthetetlenek. Beszéljétek nyelvetek a családotokban, egyházatokban, templomaitokban, bíróságaitokon, városaitokban, falvaitokban és megyéitekben. De tűrjétek el, hogy képviselőitek az országgyűlésben a mi nyelvünkön beszélnek, hogy megérthessük egymást, hogy együtt alapozhassuk meg a szabadságot és hazát teremtsünk. Szláv testvérek és oláh testvérek, ne hallgassatok a gyűlölet vádjaira, és ne legyetek a despotizmus vak eszközei. A despotizmus a mi közös ellenségünk, mert egyenlők vagyunk és szabadok. És ha az általa kezdett harcban elbukik a szabadság, vele vész a haza, és ti is, akik tegnap szabadultatok, holnap rabszolgák lesztek."[13]

Konstrukció ez a felhívás. Ifjabb Szabó Pál *A magyarizmus* című brosúrájából is merített, méghozzá Kossuth proklamációjára utalva, amely a nyelvhasználatot részletezte. (Valójában az országkormányzó Perczel Mór generálissal a szerbekkel köthető béke feltételeit tudatta 1849. május 21-én. A megyei, tehát a középfokú közigazgatásban az anyanyelvhasználatot azonban ekkor még nem helyezte kilátásba.[14] Ezt a júliusi magyar-román megbékítési szerződésben és az országgyűlési nemzetiségi határozatban szögezték le.) Mégis, ha visszagondolunk a magyar-román párbeszéd néhány fordulatára és néhány magyarellenes megnyilvánulásra, láthatjuk, van valóságalapja e szózatnak. A magyarok és nem magyarok egymáshoz intézett felhívásaiban is mozgósító erejű vádak, propagandisztikus túlzások keveredtek a béke őszinte igényével. Chassin éppúgy hitt a maga igazában, mint Desprez. Csak míg Desprez zavarba jött volna, ha arra kellett volna válaszolnia, hogy ha ún. etnikai határokat húznak, akkor miért nem tartanak népszavazást, és milyen jogokban részesülnének a kisebbségek, és a mártirologikus történelemszemlélet miként biztosíthatná a többségnek alávetett kisebbségekhez tartozó állampolgárok jogait és méltóságát, hiszen ha nem osztja az államvallás szintjére emelt történelemszemléletet, akkor ellenségnek számít, ha pedig osztja, akkor saját magát köpheti le. S ha ezek a kérdések napjainkban aktualizálásnak tűnnek, annak oka az, hogy nem tudtunk még elszakadni a 19. századi nacionalista kizárólagosságtól. Chassin legalább megpróbálta ezt. Ennyi lehetett annak a vigasza, aki a forradalmat vállalta.

Míg Langsdorff a magyar forradalmat tartotta a barbárság megtestesítőjének, Chassin fordítva vélekedett: „Magyarország bukása 1849-ben egyáltalán nem egy nemzet veresége volt az emberiség javára. Ez a despotizmusnak a szabadság fölött, a barbárságnak a civilizáció fölött aratott győzelme volt Keleten. Magyarország nem halt meg, mert nem is élhetett.

Tételezzük fel az ellenkezőjét. Mi történt volna?

Magyarország, amelyet mélyen áthatott a demokratikus eszme, és a haladás útján egy ugrással elérte az élenjáró nemzeteket, ez a Magyarország most – a talán feltámadt Lengyelországgal, Törökországgal, amelynek ő lett volna a természetes beavatója – az ausztriai népek, csehek, szlavónok, szlovákok, horvátok, illírek, szerbek és románok hatalmas konföderációjának lenne a központja és irányadója. Megalapozta volna Kelet-Európa Egyesült Államait, szerte sugározná a megújító eszméket, a tudományt, a művészetet, az ipart; és ő jelentené a legnagyobb akadályt a moszkovita autokrácia ellenében; olyan emberek kebleiből, akikben szabad szív dobog.

[13] Chassin 1856. 172-178.

[14] Boldényi, M. J.: Le Magyarisme. Paris, 1850. 70.

Ez kellene legyen a küldetése.

És ő ezt betöltené, egész a vértanúságig. Múltja felel ezért. Története nem más, mint hosszú áldozat."

Chassin az áldozat teológiáját alkalmazta, amelyet Michelet-től tanult. A Mestertől kapta az indíttatást is, amikor Hunyadi Jánost választotta hősének. A mottóként Michelet könyvéből – *A reformáció*ból – választott idézet a következőképpen hangzik:

„A nagy Hunyadiig ez a harcos pásztornép rugalmas gátat alkotott az ellenséggel szemben. Állandóan harcra, beütésre várt. Egyetlen gondolata: szembeszállni a törökkel. Az úr főnök volt, és nem parancsoló. Corvin Mátyás alatt az állam nagysága, a fényűzés elharapózása, a biztonság megváltoztatták a helyzetet. Adóról, vazallusokról, bérlőkről kezdtek beszélni. 1513-ban a török támadás meglepte a meghasonlott Magyarországot. A nép fegyvert fogott, de az urak ellen, akik nem engedték a szabad költözést és akadályozták a keresztes háborút. A király lengyel volt, gyenge alak, aki csak úgy szilárdította meg helyzetét, hogy elárulta népét, az osztrákokra hagyva a trónt magszakadás esetén. Nevetséges örökség nem öröklődő korona esetében.

Egy fiút hagyott hátra, Lajost, akinek gyámjai Ausztriát a bűn megismétlésével elégítették ki, a gyermek nővérét osztrák főhercegnek adva, a választható magyar korona állítólagos örökösödési jogával.

Még a köveket is megríkató állapot, hogy ez a szent nép, Nyugat áldott megmentője, mely mindenki számára vallásos áhítat tárgya kell legyen, így kerül egyik tolvajtól a másikhoz."[15]

Chassin a vallásos áhítatot Michelet militarizmusával párosította. Idézte a *A Forradalom asszonyai*ból azt a gondolatot, hogy most a krími háború a „Kelet nagy vallásháborúja Nyugat ellen, melyet nem korlátoznak".[16] Chassin tehát a háború eszkalációjára számított, és a vallási szempontot is mérceként alkalmazta. A vallás számára természetesen Michelet forradalom-vallása, de michelet-i dialektika helyett a sajátját alkalmazta. A kereszténység minősége óhatatlanul meghatározó mozzanattá lépett elő. Míg Michelet a cár és a pápa közé egyenlőségjelet tett, és a keleti despotizmust a civilizált Nyugat fiatal társadalmi hitével állította szembe, tanítványa a két kereszténység szembenállását hangsúlyozta. Ezzel a kérdéssel szembe kellett néznie, mert Magyarországon húzódott a két kereszténység választóvonala. A magyarság megkeresztelkedésének jellemzésére két legendát szembesített: a katolikust és a bizáncit. Az első úgy tartja, az augsburgi csata után nyílt meg az út a nyugati hittérítők előtt. Azután Géza szláv asszonyának engedve megtette a döntő lépést. A bizánci legenda szerint az erdélyi Gyula Konstantinápolyban vette fel a keresztséget, és az erdélyi magyarok többsége így lett „Photius eretnekségének" a híve. Magyarország többi részén más volt a helyzet: a magyarok a síkságot foglalták el, a hegyvidéket a görögkeleti szlávoknak hagyva meg. Az ország „a római egységbe" került. A vallási különbség „faji" különbséget is tükrözött. Erdélyben a katolicizmus megállította a görögkeleti vallásnak köszönhető összeolvadást. „Íme ennek elsődleges hatása Magyarországra: megerősítette a fajok antagonizmusát, és ez a veszélyes antagonizmus ma is tart!"[17]

Mi jellemzi – Chassin szerint – a magyarokat a „fajok" versengésében? A szabadság szeretete. Emellett, „a magyar faj veleszületett liberalizmusa" mellett szól az – fejtegeti a francia szerző –, hogy a kereszténység könnyen terjedt, amíg nem erőltették, de mihelyt az idegen egyházi feudalizmus terhe nyomasztóvá vált, csak nyers erővel lehetett a magyarokat az „ortodoxiára" kényszeríteni. De mit jelentett ez a liberalizmus? Toleranciát. Ezek után a reformáció dicséretét várnánk Chassintől. Annál is inkább, mert Michelet a reformációt oly

[15] Michelet, Jules: Renaissance, Réforme. Oeuvres complètes. VII. Szerkesztette: Paul Viallaneix. Paris, 1978. (továbbiakban: OC. VII.) 294.

[16] Chassin 1856. 180-181.

[17] Chassin 1856. 21-25.

sokra értékelte, hogy Szolimán szultán és V. Károly küzdelmében az előzőt kedvezőbben ítélte meg, azt hangoztatva, hogy a török megmentette a reformációt, sőt „Szolimán mentette meg Európát". Michelet ezzel indokolta, hogy II. Ferenc francia király is szövetkezett a törökökkel a német-római császár ellen. Ugyanakkor Magyarországot, miután kellőképpen megsiratta, saját áldozatának tekintette, hiszen a mohácsi vereség a belső meghasonlás következménye volt.[18] S a belső meghasonlás nem csak hatalmi harc eredménye és forrása volt: „De, oh jaj! létezett-e egyáltalán Európának ez a fennkölt bajnoka? Ha igen, két darabban, kettévágva, és ami még súlyosabb, nemcsak területileg vágták ketté, hanem lélekben is: két Magyarország létezett."[19] Ez a kettő: a katolikus és a protestáns Magyarország, a királyi Magyarország és Erdély.

A tanítvány ezen értékelésben nem követte a Mestert. És vajon nem volt-e következetesebb?

Chassin némi keserűséggel állapította meg: „a magyar nép a török szövetségese lett és protestáns".[20] A történelmi erők összjátékában azonban sok bíztató mozzanatra lelt Chassin. Elmarasztalta a római hierarchiát, Pázmány Péter tevékenységét is „kegyes machinációk" sorának tartotta, ugyanakkor hangoztatta, hogy „a katolicizmus maga sem maradhatott sokáig türelmetlen és zsarnoki jellegű". „A vallási liberalizmus kedvezett a politikai liberalizmusnak". „A reformáció megadta Magyarországnak – mely a budai török és a bécsi német zsákmánya volt – intézményei, önállósága, politikai és társadalmi függetlensége megőrzéséhez szükséges állhatatosságot." Chassin tollán végül mintaállam született: „Magyarország talán az első nemzet, amely megértette valamennyi szabadságok egyesítését és szolidaritását. Németországban a reformáció fejedelmi jellegű volt, Angliában királyi, Franciaországban arisztokratikus és burzsoá, Magyarországon alapvetően népi és nemzeti. Ez vetette fel a magyarok körében a modern alapelv anyaeszméjét: mindenki kormánya mindenki által és mindenki javára. A protestáns lelki pásztorokat és lelkészeket, a tanítókat és inspektorokat általános választásokkal jelölték ki. Ez a választási jog olyan valóságos volt, hogy még a kóbor elemek és a koldusok is élhette vele."

Chassin a reformáció hatását még az 1848-49-i fejleményekben is kereste. Szerinte a katolikus papok Ausztria hívei voltak, míg a protestánsok között ilyen nem akadt, két-három szláv kivételével, „de ez már faji kérdés volt". És egészében a katolikus egyház sem volt az új eszmék ellensége. Chassin hangsúlyozta a forradalomnak a vallási téren érvényesülő liberalizmusát, melynek megnyilvánulását a zsidóemancipációban láttatta, ami – mint tudjuk, sok szerencsétlen körülmény összejátszásának eredőjeként – a forradalomnak csak záróaktusa lett.[21]

A fejlemények mérlege itt a következőképpen húzható meg: a középkorban „Magyarország véglegesen katolikus. Miért nem lett görögkeleti? Szerencsére ösztönösen hajlott a jövő felé, Nyugat felé. Ha elfogadta volna a keleti skízmát, talán török fennhatóság alá került volna, mint Bizánc, Havaselve és Moldva, Szerbia és Bosznia; és talán könnyen megtagadta volna fejnélküli kereszténységét a mindenható Iszlám javára. És akkor ki mentette volna meg a világot a 15. században? Holt állt volna meg a török? Bécsnél? Nem, még távolabb, átkelt volna az Alpokon, átlépte volna a Rajnát." Persze ennek a katolicizmusnak ki kellett szakadnia a római hierarchia közvetlen fennhatósága alól: „A középkorban a magyar nemzet a katolikus függetlenség példáját mutatta fel a világnak. Az újkorban a vallási függetlenség típusával szolgált." A protestáns Magyarország – fejtegette Chassin – nem akarta megsemmisí-

[18] OC. VII. 394-406.
[19] OC. VII. 294.
[20] Chassin 1856. 40-47.
[21] Miskolczy Ambrus: A zsidóemancipáció Magyarországon. Budapest, 1999.

teni a katolikust. „Elválasztotta a vallást az államtól, megalapítva a katolikusok és reformátusok polgári és politikai egyenlőségét."[22]

Ezzel a könyvvel a tanítvány felülmúlta a mestert. Mert míg Michelet vigyázott arra, hogy a nem francia Franciaországok, mint Lengyelország soha ne érjék el az eredeti tökéletességét, Chassin Magyarországa tökéletesebb, mint maga Franciaország. Nem véletlen, hogy Kossuth köszönetét fejezte ki – „nemzetem nevében". Teleki László pedig finom dialektikával arra bíztatta, amit már megtett: „Ön van arra hivatva, hogy ne csak ujját tegye vérző sebeinkre, hanem új életre ébressze ügyünket is az által, hogy francia üggyé teszi, amidőn azt országának s így a világnak az európai civilizáció szempontjából mutatja be."[23] Teleki László pontosan tudta, hogy a magyar ügy csak akkor lehet sikeres, ha francia üggyé teszik, és Chassin sokak életérzésének adott hangot. Az ő vele mint üldözöttel és protestánssal is sorsközösséget érző Victor Hugóénak is,[24] amikor ez utóbbi úgy vélte: „Van eszmei Franciaország és van hülye Franciaország."[25] Chassin mintha ez utóbbitól menekülve a magyar múltban fedezte volna fel az előzőt.

Ne marasztaljuk el. Nem ő volt az egyetlen, aki így járt el, és más tájakra vetítette az ideális hazát. Az eszképizmus ezen technikáját és Chassin eredetiségét akkor értékelhetjük, ha nemcsak Desprez és Langsdorff alkalmi publicisztikájára, Michelet ihlető megnyilvánulásaira utalunk, hanem a másik mesterre: Edgar Quinet-re, akiről magasztaló könyvet írt, de ugyanakkor szembe is került vele.

Edgar Quinet 1856-ban *A románok* címmel olyan könyvet állított össze, amely Chassin munkájának ellenkönyve, még akkor is, ha terjedelmileg csak negyedakkora. Quinet-t inkább a románokhoz vonzotta szíve. Már Michelet román legendája olvastán fellelkesült: „Ön kitalálta ezen nemzetiség titkát, elsőként lebbentette fel a fátylat és mutatta meg Európának a bölcsőben megölt népet... Magam is már régóta tervezem, és mintegy kötelességemnek tartom, hogy kimutatom jó akaratomat ezen nemzetiség iránt. Hiányzott azonban a helyek és a dolgok ismerete, és annak, ami a legintimebb ezekben a szegény románokban. Mindezt most megláttam az Ön szemeivel."[26] Quinet-t ösztönözte az, hogy román diákok és hazafiak többször is veretesen romantikus levelet intéztek hozzá.[27] És ami talán a legfontosabb: felesége, Hermione Asachi is román volt, hathatott férjére, akinek a kultusza egész életét kitöltötte. Amikor pedig Quinet 1855-ben találkozott apósával, George Asachival, újra megígérte Michelet-nek, írni fog a románokról.[28]

Hermione Asachi igazi romantikus széplélek, akinek volt bátorsága elválni első férjétől, hogy aztán Michelet előadásain találjon önmagára. 1861. augusztus 30-án, amikor Michelet meglátogatta őket svájci száműzetésükben így emlékezett: „Férjem után Önnek köszönhetek a legtöbbet. 1846. január 5-e valóban az én születésem időpontja. Ezen a napon születtem a lelki életre, ez volt a keresztelőm, amely franciává tett. Mindig is éreztem, hogy Franciaország a hazám. Az Ön kurzusának ezen órája után már csak Franciaországhoz tartoztam."[29] Úgy látszik, Hermione Quinet-t emlékezete némileg megcsalta, mert a dátumot nem lehet azonosítani. Tény azonban, hogy 1851 végén Quinet, miután kikérte barátai tanácsát, fele-

[22] Chassin 1856. 54-56.

[23] Kont Ignác: Magyar emigransok levelei Chassin Károly Lajoshoz. Budapesti Szemle, 1899. 99. k. 412-415.

[24] BHVP, Papiers Chassin, Ms. 1421. Victor Hugo levele Chassinnek, 1862. október 11. A címzett egyébként katolikus volt, anyja bigott, apja pedig voltaire-iánus.

[25] Hugo, Victor: Choses vues. Souvenirs, journeaux, cahiers 1849-1869. Szerkesztette: Hubert Juin. Paris, 1972. 175.

[26] Breazu 122.

[27] Anul 1848 în principatele române. I. Bucuresci, 1902. 37-44.; Breazu 180-186.

[28] Breazu 123.

[29] Madame Quinet: Mémorial d'Exil, Bibliothèque Nationale (a továbbiakban: Madame Quinet BN), N. a. fr. 11826. 113.

ségül vette.[30] A svájci otthonban azonban Michelet is sok mindent elmesélt magáról, például szeptember 6-án a következő történet: „Oly sok bizalmas dolgot meséltünk, ezen a délutánon megvallhattam a Franciaország iránti szenvedélyemet, hogy franciának éreztem magam, és minden barátom született franciának tekintett, és nem hiányzott nekem már semmi más, csak Michelet úr keresztsége, mert amíg ez nincs meg, a többi mit sem ér. Michelet úr kezét a fejemre tette: »Senki sem nagyobb francia, mint Ön!« – mondta, és szemei ragyogtak a meghatódottságtól."[31] De ez a Michelet talán közelebb állt a román nacionalizmushoz, mint „keresztlánya". 1869-ben, amikor meghalt George Asachi, lányának, Madame Quinet-nek Nagy-Románia vízióját villantotta fel: „Érzem ezen veszteség egész súlyát. Senki nem tett többet az Ön apjánál, hogy felébressze ezen szép román ország elszunnyadt szellemét, ezen népét, amely akkor gyermek volt, de amely oly gyorsan gyarapodik, és majd birodalmat hoz létre a Dunánál. Éreztem, értékeltem a hatalmas nehézségeket, amelyekkel szembetalálta magát, és állandó erőfeszítéseit, amelyek ilyen szerencsés hatást váltottak ki."[32]

Hermione Quinet naplójában nincs nyoma román hazafiságnak. 1861. július 29-én például a következő sorokat vetette papírra: „Nagy örömet okozott nekem Edgar nyilatkozata, amelyet munkájához akar fűzni: Csak Franciaország vallja az Igazság vallását, az Igazság szenvedélyét."[33] De feltehetően nem felejtette el hazáját, hiszen hajdan román íróként is próbálkozott. *Szent történet a moldvai-havaselvi ifjúság részére* című fordításának általa írt előszava hitvallás a görögkeleti ortodoxia mellett.[34] Lefordította a világirodalomba börtönnaplójával belépő Silvio Pellicónak az emberi kötelességekről szóló könyvecskéjét is, amely igazi liberális nemzeti katekizmus. Szerzője el is veti a „cinikus" mondását: „hazám a nagyvilág", és életét, mint a fordító jelzi: „Itália nemzetén, nyelvén és elragadó irodalmán kívül semmi másnak nem akarta szentelni".[35] Az írónőnek azonban Franciaország lett a nemzete, azon keresztül kötődött egykori hazájához. Nem véletlen, hogy Hermione kézírásában maradt fenn Quinet-nek is az egyik válasza a románok egyik levelére:

„Önök nem ismeretlen tartomány, a Város, hangsúlyozom: a nyugati keresztény haza kapuját alkotják." Európa és Románia sorsa közös: „Vagy lesz Románia vagy nincs többé becsület, garanciák, hit Európában, és akkor az Önök osztályrésze az lesz, ami a többieké."[36]

Az 1840-es évek legnagyobb francia beszámolója a románokról J. A. Vaillant, egyenesen felszólította Asachi lányát, hogy fordításai után költői tehetségét teljesítse ki.[37] Hermione azonban férje munkájában fejtette ki tehetségét. Ortodoxia-hűsége feltételezhetően hatott Quinet-re, aki a vallásokat úgy ítélte meg, hogy mennyire türelmesek, és mennyire racionálisak. Az unitáriust helyezte az élre, ezt találta a korhoz legjobban illőnek,[38] de a görögkeleti ortodoxiát nem utasította el eleve, annál inkább a bizantinizmust, amelynek továbbéltetőjét a francia abszolutizmusban látta. 1861-ben így foglalta össze nézeteit feleségének: „Az egyiptomi papok Szókratész hóhérainak adták át uralmi vágyaikat és babonáikat. A degenerált görögök Keleten tartósították ezt a roskatag szellemiséget, a születő katolicizmus pedig Bizáncban szedte fel a halálos csírát. Meg kell vallani, hogy az antik vallások nem érték el a katolicizmus türelmetlenségét és embertelenségét."[39] Quinet ennek a transzkulturális szemléletnek a jegyében nem húzott éles határt vallási alapon Kelet és Nyugat között, miközben

[30] Breazu 118.
[31] Madame Quinet BN, N. a. fr. 11826. 127.
[32] BN, N. a. fr. 20793. 465-466.
[33] Madame Quinet BN, N. a. fr. 11826. 46.
[34] Moruz, Ermiona: Istoria sfîntă pentru tinerimea moldo-română. Iaşi, 1840.
[35] Pellico, Silvio: Despre îndatoririle oamenilor. Iaşi, 1843. III., 42.
[36] BN, N. a. fr. 15521. 148.
[37] Vaillant, J. A.: La Romanie ou histoire, langue, littérature, orographie, statistique des peuples de la langue d'or, Ardaliens, Vallaques et Moldaves, résumés sous le nom de Romans. III. Paris, 1844. 219.
[38] Quinet, Edgar: La révolution religieuse du dix-neuvième siècle. Bruxelles, 1857. 101.
[39] Madame Quinet BN, N. a. fr. 11826. 186.

tudta, hogy mások ezt megtették. Bár a románokhoz fordult, nekik szólt annak hangsúlyozása, hogy „nektek olyan vallásotok van, amely nem zárja ki a polgári és politikai szabadságot, mert minden felekezetet megtűrtök már időtlen idők óta. Még azt is, amelyet a nép megvet, nem proskribálták és nem üldözték. A vallásszabadság, ez az elemi eszme, amelyért mi annyit harcoltunk a mi Nyugatunkon, és amelyet nem tudtunk elfogadtatni a latin faj nagy részével, és nem is tudtuk ennek megmutatni, nálatok nem lel semmi ellenkezésre. A francia Forradalomnak ez a jobbik fele, és ez erkölcseitekben gyökerezik. Mennyi mindent feltételez ez a ti népetekben! Nagy és értékes előny, joggal lehettek rá büszkék!"[40] Hangsúlyoznia kellett ezt annál is inkább, mert sok román ezt a vallási türelmet a vallási közömbösség megnyilvánulásának tekintette. Ugyanakkor nemzeti szempontból is károsnak tartották azokat a községi állóháborúkat, amelyek Erdély és Magyarország egyes vidékein dúltak görögkeletiek és görög katolikusok között. Quinet azonban nem annyira a belső román vitákra utalt, mint inkább a keleti és nyugati kereszténység közötti választó vonalra. Ennek ő nem tulajdonított jelentőséget, mint például Chassin is tette. „Ami a románoknak vallási elszigeteltségét illeti – írja –, azt lehet mondani, hogy ennek már vége, amióta az emberek nem felekezeti tereken szorosan egyesültek. Mert századunk jellegének megfelelően egész sor olyan dolog, ami korábban nem volt lehetséges az egyházak ellenkezése miatt, ma könnyen kivihető, és a néhányak által közönyösségnek, sokak által pártatlanságnak, toleranciának, szellemi nagyságnak tartott eszmék új rendje révén meg is valósult.[41]

Quinet románokról szóló műve Románia látomása. Már az egység igényének jelzésével kezdődik a munka: „Nyolc millió ember kopogtat, kér, a mi nyugati társadalmaink küszöbén. Mit akarnak? Kérik, hogy segítsünk az újjászületésükben, szövetségünket akarják." A román történelem alapvonása szerinte az egység: „egy testben egyesíteni a szétszórt tagokat". Már Trajanus rómaijai Erdély központtal egységes államot akartak alapítani, Mihály Vitéz sem akart mást. A 19. században pedig ez természetes törekvés: „Ma az egész világon, Európában látható törekvés, hogy az emberi fajok felismerik önmagukat, egyesülnek, koncentrálódnak. Amilyen mértékben gyengül a vallási kötelék, erősödik a fajoké."[42] A faji gondolat a fajok közötti harc könyörtelenségének tudomásulvételével járt, mondván a természet könyörtelensége természetes. Quinet a román nép életerejének bizonyítékaként tárgyalta, hogy a római ősök kiirtották a dák őslakókat, nagy élvezettel írva le Trajanus oszlopán az emberirtás jeleneteit. Ember és természet szolidaritását pedig így láttatta: „Antoninus oszlopának tetején az esős Jupiter, bozontos hajzatából, szakállából, hatalmas köpenyéből dért, ködöt, örök esőt bocsát Pannónia hegyeire. A természet így társul a győzőkhöz, hogy elnyomja az elítélt földet."[43]

Quinet Románia-látomása mártirologikus magyarellenességgel párosult. Pedig – látni fogjuk – nem volt magyarellenes. De a jelen nyomorához magyarázat kellett. A romantikus konstrukció belső logikájából fakadóan a románok nem lehettek saját történelmi nyomorúságuk okai, hiszen akkor Románia látomása sem nyugodhatott volna szilárd alapokon. A román nyomorúság oka csak külső tényező lehetett. Antiklerikalizmusa lett az iránytű, amely a szomszédokra mutatott: „A keresztény nemzetek, a magyar, a lengyel és a német nemzet, amelyek megszokták, hogy uralkodnak a románokon, semmint hogy egyenlőknek fogadnák el őket, inkább a törököknek szolgáltatták ki őket." Quinet hőse Nagy István moldvai vajda, akit a pápa is Krisztus bajnokának nevezett. Ő védte Nyugatot és nem Magyarország. Igaz, végül elfogadta a török fennhatóságot, s amiről csak utalásszerűen olvashatunk, éppen őtőle foglalta el a Porta a két kulcsfontosságú kikötőt, a Dnyeszter torkolatánál fekvő Fehérvárt, mely Akermanná lett, és a Duna deltáját uraló Kiliát. De, teszi hozzá

[40] Quinet, Edgar: Les Roumains. Paris, [é. n.] IV. kiadás, (a továbbiakban: Quinet) 137.
[41] Quinet 160.
[42] Quinet 86-87., 97-98., 161.
[43] Quinet 17.

Quinet, „Istvánhoz hasonlóan, kevésbé félnék a racionalista iszlámtól, mint a mongol vagy horvát kereszténységtől."[44] Quinet a következőképpen alkalmazta a történelem tanulságait: „Amikor már nem volt remény Kilia és Akkerman visszafoglalására, és a Duna deltájának megnyitására, akkor a levert tartományok nem is próbáltak felemelkedni: holtakhoz hasonlóan hevertek a csatatéren, odahagyva a győztestől is. Márpedig ami igaz volt István, Mihály és Dimitrie Cantemir idejében, százszor igaz ma, mivel egyedül a Duna képes a románok számára zavartalan érintkezési lehetőséget biztosítani a természetes szövetségeseikkel vagy védelmezőikkel. Következtetésünk tehát, hogy hiábavaló ezen tartományok bármiféle átszervezésére gondolni, ha nem teszik lehetővé a fekete-tengeri szabad és biztos közlekedést, miként akkor tették, amikor ezen tartományok léte biztosítva volt, még ha vitatták is. Márpedig ebből következően vissza kell adni Besszarábiának legalább egy részét, amelyet jogellenesen vettek el."[45] Mint tudjuk, megtörtént.

Quinet tisztában volt saját korának hatalmi viszonyaival. De ismerte az embert is. Döbbenetes, hogy ez a szenvelgésben oly járatos széplélek milyen őszintén vallotta meg: „A legjobb ember is magában hordozza a barbárt, aki csak az érvényesülési alkalmat várja. Ha civil életét megfosztják mindentől, ami a haza és a család eszméjével nemessé, dicsővé, naggyá teszi, akkor minden emberben elszabadítják a vandált vagy a hunt, azt az egyént, akit nem tart vissza semmiféle társadalmi eszme, féktelen akaratát mindennel ki akarja elégíteni; ez a legrosszabb vandalizmus, mert nincs benne semmiféle heroizmus, és nem is eredményezhet ilyet. Vonják el egy területtől a jövő esélyét, barbarizmust szül, miként a tüskebokrok, és ez látható azon országokban, amelyekről éppen most szóltam, Havaselvén és Moldvában, ahol az utóbbi két évszázadban inváziók és idegenek megtelepedése nélkül az ország ezer évet lépett vissza, a Meroving korba, egyszerűen azért, mert az embereket megfosztották minden reménytől, minden jogos sikertől, minden magasabb céltól, és maga a társadalom vetette őket barbárságba."[46]

Komor zárómondatok ezek, még akkor is, ha nem a szomszédokra hárítja mindenért a felelősséget, bár aki olvasta a korábbiakat, nem érzi a mártirológia belső bizonytalanságát. Amiről nem ír, az is árulkodó. Hiányzik művéből például Hunyadi János alakja. Ha tudta volna, hogy román, akkor szerepeltette volna-e; ha igen, valahogy összeegyeztette volna, hogy Magyarország főura és kormányzója volt, a nyugati kereszténység bajnoka? Vajon elfogadta, hogy magyar, ahogyan Chassin is ebbe a Hunyadiak magyarságát hangsúlyozó vonulatba illeszkedett.[47] Hallgatott Quinet a magyar irodalomról is, sőt – tetszetős fordulatokkal élve – el is temette: „Igaz, hogy századunk különös ellentmondásokat hordoz magában, a leggyakrabban egyképpen beszél, és másképpen cselekszik. Ha az irodalmi rendszerekre gondolunk, melyek a nemzetiségek ébredéséhez kapcsolódnak, azt hinnénk, hogy sok holt dolgot felélesztett. A nemzetiségekről szólva, az említett ébredés többet közülük elenyésztetett vagy háttérbe szorított, hiszen napjainkban a lengyel nyelv már csak holt nyelv, és a magyar is hasonló sorsra jutott."[48]

Még jobban árulkodik a csend, amikor egy szót sem ejt a szerző 1848-ról. Vajon nem akart Michelet területére lépni? Vagy egyszerűen úgy érezte, hogy ebben az esetben a magyar-román vitában is állást kellene foglalnia, és a dichotom szemléletet nehezebben lehet alkalmazni? Hiszen a forradalmi magyar kormányt és népet kellene ez esetben elmarasztalnia, ami ellentmondana saját forradalom-kultuszának. Vagy horribile dictu a magyar forradalom mellett kellene állást foglalnia? 1849-ben pedig még azt tette, amikor így írt: „Azok a ma-

[44] Quinet 125.
[45] Quinet 105.
[46] Quinet 172.
[47] Köpeczi Béla: Nemzetképkutatás és a XIX. századi román irodalom magyarságképe. Budapest, 1995. 89.
[48] Quinet 167.

gyarok, akik atyáinkat az Iszlám ellen védelmezték, Franciaország számára a legbiztosabb gátat alkotnák az európai kozák invázió ellenében. Testükkel fedezték a mi nyugatunkat."[49]

Mi lehet a szemléletváltás magyarázata? Quinet Magyarországra vonatkozó nézeteinek elemzője szerint nem lenne szerencsés a francia romantikust kétszínűséggel vádolni. Hiszen általánosabb politikai, világnézeti kérdésről van szó. Quinet a német kisállamiságot éppen olyan ésszerűtlennek tartotta, mint a Habsburg Birodalom konglomerátumát. Az etnikai elv érvényesítésének a híveként karolta fel a románokat.[50] Romániája új birodalom. Hiszen azt állította, hogy a 16. században a románok szomszédai egyetértettek „a születő birodalom" eltaposásában. Úgy vélte, Lengyelország és Magyarország tanult a múltból, miközben e két régi ország szerepét Oroszország és Ausztria vette át.[51] Így próbálta Quinet a konstrukciójához elengedhetetlen ellenségképet értelmezni. Saját korának ellenségeskedését a múltba vetítette vissza, pontosabban oda utalta, hogy a jelent tehermentesítse. Ennek a jelennek viszont nem adott részletesebb tanácsot. Míg magyarok és románok konföderációról tárgyaltak, míg Michelet a Duna, a Természet békítő szerepéről álmodozott, Quinet mintha a történelemre bízta volna, hogy valósítsa meg a célját, 1860-ban a magyarokat csak a többi nemzetiség iránti kíméletre intette.[52] Mintha megérezte volna a kiegyezést, és azt, hogy Franciaország saját érdekében majd az etnikai elv jegyében darabolja fel Közép-Európát. Chassinnek is válaszolva védte Franciaországot, hangsúlyozva, hogy a „modern időkben, nem irtott ki egyetlen nyelvet sem, egyetlen nemzeti életet sem számolt fel".[53]

Következetes lehetett önmagához: „Már zsenge éveimtől a mai napig mindig ugyanazokat az eszméket képviseltem. Imádtam Franciaországot, arról a dicsőségről álmodtam, hogy az lesz a modern népek eszménye. Amíg beszélhettem, védtem a népek ügyét, a gyengékét, az újjászületésre törő nemzetiségekét. Velük vesztem el, ez igaz. Itáliával, Velencével, Lengyelországgal, Magyarországgal és románokkal temetkeztem el. Ez a sír tetszik nekem. Nem cserélném el az élők örömeivel."[54] 1858-ban nyilatkozott így *Eszméim története* című szellemi önéletrajzában. Mintha előre érezte volna, hogy eljön a feltámadás; ha újra beszélhet, és a népek újjáéledtek, harcuk a természet könyörtelenségével jár, és előbukkan az emberben rejlő barbár. Humanizmusának gyengéje azonban abban rejlik, hogy az általános szép eszméket politikai célszerűségeknek rendelte alá, és bár ezek az eszmék már teljességgel partikulárisak lettek, még mindig univerzalitásra törtek, mert minden naturalizmus végső következtetése az, hogy az erő számít és a fajok egymás közötti szolidaritása. A nemzetiség „isteni mechanika", ha egy néppel kevesebb lenne, az már „az emberi természet megrablása". És – hangzik Quinet érve – ha a szlávok, pánszláv uralomra törnek, ha a németek is a szétszórt német elemeket akarják egybevonni, akkor mi marad? „Amikor ez a tendencia ilyen határozott, és egészen a gyűlöletig megy el, akkor nem bölcs dolog-e és nem ésszerű-e, ha a latin népek is közeledjenek egymáshoz, és ha az egyik eltávolodott, annak kezet nyújtanak, hogy visszavegyék szövetkezésükbe? Egyébként közömbös-e nekünk, hogy a dunai tartományok gabonatára baráti vagy ellenséges kézben van?"[55]

Quinet könyve óriási hatást gyakorolt román körökben. Nagyobbat, mint Michelet legendája. Többször is megköszönték neki. 1856-ban például így: „Ma, amikor látjuk, hogy a horizonton szebb napok vehetők ki szép Romániánk számára, boldogan mondhatjuk Ön-

[49] Quinet, Edgar: Croisade autrichienne, française, napolitaine, espagnole contre la république romaine. Paris, 1849. 8. In. Chassin, Charles-Louis: Edgar Quinet. Sa vie et son oeuvre. Paris, 1859. (a továbbiakban: Chassin 1859.) 251.

[50] Tóth, Béla: Edgar Quinet et la Hongrie. Revue des Études Hongroises, 1928. (a továbbiakban: Tóth) 368.

[51] Quinet 160.

[52] Tóth 369.

[53] Quinet 163.

[54] Quinet, Edgar: Histoire de mes idées. Paris, 1972. 185.

[55] Quinet 161-163.

nek, Uram, hatalmas módon hozzájárult ahhoz, hogy Dnyesztertől a Tiszáig, a Balkáni Alpoktól a Dunáig és a Fekete-tengerig nevét nemzetünk nagyjai között tiszteljék." 1858-ban a párizsi békét köszönték meg neki, hiszen az Moldvának adta Besszarábia déli részét.[56] Mazzini is, amikor megkapta Quinet írását, kiöntötte szívét, és ki is tanította a szerzőt. Szerinte ugyanis: „A román nemzetiség nem tudja magát elismertetni csak azon a napon, amikor a ma Európai Törökországnak, azaz a Kelet Ausztriájának nevezett hullán megszerveződik a szláv-román-hellén konföderáció"– görög Konstantinápollyal az élen.[57]

Chassin és Quinet dialógusában sok az egymást kizáró érv. Mégsem fajult a nézetkülönbség ocsmány vitává. Chassin maga is jó diplomata volt, amikor együtt dolgozott Irányi Dánielle*l A magyar forradalom politikai történetén*, könyvet írt magáról Quinet-ről és Petőfiről. Hermione Quinet 1861-ben is a legnagyobb elismeréssel írt róla, mondván „tollát kizárólag a szabadság, a nő és a gyermek szolgálatába állította", és legfeljebb azért neheztelt, mert olyan felelőtlen volt, hogy Jérôme elleni brosúrát vitt magával Svájcból, és a határon elkapták.[58]

Chassin és Irányi együttműködése hosszan tartó volt, de nem harmonikus. 1855-ben kezdték a közös munkát. 1858-ban összekülönböztek a nemzetiségi kérdés és dunai konföderáció megítélésében. Irányi Dániel nem osztotta Chassin véleményét, és ezt július 1-jén kertelés nélkül kifejtette: „Nem változtattam meg a véleményemet, és nem is fogom. 48-as Magyarországot akarok, először független országot, aztán köztársaságot. A konföderációt, akár Magyarország feldarabolását nem fogadom el. Hogy a 48-as Magyarország függetlensége visszahódítása után jónak tartja szövetségek kialakítását a környező országokkal, ennél nincs jobb, de nem alkothat a szó szoros értelmében vett konföderációt szomszédai független nemzetiségével és még kevésbé az őt magát alkotó nemzetiségekkel. Nem lépünk konföderációra magunkkal, és nem jó konföderációra lépni olyan országokkal, amelyeknek érdekei nem homogének, legalábbis egy egész sor fontos kérdésben nem azok. Ami azt a gondolatot illeti, amelyet ön francia Forradalomnak hív, engedje meg, hogy megjegyezzem, amit már többször elmondtam, hogy egyetlen országnak, Franciaországnak és Oroszországnak sem ismerem el a jogát, hogy nézeteit más népekre erőltesse. Csinálják a maguk dolgait otthon és hagyják a többi népet, hogy azok is csinálják a magukét. Mindaz, amit kérünk, az, hogy tartassák tiszteletben a nemzetközi jogot abban az értelemben, hogy egyik hatalom se avatkozhassék a szomszéd állam ügyeibe. Amikor Magyarország független lesz, szintén magára vállalja ennek tiszteletben tartását. A dunai konföderáció rámosolyoghat azon nemes szellemekre, akik a humanitárius politikát dolgozószobájukban művelik, asztalukon térképpel, anélkül, hogy valaha is betették volna a lábukat azon országba, amelynek megújulását szorgalmazzák. Jó lenne, ha ezek az urak mindenekelőtt maguknál csinálnának valami tartósat, akkor jobban meghallgatnák őket, anélkül, hogy ez megengedné nekik, hogy a világ bíráiként lépjenek fel. Ön követheti a nemzeteket boldogítani akaró, de jellemüket és igényeiket nem ismerő filantrópok »dolgozószoba-politikáját«, ami engem illet, tudom, mit akarok, és nem hagyom magam azon hamis számításból befolyásolni, hogy a Szajna-menti literátorok megtapsoljanak, a Dunánál azonban kicsúfoljanak és kárhoztassanak. Vívja ki csak újra Magyarország a függetlenségét, és ön meg fogja látni, hogy szükségünk van-e bármiféle leckére. Ha ön más útra akar térni, akkor neveink nem szerepelhetnek egyazon munkán."

Július 3-án már sértő minősítések nélkül fejtette ki nézeteit. A törökországi helyzet elemzésével kezdte, majd az örökérvényűnek hitt francia modellt is elutasítva olyan jövőképet villantott fel, amelynek néhány mozzanata a mai regionalizálódás folyamatait jelezte előre: „A muzulmán Törökország egyre lehetetlenebbé válik, mindaz, amit kívánok csak az, hogy a kataklizmára azután kerüljön sor, miután Magyarország kivívta függetlenségét. Ki merné előre megmondani, hogy mi lesz a megoldás az újjászervezett birodalom bonyolult kérdé-

[56] Breazu 180-186,
[57] Bibliothèque Nationale, N. a. fr. 20793. 26.
[58] Madame Quinet BN, N. a. fr. 11826. 14.

sére? Ami valószínűnek tűnik, az a szultán európai birtokainak felosztása három országra: görög- Macedónia, Trákia és Albánia hozzácsatolása a görög királysághoz; román és szláv, ez utóbbi Bulgáriát, Szerbiát, Boszniát, Hercegovinát és Montenegrót foglalja magában; vagy négy részre oszlanak, Konstantinápoly Trákiával együtt megmarad a törökök európai területének. Nekem ez a legvalószínűbb. Aki ezt a három heterogén elemet egyetlen kormányzat alatt akarja egyesíteni, nem jár sikerrel. Mégis ezt akarják, Oroszország terjeszkedésének megállítására komoly dunai hatalom felállításának szükségét érezvén. Ilyen hatalomra nem lesz szükség, mihelyt feltámasztják Lengyelországot, és Magyarország lerázza az osztrák igát. Ezen két országra támaszkodva a Duna déli részein fekvő államok élhetik saját életüket, anélkül, hogy olyan federációba léptetnék őket, amely az erőseket és gyengéket egyaránt zavarná. Magyarország hiába lenne az egyesült államok legerősebbike, a vele való rivalizálás akadályozná fejlődését, ahogy ő is akadályozná a szlávokat és a románokat. Nemsokára válni akarnának, és az ítéletet az ágyúk mondanák ki. Így bonyodalom készül, és nem megoldás. Ön, gondolom, ismeri a jelszavamat: járjunk a földön, és nézzünk az égre. Csak a lehetséges, gyakorlati jót akarom. A dunai federáció kombinációja ideologizmustól szennyes. Ha egy nap Európa szabad lesz, Lengyelország és Magyarország újra önálló országokká válnak, Oroszország hatalmát korlátozzák, végrehajtják az általános lefegyverzést, a pánszlávizmust legyőzik, akkor talán nem lesz szükség erős államokra, és az emberiség, ha jónak látszik neki, új vonzási központok köré csoportosulhat, felaprózódhat, tovább oszlódhat kedve szerint, annak biztos tudatában, hogy az európai nemzetek közösségében támaszra lel. De amíg eljön ez az idő, ne kérjék Magyarországtól, hogy feláldozza magát a szomszédos nemzetiségek ambíciójának, annál is inkább, mert ez az áldozat nem szolgálná az emberiség boldogságát. Magyarország meg tud halni, ha kell, de nem követ el öngyilkosságot."[59]

Chassin kénytelen-kelletlen elfogadta ezeket az érveket, annál is inkább, mert román részről sem hallhatott másokat, és láthatta, hogy a humanitárius politika is alászállt az elvi magaslatokról, ha kellett. 1859-ben pedig a közös munkának szárnyakat adtak az aktuális események. Tavasszal III. Napóleon Ausztriára támadt, a magyar emigráció is felszabadító harcra készült. Chassin már elismeréssel írt Michelet-nek arról, hogy „Irányi – csodálatraméltó hazafisággal – úgy kivérzett, hogy már fehér."[60] Június 24-én megjelent a közös munka első kötete, azon a napon, amikor elsöprő győzelmet aratott a francia sereg. Június 26-án Chassin lelkesen számolt be Michelet-nek arról, hogy Párizsban látta Kossuthot, és „nekem azonnal támogatnom kell a célt, amelyet ő bátor barátaival el akar érni". Jelezte, nemcsak névtelen brosúrát ír, hanem Kossuth-életrajzot is. Közben pedig „Írok a lapokba, amilyen lelkesedéssel csak tudom, vetem el a híreket. Íme, dunai testvéreink agitátora lettem!"[61] Július 11-én azonban III. Napóleon meglepetésszerűen békét kötött. Most már csak az olaszokban bízhattak a magyar emigránsok, de reményeik jóval kisebbek lehettek. A két szerzőtárs tovább dolgozott a második köteten, de most már majdnem meghasonlottak. Irányinak nem tetszett Chassin lassúsága. Ez pedig olykor még bánta is, hogy belefogott a közös munkába: „Együttműködésem végtelen sok részletbe vitt, és vegyes értékelések jöttek ki gyakran kínos beszélgetéseinkből. Meg is fogadtam, hogy ezentúl egyedül írok könyvet, saját számlámra és kockázatomra. Teljesen osztom az ön véleményét Dembinskiről, Bemről és Görgeiről, aki a forradalmi háborút ugyanúgy fogta fel, mint ők. Észreveszi majd, milyen sok fáradságomba került, míg megakadályoztam Irányit abban, hogy a kis háború mellett nyilatkozzék a nagy helyett. Ő mint ügyvéd szereti a formákat, mint közgazdász a mértéket. Én nem hiszem, hogy módszeresen lehet megmenteni a megtámadott országokat. Petőfiben a magyarországi háború forradalmi oldalát emeltem ki."[62]

[59] MTAKK, MIL, 4-164.

[60] BHVP, Papiers Michelet, Correspondance, tome XIII. 371.

[61] BHVP, Papiers Michelet, Correspondance, tome XIII. 384.

[62] Bach, Vera: Un disciple de Michelet, Charles-Louis Chassin (1831-1901). Szeged, 1935. 60. (a továbbiakban: Bach)

Chassin számára Petőfi élete valóságos menedék lett. Alighanem túlzás volt az, amikor korábban – 1859. június 26-án – azt jelezte Michelet-nek, hogy a mű két éve készen van, és csak a fordításra vár. Viszont egyre aktuálisabbnak látszott a magyarellenes „abszurditások" terjedése miatt. „Még három hétre van szükségem, hogy teljesen rendben legyen. Szegény Magyarországról sok rosszat mondtak orléanista ellenségeink. Nem lehetne elérni, hogy valami jót is mondjanak. Petőfi egyszerre politikai és irodalmi tett, olyan érdeklődést fog kelteni, mint egy regény."[63]

A magyar forradalom költője. Petőfi Sándor 1860-ban jelent meg. Bizonyos értelemben kollektív műnek is tekinthető, ha arra gondolunk, hogy hányan segítették. Chassin természetesen Michelet-nek mondott köszönetet, hogy ellátta forrásokkal. Sajnos nem tudjuk, mit adott át számára a Mester. A tanítvány persze örült, hogy neki jutott a feladat, de azért őszintén fájlalta, hogy Michelet nem írta meg, amit tervezett: „Magyarország balszerencséjére azok a nagy munkák, amelyek nem tűrnek haladékot, arra kényszerítették az én kedves mesteremet, hogy ne használja fel azokat a jegyzeteket, amelyeket oly nagy türelemmel és hozzáértéssel gyűjtött. Olyan halhatatlan remekművet készített volna, mint a *Kosciusko legendája*. Bárcsak ne bánná meg, ha elolvassa *A magyar forradalom költőjét*, hogy rám bízta azon könyve megírásának gondját, mely művet előbb-utóbb ő maga is összeállított volna és nagy nevével jegyzett volna!" Aztán természetesen megköszönte Teleki Sándornak és nejének a segítséget, valamint Teleki Emmáról is megemlékezett, mondván „Hála Madame de G... kéziratainak, könnyű volt jellemeznem a magyar demokráciát és a forradalmi dalnokot." Köszönetet mondott Jámbor Pál költőnek, Czecz Jánosnak, Irányi Dánielnek és Horn Edének, akik „gazdag könyvtárukat" bocsátották rendelkezésére.[64]

A magyar demokrácia dicsérete egyben a magyar arisztokráciáé is lett. Hiszen ez „a néppel diadalmasan tudta folytatni 1825-től 1848-ig törvényes harcát, mely a fajok között kirobbantott fatális versengés és az orosz intervenció nélkül természetes módon vezetett volna Magyarország függetlenségéhez, és a magyar demokrácia végleges győzelméhez."[65] Igaz, tette hozzá, „1848 előtt a magyar politikusok között nincs egyetlen abszolút demokrata, egyetlen tisztán republikánus sem, általában a királyság nemzeti, politikai és társadalmi megújulásában hittek, úgy vélvén, hogy ez az uralkodó és alattvalói többé-kevésbé kikényszerített megegyezése révén bekövetkezik, hittek abban, hogy – a múlt és jelen között erőszakos törés nélkül – a haladás maga érvényesül, a plebejusoknak nemesi sorba való emelésével, hála a parlamenti intézmények természetes játékának." Kevés olyan fiatal ember volt a kivétel ez alól, aki forradalomra készült volna. Ilyen volt: Petőfi.[66]

Chassin igazi forrása Petőfi költészete. A 350 oldalas műnek legalább egyötöde költemény. A költő versei adtak szárnyakat az életíró képzeletének, hogy olyan radikális mércével mérje az eseményeket, mint még senki addig. Így jutott el annak hangsúlyozásáig, hogy 1848 márciusában „Magyarország sem tudta megragadni az egyedi alkalmat, hogy megszabaduljon Ausztria igájától és árulásaitól". Pedig „ha az országot vezető politikusok merészebbek lettek volna, kevésbé elnézőek az árulás iránt, kevésbé vakok, és politikailag ügyesebbek, 1848 márciusában vagy áprilisában végrehajthatták volna az 1849. áprilisi nagy tettet, ha a köztársaságot nem is, de a gyűlöletes Habsburg Ház trónfosztását és nemes hazájuk teljes függetlenségét kikiálthatták volna. A horvátok, szerbek, románok, szászok, az osztrák ármánykodások szerencsétlen eszközei még fegyverkeztek; Bécs, Milánó, Velence, Prága már fellázadt, és Ausztria végleg megsemmisült volna, mielőtt a cár, akit Lengyelország nyugtalanított, áthaladt volna Szilézián. Még abban az esetben is, ha az orosz csapatok

[63] BHVP, Papiers Michelet, Correspondance, tome XIII. 385.

[64] Chassin, Charles-Louis: Le poète de la révolution hongroise. Alexandre Petoefi. Bruxelles – Paris, 1860. XII-XIV. (a továbbiakban: Chassin 1860.)

[65] Chassin 1860. 96.

[66] Chassin 1860. 173-174.

megtámadták volna Magyarországot, ennek nem kellett volna csak egyedül ellenállnia, mert a köztársasági Franciaország, bármilyen félénkké is akarta tenni Lamartine, fel kellett hogy induljon, mivel őt magát is fenyegették; a veszélybe került Magyarország ügye valamennyi nyugati nép ügye lett volna: a cárizmus és az európai forradalom párbaja, amely hamarosan az emberiség jövőjére nézve fontosabb győzelemmel ért volna véget, mint Szebasztopol elfoglalása..."[67]

Március 15-e még így is központi eseménye a műnek, hogy aztán mindenre ráboruljon a „fajok" küzdelmének sötét árnyéka. „Minél alaposabban tanulmányozzuk a félelmetes harcot, amely 1848-1849-ben horvátok, szerbek, oláhok, szászok és magyarok között robbant ki, annál kevésbé látunk benne önálló mozgalmat, a rivális nemzetiségek logikus és természetes ébredését. Sem a horvátok, sem a szerbek, sem a szászok, sem az oláhok nem azért keltek fel a magyarok ellen, mert ezek meg akarták őket semmisíteni. Ők azért élhettek a magyarok körében a maguk nyelvével és sajátos szokásaival, mert a »vad ázsiai hódítók« sohasem próbálták meg rájuk kényszeríteni nyelvüket, erkölcseiket átalakítani. Mert, ha az 1848-as forradalmat megelőző századokban valóban a magyarok született ellenségei lettek volna, nem mulasztották volna el kihasználni az alkalmat, amikor elnyomóik a törökök ellen hadakoztak". Chassin szerint a „szeparatista törekvések" akkor jelentkeztek, amikor a magyar liberális párt az állampolgári egyenlőséget kezdte követelni fajra és vallásra való tekintet nélkül. A cseh tudósok által kitalált irodalmi és demokratikus pánszlávizmus – hangzik a fejtegetés – „a reakció és a hódítás hatalmas gépezetévé vált". Kollár költeményében nincs hely a magyarok számára. Chassin ebből a fenyegetettségből vezeti le a magyar törekvéseket: „A magyarok, hogy megakadályozzák a pánszláv propaganda fejlődését, nemzetiségük akarták megerősíteni és hajdan federatív államukat az egyenlőség és a szabadság alapján újjászervezni, egy politikai köznyelv használatával egyesíteni."[68] A magyar és nem magyar nemzeti törekvések megítélésében nincs lényeges különbség Chassin és Irányi között. Sőt a francia forradalmi messianizmus még kevésbé türelmes, mint a körültekintőbb magyar liberális nacionalizmus. Minél radikálisabb az általános szabadságvágy, annál kevésbé ismer kíméletet. A politikai játék finomságait félrevetve a fő ellenségre tör, és amiben annak szövetségesét látja, el akarja seperni. Chassin lelkesen kísérte Petőfit csatáról csatára, majd a hősi halálba. Közben persze elmarasztalta Kossuthot, hogy Görgeit nem fegyelmezte meg, hiszen ez diktatúrára tört és árulást fontolgatott már 1849 júniusában.[69] Chassin nem hitt abban, hogy hőse, Petőfi még él valahol Szibériában, de „igen, tartsuk tiszteletben a derék parasztok naiv hitét, akik nem akarják, hogy Petőfi meghalt légyen. Ha nem halt meg, teste ott lesz a közelgő csatában, vagy legalább lelke, harci éneke: Előre."[70]

Nem csoda, ha a francia szerzőben az Irányival való viták emléke is megfakult, amikor újabb remények körvonalazódtak. A közös mű második kötete megjelenése előtt egy héttel, amikor már a Petőfi is nyomdában volt, lelkesen számolt be Chassin Michelet-nek: „A magyar mozgalom nagyon komoly, az első alkalommal, meglátja, újrakezdik 1848-at. Ha újra megindul a háború Ausztria és Piemont között, kétségtelen, Magyarország is felkel. Minden készen áll, csak fegyver kell, de akkor lesz az is."[71]

Kár, hogy nem ismerjük még közelebbről Quinet-nek a magyar forradalomra vonatkozó nézeteit, annyi azonban világos, hogy a magyar belviszály nem lehetett vonzó téma számára. Alighanem az áruló mítosza mellett a nemzetiségi kérdés vitatása kötötte le a szerzőpárost,[72] és a francia szerző óvatosságra, árnyaltságra inthette magyar barátját, bár nézeteik korántsem különbözhettek oly radikálisan. Chassin nem volt oly kritikus a magyar politikával szemben,

[67] Chassin 1860. 195-195.
[68] Chassin 1860. 229-230.
[69] Chassin 1860. 328.
[70] Chassin 1860. 352.
[71] BHVP, Papiers Michelet, Correspondance, tome XIII. 392.
[72] Kosáry Domokos: A Görgey-kérdés története. I. Bp. 1994. 345-346.

mint például Félix Martin. Irányi pedig megtanulhatta, hogy érveit miként vonultassa fel meggyőzőbben. Ugyanakkor mint emigráns politikust kötötte a politikai fegyelem. A nemzetiségi kérdésben – mint láttuk – Kossuthhoz fordult, mert a kiutahiai alkotmány közlésével akarta a magyar szabadelvűséget példázni, és elfogadta, hogy a kormányzó, aki úgy érezte, tárgyalási esélyeiket rontja, ha a teljes szöveget közzéteszik, néhány részt kihagyatott. A kossuthi alkotmánytervezet utalásai a dunai konföderációra áthidalták a francia szerzőtárssal való nézetkülönbségeket is.[73] A siker nem is maradt el. Quinet 1859. július 13-án lelkesen köszöntötte Chassint, miközben saját és Michelet románbarát politikájának indokait is kifejtette: „Soha hasznosabb, vigasztalóbb írás nem jelent meg a maga idejében, mint ez. Harsogó trombita hangja egy egész nép számára. Bár megértenék a történelem hívószavát! Bár ne fojtanák ezt el azok, akik magukat felszabadítóknak nevezik! Ön megmutatta, kedves barátom, hogy a rabszolgaságban is meg lehet őrizni egy szabad hangot. Azon ügyek közül, amelyeket szívünkön viselünk, három sikerrel járt: Görögország, Románia, Olaszország. Az idő nincs messze, és önt illeti a rendkívüli dicsőség, hogy felsorakoztatta jogcímeit – a harc közeledtére. Nem volt haszontalan, amit más ügyek érdekében cselekedtünk; a legreménytelenebb időben láttuk, amint ellenségeink felkarolták az általunk védelmezett ügyeket. Ellenünk is fordították. De mit számít? Ha a színlelt szabadság, amellyel takaróznak, elragadja őket, ha a hazugság visszaadja az embereknek az igazi függetlenség érzését. Ön megtörte a rabszolgaság csendjét, példájával bizonyította, hogy lehet még gondolkozni, szólni, emberi tettet felmutatni. És ki tudja, hogy ez a példa nem talál-e utánzókra Franciaországban? Azt szeretném, hogy a magyar szabadság háborúja mutassa meg a franciáknak, miként kell megszabadulni a zsarnokságtól. Fogadja forró jókívánságaimat az új küzdelemhez, amelyet ily bátran vállalt, és tolmácsolja üdvözletemet munkatársának, aki ilyen szép, gazdag és új anyagot bocsátott az ön rendelkezésére."

Július 18-án Quinet Irányinak is gratulált: „Olvastam ezt a könyvet, amely tele van eseményekkel, tehetséggel, hazafiassággal, mindazzal, ami az embereket nagy tettekre ösztönzi. Ez nemcsak egy könyv, hanem tett."[74]

Quinet a magyar-francia munkát is abból a szempontból ítélte meg, hogy mennyiben gyengíti a napóleoni rendszert. Abban bízott, hogy a császár addig támogatja a különböző szabadságmozgalmakat, addig játszik a tűzzel, amíg megégeti magát, Franciaország is követi a támogatott felek példáját, olyan szabadságmozgalom bontakozik ki, amely megroppantja a bonapartizmust. Ugyanakkor kételyek is gyötörték. Július 13-án is kifejezésre juttatta aggodalmát, hogy Romagna lakói és a magyarok fizethetik meg a napóleoni vállalkozás árát. Július 18-án pedig megjegyezte, hogy „az akció már kezdettől fogva alá van ásva".[75] Jóslata beteljesült. Ezért hiába is kérte őt Irányi, hogy szavát emelje a magyar ügy mellett, nem vállalta. Ha netán Chassin megmutatta volna neki a magyar szerzőtárs 1858-i leveleit, akkor talán még kevésbé lett volna arra hajlandó. De nem volt ellenséges sem. Chassint a második kötet megjelenése után is köszöntötte: „Milyen sok gondolatot ébresztl És mily hálára kötelezte a magyarokat!"[76] Amikor pedig elolvasta Chassin Petőfi életrajzát, úgy érezte Quinet, hogy elbűvölték: „Előre, csak előre! ... Ez a hazafi kézikönyve, ott, ahol egy hazát még fel kell szabadítani."[77]

Ez a Petőfi könyv szép emlék maradt. Mintegy negyven év múlva, amikor Chassin udvariasan megköszönte Gyulai Pálnak, hogy Budapesti Szemlében egykori leveleiből közzé tettek néhányat, hangsúlyozta, hogy ezen közlemény „ifjúságom legszebb pillanatát idézte fel, az igaz ügyekért folytatott harcét, és a szép álomét, hogy Franciaország felszabadítja az el-

[73] Spira I. 21-25.
[74] Molnár 37.; Bach 60.
[75] Tóth 360.
[76] Molnár 37.
[77] Molnár 48.

nyomott népeket. Egyetlen könyvem írása sem okozott akkora örömet, mint az önök *Petőfijének* regényes életrajza, amely *Hunyadi János* után első történeti munkám volt.

Boldog vagyok, hogy az ön folyóirata elismerését fejezte ki azon szerényt szolgálatokért, amelyeket a derék Magyarországnak tehettem, amikor két birodalom súlya alatt nyögött. Negyven év óta megöregedtem, de ugyanaz vagyok, aki akkor voltam: lelkes magyar hazafi és, mint a nagy korban mondták: világpolgár."[78]

Ezen hazafiság és világpolgárság jegyében békítette össze Chassin még 1859-ben a már említett *Edgar Quinet. Élete és művei* című munkájában Quinet román- és Michelet magyarbarátságát. *A románok* című mű jelentőségét annak hatásában látta: „Biztos, hogy egyetlen mű sem tudott akkora hatást kiváltani, mint a jeles száműzötté. Eloszlatta a legerősebb ellenszenveket, magával ragadta a legközönyösebb szellemeket. És ezt nem annyira a jogcímek felsorakoztatásának logikájával, a védőbeszéd felséges ékesszólásával, mint inkább azon érzelem mindenhatóságával érte el, mely a szerző lelkéből kiáradva az olvasó lelkének mélyéig hat." A könyv üzenetét pedig abban látta, hogy a románoknak újból meg kell tanulnuk a fegyverforgatást, alakítsanak hadsereget, a paraszt állampolgárként fogjon fegyvert, hiszen „Románia, olyan élő nemzet, felelős személy akar lenni, és olyanná kell lennie, amilyenre a világ rá tudja bízni a legszélső dunai gátat, és amely ezen a helyen a francia Forradalom előretolt őrszeme."

Quinet magyarokra vonatkozó nézetei közül – tapintatosan – csak az 1849-ben kifejlettekét említette Chassin. Ezek után Michelet-nek adta át a szót, aki „a magyar nép igazi nevét adta", azaz: „Európa hőse" – mint *A reformáció* hosszú jegyzetében olvashatjuk[79], és amelyből szintén idézett a tanítvány. Chassin Quinet-nek válaszolt, amikor hangsúlyozta, hogy „a magyar élet megújulása a modern történelem egyik csodája", és Michelet szómágiájához hasonlóval élve feleleventette az árulás mítoszát: „Magyarországot nem győzték le. Elárulták belülről és kívülről." Azután ismét Michelet-t idézve hárította el a vádat, mely szerint a magyarok büszkék, hiszen a vitézség náluk „erkölcsi állapot". Hamis a vád, amelyet Ausztria hitetett el a „tudatlan demokratákkal", hogy a magyarok még arisztokraták, hiszen „öt millió lovag" él ott, és az egész nemzet arisztokrata – mint Michelet hangoztatta. „Magyarország, amelyet hősi polgárok, köztük első költője, a pusztai hentes-kocsmáros fia, Petőfi Sándor köztársasággá tettek, köztársaságként esett el: köztársaságként fog felemelkedni." Chassin bízott abban, hogy Magyarország megoldja a nemzetiségi kérdést, és ugyancsak Quinet ellenében mutatta fel az ország hivatását: „Magyarország szoros szövetsége Lengyelországgal megakadályozza, hogy a szlávok esküdt ellensége legyen, de ugyanakkor eléggé ellenséges, hogy meggátolja a szentpétervári cárizmust a szlávok erőszakkal való egyesítésében. Katolikus és protestáns, vallási szempontból rendkívül liberális, még abban is szolgálatot tesz, hogy megakadályozza olyan görög katolicizmus [értsd: görögkeleti internacionálé] kialakulását, amely óhatatlanul olyan veszélyes, mint a másik. Végül a Kárpátok és a Duna közötti elhelyezkedésével egyedül is elég erős, elég militáris, elég biztos, hogy már mától a Forradalom ezen előretolt fellegvárának őrzője legyen."[80]

Nem véletlen, hogy Michelet már a teljes mű megjelenése előtt megdicsérte Chassint-t: „Óriási szolgálatot tett. Ön nélkül Quinet műve homályban maradt volna."[81] Így viszont az ő – mármint Michelet – neve is fényesebben ragyogott. A köztársasági képzeletvilágban pedig felsorakoztak a kelet- és közép-európai népek a Forradalom szolgálatában. A szómágia szimbolikus terében megvalósult a népek barátsága.

---

[78] OSZKK, Levelestár

[79] Miskolczy Ambrus: Eckhardt Sándor és Jules Michelst. Emlékkönyv Imrch István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kiss András. Kolozsvár, 1999. 335-336.

[80] Chassin 1859. 137., 157-158., 251-260.

[81] BHVP, Papiers Chassin, Ms. 1421. 196.

DÁN KÁROLY

Kállay Béni és a magyar imperializmus

Egy bátortalan kísérlet maradványai

Kállay Béni halála óta életműve alig keltette fel a történészek érdeklődését, arról mindezidáig nem született átfogó történettudományi munka. Egyetlen kandidátusi értekezésen kívül – Ress Imre: Kállay Béni belgrádi diplomáciai működése, 1868-1871 – tevékenységét még nem dolgozta fel a történeti szakirodalom. Jelen dolgozatom valójában két kérdésre keresi a választ: először, hogy igaz-e az a feltevés, miszerint Kállay Béniben, a néhai történészben és fordítóban, képviselőben és követben, hivatalnokban és miniszterben egyszerre két személyt tisztelhetünk: az egyik a már említett hivatásokat űző gyakorlati politikus és bürokrata, a másik pedig az előbbivel párhuzamosan fel-felbukkanó utópista, fantáziáló imperialista ideológus.[1] Az előbbi sorsa: teljes siker, a mérvadó körök elismerése volt a Monarchián belül és külföldön, míg az utóbbié: nagyfokú érdektelenség, minimális hatás és nyomtalan eltűnés. Másrészt megválaszolandó az is, miért sorolják a szórványosan megjelenő, különböző műfajhoz tartozó írások Kállayt a liberális politikusok közé, fennmaradt iratai ugyanis ennek ellenkezőjére engednek utalni.

Dolgozatom Kállay munkásságát eszmetörténeti szempontból vizsgálja, igyekezvén kimutatni, melyek az állandó és melyek a változó elemek életművében, noha ezt a datálhatatlan adatok nagy száma erősen megnehezíti. Mindvégig törekedtem arra, hogy szavait minél hosszabb, az eredeti struktúrát megtartó, lehetőleg összefüggő idézetekkel adjam vissza, ezáltal utat nyitva egy fontos és méltatlanul mellőzött történelmi alak hagyatékának számítógépes feldolgozásához, különös tekintettel a fogalom- és eszmetörténeti elemzésekre.

Kállay Béni könyvtára a második világháborúig érintetlenül fennmaradt, ekkor azonban ismeretlenek széthordták, maradványait azóta sem sikerült fellelni. Levéltári hagyatékának (Országos Levéltár, P 344. sz. fond) nagy részét megjelent írásainak kéziratai, valamint kisebb, legfeljebb néhány oldalas töredékek alkotják, ez utóbbiak rendszerint datálva sincsenek. Ezeket a hiányokat csak kevéssé ellensúlyozza Kállay belgrádi naplója, illetve titkárának, Thallóczy Lajosnak Kállayra vonatkozó feljegyzései, naplója (Országos Széchenyi Könyvtár Fol. Hung. 1689 és Quart. Hung. 2549), melyek az 1880-as évektől kísérik nyomon az akkor már közös pénzügyminiszterré előlépett történész és követ tevékenységét, érdekes információkat nyújtva a személyes környezetében megnyilvánuló államférfiról.

Kállay huszonegy évig volt Őfelsége Ferenc József császár és király minisztere. Rejtőzködő személyiségének megértését hagyatékának szétszóródása szinte lehetetlenné teszi. Ideológiájának rekonstrukciójára legfeljebb kísérletet tehetünk.

I. Kállay Béni eszmerendszerének közvetlen előzményei

a) John Stuart Mill és a gyarmatosítás liberális ideológiája

John Stuart Mill alkotta meg az első, részletesen kifejtett liberális elméletet a 19. századi brit imperializmus védelmében, kézenfekvőnek tűnik tehát a Millt fordító magyar imperialista ideológus, Kállay érvrendszerét Mill gondolataival összevetni.

[1] Németh G. Béla: Reálpolitikus és utópista egy személyben. Kritika, 1990. 3. sz. 20-23.

Az angol liberális tradíció – melyet Smith, Bentham és James Mill képviseltek pregnánsan – még „antiimperialista" volt, a szó azon értelmében, hogy véleményük szerint Anglia nem profitált gyarmatbirodalmának fenntartásából sem gazdasági, sem politikai tekintetben. A szigetország túlnépesedésének problémájára bizonyos értelemben gyógyír a kivándorlás – ezt legalább James Mill elismerte –, ugyanakkor úgy vélte, az ily módon kiáramló tőke veszteséget okoz az anyaországnak. Mindhárom gondolkodó egyetértett abban is, hogy a kolóniák állandó háborús gócok lehetnek. A liberálisokat továbbá az a félelem gyötörte, hogy a gyarmatok antiliberális kormányzata visszaüthet az anyaország politikai viszonyaira is, veszélyeztetve az évszázadok során kialakított politikai intézményeket és szabadságokat.

Az ifjabb Mill ezzel szemben a birodalom fenntartásának propagátora lett, sőt a Kelet-Indiai Társaság alkalmazottjaként maga is aktív részesévé vált annak. India példáján kifejtette, hogy a kontinensnyi országot éppen saját lakosai, az indiaiak érdekében kell kolonizálnia a Brit Birodalomnak. Az indiaiak érdeke, s így a brit uralom kiterjesztésének oka is ugyanaz: az őslakosság civilizálásának nemes feladata. Ezért Mill elutasított minden, a birodalom föderatív átszervezésére irányuló elképzelést; úgy vélte, legjobb, ha a kolóniák Anglia szuverén uralmának tárgyai maradnak. Az angoloknak „jóindulatú despotizmust" kell gyakorolniuk az indiaiak – mint barbár népek – felett, természetesen az utóbbiak javára és boldogulására.[2] Így a „barbár függőségeknek" csak akkor lehet megfelelő kormányzata, amennyiben azokat autonóm szakértői testületekre – mint a Kelet-Indiai Társaság – bízzák, mivel azok egyedül nem képesek kormányozni magukat.

A barbárok saját maguk kormányzatára való képtelenségére és a civilizáció terjesztésének nemes hagyományára való hivatkozással Mill gazdasági tekintetben is üdvösnek tartotta a kolonizációt: Anglia mint fejlett kapitalista társadalom, tőkét és embereket képes kiáramoltatni a gyarmatok felé, hiszen mindkettőből feleslegei vannak (Hobson és Lenin ugyanerre a következtetésre jutnak mintegy fél évszázad múlva, ám egyúttal negatív kontextusba helyezik Mill eredendően pozitív érveit).[3]

b) Kállay Béni: Előszó John Stuart Mill „A szabadságról" című művéhez

A fiatal Kállay eszmerendszerét és az ekkor vallott értékeit mindenekelőtt Kállaynak Mill *A szabadságról* című művéhez írott Előszavából ismerhetjük meg, mely a fordítással együtt 1867-ben, a kiegyezés évében jelent meg.[4]

Kállay az Előszóban többször hangot ad ellenvéleményének, bírálatának a Mill által kifejtettekkel szemben. Ezek közül számunkra különösen érdekes az a megjegyzés, mely tagadja, hogy a „műveletlen, barbár népek" civilizálása érdekében megengedhető a felvilágosult zsarnokság: „Még kevésbé oszthatom [Mill] azon nézetét, hogy a műveletlen barbár népek nem tarthatnak számot egyéni szabadságukra, sőt hogy az ilyenek irányában minden felvilágosodott, művelt lelkű uralkodó jogosan kényszerítő zsarnoksággal élhet, ha ugyan célja nem egyéb, mint ama nép polgáriasodása. ... Én azonban semmi oly törvényesen megállapított uralmat, még szellemét sem szeretném elismerve látni, mely az egyéni szabadságot semmisíti meg ... én az ily művelődést nagy szerencsétlenségnek tartanám, mert olyasvalamivel kecsegteti e népeket, amit még nem ismernek, s így nem is óhajtanak."[5]

Az 1867-es kiegyezés azonban új perspektívákat nyitott a magyar politika számára, és Kállay igen gyorsan reagált az új helyzetre. Ez többek között azt is jelentette, hogy nézetei éppen ebben a tekintetben jelentősen megváltoztak, sőt majd Bosznia-Hercegovina kor-

[2] Morning Chronicle, 1846. október 26. 4.

[3] Sullivan, Eileen P.: Liberalism and Imperialism. Journal of the History of Ideas, 1983. 599-617.

[4] Kállay Béni: „A szabadságról". Előszó John Stuart Mill művéhez. Holnap Kiadó, 1993. (a továbbiakban: Előszó)

[5] Előszó 78-83.

mányzói minőségében a gyakorlatban is kipróbálhatta, milyen is egy népet akarata ellenére civilizálni. Nem lehet tehát teljes bizonyossággal azt állítanunk, hogy az Előszóban egyszerűen Mill társadalomjobbító törekvéseivel nem ért egyet.[6] Könnyen lehet: egyáltalán nem elvi ellenállás késztette arra, hogy ellentmondjon Millnek, hanem a Habsburg neoabszolutizmus közelmúltbéli tapasztalatai.

c) Nemzet és civilizáció: Széchenyi programja Kemény Zsigmond olvasatában

Hasonlóképpen érdemes megvizsgálni a civilizációs ideológia magyar gyökereit is: a külpolitikai okokon kívül milyen hazai eszmetörténeti előzmények hathattak Kállayra, kik voltak azok, akik segítették őt abban, hogy a kevésbé fejlett népek akaratuk ellenére történő civilizálásának ideáját magáévá tegye, sőt konzervatív elemekkel töltse fel azt.

Széchenyi programjának legfőbb eleme – Kemény Zsigmond szerint – a magyarságnak mint nemzetnek a megerősítése, hatalmi pozícióinak megszilárdítása volt: „S mi vala Széchenyinek nagy és mindent alárendelő törekvése? Fajunk biztosítása s nemesb kifejtése." Idézi Széchenyit: „A magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni – Európában egyedüli heterogén sarjadék – ázsiai bölcsőjében rejtező, eddigelé sehol ki nem fejlett, sehol érettségre nem virult sajátságait. ... Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátságait mint ereklyét megőrizni és szeplőtlen minőségben kifejteni ... Hivatásunk nem csekélyebb, mint a világot egy új nemzettel gazdagítani meg ..."[7]

Kemény aligha túlzott jelentősen: Széchenyi nemzetpolitikusi megítélése ebben a tekintetben nem sokat változott másfélszáz év alatt. Kemény volt az első, aki felismerte, hogy a döblingi beteg személyisége – akiről akkoriban mindenki annyit tudott csupán, hogy elméje és szíve meghasadt – milyen lehetőségeket rejt magában.

1859-ban furcsa, sárga színű könyv (később gyakran csak így emlegették: „a sárga könyv") jelent meg Londonban *Ein Blick auf den anonymen Rückblick*[8] címmel, s ahogy az akkoriban gyakran előfordult, név nélkül. Aki elolvasta az éles és szarkasztikus vitairatot, mely a Bach-korszakot felmagasztaló *Ein Rückblick...* című, korábban Bécsben megjelent könyvvel polemizált, hamar rájöhetett, hogy szerzője nem lehet más, mint Széchenyi István. Az *Ein Rückblick...* a Magyarország alkotmányos jogait semmibe vevő, abszolutista Bach-rendszer apoteózisa volt, szorgalmasan elősorolta mindazon jótéteményeket, melyekkel, úgymond, Ausztria elhalmozta elmaradott tartományát, Magyarországot. Ez ellen kelt ki Széchenyi, s így lett a *Blick* a Habsburg neoabszolutizmus kritikájának frappáns szimbóluma.

Kállay Béni húsz éves volt, amikor a *Blick* megjelent. A Thallóczy Lajos által összegyűjtött adatok (s a Kállayról tartott emlékbeszédének ezen adatokra épülő részei) a későbbi miniszter hazafias neveltetését bizonyítják.[9] Csaknem lehetetlen, hogy a *Blick* körül kialakult vihar elkerülte volna a közügyek iránt felettébb fogékony Kállay figyelmét. (E körülmény fontosságára már utaltam az előző alfejezet végén.)

Kemény Zsigmond már az 1850-es évek elején megírja Széchenyi-tanulmányát és a *Még egy szó a forradalom után* című röpiratát. Magyarország még katonai közigazgatás alatt áll, s ő már azon gondolkodik, milyen legyen a szuverenitásában, öntudatában lerombolt ország az elbukott forradalom és szabadságharc után; milyen legyen a történelem során oly sokadszor magára találó magyar nemzet közéletét meghatározó politikai diskurzus, mely elemek, fogalmak körül rendeződjék el az. Úgy érzi: bármennyire lehetetlennek tűnik is az adott pil-

[6] Takáts József: Kállay Béni, John Stuart Mill és a modern társadalom. Holmi, 1996. május. 776. (a továbbiakban: Takáts)

[7] Kemény Zsigmond: Széchenyi István. 133-134.

[8] Széchenyi István: Ein Blick auf den anonymen Rückblick. London, 1859.

[9] OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689 csomagban Thallóczy gyűjtésében, illetve Thallóczy emlékbeszédének Kállay ifjúkorára vonatkozó részei.

lanatban, a konszolidáció elkerülhetetlen, Magyarország sorsát a Függetlenségi Nyilatkozat rövid kitérője után – melyet nem ismertek el Európa hatalmai – újra a Habsburg-házzal közös jövő fogja jelenteni.

Érvelését nagy körültekintéssel építi fel: szemügyre veszi az Osztrák Birodalom helyzetét, mint olyan hatalomét, amely mellett Magyarországnak nincs más alternatívája. Így foglalja össze gondolatait: „Ausztria tehát az 1848-diki forradalom óta oda van utasítva, hogy a nagy Eugen herczegnek, rég elfeledett tanácsait vegye és fölhagyva a »kizárólagos« német iránnyal, fölhagyva a »német császárság eszméjével«, fölhagyva a »tisztán nyugot-európai« politikával; siessen befolyását keleten meggyökereztetni."[10] Az itáliai tartományok elszakadása, Schmerling nagynémet álmainak semmivé foszlása, Königgrätz megaláztatása előtt mindez sem Magyarországon, sem az osztrák tartományokban nem tűnt evidenciának. (Valójában utána sem. Az osztrák elit sohasem tudott igazán megbarátkozni a keleti orientáció gondolatával.)

Széchenyi nemzetiségi politikája Keménynél mint a türelmetlen, erőszakkal magyarosító politikát megtestesítő liberális Kossuthtal élesen szembenálló, türelmes és engedékeny álláspont példája jelenik meg.[11] S hogy miért oly fontos ez Kemény számára, kiderül a röpirat soraiból. Itt fejti ki ugyanis Kemény, hogy a magyarság miként kapcsolódhat be Ausztria keleti küldetésébe. Az osztrák birodalom európai kulcsa (az eredetileg németországi liberálisoktól, például Friedrich List-től az 1840-es évekből származó gondolat nyomán) a Kelet, e kulcs azonban – írja Kemény meglehetősen képszerűen – csak akkor tárja föl a civilizáció elől elzárt területeket, csak akkor nyit utat a műveltségnek, ha a „germánizmus és szlávizmus" nem kerül kikerülhetetlenül összeütközésbe egymással. Ennek feltétele pedig az, hogy az Osztrák Birodalom keleti részeiben a polgárosodás „oly elem által hasson átalakítólag a Keletre, mely hódításait féltékenység felköltése nélkül gyakorolja", azaz „a germán tartományok által Nyugatra támaszkodva, a kitisztított magyar államiság útján Keletre hatva."[12] Kemény szerint tehát az osztrák politikának közvetítő elemre van szüksége, s erre nem lehet alkalmas más, csak a magyarság, mivel a magyar nemzet – noha származását tekintve keleti nép – kész volt vérét ontani a nyugat-európai érdekekért, amikor erre szükség volt. Éppen ennek köszönhetően Nyugat-Európában védett körülmények között folyhatott a „polgárisodás".[13] Természetesen nem feledkezik meg a nyugati kereszténységhez való csatlakozásról sem. A magyarság küldetésére ennek megfelelően úgy hivatkozik, mint olyan gondolatra, mely mindig is vezérelte az ország politikáját, vagy legalábbis annak meghatározó eleme volt, bár egy ideje feledésbe merült. „Szóval a magyar azon közvetítő elem, melyet nem e röpirat fedezett először fel, ... de az idők oda vittek, hogy a napi politika számos hősei előtt a századok által megpecsételt állítás majdnem fölfedezésnek látszik."[14]

---

[10] Kemény Zsigmond: Még egy szó a forradalom után. 374.

[11] Kossuth a civilizációs küldetés tekintetében még jó hivatkozási alap lehetett volna. 1841. április második hetében a Pesti Hirlapba írott vezércikkében a következő gondolatokat olvashatjuk: „Mi vagyunk mi magyarok? Középre vetve két roppant nemzetiség közé, mellynek mindkettejéből tömérdek elem zavarja sajátságunkat; ... Mi hát kikerülhetetlen hivatásunk ez álláspontonn? Kiállani az első rohanást, midőn egykoron e két nagy elem összeütközik, és ... frigyesülni azon elemmel melly mellett a világ szinpadán a magyar elem nagyszerü önállásban békén megférhet, mellyhez királyunk trónérdeke barátságra hi, mellyhez a civilisatio s jog és szabadság közös eszméi vonzanak..." Ebben Kemény 1850-ben sem találhatott semmi kivetnivalót. Ám Kossuth így folytatja: „frigyesülni pedig a másik ellen, melly már is vakondokkint turkálja ültetvényeinket, melly mellett önállás lehetetlen, melly elnyeléssel fenyegeti nemzetiségünket mellynek előcsapata barbárság, és hagyománya járom és szolgaság." Kossuth Erdély és unio-egység a magyarnak című vezércikkének összövege. Lackó Mihály közlése nyomán.

[12] Még egy szó 327-328.

[13] Még egy szó 354-357.

[14] Még egy szó 357.

Kemény számára tehát ez Széchenyi öröksége: „Széchenyi, ki kortársai közt legmélyebben látta, mily szorosan függnek Ausztria és különösen Magyarország érdekei a keleti kérdések fejleményeivel s megoldásával össze; a többek közt – mint idéztem is – oly sejtelemtől volt áthatva, hogy a gondviselés számunkra tartotta fel azon ázsiai törzs polgárosítására eldöntőleg hatni, melylyel eredetünk közös, bár pályánk gyakran ellenséges vala: értem a törököt."[15] S hogy miért? „A jövendő a keleten a szlávoké, vagy a szlávok által magukat ott megerősítő hatalmaké."[16]

Széchenyinél valóban már a *Stádium*ban megtaláljuk a magyarság keleti küldetésének gondolatát, ám a Kemény által felmutatottnál sokkal halványabban fogalmazza meg: „'s ekép Dunánk csak kiöntési átkunk, és soha más nemzetekkel egybekötő civilisatiói csatornánk nem lehet – míg azon a' magyar nemzetiség erős lelke nem segít 's a' t. Itt a' feltámadás mindenre! –"[17] Ez lenne tehát az „összemberi haladás" magyarságra rótt feladata.

Egy generációval később Kállay is ugyanezekre az alapokra helyezte saját ideológiáját.

II. Az imperialista ideológus Kállay: a magyar birodalmi tradíciótól a vezérlő faj eszméjéig

Az utóbbi harminc évben – írja Szekfű Gyula – minden nemzetnek megvolt a maga imperializmusa, a környéken egyértelműen Magyarország rovására. Magyarország hibája nem az volt, hogy védekezett és fegyverkezett, hanem éppen az, hogy nem. „A magyar imperializmus védelemnek sem jó, sem elég, sem komoly nem volt", csak „szófia beszéd ..., a középosztály egy kis, újságolvasó rétegének frázisokban megnyilvánuló jámbor kívánsága, melyet tette és cselekvéssé fokozni még csak nem is kíséreltünk."[18]

A jelen fejezet célja tisztázni azt, mit tett hozzá Kállay Béni e „szófia beszédhez".

a) Az 1867-es kiegyezés mint lehetőség: esély a nagyhatalmi politikára

Ifjabb Andrássy Gyula a kilencvenes évek közepén úgy vélekedett: ha a kiegyezés valóban alapjaiban lenne elhibázott, amint azt a baloldal állítja, három évtized alatt az már biztosan kiderült volna. Hiszen a dualizmus új kereteit létrehozó paktum egyik célja a „külbiztonság" elérése volt, s mivel háborút harminc év alatt a Monarchia nem viselt, a kérdés arra redukálódott, hogy a hatalomért és befolyásért való versenyben mennyire állta meg a helyét – Andrássy találó hasonlatát idézve – a börzéhez hasonlatos európai államrendszerben, melyben minden államnak megvan az árfolyama, mely emelkedik és csökken szünet nélkül. Biztosította-e tehát a kiegyezés a Monarchiának a nagyhatalmi státust?

Andrássy szerint a válasz egyértelműen igen, hiszen míg 1866-ban csak Bismarck bölcsessége mentette meg Ausztriát, felismerve annak missziójét, egy évvel később a dualizmus visszaszerezte annak „európai állását".[19] A Monarchia felbomlása után Apponyi Albert szinte szó szerint ismétli meg a dualizmus e credóját emlékirataiban.[20]

„Centralisatio magyar szellemben. Eddig nem volt magyar kormányzatunk, most van. Ezt fel kell használni."[21] Ezt nem sokkal a kiegyezés után vethette papírra Kállay. Számára

[15] Még egy szó 373.
[16] Még egy szó 374.
[17] Széchenyi István: Stádium. Budapest, 1905. 27.
[18] Szekfű Gyula: Három nemzedék. Budapest, 1989. 304. (a továbbiakban: Szekfű)
[19] ifj. Andrássy Gyula: Az 1867-iki kiegyezésről. Franklin, Budapest, 1896. IV. fejezet: A kiegyezés eredményeiről a hatalmi érdekek szempontjából. 119-125., 132-135.
[20] Apponyi Albert: Ötven év. Pantheon, Budapest, 1926.
[21] MOL P344/44.cs./Éf/8. 195-196.

a kérdés az volt: mit kezdjünk a visszanyert önállósággal. Nem állott tőle távol a magyarság szellemi, műveltségi és civilizációs fölényét hirdető, az egész 19. században végigvonuló retorika, ám azzal is tisztában volt, hogy az „egy politikai nemzet" eszméjének ilyetén kibővítése sem lesz elegendő az ország létét fenyegető erők megfékezésére. Kállay szerint a dualizmust egyfajta ideológiai vákuum jellemezte. Nincs olyan kohéziós erő – vallotta –, mely a tizenegy népcsoportot akár csak valamilyen minimálprogram mentén egy irányba terelné, miközben a széthúzás erősebb, mint valaha, mégpedig a nem sokkal korábban létrejött szerb és román államok, valamint Oroszország aspirációinak következtében.

Kállay útkeresésének alapmotívuma tehát egy, a magyar nemzetet egyesítő gondolat lett. „Vezéreszmék ... egy eszme kell hogy az egész nemzetet áthassa hosszú időn át, ha fejlődni, gyarapodni, hatalomra vergődni óhajt. Nálunk most ily eszme nincs. Minden törekvésünk az Ausztriával való viszony alakulására irányul. Ily nagy eszme lehet a hódítás Kelet felé. Nem szükségkép kell ennek megvalósulni, de törekedni kell a felé. ... Vezérszerepet kell játszanunk a gyöngébbek között... E hatalom, ha elérjük is szinte [szintén – D. K.] nem lesz örökös, el fog enyészni az is az emberi nem folytonos küzdelmében. De az emberre nézve a kielégítő érzelem nem is annyira a czél elérése, mint a törekvés e czél felé. És ezért Madáchal: Küzdj és bízva bízzál."[22]

E vezérszerep kényszer szülte gyökerei még jól megmutatkoznak az alábbi, valószínűleg egy *Bosnyákország* címmel megjelent cikkre írott válaszában, melyet még jóval az okkupáció előtt írt. „Mi nem vagyunk hódító terjeszkedő hatalom, mi agressiv[e] nem léphetünk fel. De ha mások ... összeütközést idéznének elő, vagy oly lépéseket tennének, melyek talán csak közvetve vitális érdekeinket veszélyeztetnék ..."[23] A folytatás azonban már más irányt vesz: „Nagyhatalom mely nagyhatalmi érdekeiért nem tud vagy nem mer síkra szállni, megszűnt nagyhatalom lenni s a többiek játékszerévé válik." A nagyhatalmi politikában, a birodalmi logika törvényei szerint egy szereplő, azaz ország erejének mérőfoka igen egyszerűen kiszámolható a lakosság számának és az állam gazdasági erejének szorzataként. Ezen a „börzén" a passzivitás gyors kihullást jelent. Grünwald Béla, aki gyakori vendége volt Kállaynak, *Közigazgatásunk és a szabadság* című munkájában[24] hasonló érveket fejt ki: minden hiba, amit elkövetünk, nemzeti létünket fenyegeti. A passzív ellenállás megszokássá, második természetévé vált a magyaroknak, s így nem is gondolnak arra: nem védekezés, hanem támadás a nemzet feladata, nem a megsemmisítést kell elhárítania, hanem uralmát kiterjesztenie és biztosítania (nem meglepő, hogy e célok elérésének fő eszközéül ő is a közigazgatást említi meg). Grünwald is új irányt vár: „új eszméknek, új jelszavaknak, új törekvéseknek kell elfoglalni a nemzet szellemét, hogy új életet kezdjen ... ha egyetlen gondolata a küzdelem lesz a létért, a nagy tervszerű küzdelem, azzal a tudattal, hogy a küzdelemmel megmentheti létét, uralmát, de hogy a küzdelem nélkül biztos a halál."[25]

[22] MOL P344/43.k. 256-258.

[23] MOL P344, 44cs. É/f 8. 193-194.

[24] Grünwald Béla: Közigazgatásunk és a szabadság. Ráth Mór, Budapest, 1876. 1-9. (továbbiakban: Grünwald)
Ugyanakkor Grünwald – s ezzel pontosan tükrözi a korszellemet – egyenesen tagadja, hogy ez expanziót is jelenthetne: „a mi missiónk nem utal minket a határon kívül, hogy ott hódítsunk, terjeszkedjünk ... a mi missiónk az, hogy ezt, ami van, betöltsük egészen." Grünwald 18.

[25] Grünwald 161. Vö. Ábrányi Kornél Grünwaldot idéző sorait: „A multban kutattam a magyar gyengeségének, aljasságának, romlottságának okait. ... A baj gyökere mély s orvoslása nehéz, majdnem lehetetlen. De egy mód talán mégis volna, ha eszményekkel eltelt s gyakorlati megvalósításukra alkalmas, kemény emberek jutnak a kormányra s ezek tervszerűen felülről kezdenék a nemzet regeneráczióját, a hatalom eszközeivel nemesítenék meg, mint ahogy eddig ezekkel korrumpálták még az erkölcsileg is egészséges elemeket is ... Mindezt, tudjuk, csak a hatalom eszközeivel lehet elérni. A legtöbb magyar nem szolgál ingyen senkit ... De a hatalom kedvéért, mely valamely érdekét kielégítheti, szolgálni fogja

Kállay tehát nem óhajt mást, mint amit Asbóth János fogalmaz meg jóval később *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez* című könyvében: materiális és morális erőfeszítések szükségességét mind az egyes ember, mind a nemzet részéről.[26] Ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy a birodalom német és szláv nemzetiségeit is meg kell győzni ezen új törekvés számára. Keményéhez kísértetiesen hasonlítanak gondolatai: „Ausztriának, mióta megszünt német hatalom lenni, s mióta a többi népfajok a némettel egyenlő jogosultságra vergődtek a birodalomban, ... ha nem akarja a birodalom egységét veszélyeztetni, teljesen, őszintén, és végkép le kell mondania a német politikáról. E lemondásnak természetes eredménye előbb vagy utóbb ... az Ausztrián kívül eső német tartományok egyesülése leend. E német egység ... ha létrejön, okvetlenül veszélyes szomszédjává válhat."[27] – írja egy 1866 és 1871 között született töredékében. Ausztria, az osztrák közvélemény azonban sohasem tette magáévá a „keleti irányt" sem pedig a magyar politikai elit másik kedves eszméjét, mely szerint a birodalom súlypontja áttevődött Magyarországra, s ezért a magyarságot bizonyos prioritások és további jogok illetik meg a Monarchia sorsának alakításában. Sokkal súlyosabb érvek hatására sem fogadták volna ezt el.

b) Történelmi utalások Kállay érveiben

Kállay történelmi utalásai nem tartalmaznak lényegesen új elemeket. A magyar történelem máig legtöbbször alkalmazott hivatkozásai ezek (az egyetlen kivétel ez alól az ókori Róma többszöri szerepeltetése). Szent István *Intelmei*t idézi a többnyelvű országról, s persze nem mellékesen éppen a következő részt: „növeld az országot, hogy a te koronád mindenkitől dicsőíttessék." Ugyanitt említi Hunyadi Jánost, Mátyás királyt is, s hozzáteszi: a feladat Zrínyi „dicsőségét kezeinkben ismét megvirágoztatni".[28] Érdekes körülmény, hogy Mátyás mint a birodalmi politika jelképe nincs bővebben kifejtve szövegeiben. Az Árpád-kor, majd Nagy Lajos, Mátyás mind a Balkán felé fordulnak – mondja Kállay, s „a Habsburg-dynastia uralkodása óta is minden kedvező alkalommal föléledt a Magyarországról átöröklött keleti politika, mely egykor nekünk valóban nemzeti politikánk volt."[29] (Itt ugyanakkor megjegyzendő, hogy Kállay állításával szemben Mátyás éppen ellenkezőleg, inkább a Nyugat, mint a Balkán felé fordult.)

Bosznia-Hercegovina elfoglalása – melynek fejlődésére, kormányzatára Kállay rendkívül büszke volt – számára szintén ehhez az ősi, természetes örökségként felfogott keleti politikához való visszatérést jelenti. „A dynastikus elv, vagy tulajdonképpen maga a dynastia képezi tehát azon megingathatatlan szirtet, mely az osztrák-magyar államszervezet egyedül biztos alapjául szolgál a további egység fennállhatására" – írja a *Memorandum Bosznia annexiójáról* című, halála után megjelent tanulmányában.[30] Ennek a dinasztikus politikának a kiterjesztése adja meg Kállay érvrendszerében Bosznia annexiójának az értelmét.

Azt azonban, hogy miért csak Bosznia (és nem a fejlettebb Szerbia) a célpont, egy néhány évtizeddel későbbi újságcikkből tudjuk meg: míg Bosznia-Hercegovina egészen Magyarországé volt, addig Szerbia csak részben. Bosznia-Hercegovina „jog és közigazgatási rendszerében teljesen beleolvadt Magyarországba", s ennek történelmi emlékei még élnek ott. „Az a terület nem politikai, csak históriai egység volt és részben gazdasági", nemzeti

a nemzeti érdeket is." Ábrányi: Húsz esztendő. In: Politikai Magyarország. Budapest, 1912. II. kötet 403.

[26] Asbóth János: Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez. Athenaeum, Budapest, 1892. 51.

[27] MOL P344, 44cs. É/f 8. 210.

[28] OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 183-186.

[29] Kállay Béni: Emlékbeszéd gróf Andrássy Gyula felett. Budapest, 1891. 345. (továbbiakban: Emlékbeszéd)

[30] Kállay Béni: Memorandum Bosznia annexióját illetőleg (1873). Wertheimer Ede adta ki a Történeti Szemlében, 1914-ben, 257-264. oldal. Az eredeti kézirat a MOL P344/44.csomagban található.

kultúrája sem volt, csak hagyományai és emlékei, s mint ilyen, alkalmas terep egy birodalmi szempontból kedvező politikai nemzet kialakítására. Boszniát – így folytatódik az írás – nemcsak azért szállták meg a Monarchia csapatai, hogy „adminisztráljuk és a civilizáció áldásaiban részesítsük," hanem a Monarchia keleti politikája számára szállottuk meg.[31] A katonai-stratégiai célok és a dinasztikus elvek is egybecsnek: Bosznia-Hercegovinát hosszú határszakasz köti össze a Monarchiával, s mélyen benyúlik a török birodalom testébe, ezáltal természetes védővonalat képez az oroszok ellen – a Monarchia tehát Bosznia-Hercegovina és Dalmácia együttes birtoklásával úr lehet az Adrián.[32] Egy – Thallóczy szerint Kállay inspirálta újságcikkben – a következőket olvashatjuk: Bosznia a kulcsa ugyanazon útvonalnak, melyet a rómaiak álmodtak s valósítottak meg Pannónián át: „A világraszóló római politikai érzék választotta ez uton a magyar imperiális politika most visszamehet a Keletre s leviheti oda a monarkia nagy érdekeit és civilizatorius erejét. A Habsburgok koronája uj fényt, a monarkia nagy gazdasági politikája uj területet kap, a melyből minden irányban elnézhet tekintete és elnyulhat a keze."[33] S ezzel újabb meghatározó motívumra leltünk: az ókori Rómára.

Hermann Ottó 1904. július 30-án levelet írt Thallóczy Lajosnak Kállayról, melyben a következőképpen jellemzi a már halott politikust: „Kállay mint szervező ... abszolút magyar. Mi az?" S itt Apponyi Albert egy fejtegetését idézi: Európa államai hódítás útján jöttek létre. Nyugaton összeolvadt a győztes és a leigázott, s az utóbbi dominált az „uj typusban", míg a törökök az uralkodó kasztot a meghódítottak fölé helyezték, meghagyva azonban az utóbbi tulajdonságait, melyek aztán fel is éledtek. A magyarok egy harmadik utat követtek: fenntartva faji tulajdonságaikat, a meghódítottakat, illetve az arra méltókat magukkal egyenlővé tették, befogadva őket a nemesség intézményébe. Hermann Ottó szerint ezt a politikát, a megnyerés politikáját akarta folytatni Kállay Boszniában, s mindezt szívósan és okosan tette, „mint egy primae occupationis gens-nek ivadékához illett is ez."[34]

Kállay Béni azonban messzebbre tekintett, amikor a magyar asszimilációs politika előmozdításának lehetőségeit kereste: véleménye szerint a magyarságnak saját példáján túl Róma – Kállay szemében a birodalmak legtökéletesebbjének – példáját kell követnie.[35] Thallóczy gyűjteményében maradt fenn a következő szöveg: „Nagy soviniszta Róma. Azt nézzük. Mily nyomorúlt faluból vette kezdetét. Kis falu volt ... S mivé lett? A legerősebb állammá. Pedig Róma nem kényszerítő eszközökkel terjesztette nyelvét a meghódított nemzetekre... A műveltséget a görögöktől vették. Bárhol az akkor ismert földön büszkén vallá magát bármely római alattvaló római polgárnak ... s miért? Mert a római politikai élet alapja az a nagy sovinizmus volt: minden római legyen. Az uralkodásra irányult minden törekvésük és tudtak uralkodni. Ezt kövessük. S ennek egy módja van, ha a magyarság ezen a földön ... domináló állást foglal el. Ha mi magyarok s különösen az az osztály, mely vezetésre van hivatva, elfoglal minden tért mely az állami és társadalmi élet keretében nyílik ... A seregben ... A hol magyarok a tisztek, ott magyar lesz az ezred, s ha más nyelven szól a kommandó a lélek magyar" s ezen kívül a diplomáciában, gyógyításban stb. „Hát miért érik be a középosztály fiai, hogy csak a földet túrják meg ügyvédek, kisebb számban technikusok."

---

[31] A magyar imperium. Budapesti Hírlap, 1901. február 24. 1-3.

[32] Andrássy politikája. Budapesti Hírlap, 1901. február 10. 1-2. Thallóczy szerint e cikksorozatot Kállay inspirálta, s erre valóban több töredék enged következtetni, melyek vázlatosan tartalmazzák egy-egy cikk kivonatát. E cikkekről bővebben lásd a fejezet végén.

[33] Andrássy politikája. Budapesti Hírlap, 1901. február 10. 1-2.

[34] OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 141-142. Hermann Ottó: A magyar nép arcza és jelleme című kötetében, különösen annak függelékében foglalkozik e kérdéssel. Természettudományi Társulat, Budapest, 1902.

[35] „Rajongó lelkesedéssel jellemzi Rómát. Egyáltalában mindig Róma volt ideálja. ... Éppen Róma egybeforrasztó ereje volt az, amit követendő példaképül állított fel." Thallóczy kommentárja a Magyarország a Kelet és a Nyugot határán-hoz, OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 701.

Az idézet mellett Kállay írásával ez áll: „Tanúlni kell, dolgozni nem élvezetért, de a nagyságért küzdeni ... nekünk kell vezetni mi legyünk a példa ... Egy dolgot kell csak conzerválni, a magyar faj uralmát...".[36]

Kállay, aki maga felettébb büszke volt arra, hogy őseinek nyomait egészen a legősibb száztíz magyar nemzetségig vissza tudta vezetni, természetesen tisztában volt azzal, hogy a magyar nemesség milyen személyiségeket köszönhetett a nemzet kiterjesztésének. Abban a hitben politizált, hogy Róma példája a nemzetté válás korában is követhető. Kállay a kortársait kívánta meggyőzni arról, hogy van esély és mód a nem magyar nemzetiségek integrálására, bizonyos közös alap megteremtésére, mely eltántorítja őket önálló fejlődésük akarásától, s e közös birodalmi jövő érdekében a nemzetiségek lemondanának arról az euforiáról, melyet a magyaroknak is volt szerencséjük nem sokkal korábban, az 1848-as forradalom idején átélni. Kállay azt látta Róma történetében, amit látni akart: egy nemzetiség művét, államalkotó és uralmát kiterjesztő erejét mint a hatalom gyakorlásának archetípusát.[37]

c) A magyarság mint vezetésre termett faj

„Az erélyesség is vezethető rossz irányban, de azért az erélyes természet mindig több jóra képes, mint a közömbös és szenvedélytelen."[38]

A vezérnemzet dominanciájába vetett hit, mint e korai Kállay-idézet is tanúsítja, mélyen gyökeret vert politikai gondolkodásának már kezdeti stádiumában is. Az egyéniségek szerepét hangsúlyozó Carlyle tisztelőjeként Kállay az individuális és kollektív sorsok között – szerinte – fellelhető direkt kapcsolat, sőt párhuzam egy újabb aspektusát tárja elénk. „A nagyhatalmi állás ... – állítja Andrássyról tartott emlékbeszédében – azzal a hatással van az államok életében, melyet az egyes embernél az önbizalom gyakorol. Midőn tehát Andrássy amazt újból felélesztő, egyszersmind bizalmat öntött a Monarchia népeibe annak szilárd létele és jövője iránt."[39]

Így bontakozik ki a már eddig bemutatott motívumokból a határai közt élő népeket integráló, nagyhatalmi presztízsre épülő birodalom képe, hogy kiegészüljön és egyben ki is teljesedjen a domináns jelleg forrásának, a „faj jellemének" megjelölésével. Az államot centralizálva építő és megtartó erő, valamint a más népcsoportok feletti dominancia egy tőről fakad, s ez nem más, mint a „faj tulajdonságai". Mivel a „faj" szó a 19. század eszmetörténetének egyik legrugalmasabb kulcsszava, itt nem vállalkozom hosszabb elemzésére, csupán jelzem: nem egyszerűen a korábbi „etnikum" fogalom jelentésének módosulásáról vagy kiegészüléséről van szó. A „faj" a 19. század utolsó harmadának, a 20. század első évtizedeinek kikerülhetetlen fogalma volt, minden pro és kontra érvelés szívesen használt fordulata, mely nélkül évtizedekig szinte képtelenség volt súlyos érveket elővezetni, ugyanis nélküle az érvelés egyrészt korszerűtlennek, másrészt a kialakult dialóguson kívülinek, légüres térben mozgónak minősült volna. A faj mint kulcsszó akkoriban a leghathatósabb tudományos érv volt:

---

[36] OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 218-220. Kállayétól eltérő kézírás, a lap szélén saját jegyzeteivel. Valószínűleg diktálta, vagy iránymutatásai alapján készült a kézirat, erre utal ugyanis a lapokon található néhány húzás. További Rómára vonatkozó utalás található Thallóczynál OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 183-184, valamint a fentiekkel párhuzamos, Kállay saját tollából eredő okfejtés, melyet ismertsége okán háttérbe helyeztem a levéltári anyaggal szemben: Kállay: Magyarország a Kelet és a Nyugot határán. Budapest, 1882. 57. és következő oldalak. Ez a mű a magyarság közvetítő szerepéről szóló fejezetben kerül részletes elemzésre.

[37] Róma egybeforrasztó erejének részletes és koncepciózus, az eddig felvázoltakkal megegyező kifejtése található: Magyarország a Kelet és a Nyugot határán. 61. és következő oldalak.

[38] Előszó 97.

[39] Emlékbeszéd 343. Ide kapcsolhatók Thallóczynak Kállay névjegyére sebtében lejegyzett sorai: „Benne van már az európai köztudatban, hogy a domináló magyar faj teljesen Európa képes. Minél inkább dominál, annál inkább megerősödik ez öntudat." OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 189.

Spencer maga rémülten tapasztalta, hogy a „Survival of the fittest" elvét, melyet ő felfedezni vélt, a politikai paletta csaknem teljes egésze őszinte meggyőződéssel használja, homlokegyenest ellentétes politikai vélemények alátámasztására.

Kállay, mint az a következő cikktervezetből kitűnik, hitt a nemzeti dominancia államalkotó erejében:

„1. Államférfi szerentséje. Nem igaz. Érdem. Épp úgy van ez a nemzeteknél, ha hatalmokat eleinte kis dolgokban érvényesítették, később minden meghajlik előttök.

Ehhez: a nemzetiségek megnyerésének 1848 előtt nagy momentuma a nemesi privilégium, ma: a hatalom.

1. Ki a legény a tsárdában?
2. A hatalmat kell gyakorolni.
3. A chauvinizmus nagy és kicsi.

Ki vezet? Fajnak vezetésre van szüksége. ...

7. Nem jog, nem igazság, hanem hatalom.
8. A Rule Britannia szövegének értelme."[40]

Mi több, Kállay de facto megkülönböztetett államalkotásra képes és arra képtelen népeket. A *Magyarország a Kelet és a Nyugot határán* című munkából ismert gondolatmenet köszön vissza a következő töredékből: „Az európai Törökország keresztény népei, melyek számos külön népfajokra osztva, ha egyszer az őket most, bár igen lazán összefoglaló török uralomtól megszabadulnának, sem számuk, sem műveltségi viszonyaiknál fogva nem képesek önálló országokat képezni. ...kénytelenek lennének ez esetben egy hatalmasabb támaszt keresni, s ez nem lehet más, mint épen az osztrák birodalom, mely erejénél és nagyságánál fogva úgyis mindenkor elnyeléssel fenyegeti ez apró tartományokat, ha nem simulnak. Ausztria hivatása tehát keleten van, s e czél felé kell ... minden módon és mielőbb törekednie."[41]

A saját nemzetük sorsának alakítására, a nemzetté válásra önmaguktól képtelen nemzetiségek – véli Kállay – czáltal olyan politikai formációra bíznák sorsukat, amely már maga is így, azaz valamely csoport belső erőkoncentrációja révén jött létre, sőt – *amint Az Árpádok és a magyar állam* című munkája (1896) kifejti – ennek is köszönheti megmaradását. „A magyar nemzeten belől több rokon faj. Egyik a többinek nyakára ült és vezetett. Később ez lett a kiváltságos osztály melyben megtestesült az állam ... ez támaszkodott népre mely szinte [szintén – D. K.] magyar.

Kiváltság eltünt még osztály is mint politikai lény [tény? – D. K.], de él az még mint társadalmi réteg, az a mit középosztálynak nevezünk régi tradicióval, magyaros észjárással és azzal a mélyen gyökerező érzéssel, nála a hazaszeretet összeforr ezen réteg minden egyénével, mert hiszen ő a haza, ő az állam ...

Ez a társadalmi réteg van hivatva a magyar faj vezetője lenni, a magyar földön vezető népre támaszkodva, abból meritve anyagi erejét.

Egész nemzet nem gyakorolhatja dominálást, vagy egy faj, vagy egy osztály. (...) a nemzeteket nem a szabadság nem a jog, nem a műveltség tették naggyá s nem is ezek tényezők állapították meg a hatásukat kifelé. Ezek ... okozatok, nem okok."[42] A nemzeti tulajdonságo-

[40] MOL P344/44.cs/Éf8. 170-170. valamint lásd az 1901-1902-es hírlapi kampányról szóló alfejezetet. Ez a saját kezével írt vázlat bizonyítja tehát – a gondolatok következetes egyezésén túl is – hogy Kállaynak valóban köze volt az említett Budapesti Hirlapbeli cikksorozathoz.

[41] MOL P344 Éf8. 210-211.

[42] OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 211.
„Faj.
Vegyült faj vagyunk türk-finn
magyar a vezér rokon elemekből
mindig vezetne bármi nyelv. bef.
Mert

kat esszenciálisan magában hordó középosztály mint politikai toposz szintúgy közhelyszerű érv Kállay és kortársai számára. Jól tudta Kállay, mely elemeket kell használnia ahhoz, hogy a magyar politika érvrendszerén belül maradjon, annak centrumától bármennyire távol eső gondolatokat fogalmazott is meg.

A magyarság közvetítő szerepe is tökéletesen beleilleszthető ebbe a tablóba: „a nyugatra ható nagy ideák jó talajra találtak itt. De átidomitottuk nemzeti lényünkhöz képest. Vezéreszme nem elméleti szabadság jogegyenlőség, humanizmus volt, hanem a magyar faj ereje, uralma."[43]

Az uralom gyakorlása azonban mit sem ér gyakorlati megvalósítási terv nélkül: „Tisza K. »a szolgabíró« elmulasztotta a fődolgot: vétkesebben már nem is viselhette magát. Nemzetiségeinket ki kellett volna a sarkokból forgatni, megnyergelni, itt Bécsben tekintélyre szert tenni. A nagykövetek lejártak volna Budapestre, tőlünk kértek volna tanácsot, s mi egy n.[agy] hatalom összes eszközeit a magunk érdekében használhattunk volna fel, mi lettünk volna a központ. Staat Ungarn ... ez lett volna a Monarchiából. Ez lett volna erős hatalom forrása. De így, nem használta fel a kedvező pillanatot s megmaradt kicsinyes párttaktikusnak, a ki elbukott, s még csak nem is használt, mert 15 év alatt csak rontott az igazi nemzeti erőn. ... Szomszédaink gyülölete ellen csak a Monarchia n. hatalmi állásán belől van biztos támaszunk."[44]

Tisza Kálmán mulasztásáról bővebben szól a következő szöveghely: „Nem az a kérdés/fontos, hogy a nagy uj eszmék, találmányok tőlünk származnak-? Nem ez állapítja meg a hatást, a befolyást. Hanem az, hogy mindazok, kik a mi állami hatáskörünkben élnek vagy kénytelenek élni, tartozzanak bár a mi fajunkhoz, vagy másokhoz, a mi közvetítésünk által, a mi szellemünk szerint átalakítva kapják azokat. ... Ez a vezérszerep a melyet el kell vállalnunk. És ehez kell, hogy tudjunk dominálni.

E végre el kell foglalni minden helyet az államban és társadalomban kiméletlenül, de nem brutalitással nem pusztán nyers erőszakkal. Hanem munka, kitartás és szorgalom kifejtésével a mely tulajdonokban felül kell mulanunk a velünk lakó más népeket mind. ...

Elfoglalni a helyeket katonaság, diplomaczia, tanügy, kereskedelem, ipar (hajózás)

Mindez a magyar középosztályt illetné meg. És ekkor nem lenne versengés agrariusok és merkantilisták közt, mert együtt érecznének.

Mindezen relatiokban mi uralkodnánk nemzetiségek fölött s szolgálnánk nekik példaképül.

Nemzetiségi nyelv tudása az administratio végett."[45]

Érdekes kettősség Kállay eszmerendszerében az, hogy noha egy nagyformátumú, soviniszta ideológia nem áll távol politikai ízlésétől, a magyar sovinizmus bizonyos gyakran alkalmazott módszereit (nemzetiségellenesség, magyar nyelv erőltetése) elutasítja. Persze a „sarkokból kiforgatni" fordulat sokat sejtető megállapítás, ezt azonban sajnos másutt nem fejti ki részletesebben.

---

ebben van az államalkotó erő
nem az áthasonitás nyelvben de
erő
nemzetiségeket vezetni, magyar vezesse
ez a magyar politika"
OSZK Kézirattár, Fol. Hung.1689. 216.

[43] OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 213. Kissé lakonikusabban ugyanott: „Előbb erősnek kell lenni aztán jön a többi." OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 214.

[44] Thallóczy Naplói, OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459. 426-427.

[45] „Magyar Imperializmus" feliratú iratköteg, Thallóczy gyűjtése OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 187-188.

Hogy szomszédainak imént említett gyűlöletét Magyarország ki tudja védeni, meg kell találnia a helyzetének legmegfelelőbb szerepet, s ezen a ponton kapcsolódik Kállay a legközvetlenebbül Széchenyi és Kemény örökségéhez.

d) Magyarország a Kelet és a Nyugot határán

„A művelődés nem elnyomója, hanem leghatalmasabb fejlesztője az egyéniségnek, ha ugyan annak irányozhatása teljesen az illetők belátására van bízva."[46] Már e korai idézetben megmutatkozik Kállay egész későbbi koncepciójának egyik sarkpontja: a művelődés, az egyéniség és a nemzeti fejlődés összekapcsolása. Elemzésünk szempontjából ezért nem is ezen idézet első, hanem inkább a második része bír kiemelkedő jelentőséggel. Amennyiben ugyanis nem bízzuk teljes egészében az illető nemzetiségre vagy népre saját sorsának alakítását, úgy ezáltal egyéniségének alakulását is befolyásoljuk. Természetesen nem tudjuk, hogy maga Kállay gondolt-e 1867-ben arra, hogyan s miként fogja a szabadság és szuverén fejlődés jegyében írott gondolatait később mint nemzetpolitikus visszájára fordítani. Tény azonban, hogy ezen idézet szerint Kállay implicit már azon a véleményen volt, hogy amennyiben nem bízzuk egy népre saját fejlődését, annak irányát is alapvetően átrajzolhatjuk. Az 1883-ban, az Akadémián felolvasott *Magyarország a Kelet és a Nyugot határán*[47] című esszéjének pedig épp ez az alapgondolata: a magyarság mint a nyugati intézményekhez már hozzászokott, azokat nemzeti fejlődésébe szervesen integráló nép, keleti gyökereire támaszkodva, vállalja a közvetítést a nyugat és a Monarchia, valamint a Török Birodalom szláv népei között, így emelve azokat a civilizáció magasabb fokára. A magyarok közvetítése által e népekhez eljuttatott intézmények így rögtön a közvetítő nemzet képére is formálják azokat.

A magyarság közvetítő szerepe mindazonáltal Kállaynak nem ebben az esszéjében bukkan fel először. Hagyatékának egy korábbi töredéke is így szól: „Magyarország kapocs a nyugot és kelet között. Missiója épen a közvetitésben."[48] Összekapcsolva mindezt azon meggyőződésével, hogy a keleti népek – lévén a Kelet szellemének foglyai, ahol az elkülönülés lehetetlenné tette a hódítók és meghódítottak egybeolvadását s ezáltal nemzetté válását[49] – képtelenek a nemzeti fejlődésre, a nemzeti fejlődést, a népcsoportok politikai integrációját biztosító közvetítő elem – azaz a magyarság – egyúttal ezen „keleti" népek civilizálásán keresztül beolvasztásukra is hivatott.

Kállay az egyéni szabadságot és a nemzeti fejlődést, önállóságot mint folyamatot – melyeket eredetileg Eötvös József hozta szoros kapcsolatba *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című művének második kötetében – a *Magyarország a Kelet és a Nyugot határán* című esszén kívül egy töredékében is összekapcsolja: „A nemzetiségi mozgalom így, amiként az pár évtized óta jelentkezik és fejlődik, nem egyéb, mint az illető népek műveltségi fokához alkalmazott nyilvánulása azon eszmének, mely a műveltebb népek körében mint széles alapú democratia, sőt socializmus mutatkozik. Ez eszme az egyéni szabadság eszméje, mely legalább a jelen nemzedék vezéreszméjének látszik lenni. A törökországi és osztrák szláv törzsek nemzetiségi törekvéseiben tehát bár öntudatlanul s fejletlen állapotuknak megfelelő alakban épen azon czél felé igyekeznek, melynek zászlaját Amerika, Anglia és Franciaország naponként meg-megújuló politico-socialisticus küzdelmeiben látunk mind nagyobb és nagyobb számmal megjelenni. És épen ezért a szláv törzsek ezen törekvése

[46] Előszó 92.

[47] Az Akadémia 1883. május 20-i ülésén olvasta fel esszéjét, amely még ugyanabban az évben meg is jelent: MTA Könyvkiadó Hivatala, 1883.

[48] MOL P344/43.k. 256-258.

[49] Magyarország a Kelet és a Nyugot határán 54. és következő oldalak.

a legnagyobb figyelmet érdemli sőt a követeli. A korszellemet elnyomni, megsemmisiteni nem lehet, de igen irányozni. És Ausztriának ez utóbbi a feladata."[50]

Kállay azonban így – Eötvös nyomán – két, egymással nem azonos folyamatot mosott össze. Nehéz, sőt értelmetlen lenne azonban ezt számon kérni rajta, hiszen még nem tudhatta, hogy a nemzeti önállóság érzése nemhogy nem pusztán alacsonyabb fokozata az egyéni szabadság iránti vágynak, de hosszú időre háttérbe is tudja szorítani azt, ahogy azt sem, hogy a nemzetté válás nem jelent egyúttal zöld utat az egyéniség kibontakozásának. Ennél fogva abban sem lehetett igaza, hogy a keleti népek, gyorsan és gondosan átsegítve e „köztes" állomáson, az egyéni szabadság kérdését tűzik majd zászlajukra, s megfeledkezve nemzeti jellegük kibontakoztatásáról, egy tekintélyes birodalom büszke polgárai lesznek, sőt e tekintély lesz az, ami annak keretein belül tartja őket.

e) Az 1901-1902-es hírlapi kampány a Budapesti Hírlapban

Kállay konzervatív alapokon nyugvó, civilizációs missziót hirdető retorikába csomagolt imperialista ideológiájának intellektuális kohéziója a kisebb hangsúlyeltolódások ellenére elméleti munkásságának teljes egészén végigkövethető. Az 1870-es évektől Európa nyugati felében elterjedő új-imperialista hullám expanzionista, gyarmatokért versengő felbuzdulása is elkerüli. Bár a konzervatív-nacionalista, programjában soviniszta Bánffy-éra küszöbén megjelent *Az Árpádok és a magyar állam* című munkája után Kállay törekvései között nem állapítható meg sorrend a tartalmi elemek alapján, így az iratok datálása gyakorlatilag lehetetlen, és saját művet, vagy akár csak hosszabb lélegzetű cikket sem ír ezután, mégis Thallóczy gyűjtésének és jegyzeteinek köszönhetően még egy nyomát felmutathatjuk Kállay Béni ideológusi tevékenységének: a *Budapesti Hírlap* 1901. és 1902. évfolyamaiban megjelent cikksorozatot.[51]

E kampány egészén végigvonul Kállay eszmerendszerének minden motívuma: „Az osztrák bomlás [azaz Ausztria nagynémet törekvéseinek, önálló hatalmi súlyának meghiúsulása – D. K.] szükségessé teszi az egységes, erős magyar királyságot", melynek súlypontja immáron nem Bécs, hanem Budapest.[52] A kényelmeskedők, akik azt hiszik, az események nem a saját törvényeik, hanem az ő kívánságaik szerint fognak haladni, nem látják, hogy a Monarchia épülete roskadozik, s távolról sem olyan örökéletű alakulat az, mint amilyennek hirdetik. „A monarkia jövőjének kérdésében nincsen semmi politika; nincsen sem Bécsben, sem Budapesten."[53]

Az osztrákok csak az olasz politika kudarca után ismerték be: a Monarchiának nincs mit keresnie nyugaton, közben pedig a török uralom alatt élő, ébredező népek történelmi okokból felénk fordultak, de mi nem nyújtottunk kezet, mert még mindig a Nyugattal voltunk elfoglalva. „Ott volt a monarkia előtt a Balkán, csak le kellett volna nyulnia érte. Nem tette", mert még mindig a német politika kötötte le. Andrássy újította fel a régi magyar birodalmi politikát. A cikk írója – állítása szerint – jelen volt, amikor Andrássy Bosznia-Hercegovina okkupációja után az addig ellenkező Senyey Pált a következőképpen győzte meg: kezét a „földabroszon" végighúzva Szalonikira mutatott, és a beteg Sennyey jelentőségteljesen bólogatni kezdett.[54]

Andrássy örökére alapozva adjunk a magyar nemzetnek „lelke röptéhez illő ideált", hiszen a Monarchia elgyöngült, csak Magyarország erősítheti meg. Az ideál pedig nem lehet

[50] MOL P344/44.cs/Éf8. 210-211.

[51] Erre utal Thallóczy megjegyzése: „A K. B. irányította s K. I. írta tényleg megjelent czikkek. Ezeket egyszer külön fogom kiadni. Thy." OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 189.

[52] Horvátország c. vezércikk, Budapesti Hirlap, 1900. október 21. 1-2.

[53] Az asztmás ember, Budapesti Hirlap, 1901. február 3. 1-2.

[54] Andrássy politikája, Budapesti Hirlap, 1901 február 10.

más, mint a magyar érdekszféra keletre történő kiterjesztése. „Ha a monarkia lábával a Balkánon áll, vérkeringése ott életszükséglet, ha a monarkia dereka, gerince Magyarország az Adriára könyöklő testével, s feje a monarkiának Bécsig ér: akkor a magyar imperiális politika erején kialakuló ez uj formációju monarkia nagy hatalmasság és nagy jövőbe néz."[55]

A Monarchia külpolitikai adottságain kívül a magyar faj jó tulajdonságai – melyeknek köszönhetően saját országát is fenntartotta – lehetővé teszik a terjeszkedését. „Tudott ur lenni s nemzeti ideált ápolt a lelkében. Uralkodó képessége s ideálért hevülése erkölcseinek erejéből fakadt. ... nem annyira a karja erejével, mint az akaratával kormányzott."[56] „A magyar nép, a mikor megjelent Európában, már elvégezte a maga nemzeti kialakulását ... már Ázsiában. Irtó háboruknak lángoló küzdelmeiben született meg, mint villám az elemek csatáiban. Az egyik törzs a másikat az alakulásnak e kegyetlen folyamatában legyürte s meghóditotta. Aki satnya vagy gyönge, kevésbbé életrevaló volt, az ... elpusztult. Csak az erősek és a szívósak maradtak meg s ezeken ur lett a legerősebb ..., a magyar, s ez a faj lett aztán az irányitó..., ez lett a nemzetnek, a nemzeti államnak alaposzlopa s egyszersmind homlokán koronája. ... Hatalomra termettségének tudatát, ezt véste be a mélységek mélyére... Nem a szabadságszeretete, nem a nagyobb müveltsége, nem a különös szerencséje, nem a humanitárius jogérzéke, nem az igazságimádása, nem a fegyelmezetlensége, a melynél fogva egy csapással nem lehetett a fejét levágni, nem az állami berendezkedése, nem ezek tartották őt fönn; hanem uralomra termett nagy tulajdonságainak, más fajok fölött való kiválóságának, folyton előtörő, ... napról-napra ... bebizonyosodó felsőbbségének, faji erejében gyökerező uralmi hivatásának kiirthatatlan érzése és visszautasithatatlan éreztetése mindazokkal, akikkel érintkezésbe jött."[57]

Kiváló tulajdonságait azonban lerontotta a „kicsinyes sovinizmus", mely nem több, mint „szórakoztató csiklandozása önmagunknak. ... Nagyitó tükör, a melyben odaadó figyelemmel csodáljuk megnagyobbodott izmainkat." Ezzel szemben a nagy sovinizmus – mely vásott gyerek módjára csak kicsiben enged, nagyban soha, s melynek mintaképe Róma – messze elkerülte a magyarokat. Pedig a „rómainak lenni dicsőség, nem rómainak lenni szégyen" érzése az, ami megmentheti a Monarchiát. Nem a saját találmányok keresése a lényeg, hanem a belső, már feldolgozott értékek saját szellemben való továbbörökítése. „Azt hirdeti tehát a nagy sovinizmus, hogy a magyarság ezen a földön domináló állást foglaljon el s azon tul vonzó és tiszteletet parancsoló erőre tegyen szert. Nagy sovinizmusában a magyar lélek előtt nem az a vágy ég, hogy a nagy, az uj eszmék és találmányok az ő agya kohójából pattanjanak ki. Hanem az, hogy mindazok, a kik a mi állami hatáskörünkben élnek vagy kénytelenek élni, tartozzanak bármely fajtához, a mi közvetitésünk által, a mi szellemünk által átalakitottan, a mi kezünkből kapják azokat a vivmányokat." A modern műveltségnek arra a fokára lépni, amelyen a Nyugat áll, egyelőre hiú remény, a magyarságnak most belső pozícióit kell megerősítenie: el kell foglalni a pozíciókat a katonaságnál, a közigazgatásban, a diplomáciában.[58]

Nem járható út azonban a függetlenségi, Habsburg-ellenes tradíció. A közjogi vitákat, a felesleges feszültségek forrását kerülni kell. „Mi a magyar királyban és igy a magyar dinasztiában is a magyar államnak külső megtestesülését látjuk. S mert egész lényünknek legfőbb ideálja a magyar nemzeti állam: ezért viseltetünk a szimbóluma, a dinasztia iránt is erősebb, mélyebb és igazabb érzéssel, mint más nemzetek."[59]

Kállay ideológiai palettája a századfordulóra, e cikkek szerint legalábbis úgy tűnik, új elemekkel is bővült, illetve bizonyos elemei megváltoztak.

[55] A magyar imperium, Budapesti Hirlap, 1901 február 24. 1-3.

[56] Föltámadás, Budapesti Hirlap, 1901. április 7., illetve nagyon hasonló a Nemzeti ideál című cikk 1901. április 14-én.

[57] Ki vezessen, Budapesti Hirlap, 1901. április 28.

[58] A sovinizmus. Budapesti Hirlap, 1901. május 26. 1.

[59] A történelem tanítása, Budapesti Hirlap, 1902. december 21. 1-3.

Az első és legszembetűnőbb változás a nyíltan expanzionista célok megfogalmazása az Andrássy-Sennyey féle történet közlésével. Korábban a birodalom összetartó erejét növelő, egyfajta belső imperializmust, a magyar érdekszférát, illetve a Monarchia hatalmi kisugárzását hirdető elemek domináltak gondolatmenetében, és földrajzi egységek, területek, országrészek megnevezése – Bosznia-Hercegovina kivételével – még elvétve sem szerepelt szövegeiben. Szaloniki említése egyértelmű szakítás ezzel a tradícióval, egyúttal meglehetősen vérmes remények és törekvések jelzője is. Szaloniki birtoka ugyanis feltételezi a Duna-mente teljes okkupációját vagy annexióját (és Kállay Bosznia-Hercegovina ügyében annexiópárti volt!), s ez nem kevesebbet jelentett, mint Romániának, Szerbiának, Bulgáriának és Montenegrónak a Monarchiához csatolását valamilyen formában – ez jelenthette volna az említett országok térdre kényszerítését, de akár okkupációját is (itt nem érdemes azon tűnődni, vajon e terv mennyire volt reális úgy diplomáciai, mint katonai értelemben).

Nem kisebb jelentőségű, és legalább ennyire radikális újítást jelez a következő szövegrészlet is: „A nem magyarok és a magyarrá válni nem akarók által birtokolt földből kell kielégíteni a magyar parasztot! ... teljes kártalanitást nyujtó törvényes rendszabály" által, melynek költségeit az állam, a nagy- és középbirtok viselné. Kállay korábban a névmagyarosítást is fölösleges, céltalan asszimilációs formának tartotta, mely erőszakkal kivitelezve csak károkat okoz. Csak találgatni lehet, mi késztette őt nézetei ilyen radikális felülvizsgálatára, s arra, hogy ilyen mértékben ne vegye tudomásul sem a Monarchia objektív adottságait, sem éppen a Bánffy-korszak népszerűtlen, soviniszta és nemzetiségellenes politikájának folytathatatlanságát. Úgy érezte talán, hogy ennyi miniszterként eltöltött év után már nem sokáig maradhat a helyén, és nem lesz már befolyása az eseményekre úgy, mint addig, és ez türelmetlenné tette volna? Vagy az európai hatalmi rendszer átrajzolódására reagált volna így? Thallóczy egy újságcikk szélére odajegyezte: „Chamberlain hatott rá!". Talán ezek a cikkek viselnék az angol miniszterelnök militáns retorikájának a nyomait? A fennmaradt iratanyagban még utalásokat sem találunk arra, mi motiválhatta őt, sőt másutt sem találkozunk hasonló törekvések megfogalmazásával.

Természetesen felmerül az a kérdés is, vajon ezek az elemek Kállay sajátjai voltak-e, vagy a cikkek írója-írói (személyüket szintén csak találgatni lehet) kibővítették a Kállaytól hallottakat. Esetleg Thallóczy olyan írásokat is ide válogatott volna, melyeket nem közvetlenül Kállay sugalmazott? Lehetséges-e egyáltalán, hogy Kállay ízlésének megfelelt, netán érdekében állt nyomtatásban olvasni például azt, hogy „pusztuljon a világ, ha a mi világunk nem tartható fönn, pusztuljon el eszméivel, szépségével, gyönyörűségével, igazságaival, ha mi benne magyarokul meg nem maradhatunk s magyarokul nem fejlődhetünk?"[60]

Ha Thallóczy hűen festi le Kállay viszonyát e cikkekhez, Kállay nézetei sokat változtak akár csak 1896, *Az Árpádok és a magyar állam* megírása óta is. Ha nem, úgy egykori titkára minden egyes hivatkozásának súlyát újra kellene gondolnunk. További referenciák hiányában azonban erre a kérdésre nem tudunk válaszolni.

III. Pánszlávizmus és pánrusszizicizmus – szlavofóbia és russzofóbia

Az 1848-as forradalom és szabadságharc orosz segítséggel történő leverése a magyar politikai elit számára egyúttal évtizedes félelmek beigazolódását is jelentette. A 18. század végének nemesi reformátorai a magyar nemzet – hagyományos értelemben vett, tehát a nemességet tömörítő politikai nemzet – politikai súlyának megőrzéséért indultak el a belpolitikai reformok ingoványos, magán- és még inkább közjogi buktatókkal teli útján, hogy a meg-

[60] A föld, Budapesti Hirlap, 1902. október 26. 1-2.

romlott hatalmi viszonyok között kiutat találjanak.[61] A francia forradalom és a napóleoni háborúk viharainak múltával a hatalmi befolyás problémája még égetőbbé vált: a reformkor államférfiai már olyan evidenciaként kezelték a szláv veszélyt, mely lángba boríthatja a térséget, maga alá temetve a magyar korona tekintélyét, sőt létét, az önálló Magyarország megvalósulásának minden esélyét. A pánszlávizmus hazai interpretációja erőteljesen befolyásolta a magyar liberálisok nemzetiségi politikáját: asszimilációs szándékaik mögött inkább a félelem, semmint a nemzeti agresszió munkált.[62] Wesselényi, Deák, Eötvös és Kossuth egyaránt ferde szándékokat sejtettek a horvátok és általában a szlávok nyelvi panaszai és követelései mögött, a pánszláv mozgalom pedig mint Oroszország kinyújtott keze jelent meg a köztudatban.[63]

A szabadságharc leverése után e hatalmas tömbön belül, melyet a Magyar Királyság határain belül és kívül élő szlávok alkottak, különleges jelentőségre tett szert a Szerb Fejedelemség és Oroszország, az előbbi mint a függetlenségi háború alatt az egy politikai nemzet eszméjére épülő Magyarországgal szemben a legerősebb ellenállást kifejtő kisebbség anyaországa, az utóbbi mint a függetlenségi háború kimenetelét eldöntő, Európa sorsának alakításában egyre aktívabb szerepet játszó, vallási tekintetben is eltérő jegyekkel rendelkező nagyhatalom. Kállay Béni mesterei, Eötvös és Andrássy maguk is a reformkor és a szabadságharc nemzedékéhez tartoztak. Mint a balkáni népek ismerője, sőt történetírója, s így a kérdés szakértője, Kállay a birodalmi külügyminiszter vonzáskörében árnyaltabb képet alakíthatott ki magának a pánszlávizmus problémájáról, ezt hátrahagyott írásai is egyértelműen bizonyítják.

Kállay még a hatvanas években megtanult szerbül és oroszul, látogatta a pesti szerbek kulturális rendezvényeit, egyleteit.[64] Ezt az időszakot a Kállayval foglalkozó irodalom úgy jellemzi: Kállay ismerkedett, barátkozott a szerbekkel, egyfajta pozitív érdeklődés vezérelte közeledését. Ez azonban távolról sem ilyen egyértelmű. Arról sem rendelkezünk bővebb információkkal, hogy ki, illetve milyen tényező indítja el Kállayt ezen az úton: ki az, aki e rendkívül ambiciózus, a németen kívül angolul és franciául is kitűnően beszélő, alapos hazafias nevelésben részesült, ám a nyugat eszméivel átitatott fiatalembert a Kelet megismerésére indítja.

a) Stratégia és taktika: félelem és Habsburg külpolitikai praktikák

Kállay hagyatékában fennmaradt egy 1865. augusztus 8-i keltezésű irat,[65] melyben még Horvátország szerepel, mint legvalószínűbb szövetséges Magyarország számára.[66] Az 1867-es kiegyezés és az 1868-as horvát kiegyezés azonban a horvátoknak nem biztosította az állami élet olyan fokú önállóságát, mint Magyarország számára, s ez eltávolította őket attól, hogy a Balkán felé nyitni kívánó magyar politika partnerei legyenek. Ezután következett az

---

[61] Erről bővebben: Szabad György: Magyarország önálló államiságának kérdése a polgári átalakulás korában. Budapest, 1986. 29-30.

[62] Varga János: Helyét kereső Magyarország. Budapest, 1982. 96. (továbbiakban: Varga)

[63] Kossuth Virrasszunk című vezércikke a Pesti Hírlapban egyenesen azt állította: szlávizmus és pánszlávizmus szelleme azonos a cárizmuséval, s ezért haladásellenes. Vörösmarty Fóti dala 1842 októberében „észak rémes árnyai"-val oltott még több félelmet a szívekbe. Varga 99-104.

[64] Ress Imre: Kállay Béni belgrádi diplomáciai működése 1868-1871. Kandidátusi értekezés, 1993.

[65] „Korunkban, midőn az individualitás érzete mind erősebben nyilatkozik, a nemzetiségi kérdés, mint annak egyik nyilvánulása" különösen fontos az olyan népek számára, mint a magyar, melynek jövője leginkább e kérdés sikeres megoldásától feltételeztetik", „különösen s egyetértve mind azon nemzetiségekkel, melyek azáltal érintve vannak". MOL P344/44/Éf8. 186-189.

[66] Erről még a Horvát kérdés című töredékben, MOL P344/44cs/Éf8. 170-176.

Andrássy inspirálta közeledés a Szerb Fejedelemség felé,[67] ennek egyik kulcsfigurája éppen Kállay, mint belgrádi követ.[68]

Ám ez a viszony is megromlik a szerb kormány oroszbarát fordulata nyomán, s ezt követően Kállay is megszűnik Boszniát a szerbeknek szánni.[69] Ezután kerül előtérbe Románia, amely korábban szüntelen bírálatok tárgya volt.[70]

Az Oroszországtól való félelem és az aktív balkáni politikára törekvés, valamint a megosztás révén uralkodni vágyó birodalmi praktikák elsajátítása alakította ki ezt a szomszédos szláv népeket inkább taktikai, mint stratégiai szövetségesnek tekintő, őket egymás ellenében felhasználó és megosztó diplomáciát, melyet Kállay is képviselt, s ez új megvilágításba helyezi a pesti szerbekkel ismerkedő és barátkozó fiatal Kállay képét is.

A birodalmi logika erősebbnek bizonyult a nemzetiségek szabadságharc alatti ellenállásának katasztrofális emlékénél: 1878-ban Bosznia okkupációjával a Monarchia a gyarmatosító nemzetek sorába lépett. Akkor úgy tűnt, az első lépés történt meg ezen az új úton, s csak később vált nyilvánvalóvá, hogy ez egyben az utolsó is volt. A megosztás politikája azonban szilárd elméleten – a pánszlávizmus tagadásán – alapult Andrássynál éppúgy, mint Kállaynál.

b) „Ó pánszlavizmus!"

Kállay 1868-as, röviddel Belgrádba érkezése után egy a bolgár és szerb határon tett utazásáról készített feljegyzései között található a következő idézet: „hangsúlyoztam, hogy mily óhajtandó mind Ausztriára, mind Törökországra nézve a béke fenntartása. ... Szabri pasa különös szívességgel fogadott, a mi ugyan török szokás, de azt hiszem, hogy nagyrészt a jóbarát Ausztria hasonló szellemtől lelkesültnek vélt ügynökét illeté. Ha tudná!"[71] – így Kállay. Ez még a szerbekben taktikai szövetségest keresés időszaka: Kállay Dr. Rosent, a Vidov Dan segédszerkesztőjét ajánlja a magyar lapoknak levelezőnek, hogy „kibékítő szellemben a magyar és a szerb nemzet között és oroszellenes irányban" agitálhasson. Nem lehet pontosan tudni, vajon Kállay tapasztalataira alapozva nem hisz a pánszlávizmusban, vagy már eleve ezzel a prekoncepcióval érkezett Belgrádba, és feltételezéséhez rendeli hozzá a „bizonyítékokat", bár az utóbbi valószínűbb. Egy levelében fejti ki a szerbekről: „Az orosztól tartanak, de mégis ugy tekintik mint az egyetlen segitőt végszükség esetében. ... a nép alsóbb rétegeiben erős orosz sympáthiák léteznek már a vallás miatt is." A levél végkicsengése azonban még optimista: a szerb nép „józan eszénél fogva könnyen felvilágosítható valódi érdekeiről",[72] sőt szövetségesek is akadnak a szerb vezető körökön belül: a meggyilkolt herceg és Milivoj hadügyminiszter ellensége az orosz befolyásnak, melyet megakadályozni a legnagyobb érdekünk.[73] A módszerek indoklása világos: „keleten vagy az ajándék, vagy az

[67] OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1732 122.

[68] OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1733 és 1732 pl. 126., 136., 145.

[69] Lásd Kállay belgrádi naplóinak vonatkozó részeit: MOL P344/31-34. 73. 97. és 224. A sor hosszan folytatható.

[70] A Kelet Népe 1876/13. számában – melynek külpolitikai tárgyú cikkeit a főszerkesztő, Halász Imre szerint Kállay egy személyben irányította, szemben a belpolitikai rovattal, melybe sosem avatkozott – számában már a következőket olvashatjuk a Romániával kötendő kereskedelmi szerződésről: „azok, akik jelenleg intézik Románia sorsát, ugy látszik megvannak győződve a felől, hogy hazájuk fejlődését mindenekelőtt a velünk való egyetértéstől és barátságos viszonyoktól várhatják. A román politikai pártok e meggyőződését ápolni és megszilárditani, a leghelyesebb politika, melyet követhetünk, mert csak ugy fogjuk a keleten megingott és sok tekintetben lehanyatlott tekintélyünket helyreállithatni, ha a kelet népei annak belátására jutnak, hogy mi akarjuk és tudjuk is jogos igényeiket pártolni és megvalósitani.". Kelet Népe, 1876/13. 1. vezércikk.

[71] MOL P344, 44.cs, É/f 6. Utazás a Bolgár és a Szerb határokon. 28. és 55-101.

[72] OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1733, 1868.V. 20. 85-86. Andrássynak írott levél.

[73] OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1733, 1868.VI.12. Andrássynak, 94-96.

erőteljes fellépés használ egyedül" (ez a szerb kormánnyal kapcsolatos politikára vonatkozóan merül fel), a veszély pedig kézzel fogható: az orosz kormány – írja 1872-ben – egy millió forintot küldött Prágába a magyarországi szlávok között folytatandó agitációra, melyből állítólag részesül a magyar szélsőbal is – de a hírt megerősíteni nem tudja.[74]

Ugyancsak belgrádi konzul korából maradt fenn egy levele Andrássyhoz (a levelezés tanúsága szerint Kállay a kötelező mértéket messze túllépő gyakorisággal és terjedelemben értekezett mentorával), melyben a Vaskapu szabályozásának külpolitikai bonyodalmairól elmélkedve – Ausztria-Magyarország Romániát bevonva, Szerbia háta mögött a Portával megegyezve végezné el azt – így ír a külügyminiszternek: „Igy állván a dolgok, bátorkodom azon igénytelen nézetnek kifejezést adni, hogy talán nem ártana Oláhországot e dologba belehozni ... Ez által Szerbia a kérdésben magára maradna, de másrészről Oláhország és Szerbia ezen különválása politikai tekintetben is csak előnyös volna reánk nézve; ezáltal legvilágosabban kitűnnék az egész világ előtt hogy ez országok között nem létezik szolidaritás, hanem mindegyik csak saját közvetlen érdeke által indittatva cselekszik, Szerbia pedig teljesen izolálva maradna."[75]

Kállay tehát nem hitt a pánszlávizmus eszméjének létezésében, amelynek hatókörébe a felekezeti egybetartozás miatt a magyar közvélemény a románságot is beleértette. Ez azonban nem azt jelenti, hogy nem érzékelt semmiféle veszélyt vagy nem tartott valamiféle, átmeneti szláv egységre támaszkodó ellenséges fellépéstől. Éppen ellenkezőleg. Ezen veszélyek azonban véleménye szerint más tőről fakadnak, s ez a másik tényező Oroszország keleti politikája. Megjegyzendő, hogy éppen ebben az időszakban, tehát az 1868-as második, moszkvai szláv kongresszust követő években Oroszország valóban aktív mozgatója és gerjesztője volt a Monarchia szláv népeit a birodalom határán kívül élő rokonaikkal összeforrasztani vágyó pánszláv mozgalomnak. Kállay – köszönhetően a vérébe ivódott gyanakvásnak – már csírájában érzékelte ezt.

Kállay szemében – s ezt valóban igyekezett alaposan megfigyelni – a különböző „szláv fajok" annyira szétágaznak nyelv, szokások és erkölcsök szerint,[76] hogy képtelenség őket egy nagy szláv vagy akár délszláv államban egyesíteni. A szerbek nemzeti törekvéseit illetően úgy véli, Szerbiában elméletileg mindenki szívesen bevonulna Boszniába a török ellen, de valójában csak álmodoznak a délszlávok egyesüléséről, kezdeményezni nem nagyon mernének – sőt egy helyütt még azt is kétségbe vonja, hogy a kormány hívó szavára megmozdulnának.[77] Ezt erősíti meg egy kilenc éve ott élő magyar orvos, Dr. Mácsay is, aki szerint az „itteniek" úgy megszokták a törököt, és olyannyira közömbösek a többi délszláv sorsa iránt, hogy nem lenne semmilyen mozgalom még egy bolgár felkelés esetén sem – hacsak a szerb kormány el nem rendeli, de akkor sem örömmel.[78] Találkozik egy cseh származású orvossal is – a kerület orvosával – aki „daczára szláv létének a szerb nyelvet még mindig rossz kiejtéssel beszéli. Ó pánszlavizmus!" – kiállt fel Kállay.[79]

Egységes szláv törekvések nincsenek, állítja tehát Kállay, az egész pánszláv mozgalom mesterségesen gerjesztett felelőtlen álmodozás (hiszen „a vind, horvát, szerb és bolgár s a cseh és tót ép oly kevéssé akar orosszá lenni, mint elnémetesedni vagy elmagyarosodni."[80]), kísérlet a Monarchia és azon belül különösen Magyarország bomlasztására.

---

[74] OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1733, 1872. március 14. magánlevél Andrássynak.

[75] OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1733, 1872.VI. 26. 14-15, valamint hasonló szellemben MOL P344/44/Éf8. 211. „A különböző szláv fajok annyira szétágaznak nyelv, szokások s erkölcsök szerint..."

[76] MOL P344, 44. cs, É/f 8, 211.

[77] MOL P344, 44. cs, É/f 6, Utazás a Bolgár és a Szerb határokon. 77.

[78] MOL P344, 44. cs, É/f 6, Utazás a Bolgár és a Szerb határokon. 97.

[79] MOL P344, 44. cs, É/f 6, Utazás a Bolgár és a Szerb határokon. 69.

[80] MOL P344, 44. cs, Éf/8, 211.

c) Oroszország – a pánszlávizmus fő gerjesztője

Az Országos Levéltárban található az a Kállay-kézirat, mely a maga szűkszavúságával és töredékességével éppen a pánszlávizmus-pánrusszizicizmus problémakör kellős közepébe vág. A következőket olvashatjuk itt: az osztrák-magyar birodalomnak s különösen Magyarországnak egyetlen igazi ellensége van, s ez Oroszország, melyet mindenáron ártalmatlanná kell tenni. A veszély nem annak 70 milliós lélekszámában, műveltségében (azaz fejlettségében) vagy hadseregében keresendő, hanem Ausztria különböző szláv népeiben. Divat a pánszlávizmustól tartani, ám valójában anélkül, hogy ismernék annak értelmét; a szlávok egy nemzetté alakulása ugyanis „hiu agyrém" – Ausztria és a török birodalom szláv népei nem törekednek egyesülni. Kállay ugyanakkor szembefordul azzal az értelmezéssel is, mellyel „Európában" a pánrusszizicizmust illetik, miszerint Oroszország védőszárnyai alatt egy nagy orosz birodalom jönne létre. A pánszlávizmus ezen felfogása is hibás, mivel ez a törekvés sem létezik, ugyanis „a szláv népek saját nemzeti egyéniségüknek sokkal erősebb érzé[sével?] bírnak, hogy sem azt bármi más nemzetiség kedvéért hajlandók volnának feláldozni" (itt Kállay mintha saját civilizáló vágyainak is ellent mondana). A „Monarchiánkra" leselkedő veszély azonban nagyon is valós: s az ezen népek „orosz-sympathiáiban" rejlik. „Vizsgáljuk meg ezt közelebbről"– írja, s itt véget ér a kézirat.[81]

A pánrusszizicizmus problémája másutt is felbukkan irataiban, azzal a különbséggel azonban, hogy ezeken a helyeken már konkrét, közeli veszélyként említi azt. Ezen említett előfordulások főleg belgrádi konzulsága idejéből származnak, amikor minden erejével le kívánván választani a szerbeket az orosz politikáról, állandóan hangsúlyozta az orosz nagypolitika veszélyességét a délszláv népekre éppúgy, mint a magyarra.

Ugyanakkor nem lehet eléggé hangsúlyozni, milyen súlya volt az orosz veszély gondolatának Kállay nézeteiben. Belgrádi leveleinek és naplójának szinte minden lapján felbukkan Oroszország, és mindig valamilyen, az Osztrák-Magyar Monarchia pozícióit tudatosan veszélyeztető hatalomként. Hivatkozások tucatjaival lehetne csak érzékeltetni a magyar diplomata fáradozásainak mértékét az orosz befolyás visszaszorítására a Balkánon s az e mögött megbúvó engesztelhetetlen gyanakvást és félelmet. Belgrádi konzul korában Kállay őszintén kesereg az orosz diplomácia ereje és hatékonysága felett: Viddinben találkozik az orosz alkonzullal, s dicséri, mennyire át van hatva Oroszország hivatásának, a pánszlávizmus eszméjének gondolatával, mennyire fel van készítve hivatására. „Fájdalom nálunk ez nem így van. Az osztrák ügynököket nem eszmék, a birodalom hivatásának érzete vezérlik ... a felülről rengő szellemben rejlik az [a bajok oka – D. K.] ... ez a szellem az egyik oka az osztrák politika óriási vereségeinek."[82]

Oroszország keleti törekvései című tanulmányában az orosz birodalmi politika történelmi gyökereit veszi szemügyre: „Oroszország fejlődési irányzatánál fogva nem ugyan a byzanczi birodalomnak, melyet soha nem birt s mely örökre megsemmisült, de a byzanczi műveltségnek, a byzanczi szellemnek, talán öntudatlanul is, ... örököse gyanánt tekinté magát s ez alapon igényt vélt formálhatni azon területre is, melyen Konstantinápoly áll..."[83]

Kállay így összegzi az orosz diplomácia eredményeit: „Oroszország minden török háború után területnagyobbodást nyert a porta birtokainak rovására,[84] s a mi még ennél is fontosabb, a békekötésekkel bizonyos beavatkozási jogot tudott magának biztosítani a ke-

[81] MOL P344, 44. cs, É/f 8, 163.

[82] MOL P344, 44. cs, É/f 6, Utazás a Bolgár és a Szerb határokon. 55-101.

[83] Oroszország keleti törekvései. Ráth Mór, Budapest, 1881. (2. Kiadás) 13. (a továbbiakban: Oroszország keleti törekvései)

[84] ifjabb Andrássy Gyula így ír erről: „minden orosz-török konfliktus nyomában ott járt az orosz részről gerjesztett pánszlávizmus" ifj. Andrássy Gyula: Az 1867-iki kiegyezésről. Franklin, Budapest, 1896. 130.

keresztyén rája vallási ügyeibe ... És viszont a keresztyének is, faj- és nyelvkülönbség nélkül, Oroszországtól várták felszabaditásokat."[85]

Kállay az orosz külpolitikai törekvések alapelemeit bélyegezte meg ezzel. Az (ortodox) keresztény testvérek védelme és a pánszlávizmus szerinte nem más, mint álca, melyet az orosz nagypolitika használ valós céljainak elleplezésére.

d) „A szláv faj történeti sorsa"

Kállay hagyatékában található egy tanulmánytöredék, mely *A szláv faj történeti sorsa. Kérdés a nemzeti egységről* címet viseli. Másvalaki kézírásával készült ugyan, ám olyan híven tükrözi Kállay gondolkodásmódját, hogy minden bizonnyal az ő megrendelésére, illetve sugalmazására íródott, esetleg ő maga mondta tollba. Datálása problematikus, keletkezése valószínűleg az 1880-as évekre tehető.

Az irat a szlávság megosztottságát két fő tényezőre, a vallásra és a nyelvre vezeti vissza. Mindez kiegészül a népköltészet diverzitásával és hanyatlásával. „Mindebből kitűnik, hogy a szláv fajok története aligha mutatja föl az egység egy-egy nyomatékát."[86] Kállay al-dunai utazásának már korábban idézett feljegyzéseiből, melyben a Szerbiában élő cseh származású orvos nyelvi problémáin élcelődik, feltűnően jól illik e gondolatmenetbe.

A szláv ősrégi jelleg tehát – folytatódik az írás – egyre jobban szétbomlott különféle fajtákra, s egyre távolabb kerül ezen őseredeti egység központjától.[87] A köznép már nem is mutat semmilyen közös szláv jelleget. Ezzel szemben Oroszország Nagy Péter óta pályázik – állítja az Oroszország keleti törekvéseiből ismerős sor – a szlávok összefogójának címére.[88]

Ha valaha tesznek is lépéseket majd a szláv népek a „fajegység" érdekében, az nem valamiféle rokonszenv, hanem a veszélyeztetettség felismerése, „az önfentartás érdekében" fog történni.

A szlávok, illetve egyes csoportjaik gyengesége már jóval előbb megjelenik Kállay gondolkodásában. Belgrádi naplójának harmadik kötetében a következőket olvashatjuk: „a szerbek ártalmatlanná tétele csak úgy lehetséges, ha a legnagyobb szigor fejtetik ki ellenük; veszendőben levő faj az elnyomásnak nem fog tudni ellentállni". Beksics Gusztáv és Grünwald Béla magyarok telepítését szorgalmazó írásaira emlékeztet a folytatás: „az ily eljárásnak folytonosnak és következetesnek kell lenni. Továbbá szükségesnek látnám, hogy a Duna mentében magyarok telepíttessenek le, elválasztandó a mi szerbjeinket a túlsóktól..."[89]

Kállay – amint arra már a korábbiakban utaltunk – komolyan vallotta, hogy a magyarság képes hatalmát kellő erővel és oly módon gyakorolni, hogy beolvassza a környezetében élő más népcsoportokat. A fenti idézet ízelítőt ad abból, milyen konkrét elképzeléseket alakított ki erről a folyamatról. Ami azonban nem tudható: ez a magában álló példa állandó szándékot jelöl, vagy csupán tovatűnő, pillanatnyi ötletet?

e) Kállay bosnyák nemzetkoncepciója

Az Osztrák-Magyar Monarchia két vezető nemzete számára a keleti-délkeleti irányú terjeszkedés, illetve az érdekszféra kiszélesítése egyúttal újabb szláv tömegek ellenőrzésével járt, ami a már meglévő problémák elmélyedését, sőt meghatványozását jelentette volna.

Kállay számára mind ideológiai-taktikai, mind stratégiai szempontból fontos volt tehát, hogy bármely okkupáció egyúttal ne terhelje a Monarchiát azonnal újabb, iránta lojalitást

[85] Oroszország keleti törekvései 112.
[86] MOL P344, 44.cs, Fb/6. 136.
[87] MOL P344, 44.cs, Fb/6. 49.
[88] MOL P344, 44.cs, Fb/6. 50-51.
[89] MOL P344, 33. k. 229. (891.) sz. bejegyzés, 1873. január 31.

nem érző és nem mutató etnikai csoportokkal. Bosnyák nemzetkoncepcióját is ennek tudatában alakította ki.

1878-ban már negyedik éve tartott a keresztény felkelés Boszniában. A törökök nem tudták pacifikálni a tartományt, míg a szerbek képtelenek voltak elfoglalni azt. A Monarchia ekkor a berlini kongresszus döntései értelmében megszállta a két tartományt. A megszállásnak mindenképpen voltak praktikus okai is: így sikerült útját állni Szerbia terjeszkedésének, egyúttal meggátolni egy délszláv állam létrejöttét. Kállay Béni nevéhez fűződik az okkupációt követő modernizációs politika, mely evolúciós eszközökkel próbálta beilleszteni az alapvetően tradicionális társadalmat az európai civilizáció keretei be.

Az 1860-as években még Kállay is a kortárs nemzeti álláspontt al azonosult, Bosznia lakóit szerbeknek és horvátoknak minősítette. Ekkor még a tartomány e két nemzet közötti felosztásában kereste a megoldást. Később – erről tanúskodnak belgrádi naplói, valamint levelezése Andrássyval – a Szerb Fejedelemség kezére juttatta volna Bosznia és Hercegovina nagy részét, bár a dél-nyugati szeletet már ekkor a Monarchiának szánta. Ezt a periódust reprezentálja az 1877-ben megjelent *A szerb felkelés története*, mely Bosznia és Hercegovina szerb jellegét hangsúlyozza. Kállay – átmenetileg – úgy vélekedett: ha Szerbia megkapja e területeket, étvágya lelohad egy időre, másrészt pedig sokáig el lesz foglalva integrálásukkal.

Kállay törekvéseinek középpontjában 1882. évet követően – ekkor lett a Monarchia közös pénzügyminisztere, egyúttal Bosznia és Hercegovina kormányzója – a következő koncepció állt: létre kell hozni a partikuláris nacionalizmussal és a muzulmán vallási fanatizmussal szemben egy egységes boszniai nemzettudatot, és ily módon ellenállni a szerb és a horvát versengésnek e tartományok birtokáért, valamint felszámolni a Monarchiától való elszakadás veszélyét. Kállay tervének fő támaszát a muzulmán arisztokráciában, valamint a helyi eredetű, vallási csoportok felett álló bürokráciában látta. Felfogása szerint a bosnyák nem etnikai alakulat, hanem politikai nemzet, melynek különböző vallási elitjét tartományi patriotizmus kapcsolja össze.

Az okkupációval körülbelül félmillió, korábban privilegizált helyzetben levő muzulmán került az Osztrák-Magyar Monarchia határain belülre, s amikor 1882-ben, egy újabb bosnyák felkelés után Kállay átveszi a tartományt, azonnal hozzálát a muzulmánok kiengeszteléséhez. A muzulmán arisztokráciát tönkretette volna a feudális tulajdonviszonyok megszüntetésével járó gazdasági sokk, ezért Kállay a hosszú távú átmenetet biztosító önkéntes megváltás koncepcióját támogatta. A vallási alapítványok, a vakufok megtartása, gazdálkodásuk átalakítása és jövedelmezővé tétele alkotta a hagyományos muzulmán vezetőréteg pozíciója megtartásának következő elemét (iskolareformot is akart Kállay, de a felekezeti iskolák tananyagának tartalmi korszerűsítését nem volt képes megoldani).

Kállay bosnyák nemzetkoncepciójában tehát a nemzeti individualitás és a tartományi patriotizmus történelmi eredetű és gyökerű jelenség, a boszniai muzulmánok identitásának fontos tudati eleme, érzelmi és szociális téren egyaránt meghatározója. Ez minden bizonnyal nem más, mint a liberális-nacionalista magyar nemesi nemzetfelfogás adaptációja, mely hitt a földbirtok nemzetalkotó és megtartó erejében. Kállay igyekezett a középfokú oktatás elitista elemeit, s ez által a bosnyák tartományi tudatot erősíteni, a boszniai muzulmánság bogumil-horvát, azaz szláv eredetét népszerűsíteni. Ezzel kívánta megelőzni, hogy szláv szomszédaik ne akarják minden áron emigrációra kényszeríteni. Kállay a lakosság egészét bosnyáknak tekintette, a közigazgatásban is ezt az elnevezést vette használatba. Kormányzóságának egész ideje alatt ellenezte az egyházi autonómiák létrejöttét. Törekvései azonban csak kevéssé jártak sikerrel. Igaz, mindössze huszonegy esztendő állt rendelkezésére, és halála után alig több mint egy évtizeddel már elkezdődött a világháború, mely átrajzolta a térképet. A bosnyák elit integráló hatása és nemzetiségi ellentéteket áthidaló szerepe azonban csak csekély mér-

tékben érvényesült, ugyanígy a muzulmánság sem tölthette be a neki szánt szerepet, identitása egyfajta bizonytalan, differenciálatlan jugoszlávizmusban öltött testet.[90]

Törekvése, hogy az önálló bosnyák nemzeti tudat kialakításával ellensúlyozza a Monarchia szláv népeinek centrifugális törekvéseit, nem járt sikerrel. Munkája közben azonban számtalan ötletet és módszert próbált ki, valóban fáradhatatlanul tevékenykedett a siker érdekében. Erőfeszítéseiről Thallóczy többször is megemlékezik. Kállay Béni volt az, aki elindította Bosznia és Hercegovina nyugati értelemben vett civilizációját, modernizációját. A tartomány alkirályának tekintette magát, s igyekezett is úgy viselkedni, egyszerre szolgálva a Monarchia és Bosznia lakosságának érdekeit.

IV. Dinasztiahűség és centralizáció – a központosított birodalom eszméje Kállay Béninél

a) A centralizáció célja

„Miért szükséges nálunk inkább mint máshol az állami hatalom szilárdulása? Nagyhatalmi állás."[91] Ez a két mondat Kállay centralizmusról vallott nézeteinek alfája és omegája: a közjogi vitákba merevedett, rosszul és világos célok nélkül működő magyar politika és állam alapvető bírálatán alapuló célmeghatározás.[92] A nemzeti öntömjénezés messze elkerülte Kállayt: világosan látta, hogy állami beavatkozás nélkül sem bel-, sem külpolitikai céljainak végrehajtása nem válna lehetővé. „V. Az államnak kell tehát közbe lépnie s pótolni mindazt a mire az egyéni tevékenység képtelen. Fel kell hagyni a laissez faire elvével minden tekintetben. Ökonomiai téren és a politika terén is. Állam kell hogy [az] administratiót kezébe vegye. Állam kell hogy irányozza és pártolja az ökonomicus tevékenységet is. [Áthúzva: Állam kell hogy buzdítson az actio politikára]."[93]

A következő idézet összefoglalva, együtt ismétli meg a legfontosabb célokat: két idegen test, a német és a szláv közé szorítva, nemzeti tulajdonságainkat jól kihasználva, a nemzeti érdekeket figyelembe vevő központosítás által megerősödni a cél: „A küzdelemben a létért

[90] Ez az alfejezet Ress Imre: Kállay Béni bosnyák nemzetkoncepciója című kéziratos tanulmánya segítségével készült. Thallóczy egy jegyzete módosítja csak e képet: „Látván, hogy a bosnyák mohamedánok nem lehetnek az önálló bosnyák 'eszme' képviselői sőt ezek közt egy csomó horvát érzelmű van, nem is bánja, ha ezekből katholikusok lesznek. Csak egyet feled, hogy a horvát aspiratiók a magyar korona integritását fenyegetik s a mi belsősúlyunkat gyöngítik s dissolutiora akarnak vezetni s hogy egy értelmi s anyagi kisebbséggel, 1/5-el nem lehet 4/5-t elnyomni s hogy a horvát-szlavon 'cultura' még magának HSz-nak sem elég. S bizony ma horvátkodik. Meddig?!" Quart Hung 2459, p669, 1900-ból származó szöveg.

[91] MOL P344/44.cs./Éf/8. (töredékek) 181.

[92] A közigazgatási reform képviselőházi vitájában tagadja, hogy a megyerendszer egyidős lenne az állammal, s hogy párhuzamos lett volna a fejlődésük: „ez merő illúzió". Az autonómiát a 16. századi, Mohácsot követő interregnumra vezeti vissza, amikor az állam meggyengült, s ekkor „a tényleg eltünt állameszme a megyében talált menedéket" és éledt újjá. Noha elismeri, hogy a megyére ebben a helyzetben szükség volt az állam fennmaradása érdekében, ez már nem tűnik számára elegendő érdemnek ahhoz, hogy a fennálló struktúra változatlanul fenn is maradjon. Mivel a kiegyezéssel beállott új állapotok már lehetővé teszik intézményeinknek az ország fejlettségi fokának megfelelő átalakítását, a közigazgatás reformja sem késhet tovább. Ennek okait így foglalja össze: „a még mai napig is fennálló megyei szervezet egyrészt az állami fensőségnek nélkülözhetetlen érvényesülését nagy részben megbénítja; másrészről pedig nem felel meg a valódi autonómia igényeinek sem" – szervezetének és hatáskörének egyaránt át kell alakulnia. A Képviselőház Naplói, 1876. január 11. A fentiekkel azonos vagy közel azonos idejű lehet az alábbi töredék is: „önkényes, nem magyar kormány veszélye most nem fenyeget, ezért az autonom megye mint az alkotmány védbástyája többé már nem számít." MOL P344/44.cs./Éf/8. 181.

[93] MOL P344/44.cs./Éf/8 (töredékek) 195-196.

Magyarországot kül- és belveszélyek fenyegetik. ... A küzdelem sikerültének öncselekvő feltételei munkásság, takarékosság, kitartás, művelődés nemzeti nyelv ápolása és terjesztése. ... Leghathatósabb fegyver tehát a kormányzat. Centralisatio magyar szellemben. ... Eddig nem volt magyar kormányzatunk most van. Ezt fel kell használni." Kállay itt mindenesetre távol kerül mentorától, Eötvöstől,[94] aki a központi kormányzás erényei mellett hibáit és veszélyeit is igyekezett számba venni. Eötvös így ír erről: „Nem igaz, hogy az állam a közigazgatási központosítás elvének alkalmazásából több erőt és biztosságot merítni" képes, majd kifejti: a központosítás mellett felhozott okok ugyanazok, melyeket minden kényuralom szokott használni a szabadság ellen.[95] Eötvös koncepciója ugyanis két párhuzamos elemre épült: az állami centralizációt közigazgatási decentralizációval egészíti ki. Kállay, aki a liberális intézményeknek távolról sem volt olyan elszánt híve, a közigazgatási decentralizáció kérdését nem is tűzi napirendre. Rendszerint hallgat róla.

b) Népjellem és centralizáció

A „faj" szó jelentésének megváltozásával, kibővülésével egyre nagyobb jelentőségre tett szert a nép alapvető jelleme mint intézményeit és történelmét meghatározó tényező. Kállay következetesen épít az általa már használt elemekre: „Magyar közigazgatás jellege a centralisatio ... Az hogy épen nyugaton akkor ellenkező irány birt tulsúllyal bizonyítja hogy megfelelt [a] nemzet jellemének ... II. Endre alatt nem autonomia csak oligarchia ellen ... Király törvényeknél meghallgatta nemzetet. De nem volt egyik részről sem törekvés a másiknak jogkörét vagy szabadalmait csorbítani. Ez nem patriarchális állapot hanem szoros rendszer mely a nemzet természetéből származott."[96] Ugyanitt újra előkerül az autonómia kérdése is: „Az államot kell mindenek előtt bensőleg megerősíteni [.] Autonomia. Bennünk nincs autonomicus érzés. Keleti nép vagyunk. Morgunk, okoskodunk, királynak ellenszegülünk, de meghajlunk a vezetés előtt ha magyar és igazságos [.] Társadalom sem mutat autonomisticus irányt ... A masina magától nem megy, nagy tévedés[.] Kell hogy valaki mozgassa. ... Azoknak nézete, hogy masinának magától kell mozognia, ha egyes részei összevágnak csak tudatlanságon és lustaságon alapszik s különösen emberi természet nem ismerésén melynek mindig minden vezetésre van szüksége de különösen nálunk keleti népnél."[97]

Kállay időről-időre igyekszik bizonyos történelmi utalásokat felhasználni annak érdekében, hogy célt érjen: az autonómia és centralizmus szembeállítása, az utóbbi szerepének felnagyítása a magyar történelem sikereiben is ilyen próbálkozás. E törekvései azonban sorban kudarcot vallottak: egészen pontosan csendes kudarcot. Az egy kézben összpontosuló hatalom, illetve erőszak teóriája „sok volt" a kortársaknak, bármilyen távlatokat nyitott is volna meg az ily módon – elméletileg – megerősödött állam számára. Ráadásul e távlatok, a balkáni befolyás, illetve hódítás különféle módozatai maguk is meglehetősen népszerűtlenek voltak, mint erre korábban már utaltunk.

b) Az Árpádok és a magyar állam – a centralizáció ideológiájának történelmi hivatkozásai

Kállay mindent megpróbált nézeteinek népszerűsítésére. 1896-ban, a magyar állam ezeréves fennállásának évfordulóján megjelentette *Az Árpádok és a magyar állam* című munkáját. A Bánffy-éra irányának messzemenően megfelelő tanulmány cseppet sem véletlenül éppen az

[94] Az 1860-as évek közepén a Nemzeti Kaszinóban Eötvös mutatta be Andrássynak a fiatal Kállay Bénit.

[95] A XIX. század uralkodó eszméi, IV. könyv, III. fejezet, 217., illetve Vallomások és gondolatok 748., 1091., 1112., 1130. és 1138. számú bejegyzések.

[96] OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 182.

[97] OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 190-193.

államalapító dinasztia törekvéseit igyekszik beleilleszteni a szerző által részleteiben már kifejtett képbe.

Kállay a fejedelem intézményével kezdi: „nálunk kezdettől fogva az uralkodók adtak irányt",[98] majd a honfoglalást és a török kiüldözését idéző harci érdemekre apellálva így folytatja: „Katona volt a magyar tetőtől talpig. ... E részben ... nem volt különb a többinél. De kitünt más tekintetben. Csatarend, harczmodor, fegyverzet, erre nézve messze túlszárnyalja úgy Byzancznak, mint a nyugat-európai népeknek hadviselését. És ami mindennél több, egységes vezetés alatt állott. ... vakon engedelmeskedett a vezérnek s föltétlenül teljesíté parancsait."[99] A Ferenc József-i konszolidáció apotheózisa is lehetne a következő néhány sor: „Ama viszonyban pedig, mely két oly erős tényező között, a minő nemzet és fejedelem, mindkettőjük legbelsőbb ösztönének megfelelőleg fejlődött, a nemzet nem veszt semmit, ha teljesen a fejedelemnek engedi át a felsőség mellett a vezetést is."[100]

Mindezt mint az egyedi magyar fejlődés jellemzőjét értelmezi: „Európaszerte épen az ellenkező irány kezdett lábra kapni. ... Kihalni látszik a közszellem, s helyébe az egyéniség s annak ereje, sőt erőszakoskodása lép. ... kezdődik a középkor particularistikus törekvéseivel. ... Ezzel ellentétben a magyar nép, jóval megelőzve korát, önként megszorítja az egyéniségnek annyira kedvező szervezetet, és nemzetté forrasztván egybe a törzseket, egységes fejedelmi hatalomnak veti alá magát."[101]

A szalmaláng-hevületet ostorozó Széchenyi köszön vissza a következő sorokból: „újra bebizonyult, hogy fajunknak tulajdonságai között, talán a legbecsesebb: bámulatos ellenállási képességünk a balszerencsében. De épen ezért sokkal csekélyebb népünkben a tevékenység ösztöne. Tartós cselekvésre, nagy tettekre mindig csak öntudatos, erőteljes vezetés alatt tudunk felbuzdulni. A nemzet többsége készségesen meghajolt az ily vezetés előtt, még akkor is, midőn az kényszerítő hatalommal lépett fel. De mégis csak egy föltétel mellett ..., hogy a czél, melyre a vezető hatalom törekszik, nem más, mint a nemzet java."[102]

Kállay azzal is tisztában volt: a kiegyezéskor létrejött feltételek mellett a király nélkül egy lépés sem tehető. A törvények előszentesítésének és a személyi változások előzetes egyeztetésének joga a kiegyezési megállapodások egyik legfontosabb pontja volt. Az uralkodó és a nép akaratának „összeboronálása" több tehát Kállay számára, mint a császár és király iránti lojalitás kifejeződése[103] – a partikularizmus a nemzet lelkületével ellentétes, tehát az uralkodó iránti hűség felel csak meg a magyarság érdekeinek: István ellen „felzúdult ... a még lappangó particularismus szelleme. Koppány lázadásában a pogányság fellobbanása a kereszténység ellen csak külső ok vala. Voltakép a mind több tért nyerő egységes főhatalom ellen

[98] Kállay Béni: Az Árpádok és a magyar állam. Budapest, 1896. 297. (a továbbiakban: Az Árpádok és a magyar állam)

[99] Az Árpádok és a magyar állam 298.

[100] Az Árpádok és a magyar állam 299.

[101] Az Árpádok és a magyar állam 300.

[102] Az Árpádok és a magyar állam 300.

[103] Hoitsy Pál: Nagymagyarország. A magyar történet jövő századai. Wodianer és Tsa, Budapest, 1902. (a továbbiakban: Nagymagyarország) és Jövőnk s az uralkodóház. Révay, Budapest, 1894. (a továbbiakban: Jövőnk s az uralkodóház) című munkáiban hasonló elemekkel találkozunk: Hoitsy történelmi tételek helyett geopolitikai okokra hivatkozva tartja kívánatosnak a határvonalat a „Balkán vízválasztójáig" levinni (Jövőnk s az uralkodóház 125.), Bulgáriát és Romániát egyaránt meghódítva (Nagymagyarország 27.). Hoitsy szerint a szerbek sem képesek az önálló nemzeti létre (Nagymagyarország 26.) A magyar nemzet szupremáciája, az erre való folytonos törekvése szerves következménye történetének, mert a Kárpát-medencében kialakuló államnak „csak akkor volt ... állandósága, ha egyetlen nemzet bírta az egész területet." (Nagymagyarország 18.) „A dinasztiánk nemzetivé tétele pedig többet fog használni a magyar nemzetnek, mint egy szerencsésen végződő háború." (Nagymagyarország 64.) Ehhez szükséges a dinasztia „megmagyarítása", azaz a nemzet dinasztikus érzéseinek kifejlesztése, s ezzel párhuzamosan a nemzetet az uralkodótól elválasztó akadályok – például az önálló hadsereg vagy a közjogi kérdések – elvetése. (Jövőnk s az uralkodóház 128.)

irányult az. ... A körül forgott hát a kérdés, vajjon Magyarország egységes maradjon-e, avagy ketté válván, egyik fele a nyugati, másik a keleti világba vonassék be." Kállay valószínűleg nem véletlenül éppen az ország kettészakadásával példálózik itt: a reformkor és a 19. század e dolgozatban már többször említett alapfélelmének, a „herderi jóslatnak" egy változata ez.[104] A központi akaratot – mint már előbb többször kifejtette – a megye autonómiája sem akadályozta: „Közte és az alattvalók közt nem állott semmi más hatáskör, mely az ő hatalmának gyakorlatát korlátozta vagy épen megsemmisítette volna. ... Künn az országban ott van a megye, pusztán mint a központi hatalom akaratát közvetítő administrativ beosztás, ha szabad ily kifejezéssel élni."[105]

Kállay Magyarországot még át is helyezi két történelmi régió határáról az egyikbe, sőt a magyar fejlődést mint a nyugat-európai modell előfutárát tünteti fel: „Valóban az Árpádok Magyarországa teljesen centralisált állam volt, az egyetlen akkor egész Nyugat-Európában. Mi már az állam megalakulásánál létesítettük azt, a mit Európa csak százados harczok árán érhetett el. Nem képzelhető ez másként, mint hogy e szervezet összhangban állott a magyar nép szellemével. ... és megfelelt még fajunk azon tulajdonságának is, hogy mindig zúgolódik az erőteljes vezetés ellen, de ha az igazságos, nemcsak eltűri, de készségesen követi is. ... a mi fejlődési irányunk kezdettől fogva az egységesítés felé terelt bennünket. Feltaláljuk e vonást a magyar nemességben, abban a hatalmas tényezőben is, mely abban a korban a politikai nemzetet alkotá."[106]

c) Centralizáció, és ami azon túl van: kísérlet az értelmezésre

„Nem intézmények biztosítják a nemzetet az uralkodói önkény ellen, hanem együttes érzése a koronával. Ez a kölcsönös egyértelműség a nemzet dynastikus hűségének is legszilárdabb alapja."[107] Az, hogy Kállay ilyen messzire merészkedik, akár egyetlen tényezővel is magyarázható: Ferenc József császár és király mint a Monarchia hadseregének teljhatalmú főparancsnoka, mindennél fontosabb pontja az imperialista törekvéseknek. Kállay tudja, hogy nélküle egy tapodtat sem léphet.

Kállay számára a magyar politikai élet mindig vörös posztó volt: sorozatos kudarcok, mellőzöttség és frusztráció színhelye. Kezdetben, amikor a parlamentben Bosznia annektálásának lehetőségét felveti, muszkabérencnek nevezik, majd aulikus Beamter hírébe kerül, amikor a külügyminisztérium tisztviselője lesz. Vagyoni helyzete sem tette lehetővé, hogy képviselő legyen: mandátuma árát nem tudta megfizetni. Külpolitikai törekvései visszhang nélkül maradtak, s afféle néma ellenállásba ütköztek: egyszerűen hallgattak róla. A magyar parlamenti munka számára a közjogi problémák nagy súlya miatt is elfogadhatatlan volt: nem értette, hogyan lehet effélékkel múlatni az időt. Így jut magának a parlamentáris formának a megkérdőjelezéséig. Kállay szemében a hatékonyság volt a jó politika mércéje: „Nem parlamenti forma vagy képviseleti rendszer tehet egy államot egyedül nagygyá erőssé. Anglia példája nem számit[.] A talaj [olvashatatlan szó – D. K.] volt más melyből kivált[.] Minden népnek más intézmények kellenek. Montesquieu nagy bűne hogy úgy dícsérte angol alkotmányt[.] ... Megyei autonomia alkotmány védbástyája ... talán egykor, de akkor is csak védelmi elhárító szempontból ... Ma pedig actiora van szükség teremtésre."[108] Nem bizonyítható azonban, hogy Kállay tervezett volna konkrét lépéseket a parlamentáris intézmények átalakítására vagy kiiktatására.

[104] Az Árpádok és a magyar állam 304.
[105] Az Árpádok és a magyar állam 307.
[106] Az Árpádok és a magyar állam 308.
[107] Az Árpádok és a magyar állam 310.
[108] OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 190-193.

Nem magyarázhatunk azonban mindent a magyar politikai élettől elszenvedett pofonokkal. Kállay politikai credójában mélyen gyökeret vertek a liberális intézményekkel szembeni fenntartások. Ezt példázza az alábbi szöveghely is, mely Kállay és Miklós montenegrói herceg beszélgetését rögzíti Thallóczy lejegyzésében: „Mégis van különbség – jegyzé meg K. – az alkotmányos Itália s a szerencsére teljhatalommal kormányzott Montenegro között, a holl minden mozgás reprimálható."[109] A gondolat azonban sokkal korábban felbukkan Kállaynál: „Nekünk azon kellene lennünk – írja naplójában már 1868-ban –, hogy az uj [szerb – D. K.] kormány a liberalizmus és alkotmányosság ösvényére lépjen. Ezáltal pártok keletkeznének s egy ily ország kifelé nem nagyon erős. Erős csak autonomisztikusan koncentráló uralkodás alatt lehet valamely ország kifelé. Már ezáltal eleje vétetnék a hódítási vágyaknak. És ez ránk nézve nagyobb előny lenne mintsem félelmes azon veszély, hogy a szabadabb Szerbia vonzerőt gyakorolna a többi délszlávokra."[110]

Mondhatjuk, hogy a centralizáló Kállay nem tett mást, mint igyekezett szó szerint érteni az idősebb példakép, Eötvös szavait: „hiában van sok erő egymás mellett, hacsak minden egyes erő közös célra nem egyesül: az állam is csak úgy lehet hatalmasabb egyes részeinél, csak úgy töltheti be feladatát, ha azon részek egy egésszé egyesülnek benne. Csak az tagadhatja tehát általában a központosítás szükségét, aki az állam szükségét kétségbe vonja."[111] Ugyanakkor elképzelhető, hogy alaposan újra kell gondolnunk a fiatal korában még liberálisnak tartott Kállay képét, amikor ezt olvassuk: „Azon tanácsot adom, hogy igyekszünk Szerbiában szabadabb intézményeket létesíteni befolyásunk által, így az ország akció-ereje kifelé gyengülni fog."[112] Nevezhetjük-e a fiatal Kállayt liberálisnak? Hiszen feketén-fehéren kiderül a fenti idézetekből: a liberális intézményeket – melyek szerinte egyértelműen csökkentik az állam erejét, és mi sem áll távolabb attól, amit ő maga kívánatosnak tartana – éppen ellenfelei körében szeretné terjeszteni. Könnyen lehet: Kállayról csupán ezért gondoljuk, hogy liberális volt, mert Millt fordított. *A szabadságról* azonban – és erre Takáts József is utal[113] – a kortársak szemében még nem volt liberális filozófiai értekezés. Ne feledjük: a liberális intézmények bevezetésének negatív megítélése az idézetek tanúsága szerint az Előszó megjelenését követő esztendőből származik![114]

V. Összefoglalás

Bármennyire csábító volt a lehetőség, hogy a Mill-fordító Kállay (*A szabadságról*-on kívül elkezdte fordítani Mill *Principles of Economy* című közgazdaságtani művét is, ám igen hamar félbehagyta) esetleg felhasználta a nagy angol filozófus imperialista ideológiájának egyes részeit, illetve azok hathattak rá, a megmaradt Kállay-hagyaték erre nem enged következtetni. Még ha használja is a Kállay a „civilizáció", a „civilizálás" fogalmakat, ennek aligha van köze

[109] OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 12. 1882. szeptember 29.

[110] Memorabilia. Kállay belgrádi naplója. MOL P344/31-34. k. 258. sz. bejegyzés 1868. június 19.

[111] Eötvös: A 19. század uralkodó eszméi, I. kötet, V fejezet, 137.

[112] Memorabilia 272. bejegyzés, 1868. június 22. Milivoj szerb államférfivel beszélget: „azon leszek, hogy végkép lesujtsam ellenségeimet, s velük együtt az orosz befolyást, mégpedig úgy, hogy soha többé fel ne emelhesse fejét. – Erre megjegyeztem, hogy e cél elérésére legbiztosabb út a szabadelvűség, s azért csak maradjon meg azon." Memorabilia 387. bejegyzés, 1868. július 17. Szintén szabad intézmények hirtelen bevezetésének veszélyeiről szól a MOL P344/31-33. kötet 513. bejegyzés, 1868. augusztus 10. is, ráadásul a Bosznia-terv keletkezésének idején.

[113] Takáts 776.

[114] K. Havas Géza „az egyik legtisztább liberális gondolkodó" jelzővel illeti Kállayt, aki a polgári demokráciát hirdette egy polgárság nélküli társadalomban. K. Havas Géza: Kállay Béni, a doktriner reálpolitikus. In. Talpra, halottak. Gondolat, Budapest, 1990. Valószínűleg K. Havas írásán (amely eredetileg a Népszava 1941. július 6-i számában jelent meg) alapul Németh G. Béla cikke.

ahhoz, amire Mill gondolt. Kállay civilizációs missziója mögött száraz hatalmi törekvések húzódnak meg, nem a liberális intézmények bevezetése és elterjedése felett érzett öröm. A modernizáció áldásainál, melyek ily módon a fejletlenebb nemzetiségek osztályrésze is lehetnének, fontosabb eleme gondolatmenetének a konzervatív, alapvetően hatalmi befolyásban és érdekszférák kiterjedésében mérő birodalmi logika.

Önmagában érdekes és izgalmas kérdés Kállay nézetei változásának végpontjait rögzíteni: a hazafias neveltetésű, szláv népek élén az Osztrák Birodalom ellen a dunai konföderáció eszméjéért harcba indulni vágyó ifjútól[115] a dinasztiahű udvari emberig, Ferenc József környezete egyik legmegbízhatóbb tagjáig. Nem lenne kevésbé érdekes nyomon követni útját a parlamentáris formák megkérdőjelezéséig sem.

Kállay könyvtárának birtokában legalább azzal tisztában lehetnénk, hogy melyek voltak főbb olvasmányai. Gladstone, Kállay kortársa például szűkszavú, ám precíz naplójában sorra feljegyzett minden egyes művet, ami csak megfordult a kezében, sőt még levelezéséről is említést tesz. Kállay ezzel szemben korántsem volt ilyen ideális naplóíró; ifjúkori diáriuma csak igen rövid időszakot ölel fel, és belgrádi konzulsága idején is – noha végig vezet naplót – figyelme, érdeklődése egyre kevésbé fordul „Memorabiliá"-ja felé, naplói egyre rövidebbek az utolsó három évben.

Fennmaradt hagyatéka a nyomtatásban is megjelent írásain kívül főleg töredékekből áll, cikkek és tanulmányok kezdeményeiből, apróbb feljegyzésekből, s ezekben a legfeltűnőbb éppen az, hogy a németül, franciául, angolul, szerbül és oroszul kitűnően olvasó és beszélő Kállay alig reflektál kora tudományos, kulturális és filozófiai eredményeire. Elvétve olvasható itt egy-egy név, ám rendre részletesebb kifejtés vagy kommentár nélkül. Művek címeivel pedig szinte nem is találkozunk.

Ugyanakkor igyekeztünk kimutatni, hogy Kállay eszméinek megvoltak a maguk magyar vonatkozású gyökerei, nem hagyományok nélküli, csupán a korszak fejlettebb országainak irányát követő, a magyar politikai közgondolkodással teljességgel ellentétes törekvéseket fogalmazott meg tehát. Az 1790-91-es országgyűlés által kiküldött regnicoláris bizottságok munkájától kezdve a magyar politikai elitet a „merre tovább" gondolata foglalkoztatta, melyet virágában tört ketté az 1848-49-es fegyveres konfliktus. Kállay úgy érezte, a kiegyezés korának politikacsinálói éppen ezzel a szívós kitartással kiutat kereső, a magyar nemzet megerősödését szolgáló politikával szakítottak. Ő maga – bármennyire távolinak is tűnik a birodalom külpolitikájától, illetve a nem önálló, ám partikuláris érdekeit mindig megfogalmazó magyar külpolitikától mindaz, amit képviselt – igyekezett minden gondolatát, ideológiájának valamennyi elemét a magyar politikai kontextusnak megfelelő érvekbe ágyazni.

Szinte teljes szakítása a magyar politikai élettel – hiszen állandóan az uralkodó közelében, Bécsben tartózkodott –, a magyar politika elleni kiszólásai, egyre frusztráltabb dühe törekvései kudarcának köszönhető.

Kállay hitt a pozitivista fejlődésben, az Előszóban a történelmi fejlődés, az emberi haladás törvényeinek megismerhető voltát nyilvánítja ki.[116] Úgy vélte – s ebben nem tévedett –, kora hatalmi átrendeződésének kulcsmozzanata az egyes államok érdekszférájának kiterjesztése, új területek meghódítása; ez az a „törvény", mely a 19. század utolsó harmadának, sőt talán a távolabbi jövőnek az eseményeit meghatározza. Konkrét politikai tervekkel, szövetségesekket keresve próbált a porondra lépni (1883-ban mint újdonsült miniszter, 1896-ban mint a magyar állam fennállását ünneplő ország – és nem mellékesen a Bánffy-kormány – érzelmeihez csatlakozó államférfi), de éppen ahhoz nem volt érzéke és türelme, amire a legnagyobb szüksége lett volna: a függetlenségi álmoktól és közjogi vitáktól terhelt magyar politika meghódítására.

[115] MOL P344/31.k. 55. 293. bejegyzés, 1868. június 26.

[116] Előszó 20.

Pedig Kállay nagyon jól átlátható képletből indult ki: egy nagyhatalom hatalmi politika nélkül nem létezhet. Ha továbbra is tényező akar maradni, nem maradhat el versenytársai mögött. Mindennél fontosabb azonban, hogy maga az expanzió nem esszenciális eleme ideológiájának, nem direkt célja törekvéseinek. Kállay minden lépése útkeresés: mint írja, nem is feltétlenül kell megvalósulnia annak az ideálnak, melyet a magyar nép s a Monarchia vezéreszméjéül ajánl.[117] Törekvéseinek lényege az, hogy az öntudatára ébredt nemzet akaratát kiterjessze a Monarchia összes népeire, sőt a birodalom határain túlra, s így megnövekedett presztízsén keresztül új értelmet adjon a dualista államnak mint államközösségnek.

Az imperializmus irodalmát sokáig uraló korszakolás szerint Disraeli egy 1872-es beszédétől számítható az Új Imperializmus, az expanzionista ideológia és külpolitikai gyakorlat felvirágzása. Ez azonban igen félrevezető: Disraelit magát legkevésbé sem érdekelte a terjeszkedés, melynek üteme ráadásul meglehetősen egyenletes volt a 19. század folyamán, kivéve talán egy-egy rövid időszakot a 80-as és 90-es években. Disraeli a liberalizmus századában a liberális eszmék népszerűségét, a liberálisok folyamatos szellemi-érzelmi és nem utolsó sorban politikai térnyerését akarta végre megállítani: új keretet kívánt adni annak a politikai diskurzusnak, melyben egyre inkább fogolynak érezte magát, s az imperiális politika, az angol „faj" győzelmének, érdekszférája kiterjesztésének ideája lett az, amellyel végül sikerült ezt megtennie. A brit Új Imperializmus kulcsa ebben van, a foglalások nem okai és nem is okozatai ennek: racionális külpolitikai döntések csupán.

Kállay is ebben látta munkája célját, ám ő sokkal kevésbé inspiratív közegben működött. Neki nem liberális eszmék miriádjával kellett szembenéznie, hanem – ahogy ő látta – közjogi szócsépléssel. Ellenfelei nem kiemelkedő intelligenciájú óriások voltak, mint Gladstone, hanem Tisza Kálmán, „a szolgabíró" – ahogy Kállay nevezte – és vazallus politikai rendszere. A magyar és a birodalmi külpolitika céljaitól egyaránt eltérő elképzeléseinek ezért igyekszik mindig olyan alapot teremteni írásaiban, melyek a kortársak számára megszokott politikai érvelésre vezethetők vissza: ilyenek a magyar „faj" uralma, közvetítő szerepe, illetve köztes léte, melyet keleti eredet és nyugati intézmények együtt határoznak meg.

Az expanzió mint motívum csak későn jelenik meg Kállaynál, a populista imperializmus Chamberlain nevétől fémjelzett tobzódása után, s noha a közvetett hatás itt valószínűsíthető, nem biztos, hogy fenn is áll. Mindazonáltal kidolgozatlanul marad Kállaynál, hogy a terjeszkedést hogyan s miként kellene végrehajtani, míg a „belső hódítást" – úgy tűnik legalábbis – lépésről lépésre alaposan kigondolta. (Bár arra már sokkal kevésbé ügyelt, hogy mi végre. Ezt az intézményi reformokra vonatkozó gondolatok, kísérletek teljes hiánya mutatja.) Még az ambiciózus terjeszkedés gondolatát is átszövi az alapmotívum: minderre továbbra is elsősorban mint kohéziós erőre van szükség.

Kállay alapvető tévedése is honi eredetű: Eötvös nyomán úgy véli, a nemzetiségi fejlődés az individualizáció egy mozzanata csupán, s ily módon ő is a társadalmi és egyéni fejlődés összemosásának, a nemzetiségi mozgalmak alábecsülésének csapdájába esik.

Kortársainak elsöprő többségével ellentétben – akik nem tudták, mit is kezdjenek azzal a nagyhatalmi helyzettel, melybe a kiegyezés révén a magyarság került – Kállay legalább megpróbálta azt mint adottságot, s nem mint állapotot értelmezni és kezelni. Ausztria mögött – vélte – a Monarchia bukása esetén még mindig ott áll nagy német testvére, ezzel szemben a magyarok magukra maradnak, amikor a „germán" és a „szláv" elem összeütközik. Kállay maga sem kívánt több szlávot a Monarchia kereteibe bevonni – jól bizonyítja ezt bosnyák nemzetkoncepciója –, ám úgy vélte, a birodalomnak akár ezen az áron is haladnia kell, hiszen a Nyugathoz gyenge és fejletlen még, csak a Kelet felé lehet valamit kezdenie.

Nincs igaza Németh G. Bélának, amikor Kállayt utópiák gyártásával vádolja.[118] Egy adott történelmi helyzet vagy konfliktus végkimenetelét előre kitalálni lehetetlen. A történe-

[117] MOL P344 43.k. 256-258.

[118] Lásd az 1. Lábjegyzetet!

lemben mindennek utólag van racionális oka. A kortársak szemében a Monarchia szétesése tűnt inkább lehetetlennek, nem belső átalakulása. Kállay azt mondta, a Monarchia szét fog hullani, ha nem viselkedik nagyhatalom módjára. Akkoriban inkább ezt nevezték negatív utópiának, holott számunkra ez csupán száraz tény, evidencia.

Szekfű Gyula, miközben elítéli és néhány újságolvasó középpolgár révedezésének tartja a magyar imperializmust, s a célok és eszközök groteszk divergenciájáról beszél, maga felettébb imperialista nézőpontból bírálja azt: vagy a nemzetiségekkel vagy Ausztriával kellett volna szövetkezni, de nem e kettő ellenére. Nem „közjogászkodni" kellett volna, sőt azt elvetni, és a közös hadsereget megnyerni, vagy pedig – akár forradalom által! – kivívni a nemzeti hadsereget. Ehelyett csak ölbe tett kézzel nézték a nemzetiségek egyleteinek, bankjainak terjeszkedését, lakosságot nem telepítettek, s „a magyarság rideg atomizmusa" miatt a nemzetiségekkel nem vehettük fel a versenyt.[119] Szavait bírálatnak szánja, holott ez inkább propaganda. Miért tettétek? – kérdezi, holott azt mondja valójában: ha már tettétek, miért nem így?

[119] Szekfű 305. és környező oldalak.

A magyar szabadságharc spanyol megítélése

1849. március–október*

A magyar történetírásban az 1848-49-es szabadságharc spanyolországi megítéléséről, visszhangjáról mindeddig hiányoztak a szisztematikus kutatások. Tanulmányunkban, mely elsősorban eddig ismeretlen források közlését vállalta feladatául, a hatalmas anyag miatt mégsem vállalkozhattunk e kérdés átfogó bemutatására, ennek csupán 1849-es fejezetéről, a tavaszi hadjárattól a fegyverletételig, illetve október végéig adunk áttekintést. A külügyi és sajtódokumentumok megértéséhez mindazonáltal szükségesnek látszik az 1848-49-es Spanyolország rövid bemutatása.

Mindenekelőtt Spanyolország és a Habsburg Monarchia közötti diplomáciai kapcsolatok helyreállítása érdemel említést 1848 nyarán.[1] Metternich bukása után a forradalmak lázában égő Habsburg állam szemében Spanyolország 1848-tól szemmel láthatóan felértékelődött. A Metternich és Bécs szemében mindeddig kiegyensúlyozatlan, felkelésektől, polgárháborúktól, „forradalmaktól" rázkódó Hispánia Narváez tábornok szigorú kormányzata idején (1847-51) a rend és a monarchikus eszme pillérének tűnt Európában.

Narváez már 1847-ben számolt a rendkívüli állapot bevezetésének lehetőségével, mert „legális diktatúrával" akart nyugalmat teremteni a gazdasági válság miatt zaklatott félszigeten. Így, amikor 1848 februárjában Franciaországban kitört a forradalom, Narváez a cortestől azonnal rendkívüli felhatalmazást kért, amit március 13-án meg is kapott. Ezáltal a párizsi hatásra induló spanyol forradalmi kezdeményezésekkel felkészülten és keményen számolhatott le.

Az első spanyol forradalmi kísérlet március 26-án indult Madridban, amikor néhány száz tüntető barikádokat emelt. Több, ennél nagyobb erejű megmozdulásra és gerillaakcióra került sor Katalóniában, Andalúziában és más Földközi-tenger melléki városokban. Május 7-én a fővárosban katonai felkelésre is kísérlet történt. E mozgalmakban köztársasági és demokratikus követelések, szociális problémák fogalmazódtak meg.

Narváez kormánya a hadsereg bevetésével gyorsan és kegyetlenül számolt le e mozgalmakkal. Kivégzésekre, letartóztatásokra, házkutatásokra került sor, több mint 2000 potenciális szervezkedőt pedig deportáltak a Kanári-szigetekre. Az angol követet is kiutasították Spanyolországból, mert bebizonyosodott, hogy liberális szervezkedőkkel tartott fenn kapcsolatot, akiket fegyverekhez juttatott. A második carlista háborús kísérlettel (1848-1849)[2] ugyanilyen gyorsan végzett Narváez, sőt még arra is volt ereje, hogy 2000 fős katonai egységgel védje a Szentszéket Rómában a népi mozgalmaktól.[3] Narváez jelszava: „rend a forradalom ellen", elismerést kapott a Szent Szövetség államaitól, ezért rendeződtek 1833-36-tól

* Tanulmányunk az OTKA által támogatott kutatás alapján készült.

[1] Erről részletesen lásd Anderle Ádám: Spanyol külügyi instrukciók a bécsi követeknek (1809-1856), Acta, 1999. 1-2. szám. (a továbbiakban: Anderle) 166-186.

[2] Anderle Ádám: A carlismo és a bécsi udvar. Századok, 1999. 5-6. szám. Anderle, Ádám: El carlismo y la corte de Viena. Acta Hispanica. T. III. Szeged, 1998. 5-11.

[3] Bajamonte, Ángel – Martínez, Jesus A.: Historia de España, siglo XIX. Madrid, 1998. ed. Cátedra. (a továbbiakban: Bajamonte – Martínez) 292-296.; Tuñon de Lara, Manuel: La España del siglo XIXI. T. 1. Barcelona, 1980. (a továbbiakban: Tuñon de Lara) 167-169.

megszakadt kapcsolataik: Bécs 1848-ban, Berlin 1849-ben, Szentpétervár 1856-ban újította fel diplomáciai kapcsolatait Madriddal, s hasonlóképpen járt el a Vatikán is (1851).[4]

A demokratikus és köztársasági követelések e szigorú körülmények között az 1849 elején újra összehívott cortesben legális körülmények között fogalmazódtak meg. A képviselők egy csoportja a **partido progresista democrático** (demokrata haladó párt) programjában az európai 1848-as forradalmak követeléseit foglalta össze a „szabadság és egyenlőség" nevében. Általános választójogot, alkotmányos monarchiát, sajtó-, gyülekezési- és lelkiismereti szabadságot, szabad vallásgyakorlást, egykamarás parlamentet, a parlament előtti miniszteri felelősség elvét, nemzeti milíciát, ingyenes népoktatást, a nemesi előjogok eltörlését, arányos és egységes adórendszert, pénzügyi reformokat stb. követeltek, s programjukkal egy új alkotmány megalapozását szolgálták. A párt gyorsan gyűjtőhelyévé vált a köztársasági és szocialista erőknek is.[5] Ezért, amikor 1849 októberében Narváez tábornokot rövid időre új kormány váltotta fel, Spanyolországban már „alkotmányos rend" honolt.

Bécsből a spanyol követség ügyvivője 1848. június 14-én jelentett először a magyar eseményekről is (15. sz. jelentés),[6] rendszeres magyar témájú beszámolók azonban csak a nagytekintélyű arisztokrata, az udvarban is befolyásos Gor hercegétől, a kinevezett új követ Bécsbe érkezésétől kezdve (1849. január) születtek. Tanulmányunkban ezekből adunk válogatást, megemlítve azonban, hogy a spanyol külügyi levéltár „Austria" szekciójának követi jelentéseket tartalmazó kötegei gyakran hiányosak.[7]

Gor herceg fő forrásait a bécsi kormány, a hivatalos sajtó jelentései és tájékoztatói jelentették, fölfogása és szemlélete is teljesen azonos a bécsi udvaréval, s természetesen saját kormányáéval is. Beszámolói ezért nyilvánvalóan nem jelentik a magyar szabadságharc új ismereteket adó forrását, inkább abból a szempontból tanulságosak, hogy tájékoztatnak: a spanyol kormány és udvar milyen információkat kapott a magyar ügyekről, illetve hogy e Madridba érkező jelentések és a madridi sajtó által közölt információk között milyen kapcsolatok, milyen eltérések, hangsúly és felfogásbeli különbségek mutathatók ki. Külön figyelmet érdemel Gor herceg magyarokról, a magyar nemesekről, a magyar politikai elitről közvetített igen negatív jellemzése.

Közleményünk második részében a madridi sajtó magyar témájú írásaiból, híreiből adunk válogatást.[8]

A spanyol, s közelebbről a madridi sajtó az 1840-es években immár igen sokszínű, ideológiai-politikai szempontból markánsan elkülönülő napi- és hetilapokkal, színes magazinokkal, a napilapok esetében 6 000-10 000-es előfizetői bázissal rendelkezett.

---

[4] Zamora, José María Jover (dir.): Historia de España. T. XXXIV. La Era Isabelina y el Sexenio Democrático (1834-1874) Madrid, 1981. Espasa-Calpa, 856-858.

[5] Bajamonte – Martínez 269-297.

[6] Az Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores (spanyol külügyminisztérium főlevéltára), az 1931 előtti anyagot a történeti levéltárban (a továbbiakban: A(H)MAE), az ez utáni iratokat az archivo renovadóban őrzi. A bécsi spanyol követség iratai az 1848-as esztendőből a 2838. számú kötegben (=legajo) találhatók.

[7] Gor herceg jelentéseit az A(H)MAE 1360. számú kötege (a továbbiakban: leg. 1360.) tartalmazza, a válogatásunkban közölt iratok mindegyikének ez a lelőhelye. Gor herceg 1849. október végétől – valószínűleg a kormányváltozással összefüggésben – visszatért Madridba, ahol magas udvari tisztséget kapott. A bécsi spanyol követségen a követen kívül egy diplomata dolgozott: Jacobo Gayoso attasé; Triesztben pedig spanyol konzul működött, Miguel Sebastian Vilar, akinek ez időben fő feladata a carlista vezérek Monarchiában kifejtett tevékenységének szemmel tartása volt. 1850-ben névleg még Gor hercege a követ, de már nem tartózkodott Bécsben, két új diplomata viszi a követség ügyeit ebben az évben: Cayo de Quiñones de León titkár ügyvivőként és conde de Lérida attasé. Guía de Forasteros en Madrid, para el año de 1849. MAE belső kiadvány, Madrid, 139. oldal; Guía de Forasteros, 1850. 139. oldal.

[8] A madridi újságok áttekintésében Keller Petra segítségét élvezhettük, amit ehelyütt is köszönettel szeretnénk rögzíteni.

Az 1840-50-es években 62 politikai jellegű periodika jelent meg, együttesen csaknem 124 000 példányszámban. A 19. század folyamán egyébként a legtöbb új lap az 1840-es években indult, számuk ötven körül van. Virágzott a könyvkiadás is. A spanyol történetírás a kultúra és információ demokratizálódását regisztrálja ez időben, még akkor is, ha hozzáteszi: az 1845-ös alkotmány teljes véleményszabadságról szóló cikkelyeit Narváez tábornok rendeletekkel igyekezett korlátozni. Nem teljes sikerrel, tehetnénk hozzá: 1848-49-ben húsz körül van az induló új lapok száma, köztük demokratikus, népi, illetve munkáslapok is találhatók (Fraternidad, Organización del Trabajo, Amigo del Pueblo, El Pueblo). Új színfoltot jelentenek e két évben a képes újságok (Ilustración, Ilustración de Madrid) és egy gazdaságpolitikai kérdésekre szakosodó lap (Reforma Económica) megjelenése.[9]

A három kiválasztott napilap politikai karaktere eltérő. A **Clamor público** (magyar fordításban címe *A nép hangja* lehetne; alapítva 1844-ben) „haladó" irányzatú, demokratikus, a magyar ügyekkel erősen szimpatizáló újság; a **La España** (alapítva 1848-ban) és az **El Observador** (alapítva 1837) eltérő tónusú mérsékelten konzervatív újságok, ám mindkettőt tárgyilagos hírközlés jellemzi a magyar ügyekben. Az újságokból kitűnik, hogy elsősorban a közép-európai, főként német és osztrák sajtó híreit vették át, az 1844-től már létező vasúti és (Irún-Madrid) távirati összeköttetés lehetőségeit is kihasználva.[10]

Az események és e hírek spanyolországi lapokban történő megjelenése közötti időelcsúszás 10-15 nap között mozog. Ha a szerkesztői, nyomdai munkálatokat is számba vesszük, 8-13 nap alatt érkeztek meg Bécsből-Kölnből a hírek Madridba. S e hírek, információk a magyar szabadságharcról részletesek, alapvetően pontosak – amennyiben forrásaik is azok –, s a tévedések, hibás-hamis hírek természete, jellege, előfordulása a normálisnak tekinthető hibahatáron belül marad. Azt mondhatjuk tehát: a spanyol olvasó hiteles, tárgyszerű és viszonylag gyors tájékoztatást kapott a magyar hadszíntérről. Vizsgált esetünk jól illusztrálhatja: az Európán belüli kommunikáció sokat fejlődött a 19. század közepére a kontinens két periférikus régiója közötti informálódást is elősegítve. Ez időben már sem Magyarország sem Hispánia nem világtól elzárt ország.

A spanyol sajtó élénk érdeklődése 1849. október végéig tartott a magyar ügyeket illetően. Novembertől azonban már határozott tematikus váltás figyelhető meg: a magyar kérdés lekerült a spanyol sajtó oldalairól.

Kutatásainkban kísérletet tettünk a korabeli könyvkiadás áttekintésére is, ám tájékozódásunk azt illetően, hogy a korabeli spanyol könyvkiadás érdeklődését felkeltették-e a magyar forradalom és szabadságharc ügyei, meglehetősen csekély eredménnyel járt. A madridi Nemzeti Könyvtár és a Biblioteca de Catalunya katalógusait áttekintve egyetlen ilyen tárgyú könyvre bukkantunk, egy orosz tiszt, Tolstoy franciából spanyolra fordított – a magyar historiográfia által ismert –munkájára, mely *A magyar forradalom és háború története (1848-1849)* címet viseli. A kötet rövid áttekintést ad Magyarország történetéről, s Paszkevics csapatainak magyarországi tevékenységéről.[11] A könyv spanyol fordítója[12] az előszóban világosan leszögezi: e könyvet „a rend azon spanyol híveinek kívánja átnyújtani", akiket a francia és német lapok – s mi tesszük hozzá: e híreket átvevő spanyol sajtó – korábban „félretájékoztattak". Emellett Oroszország akciójának elfogulatlan, igazi értékelését is közvetíteni kívánja

[9] Tobajas, Marcelino: El periodismo español. Madrid, 1984. Ed. Forja; lásd a spanyol periodikák lapindításáról közreadott összefoglalást a 631639. oldalakon. Tuñon de Lara 231-232.; Bahamonte – Martínez 505-508., Sánchez, Miriam: Historia de la prensa española. Szeged, 2000. Hispánia, 46-55.

[10] Bahamonte – Martínez 413-416.

[11] Tolstoy, J.: Historia de la revolución y guerra de Hungría (1848-18499). Kiegészítő alcíme: Y relación de las operaciones del ejército ruso a las ordenes del feldmariscal principe Paskievitch d'Erivan; precedida de una reseña histórica de la Hungría. Madrid, 1851. Imprenta de la Esperanza. (a továbbiakban: Tolstoy)

[12] A fordító nem adta nevét a kiadáshoz,. a belső címlapon ez áll: „traducida al castellano por D.L.M.YV."

a spanyol olvasó felé, megállapítva, hogy Európa összes trónját Oroszország mentette meg, amikor a magyarországi harcokba beavatkozott, ahol a magyar vezérek – Görgey, Dembinsky és Bem – már győzelemre álltak. A cári beavatkozás a szocializmus terjedésének is gátat szabott, teszi hozzá a névtelen fordító.

Ám a magyar történelemről írott áttekintés az előszó szerzője szerint arra is példát adhat a „rend ügyének igazi spanyol szerelmesei számára" („para los verdaderos amantes de la causa del orden"), hogy a múltban a magyarok trónhoz való viszonyát még a hűség („lealtad") jellemezte. A könyv célja az, hangsúlyozza a fordító, „hogy igazolja az orosz beavatkozást", illetve e „beavatkozás jogát". S bár olykor Tolstoy túloz, mindazonáltal ezt meg lehet neki bocsátani, teszi hozzá, hiszen egy olyan oroszról van szó, aki büszke hazája teljesítményére, „aki látja, hogy Oroszországra az összes ország monarchiái úgy tekintenek, mint az egész (európai) társadalom megmentőjére".[13]

A vélhetőleg spanyol hivatalosság által inspirált kötet és előszava az orosz szimpátiát illetően valamiképpen összecseng a madridi sajtó októberben már kitapintható osztrákellenességével. A három eltérő forráscsoport: a követi jelentések, a sajtó diszkrét vagy nyílt álláspontja és a Tolstoy-könyv spanyol fordítójának álláspontja a levonható következtetéseket illetően egyben voltaképpen összecseng: a Habsburg Monarchia és teljesítménye, mely csak az orosz csapatok támogatásával tudta legyőzni a magyarokat, leértékelődött Spanyolországban.

A spanyol diplomácia fő törekvése ugyanis az 1830-40-es években még arra irányult, hogy a nagyhatalmú Metternich által irányított, Európa meghatározó hatalmaként szemlélt Habsburg állammal kapcsolatait rendezze, annak jóindulatát megszerezze. Mire azonban ez megtörtént, kiderült, hogy a Metternich nélküli Bécs ereje, hatalma már nem a régi, s erre a magyar szabadságharc, illetve az orosz intervenció tanulságai hívhatták fel Madrid figyelmét. Lehet, hogy Gor herceg visszahívása, s 1851-ben egy kevéssé tekintélyes diplomatával való helyettesítése[14] már ezen – nyilvánosan ki nem mondott – következtetés alapján történt?

Követi jelentések

1.

N°9. Bécs, 1849. március 31.

Tájékoztat a magyarországi hadjárat állásáról és a Bem tábornok által elszenvedett vereségről*

Nagyméltóságú Úr!

Igen tisztelt Uram! A magyarországi háború, mely eddig a lehető legnagyobb lassúsággal folyt váltakozó sikerek mellett, melyek néhány eset kivételével általában véve elhanyagolhatóak voltak, jelentős lendületet vett az orosz csapatok aktív közreműködésével Erdély területén,[15] ahol Bem tábornok hadteste folytatott hadműveleteket és ért el bizonyos sikereket nemrégiben.

[13] Tolstoy 5-15.

[14] Az új követ, Colombi gróf is csupán egy évig, 1851-ben tartózkodott Bécsben. Anderle 172.

* Az egyes iratok címéül mindig a spanyol külügy illetékes referensének az irathoz készített elõlapon adott témamegjelölését adjuk meg.

[15] A beszámoló erősen eltúlozza az orosz beavatkozás jelentőségét Erdélyben. Február első napjaiban két kisebb orosz dandár vonult be Havasalföldről Puchner tábornok kérésére Erdélybe – Brassó és Nagy-

A hivatalos lapokban már megjelent legutolsó hírek szerint az említett tábornok, aki egyike a legaktívabb és leghozzáértőbb személyeknek, akikre a magyar tábor számíthatott, vereséget szenvedett a Puchner altábornagy által vezényelt csapatokkal együtt harcoló orosz seregektől, s be kellett lépnie román területre, ahol embereinek nagy részét lefegyverezték és bebörtönözték.[16]

Egyesek szerint a tábornoknak sikerült megszöknie és csatlakoznia a lázadó sereg főerejéhez, mely a Tisza környékén folytat hadműveleteket; mások úgy hiszik, hogy meghalt a harcban szerzett sérülések következtében. – Másrészről a komáromi erőd, melyet elszigeteltsége ellenére eddig oly buzgón védtek a magyarok, egyre szorongatottabb helyzetben találja magát, és várhatóan rövidesen megadja magát.[17]

Mindezen előnyök és ama befolyás ellenére, melyet a felkelők lelkére gyakorolhatnak a legmeghatározóbb és legfontosabb Itáliában elért eredmények,[18] könnyen előfordulhat, hogy a magyarországi háború elhúzódik még egy ideig, figyelembe véve a jelen harcok jellegét és a mély elégedetlenséget, melyet azok szükségszerűen kiválthattak, illetve a körülményt, hogy az új Alkotmány[19] alávet egy igen jelentős becsvággyal bíró országot, melynek legbefolyásosabb társadalmi rétege mindig is gőgös és háborgó természetével tűnt ki.

J. El Duque de Gor

2.

N°12. Bécs, 1849. április 2.

Arról tájékoztat, hogy Bem vereségét nem erősítették meg, valamint beszámol a magyarországi háború állásáról

Nagyméltóságú Uram!

Tisztelt Uram! A Minisztérium befolyása alatt álló lapok – közte a kormány hivatalos közlönye –szerint volt szerencsém tájékoztatni Önt 9-es számú jelentésemben, hogy Bem tábornok vereséget szenvedett Erdélyben, seregének nagy részét lefegyverezték s fogságba ejtették.[20]

Ez a hír – a forrás megbízhatósága miatt hitelességgel terjedt ugyan – nem talált megerősítésre, sőt úgy tűnik, hogy Bem előretörése nem hogy akadályokba nem ütközött, de egyre inkább erősödik, s az említett tábornok már hatalmába kerítette a fejedelemség nagy részét.

Komáromot illetőleg, amelyet a császári csapatok már jó ideje ostromolnak, s melynek megtartásában, véleményem szerint, a magyar tábor rendkívüli elszántsága tűnik ki, a hírek

szeben védelmére – Engelhardt vezérőrnagy és Szkarjatyin ezredes vezetésével. Összlétszámuk 7000 fő volt.

[16] Bem a március 2-3-án lezajló medgyesi ütközetben szenved vereséget Puchnertől, azonban itt cári csapatok nem voltak jelen. Nagyszebennél harcol az egyesült császári-cári erők ellen, akik kénytelenek feladni a várost március 11-én. Bem végül március 21-én a Tömösi-szorosnál megtámadta a császári és cári haderő utóvédjét, s kiverte őket Havasalföldre. Ezzel befejezte Erdély megtisztítását.

[17] Komárom várát 1848. december végétől egy körülbelül 12 000 fős védsereg védte. A császári hadsereg természetesen szerette volna elfoglalni az erődrendszert, de a rendszeres ostrom feltételeit nem teremtették meg. A védők így viszonylag könnyűszerrel vertek vissza minden osztrák támadást, a vár feladása komolyan fel sem merült körükben.

[18] Március 23-án a novarai csatában a szárd királyi seregek döntő vereséget szenvednek az osztrák császári hadaktól.

[19] A március 4-i olmützi alkotmányról van szó.

[20] A hír téves, lásd a 16. jegyzetet.

már sokkal kielégítőbbek az itteni kormány számára. Welden tábornok, aki e város kormányzója, megérkezett egy rövid expedícióról az ostromló táborból; az erőd átadása hamarosan bizonyossá válik majd, mivel a tábornokot eddig csak a császári tüzérség által oly erőteljesen támadott várost övező költséges erődítések lerombolása iránt érzett félelme tartotta vissza.[21]

A császári seregek gyors és jelentős sikereinek elmaradása kezd ártani Windisch-Grätz tábornok hírnevének, akinek valamely tisztes kifogás melletti lemondásáról, s Welden tábornokkal való helyettesítéséről pletykák kaptak szárnyra, melyeknek valódi megalapozottságát ma még nem ismerem.[22]

El Duque de Gor

3.

N°14. Bécs, 1849. április 14.

Tájékoztat Welden tábornok közelgő magyarországi útjáról, felváltandó Windisch-Grätz herceget

Nagyméltóságú Úr!

Igen tisztelt Uram! 12-es számú jelentésemben tisztelettel tájékoztattam Excellenciádat, hogy ezen ország közvéleménye egyre kevésbé támogatja Windisch-Grätz herceget, s már arról beszélnek, hogy lemond, s Welden tábornok, e város kormányzója lép majd a helyébe. Mindkét hírt megerősítették, s úgy tűnik, hogy Welden tábornok késlekedés nélkül Magyarországra utazik, hogy a császári csapatok élére álljon.

Az ott folyó háború súlyosbodott azután, hogy a frankfurti döntéseket meghozták,[23] s az eltérő hatás, melyet a Konföderáció államaira gyakoroltak, úgy tünteti fel a polgárháborút, mint egyikét azon csetlő-botlóknak, mely Németországot fenyegetheti.

Ennek és a vitathatatlan balszerencse ellenére, mely Windisch-Grätz herceget hadműveletei során kísérte, lemondatása nem ütközött komoly ellenállásba a kabinetben, ahol úgy hírlik, két vélemény nyilvánult meg, melyeket főként a kormány elnöke[24] és Stadion gróf[25] támogattak; az előbbi azt javasolta, hogy adjanak engedményeket a magyaroknak, míg az utóbbi ellenezte, hogy az Alkotmány erre vonatkozó pontjában foglaltaktól eltérjenek. A minisztérium az utóbbi javaslatot támogatta, elfogadván Windisch-Grätz herceg távozását, kifejezte szándékát, hogy a hadjáratot a lehető legnagyobb energiával folytassa tovább. Időtartama mindenesetre tovább húzódhat, lévén szó nem csupán egy lázadó táborról, hanem egy olyan ország alávetéséről, mely helyzetét korlátozva, kiváltságait eltörölve látja, s melynek számára minden egyéb megfontolás kisebb fontosságúnak tűnhet.

J. El Duque de Gor

---

[21] Welden altábornagy, Bécs katonai parancsnoka március 30-án érkezett meg Komáromba tájékozódni az ostrom körülményeiről és állásáról. Megadásra szólította fel a várőrséget, 31-én pedig megkísérelte bevenni a Vág-menti sáncokat, de a magyar tüzérség visszaverte a császári erők próbálkozását.

[22] Windisch-Grätz helyére április 12-én nevezi ki a császár Ludwig von Welden táborszernagyot.

[23] A franfurti német parlament március végén elfogadta az egységes német császárság alkotmányát, s felajánlotta IV. Frigyes Vilmos porosz királynak a császári koronát.

[24] Felix Schwarzenberg herceg, akit az uralkodó V. Ferdinánd még 1848. november 21-én nevezett ki miniszterelnökké.

[25] Franz Stadion gróf a kormány belügyminisztere volt.

4.

N°17. Bécs, 1849. április 23.

Hírek a magyarországi háborúról

Nagyméltóságú Uram!

Tisztelt Uram! Tegnap kapott szárnyra a hír, melyet ma már megerősíthetek Önnek, miszerint a komáromi erődöt megsegítették, s a császári seregeknek el kellett hagyniuk a helységet.[26]

Úgy tűnik, Görgey tábornok váratlan hadműveletével felforgatta az osztrák tábornokok előrejelzéseit, s betört az erődbe, ahol az élelmiszerhiány erőteljesen kezdte éreztetni hatását. Az a hír járja, hogy harcra nem került sor az ostromló és a város megsegítésére érkezett seregek között, mivel az előbbiek létszámhátrányban voltak, s oly hirtelen lepték meg őket, hogy vissza kellett vonulniuk, visszavonva mindenekelőtt utánpótlásukat, melyet a Dunán hajóztak be, s mely, mint ahogy azt megerősítették, ma reggel ide meg is érkezett.

A Pesten állomásozó császári sereg hasonló hadmozdulatra kényszerült, mely várost szintén kiürítették, azzal a céllal, hogy a határt fedezzék, mivel a Komáromnál megsegített, s a magyarországi ügy kedvező állásán felbátorodott lázadók megpróbálnak majd behatolni Morvaországba, melynek fővárosa, Olmütz a császár jelenlegi rezidenciája, s ott demonstrációkat tartani, sőt még ezen is túlmenni.

Így az elégedetlen párt, mely kész, hogy bármely kedvező alkalmat megragadjon, s annak következményeit súlyosbítsa, kezdi átadni magát túlzott, előrevetített reményeknek, bár még le sem győzték a császári sereget, figyelemre sem méltatták létszámbeli fölényét s fegyelmét, ami valószínűleg megtörténhetne egy csatamezőn megvívott döntő csata során, mint ahogy annak meg is kell történnie egy olyan ütközet alatt, mely megnyithatná a magyarok számára határvonalaik emc részét.

Welden tábornok egészen 17-ig nem vonult ki, s úgy mondják, 19-én kapott a komáromi erőd segítséget, de ez a hivatalos lapokban nem jelent meg.[27]

El Duque de Gor

5.

N°18. Bécs, 1849. április 26.

Bejelenti az orosz csapatok közelgő belépését Magyarország területére és hírt ad az adott országban folyó háborúról

Nagyméltóságú Úr!

Igen tisztelt Uram! Bár egy közlemény, melyet tegnap a város Főkormányzója a kedélyek lecsitítása végett adott ki, tagadja, hogy Pestet az osztrák csapatok kiürítették, illetve

[26] Az április 19-én magyar győzelemmel zárult nagysallói csata után a honvédsereg április 22-én vonult be Komáromba, s ezzel megszűnt a vár északi ostromzára.

[27] Welden április 20-án rendelte el Pest kiürítését, melyet a császári csapatok 24-én fejeztek be. A budai várban azonban egy közel 5000 fős védőőrség maradt Heinrich Hentzi vezérőrnagy parancsnoksága alatt.

Komárom blokádját feladták volna, bizonyos, hogy az erődítménnyel szemben bevetett utánpótlás nagy részét a Dunán behajózták, és az meg is érkezett e városba; Komáromot a felkelőknek sikerült felmenteni, mivel elegendő mennyiségű élelmet juttattak be a falak közé ahhoz, hogy még egy ideig elnyújthassák az ostromot.

Pestet illetőleg lehetne meggyőzőbb a kormány cáfolata, bár továbbra is megerősítésre talál annak ténye, hogy a császári csapatoknak valóban ki kellett üríteniük a várost, csupán kis létszámú helyőrséget hagyván hátra Budán. Bárhogy is legyen, s bár nehézkes a kormány által kiadott hírek hiányossága, kétértelműsége, illetve pontatlansága folytán és az elégedetlenkedők túlzásai miatt teljes pontossággal ismerni a jelen hadjárat részleteit, a háború kedvezőtlen állását elegendő mértékben igazolja, hogy a kormány szükségesnek látta végül hivatalosan segítségül hívni Oroszországot.[28]

Úgy tűnik, jelentős hadsereg fog hamarosan megjelenni Magyarországon, melynek egy része Galícián át, másik része pedig Erdélyen keresztül fog oda megérkezni. Ha ez megvalósul, amit igen komoly okom van hinni, több mint biztos, hogy a magyarok nem tudnak hosszú időn át ellenállni, s az egész ország – mely eddig oly elszántan küzdött – meg kell hogy adja magát. Ily módon Ausztria megszabadulhatna egy olyan háborútól, mely nem kevés emberi és anyagi áldozatot követelt tőle, s szembenézhetne a németországi ügyekkel, melyeket illetőleg már nyílt és határozott magatartást tanúsított.

Oroszországhoz fűződő viszonya szoros, s ez a körülmény jelentős hatást fog gyakorolni jövőbeni magatartására, éppúgy mint az események általános menetére.

Mondják továbbá azt is, hogy Jellačić báró hamarosan megkapja a Horvátországba történő visszatérésére vonatkozó parancsot, ahol szolgálatai hatékonyabbak lehetnek, mivel katonai jártassága nincs egy szinten többi erényével; elkerülendő ily módon a viszályokat, melyeket az általa nyújtott fontos szolgálatok ellenére egy olyan tábornok alá rendelt helyzete válthatna ki, aki nagy tudással rendelkezik ugyan, de nincs olyan hírneve, mint neki.

Az angol nagykövet, Lord Ponsonby,[29] hirtelen távozott innen, anélkül, hogy akárcsak kollégáitól is elbúcsúzott volna, de távozásának nem tulajdonítanak semmilyen politikai jelentést.

J. El Duque de Gor

6.

N°20. Bécs, 1849. május 2.

Kijelenti, hogy a hivatalos közlöny megerősítette az orosz csapatok magyarországi beavatkozásáról szóló hírt, melyről a 18-as számú jelentésben beszámolt, valamint mérlegeli az eseményt

Nagyméltóságú Úr!

Igen tisztelt Uram! A tegnapi újság hivatalos rovatában jelent meg a hír, melyet már tisztelettel közöltem Nagyméltóságoddal 18-as számú jelentésemben, miszerint e Kormány Oroszországhoz fordult segítségért, hogy véget vessenek a magyarországi háborúnak, és hogy ez utóbbi sietve teljesítette azt. A lap szerint az indok, mely ezt a döntést kiváltotta, ab-

[28] I. Ferenc József március 1-jén kért katonai segítséget a magyar forradalom leverésére I. Miklós orosz cártól egy saját kezű levélben.

[29] Ponsonby, John, lord (1770-1855), bécsi angol nagykövet.

ban keresendő, hogy Magyarországon Európa minden országából érkezett felforgató erők gyűltek egybe (kétségkívül főleg a nagy számban ott harcoló lengyelekre, illetve a francia kalandorokra utalván), s hogy következésképpen minden kormány érdeke, hogy végezzen e pusztító és anarchisztikus táborral. Az igazság az, hogy ez a háború már oly veszélyes méreteket öltött, hogy az osztrák erők önmagukban – a Császárság jelenlegi helyzetében – hosszabbra és költségesebbre nyújtották volna a hadjáratot, mint ami az állam nyugalmának és jólétének megfelelő lenne. Másrészről Oroszország nem mehetett el egy ilyen kecsegtető kérés mellett, mivel fenyegetve látta határ menti tartományait, s mert kínálkozott az alkalom, hogy egy olyan hatalmat erősíthessen meg, mely a ránehezedő súlyos nehézségek közepette is védeni tudta magát állandó erőfeszítések mellett attól a széthullástól, mely fenyegette.

Az orosz beavatkozást a szélsőséges párt rosszul fogadta, sőt olyan személyek is, akik sohasem hiányoznak ilyenkor, s akik méltóságának lealacsonyítását látják benne; ez olyan tény, amit én is jelentősnek tartok, nem csupán azért, mert megszabadítja a mostani kormányt a Magyarországon folytatott háborútól, hanem azért is, mert bizonyos mértékig igazolja a két kormány között fennálló szoros harmóniát, s ez szükségszerűen éreztetni fogja hatását az Európában végbemenő események politikai kimenetelére.

Biztosítottak arról, hogy Oroszország az említett beavatkozást saját költségén hajtja végre.

J. El Duque de Gor

7.

N°21. Bécs,1849. május 4.

Tájékoztat Magyarország függetlenségének kikiáltásáról, melyet saját nemzetgyűlése szavazott meg, és elmélkedik a helyzetről, melyben az ország található

Nagyméltóságú Úr!

Igen tisztelt Uram! Ama bejelentésre, hogy az oroszok belépnek Magyarország területére – mint e kormány segéderői –, ezen ország Nemzetgyűlése az elnöke által előkészített javaslattal válaszolt, melyben kimondják Magyarország Erdéllyel és minden csatolt területével történő teljes elszakadását az osztrák birodalomtól, szabad és független államnak nyilvánítva magukat. A Habsburg-Lotharingiai Házat mindörökre megfosztják az e terület fölött gyakorolt hatalmától, s míg a Nemzetgyűlés nem dönt a jövőbeni kormányzati formáról, az országot egy felelős elnök kormányozza, akit választott felelős miniszterek vesznek körül.[30]

A javaslatot egyhangúlag elfogadták, s ezt követően a felkelés vezérét, Kossuth Lajost megválasztották az új kormány elnökének.[31]

Bizonyos, hogy ebben a döntésben a legnagyobb szerepet a sok külföldi, s különösen az ott tartózkodó lengyelek játszották, mivel nem valószínű, hogy az ország többsége és a higgadtabb személyek szellemisége egy olyan lépést diktált volna, mely megnehezíthet bárminemű ésszerű megegyezést. Másrészt viszont éppen ez a lépés nyújthat lehetőséget a még elszántabb ellenállásra, s nem lenne meglepő, ha épp ez lett volna kezdeményezőinek egyik

[30] Az 1848. április 14-i Függetlenségi Nyilatkozat kiváltó oka nem az orosz beavatkozás volt, hanem a március 4-i olmützi oktrojált alkotmány.

[31] Kossuth kormányzóelnök lett; a megalakuló minisztérium elnöke – egyben belügyminisztere – pedig Szemere Bertalan.

célja azon reménytől bátorítva, melyet az Európa nagy részét sújtó válságos helyzet kelt bennük, különös tekintettel Németországra, ahol a kormányoknak minden rátermettségükre és energiájukra szükségük van ahhoz, hogy leszereljék azokat az elemeket, melyek pusztulásukra törnek. Ezt bizonyítja az említett döntés kapkodó jellege, a kisfokú előkészítettség, ahogy ama ország lakosait ez meglepte, és saját szerzőinek bizonytalankodása, hogy ünnepélyes kikiáltása után öt nappal még megtartották a császár tiszteletére rendezett napokat a szokásos formában és minden akadály nélkül.

Mindenesetre az Oroszország által vállalt fellépés biztosan végzetes lesz a magyar ügy szempontjából, és csökkenteni is fogja a döntés fontosságát. Csapatai mintegy 120 ezer főt számlálnak, melyek Galícián és Bukovinán keresztül léptek be a magyar területre egyenlő hadtestekre osztva; ha a háború sikeressége azt megköveteli, nem kérdéses, hogy növelni fogják ezt a létszámot.[32]

Schwarzenberg herceg a hadügyminiszter kíséretében tegnap Pozsonyba látogatott, ahol találkozott az orosz hadsereg tábornokával, s éppen visszatérőben van kiküldetéséből.[33]

Valószínű tehát, hogy a magyarországi háború nemsokára véget ér, ha előre nem látható események közbe nem jönnek; de a kormánynak nagy nehézségek árán sikerülhet csak elfojtani az elégedetlenség és felfordulás csíráját, mely az alávetés előtt álló országban a makacs ellenállás emlékét kell hogy hagyja.

J. El Duque de Gor

8.

N°27. Bécs, 1849. május 11.

Tájékoztat a Császár Őfelsége magyarországi látogatásáról

Nagyméltóságú Úr!

Igen tisztelt Uram! Legutóbbi jelentésemben tisztelettel tájékoztattam Méltóságodat arról, hogy megbizonyosodtam arról a tényről, miszerint a Császár Őfelsége személyesen fogja ellátni a magyarországi csapatok vezényletét, illetve kifejtettem az okokat, melyek feljogosítottak arra, hogy némi hitelt adjak a hírnek. Valóban így is lett, hiszen Őfelsége tegnap reggel Pozsonyba távozott, s ma értesültünk róla, hogy az említett városban nagy lelkesedéssel fogadták.

Az orosz sereg Paszkevics parancsnoksága alatt áll, aki egyike azon tábornokoknak, akik ama Birodalomban a legnagyobb hírnévnek örvendenek, s minden azt sejteti, hogy a magyar felkelés, melyet ma már főként a lengyel tábor vezet, s más országok elégedetlenkedői hevítenek fel, hamarosan el lesz fojtva.

Ezzel a Császárság – helyzetét tekintve – nagy lépést tenne egy normálisabb és rendezettebb állapot felé, és Ausztria az eddigieknél nagyobb aktivitással működhetne közre a Németországot oly felkavaró s nyugtalanító kérdések megoldásának előmozdításában.

J. El Duque de Gor

[32] Az oroszok belépése csak június 15-én kezdődik meg, körülbelül kétszázezer fővel.

[33] Május 2-án Pozsonynál egy hajón tárgyalt az orosz segítségnyújtás részleteiről az osztrák miniszterelnök, Cordon hadügyminiszter és Welden az orosz összekötővel, Berg gyalogsági tábornokkal.

9.

N°28. Bécs, 1849. május 15

Tájékoztat a Császár Őfelsége visszatéréséről Schönbrunnba, és egyéb híreket is közöl

Nagyméltóságú Úr!

Igen tisztelt Uram! Őfelsége a Császár, négy napig tartó pozsonyi látogatás után visszatért schönbrunni palotájába, bár úgy hírlett, hogy utazásának célja az volt, hogy a sereg élére álljon és nagyobb lelkesedést és lendületet adjon a háborúnak.

Ebből kifolyólag számos magyarázat látott napvilágot, melyek közül a leghitelesebbnek tűnő úgy tartja, hogy Őfelsége váratlan visszatérésének oka nem más, mint az abbéli félelem, hogy a főváros, ahol az ostromállapot ellenére az utóbbi napokban jelentősebb mértékű zavargásokat észleltek, részt vehet egy olyan mozgalomban, mely épp oly súlyos lehet, mint ami Drezdában vagy Németország egyéb helyein robbant ki. Mások azt feltételezik, hogy a Császár nem tervezett mást, mint felmérni a csapatok állapotát és nagyobb bátorságot és biztonságot önteni beléjük.

A szélsőséges tábor egész Németországban, látván, hogy az elnyomó intézkedéseket Ausztria mintájára más államokban is alkalmazni kezdték, igyekszik összegyűjteni erejét és megduplázza szokásos aktivitását; ez minden bizonnyal szerint igen kevés eredménnyel jár majd – addig, amíg a csapatok hűek – s elveszítik majd a reményt, mihelyt az orosz segítségnyújtás megtörténik.

A magyarok továbbra is bombázzák Budát részleges sikereket érve el, miközben az orosz hadsereg összevonása várható (melynek nagyságát és elhelyezkedését illetőleg eltérnek a hírek), hogy nagyobb lendületet adjanak a háborúnak.

J. El Duque de Gor

10.

N°32. Bécs, 1849. május 25.

Tájékoztat Őfelsége varsói útjáról történt visszatéréséről, valamint Buda bevételéről a magyarok által

Nagyméltóságú Úr!

Igen tisztelt Uram! A tegnapi nap folyamán a Császár Őfelsége megérkezett Schönbrunnba varsói látogatásából. Megerősítést nyert, hogy találkozója ama városban Miklós cárral rendkívül szívélyes és nyájas volt, mivel eme Uralkodó ott-tartózkodásának teljes időtartama alatt mindvégig együtt voltak, és megszemlélték a városban állomásozó csapatokat. Minden bizonnyal néhány kitüntetést is kiosztottak a két uralkodó kíséretében jelen lévő fontos személyeknek.[34]

[34] Május 21-én a korabeli Európa „csúcstalálkozóján" a két uralkodó pontosította az orosz beavatkozás menetét.

Eközben a magyarok elfoglalták Buda városát és erődítményeit, melyhez minden bizonnyal hozzájárult néhány olasz egység árulása, melyek a vár helyőrségéhez tartoztak – mintegy négyezer fő – melyek támogatták a 22-dikéről 23-dikára virradó éjszakán végrehajtott ostromot. Az erőd parancsnoka, Hentzi tábornok – aki híres bátorságáról és kitartásáról – három sebesülést szerzett a harc folyamán, végül agyonlőtték, mint az összes horvát tisztet is, akik a felkelők kezére kerültek.[35]

Rendkívül nehéz részletes és pontos hírekhez jutni a magyarországi háború eseményeire vonatkozóan, mivel a jelen kormány továbbra is, hűen régi szokásához elhallgat minden olyan információt, mely a Birodalom politikai helyzetét bármely mértékben is érintheti ..... [36] rendszerint a magán levelezések az országban attól félve, hogy szerzőik gyanússá válhatnak bármely tábornak, mely ott egymás ellen harcot folytat. Ebből ered a sok hamis és eltúlzott híresztelés, melyet gyakran az elégedetlenség váltott ki, melynek eme kormány véget kívánt vetni, megtiltván az újságoknak, hogy a hivatalos közlönyben megjelenttől eltérő híreket közöljenek a háborúra vonatkozóan.

J. El Duque de Gor

11.

N°33. Bécs, 1849. június 1.

Beszámol Welden báró lemondásáról a magyarországi hadsereg vezetéséről, s helyettesítéséről Haynau tábornok által

Nagyméltóságú Úr!

Igen tisztelt Uram! Az ebben a városban megjelenő hivatalos lap ma megerősítette a hírt, hogy Welden báró lemondott a magyarországi hadsereg vezetéséről, s helyébe Haynau tábornok lép, aki kiváló katona és az itáliai hadjárat során fontos szerepet töltött be.[37] A hivatalos lap Welden tábornoknak a sereg vezetéséről való lemondása kapcsán rossz egészségi állapotára hivatkozott, ugyanakkor vannak, akik azt feltételezik, hogy a dolog igazi oka a magyarok folyamatos előrenyomulása, melyet legutóbb Buda elfoglalásával tetőztek be. Ha ez így van, akkor a magyarországi háború mintegy egy év leforgása alatt felemésztett kettőt is a Birodalom legnevesebb katonái közül, s jelentős különbséget mutat ahhoz a szerencséhez képest, mely a császári hadak itáliai fegyvereit vezérli, ahol Malghera bevételével[38] szinte biztos, hogy hamarosan sikerül Velencét is elfoglalni.

[35] A vár döntő ostromára május 21-én a kora hajnali órákban került sor. Figyelmet keltő, hogy az osztrák katonai körökben önigazoló szándékkal azonnal megfogalmazódott és terjedt a Ceccopieri-gyalogezred árulásáról szóló legenda. A szabadságharc leverése után vizsgálat indult az igazság kiderítésére, s ez egyértelműen tisztázta az olasz kiállítású zászlóalj legénységét, melyből egyébként az ostrom alatt 7 tiszt és 95 közlegény esett el. Ferenc József ezek után a zászlóalj 37 tagjának adott át magas, katonai kitüntetést. Ugyanilyen téves a foglyok és Hentzi agyonlövetéséről szóló információ.

[36] Olvashatatlan rész.

[37] Május 30-án nevezi ki Ferenc József Welden helyére Haynaut a magyarországi császári hadak főparancsnokává.

[38] Velence szárazföldi erősségének ostromát Radetzky táborszernagy csapatai május 6-án kezdték meg, s a védők május 27-én kapituláltak. Ennek ellenére Velence védői csak augusztus 24-én tették le a fegyvert szabad elvonulás fejében.

Ahhoz a rendelkezéshez, mely megtiltja a lapoknak olyan hírek közlését, melyek nem a kormány közlönyében jelentek meg, csatolták e város Főkormányzójának rendeletét, miszerint tilos a kávéházakban politikai jellegű ügyekről beszélgetni, s feljogosítja ezen intézmények tulajdonosait arra, hogy a karhatalomhoz forduljanak abban az esetben, ha intelmeit nem tartják be.

J. El Duque de Gor

12.

N°58. Bécs 1849. július 15.

Hírek Magyarországról

Nagyméltóságú Úr!

Igen tisztelt Uram! Mint ahogy az várható volt, s mint azt 54-es számú jelentésemben tisztelettel jelentettem Excellenciádnak, az orosz hadsereg Magyarországra történő belépése után az említett ország területén folyó hadjárat hadműveletei a felkelők számára, akik már számos összeütközésben vereséget szenvedtek, teljes mértékben kedvezőtlenül alakultak, s továbbra is azok. Ezenkívül a császári csapatok elfoglalták Pestet és Budát anélkül, hogy bármilyen ellenállásba ütköztek volna, az oroszok pedig – mint azt megerősítették – Paszkevics tábornagy vezetésével bevonultak Debrecenbe, ahol a magyar országgyűlés és a Kossuth-kormány tartotta székhelyét[39] .....[40] eredményezték Görgey tábornok lemondását,[41] aki egyike azon vezéreknek, akik leginkább kitűntek ebben a háborúban, s akit gyengeséggel és közönnyel vádoltak. Seregéből dezertálni kezdtek, s a lapok megerősítik azt a hírt, miszerint egy egész gyalogsági csata játszódott le az utolsó összeütközés folyamán Komárom mellett.[42] Valószínű, hogy ez az erőd is hamarosan a császáriak kezére jut, mivel most jelentős erőkkel tudják körülzárni, valamint fertőző betegségek terjednek falai között. Amint ezt állítják...

Mivel igen súlyos helyzettel néznek szembe, a magyar kormány népfelkelést hirdetett, s a parasztokat felhívták, hogy fegyverkezzenek fel sarlóval s baltával. Úgy tűnik továbbá, hogy Kossuth és hívei továbbra sem vesztették el a reményt, hogy a lehető legtovább ellenálljanak.

J. El Duque de Gor

[39] A magyar kormány és országgyűlés július 8-án kezdte meg a főváros kiürítését, s Szegedre költözött át, nem pedig Debrecenbe. A császári csapatok július 11-én kezdték meg a főváros megszállását, Haynau július 19-én tette át ide főhadiszállását. Július 3-án a IV. orosz hadtest csapatai vonultak be Debrecenbe Cseodajev tábornok vezetésével „élelmiszert" gyűjteni, s július 6-án vonultak el onnan Tokaj felé.

[40] Olvashatatlan rész.

[41] Görgey nem mondott le, hanem Kossuth váltotta le a fővezérségről július 1-jén egy szerencsétlen félreértés következményeként.

[42] A július 11-i osztrák győzelemmel zárult csatára utal itt a követ.

13.

N°73. Bécs, 1849. augusztus 25.

Hírek Magyarországról és Velence átadása

Nagyméltóságú Úr!

Igen tisztelt Uram! Görgey seregének fegyverletétele, illetve a Temesvárhoz közeli csata után[43] – melyről tisztelettel tájékoztattam Méltóságodat 69-es számú jelentésemben –, a Magyarországról szóló hírek feltételezik, hogy a felkelők tábora képtelen továbbfolytatni a harcot, s hamarosan bekövetkezik az egész ország végleges pacifikációja.

Az osztrák főparancsnok Haynau báró e hó 18-án kelt jelentése szerint a csata után a foglyok és dezertőrök száma eléri a 18 000 főt, s legalább ugyanennyien adták át fegyverüket s tértek haza. Duschek magyar pénzügyminiszter szintén ezek között van, s személyén kívül jelentős mennyiségű aranyat és ezüstöt is átadott. Úgy hírlik, Kossuth elszökött a Dunai Fejedelemségekbe, s magával vitte a magyar királyi koronát, azonban tartózkodási helyéről hivatalos információ nincs.[44] Bizonyos az is, hogy a temesvári csata után, mivel elveszettnek látta a magyar ügyet, lemondott magas rangjáról, s Görgey tábornokot nevezte ki diktátorrá, akivel korábban nézeteltérése volt túlzott ambiciózussággal s önállósággal vádolván őt.

Ilyen fontos események után is szem előtt kell tartani, hogy még ily kritikus és reménytelen körülmények között is a Görgey parancsnoksága alatt álló magyar hadsereg, kétség kívül némi megmaradt gőgből vagy az osztrákok iránt érzett gyűlöletből, inkább Paszkevics tábornoknak adta meg magát, s hogy Haynau báró az előrenyomulást jelentéseiben magának, míg a győzelmet az általa vezetett seregeknek tulajdonítja, s alig említi meg az orosz csapatokat, ez utóbbiak parancsnoka viszont egyik uralkodójához intézett utóbbi jelentését a következő szavakkal kezdi: „Magyarország Császári Felséged lábainál hever". Igen jelentős és megalázó mondat eme kormány számára, mely joggal csökkentheti az elismerést a kiváló szolgálatért, melyet várnak.

J.El Duque de Gor

Ui.:

Az imént jelent meg egy tegnap este Triesztben kelt távirati jelentés, miszerint Velence feltétel nélkül megadta magát.

[43] A magyar főcrők augusztus 9-én szenvedtek döntő vereséget Temesvárnál Bem tábornok vezénylete alatt; Görgey hadtestével augusztus 13-án Világosnál tette le a fegyvert.

[44] Kossuth és kormánya augusztus 11-én mondott le, ezt követően török földre menekült. Kossuth augusztus 17-én lépte át a határt Orsovánál. A koronát és a koronázási jelvényeket Szemere Bertalan ásta el Orsova közelében egy füzesben, itt találták meg a császári hatóságok 1853. szeptember 8-án.

14.

N°79. Bécs, 1849. szeptember 13.

Tájékoztat Radetzky táborszernagy és Jellačić, illetve Haynau tábornokok megérkezéséről ama fővárosba

Nagyméltóságú Úr!

Igen tisztelt Uram! Most délután egy órakor erősítették meg a hírt, hogy Radetzky gróf bevonult eme fővárosba.

Érkezésének hírét ma reggel jelentették be, s függesztették ki az utcasarkokon; alig jutott ez a közvélemény tudomására, minden osztályhoz tartozó emberek megszámlálhatatlan tömege özönlötte el az utcákat, ahol várható volt elvonulása. Pillanatok alatt megteltek az ablakok. Az esemény, mellyel Excellenciádat tisztelettel lefoglalom, igazi nemzeti ünnepély hatását keltette, mivel spontán demonstrációk kísérték, s úgy tűnt, mintha mindenki lelkében jelen lenne az a hatalmas változás, mely szűk egy év leforgása alatt ment végbe eme Birodalom politikai helyzetében, és az a fontos szerep, melyet abban a jövetele alkalmából ünnepelt tábornok játszott.

Elkísérték egészen a császári palotáig, ahol már előkészítettek egy lakosztályt Jellačić báró számára, aki tegnap este érkezett az Udvarba, s vele együtt foglalt helyet egy királyi fogat menetiránnyal szembeni ülésén, mivel az ablaknál a kormány elnöke, Schwarzenberg herceg, és a hadügyminiszter ült.

A tegnapi nap folyamán érkezett meg Haynau tábornok is, aki a magyarországi csapatok főparancsnoka. Feltételezések szerint a Birodalom első számú katonai személyiségei gyűlésének az a célja, hogy egyetértése és tanácsa mellett előkészítsék ama intézkedéseket, melyek a rend helyreállításához és eme ország végleges pacifikációjához szükséges; ugyanakkor bizalmasabb és diszkrétebb módon kifejezhessék számukra az elismerést, melyre az általuk nyújtott fontos szolgálataik őket érdemessé tették.

El Duque de Gor

15.

N°86. Bécs, 1849. szeptember 29.

Tájékoztat Komárom feladásáról

Nagyméltóságú Uram!

Igen tisztelt Uram! Haynau báró egy szárnysegédje hozta tegnap eme Uralkodónak Komárom feladásának hírét.

A napi postával már tájékoztattam Kegyelmedet, hogy ez általában véve előre látható esemény volt, mégis fontos a Birodalom pacifikációja szempontjából, hogy véget vessenek az olyan reményeknek, melyek minden bizonnyal eltúlozva – a hadsereg fegyverletétele után életbe léptetett egyes intézkedések nyomán fellépő elégedetlenség, s főképpen a Kossuth bankók eltörlés miatt – Komáromban látták egy újabb felkelés alapját Magyarországon.

A hivatalos lap mai számában továbbra sem tesz említést a hírről, s bár a feladás tényét diszkréten erősítették meg, nem valószínű, hogy egy olyan erőd, melyet szinte bevehetetlennek, emberrel, élelmiszerrel jól ellátottnak tartottak, engedmények nélkül adta volna meg magát, ezen engedmények a jelen esetben minden bizonnyal főleg a személyek biztonságára vonatkoznak.[45]

. El Duque de Gor

A madridi sajtó hírei[46]

1.

La España, 1849. július ?

(...)
13-i dátummal írják Bécsből[47] a párizsi *Litográfiai Lapnak*[48]: „Azt a valós hírt kaptuk, hogy az osztrák csapatok bevonultak Pestre és Budára.[49] Ez a hír nem volt nagy hatással a tőzsdére. Komárom és Pétervárad, valamint Erdély az a hely, ahol nagy csatáknak kell eldönteniük Magyarország sorsát. A legutóbbi csata, ami Komárom falainál zajlott le, nem volt komoly. A magyarok sikertelen kitörést kíséreltek meg."
(...)

2.

La España, 1849. július 27.

(...)
A *Kölni Hírlapban* olvassuk:
„Pest teljesen kihalt: négy nappal az osztrákok bevonulása előtt az ezerötszáz főből álló helyőrség, valamint az összes tizennégy éven felüli fegyvert fogni képes férfi elhagyta a várost, magukkal vitték az orvosokat is.[50] Kossuth a búcsúzáskor azt mondta a maradóknak, hogy ne fejtsenek ki ellenállást az osztrákok ellen, hanem ellenkezőleg: zászlókkal a kezükben

[45] Klapka György komáromi várparancsnok megbízottai és Haynau táborszernagy szeptember 27-én Herkálypusztán írták alá a vár megadásának előfeltételeit képező megegyezést. Ebben a védők szabad elvonulást és büntetlenséget kaptak. A vár átadása október 2-4-én történt meg.

[46] A közreadott spanyol cikkek legtöbbször hosszabb, a nemzetközi élet eseményeit áttekintő hírcsokor részét képezik. A szövegek elején és/vagy végén adott jelzet: (...) arra utal, hogy a magyar tárgyú részeket hosszabb szövegből emeltük ki.

[47] Azokat a helység-, illetve személyneveket, amelyek az elírások ellenére is egyértelműen azonosíthatók a magyar átírás szerint közöljük, amelyek viszont nem, ott ezt lábjegyzetben jelezzük.

[48] A spanyol lapok a külföldi újságok nevének legtöbbször spanyol fordítását említik, ezért mi ezek magyar változatát közöljük.

[49] Haynau táborszernagy előcsapatai július 11-én vonultak be Budára. Mivel a Lánchidat a magyarok megrongálták, az osztrákok ekkor még nem lehettek Pesten, mert napokig nem tudtak átkelni a Dunán; oda az oroszok vonultak be előbb, 12-én.

[50] A tömeges elvándorlás július első napjaiban kezdődik, s eltart egész 11-éig. Főként azok mennek el, akik közéleti szerepet vállaltak, valamint azok az önkéntesek, akik a kormány felhívására fogtak fegyvert. A távozók száma a 30 ezret is megközelíti; Pesten ekkor kevesebb, mint 40 ezer kereső korú férfi élt.

menjenek fogadni őket; azt is megígérte, hogy két hónapon belül visszatér.[51] A budai várat lerombolták, s kivonták a hozzátartozó teljes fegyverzetet és muníciót. Hivatalos közleményt még nem adtak ki arról, hogy a császáriak elfoglalták a várost."

(...)

3.

La España, 1849. augusztus 3.

A *Bécsi Hírlap* július 22-i rendkívüli mellékletében a következő beszámolót közli:

„Báró Haynau 19-én főhadiszállásával bevonult Pestre. A budai várat lerombolva találta, elpusztult az összes bástya, és sok ház megrongálódott.[52] Bechtold hadosztálya délután 4-kor vonult át a városon. Paszkevics tábornagy megállás nélkül üldözi a lázadókat, s megakadályozta azon próbálkozásukat, hogy Vácon keresztül Szegedre jussanak.[53] A felkelők jó ideje jelentős erőket vonnak össze a Ferenc-csatorna közelében, hogy a déli hadsereget fenyegessék. A bán Verbászról Hegyesre vonult, hogy megelőzze a magyarok támadását."

(...)

4.

La España, 1849. augusztus 5.

„(...) A pesti zsidóknak különleges hadisarcot kell fizetniük,[54] amit a magyar forradalomban való bűnrészességük miatt róttak ki rájuk. Eszerint az izraelitáknak elő kell teremteniük 48 ezer pár cipőt, 15 ezer pár csizmát, 60 ezer inget, 20 ezer nyakkötőt, 6 ezer nadrágot, 46 ezer rőf posztót, 1500 bőrsapkát és ezer lovat. Mivel a pesti zsidók vagyona jelenleg a Kossuth által kiadott bankjegyekben fekszik, gyakorlatilag lehetetlen, hogy ezt az adót ki tudják fizetni akár pénzben, akár javakban, hisz a határok lezárása miatt oly régóta hiány van például posztóból és bőrből, hogy ezeket a cikkeket egyenesen Bécsből kellene beszerezni. Ami pedig a lovakat illeti, azokat lehetetlen előteremteni."

(...)

---

[51] Kossuth nem intézett külön beszédet Pest lakosságához. Bizonyára a minisztérium július 8-i kiáltványáról van szó, melyben bejelentik, hogy a kormány elhagyja a fővárost. A kiáltvány így fogalmaz: „...Ha ütközet nem lesz a főváros előtt annak oltalmára, azon esetben nem kívánjuk, hogy tömegben felkeljetek, mert ok és szükség nélkül nem kíván a haza áldozatot..." Az azonban túlzás, hogy zászlókkal a kezükben mentek volna fogadni az osztrákokat. A szöveg beszél visszatérő kormányról is, de arról nem, hogy mindez két hónapon belül történne.

[52] A vár nem volt lerombolva.

[53] Paszkevics Vácnál július 15-én állta útját a Görgey vezette feldunai hadseregnek. A magyar erők 15-17-én csaptak össze az oroszokkal, majd északi irányba kitértek egy nagy csata elől.

[54] Haynau valóban teljesíthetetlen hadisarcot – egy egész hadsereg felruházását – írta elő a pesti és az óbudai zsidó lakosságnak: „40 ezer gyalogsági köpeny, 8 ezer darab lovassági köpeny, 40 ezer darab gyalogsági pantalon, 16 ezer darab lovassági kék pantalon, 8 ezer darab lovassági sötétzöld pantalon, 12 ezer darab lovassági félnadrág, 60 ezer pár német cipő, 20 ezer pár magyar topán, 15 ezer pár félcsizma, 60 ezer darab ing, 60 ezer darab gatya, 20 ezer nyakkötő, 16 ezer nyakfátyol – mind kész állapotban – továbbá 16 ezer rőf hamuszín posztó, 30 ezer rőf fehér posztó, 800 mázsa talpbőr, négyszáz mázsa felbőr, 300 mázsa talpbélés ... anyagban. ... Továbbá tartozik a két zsidó község – s pedig négy nap alatt – az egészségi zászlóalj ... részére ... száz lo[vat], 32 pár lószerszámot, egyszázkilencvenhat kumetet ... és 55 nyergeket szállítani."

„A lázadó magyar körzetekben a fanatizmus a tetőpontjára ért. Az egyházi személyek óriási vörös kardot, ugyanilyen színű keresztet és egy zászlót vitetnek maguk előtt, amin fekete betűkkel ez áll: *Halál az oroszokra és az osztrákokra.*

A magyar kormány székhelye Szekszárd és Baja között *található egy gőzhajón, mely szükség szerint megy lefelé vagy felfelé a folyón*, s amely el van látva ágyúkkal, s mindennel, ami a védekezéshez szükséges.[55]

Kossuth azt mondta – teszi hozzá az Általános Tájékoztató, ahonnan ezeket a híreket vesszük –, hogy neve napján (augusztus közepe felé[56]) ezzel a hajóval fog Pestre megérkezni. Ismét megígérte, hogy betartja a szavát."

(...)

5.

La España, 1849. augusztus 12.

(Közli a magyarországi ideiglenes kormány külügyminiszterének azon körlevelét, amit diplomatáinak küldött, s amelyben az osztrákoknak a civil lakosságot is sújtó megtorló akcióiról számol be.)

(...)

Haynau táborszernagy főhadiszállása 29-én Félegyházára ért *anélkül, hogy ellenállásra talált volna. A helyi lakosok mindenhol eljöttek, hogy élelmiszert ajánljanak fel a császári seregnek.*

(...)

A *Kölni Hírlap* a következőket írja: „Bizonyos, hogy a Lüders és Grotenhjelm tábornokok által kiadott összes orosz közlemény ellenére a hadszíntér eseményei a magyarok számára vettek kedvező fordulatot, mert akkor csak néhány harcoló alakulat lépte volna át a határt. Az orosz közlemények azt állítják, hogy az állandó csatározások ellenére Lüders és Grotenhjelm is hetek óta csak Beszterce és Brassó szűk körzetében mozog, illetve nyomul előre; minden székelyek ellen intézett támadás e közlemények szerint azzal végződik, hogy e két helyre vonulnak vissza. Hogy szemléletesebbé tegyük ezen közlemények hazugságait, előttünk van ezek közül az a tizenhárom, amit Erdélyben publikáltak, s ezek szerint a magyarok összveszteségе 15 800 halott és 71 ágyú, míg az oroszoknak csupán 203 halottjuk és sebesültjük van. Az említett tábornokok megnyertek három nagy csatát, s szereztek hat kevésbé fontos győzelmet, háromszor igázták le és kétszer fegyvereztek le az országot; de mindezen győzelmek ellenére a székelyek tömegesen állnak fegyverben, és (saját bevallásuk szerint) Beszterce közelében nagy erőkkel támadják Grotenhjelmet, Fogaras környékén pedig Lüderst; megnehezítik az összeköttetést Nagyszebennel és Kolozsvárral,[57] szűk hadműveleti körzetben támadják az oroszokat, s arra kényszerítik őket, hogy minél előbb segítségül kelljen hívniuk Alm[58] tábornok hadtestét, végül pedig betörnek Moldvába."[59]

[55] Téves információ. A kormány ekkor Szegeden tartózkodik.

[56] Augusztus 25-én.

[57] Nagyszebent július 19-én foglalja el Lüders, de Kolozsvár ekkor még magyar kézen van.

[58] Valószínűleg Clam-Gallas osztrák tábornokról van szó.

[59] Bem Moldvába történt július 23-i bevonulására utal.

6.

La España, 1849. augusztus 29.

A következő szakaszt a *Kölni Hírlapból* vettük át:

„A hírek, amiket ma kaptunk, a magyarok számára rendkívül kedvezőtlenek. Bizonyosan tudjuk, hogy nemcsak hogy a császáriak kezére került Nagyvárad és Temesvár, hanem Görgey, aki Komáromnál oly bátor katonának mutatkozott, megadta magát az oroszoknak. Íme egy 17-i bécsi levél, ami a következőket írja erről:

Fővárosunk a legnagyobb izgalomban van. Minden sarkon csoportokba verődött embereket látni, akik a Bécsi Hírlap mellékletében olvassák a hírt, hogy Görgey 40 ezer emberével önként megadta magát Világosnál. Mindenfelé azt kiabálják, hogy a magyarok elleni háború véget ért, mivel Görgey kardja eltörött."

(...)

Most nézzük meg, mit tudnak Bécsben a Görgey által hozott döntés okairól. Azt mondják, hogy napokkal ezelőtt Aradon összeültek a tábornokok tanácskozni; ezen részt vett Görgey, Bem és Kossuth is.[60] Az első kijelentette, hogy a magyar ügy elveszett, s ha makacsul ellenállnak, az az ország teljes és biztos pusztulását okozza. Görgey véleményét abban a pillanatban sokan osztották, s attól kezdve a megadás elkerülhetetlennek tűnt.

E tanácskozás eredményeként – teszik hozzá – a forradalom mellett leginkább elkötelezettek úgy gondolták, az a legbiztosabb, ha Orsova felé, a török határhoz vonulnak. Ami pedig ezután történt, az már mindenki számára ismert.

Végül kiegészítjük még azzal, amit a *Wanderer* ír, hogy e hónap 11-én Kossuth Görgey javára hivatalosan lemondott a legfelsőbb hatalomról, s 12-én egyszerű magánemberként balsorsú társával, Bemmel együtt Magyarország[61] felé vette menekülése útját.

(...)

A *Varsói Sürgöny* közli Paszkevics tábornagynak a cárhoz intézett tudósítását, ami a következőképp végződik: „Magyarország cári felséged lábainál hever. A lázadók kormánya lemondott, s a hatalmat átruházta Görgeyre, aki feltétel nélkül letette a fegyvert az orosz hadsereg előtt; példáját minden bizonnyal követni fogja a többi felkelő alakulat is.

Örömmel jelenthetem felségednek, hogy az egyetlen feltétel, amit Görgey kért, hogy csakis felséged hadserege előtt tehesse le a fegyvert."

(...)

7.

El clamor público, 1849. szeptember 1.

Párizs, augusztus 26.

Egész Európa Magyarországra figyel. E hősies nép balsorsáról szóló váratlan hírek fájdalmas együttérzéssel töltik el mindazok szívét, s szégyennel borítják azok arcát, akikben maradt még némi becsület és igazságérzet.

---

[60] A haditanács, amin a fegyverletételről döntöttek, augusztus 11-én délután volt, ám ezen sem Kossuth, sem pedig Bem nem vett részt. Kossuth pár órával azelőtt átruházta a hatalmat Görgeyre, s útnak is indult a török határ felé. Bem pedig csak Lippán értesül a haditanács döntéséről.

[61] Tévedés vagy elírás, nyilván Törökországról van szó. Bem egyébként nem Kossuthtal együtt menekült, hiszen augusztus 17-én – amikor a lemondott kormányzó átlépte a határt – Bem még Déván tartózkodott, ekkor adta át a megmaradt csapatok feletti parancsnokságot Beke József ezredesnek, majd indult el ő is Stein ezredessel Törökországba.

Szeretnénk e balsorsban kételkedni, hisz olyannyira hozzászoktunk már, hogy a magyarok minden lépése győzelem, és hogy az abszolutisták serege, illetve a hivatalos újságok által kiadott hazug közleményeket másnap rendszerint megcáfolják, s az igazság minden akadály ellenére kiderül. Az emberek még mindig azt kérdezgetik, hogy ezeknek az összefüggéstelen és ellentmondásos híreknek a hátterében – melyek arról szólnak, hogy a magyarok megadták magukat az orosz hadseregnek – nincs-e valami csalás vagy tréfa. Görgeyt, a legfiatalabb magyar tábornokot, aki győzelmeiről lett híres, úgy tűnik, a nemzet többsége diktátorrá nevezte ki, melynek e tábornok – teljhatalmat kérve – a béke ideáját kínálta fel.

Kossuth szavának, melynek a magyarok közt oly nagy befolyása volt, már nincs hatása. Ez a csodálatraméltó férfiú, aki miután a magyar diéta halálra ítélte,[62] a haza zászlaja alá tudta gyűjteni a nemzet minden rétegét, mágnásokat, parasztokat és a középosztályt; aki tehetség, mérsékletesség és állhatatosság révén lépésről lépésre érte el a demokrácia győzelmét egy, a feudális korszakhoz még oly közel álló országban; ez a férfiú hirtelen magára maradt; ez a szegény ügyvéd, aki modern korunk leghősiesebb hadseregét toborozta, aki kis és nagy emberekben egyaránt fel tudta kelteni azt a szinte vallásos bizalmat vagy egyfajta fanatizmust, mely olyan, mint a gondviselő dicsfény, ami a felsőbbrendű embereket övezi; ez a szabadsághős egyszerre elvesztette presztízsét. Végül az összes régi lengyel tábornok, aki a magyarok szabadságában saját hazájának szabadságát látta, s egymás közt oly nemesen versengett a győzelemért, alávetette magát e fiatal tábornok akaratának, aki nemrég még diplomáciai befolyás alatt állt, s akit talán a hiúság is megkísértett. Ahhoz, hogy mindezen képtelenség ellenére elfogadjuk az érveit, fel kell idéznünk költőnk egy verssorát:

Le vrai peut quelquefois n'être pas vraisemblable.[63]

Ami ebben biztos, az az, hogy a magyarországi háború a diplomácia és nem a fegyverek ereje révén zárult le; hogy Anglia és talán Franciaország közbelépése lebeszélte a császárokat a bosszúállás szándékáról. De vajon ez a közbelépés tisztességes vagy pedig becstelen?

8.

El observador, 1849. szeptember 3.

Klapka nem akarja átadni Komárom városát, amit, mondják, épp most látott el három évre való élelemmel és felszereléssel. 18-án volt egy csata Komárom és Győr között, amelyben legyőzték a császáriakat.[64]

(...) Klapka – úgy tűnik – folytatja Kossuth politikai irányvonalát, s nem akar csatlakozni Görgey kapitulációjához.

Grunze gróf elindult Bécsből Temesvárra azzal a határozott paranccsal, hogy Görgeyt tartóztassa le. Azt beszélik, hogy hat huszárezred azok közül, akik Kossuthtal tartottak, nem akarta megadni magát, s áttört az orosz vonalakon.

Amint egy csehországi lap írja, a magyar hadseregből még 120 vagy 150 ezren állnak harcban, de ezt állítja a porosz *Monitor* is.[65]

(...)

[62] Kossuthot nem ítélte halálra a magyar diéta.

[63] „Az igazság néha valószerűtlen."

[64] Klapka augusztus 3-án sikeres kitörést hajtott végre a komáromi várból, bevonult Győrbe, s ezzel elvágta a császári hadsereg legfontosabb utánpótlásvonalát. A kitörés során nemcsak élelmiszert és hadianyagot zsákmányolt, hanem 30 ostromágyút is, s közel 5000 újoncot soroztatott be.

[65] Erősen túlzó adat. A világosi fegyverletétel után a Komáromot védő körülbelül 20 ezres várőrség volt az egyetlen jelentős létszámú harcoló alakulat, a honvédsereg megmaradt részei pedig augusztus 25-ig megadták magukat.

Azt beszélik, hogy a magyarországi háború katasztrofális volt az oroszokra nézve, mivel 18 ezer embert veszítettek a harctereken és betegségek miatt.[66]

Az *Augsburgi Hírlap* azt írja, hogy Anglia sérelmezte, hogy az osztrák kormány nem volt hajlandó elolvasni azt az üzenetet, amit lord Palmerston küldött a magyar üggyel kapcsolatban.[67]

9.

La España, 1849. szeptember 11.

Eszék volt parancsnokát Jovich[68] tábornokot láncra verve vitték Bécsbe, amiért átadta az erődöt a magyaroknak; követi őt sok más fontos fogoly is. Azok közül, akik Pesten szenvedtek el büntetést, egy kézműves esete hívja fel a figyelmet, akit merőben új bűncselekményért ítéltek el: a vád az volt, hogy a lázadók egyik dalát énekelte, amiért is három hónap börtönt kapott. A két nagy erődítmény helyzete változatlan; Komárom helyőrsége valószínűleg nem akarja megadni magát feltétel nélkül, minthogy tudatában van pozíciója rendkívüli fontosságának: uralja a folyó egész hajózását.

(...)

10.

El observador, 1849. szeptember 11.

Egy levél, amit Komáromból küldtek a *Pozsonyi Hírlap* számára, többek között ezt írja:

„A lázadók soraiba átállt osztrák tisztek[69] attól félnek, hogy ha megadják magukat, életüket vesztik, ezért ők az egyetlenek, akik a legvégsőkig akarnak küzdeni, s buzdítják a katonák jó részét, hogy kövessék őket ezen elhatározásukban."

(...)

11.

La España, 1849. szeptember 12.

(...)

Bécsben kezd gyanússá válni az oroszok magyarországi viselkedése, mert az osztrák kormány a háború elején úgy döntött, hogy semmisnek és értéktelennek nyilvánítja a magyar kormány bankjegyeit (ezért Haynau tábornok el is égettette azokat, ahol csak megállt

[66] Az oroszok összesen 12 ezer embert veszítettek, ebből körülbelül ezer ember esett el a harctéren, a többit betegség vitte el. Az elesettek és a sebesültek együtt 3155 főt tettek ki, mely az orosz hadsereg összlétszámának 1,7%-a.

[67] Augusztus elején Palmerston jegyzéket küld Bécsnek, amit Schwarzenberg csak 14-én kap meg. Ebben az angol miniszterelnök azt tanácsolja az osztrákoknak, hogy legyenek nagylelkűek, s próbálják meg kibékíteni a magyarokat. Schwarzenberg először udvarias hangnemben visszautasítja az angol közvetítés ajánlatát, miután azonban tudomást szerez a világosi fegyverletételről, úgy nyilatkozik, hogy olvasásra sem tartotta méltónak az angol jegyzéket.

[68] Jovich István bárót 1848 nyarán nevezik ki Eszék parancsnokává, októberben viszont a várőrséggel együtt csatlakozik a honvédsereghez. Nem sokkal később (november 13-án) azonban kérte nyugdíjaztatását.

[69] Azokról a magyar nemzetiségű tisztekről van szó, akik azelőtt az osztrák hadseregben szolgáltak.

az osztrák sereg), ám úgy tűnik, az orosz csapatok parancsnoka érvényesnek deklarálta a bankókat, s a tisztek azokat el is fogadják. Ez a magatartás rendkívül bosszantotta a bécsi sajtót, amely ebben egyenesen a kormány semmibe vételét s egy olyan nyilvánvaló célzatosságot lát, amely még saját alattvalói körében is el akarja venni annak hitelét.

(...)

Az *Augsburgi Hírlap* varsói levelekre hivatkozva a következőt írja:

„Tegnap a magyar hadsereg 121 fogoly tisztjét szállították el, akik közül tizenhárman azelőtt az osztrák hadsereghez tartoztak, s átálltak a felkelők soraiba. Ha hitelt adhatunk a szóbeszédnek, kevés a remény, hogy ez utóbbiak megmeneküljenek."

Már lezajlott egy kivégzés. Gróf Ormayt,[70] a saját maga által létrehozott vadászezred parancsnokát a hadbíróság ítélete alapján felakasztották. A gróf előzőleg már kompromittálta magát az 1846-os galíciai felkelésben is, de Ferdinánd császár megkegyelmezett neki. A magyar forradalom kezdetén sietett felajánlani szolgálatait a magyar kormánynak, amely azt el is fogadta; később az egész háború alatt a lázadás egyik leghevesebb vezetője lett.

Szintén ez az újság írja, hogy a görög nemzet mindenkit a földjére hív – legyen bármely országból való –, akinek azért, mert harcolt a nemzeti függetlenségért, el kellett menekülnie.

12.

El observador, 1849. szeptember 13.

Több magyar vezető – közöttük ott volt Bem és Dembinsky tábornok, valamint másik tizenhat lengyel tiszt is – érkezett Kalsatba[71] (Törökország), ahonnan Konstantinápolyba akartak tovább indulni. A török földön tartózkodó magyar menekültek között van Kossuth, Mészáros, a két Perczel, Madarász, Guyon és a magyar diéta számos tagja.

Egy gőzhajó állt készen, hogy Konstantinápolyba vigye a menekülteket, de Omer pasa, Bukarest parancsnoka, miután tudomást szerzett Kossuth és néhány menekült Valasba érkezéséről, azonnal intézkedett, hogy mindannyiukat Viddinbe szállítsák, ahol jelenleg a hatóság felügyelete alatt állnak.

A 2-i bécsi lapok azt írják, hogy az osztrák kormány parancsot adott Haynaunak, hogy vessen véget a fogságába kerülő magyar tisztek kivégzésének. Néhány napilap arról tudósít, hogy jelentős azok száma, akiket agyonlőttek; a német Reform pedig azt írja, hogy a kérdéses parancs egy nappal később érkezett, miután már kivégezték a Haynau fogságában lévő összes tisztet. Az idézett lapok azt írják, hogy a kormány egyik terve, mely Magyarország jövőbeli helyzetére vonatkozik, az, hogy nagy kolóniákat hoz létre a sztyeppéken azzal a céllal, hogy semlegesítse a magyarok befolyását. Pozsonyban és a hegyekben továbbra is építik az erődítményeket, az orosz seregek pedig folytatják visszavonulásukat a határ felé.

(...)

[70] Ormay (Auffenberg) Norbert ezredest, a honvéd vadászezredek szervezőjét és főparancsnokát rögtönítélő hadbíróság végzi ki Aradon augusztus 22-én. Ormay egyébként nem volt gróf, s kegyelmet sem kapott Ferdinándtól. A munkácsi várbörtönből börtönből 1848 márciusában szabadult ki.

[71] Valószínűleg az itt említett Kalsat és a nem sokkal lejjebbi Valas egy és ugyanaz a helység lehet, de mindenképp tévedés, mivel az emigránsok legelső állomása Turnu Severin volt.

13.

El clamor público, 1849. szeptember 15.

A következőt olvassuk a *Kölni Hírlapban*:

„Haynau kegyetlenkedései meghozzák gyümölcsüket. A két erőd nem akarja megadni magát. E kitartás valószínű oka, hogy kizárták mindazon tiszteket az amnesztiából, akik régebben Ausztriát szolgálták. Természetes, hogy inkább a várfalak romjain való hősies halált választják ahelyett, amit Haynau becstelensége kínál. Ez a kirekesztés semmiképp sem lehet jogos. A múlt év politikai egyezkedései az akkor hivatalban lévő osztrák kormány jóváhagyásával, vagy legalábbis hallgatólagos beleegyezésével hoztak létre egy magyarországi külön hadsereget, melynek magját azok a magyar ezredek alkották, melyek már időtlen idők óta léteztek. Természetesen az összes idegen elhagyta ezeket az ezredeket, mint ahogy a magyar tisztek továbbra is ottmaradtak, hogy szolgálják hazájukat, s osztozzanak sorsában. Sajnos ezen tényeket azért nem akarják ma tudomásul venni, hogy összetéveszthessék a tiszteket az egyszerű dezertőrökkel.

Klapkának csupán 6 ezer embere van Komáromban,[72] mely nem elegendő, hogy megvédjék az erőd sáncait, viszont nagyon is elég arra, hogy tartsák az erőd egy hosszabb, belső részét, melyet szinte bevehetetlennek vélnek.

Péterváradon ugyanez a helyzet. A parancsnok, miután bizonyossá vált a világosi fegyverletétel, meg akarta adni magát. A sok, amnesztiából kizárt tiszt viszont a maga részéről úgy döntött, hogy drágán adja az életét."[73]

(...)

Egy folyó hó 2-i bécsi levél azt állítja, hogy a császár - bár parancsot adott, hogy függesszenek föl minden katonai kivégzést Magyarországon - kitart amellett, hogy a hadbíróságok továbbra is maradjanak fönn, s ítéljék el azokat, akik részt vettek a felkelésben.

(...)

14.

El observador, 1849. szeptember 26.

Egy pesti levél azt írja, hogy nagy szomorúság uralkodik a városon, s az élelmiszer rendkívül drága. Nagyon kevés a pénz, mivel a Kossuth által kibocsátott bankjegyeket nem fogadják el. Több magyar tisztet, akik beleegyeztek abba, hogy hűséget esküdjenek a cárnak, ugyanazzal a rendfokozattal soroztak be az orosz hadseregbe, mint amilyennel a felkelők között rendelkeztek.

[72] Komáromot több mint húszezres sereg védte.

[73] Haynau augusztus 17-én szólította fel fegyverletételre a péterváradi helyőrséget. Kiss Pál tábornok a vár parancsnoka valóban reménytelennek ítélte helyzetüket, Hollán Ernő ezredes, a vár mérnökkari igazgatója azonban a tárgyalások során elérte, hogy a majdani komáromi kapitulációs feltételeket rájuk is terjesszék ki. Ezután szeptember 7-én a vár megnyitotta kapuit a császáriak előtt.

15.

El observador, 1849. október 2.

Párizsból 26-án a következőket írják arról, hogy a Porta feltehetően milyen választ adott a magyar menekültek átadásával kapcsolatban:

„Bizonyos, hogy az oszmán kormány határozottan megtagadta Oroszország és Ausztria azon kérését,[74] hogy adják át a magyar és lengyel menekülteket. E két hatalom nagykövetei ideiglenesen felfüggesztették a kapcsolatokat a szultán kormányával, közben pedig várják saját uralkodóik parancsát."

16.

El observador, 1849. október 6.

Egy 30-i párizsi levél szerint állandósult a szóbeszéd a törökországi magyar menekültek kérdésével kapcsolatban: Oroszország és Ausztria kijelentették, hogy amennyiben megtagadnák a kiadatásukat, az casus belli lenne. Konstantinápolyban összeült a minisztertanács, hogy megtárgyalja az ügyet; ezen részt vett a szultán is, aki kedvezően beszélt a magyarokról, ezt követően pedig egy mindent megmagyarázó jegyzéket adott át Franciaország és Anglia képviselőinek. Ebből kiderül, hogy úgy döntött, követet küld egy levéllel az orosz cárhoz.

17.

El observador, 1849. október 8.

A legfőbb magyar menekültek még mindig Viddinben vannak, bár a Kölni Hírlap azt írja, hogy Kossuth szeptember 15-én Konstantinápolyba érkezett. Ugyanezen újság szerint, a magyar korona nem veszett el, Kossuth, Horváth és Dembinsky tudják hol van.[75]

18.

El observador, 1849. október 9.

A *Kölni Hírlap* írja Bécsből, 27-i dátummal:

„Konstantinápolyból jelentik, hogy Kossuth és társai ott angol hajóra szálltak. Ausztria és Oroszország nagykövetei, valamint Radziwill herceg[76] elhagyták Konstantinápolyt. Indulás előtt kijelentették, egy orosz hajóraj készen áll, hogy átlépje a Boszporuszt. Franciaország és Anglia nagykövetei egyetértésben jártak el az ügyben. Sir Stratford-Canning[77] pa-

[74] Oroszország és Ausztria erélyesen követelte a menekültek kiadatását, háborúval fenyegetve meg a Portát, ha nem teljesítené kérésüket.

[75] Mint már említettük, a koronát Szemere ásta el Orsova mellett augusztus 23-án, erről Kossuthték semmit sem tudtak.

[76] Lev Ludvigovics Radziwill herceget az orosz cár még augusztus 26-án küldte Isztambulba, hogy kérje a lengyel menekültek kiadását.

[77] Isztambuli angol nagykövet.

rancsot adott az angol admirálisnak, hogy hajóival vonuljon a Dardanellákhoz, a máltai kormányzónak pedig, hogy küldje el az összes rendelkezésére álló hadihajóját.

A Schlick nevű gőzhajó, amit azért küldtek Orsovába, hogy Kossuthot, Dembinskyt, Bemet és a többi menekültet követelje, visszatért anélkül, hogy elérte volna küldetése célját. Levisinnek, a szintén Bem és Dembinsky követelésével megbízott orosz tábornoknak sem sikerült elérnie, hogy kérését teljesítsék. Egyesek azt mondják, Kossuth Máltára érkezett, mások szerint Angliába. Azt is állítják, hogy Bem Párizsban van.[78]

(...)

Azt mondják, hogy több, mint száz, a magyar forradalomban kompromittálódott képviselő vagy biztos török öltözetben jár-kel Viddinben, s fel is vették a mohamedán hitet, hogy elkerüljék azt a sorsot, ami rájuk várna.[79]

(...)

Aszerint, amit Pestről 26-i dátummal írnak a Lloydnak, Aulich és Kiss magyar vezetőket nemrég kivégezték Aradon.[80]

19.

El observador, 1849. október 11.

Komárom feladásának hírét teljes mértékben megerősítette Haynau tábornok szeptember 27-én este 9-kor a főhadiszállásról küldött távirati jelentése. Egy osztrák újság azt írja, hogy a kapitulációs dokumentumban az egyik legfőbb feltételként kikötik a gőzhajók szabad hajózásának visszaállítását a Dunán, de hozzáteszi, hogy parancsot adtak a hajóknak, hogy ne közelítsék meg a várost, mielőtt végleg el nem foglalják a császári csapatok. Az első gőzhajó szeptember 30-án indult Bécsből, hogy Komáromig hajózzon le a Dunán.

(...)

Német lapok azt írják, hogy meg akarták gyilkolni Görgey tábornokot.[81] Ezt ellentmondó okoknak tulajdonítják.

20.

La España, 1849. október 14.

(...)

Az Aradon magukat megadó magyar tábornokokra kimondott ítéleteket Bécsbe küldték, hogy a császár megerősítse őket. Azt beszélik, hogy akik azelőtt az osztrák hadseregben szolgáltak tisztként, azokat halálra ítélik. Közéjük számít Aulich, Nagysándor, Leiningen, Damjanich és a költő August Bayer,[82] de úgy hiszik, hogy nem fogják végrehajtani a kivégzést.

[78] Kossuth és Bem ekkor még Törökországban tartózkodnak.

[79] Több magyar emigráns tért át a mohamedán hitre, így remélve kiutat az életveszélyből, az áttéréssel együtt a tisztek rangot és jövedelmet kaptak a török hadseregben. Áttért például Bem tábornok, Guyon tábornok, Kmety György tábornok, Kossuthék viszont határozottan visszautasították a megmenekülésnek ezt a formáját.

[80] Aulich Lajost és Kiss Ernőt október 6-án végzik ki a többi vértanúval együtt.

[81] Görgey ellen nem kíséreltek meg merényletet.

[82] Bayer József tábornokról, nem pedig a költőről van szó, de őt nem végezték ki.

21.

El observador, 1849. október 16.

A szeptember 28-i *Pesti Hírlapban* olvassuk:

„Az Aradról érkező utazók cáfolják azt a hírt, hogy Kisst és Aulichot kivégezték volna. Azt mondják, hogy az erődben raboskodó tíz tábornok mindegyike külön cellában van elhelyezve; szabadon sétálhatnak az erődben, s látogathatják egymást, ezenkívül biliárdozhatnak és tekézhetnek is.

Többségük pénzeszközökkel jól el van látva. Körülbelül nyolcvan asszony tartózkodik a városban gyermekeivel, hogy közel legyen az erődben őrzött férjéhez vagy rokonához. Sokan közülük nehéz helyzetben vannak, mivel anyagi eszközeik kezdenek kimerülni. Azt beszélik, hogy 400 ezer fegyvert és 400 harangot vittek az aradi várba, amiket a magyarok a szerb és román községektől zsákmányoltak, hogy ágyút csináljanak belőlük."

(...)

Bécsből írják 5-én a *Breslaui Hírlapnak*:

„Ma az a hír járta a tőzsdén, hogy a törökök formálisan is készülnek a háborúra, s hogy Kossuth Viddinben van kilencezer magyarral és lengyellel."[83]

22.

El observador, 1849. október 18.

(...)

Egy 7-i bécsi magánlevél az alábbiakat írja:

„Gróf Batthyány Lajost, Magyarország volt miniszterelnökét tegnap, Latour meggyilkolásának évfordulóján, a hadbíróság ítéletének értelmében Pesten felakasztották; Aulich, Kiss és gróf Leiningen tábornokokat szintén. Az eset élénk benyomást keltett."[84]

23.

El observador, 1849. október 20.

Egy, a *Belga Függetlenségnek* küldött 8-i bécsi levél megerősíti Batthyány gróf kivégzésének elhalasztását öngyilkossági kísérlete miatt. Batthyány grófné, aki gróf Zichy lánya, Pestről Bécsbe utazott, hogy a császár kegyelméért könyörögjön. A levél szerint kilenc azoknak a magyar tábornokoknak vagy magas rangú tiszteknek a száma, akiket felakasztottak, hármat pedig agyonlőttek.[85]

[83] Viddinben körülbelül 5000 emigráns volt, de ebből több mint 3000 október folyamán visszatért Magyarországra.

[84] A hír nem említi a többi aradi vértanút. Batthyányt pedig nem akasztották, hanem főbelőtték, mivel a kivégzés előtti éjszakán felvágta ereit.

[85] Négy tisztet lőttek agyon.

24.

El observador, 1849. október 22.

A Batthyányra kirótt halálos ítélet rendkívüli benyomást keltett Bécsben. A *Presse* bírálja a kormány fellépését ez ügyben, hogy tudniillik egyeseket túl keményen büntet, míg másokat futni hagy.

Előadtak Haynau tábornoknak néhány fájdalmas és hatásos beszámolót a már lezajlott, illetve a jelen pillanatban folyó kivégzésekről. A tábornok csendben van, s arra szorítkozik, hogy demonstrálja hatalmát. Egyik alkalommal így fejezte ki magát: „Tigrisnek hívnak, de én mindenért, amit teszek, vállalom a felelősséget."

25.

El observador, 1849. október 23.

A 6-án Aradon felakasztott magyar vezetők: Knezić, gróf Vécsey, Leiningen, Poeltenberg, Nagysándor, Láhner, Aulich, Török és Damjanich. Ugyanezen a napon lőtték agyon Schweidelt, Lázárt, Kiss Ernőt és Dessewffyt. Úgy tűnik, hogy Aulich fogadta legbátrabban a halált. Damjanich,[86] aki utolsóként szenvedte el a halált, így kiáltott: „S nekem, aki mindig mindenhol az első volt, itt az utolsónak kell lennem!" Schweidl sokat szenvedett a hóhér ügyetlensége miatt.[87] Stullert, Kossuth egyik titkárát, báró Perényit, a felsőház elnökét és báró Jeszenákot szintén halálra ítélték.[88]

Batthyány gróf halála mély benyomást keltett Bécsben. Batthyány Lajos a birodalom egyik legnépszerűbb embere volt.

A szöveget fordította, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az előszót írta:
Anderle Ádám, Babos Krisztina és Illikmann Anita.

[86] Damjanich az utolsóelőtti volt. Utolsónak Vécsey Károly ment a vérpadra.

[87] Schweidelt vagy Kiss Ernővel tévesztik össze, aki az első sortűz után életben maradt, s három katona végül közelről lőtte agyon; vagy pedig az akasztófára ítéltek közül Damjanichcsal vagy Leiningennel, akik magas termetük miatt szenvedtek a rosszul felállított bitófán.

[88] Stuller Ferencet nem végzik ki. Perényi Zsigmondot október 24-én Pesten, báró Jeszenák Jánost, aki Nyitra megye főispánja, majd kormánybiztos és a főrendiház tagja volt, október 10-én akasztották fel.

GÜNTNER PÉTER

A vagyon kutatásának nominális forrásai a századfordulón[1]

A polgári vagyon nagyságának és összetételének kutatása már sok éve foglalkoztatja a hazai kutatókat. Mindazonáltal a vagyon összetételéről és nagyságáról, sőt a számba jöhető forrásokról is nagyon keveset tudunk. A városi társadalom vagyoni helyzetének vizsgálatára a dualizmus idején azonban már sokféle forrással rendelkezünk. A bürokratikus állam kiépülésével minden állampolgárt aprólékosan regisztráltak a születéstől az elhalálozásig. Az egyént már a kora-újkortól feljegyezték a születési (korábban bérmálási), iskolai, házassági és a halálozási anyakönyvekbe.[2] A polgári anyakönyvezést 1895. október elsején vezették be, s az addig sokszor eltérő tartalmú anyakönyvek adatai egységesültek. Levéltáraink az egyházi anyakönyvek másodpéldányait 1827-től, a polgári anyakönyvekét pedig 1895-től őrzik. Az adózás sem a jelenkor találmánya, már az ókori államokban is kiterjedt rendszer biztosította az állam bevételeit. A polgári közigazgatás kiépülésével a századfordulón már 16 féle adónemet tartottak számon Magyarországon, s a dualizmus idején a különféle adók száma folyamatosan nőtt.[3] A sokféle adójegyzék alapján azonban egy személy vagyonát nem lehet rekonstruálni. Némely adóösszegek ugyan árulkodnak a vagyon bizonyos összetevőiről, de ezekből a vagyon nagyságáról és szerkezetéről nem lehet teljes képet kapni. A különböző jegyzékek például nem tartalmazták az ingóságok közül a személyes tárgyakat, az ékszereket, a bútorzatot és a ruházatot, melyek együttesen komoly értéket képviselhettek. Az adójegyzékek közül a társadalomtörténet kutató a mai napig főleg a virilis-jegyzékeket használta.[4] A virilis-jegyzékekkel foglalkozó tanulmányok alapján meg lehet állapítani, hogy a kutatók világosan ismerik forrásaik korlátait.[5] Egyetértés alakult ki abban a kérdésben, hogy a jegyzé-

---

[1] Köszönetet szeretnék mondani Benda Gyulának, aki a tanulmányban ismertetett forrásokra felhívta a figyelmemet, s azok tanulmányozásában is segítségemre volt.

[2] Az anyakönyvezés használatára már a 16. század első feléből található példa. Magyarországon az anyakönyvezés meghonosodása csak a 18. századra tehető. A városokban ez az időpont korábbra datálható: az első anyakönyv Sopronban maradt fent 1624-ből. (Levéltári ismeretek kézikönyve. Budapest, 1980. 286.)

[3] Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-1917. Budapest, 1979. 11. (a továbbiakban: Vörös)

[4] Az adólisták alapján készültek a virilis-jegyzékek, melyek egy adott helység vagy megye legnagyobb egyenes adófizetőit tartalmazták. A virilizmust az 1870:XLII. tc. vezette be Magyarországon, s egészen a második világháború végéig meghatározója volt az önkormányzati testületek összetételének (törvényhatósági bizottságok, képviselőtestületek). A dualizmus idején a testületek felét választották, másik felét pedig a legnagyobb egyenes állami adófizetés jogán töltötték be az állampolgárok. A két világháború között a korporatív szervezetek is bekerültek a képviselőtestületekbe. Emiatt a virilis képviselők száma 40%-ra csökkent. (1929:XXX tc. 3. paragrafus. Magyar Törvénytár. Budapest, 1930.) A diplomások és a kamarai tagok adóját kétszeresen vették figyelembe.

[5] A teljesség igénye nélkül a következő kritikák fogalmazhatók meg. A jegyzékek csak egy adott közigazgatási egységen belül (például megye, város) fekvő vagyon után fizetett adót tartalmazták. Ha egy személynek máshol is előfordult adóköteles vagyona, akkor az adóját nem összegezték, hanem az adófizetés alapján több helység virilis-jegyzékére is felvették. Egy személy azonban csak egy törvényhatósági bizottságnak, de 1886 után megbízottak útján több községi képviselőtestületnek lehetett tagja (1886:XXI. tc. 26. paragrafus és 1886:XXII. tc. 33. paragrafus. Magyar Törvénytár. Budapest, 1887.). A jegyzékek csak az egyenes állami adó évi összegéről tájékoztatnak. A többi adót, így például a részvények birtoklása után kivetett osztalékadót, nem vették figyelembe a lista összeállításakor (Vörös 10.). Problémát jelent továbbá, hogy az adómentességben részesülők szintén kimaradtak a jegyzékekből

kek rendkívüli forrásértéke ellenére a listán szereplők vagyonának pontos nagysága és szerkezete nem ismerhető meg. Így a virilis kutatások főleg az elit összetételc változásának megfigyelésére koncentráltak.[6] A nagyszámú vizsgálatok ellenére a virilis kutatások többféle problémával küzdenek. Az eredmények összehasonlítását például gátolja az egységes foglalkozási nómenklatúra hiánya.

A vagyon vizsgálatának további lehetséges forrásai a házassági szerződések, melyek általában a feleség által a házasságba bevitt vagyonról tájékoztatnak, s a férj különböző felhasználási jogosítványait tárgyalják. A feleség vagyona általában két markánsan elkülönülő részből: a hozományból és a kelengyéből állt. A hagyatéki iratok, mint ahogy az adólisták is, többféle iratot tartalmaznak. A végrendeletekből és főleg a hagyatéki leltárakból az elhunyt személy hátrahagyott vagyona ismerhető meg. A következőkben a különböző források csoportosításával áttekintjük, hogy melyek alkalmasak a vagyon vizsgálatára, s milyen szempontok kiaknázását teszik lehetővé.

Házassági szerződések

A házassági szerződéseket a dualizmus idején a közjegyzők vették fel.[7] A polgári szerződések a kevéssé feltárt források közé számítanak, melyek F. Dózsa Katalint, Gyáni Gábort és Sarusi Kiss Bélát kivéve eddig elkerülték a társadalomtörténet kutatóinak figyelmét. A források tartalma mellett a készíttetők foglalkozási köre, társadalmi háttere sem tisztázott. A dokumentumok a kor mentalitásáról és a házasságon belüli férfi-női kapcsolatról is

(például bizonyos pesti bérházak építése után járt adómentesség). A listák az adók összegét összegezve adják meg, így nem lehet különválasztani a vagyon, a jövedelem, illetve a kereset után kivetett adókat, s emiatt nem lehet következtetni az egyes adók nagyságára sem. Kivételt jelent az 1873. évi pesti lista, melyen a telek-, házbér- és jövedelemadót, valamint a személyes kereseti adót külön tüntették fel (Vörös 14.). Az értelmiségiek által fizetett adó kétszeres beszámítása torzította a listák összetételét, melyek így nem a tényleges vagyoni sorrendet tükrözték. Sokszor gondot okoz a listán szereplő személyek foglalkozásának meghatározása, mivel sok esetben pontatlanul adták meg azt: csupán azt a minőségét határozták meg, mely alapján az adót fizették. (Kosján László: A virilis-jegyzékek elemzésének néhány kérdése. In: Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum. Eger, 1993. 156. [a továbbiakban: Kosján)], vagy néha presztízs okokból birtokosként tűntették fel a személyeket. (Hegedűs Sándor: Virilizmus Kaposváron 1888-1944. Szakdolgozat. ELTE BTK, 1995. 9.).

[6] A jegyzékek tanulmányozása Vörös Károly kutatásai nyomán kezdődtek el, s ma már több publikáció is rendelkezésünkre áll. Vörös Károly kérdésfelvetése az volt, hogy Budapesten az iparosodás során végbement változások hogyan alakították, formálták át a fővárosi vagyoni elitet, a polgárság mely csoportjai tettek szert vezető szerepre. Vörös Károly kutatásai során az 1980-as, majd az 1990-es években országszerte elindult a virilis-jegyzékek elemzése, melyek során a helyi elit változásait próbálták megfigyelni. Az 1970-es években Gyáni Gábor Hódmezővásárhely (Gyáni Gábor: Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888-1941). Történelmi Szemle, 1977. 3-4. 626-640.), M. Tóvári Judit Miskolc virilis-jegyzékeit vizsgálta (M. Tóvári Judit: A miskolci társadalom gazdasági vezető csoportjának átrétegződése (1872-1917). Századok, 1980. 5. 781-817.). A városokra koncentráló kutatások után az 1980-as években Feiszt György és Kósján László a megyei virilizmust kezdte el elemezni dél-dunántúli, illetve Nógrád és Zemplén megyékben (Kosján 153.). Az 1990-es években már országszerte folytak az ez irányú kutatások: az eddigi eredményekről összképet az 1997-ben, Veszprémben megrendezett konferencia adott. Itt többek között Szekszárd, Kőszeg, Szombathely, Kaposvár legnagyobb adófizetőinek elemzését mutatták be. Egy korábbi veszprémi konferencián Sopron virilistáit Horváth Zoltán vizsgálta (Horváth Zoltán: Sopron vállalkozó polgárainak jelentősége a város gazdasági és társadalmi életében az 1858., 1886. és 1911 évi adózás alapján. In: Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában. Szerk.: V. Fodor Zsuzsa. Veszprém, 1995.).

[7] A közjegyzői intézményt az 1874:XXXV. tc. hozta létre Magyarországon. Előtte a hiteleshelyek bonyolították le a Nyugat-Európában a már középkortól létező közjegyzők munkáját.

árulkodnak. A szerződések a női hozományról, a házasság megszűnte vagy az egyik fél halála utáni helyzetről rendelkeztek. A szerződések pontosan leírták a férj jogait a hozomány felett, valamint a házasság megszűnése esetén a nőknek esetlegesen felajánlott hitbért. Váláskor a hitbér volt a nő végkielégítése, a nő „díja", melyet a hozomány kötelező visszaadása mellett juttattak a volt feleségnek. A szerződések eltérő tartalmúak voltak: Gyáni Gábor például Budapesten háromféle típust különített el. Az első típus az ún. értelmiségi partnerházasság volt, mely a felek egyenjogúságát szentesítette. A vagyoni megállapodásban a férj nagyvonalúan a házasság megkötése esetén évi 6000 korona évjáradékot ajánlott fel. A szerződés különlegessége az, hogy a havi 500 koronás járadék folyósítása már a házasság alatt, s nem csak a házasság felbomlásakor kezdődött meg! „...A házassági életközösség alatt a nő az évjáradékot saját személyi szükségleteire, ezeket meghaladó részben a közös háztartás költségeire fordítani köteles."[8] A leendő férj a hozomány használatában sem igényelt külön jogokat magának: a partnerházasságnak megfelelően a két fél ugyanolyan jogosítványokkal rendelkezett. A második típust patriarchális frigyként lehet értelmezni, ahol a férj a feleség 10 000 koronás hozományát már szabadabban használhatta fel. Ebben az esetben a férj válás esetén már kevésbé volt nagyvonalú: a hozomány visszaadása mellett a válás kimondásáig havi 200 koronás nőtartást helyezett kilátásba. Mindazonáltal ha a férj előbb halna meg, mint a felesége, akkor 10 000 korona hitbér is ki volt kötve. A harmadik típus nagypolgári patriarchalizmust tükrözött. A feleség 100 000 koronás vagyonáról lényegében a férj minden megkötés nélkül rendelkezhetett. Igaz, ennek fejében 30 000 korona hitbér és a válás kimondásáig havi 500 korona nőtartás kifizetésére volt kötelezve.[9] Ezen három meghatározás mellett persze sokféle szerződés elképzelhető, talán még tipizálható is. Mivel ismereteink a házassági szerződésekről meglehetősen hiányosak, ezért érdemes megismerni a Sopronban kötött szerződéseket.

Sopronban két közjegyző látta el a teendőket. 1875-től az egyik Geiszler József,[10] a másik Gallus Sándor és Pósfai Sándor volt.[11] Míg Geiszler folyamatosan működött, addig Gallus és Pósfai váltották egymást a közjegyzői tisztségben. A városi levéltár sajnálatos módon Geiszler József anyagát nem őrizte meg, kivéve a végrendeletek sorozatát, melyet külön kezeltek a közjegyzők. Gallus Sándor és Pósfai Sándor anyagát átnézve megállapítható, hogy a Sopronban felvett házassági szerződéseket kevés kivétellel nem a soproniak, hanem a város környéken lakó német falusiak kötötték. Többek között Borbolya (Walbersdorf), Doborján (Raiding), Harka, Kabold (Kobersdorf), Kismarton (Eisenstadt), Kópháza, Küllő (Girm), Lajtaszentmiklós (Neudörfl), Lánzsér (Landsee), Lók (U-frauenhaid), Márcfalva (Marz), Nagycenk, Nagymarton (Mattersburg), Nyék (Neckenmarkt), Pereszteg, és Siklósd (Siegless) lakói utaztak Sopronba a szerződések írásba foglalásáért.[12] A települések nagy része ma Ausztriában található, az első világháború előtt pedig Sopron megyéhez tartoztak. A bevezető és a záró szakasz kivételével a legtöbb szerződést német nyelven fogalmazták meg, a szerződők valószínűleg a lakóhelyükhöz legközelebb eső közjegyzőt keresték fel. Érdekes megfigyelni, hogy a Sopron környéki falvakon kívül például bécsi, szombathelyi, zalaegerszegi és cinkotai (Budapest) lakosok szerződéseit is meg lehet találni a soproni közjegyzői anyagban.

---

[8] Idézi Gyáni Gábor: Hétköznapi Budapest. Városháza, 1995. 15. (a továbbiakban: Gyáni 1995.)

[9] Gyáni 1995. 12-18.

[10] Geiszler József 1875-1912 között működött.

[11] Gallus Sándor 1875-1886, és 1905-1931 között látta el a közjegyzői teendőket. A két Gallus éra között Pósfai Sándor (1887-1904) volt Geiszler József mellett a másik közjegyző.

[12] A német földművesek házassági szerződései a paraszti környezetben már a kora újkortól elterjedt móring továbbélését mutatják. A móringlevelek legújabb feldolgozására lásd Dominkovits Péter: Móringlevelek Győr megyéből. (Válogatás a megyében lakók, megyei birtokosok móringleveleiből 1731-1837.) Győr, 1992.

Gallus Sándor és Pósfai Sándor soproni közjegyzők által felvett házassági szerződések száma, nyelve				
Év	házassági szerződések	német nyelvű száma	magyar nyelvű száma	soproni szerződések
1890	50	45	5	3
1895	50	46	4	5
1900	64	61	3	9
1905	56	52	4	7
1910	42	30	12	7
1911	38	27	11	3

A táblázat alapján látható, hogy míg 1900-ig a szerződések száma stagnált vagy kismértékben növekedett, azután csökkent. A magyar nyelvű szerződések aránya emelkedett: 1911-ben csaknem elérte a szerződések közel 30 százalékát. A növekedés ellenére a magyar nyelvű szerződések száma csekély maradt, alig lépte át a tízet. A magyar nyelvűek aránya csak úgy tudott növekedni, hogy a német nyelvű dokumentumok száma folyamatosan visszaesett (kb. felére, 60-ról 30-ra), köszönhetően a német ajkú földművelő lakosság elmaradásának.

Mivel a táblázat egy közjegyzőség dokumentumait tartalmazza, s feltételezve, hogy a másik közjegyző is hasonló számú iratot állított ki, a soproni lakosok (nem a Sopronban szerződést kötők!) évente körülbelül 10-20 házassági szerződést köthettek. Ez a házasságkötések számához képest, mely évente meghaladta a 200-at is (például 1900-ban 231, 1910-ben pedig 258),[13] csekélynek mondható: a jegyespárok körülbelül 5-10 százaléka tarthatta szükségesnek a közjegyző által írásba foglalt szerződés létrejöttét. Geiszler József iratanyaga nélkül persze ez a szám csak becslés lehet. Hasonló számítást az adatok hiánya miatt csak Budapest esetében lehet elvégezni. Sarusi Kiss Béla közölte az 1876-ban Budapesten kötött házassági szerződések számát, mely mintegy 209 volt. A számadat nem pontos, mivel a 12 budapesti közjegyző anyaga közül egy nem maradt fenn. A számadat mégis irányadó lehet, mert a közjegyzők által felvett házassági szerződések száma egy és 60 között mozgott 1876-ban.[14] Az adat azonban mégsem alkalmas az összehasonlításra, mert az összes Budapesten szerződést kötők számát tartalmazza a vidékieket is beleértve. Sarusi szóbeli közlése alapján azonban tudható, hogy a szerződések néhány kivételtől eltekintve fővárosiak által köttettek. Mivel 1876-ban Budapesten 2412 házasságot kötöttek,[15] a házasulók körülbelül 8%-a kötött szerződést, ami a soproni adattal nagyjából megegyezik.

A csökkenő házassági szerződések száma ellenére a többi közjegyzői irattípus növekvő számban fordult elő Sopronban. A közjegyzői iratanyag 1890-1910 között ugyanis két-háromszorosára duzzadt fel, és elmagyarosodott. A házassági szerződések azonban kevésbé tükrözik a magyarosodó tendenciát, hiszen azoknak, csak 30%-a fogalmazódott magyar nyelven. Ez azért is lehetséges, mert a házassági szerződéseket a német nyelvű falusi lakosság, a többi dokumentumot pedig főleg a magyarosodó városiak foglaltatták írásba.

A soproni szerződéseket kereskedők, egy-két gyáros, ügyvéd, iparos, tisztviselő és gazdapolgár kötötte. A hozomány felhasználásáról minden esetben a férj szabadon rendelkezhetett; a házaspárok nem együtt intézték a hozomány kezelését, de minden megkötés nélküli szerződés nem fordult elő. A jövendőbeli feleségek megtartották a hozomány tulajdonjogát,

[13] Sopron szabad királyi város polgármesterének 1910. évi jelentése a városi közigazgatás összes ágairól. Sopron, 1911. 39. és Sopron szabad királyi város polgármesterének 1900. évi jelentése a városi közigazgatás összes ágairól. Sopron, 1901. 43.

[14] Sarusi Kiss Béla: Közjegyzői iratok, családtörténet a levéltáros szemszögéből. In: Pest-Buda egyesítésének 125. évfordulója 1873-1998. Budapest, 1998. 54.

[15] Thirring Gusztáv: Budapest félévszázados fejlődése 1873-1923. BpStK 53. k. Budapest, 1925. 24. táblázat, 29. oldal.

és a visszakövetelés lehetőségét is. Így a feleségek ellenőrző funkciót, biztosítékot kaptak. Fontos kitétel volt, hogy ha a feleség a férjnél a hozományt „*...veszélyeztetve látná, bármikori kívánatára, azonnal, kamat nélkül az visszafizeti*".[16] Sok szerződés még pontosabban fogalmazott: a feleség „*...fenntartja magának a jogot, hogy mihelyt a tényleg átadott készpénzhozományát férjénél házasságuk alatt bármikor a saját nézete szerint veszélyeztetve látná, azt veszély igazolása nélkül is előrebocsátandó három (3) napi felmondás után, férjétől lejárt követeléseként, a tőle sommás eljárásban kieszközlendő, s alább körülírt végrehajtás útján behajtassa*".[17]

A szerződésekben a felek a házasság során szerzett vagyonra vagyonközösséget hoznak létre. Ha a házasságból gyermek születik, akkor a törvényes öröklés rendje áll fenn. Ha a házasságból nem születne gyermek, s a házaspárok közül a férj előbb halna meg, akkor a hozomány az özvegynek természetesen visszajár, de rendszerint kamat nélkül. Ekkor rendelkezhet a férj a hitbérről. Kramer Emil soproni ügyvéd például 24 000 korona hitbért ígért, igaz, a hozomány 45 000 koronát tett ki.[18] Egy másik esetben Weisz Vilmos szombathelyi kereskedő feleségének 15 000 korona hitbért ajánlott fel, ha előbb halna meg, mint felesége. Ebben a szerződésben a feleség viszonthitbért ígért, ha a házasságkötés után öt éven belül halna meg, melyet a hozományból kell levonni, illetve kifizetni.[19] A feleség halála esetén a hozományt ugyanis a volt férj, a hozomány addigi kezelője, a felesége családjának (szülőknek, rokonoknak) a házasságban eltöltött esztendők száma függvényében visszaadta. A Sopronban kötött szerződésekben a hitbér nem volt gyakori. Csak nagyobb hozomány esetén adtak hitbért, így közép- és nagypolgári szokásként lehet értelmezni. A hitbérnél sokkal gyakoribb volt az ún. nőtartás megajánlása.

Válás esetén, a hozomány kifizetése mellett ugyanis, a férjek nőtartást helyeztek kilátásba. A feleség a válás kimondásáig vagy az újbóli férjhezmenetelig kapta a nőtartást. Ezek éles határnak bizonyultak, s az előbbi volt a gyakoribb. A kevés kivétel közé tartozott Weisz Vilmos és Kertész Ede győri gyáros, akik a feleségeiknek a következő férjhezmenetelig (nem a válásig!) 300 és 200 korona nőtartást ajánlottak fel.[20] Az előbbi a nőtartáson kívül az esetleges gyermekenként plusz 60 koronát helyezett kilátásba. E nagyvonalú gesztusokon kívül a többi házassági szerződés a házasság felbontásáig 60-100 korona nőtartást biztosított.[21] Kramer Emil például „...azon nem várt esetre, ha a feleség a közös háztartást a férj hibájából elhagyni kényszerülne" a válás kimondásáig 300 korona ideiglenes tartásdíj fizetését vállalta magára.[22]

Arról az esetről, ha a feleség halna meg a házastársa előtt, szinte minden szerződés megemlékezett. A szerződésekben tipikusnak mondható az öt-tíz, illetve a három-hat-kilenc éves kategóriák. Ha a feleség a házasságkötés után három vagy öt éven belül halna meg, akkor a hozomány teljesen visszaszállt a családra. Ha a haláleset az 5-10 év között következik be, a hozomány felét, vagy a másik kategória esetében 3-6 év között a 2/3-át kellett csak visszaszolgáltatni. 10 éven túl semmi, 6-9 év között a hozomány 1/3-a járt a családnak. Az utóbbi esetben a rokonság 9 év után nem kapta vissza a hozományt. Ezen kategóriák mellett még többféle szerződés előfordult, más variációk is felbukkantak.

---

[16] Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (a továbbiakban: SVL) VII. 152. 473/1910. Kertész Ede és Kohn Margit házassági szerződése. 1910. szeptember 24.; SVL VII. 152. 515/1910. Weisz Vilmos és Klein Margit házassági szerződése. 1910. október 16.

[17] SVL VII. 152. 421/1910. Ficho Dávid és Schiller Roza házassági szerződése. 1910. szeptember 4.; SVL VII. 152. 552/1911. Krausz Vilmos és Weisz Franciska házassági szerződése. 1911. november 5.

[18] SVL VII. 152. 507/1906. dr. Kramer Emil és Fellner Kamilla házassági szerződése. 1906. szeptember 19.

[19] SVL VII. 152. 515/1910. Weisz Vilmos és Klein Margit házassági szerződése. 1910. október 16.

[20] SVL VII. 152. 473/1910. Kertész Ede és Kohn Margit házassági szerződése. 1910. szeptember 24.

[21] SVL VII. 152. 421/1910. Ficho Dávid és Schiller Roza házassági szerződése. 1910. szeptember 4.

[22] SVL VII. 152. 507/1906. dr. Kramer Emil és Fellner Kamilla házassági szerződése. 1906. szeptember 19.

Variációk a hozomány visszaadásáról a feleség halála esetén	
a feleség halálának időpontja a házasságkötés után (év)	a férj hozomány visszaadási kötelezettsége a feleség családjának
1. variáció	
0-5	teljes
5-10	½ rész
10-	semmi[23]
2. variáció	
0-3	teljes
3-6	2/3 rész
6-9	1/3 rész
9-	semmi[24]
3. variáció	
0-3	teljes
3-5	¾ rész
5-10	½ rész
10-15/14	¼ rész
15-	semmi[25]

A fentiektől eltérőnek, különlegesnek két szerződés mondható. Az egyik talán partnerházasságnak köttetett, a férj ugyanis hozományt nem kapott, sőt ő ajándékozta oda jövendőbeli anyai örökségét (ingatlanokat) a feleségének. Az ingatlanok értékében viszontajándékozásra kötelezte magát a feleség is: „...azok értékének erejéig viszonzásul megfelelő értéket fogok ellenajándékképpen átszolgáltatni". A vőlegény királyi törvényszéki albíró volt Pécsett, míg a mennyasszony „kisasszony" magánzó volt Sopronban.[26]

Egy másik esetben a hozomány kifizetését a mennyasszony szülei három százalékos kamatra vállalták legfeljebb 15 éven belül 1920-ig. Itt a szülők nem tudtak azonnal hozományt biztosítani, de a házasság megkötéséért vállalták a későbbi kifizetést. A kamat a banki kamatoknál alacsonyabban volt megállapítva, valamint a szerződés a kamatok kifizetést egy összegben, a lejáratkor is megengedte. Látható, hogy rendkívül kedvező szerződés jött létre, a házasságot a vőlegény valószínűleg nagyon akarhatta, mert a bizonytalan hozomány ellenére is vállalta az esküvőt.[27]

A hozomány külön része volt a kelengye, melynek értéke a Sopronban készült szerződésekben elérte akár a 15 000-20 000 koronát is. A kelengye többek között bútorból, ágyneműből, ékszerekből, evőeszközökből és ruházatból állt. Több tucat női ruha, ágynemű, két ágy, de nem volt ritka a teljes szobaberendezés sem. F. Dózsa Katalin korabeli divatlapok összeállításai és fehérneműcégek ajánlatai alapján 1867–1914 között vizsgálta a kelengye összetételét a városi rétegeknél.[28] Egy Gyáni Gábor által bemutatott budapesti házassági szerződésből kiderült, hogy például Gerber Klára egy négyszobás lakás teljes bútorzatát és

[23] SVL VII. 152. 407/1910. Füredi József és Kohn Eugénia házassági szerződése. 1910. augusztus 21.; SVL VII. 152. 552/1911. Krausz Vilmos és Weisz Franciska házassági szerződése. 1911. november 5.; SVL VII. 152. 515/1910. Weisz Vilmos és Klein Margit házassági szerződése. 1910. október 16.

[24] SVL VII. 152. 421/1910. Ficho Dávid és Schiller Roza házassági szerződése. 1910. szeptember 4.

[25] SVL VII. 152. 473/1910. Kertész Ede és Kohn Margit házassági szerződése. 1910. szeptember 24.

[26] SVL VII. 152. 163/1895. Bajnovits Ármin és Geiszler Emma házassági szerződése. 1895. május 13.

[27] SVL VII. 152. 66/1895. Csigó István és Pete Varga Mária házassági szerződése. 1905. január 23.

[28] Lásd F. Dózsa Katalin: Menyasszonyi kelengye a városiaknál. Folia Historica 3. Budapest, 1975. 89–107. Ebben a tanulmányában a szerző egy 1878-as házassági szerződés kelengyelistáját is közreadta.

felszerelését (20 000 korona értékben) vitte a házasságba csupán a kelengye egy részeként.[29] Sopronban is előfordult hasonló eset: Geiszler Emma kelengyéje „mindennemű ruházatot, fehér- és ágyneműket, bútorzatot és egyéb szükségleteket, szóval az összes teljes lakásberendezést" tartalmazta.[30] A soproni házassági szerződésekhez sok esetben a kelengyét tételesen felsoroló külön listát csatoltak. Ezek általában nem tűntették fel az egyes tárgyak értékét, csak a kelengye összértéke tudható. Mégis sok esetben minden tétel becsült értéke is felkerült a listára. A kelengye, hasonlóan a hozományhoz, a feleség kizárólagos tulajdona maradt. A hozomány és kelengye visszaadási kötelezettségei megegyeztek. A hozomány és kelengye között mégis fontos felhasználási különbséget lehet felfedezni. A kelengye sokszor nem is került átadásra, így a férjnek semmilyen joga nem volt azt kezelni. Néhány esetben a kelengye is teljesen a férj rendelkezésére lett bocsátva.[31] Legtöbbször a kelengye egy része közös használatra volt rendelve, Fellner Kamilla tekintélyes, 16 200 koronás kelengyéjéből például 900 koronát tett ki a közös használatra rendelt tárgyak értéke.[32] Más esetben ez a rész nagyobb volt: Klein Margit 15 000 koronás kelengyéjéből például 3000 korona.[33] A közös használatra átadott tárgyak általában a bútorok és az ágyneműk, a saját használatra megtartottak pedig a személyes ruhadarabok és ékszerek voltak. A kelengyét magában foglaló jegyzéken néha külön tűntették fel a közös használatra, s külön a feleség által kezelt tárgyakat. Így történt Kohn József és Krausz Paula házasságkötése esetében is. A német nyelvű szerződés végén az „A" pont alá írták össze a közös használatra rendelt tárgyakat. Ezek közé különféle ruhaneműk (többek között 24 törülköző, 30 szalvéta, ágynemű) és például egy komplett cselédágy ágyneművel tartozott. A saját használatban megtartott tárgyak viszont kivétel nélkül női ruhaneműk voltak.[34] Így a kelengye egy tekintélyes hányadáról, elsősorban értékes ékszerekről és női ruháról legtöbbször kizárólagosan a nők rendelkezhettek, a férjeknek semmilyen joguk vagy igényük nem lehetett azokra. Végül érdemes egy kelengye teljes jegyzékét szemügyre venni.

Huszár Jenőné (született Schwarz Mária) 31 darabos kelengyéjének a listája, mely 2000 koronás összértéket képviselt.[35]

Darab	Megnevezés
2	ágy
2	szekrény matt
1	mosdószekrény
1	díván plüss huzattal
1	kredenc
1	pohárszék
1	asztal
6	szék
2	éjjeliszekrény
1	ottoman
36	edénytörlőruha

[29] Gyáni 1995. 19.

[30] SVL VII. 152. 163/1895. Bajnovits Ármin és Geiszler Emma házassági szerződése. 1895. május 13.

[31] SVL VII. 152. 400/1907. Huszár Jenő és Schwarz Mária házassági szerződése. 1907. június 20.

[32] SVL VII. 152. 507/1906. dr. Kramer Emil és Fellner Kamilla házassági szerződése. 1906. szeptember 19.

[33] SVL VII. 152. 515/1910. Weisz Vilmos és Klein Margit házassági szerződése. 1910. október 16.

[34] SVL VII. 152. 161/1906. Kohn József és Krausz Paula házassági szerződése. 1906. március 6.

[35] SVL VII. 152. 400/1907. Huszár Jenő és Schwarz Mária házassági szerződése. 1907. június 20.

18	konyhakendő
24	asztalkendő
12	asztalterítő
36	zsebkendő
30	női ing
2	lúdtollal töltött dunna
8	dunnahuzat
6	lúdtollal töltött párna
24	párnahuzat
10	kisebb párnahuzat
4	ágyterítőhuzat
24	lepedő
6	alsószoknya
9	női nadrág
2	dunna és 4 párna cselédágyhuzat
24	törülközőkendő
12	corsett
3	kávégarnitúra
3	színes alsószoknya
24 pár	harisnya

Egy közjegyző anyagának áttekintése után elmondható, hogy a soproniak csak elvétve kötöttek házassági szerződést, az inkább a város körüli német földművelőkre volt jellemző. A kevés számú szerződés a női különvagyonról tájékoztat, melyet a szülők vagy gyámok bocsátottak gyermekük, nevelt lányuk rendelkezésre. A hozomány általában készpénzből és kelengyéből állt. A dokumentumok a feleség javairól adnak részletes leírást, így a közösen szerzett vagyonról, s annak összetételéről – a forrás jellege miatt – nem nyerünk tájékoztatást. Ennélfogva a szerződések a női vagyon egy különleges szegmenséről árulkodnak, melyek azonban így is fontos társadalmi különbségeket mutatnak.

Hagyatéki iratok

A vagyon vizsgálatának fontos forrásai a hagyatéki iratok, melyek különféle fondokban találhatók: közjegyzők készítették el végrendeleteket, kivételes esetekben a leltárakat is; bíróságok (általában járásiak) folytatták le a hagyatéki tárgyalásokat, de ebben közjegyzők is közreműködhettek.[36] Az árvaszékeknél főleg hátramaradt kiskorú gyermekek esetén találhatók hagyatéki iratok, melyek között a hagyatéki leltárak mellett egyéb dokumentumok – számlák, családtagok levelezése és gyámok elszámoltatása – is fennmaradtak.[37] Annak ellenére, hogy a hagyatéki iratok több évtizede foglalkoztatják a kutatókat, a forráscsoportot elemző tanulmányok – a dualizmus időszakát tekintve –, Tóth Zoltán tanulmánya kivételével nem születtek.

[36] Az 1848 előtti hagyatéki forrásanyagra lásd Gajáry István: A városi tanácsi hagyatéki irategyüttesek az 1848 előtti társadalom történetének kutatásaiban. In: Rendi társadalom – Polgári társadalom 2. Kutatásmódszertan. Gyula, 1989. 59-65.

[37] Az árvaszéki forrásanyagra lásd Tóth Zoltán: A dualizmus kori árvaszéki-hagyatéki iratokról. In: Rendi társadalom – Polgári társadalom 2. Kutatásmódszertan. Gyula, 1989. 113-118.

Végrendeletek

A hagyatéki iratok közé sorolhatók a végrendeletek, hiszen az egyén halála után kerültek nyilvánosságra. A végrendeletek a társadalomtörténeti vizsgálatok egyik legismertebb s a legtöbbet használt forrásai. A végrendeletek kutatása Magyarországon több évtizede kezdődött, s a fókuszban a középkori és kora újkori feltáró munkák kerültek. Magyarországon 1945 után sokáig egyedül Tárkány Szücs Ernő foglalkozott a végrendeletekkel, aki a magyar jogi népszokásokat vizsgálta a paraszti öröklésben és temetkezésben.[38] A jelenlegi kutatások közül ki kell emelni Kubinyi András, Szende Katalin és Horváth József tanulmányait, melyek megközelítései a hasonló vizsgálatoknak is mintát adnak.[39] Míg Kubinyi középkori nemesi,[40] addig Szende Katalin a városi polgárság (Sopron és Pozsony) végrendeleteit elemezte. Szende Katalin legújabb tanulmányában a polgári végrendeletek kialakulásának középkori folyamatát is bemutatta.[41] Meg kell említeni Mátay Mónika kutatásait, aki 1700-1875 között készült 1000 debreceni végrendeletet vizsgált. Kutatásának középpontjában a korabeli mentalitás, a személyek közötti viszony és a családon belüli örökösítési stratégiák vizsgálata állt.

A kora újkori végrendeletek annyira voltak bőbeszédűek, amennyire a vagyon átadására feltétlenül szükség volt. Ha a családi helyzet úgy kívánta meg (például sok gyermek, várhatóan bonyolult örökösödési helyzet), a végrendelet rendkívül részletes volt. Ekkor nemcsak az összes vagyontárgyat sorolták fel, hanem azok pontos leírását is rögzítették. Általánosságban elmondható, hogy a végrendeletekben rendszerint mind a nagyobb vagyontételek, például az ingatlanok és a készpénz, mind az értékesebb bútorok, ékszerek, könyvek, ruházat, valamint konyha- és evőeszközök is megjelentek. Ennek ellenére csak a legritkább esetben kapunk teljes képet a végrendelkező vagyontárgyairól. A kisebb bútorok, értéktárgyak ugyanis nem kerültek be a végrendeletekbe.[42] Szende Katalin szerint az értéktárgyak bekerülése a végrendeletbe elsősorban azok értékétől függött. Az alsó értékhatár örökhagyóként az „illető vagyonossága és az igényszintje szerint változott".[43] A kiterjedt kutatások ellenére – Molnár Attiláné[44] tanulmányán kívül – a vagyon mégsem került az érdeklődés középpontjába. A kutatások fő iránya a kor anyagi kultúrájának feldolgozása volt.[45] A tárgykultúra vizsgálatának egyik területe például a luxuscikkek feltárása, hiszen éppen a középkori végrendeletek gazdag tárgyfelsorolásaiból tudható, hogy bizonyos tárgyaknak komoly presztízsjellege volt, például a velencei üvegeknek, melyek a kor státusszimbólumai közé tartoz-

[38] Lásd Tárkány Szücs Ernő: Vásárhelyi testamentumok. Budapest, 1961.; Tárkány Szücs Ernő: Jogi népszokások parasztságunk öröklési rendjében (1770-1945). Agrártörténeti Szemle, 1980. 3-4.; Tárkány Szücs Ernő: A temetés jogi rendje. Hajdú-Bihar temetőművészete. Főszerkesztő Szőllősi Gyula. Debrecen, 1980. Tárkány Szücs Ernő: Magyar jogi népszokások. Budapest, 1981.

[39] A feldolgozások mellett már több forráspublikáció is megjelent. A teljesség igénye nélkül a következők emelhetők ki. Rácz István: Debreceni végrendeletek (1595-1847). Debrecen, 1983.; Kocsis Gyula: 18. századi ceglédi végrendeletek. Történeti és néprajzi tanulmányok Ceglédről. Szerkesztette: Kocsis Gyula. Cegléd, 1993.; Bencsik János: Tokaj társadalma a tárgyak tükrében (1774-1849). Sátoraljaújhely, 1993. Bencsik a végrendeletek mellett leltárakat is közölt.

[40] Kubinyi András: Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban. Soproni Szemle, 1999. 4. 331–342.

[41] Szende Katalin: A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban (A középkori Sopron, Pozsony és Eperjes példáján). Soproni Szemle, 1999. 4. 342–343.

[42] Horváth József: Egy végrendeletkutató tapasztalataiból. In: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Hajnal István Kör, 1995. 439-442. (a továbbiakban: Horváth)

[43] Szende Katalin: A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő középkorban. Actas, 1990. 3. 74.

[44] Molnár Attiláné: A paraszti vagyon összetételének alakulása Kecskeméten 1655-1769-ig a végrendeletek alapján. In: Bács-Kiskun Megye múltjából. X. Gazdaság és társadalom. Szerkesztette: Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1989.

[45] Erre a legjobb példa Szende Katalin előbb említett tanulmánya.

tak.[46] A végrendeletek alkalmasak továbbá a kor szokásainak, rituáléinak (például házasságkötés, keresztelés és temetkezés)[47] és a demográfia tanulmányozására,[48] valamint a nők korabeli helyzetének megismerésére.[49]

A dualizmus korában a végrendeletek sem a vagyon, sem a tárgykultúra kutatásának szempontjából nem elégséges források. A vagyon egy része ugyan megismerhető belőlük (melyet a végrendelkező említ): egyes tárgyak, értékpapírok, sőt ingatlanok is, de azok értékéről csak ritkán nyerhető információ. Csak kivételes esetekben tájékoztatnak a vagyon minden eleméről. Fontos szempont továbbá, ami növeli a bizonytalanságot, hogy a végrendelet keletkezése és a halál időpontja között sokszor hosszú idő telt el, s eközben változás állhatott be a vagyoni állapotban. Így a végrendelet a halál beálltakor sok esetben nem a valós vagyoni helyzetet tükrözte. Ezért a kutatásoknak elsősorban a korabeli mentalitás történetének feltárása felé kellene fordulniuk. A családi kapcsolatok vizsgálata, például a férj-feleség, a szülők és gyerekek közti viszony és a nők társadalmi pozíciójának feldolgozása is várat magára. A kiterjedt középkori és kora újkori kutatások ellenére egy-két családtörténeti tanulmányon kívül a dualizmus kori végrendeletek módszeres társadalomtörténeti feldolgozása még nem kezdődött el.

Hagyatéki leltárak: kutatások és forráskritika

A hagyatéki leltárak – hála az elmúlt évtizedekben folytatott külföldi és itthoni kutatásoknak – ma már közismerten elfogadott, s nagyra értékelt forrásai a gazdaság- és társadalomtörténetnek. A leltárak 1848 után, de sokszor már korábban is, alapvetően mérlegszerűen mutatják meg a vagyont; egyik oldalon az elhunyt személy összes vagyona (aktívum), másik oldalon viszont az általa felhalmozott adósságállomány áll (passzívum). A kettő különbsége adja az örökölhető, a tiszta (nettó) vagyon értékét. A leltárakban a hátrahagyott vagyon felvétele szigorú sorrendben történt, először az aktívum, aztán a passzívum került összeírásra.

Az inventáriumokban a vagyon felsorolása mindig az ingósággal kezdődik. Elsőként a készpénz és az ékszerek, majd a bútorzat, a ruha- és fehérnemű került felvételre. Az őstermeléssel foglalkozók esetében a lakásban található ingósághoz hozzáírták még a ház külső tartozékait is: az udvarban és az istállóban lévő gazdasági felszerelést és az állatokat is. A ház belső és külső berendezésének felvétele után az értékpapírok, követelések és betétkönyvek következtek. A kereskedőknél és az iparosoknál az áruraktár is az ingóság egyik részeként jelent meg. A leltárakban ezek után az ingatlan felvétele következett, mely alapvetően háztulajdon (ház és részház) és mezőgazdasági földterület (szántó, szőlő, legelő, rét és kert) lehetett.

Az aktívum után a passzívum került felvételre, mely az elhunyt hátrahagyott adósságait sorolja fel részletesen. A betegápolási és a temetési költségek szinte minden leltárban előfordulnak, de sokszor ezekkel le is zárul az adósság felsorolása. E két legáltalánosabb tartozási forma után – melyek összegükben elenyészőek a többihez képest – még a következők fordul-

[46] Szende Katalin: A luxus fogalma és a luxusigények kielégítése a középkorban. In: Luxusiparok. Válogatás a IX. Kézművesipartörténeti Szimpózium előadásaiból. Szerkesztette: Horváth Sándor és Szulovszky János. Budapest – Veszprém, 1997. 18.

[47] Horváth József: Végrendeleti adalékok az emberélet fordulóihoz fűződő szokások vizsgálatához a 17-18. századi Győrből. In: Rendi társadalom - Polgári társadalom 7. Csokonai Kiadó, 1997. 163-174.

[48] Szende Katalin: Családszerkezet és örökösödési szokások a késő középkori Pozsonyban és Sopronban. Levéltári Közlemények, 1997. 1-2. 77-98.

[49] Katalin Szende: The other half of the town: women in private, professional and public life in two towns of the late medieval western Hungary. East Central Europe, 20-23. pp. 171-190. és Szende Katalin: A nők szerepe a kézműiparban a késő középkorban a soproni és a pozsonyi végrendeletek tükrében. In: Házi Jenő emlékkönyv. Sopron, 1993.

nak elő: államnak és városnak való tartozás (különféle adóhátralékok), hátramaradt munkadíj és lakbéradósságok, váltó és egyéb tartozások magánszemélyeknek és pénzintézeteknek és jelzálogadósságok.

A hagyatéki leltárak a történeti feldolgozás szempontjából számos lehetőséget kínálnak. A külföldi szakirodalom három feldolgozási irányt emel ki a sok közül: a vagyon (the study of wealth), az életmód (the study of everyday life) s a gazdasági aktivitás (the study of economic activity) vizsgálatát.[50] Magyarországon az utóbbi években fontos eredmények születtek, a kutatások középpontjába a vagyon összetételének, szerkezetének vizsgálata és az életmód, ezen belül a lakáskultúra tanulmányozása került. A hagyatéki leltárak alapján a városi társadalom vagyoni összetételének meghatározására eddig Bácskai Vera, Tóth Zoltán, Benda Gyula és jelen tanulmány szerzőjének írása tett kísérletet. Bácskai Vera két város – Sopron és Győr – társadalmának vagyoni viszonyait elemezte 1790-től 1848-ig.[51] A győri kutatáshoz 1008, a sopronihoz pedig 2008 leltárt használt fel. Tóth Zoltán 115 leltár segítségével a századfordulói Szekszárd egyes társadalmi rétegeinek vagyonszerkezetét és elsősorban mobilitását vizsgálta.[52] Benda Gyula a zalaerszegi kézművesek és gazdák vagyoni helyzetét vette górcső alá (1762-1850).[53] Jómagam a soproni polgárság vagyoni viszonyait vizsgáltam 308 leltár segítségével.[54] A vagyoni viszonyokat illetően módszeres kutatást jelenleg Mészáros Balázs folytat 760 pécsi leltár segítségével, melyek 1900 és 1919 között készültek. Saját további gyűjtésem eredményeképpen jelenleg az 1879 és 1913 között készült 608 darab leltárt vizsgálom.[55] Meg kell említeni továbbá Rácz István *A debreceni civisvagyon* című kötetét, melyben a szerző a debreceni társadalom vagyonának összetételét vizsgálta sokféle forrás felhasználásával (például leltár, végrendelet).[56]

A lakáskultúra elemzései közül úttörő jellegűek voltak Jakó Zsigmond és Askercz Éva tanulmányai. Jakó 112 leltár segítségével a 16–17. századi kolozsvári,[57] Askercz 34 inventárium alapján a 17–18. századi soproni otthonkultúrát vizsgálta.[58] Az 1980-as és 90-es években a kutatások új lendületet vettek. Benda Gyula a keszthelyi lakáskultúráról,[59] illetve a Keszthely környéki szőlőhegyek építkezéséről írt.[60] Tóth Zoltán Szekszárdról szóló könyvé-

[50] Schurmann, Anton: Probate inventories: research isssues, problems and results. In: Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development. A. A. G. Bijdragen 23. 1980. 19-31.; a külföldi eredményekre lásd Benda Gyula: A hagyatéki összeírások feldolgozása. (Áttekintés a külföldi irodalomról). Társadalomtörténeti Hírlevél, 1990. 3-4.

[51] Bácskai Vera: A polgári vagyon nagysága és szerkezete a XIX. század első felében. Győri tanulmányok. Győr, 1993.

[52] Tóth Zoltán: Szekszárd társadalma a századfordulón. Budapest, 1989. (a továbbiakban: Tóth)

[53] Benda Gyula: Kézművesek és gazdák vagyona Zalaegerszegen az osztályos egyezségek tükrében (1762-1850). In: Zalaegerszeg évszázadai. Várostörténeti tanulmányok. Zalaegerszeg megyei jogú város közgyűlése, Zalaegerszeg, 1997. 217-250.

[54] Güntner Péter: A soproni polgárság vagyoni viszonyai a századfordulón a hagyatéki leltárak tükrében. Soproni Szemle, 1995. 3. 244-261. (a továbbiakban: Güntner)

[55] Güntner Péter: Társadalmi rétegződés és vagyonszerkezet Sopronban a századfordulón. In: A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára. Szerk.: Bódy Zsombor, Mátay Mónika, Tóth Árpád. Osiris, 2000. 176–201.

[56] Rácz István: A debreceni civisvagyon. Agrártörténeti Tanulmányok 14. Budapest, 1989.

[57] Jakó Zsigmond: Az otthon művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron. In: Kelemen emlékkönyv. Kolozsvár, 1957. 361–393.

[58] Askercz Éva: Polgári otthonok a 17–18. századi Sopronban. Arrabona 18., 1976. 89–143.

[59] Benda Gyula: A lakásfelszereltség változásai Keszthelyen 1790-1848. In: Építészet az Alföldön. Nagykőrös, 1989. 133-160.

[60] Benda Gyula: A Keszthely környéki szőlőhegyek építkezése a hagyatéki és vagyonösszeírások tükrében (19. század első fele). In: A Balaton-Felvidék népi építészete (A Balatonfüreden, 1997. május 21-23-án megrendezett konferencia anyaga). Szerkesztette: Cseri Miklós és S. Lackovits Emőke. Szentendre – Veszprém, 1997. 293-310.

ben fontos szerepet tulajdonított a lakáskultúra tanulmányozásának. Gyáni Gábor a hagyatéki leltárak alapján elemezte a 19. század második felében a budapesti lakáskultúrát.[61] Kocsis Gyula Cegléd tárgyellátottságát vizsgálta a 19. század második felében.[62] Jelen tanulmány szerzője a soproni lakáskultúrát vizsgálta a századfordulón 11 szobánkénti lakásleírást tartalmazó leltár segítségével.[63] A lakáskultúrát tekintve módszeres kutatást jelenleg Granasztói Péter folytat, a kiskunhalasi lakáskultúrát vizsgálja 1760 és 1850 között 200 leltár segítségével.[64] Askercz Éva újabban soproni leltárak alapján a 17. század eleji konyhák tárgyi kulturáját kezdte feltárni.[65] A vagyon és a lakáskultúra vizsgálata mellett kutatások folytak könyvtörténeti[66] vonatkozásban és a szőlőbirtoklást[67] elemezve, illetve indultak a temetkezés[68], a szegregáció kérdéseit[69] és az értékpapírok[70] birtoklását illetően is.

Fontos megemlíteni, hogy Benda Gyula[71] országos felmérést végzett a magyarországi levéltárakban található dualizmus kori hagyatéki leltárakról. A levéltári tájékozódás után kezdeményezője volt a soproni, a pécsi, a szombathelyi és a kiskunhalasi kutatásoknak, leltárgyűjtésnek. Munkája és irányítása nélkül nem jöhettek volna létre az előbb említett kutatások. Benda Gyula az 1980-as évektől vizsgálja a keszthelyi leltárakat: a 18. század végétől 1848-ig 470 leltárt tanulmányoz. Munkájának eredményeképpen például már több forráspublikációval is rendelkezünk.[72]

A hagyatéki leltárak forrásértékére vonatkozó legsúlyosabb kritikát talán Tóth Zoltán fogalmazta meg, aki szekszárdi kutatásinak tapasztalatait így foglalta össze: „A hagyatéki leltárak csonkasága rendszeres, ami egy törvényesen szabályzott, történetileg kialakult gyakorlat terméke". Tóth elismeri, hogy a leltárak pontosságát a „hagyatéki eljárás szabályai és helyi szokásai határozták meg".[73] Anélkül, hogy vitába szállnék Tóth Zoltánnak a szekszárdi leltárakra vonatkozó állításával, vizsgáljuk meg, mi a helyzet a hagyatéki eljárás törvényi szabályozásával. Mivel a hagyatéki leltárak felvételére vonatkozó törvényeket, rendeleteket 1868-

---

61 Gyáni Gábor: Polgári otthon és enteriőr Budapesten. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. Összeállította: Hanák Péter. Budapest, 1992. (a továbbiakban: Gyáni 1992.)

62 Kocsis Gyula: Ceglédi háztartások tárgyi ellátottsága a 19. század második felében. Cegléd, 1993.

63 Güntner Péter: A soproni polgári lakáskultúra a századfordulón. In: Soproni Szemle, 1997. 1. 21-31.

64 Granasztói Péter: Eltűnt mindennapok nyomában. Mezővárosi társadalom a tárgyak tükrében (Kiskunhalas 1760-1850). Tabula, 1998. 1-2. 25-59.; Granasztói Péter: Az ágytól a kanapéig. A kiskunhalasi lakáskultúra 1760 és 1850 között. Granasztói Péter: A tárgyaktól a tárgyak rendszeréig. Két példa a faktoranalízisalkalmazására. In: A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára. Szerk.: Bódy Zsombor, Mátay Mónika, Tóth Árpád. Osiris, 2000. 87–108.

65 Askercz Éva: Milyenek lehettek a konyhák Sopronban a 17. század elején? Soproni Szemle, 1999. 4. 370–382.

66 Lesestoffe in Westungarn I–II. Szerkesztette Monok István, Ötvös Péter, Harald Pickler. Szeged, 1994. és 1996.

67 Kücsán József: Adatok Sopron északkeleti külvárosának 17–18. századi szőlőbirtoklásához. Soproni Szemle, 1999. 4. 382–389.

68 Güntner Péter: Soproni temetkezések a századfordulón – státus és vagyon összefüggései a hagyatékok tükrében. Kézirat.

69 Szabó Gábor: Szegregáció Szombathelyen a múlt századvégen. Kézirat. Mészáros Balázs: Társadalmi szegregáció a századeleji Pécsen. Kézirat.

70 Güntner Péter: A soproni polgárság befektetési politikája a századfordulón. Kézirat.

71 Benda Gyula egy másik tanulmányában az 1848 előtti felvételi gyakorlattal és a leltárak felhasználhatóságával foglalkozott. Benda Gyula: Inventárium és paraszti gazdaság a XVIII-XIX. században. In: Zalai Gyűjtemény 28. Zalaegerszeg, 1989. 241-249.

72 Benda Gyula: A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai I-II. Budapest, 1988. és 1996. Egyéb forráskiadások: Rácz István: Debreceni vagyonleltárak 1717-1848. Debrecen, 1984.; Kocsis Gyula: Hagyatéki leltárak Cegléd (1850-1900). Cegléd, 1988.; Kocsis Gyula: Hagyatéki iratok Cegléd (1755-1820). Cegléd, 1997.

73 Tóth 93.

1914 között egy előző tanulmányomban már feltártam,[74] ezért erre részletesen jelen tanulmányban nem térek ki. Véleményem szerint a törvényi és a rendeleti szabályozás nem indokolja leltárak csonkaságát, azok alapján inkább pontosságuk feltételezhető.[75] Mindazonáltal a szabályozás ellenére a leltárak felvételi módját mindig a helyi gyakorlat szabályozta, s a leltárak között jelentős különbségek lehetnek. Még ugyanabban a városban, hiszen az egyes leltározók szokása és munkamorálja más és más volt, ahogy ezt Sopron esetében ki is mutattam.[76] A kritika Szekszárd esetében természetesen nem kérdőjelezhető meg, azonban Sopron és más városok leltárait ismerve (például Pécs és Szombathely) általánosságban inkább az mondható el, hogy a leltárak a századfordulón többnyire pontosak és teljesek voltak.[77] Igaz, a helyi gyakorlat esetleges hiányosságai miatt a leltárak pontosságát mindig vizsgálat alá kell vetni, s ki kell szűrni azokat a leltárakat, melyek csonkasága gyanítható.

A leltárak forrásértékét nézve viszont meg lehet állapítani, hogy a virilis-jegyzékekhez hasonlóan a leltárak is csak az egy község területén fekvő vagyont tartalmazzák. Ha máshol is előfordult vagyon, akkor több leltár is készült: a másik községben illetékes hivatal vette fel az újabb leltárt, s köteles volt elküldeni azt az eljárást indító járásbíróságnak. Ezek a leltárak azonban sokszor elvesztek, nem kerültek az árvaszékekhez. Így az az eset, hogy egy elhunytnak több leltára is fennmaradt egy árvaszék iratanyagában, elhanyagolható számban fordul elő. Fontos továbbá hangsúlyozni, hogy egyének vagyona, s nem háztartásoké lett felvéve. Így előfordulhat, hogy férfiaknál sokszor egyáltalán nem szerepelnek bútorok, mert bár egy háztartásban laktak feleségükkel, gyakorta a női vagyonnak számító lakásberendezés csak a feleségek hagyatéki leltárába került be. Néha a leltár felvétele és a halál időpontja között évek teltek el, mert esetleg pótleltározást rendeltek el, vagy az örökösödési eljárás évekkel a halál időpontja után indult meg, s így a leltározás közvetlenül a haláleset után nem történt meg. Ekkor az eltelt idő hosszúsága miatt a leltárak csonkasága szinte természetes. Sokszor problémát jelent az elhunyt foglalkozásának megállapítása. Azt ugyanis néha csak a halálesetfelvételi lapon tűntették fel, s annak hiányában az elhunyt azonosítása csak a halotti anyakönyvekből érhető el, mivel magán a leltáron is szerepel az elhunyt család- és keresztneve és a halál pontos dátuma, melyek alapján már könnyen visszakereshető a halotti anyakönyvekben az illető személy többi adata. Más kritikák is megfogalmazódtak a leltárak felhasználhatóságáról a kutatásokban, de mivel nem a vagyoni helyzet megítélésére, hanem például a lakáskultúra vizsgálatának korlátaira vonatkoztak, azokra most nem térnek ki.[78]

A források alapos áttekintése után konklúzióként leszűrhető, hogy bár minden forrás a vagyonhoz kapcsolódik, az egyes források vizsgálata teljesen más kérdésekre ad választ.

---

[74] Güntner Péter: A soproni hagyatéki leltárak számítógépes feldolgozása. In: Levéltári Szemle, 1997. 3. 14-25.

[75] Röviden összefoglalva elmondható, a hagyatéki leltár felvétele egyértelműen az örökösödési eljáráshoz köthető. Leltár elkészítésére csak abban az esetben került sor, ha az örökösödés körül bármilyen probléma vagy bizonytalanság merült fel, így nem minden elhunyt vagyoni állapota lett rögzítve. A századfordulón a törvények, a rendeletek nemcsak a hagyatéki eljárást, hanem a hagyatéki leltár felvételi módját is szabályozták. A felvételi eljárások megszilárdulása, minden részletre való kiterjedése az 1890-es évek második felére tehető, amikor már az 1894. évi örökösödési törvény (1894:XVI. tc.) eljárásai általánossá váltak. A szabályozás révén a századfordulón az addig erősen eltérő szerkezetű hagyatéki leltárak egységesültek. A leltározást nyolc nappal a halálesetfelvétel után el kellett kezdeni, ez alól csak az jelentett kivételt, ha a leltározást nem ugyanaz a személy végezte (1894:XVI. tc. 37. paragrafus), például közjegyző. 1895-től a leltárakban a hátrahagyott vagyon felvételének sorrendjét is szabályozták, s arról, hogy mit és milyen sorrendben írtak össze, leginkább az 1895. évi rendeletben közzétett mintapéldány tájékoztatott (A belügyi és igazságügyi m. kir. miniszterek 1895. évi 43.194. I. M. számú rendelete, az örökösödési eljárásról szóló 1894:XVI. tc. végrehajtása tárgyában. 44. paragrafus. Magyarországi Rendeletek Tára II. kötet. Budapest, 1895. 630-633.)

[76] Güntner 247.

[77] Ez vonatkozik a vagyon felvételére és becslésére is.

[78] Gyáni Gábor például a lakáskultúra vizsgálatának korlátait fejtette ki részletesen. Gyáni 1992. 32.

A leginkább elemzett virilis-jegyzékek az elit változásának megfigyelésére alkalmazhatók, s az adóösszegek alapján az egyes városok elitjeinek gazdasági ereje is összehasonlítható. A házassági szerződések a hozomány nagyságáról és sokszor a kelengye összetételéről árulkodnak, de a segítségükkel férfi-női kapcsolat is górcső alá vehető. A végrendeletek eltekintve egy-két kivételtől, melyek tételesen felsorolják a hátrahagyott vagyont, a századfordulón elsősorban a mentalitás szempontjából vizsgálhatók. A férfi-női viszonyról, a családi kapcsolatokról, de a temetkezés lebonyolításáról is fontos információ nyerhető belőlük. A hagyatéki leltárak viszont egyedülálló módon – kivételes esetektől eltekintve – a teljes vagyonról tájékoztatnak, legyen szó értékpapírokról vagy lakásberendezésről.

A források között bizonyos átfedések persze elképzelhetők és tapasztalhatók is. Egy házassági szerződésben szereplő hozomány és kelengye például pontosan megegyezhet a halál bekövetkezte után a hagyatéki leltárban felvett vagyonnal, ha a házasság során nem következett be vagyongyarapodás vagy eladósodás. E szélsőséges eset mellett viszont könnyen előfordulhat, hogy a kelengye leírásában rögzített tárgyak a nő tulajdonában maradva a hagyatéki leltárban is felvételre kerültek. A feleség hozománya az elhunyt férjek leltáraiban gyakran felbukkant követelésként, melyet a hátramaradt özvegy részére kellett visszaszolgáltatni az elhunyt vagyonából. A végrendeletekben is megemlítésre kerülhettek olyan vagyontételek vagy tárgyak, melyeket a leltárakban természetszerűleg feltüntettek. Az elhunyt ingatlanjai nemcsak az inventáriumokból tudhatók meg, hanem meg lehet találni azokat a telekkönyvekben is.

Mindezek alapján az összes forrás együttes használata lenne kívánatos. A források egymás mellé tétele a vagyon nagyságáról, összetételéről és a vagyonosodás vagy az eladósodás folyamatáról is a legteljesebb képet adná. Ez azonban a források szűkössége és feltáratlansága, de elsősorban munkaigényessége miatt majdnem lehetetlen feladat. Horváth József például a 17. századi győri végrendeleteket és hagyatéki leltárakat próbálta összehasonlítani. Míg végrendeletekből több száz állt rendelkezésére, addig leltárakból csak öt. Mindazonáltal az öt végrendelet és leltár összevetése is fontos tanulságokkal szolgált.[79] Más esetben egy család történetének megírásakor használtak fel egyszerre sokféle forrást; például végrendeletet és hagyatéki árverési jegyzőkönyvet.[80] A 19. század második felére azonban a források már nem olyan szűkösek, mint a 17. és a 18. századra, így a különböző források összehasonlítása is több sikert sejtet. Az e tanulmányban ismertetett forrásoknak a feltárása jelenleg különböző szinten folyik, remélhetőleg azonban a közeljövőben emelkedni fog az érdeklődés irántuk.

[79] Horváth 441.

[80] Horváth D. Tamás: Egy mezővárosi iparos a reformkor kezdetén (Steindl György keszthelyi rézműves hagyatéka). Agrártörténeti Szemle, 1993. 1-4. 14-38.

Hajnalhasadás?

Megjegyzések egy konferenciabeszámolóhoz

Nagy érdeklődéssel olvastam – a szerző jóvoltából már kéziratban – Cieger András beszámolóját *A magyar mikrotörténelem hajnala* címmel az Aetas 1999/4. számában. A Hajnal István Kör miskolci mikrotörténeti konferenciájáról abban kikerekedő összkép méltatlankodást váltott ki belőlem. Az írást nyomtatásban újraolvasva nem tudtam szabadulni attól az érzéstől, mintha nem egészen ugyanazon a konferencián vettünk volna részt a szemleíróval. Óhatatlanul a harmincas évek debreceni márciusi frontos egyetemistáinak avantgard kísérlete jutott eszembe, amikor társaikat A – B – C kategóriákba osztva megkülönböztették a szűk értelemben vett eszmetársakat (magukat) a velük rokonszenvezők körétől, akikben azonban a szimpatizánsság révén benne rejlett a lehetőség, hogy valamikor majd hasonszőrűek lehessenek a kategorizálókkal, valamint azokat, akiknek erre semmi esélyük nem mutatkozott, benne rekedvén a „mocsár" szürkésbarna dagonyájában (az osztályozást végül formálisan nem vezették be!). A beszámoló kizárólag a leadott írott anyagokból indult ki, és szinte egyáltalán nem foglalkozott a konferencián szóban történtekkel (holott tudvalevő, hogy ezek gyakorta sokkal izgalmasabbak lehetnek, mint a referátumok).

A Hajnal István Kör konferenciája 1999 augusztusában *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok* címmel került megrendezésre, és a szervezők fő törekvése kifejezetten a kritikus recepció volt. Annál is inkább, mivel ezt tekinthetjük az első magyarországi mikrotörténelmi konferenciának. Ehhez azonban – épp a hagyományokhoz való viszonyulás érdekében – a mikrotörténelem határainak (korlátainak) szemügyre vételére volt szükség. Cieger András azt írja, hogy ő azokat a referátumokat ismerteti, amelyek szerinte megfeleltek a „mikrotörténelmi irányzat íratlan szabályainak." Ha a mikrotörténelem egyáltalán irányzat, s ráadásul csak íratlan szabályai vannak (amelyeket a szemléző adottnak vesz), akkor meglehetősen bizonytalan terepre tévedtünk, s ha eddig nem is, de most lett volna érdemes valamit papírra vetni ezekből a normákból. Különösen azért, mert a konferencia historiográfiai-módszertani szekciójából (s nem kis mértékben Szijártó István konferenciát előkészítő májusi előadásából) elég egyértelműen kitűnt, hogy a mikrotörténelemnek van olasz (szűkebb), valamint francia (tágabb) felfogása (hogy most a német Alltagsgeschichte idesorolhatóságáról ne essék szó), az egyik megközelítésnek, a másik módszernek tekinti magát, s ezek közös nevezőre hozása historiográfiailag elég bonyolult feladat. A módszertani szekció vitáján többen is szorgalmazták, hogy a mikrotörténelem határait nem csak az ún. makrohistóriához való viszonyában, hanem a „mikroszint alá" tekintve is meg kellene határozni, felvetve ezzel a „lehet-e valami a mikroszint alatt" problémáját. A szekcióvitáknak, folyosó menti, fehér asztal melletti beszélgetéseknek vissza-visszatérő témája volt, hogy egy-egy előadás mitől lett volna „igazán" mikrotörténeti, s ilyenkor mindig kiderült, hogy a vélemények megfogalmazói többnyire a makrotörténet strukturális szempontjait hiányolták. Pedig például hely- és mikrotörténet viszonya (Mályusz Elemér több évtizede megfogalmazott helytörténet-koncepciója óta) semmiképpen sem intézhető el egy kézlegyintéssel. A csak felfelé nyitott tenyerű merítés egyik következménye Cieger beszámolójában az is, hogy – jóindulatú következetlenséggel – néhány (persze megint csak az „íratlan szabályok" szerint) kifejezetten makrotörténeti előadást is bemutatásra érdemesített összefoglalójában.

Ide kapcsolódik egy érdemibb észrevétel. Zavaró mozzanat Cieger beszámolójában, hogy az általa szemlézett előadások kapcsán ezeket sorozatosan „esettanulmányokként" említi. Már pedig, ha van valami közös a mikrotörténelem olasz és francia felfogása között, talán leginkább az, hogy szerzőiktől távol áll, hogy munkáikat esettanulmánynak tekintsék. Ebben a mikrotörténelem jóval ambiciózusabb, mint mondjuk távoli és idősebb rokona,

a mikroökonómia, amelynek módszertani eszköztára kifejezetten az esettanulmányokon alapszik. Vagyis azon, hogy a megfogalmazott hipotézist egy konkrét eseten tesztelik, a hipotézist alkalmazhatóság esetén hozzáigazítják a teszt tanulságaihoz, s az egész kezdődik elölről, da capo al fine. Próba – szerencse. Hogy a mikrotörténelem az olasz esetben a marxi totalitás árnyéka, vagy a francia változatban az *Annales* „histoire totale"-ja jóvoltából nem tudott megszabadulni az azóta „darabokra hullott egész" bűvöletétől, az messzire vezető historiográfiai kérdés. Az azonban már idevág, hogy a mikrotörténészek (és ezt Cieger Andrásnak az általa ismertnek vett íratlan szabályok szerint „von Haus aus" tudnia kellene) nem esettanulmányokat írnak. Mindig az egésszel viaskodnak, a makrovízióval szembesítve próbálják megfogalmazni állításaikat. Alulnézetből azonban nem kevésbé tanulságosak voltak azok a kísérletek, amelyek – ha úgy tetszik – a mikrotörténelem szintje alatti történéseket próbáltak, akár valódi eset-tanulmányként, akár egy karrier, vagy egy közösség aprólékos és példaértékű rekonstrukciójával újjáépíteni. Ezeket – holmi kimondatlan és következetlenül alkalmazott íratlan szabályok szerint – épp a mesterségbeli tudás alapján legalább annyi figyelem illet meg, mint bármely más prezentációt.

Végezetül: Cieger András szót ejt a konferencián mutatkozó generációs megújulásról, amely mindnyájunk számára összejövetelünk egyik legörvendetesebb eseménye volt. Ez azonban nem az általa „külsősök"-nek nevezettek és a (kimondatlanul, ám mégis) „belsős"-nek tekintett tagok megkülönbözetésén alapult. A Hajnal István Kör kezdettől alapelvei között vallotta a különböző nézetek és megközelítések sokszínűségének tiszteletét, a kölcsönös reflektálást. Úgy vélem, a konferencia légkörében benne volt az egymástól tanulni akarás készsége. Nagy figyelemmel hallgattunk érettebb és harmatosabb előadásokat, vitára méltattunk minden érdemi új eredményt. S ha sokan úgy vélik, hogy eljött – Cieger szellemes fordulatával – a „mikrotörténelem hajnala", szeretnénk, ha ettől a kakasnak nem hajnalhasadásról kellene szólania.

Kövér György
Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület
elnök

„...a reformkor nem kezdet, hanem folytatás"

Interjú Kecskeméti Károllyal

Kecskeméti Károly Párizsban élő magyar levéltáros-történész, 1980-ban szerzett állami doktori fokozatot Le Libéralisme hongrois, 1790-1848 (A magyar liberalizmus, 1790-1848) című disszertációjával Párizsban. 1962-től kezdve a Nemzetközi Levéltári Tanács egyik vezető tisztségviselője, 1992 és 1999 között annak főtitkára. Számos országban (Brazília, Kenya, Yemen, Burkina Faso, Bénin, Kongo, Portugália) részt vett levéltárfejlesztési programokban. 1970-71-ben az UNESCO szakértőjeként megszervezte a dakari egyetemen a levéltárosképzést. Fő történeti munkái: Témoignages français sur la Hongrie à l'époque de Napoléon 1802-1809: recueil de documents avec une introduction (1960), Notes et rapports français sur la Hongrie (1963), La Hongrie et le réformisme libéral – Problèmes politiques et sociaux, 1790-1848 (1989). Nyugdíjba menetele alkalmából tanulmánykötet jelent meg tiszteletére Miscellanea in honorem Caroli Kecskeméti címmel Frank Daelemans és André Vanrie szerkesztésében Belgiumban.

Kérem, ismertesse személyes életútjának legfontosabb állomásait!

1933-ban Pesten születtem, apám, Kecskeméti György eredetileg tanár volt, majd újságíró a Pester Lloydnál. 1944 áprilisában elhurcolták, s júliusban Auschwitzban megölték. Apai nagyapám Makón volt rabbi, könyvei a zsidó irodalomról és történelemről ma is ismertek, a szegedi egyetemen volt magántanár. Ő is, nagyanyám is 1944-ben haltak meg koncentrációs táborban. Anyai nagyapám az Államépítészeti Hivatal mérnöke volt. Anyai nagyanyám az egykor szegedi rabbi, Löw Lipót unokája. Löw Immánuel a dédanyám testvére volt.

1946-ban másfél évre kimentünk a testvéreimmel Franciaországba, 1948 elején kerültem vissza Magyarországra. A Mátyás, majd az Eötvös Gimnáziumba jártam, ez utóbbiban érettségiztem. Ezután 1951-ben elkezdtem a Közgazdasági Egyetemet, de egy év után átmentem a Bölcsészkarra történelem szakra. 1953-ban, harmadéves korunkban néhány barátommal úgy döntöttünk, hogy mivel nem akarunk a gyerekeknek hazudni (hazug történelmet tanítani), inkább átmegyünk levéltár szakra. Szakdolgozatomat Szabad Györgynél írtam Tök község történetéből, s mint levéltáros rendeztem a községi iratanyagot a Pest Megyei Levéltárban. Amikor 1955-ben befejeztem a történelem szakot, egy évi levéltári gyakorlatra mentem, fél évig Sopronba, majd fél évig az Országos Levéltárba. Utána jött a levéltáros államvizsga, s a Pest Megyei Levéltárba kerültem.

Ugyanakkor ebben az időben részt vettem a bölcsészkari hallgatók mozgalmaiban is. A Várba jártunk egy kocsmába, amit az építőmunkások „Kolhoz"-nak hívtak, így mi is annak neveztük. A központi személyiség ebben a társaságban Molnár József volt (mindenki Molnár Jóska néven ismerte), a segédtudományi tanszék fiatal oktatója. Vele nagyon jóban voltunk, Mihalik László, Kónya Lajos, Ladányi Mihály, Csalog Zsolt is idetartozott, hogy csak néhányat említsek. 1956. március 15-én fönn a Kolhozban csináltunk egy féllegális ünnepséget, azon megjelent I. Tóth Zoltán is, akit nagyon szerettünk. Október 6-án a Rajk temetés után részt vettem a Batthyány örökmécsesnél lezajlott tüntetésen is. Majd jött október 23.

Én november 19-én elutaztam Győrbe – a forradalom alatt is jártam Győrben és Sopronban, a Dunántúli Nemzeti Tanács megalakulásánál is jelen voltam –, s Ausztriába távoztam. Az osztrák levéltáros kollegák nagyon kedvesen fogadtak, ugyanígy a francia követség

is. Még azt is megkérdezték (komolyan vagy viccből, ezt soha sem fogom megtudni), hogy vonaton vagy autón vigyenek Franciaországba. Az teljesen egyértelmű volt, hogy Franciaországba akarok menni. 1956 nyarán ugyanis az Országos Levéltár kétszáz éves jubileumának rendezvénye zajlott. Arra eljött a Francia Nemzeti Levéltár akkori főigazgatója, Charles Braibant is, s én voltam a tolmácsa. Még akkor megbeszéltük, hogy én 1957 januárjától Párizsba megyek a nemzetközi levéltári tanfolyamra, ami azóta is élő intézmény. November végén kiértem Párizsba, telefonáltam Braibant-nak. Akkor fél évre a Gyarmatügyi Levéltárban kaptam állást, nyártól kezdve viszont már szerződéssel alkalmazott voltam a Francia Országos Levéltár azon osztályán, amely a nemzetközi levéltári tanfolyamot szervezte. Ott szerkesztettük a Nemzetközi Levéltári Tanács folyóiratát, és állítottuk össze a nemzetközi levéltári bibliográfiát. A Tanács levéltári útmutató sorozatának a szerkesztése 1958 végén indult. Az első sorozat a Latin-Amerikára, a második az Afrikára, a harmadik pedig az Ázsiára, a Közel-Keletre, Észak-Amerikára és Óceániára vonatkozó forrásokat írta le. A munka harminc évig tartott. Mind a folyóirat, mind az Útmutatók az UNESCO támogatásával készültek. Ezzel a két szerkesztőségi munkakörrel kezdődött működésem a Nemzetközi Levéltári Tanács keretében. 1962-től kezdve a Tanács titkárának szerepét töltöttem be különböző elnevezésekkel. 1999. január 1-jén mentem nyugdíjba.

Mikor jött létre a Nemzetközi Levéltári Tanács, s melyek működésének legfontosabb területei?

A második világháború utáni időszakban a kulturális együttműködés legfontosabb szervezete az UNESCO, bár bizonyos területeken léteztek már 1945 előtt is nemzetközi szervezetek. A Nemzetközi Könyvtáros Szövetség például még az 1920-as években alakult. A muzeológusok és a levéltárosok viszont nem hoztak létre korábban nemzetközi szervezetet, de létezett a Nemzetközi Szellemi Együttműködési Intézetben (a Révai lexikon szerint: Nemzetközi Értelmi Együttműködési Intézetben), mely Párizsban alakult 1925-ben egy levéltáros szakmai bizottság, amely megszervezte az első európai levéltári kiadványt a Minerva Handbuch sorozatban. Sőt az előzmények még korábbra is visszanyúlnak, hiszen már az első világháború előtt is volt Brüsszelben egy nemzetközi könyvtáros-levéltáros kongresszus.

Végül 1945 után az UNESCO indította meg a nem kormányközi nemzetközi szervezetek megalakítását. 1946-ban életre hívták a múzeumok nemzetközi szervezetét (ICOM) Párizsban francia-amerikai vezetéssel. Ezt követően 1948-ban hívta össze az UNESCO az ideiglenes Nemzetközi Levéltári Tanácsot szintén amerikai kezdeményezésre. 1950-ben zajlott le az első levéltáros kongresszus. A Levéltári Tanács négy évenként tarja a kongresszusát. Két kongresszus között évenként ül össze a Nemzetközi Levéltári Kerekasztal Konferencia, amelyen a Tanácshoz tartozó nemzeti levéltárak igazgatói és levéltáros egyesületek elnökei vesznek részt. A szervezet megalakulásakor még egy szűk körű társaság volt ez a testület, a résztvevők valóban egy kerek asztal körül foglaltak helyet. Mára már körülbelül 150-200 fős plénummá vált. 1957-ben a zágrábi konferencia alkalmával kapcsolódtak be a magyarok. Magyarországon először 1963-ban került sor Kerekasztalra. Ezen azonban még nem vehettem részt, mivel francia állampolgár csak 1965-ben lettem, s 1967-ben jártam először újra Magyarországon. Magyarországról általában az Országos Levéltár főigazgatója és a Levéltáros Egyesület elnöke (illetve képviselője) vesz részt a Kerekasztal munkájában. 1999-ben újból Budapesten találkozott a Kerekasztal.

A Kerekasztal témája mindig valami aktuális levéltárpolitikai kérdés, amely a levéltáros szakmát általában véve érinti, például levéltári jogviszályok (gyarmatok és anyaországok között), a levéltárak restaurációs-konzervációs politikája, pénzügyi politikája, a levéltári anyagok hozzáférhetősége. A finom és komplikált szakmai részkérdések azonban nem e testület, hanem különféle bizottságok elé kerülnek.

Az elmúlt negyven év alatt a Tanács tevékenysége három nagy programterületre koncentrálódott.

Ezek egyike a szakmai fejlődést és továbbképzést szolgáló munkásság. Ide tartoznak a kongresszusok, konferenciák, valamint a módszertani és elméleti kiadványok. Ezen belül kiemelendő az ún. Records and Archives Management Program (RAMP), amelyet az UNESCO a Tanács közreműködésével valósított meg. A RAMP sorozatban mintegy hatvan tanulmány jelent meg; néhány évvel ezelőtt indult a Tanács második folyóirata, a Janus, ez publikálja a szakmai szekciók és bizottságok termését.

A másik fontos feladat a levéltári szempontból fejlődő országoknak minősülő államok támogatása. Ennek eszközeként jött létre a Tanácson belül az ún. területi ágak rendszere, amely 1968-tól kezdve alakult, s 1992-ig összesen tíz jött létre: Délkelet-Ázsia, Kelet-Afrika, az arab országok, Dél-Amerika, a Karib térség, Nyugat-Afrika, Délnyugat-Ázsia, Óceánia, Egyenlítő, Közép-Afrika és a Távol-Kelet számára. Európa, Észak-Amerika és Izrael egy területet alkot ebben a szervezetben. Az Európán belüli programot azonban nem területi ág, hanem az európai koordinációs iroda irányítja. Vannak speciálisan csak az európai országokat érintő rendezvények is, például az európai konferenciák (az első 1985-ben épp Budapesten volt), illetve európai „csúcsértekezletek" (1998-ban például Bernben), szoros együttműködés folyik az Európa Tanáccsal. Az európai program tulajdonképpen akkor vált nagyon fontossá, amikor a volt szocialista országokban megtörtént a politikai fordulat az 1980-as évek végén. A kilencvenes években a svájci kormány kétszer ötszázezer svájci frankot áldozott a kelet-európai levéltárügy fejlesztésére.

Úgy gondolom, számos helyen sikerült ennek nyomán fellendítenünk a levéltárügyet: 1975-ben Dakarban létrehoztuk a Levéltárfejlesztési Alapot, mely az UNESCO segítségével nagyon sok regionális szemináriumot szervezett, levéltáros iskolák jöttek létre. Én személyesen egyet szerveztem 1971-ben Dakarban. Latin-Amerikában megjelent egy igen színvonalas levéltári folyóirat.

A Tanács tevékenységének harmadik iránya a kutatói program. Úgy véltük, hogy a gyarmati rendszer felszámolásával az érintett országokban intenzív kutatás fog megindulni, tehát fel kell készülni erre. Fel kell mérni a kutatható forrásanyagot. Így indult el az Útmutató sorozat. Ezzel egy időben elindítottuk az akciót annak érdekében, hogy minél szabadabban hozzáférhetők legyenek az iratok. 1966-ban Washingtonban a rendkívüli kongresszuson megvitatott témák a kutathatósági határidők és a mikrofilmezés liberalizálása voltak. 1967-ben kerekasztalt szerveztünk ugyanebben a kérdéskörben Koppenhágában, majd egy évvel később Madridban a kongresszus elfogadta az alapelveket. Ennek eredményeképpen, míg 1967-68 előtt az általános kutathatósági határidő ötven év volt, azt sikerült levinni harminc évre.

A másik, ugyanide tartozó programunk a Komintern levéltárának „informatizálása", ami néhány évvel ezelőtt indult el. Ennek előzménye az volt, hogy a spanyolok a spanyol gyarmati birodalom megalapításának ötszáz éves évfordulójára, 1992-re forradalmasítani akarták a Latin-Amerikára vonatkozó iratanyag hozzáférhetőségét. Ezért az 1980-as években a Fundación Ramon Areces, a Corte Inglés nevű spanyol nagyáruház vállalat alapítványa, a kulturális minisztérium és az IBM spanyol ága kidolgozott egy komplex levéltári software programot, amely lehetővé tette a sevillai Archivo general de Indias (a 18. század végén létesült gyarmatügyi levéltár) teljes leltáranyagának adatbázisra vitelét és az iratanyag legsűrűbben használt részének digitalizálását. A kutatónak nem kell a segédleteket és cédulakatalógusokat végignéznie, a számítógépen keresheti ki az őt érdeklő források jelzetét, és – ha szerencsés van – rögtön képernyőre hívhatja az iratokat. Két dologra jöttek rá a spanyolok: a levéltári segédletek egyesítése egy központi programban hallatlanul megkönnyíti a hozzáférhetőséget, s ez jól alkalmazható homogén, zárt levéltári állagok, s nem túl nagy (kb. 10 kilométernyi) anyag esetén, amelybe már nem kerül be új irat. Ugyanakkor ezt nem lehet megcsinálni óriási méretű levéltári anyagokkal, ott más megoldást kell keresni. A másik tanulság az, hogy nagyon jó ez a módszer az állományvédelem szempontjából, ugyanis az eredeti iratokat,

amennyiben képernyőre hívhatók, nem kell mozgatni, és a másolatokat a kutató maga nyomtathatja ki.

Amikor 1992-93-ban Mannheimben ülésezték a Komintern iratanyaga iránt érdeklődő történészek, félelmüknek adtak hangot, hogy ezzel az iratanyaggal, melyet korábban a Marxizmus-Leninizmus Intézetben őriztek Moszkvában, történhet valami, s az Európa Tanácshoz fordultak, ők a Nemzetközi Levéltári Tanácshoz küldték őket. Akkor alakult ki az az elképzelés, hogy a legjobb lenne, ha ezt a spanyol programot alkalmaznánk a Komintern anyagra is. 2-3 éves előkészítés után 1996-ban az Európa Tanács közvetítésével megkötöttük a szerződést az oroszokkal, s azóta folyik a munka, a levéltári segédletek adatbázisra vitele. Ugyancsak megindult az iratok szkennelése. Oroszországgal együtt hat ország vesz részt a programban, körülbelül egy millió dollárba fog kerülni. A finanszírozást a Svájci Szövetségi Levéltár, a Német Szövetségi Levéltár, a Francia Levéltári Igazgatóság, a spanyol minisztérium és a Kongresszusi Könyvtár vállalta magára. De részt vesz abban például a Soros Alapítvány budapesti irodája is. Nemrégiben zajlott le a nemzetközi bizottság negyedik ülése, amelyen elfogadtuk a digitalizálandó fondoknak a listáját. Sok módszertani és technikai problémát kellett menet közben megoldani, ilyen méretű terv esetében ez elkerülhetetlen. A Komintern levéltárát őrző intézmény, az Orosz Állami Társadalom- és Politikatörténeti Levéltár (RGASPI) őrzi a Marx-Engels kéziratanyagot, az 1920-as és 30-as években összegyűjtött nyugati anyagot a szocializmus történetéről, valamint a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottságának iratanyagát is 1961-ig. Az igazgatónak kell megteremteni a pénzügyi feltételeket az intézmény működéséhez, s ez az orosz állam mostani pénzügyi helyzetében igen nehéz. Arra számítunk, hogy a Komintern-terv 2001 végére fejeződik be. A megállapodás megkötésekor az orosz intézmény csak azt kérte, hogy olyan berendezéseket és programot kapjanak, amellyel majd a későbbiekben képesek lesznek a fent említett többi állagot is feldolgozni. Emellett az UNESCO támogatásával a Levéltári Tanács alakított egy munkacsoportot a megszűnt diktatúrák politikai rendőrségi iratainak levéltári kezelésbe vételével kapcsolatos kérdések tanulmányozására. A munkacsoport jelentése tavaly készült el.

Melyek voltak történészi pályafutásának legfontosabb állomásai?

Amikor kimentem Franciaországba, megalakult a Nagy Imre Intézet Brüsszelben, kezdetben nekik dolgoztam. Akkor jelent meg két könyvem – sajnos csak stencilezett formában – a franciaországi magyar vonatkozású levéltári forrásokról. Magyarországon is hozzáférhető ez néhány könyvtárban, s érdekes módon igen sokan használják, főképp a Napóleon kori francia katonák magyarországi feljegyzéseiből összeállított kötetet. Az Intézet megszűnése után (1963) az Esprit című lapban jelent meg írásom a folyóirat néhány Kelet-Európáról szóló számának egyikében. Azután azonban a levéltárszervezési munka minden időmet és energiámat igénybe vette, sokat kellett utaznom. 1971 végén jöttem vissza Afrikából, előtte szerveztem a már említett dakari iskolát. Ezt követően H. Balázs Éva biztatására fogtam hozzá 1974 körül a disszertációm írásához, melyet 1980-ban védtem meg a Párizs I. egyetemen. A témavezetőm Albert Soboul volt, igen érdekes személyiség, eredetileg kommunista, de azután rájött, hogy az eszmények nem állnak összhangban a valósággal. De mivel Franciaországban számos példát látott arra, hogy egyesek köpönyeget váltva abból éltek, hogy antikommunistává váltak, ő úgy döntött, ezt nem teszi. Igen sokat beszélgettünk vele mindenről, s kiderült, hogy semmiféle illúziója nem volt, de nem volt hajlandó színt váltani, s ezt a francia kontextusban meg lehetett érteni. Soboul ki akarta adni a disszertációmat, de váratlanul meghalt. Már jó ideje szívbeteg volt, orvosai óvták is, de ő láthatóan nem igyekezett meghosszabbítani az életét. Végül a disszertáció Olaszországban jelent meg 1989-ben.

Magyarországon azonban semmiféle visszhangja nem volt, gondolom azért, mert olyan kérdéseket vetek fel és úgy, amelyekről és ahogy nem illik beszélni. A magyarországi történész szakmával igen jó kapcsolataim voltak a könyvem megjelenéséig, olyannyira, hogy Glatz Ferenc megjelentette a Történelmi Szemlében a disszertációm egy fejezetét a zsidó

emancipációról, utána azonban elfelejtődtem. Úgy látszik, „felségsértést" követtem el. A levéltárosokkal inkább fennmaradt a kontaktus, de érdekes módon Magyarországgal ma sincs több kapcsolatom, mint volt harminc évvel ezelőtt, sőt...

A disszertáció befejezése után írtam néhány kisebb cikket. A Jean Bérenger professzor tiszteletére kiadott kötetben megjelentettem franciául Szemere Bertalannak 1843-as beszédét a halálbüntetés eltörléséről. Ez a Szemere szöveg korábban egyetlenegy idegen nyelven sem jelent meg, pedig valószínűleg az abolicionalista irodalom legtömörebb és legmeggyőzőbb megfogalmazása. Emellé írtam egy rövid ismertetőt Szemeréről, nem szaktanulmányt, inkább a politikai publicisztika műfajába tartozó írást. Szemeréről az utolsó évekig szinte semmi nem jelent meg, régen azért nem, mert „republikánus" volt, később pedig azért, mert nem szerette Kossuthot. Emellett megjelent egy cikkem II. Lipótnak a magyarokkal való kiegyezéséről is a Francia Nemzeti Könyvtár folyóiratának egyik közép-európai számában. A Párizs IV. egyetemen léteznek kurzusok nyugdíjasok számára. Kelet-Európa történetéről csináltunk négy sorozatot Daniel Tollet kollégámmal, aki lengyel történelemmel foglalkozik, egy alkalommal Jean Bérenger közreműködésével. Publikációim többsége azonban levéltári kérdésekről szól.

Melyek az Önt kutatásai során leginkább foglalkoztató történeti problémák?

A 19. századdal részben azért kezdtem el foglalkozni, mivel Szabad György tanítványa voltam, másrészt pedig mindig is azt gondoltam, hogy ez az a korszak, amely a magyar politikai gondolkodás számára a legfontosabb. Amikor a disszertációhoz kezdtem, nem volt kész tézisem, egyszerűen meg akartam valamit érteni. Gyakran előfordul, hogy az ember tud valamit, aztán ahhoz megkeresi a bizonyító történeti forrásokat, de itt nem ez volt a helyzet.

A bennem kialakult legfontosabb következtetés az volt – s ez az, ami nem áll összhangban a magyarországi történetírás tételeivel –, hogy a folyamatosság nem szakad meg a 18. század utolsó évtizedei és a 19. század első fele között, a reformkor nem kezdet, hanem folytatás. Az új eszmetörténeti korszak kezdetét akár az 1777-ben született Ratio Educationishoz is köthetjük. Kialakul egy új értelmiség, folyóiratok jelennek meg, és az 1790-es évek elején éli virágkorát a politikai pamfletirodalom. A reformkorban lényegében majd ugyanazok a társadalmi, jogi és politikai problémák állnak a figyelem előterében. Eszmetörténeti szempontból a kontinuitás nem szakad meg a II. József nevelte felvilágosult nemzedék és a Széchenyi István fellépésével induló mozgalom nemzedéke között. Az 1830-as évek a politikatörténetben korszakváltást jelentenek, hiszen megindulnak a liberális hangulatú országgyűlések. Ugyanakkor a történészek számára figyelmeztető jel, hogy mindez az 1790-91-es rendszeres bizottsági javaslatok elővételével és felülvizsgálatával kezdődik 1827-ben. S a korabeli politikai közvélemény úgy ítéli meg, hogy az eredeti, 18. század végén készült elaborátumok jobbak voltak, mint az 1827 után elfogadott új változat. Az országgyűlés 1833-ban ezt a munkálatot félreteszi és új javaslatokat dolgoz ki. Még a terminológia is visszanyúlik ehhez az 1790-es évekhez, például a nemzet felébresztésének gondolatához. A téma az 1830-as és 40-es évek frazeológiájának szerves része lesz Széchenyinél is, Kossuthnál is, de még Petőfinél is. Természetesen az 1830-as években ugyanazok a problémák részleteiben másként merülhettek fel, illetve újabbak is jelentkeznek, de alapvetően új gondolatkört majd csak a centralisták megjelenése hoz magával. Eötvösék újdonsága a felelős kormány programjában áll, azaz abban a tételben, hogy az ellenzék nincs örök ellenzékiségre ítélve, és abban a felismerésben, hogy a megyére alapozott megoldás természetszerűleg arisztokratikus jellegű, ami nem egyeztethető össze az általánosan vallott modern eszményekkel. A magyar liberalizmus történetében a következő fordulat majd az 1880-as években válik érezhetővé. Az ország jövője demokratikus átalakulást követel, de erre a magyar politikai osztály, se a kormánypárt, se az ellenzék nem hajlandó. Ezután 1914-ig csakis politikai álproblémákról (véderő, bankkérdés, címer stb.) folynak a nagy obstrukciós viták a parlamentben. A pártok és publicistáik azt bizonygatják, hogy miért nem szabad általános választó-

jogot bevezetni Magyarországon. Ezen fent említett kontinuitás hangsúlyozása mindenekelőtt azért fontos, mert Magyarország különleges szerepet tölt be a múlt századi politikai eszmetörténetben, ugyanis a Rajnától keletre az egyetlen olyan ország, ahol a liberalizmus egy évszázadon keresztül meghatározó politikai gondolatrendszer volt. Ez volt a norma, a politikai berendezkedés alapterve. Ez nincs meg sem a lengyeleknél, sem a cseheknél, sem az osztrákoknál. S ma is még a liberalizmus a referencia Magyarországon, akár úgy, hogy azt jónak minősítik, akár úgy, hogy elmarasztalják.

Jelenleg milyen programon dolgozik?

Jean Bérenger-vel együtt dolgozunk most egy monográfia elkészítésén, melynek témája a magyarországi képviseleti intézmények, a magyar politikai kultúra története a 17. század elejétől 1918-ig. Ez érdekes lehet a franciaországi olvasóközönség számára is, hiszen a képviseleti intézmények csak kevés helyen működtek folyamatosan, mégpedig olyan képviseleti országgyűlés, amely hosszú időn keresztül valóban a kezében tudta tartani a törvényhozást. A bemutatás inkább kultúrtörténeti szempontú lesz, nem puszta intézménytörténet. S nem is szűk értelemben vett szakmonográfia.

Budapest, 1999. március

Az interjút készítette: **Deák Ágnes**

Kecskeméti Károly műveinek bibliográfiája

Levéltártudományi közlemények

– A Sopron Megyei Földhivatal iratanyagának rendezése. Levéltári Híradó, 1956. 1. sz. 166-183.

– Bibliographie analytique internationale des publications relatives a l'archivistique et aux archives. En collaboration avec Robert-Henri Bautier et Aline Vallée. Archivum, IV. (1954) 217-218., VI. (1956) 177-180., VII. (1957) 61-64., VIII. (1958) 133-134., IX. (1959) 125-130.

– La formation professionelle des archivistes. Liste des écoles et des cours de formation professionelle d'archivistes. Publié avec le concours de l'UNESCO. Bruxelles, 1966.

– Les activités et les problèmes du Conseil international des Archies. Archivum, XVI. (1966) 197-206.

– Levéltári jegyzékek 1. Kéziratos térképek a területi állami levéltárakban, XIII. Soproni Állami levéltár, Radó Józseffel közös munka. Budapest, 1968.

– La libéralisation en matière d'accès aux archives et de politique de microfilmage. Archivum, XVIII. (1968) 25-48.

– La problématique actuelle des archives. In: Les Arabes par leurs Archives (XVIe-XXe siècles). Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, no. 555, Paris 9-11 avril 1974. Paris, 1976. 311-321.

– Archives, développement et souveraineté nationale. In: Techniques modernes d'administration des archives et de gestion des documents: recueil de textes. UNESCO, PGI-85/WS/32. Paris, 1985.

– Les contentieux archivistiques. Etude préliminaire sur les principes et les critères à retenir lors des négociations. UNESCO, PGI-77/WS/1. Paris, 1977.

– Accords et conventions bilatéraux et multilatéraux relatifs aux transferts d'archives. En collaboration avec Evert Van Laar. UNESCO, PGI-81/WS/3. Paris, 1981.

– Archives pour tous. In: Courrier de l'UNESCO février 1985. Le temps retrouvé. Bibliothèques et archives, Paris, 1985. 9-11.

– Réflexions sur la coopération internationale. Rassegna degli Archivi di Stato, XLV. (1985) 421-433.

– Random considerations on libraries and archives. The Library Association Rare Books Group Newsletter, 26. (1985) 9-17.

– Financial support for preservation activities in Preservation of Library Materials. Conference held at the National Library of Austria, Vienna, April 7-10, 1986. IFLA Publications, 41. München-London-New York-Paris, 1987. Vol. 2. 3-9.

– Contrastes et nuances. Réflexions sur la formation des archivistes. In: Miscellanea Carlos Wyffels. Archives et bibliothèques de Belgique/Archief- en Bibliotheekwezen in België, LVII. 1-2. (1986) Brussel-Bruxelles, 1987. 245-253.

– Argumentación en favor de una enciclopedia en materia de archivos. In: De archivos y archivistas: homenaje a Aurelio Tanodi. Washiangton, D.C. 1987.

– Pour une politique d'archives dans les grands systèmes intergouvernementaux. 17ème Congrès international des Sciences historiques, Vol. II. Madrid, 1992. 971-974.

– The Professional Culture of the Archivist. The American Archivist, 50. (Summer 1987) 408-413.

– De la politique de développement des archives. In: Aus der Arbeit der Archive. Festschrift für Hans Booms. Hrsg. von Friedrich P. Kahlenberg. Boppard, 1989. 3-8.

– Acces to Archives: policy issues and concerns. In: SARBICA. Report of the Colloqium on Access and Use of Archives, Jakarta, Indonesia, 19-22 January, 1987. (SARBICA Secretariat, National Archives of Malaysia 1989) 38-47.

– The role of ICA in post-1992 Europe. Journal of the Society of Archivists, 13. (1992) 49-53.

– Levéltári változások Kelet-Európában. Levéltári Közlemények, 1992. 85-90.

– Displaced European Archives: is it time for a post-war settlement? The American Archivist, 55. (Winter 1992) 132-138.

– Un nouveau chantier pour la profession: La déontologie archivistique. Der Archivar, IL. (1996) 592-599.

– Coopération internationale, quelques acteurs et un bilan. In: Histoires d'Archives, Recueil d'articles offert a Lucie Favier par ses collègues et amis. Paris, 1997. 128-152.

– Intervention au Séminaire sur les enjeux de la présence du français dans les réunions d'Organisations internationales non gouvernementales. Actes du Colloque 20 et 21 mai 1997. Paris, Union des organisations internationales établies en France. Paris, 1997. 41-44.

– Les contentieux archivistiques: L'action de l'UNESCO et du CIA depuis 1976, 2ème partie. In: L'interdépendance des archives. Actes des vingt-neuvième et trentième et unième conférences internationales de la Table ronde des Archives, XXIX Mexico 1993, XXX Thessaloniki 1994, XXXI Washington 1995, Dordrecht 1998. 77-83.

– After the Beijing Congress: new priorities in archival theoretical research. Indian Archives, 1997.

– Où vont les archives dans le monde? In: Finances, pouvoirs et mémoire. Hommage à Jean Favier. Paris, Fayard, 1999. 600-609.

– Les modalités pratiques d'accès et de communication des archives. En collaboration avec Philippe Charon. In: Actes de la trente-deuxième Conférence internationales de la Table ronde des Archives. Edimbourg, 1997.

– Le patrimoine archivistique européen commun. In: Archives et Bibliothèques de Belgique, LXIX. (1998) 1-4., 7-14.

– The Legal Status of the Archival Holdings of the International Tracing Service in Arolsen In: Arkhiyyon – reader in Archives studies and documentation, Jerusalem, 10-11. 1999. XXVII-XXXVI.

– Access to archives: a political issue. In: Open Society Archives. Budapest, 1999. 24-28.

Történettudományi közlemények

– Opinions françaises sur la Hongrie en 1802. In: Mélanges Charles Braibant. Bruxelles, 1959. 207-215.

– Les Jacobins hongrois (1794-1795). Actes du 87e Congrès des Sociétés Savantes Poitiers, 1962. 219-243. (Annales historiques de la Révolution francaise, no. 212.)

– Témoignages français sur la Hongrie a l'époque de Napoléon 1802-1809: recueil de documents avec une introduction (Fontes rerum Historiae Hungaricae in archivis extraneis) Bruxelles, 1960.

– Notes et rapports français sur la Hongrie (Fontes rerum Historiae Hungaricae in archivis extraneis) Bruxelles, 1963.

– Les grandes lignes de l'histoire de l'Europe centrale. Esprit, février 1968.

– A liberalizmus és a zsidók emancipációja. Történelmi Szemle, 1982. 2. sz. 185-208.

– Les constantes et les variations de la géographie religieuse dans l'Europe du Centre-Est (Xe-XVIIIe siècles). Études Danubiennes, II/2. (1986) 89-97.

– La séance circulaire de la diète hongroise à la fin de l'ancien régime. In: Parliaments, Estates and Representation VI/2. (1986) 135-147.

– La Hongrie et la réformisme libéral – Problèmes politiques et sociaux (1790-1848). Fonti e Studi di Storia moderna e contemporanea. Roma, 1989.

– Le Compromis de Léopold II avec la Hongrie. Revue de la Bibliothèque nationale de France, no. 1. Printemps 1994. 26-35.

– L'abolition de la peine de mort devant la diète de Hongrie. Le discours de Bertalan Szemere du 19 août 1843. In: L'Europe des diètes au XVIIème siècle. Mélanges offerts à Jean Bérenger. Paris, SEDES, 1996. 123-143.

KECSKEMÉTI KÁROLY

Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben (1790-1848)*

„Az én szótárom ugyanis az SZ betűnél veszi kezdetét s az első szó benne 'Szabadság'." – Ormós Zsigmond, 1834.[1]

„Mit érek a szabadsággal, ha minden ember szabad?" – de La Motte gróf, 1834. november 22-én.[2]

1. Szabadság és egyenlőség

A haza, az alkotmány, a haladás és a reform kifejezések mellett a szabadság és a szabadelvűség a magyar politikai diskurzus kulcsszavai az Ancien Régime utolsó két évtizedében. Sopron város küldötteinek 1833-as kijelentése, mely szerint „csak azokhoz szóllok, kik liberálisok, az az igazságosok",[3] vagy éppen Kossuth 1847-ben leírt szavai – „én, kinek a polgári szabadság földi religióm"[4] – sokat clárulnak a két szóban forgó kifejezés ideológiai értékéről.

Mivel a magyar nemesség olyan történelmi alkotmánnyal rendelkezett, amely bőséggel biztosította az ősi és szent szabadságjogokat, nem a liberalizmus iskolájában kellett megtanulnia a szabadság dicsőítését. Minden ajakról ily szavak fakadtak, egy szónok sem mulaszthatta el a haza szabadságainak emlegetését, mely szabadságot pedig óvni kellett az oligarchiától, a kormányzattól és esetlegesen a nép kitöréseitől. A felvilágosult nemzedéknek, illetve a későbbi liberális generációnak nem kellett importálnia a kifejezést, elég volt, ha módosították annak értelmét.

A szabadság modern felfogása 1770 és 1790 között jelenik meg a magyar politikai gondolkodásban, a felvilágosodás filozófiája, a jozefinizmus, valamint a francia és amerikai forradalmak együttes hatására.[5] József császárt dicséri azért Laczkovits, mert az felismerte, hogy „a' szabad írás, nyomtatás, gondolkozás és beszédnek megengedése által, mellyek az embernek a természet 's Istentől adott leg-főbb adományai s tulajdonsági, mellyeket senki el nem tilthat azon kívül, hogy magát az isteni 's természet törvénnyeinek által-hágásával vétkesnek ne tegye."[6] Hasonló vélekedést találhatunk Decsy Sámuel *Pannon Főnix*ében: „A szabados gondolkodás, írás, nyomtatás ... a hol e három dolog nincsen, nem kell ottan sem embert, sem tudományt keresni. A szabados gondolkodás oly természeti tulajdonsága a léleknek, mely nélkül nem lélek a lélek, hanem csak valamely alkotmányhoz (machina) hasonló való-

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: La Hongrie et la réformisme libéral–Problèmes politiques et sociaux (1790-1848). Fonti e studi di Storia moderna e countemporanea. Roma, 1989. 235-270.

1 Ormós Zsigmond: Szabadelmű levelek vagy democrat lapdacsok aristocrat görcs ellen. Bukarest, Kriterion, 1976. 104.

2 Kossuth Lajos: Országgyűlési Tudósítások. (a továbbiakban: OGyT) Szerkesztette: Barta István. I-V. Budapest, 1948-61. III. 719.

3 OGyT II. 473.

4 Bajza József: Ellenőr. Buda. 1847. 448.

5 Lásd H. Balázs Éva előadását az Actes du 3e colloque de Mátrafüred című kötetben, illetve Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai. I-III. Budapest, 1952-57. I., XXI-XXVI. (a továbbiakban: MJI)

6 Martinovics Ignác Oratio ad procures-éhez írott kommentárjában. MJI I. 156.

ság ... és a ki a gondolkodásban való szabadságot meg akarja az emberben fojtani, nincsen annál a világon nagyobb tirannus."[7]

Valószínűleg Hajnóczy József adja azonban a szabadság legstrukturáltabb és legteljesebb elméletét a korban: „Meg vagyok győződve arról, hogy a következő – törvénybe foglalandó – jogok minden egyént megilletnek, aki a nemzet részét képezi:

1. Nagykorúsága elérése után mindenki szabadon választhassa meg hazáját... Úgy véljük, hogy mindenki kívánsága szerint választhatja meg lakóhelyét hazáján belül is.

2. Mindenkinek jogában áll szabadon gondolkodni és gondolatait, valamint érzéseit szabadon kifejezni, akár szóban, akár írásban, akár nyomtatásban, akár más, neki tetsző módon. Ha rágalmaz, a törvény szigora sújtson le rá; ha a rágalmazó személye nem ismert, a kiadó, a nyomdász feleljen a rágalomért.

3. Mindenkinek jogában áll anyagi, vagyoni helyzetét minden törvényes és becsületes eszközzel javítani. Úgy gondolom, hogy az itt felsorolt természetes szabadságjogokat, amelyeket egy törvény sem módosíthat, mégis írott törvénybe kell foglalni, hogy megerősítsük a polgárokban a haza szeretetét. Amíg ez nem történik meg, beleegyeznek, hogy minden egyén gyakorolja ezeket a jogokat, hogy mindenki a nemzet tagjának érezze magát."[8]

A három alapvető szabadságjog: a személyes szabadság, a véleménynyilvánítás szabadsága és a szabad tulajdonl hirdetésével Hajnóczy frontális támadást intéz a fennálló hatalmak mindegyike, az abszolutista állam, a katolikus klérus és a nemesség ellen. A földtulajdon szerzésének joga kulcsszerepet tölt be az általa elképzelt politikai rendszerben. „A föld, a rög teszi a polgárt" írta Holbach 1770-ben.[9] Ugyanezt az elvet védelmezi Hajnóczy latin nyelven: „Individua itaque tantum ea, quae proprietatem terrae habent, legislativum nationis corpus esse."[10]

A francia forradalom korabeli magyar politikusoknál és politikai íróknál (azokat értjük itt, akik nemcsak kronológiailag, hanem szellemi téren is kortársai voltak a franciáknak, hiszen a katolikus ortodoxia apologétái és a fennálló rend más védelmezői is óriási aktivitást fejtettek ki) imponáló az eszmék világos kifejtése, az óvatos megszorítások kerülése és az a könnyedség, amellyel felvázolták az arisztokratikus előítéletektől, feudális igazságtalanságtól és klerikális képtelenségektől megszabadult eljövendő Magyarország képét. Hajnóczyhoz hasonlóan Nagyváthy János is azt akarja, hogy teljes és abszolút legyen a lelkiismeret szabadsága. „Meg-sérteném hát a Nemzetség jussát, ha Vallása szabadságát Türelemnek nevezném: mert mikor én valakinek ez vagy amaz tselekedetét úgy el-tűröm ... még fennmarad nállam az annak el nyomására való Jus: és ha Jussomból el-engedek, tsak Nagy-szivü vagyok, a mellyel sem mindenkor, sem mindennek nem tartozom. Azzal pedig, hogy valakit Szabadságával élni meg hadjak, minthogy magam is szabad vagyok, mindenek egy formán tartozom."[11]

A felvilágosult nemzedék szabadságfelfogásából egyenesen következik a polgári egyenlőség fogalma. Batthyány Alajos szerint „a köztársaság dicső szabadsága bizonyos megkülönböztetések által meg nem szorítható, körül nem írható; a kiváltságok és mentességek a régi barbár kor szülemenyei, mely az emberi jogokat nem ismerte, a zsarnokok galád találmányai, haszonleső képtelenségek, melyeket az uralomvágy szült."[12] Nagyváthy abból indul ki,

---

[7] Concha Győző: A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik. Budapest, 1885. (a továbbiakban: Concha) 39.

[8] MJI I. 67-68.

[9] D' Holbach: Système social ou principes naturels de la morale et de la politique. Londres, 1783. II. 52.

[10] Ratio proponendarum legum című írásában. MJI I. 68. Lásd ezenkívül Tessedik Sámuel terveit, amelyeket Wellmann Imre elemzett az Actes du 2e colloque de Mátrafüred című kötetben. 63-71.

[11] Nagyváthy János: A tizen-kilentzedik században élt igaz magyar hazafinak örömórái. A Nagyszívűségnél. 1790. (a továbbiakban: Nagyváthy) 17.

[12] Concha 129.

hogy az egyenlőség a természeti törvényből következik: „a Föld golyóbisán hatálmas társaságok egyenlőség mértéke felbillentetvén, a Közönséges Bóldogság fel-fordúllyon." A természetes egyenlőséget nem más számolta fel, mint sokféle hamis boldogság feltalálása, az emberek mohó vágyakozása rangokra, címekre és kincsekre; így történt, hogy „az Istenség képére gyúratott emberi Nemzetet egymástól el-szagatták", és az emberek többsége örökös szolgaságra kárhoztatott, mi több, „az Egyenlőség mértékét is úgy fel-fordították, hogy ama fájdalmát keserves panaszlással könnyíteni szokott Emberi Nemzet nem is panaszolkodhatott mindaddig," – s itt Nagyváthy a múltból egy már megtörténtnek képzelt jövőbe, a Magyarországról tekintett augusztus 4-e által inspirált utópiába ugrik – „míg a megkülömböztetett rangú emberek képzelt jussaikat meg-szégyenlvén azt az Emberi Nemzet Gyülésébe örömmel viszszavitték, s minden gyönyörüségeket abbahelyheztették, ha egyéb Ember Társaikkal egyenlővé lehettek."[13]

Fentebb idézett művében Laczkovits azt is aláhúzta, hogy milyen fontos feladat az egyenlőség eszméjének magyar nyelven történő terjesztése: „utolsó szavaim, mellyek ámbár semmi újj találmányokat sem foglalnak-is magukban, de mivel a magyar nemzetnek nyelvén még éppen nem, avagy ritkán efféliek olvastattak... ezek a szavak tehát a következendőkből állanak, tudni-illik: hogy akkor lép a polgári társaság az ő valóságos és hoszszan tartó boldogúlására, midőn ennek valamennyi rendei minden külömböztetés nélkül egygyenlő törvényeknek engedelmeskednek, és más egyéb jót és boldogúlást a közjónál és boldogúlásnál nem esmérnek."[14]

Mindenkire, így a jobbágyokra és a zsidókra is kiterjedő polgári egyenlőséget követelni egy olyan országban, ahol az egyenlőtlenség a törvény, ahol minden hatalom azoknak a kezében van, akiknek jóléte az intézményesített egyenlőtlenségre épül, ahol a fennálló rendet nem kezdte ki új társadalmi erők nyomása – az utópiák körébe tartozik. De úgy is felfoghatjuk, hogy a haladás utópiával, a „jövőt idéző álomkép"-pel kezdődik, hiszen „az utópia akkor is a történelem része, ha megelőzni szándékozik azt".[15]

Nagyváthy röpirata egyértelműen illusztrálja, hogy az utópizáló gondolkodásra mennyire rányomta bélyegét a valóság. Bár a földesúri kiváltságokat kétségtelenül elsöpri majd a boldog 19. század, a tulajdon azért fennmarad, a parasztok pedig Atyává, Lelki Vezetővé, Emberbaráttá változott uruk hűséges „alárendelt munkatársai" lesznek.

Csábító lenne az „utópikus" jelzővel illetni ezt a harcos, poszt-jozefinista magyar politikai irodalmat, és történelmi szemszögből nézve a jelző vitathatatlanul jogos is lenne. A „jövőt idéző álomképek" Európában mindenhol több évtizeddel (ha éppen nem több évszázaddal) megelőzik nemcsak a forradalmat vagy a forradalmi reformot, hanem az odáig vezető többékevésbé koherens programok kidolgozását is. Az új gondolatok merészsége, amelyet nyilvánvalóan az a törekvés magyaráz, hogy a több sebből vérző valódi társadalmakkal teljesen ellentétes képet vázolnak; a bizonyosságtudat, hogy a természeti törvény érvényre jutásával a minden bajából kigyógyult társadalom sorsa az általános boldogság lesz – olyan jellemzők ezek, amelyek minden kétséget kizáróan a felvilágosult utópiákkal rokonítják ezt az irodalmat. Mégsem nyilvánvaló, hogy utópiákkal lenne dolgunk. Néhány kifejezetten utópikus célzattal írott mű mellett (ilyen például Nagyváthy *A tizen-kilentzedik százban élt igaz magyar hazafinak örömórái*), az írások többsége (Hajnóczy disszertációi, Laczkovits diatribusai vagy éppen Haller József „tervezetei") a valóságban gyökerezik, a kívánt átalakulás felé mutató gyakorlati intézkedéseket javasol, legyen szó akár a szabadságról, az egyenlőségről vagy a végrehajtó hatalom működéséről. Ha a kor európai kontextusára tekintünk, elmondhatjuk,

[13] Nagyváthy 6-7.

[14] MJI I. 169.

[15] Hartig-Soboul: Pour une histoire de l'utopie en France au XVIIIe siècle. In: Annales Historiques de la Révolution Française, n. 224. 162-163.

hogy amíg Franciaország régebbi utópiák alapján próbálja újjászervezni saját magát, addig a magyar tervek csak a nagyon közeli és elkerülhetetlen jövőt szándékoznak előre vetíteni.

Beksics Gusztáv, aki elsőként (már egy évszázada) foglalkozott az 1840-es évek centralistáinak történetével, úgy vélte, hogy a liberalizmus nem tekinthető a 18. század végi demokratizmus közvetlen leszármazottjának: „Democratiai átalakulásunk eszméje a múlt század végén bocsátotta gyökerét a magyar nemzetbe. Az 1790/91-diki törvényhozásunkra rálehelte fényét a liberalismus. De nem volt intensív fény, s nem a nemzetből sugárzott ki."[16]

Három évvel később azonban egy másik történész, Concha Győző habozás és fenntartás nélkül úgy vélte, hogy a két vonulat között szerves összefüggés állapítható meg: szerinte az 1848-as reformok kiindulópontja, „valódi forrása nem a jelen század húszas, harmincas éveiben, hanem az előbbinek utolsó tizedében keresendő. A harmincas évek reformmozgalmai semmi új eszmét nem hoznak felszínre, a mi már itt föl ne tűnt volna, sőt el sem érik a 90-es éveknek az irodalomban nyilatkozó szellemét se bőség, se mélységre nézve; a harminczas évek gyakorlatiabbak voltak, mint ez irodalom irányzata; állandó nyomokat is hagytak, de a mit ekkor életre kelni látunk, annak magvát már a múlt században hintették el, sőt még többet, de minden még akkor sem kelhetett ki."[17]

A magyar történészek javarésze, Horváth Mihályt követve, az 1830-1848 közti kort a nemzeti szellem csúcspontjának, a nagy liberális generáció művének tekinti.[18] Ebből következően nem szívesen ismerik el, hogy mily sokkal tartozik elődeinek ez a nemzedék. Gergely András szerint „hazai előzményekről alig beszélhetünk, hiszen Széchenyi általában a kortárs európai eszmék elemeiből építkezik",[19] ennek ellenére ő is kénytelen elismerni, hogy a Stadium javaslatai majdnem teljesen megegyeznek az apa, Széchényi Ferenc 1792-ben összeállított terveivel. Kitűnő Wesselényi-monográfiájában Trócsányi Zsolt Wesselényit a „magyar liberalizmus atyjának" nevezi, hiszen „1790-95-ben nincs igazi liberális politikus Magyarországon",[20] Szabad György pedig Kossuthról szóló könyvében, az 1790-1795 közötti munkálatok jelentőségét igyekszik csökkenteni, hogy ezzel is kidomboríthassa hősének újító szellemét.[21]

Az életrajzírók hőseikkel szemben tanúsított elfogultsága, valamint a reformkor Horváth Mihályra visszamenő kultusza csak részben magyarázza, hogy a felvilágosodás liberalizmusra gyakorolt hatása miért nem kapja meg az őt megillető szerepet; a liberálisok tevékenységének előtérbe állítása más, a történetírói hagyományból eredő okokkal is magyarázható.

Elsőként arra kell felfigyelnünk, hogy a nacionalizmus által sugallt értékrendszerben a (vélt vagy valós) nemzeti szellemi termék előkelőbb helyet foglal el, mint a külföldről importált idcák. Márpedig a forradalmi Párizs magyar híveinél a sűrűn forgatott külföldi írások hatása oly szembeszökő, hogy nehéz volna nézeteikre ráütni a nemzeti autenticitás pecsétjét. Persze már egy fél évszázad eltelt Szekfű Gyula sommás ítélete óta, amely egyébként inkább a pillanatnyi politikai konjunktúra, mint a történeti gondolkodás terméke: „A hazai forra-

---

16 Beksics Gusztáv: A magyar doktrínérek. Budapest, 1882. (a továbbiakban: Beksics) 3-4.

17 Concha 69.

18 Ez Beksics kifejezése. Lásd Beksics 6.

19 Gergely András: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása. Budapest, 1972. 145. Iványi Grünwald Béla 1930-ban szintén arra helyezte a hangsúlyt, hogy Széchenyi gondolatainak nagy részét külföldi forrásokból kölcsönözte: „Az ezerhétszázkilencvenes évek röpiratirodalmában találunk ugyan már oly politikai fejtegetéseket, melyek az angol és a magyar alkotmányosság azonosságára hivatkoznak, azonban e pusztán jogászi természetű érvelések semmilyen alapvető hasonlóságot nem tüntetnek fel Bentham utilitarizmusával vagy Benjamin Franklin világnézetével. A Hitel realista tartalmai így az akkori magyar szellemi életben elszigetelt jelenségek gyanánt merültek fel. E tartalmakhoz tehát, melyeket Széchenyi eredeti forrásukból merített, felesleges volna az egykorú magyar politikai mozgalmakban megfelelő gondolatokat keresni." Bevezetés a Hitelhez. Budapest, 1930. 135.

20 Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós és világa. Budapest, 1970. 79.

21 Szabad György: Kossuth politikai pályája. Budapest, 1977. (a továbbiakban: Szabad) 22-23.

dalmi gondolat szélső kilengései nem a közjog és politika, hanem a társadalom, vallás és általában műveltség terén mentek végbe, s itt a jozefinizmusnak bécsi libertinus szelleméből kiindulva a forradalmi gondolat rövid pályája alatt valóban elképesztő tömegét hozta létre a véleményeknek, melyek immár a magyar talajjal semmi összefüggésben nem voltak."[22]

Mára azonban, hála H. Balázs Éva, Benda Kálmán, Kosáry Domokos és Vörös Károly számos, a 18. század végével, illetve a 19. század elejével foglalkozó írásainak, senki nem kockáztat meg hasonló értékelést. Ennek ellenére, néhány kitűnő szakmunkát kivéve (például. H. Balázs Éva Berzeviczy-monográfiája), még mindig megfigyelhetők bizonyos diszkrét fenntartások a Hajnóczyk és a Nagyváthyk életművével kapcsolatban, hiszen a nagyközönség nem változtatott azon a beidegződésén, hogy a magyar progresszió modelljeit még mindig Széchenyiben, Kossuthban, illetve Deákban lássa megtestesülni. Hozzá kell tennünk persze, hogy semmi értelme megkísérelnünk a külföldi befolyás mértéke alapján megkülönböztetni azt a két generációt, amely egyformán sokat és egyforma lelkesedéssel próbált tanulni a Nyugattól.

A problémát az is bonyolítja, hogy egy szabályos történelmi folyamatban a politikai gondolkodásnak egyenletes ütemben kellene századról századra haladnia. Hogyan egyeztethető össze ez a logikusnak látszó szabály azzal a kegyetlen ténnyel, hogy az 1790-es évek politikai szövegei legalább olyan radikálisan, de inkább még radikálisabban támadták a feudalizmust, mint az 1840-es évek írásai? Túl a forradalmi korral járó merészségen, túl azon, hogy komoly különbség van a „jövőt idéző álomkép" és egy politikai program között, ennek a szembeötlő anomáliának van egy földhözragadtabb magyarázata is. A klubokba tömörülő értelmiségiek, a magukat lélekben „jakobinusnak" érző demokraták és a felvilágosult arisztokraták viszonylag szűk csoportot alkottak, amelyet a szabadkőműves testvériség tartott össze. Nem törődtek választási taktikával, a nemesi érzékenység kímélésének gondját pedig a fennálló rend védelmezőire hagyták. A „különböző vélemények elképesztő tömege", amely tevékenységüknek köszönhetően a közvéleményre zúdult, egységesen arra irányult, hogy új horizontokat nyisson, hogy járhatóvá tegye a szabadság felé vezető legrövidebb utat. Az persze szintén igaz, hogy a különböző színezetű liberálisok bizonyos politikai kérdésekben (ilyen például a miniszteri felelősség kérdése) elődeiknél sokkal merészebb, és főleg sokkal kidolgozottabb gondolatokkal jelentkeztek, mi több, tizenöt év leforgása alatt képesek voltak kidolgozni egy hiteles és megvalósítható program alapjait. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy „a forradalmi gondolat túlzásainak" a hóhér bárdja vetett véget mindössze három és fél év „tombolást" követően.

A harmadik ok tisztán technikai: az a tény, hogy a cenzúra uralma alatt élő Magyarország harminc évig csendben volt, hitelt látszott adni annak a nézetnek, amely szerint 1790 pillanatnyi fellángolása és a liberalizmus fél évszázaddal későbbi diadalmenete között nem létezhetett kontinuitás.

Barta István, aki egyébként elismeri, hogy „1790 és 1795 között a magyar jakobinusok mozgalmaiban és írásaiban jobbára jelentkeznek már – sőt sok esetben jóval radikálisabb formában – azok az eszmék, amelyek a polgári átalakulás ideológiájának lényegét jelentik, s amelyek a korai magyar liberalizmus tartalmát is képezték", újjáéleszti azt az elképzelést, amely szerint az új gondolatokat II. József és a francia forradalom „hozták be", ezeknek a gondolatoknak nincsen ugyanis „nemzeti beágyazottságuk." Barta szerint ezen ideák csak töredékesen maradtak fenn, „... továbbélésük csak szórványos nyomokban mutatható ki Zemplén és Szepes hegyei közt, a mozgalom veteránjainak leveleiben és írásaiban, Berzeviczy Gergely és néhány gazdasági, statisztikai szakíró munkáiban, hogy azután diadalmas erővel törjenek a felszínre akkor, amikor a társadalom viszonyai már megértek befogadásukra."[23]

[22] Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyarország története. I-V. Budapest, 1935-36. V. 65.

[23] Barta István: Az ifjú Kossuth és kora. Kézirat, az Akadémiai Könyvtár Kézirattára, Sc. D/2349., 62.

Ami a két generáció között fennálló szellemi kontinuitás kérdését illeti, idézzük fel Szalay László 1844-es kulcsfontosságú tanúvallomását: „Azok, kik előtt 1790-92-diki politicai pamphletirodalmunk ismeretes - 's mi, kik a' legujabb ivadékhoz nem tartozunk, kik serdülő korunkban nem Kossuth' lapjait olvastuk, hanem Kultsáréit vagy Mártonéit,[24] bizony nem ezektől, hanem részben legalább az említett forrásokból merítgettük hazai publicistai ismereteinket..."[25]

Szalay idézett sorai gyakorlatilag eldöntik a kérdést, hiszen a magyar liberalizmus egyik legjelesebb alakja egy olyan történelmi pillanatban szól félreérthetetlenül a kontinuitásról, amikor az 1790-es évek pamfletjeinek puszta említése is kellemetlenségekkel járhatott. Rejtély, hogyan kerülhették el ezek a tabutémát nyíltan feszegető sorok a cenzor ollóját. A cenzor figyelmetlensége, eltompult veszélyérzete az unalmasnak látszó cím (A Büntető Törvénykönyvről, I.) olvastán vagy éppen a Kossuth újságjaira történő célzás félreértése – e feltételezések mindegyike elfogadható. Noha a szellemi leszármazás ténye nem vonható kétségbe, sajnos még mindig kevéssé ismerjük „a haladás keskeny ösvényét, amely az 1790-es évektől a reformkorig vezetett",[26] hogy Kosáry Domokos szavait idézzük.

Az azonban nyilvánvaló, hogy 1825 után újból fel kellett fedezni a Hajnóczy által már kimondott igazságokat. 1832-ben az első nagy liberális offenzíva előkészítése során Kossuth a következő szavakkal idézi fel a szabadság és az egyenlőség kérdését. „Nem akarom én feszegetni mennyire jó és tökéletes azon polgári alkotmány, melly a nép egy osztályának privilégiumain épül, meglehet, hogy a szabadságok talán éppen ellenkezésben állnak a szabadsággal, mert a valódi szabadság egy és közönséges, ennek nincs pluralisa."[27]

A baloldal szónokai rendre visszatérnek a szabadság és egyenlőség elválaszthatatlan voltának emlegetésére. Novák Antal Békés megyei követ „valahányszor a józan szabadság alapjairól eszmélkedett, mind annyiszor meggyőződött, hogy csak ott van igazi szabadság, hol az ország polgárai minden kivétel nélkül háromban egyenlők, ú. m. a törvény előtt, hivatal viselésben és adózási tekintetben";[28] Beöthy Ödön „sem Lex Agrariát, sem St. Simonismust behozni nem akar, és a szabadságot nem a vagyon egyenlőségében, hanem abba helyezteti, hogy a törvény mindenkit egyenlőn oltalmazzon, egyiránt sújtson."[29] Széchenyi jogosan jegyzi meg egyik Kossuth ellen írott, „Mély számoló tanítványom" című cikk-folyamában, hogy a haladás minden híve elfogadja a jogi egyenlőség tételét: „'Minden ember legyen a törvény előtt egyenlő.' 'A bűn úgy lakoljon mint jutalmaztassék meg erény egyiránt, bármilly alacsony, bármilly magas fokon létezzék is.' 'A haza terheihez mindenki járuljon, figuratíve szólva, vállainak szélessége szerint.' 'Kellő kihallgatás nélkül senki ne ítéltessék el, s. a. t.' Ezek olly elvek, melyekben nemcsak én, nemcsak a' pesti hírlap szerkesztője, de minden becsületes és egyszersmind józan – mi nem mindig synonymon – ember megegyez."[30] A szabadság iránti lelkesedés azonban könnyen megbékíthetőnek bizonyult a lényegi egyenlőtlenségen alapuló rendszer mindennapi gyakorlatának elfogadásával. „Én sem a hajdú, sem a káplár pálcát nem szeretem, de hogy a földes urat a legtisztább jobbágyi praestatióra nézve is a Magistratus pupillusává tegyük, s a pártfogást mindig csak a parasztra ruházzuk, bár jó, bár rosz ember legyen is, erre soha reá nem állok. Kérem tőlle a füst pénzt, ő azt mondja, hogy nem fizet, s kérdem miért? felelet mert nem tetszik – valjon minő protectiót érdemel az

[24] Szalay az először 1806-ban megjelenő Hazai és külföldi tudósításokra, illetve az 1786-ban Bécsben létrehozott és 1828 után Márton József által szerkesztett Magyar Kurírra utal.

[25] Szalay László: A Büntető Törvénykönyről. I. Pesti Hírlap, 1844. december 11. Újrakiadása a Publicistai dolgozatok címet viselő kötetben. Pest, 1847. II. 14-20.

[26] Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország. Budapest, 1977. 149.

[27] Kossuth Lajos: Összegyűjtött munkák. Budapest, 1948-61. (a továbbiakban: Kossuth) VI. 341.

[28] OGyT II. 288-89.

[29] OGyT I. 480.

[30] A cikk a Jelenkor című újságban jelent meg. Újrakiadása: Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. I-II. Budapest, 1977. (a továbbiakban: Viszota) I. 546-47.

ily gazember?"[31] Ez a szenvedélyes felszólalás egy baloldali liberálistól, Pálóczy Lászlótól származik.

A Bihar megyében 1842-ben átutazóban járó liberális érzelmű fiatalember, Puky Márton, új adószedési technika bevezetésére tett javaslatot Pest megyében lakó apjának: „Ezen gyűlés végezte azt is, mint hogy az adózó nép igen sokkal tartozik, a járásbeli szolgabírák mihelyest borát vagy búzáját, amiből legtöbbet pézelhet, tartozik azonnal megvenni adóját, nehogy a Korcsmába hordja, mert rendszerént az tartozik sokkal, aki korhely s részeges."[32]

Az a Kossuth pedig, akit mélységesen felháborított a „600 ezer despota önkénye alatt nyögő"[33] nép nyomora, kénytelen volt ama 600 000 zsarnoknak hízelegni, hogy szembeszegülhessen a kormányzattal. 1847-ben újrafogalmazza Nagyváthy utópiáját: „...azért nemzetem jövendője nem olly képben tűnik fel lelkem szemei előtt, mellyben a nemesség nincs, hanem olly alakban tűnik fel, mellyben a nemesség a néppel szabadságban egybeforrva, ollyan mint testvérek között a hű első szülött, a család vezére, melly csak szeretet és bizodalom tekintetével találkozik."[34]

Az ígéretben foglalt fényes jövő elérkezéséig azonban a parasztok továbbra is robotra jártak, továbbra is fizették a dézsmát, hiszen el kellett tartaniok a család jövendő vezérét.

2. A vallás szabadsága

A magyarság kollektív emlékezete azon a meggyőződésen kívül, hogy ősei a századok viharai ellenére rendületlenül hűek voltak a keresztény hithez, két dolgot őrzött meg elődei vallási kérdésekben tanúsított magatartásával kapcsolatban: természetes hajlamukat a türelmességre, valamint a protestánsok, főleg a reformátusok különösen szilárd hazafiságát. Az 1790-1848 közötti periódus eszme- és politikatörténete nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a nemzettudatban hangsúlyos szerepet kapott ez a két ismérv.

Az országban elterjedt két protestáns felekezet szabad gyakorlatát elvben történelmi kompromisszumok sora garantálta, de a Habsburg hatalom nem tartotta magára nézve feltétlenül kötelezőnek a protestánsok jogállását szabályozó „sarkalatos törvények" betű szerinti megtartását. Bécsben ugyan minden magyart potenciális lázadónak tekintettek, az evangélikusokat és a reformátusokat azonban még a katolikusoknál is veszélyesebbnek tartották. Mind az államérdek, mind személyes meggyőződése arra késztette III. Károlyt, s később Mária Teréziát is, hogy a katolikus hitet államvallássá tegyék egy sok vallású országban. Mindketten rendelkeztek ugyanakkor annyi politikai érzékkel, hogy megelégedjenek a protestánsok elleni szigorú, de áldozatait öngyilkos jellegű lázadásba nem hajszoló diszkriminációval.[35]

A hátrányos megkülönböztetést az 1731-es Carolina Resolutio foglalta rendszerbe. Fő rendelkezései a következők voltak: a két „tolerált"[36] protestáns kultusz nyilvános gyakorlata az ország északnyugati részén megyénként mindössze két helységben (az ún. artikuláris he-

---

[31] Elhangzott 1833. május 28-án. OGyT I. 429.

[32] Puky Márton levele szüleihez, 1842. szeptember 27. MOL P 1805 3. Cs.

[33] Idézi Szabad 28.

[34] Az „Adó" címet viselő cikk eredetileg Bajza József Ellenőrében jelent meg. Újrakiadása: Viszota II. 881.

[35] Lásd Király Béla: Hungary in the late Eighteenth Century. The Decline of Enlightened Despotism. New York – London, Columbia Uni. Press, 1969. (a továbbiakban: Király) Különösen az egyházi ügyekkel foglalkozó X. fejezetet, 114-125.

[36] Az anabaptista vallás gyakorlata tiltott volt, az unitárius vallás pedig csak Erdély területén volt bevett, a királyi Magyarországon nem.

lyeken[37]), valamint a szabad királyi városok egy részében volt megengedett; noha a közhivatalok viselésének jogából a protestánsok nem voltak nyíltan kizárva, a Szűz Máriára és a szentekre utaló eskü kötelezővé tétele gyakorlatilag lehetetlenné tette a protestánsok hivatalvállalását; a katolikus papok előtt köttetett vegyes házasságokból származó gyermekeket katolikusnak kellett keresztelni; a protestánsok házassági ügyeiben a katolikus püspök rendelkezett döntési joggal; a református lelkészeket a katolikus egyház felügyelte, amelynek egyébként minden járandóságát a protestánsok kötelesek voltak megfizetni; a protestáns vallásra való áttérés pedig államellenes bűnnek számított, amiért világi bíróság előtt kellett számot adni.

A Carolina Resolutio nem maradt írott malaszt. Életbe lépése a következő gyakorlati következményekkel járt: az állam elkobzott nem egy híres protestáns iskolát,[38] elkobzott vagy leromboltatott néhány protestáns templomot, protestánsokat fosztott meg hivataluktól, korlátozta a külföldön tanuló protestánsok számát, megengedte az utolsó kenet kiadását a haldokló protestánsoknak, előírta a bábaasszonyoknak a sürgősségiek nevezett, de visszavonhatatlan katolikus keresztelés végrehajtását, az árvák katolikus hitre térítését stb.

A Magyarországon 1756-ban átutazó de l'Hôpital márki titkára a következőket jegyezte meg: „a lelkiismereti szabadságot nem számolták fel ugyan, de sem a lutheránusok, sem a többi eretnek nem építheti újjá templomait, papjaik nem lakhatnak városaikban, a protestáns alispánok megválasztását nem ismerik el, és általában nem mulasztanak el egy lehetőséget sem arra, hogy zaklassák és kínozzák őket. A protestánsok keserűen panaszkodnának, ha egyáltalán sikerülne hangjukat hallatniok.[39] A főispánok mind katolikusok, az udvar pedig sikeresen megnyerte magának a nemesek leghatalmasabbjait. Ha a dolgok ebben a mederben folytatódnak, valószínű, hogy száz év múlva mindenki katolikus lesz Magyarországon."[40]

A dolgok nem ebben a mederben folytatódtak, a protestánsok a továbbiakban is sikeresen megőrizték körülbelül 25%-os arányszámukat Magyarország (Szlavóniát, Horvátországot és a határőrvidéket nem számítva) lakosságán belül.

Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedei nem hoznak változást a protestánsokkal kapcsolatos törvénykezésben, a légkör mégis enyhül, a hatalom több megértést kezd mutatni a protestánsok panaszai iránt.[41] II. József véget vet az államkatolicizmusnak. A toleranciáról szóló 1781-es dekrétum eltörölte a katolikus püspökök protestáns lelkészek felett gyakorolt felügyeleti jogát, az ország egész területén megengedte a nyilvános vallásgyakorlatot és lehetővé tette templomok és iskolák építését, eltörölte a dekretális esküt, és a négy kerület[42] protestáns szuperintendánsainak kezébe tette le a közösségek egyházfelügyeleti jogát. Ezt további intézkedések is követték: a katolikus hit elhagyása nem számított többé bűnnek és lehetségessé vált a protestáns hitre való áttérés is, azzal a feltétellel, hogy az áttérő köteles volt részt venni egy hat hétig tartó, katolikus szellemű oktatáson. Röviden szólva, ötven év elnyomása és rendszeres zaklatása után a protestánsok II. Józsefnek egy nagyjából-egészéből elfogadható helyzetet köszönhettek. József persze fenntartotta a katolikus vallás elsőbbségét

---

[37] Az artikuláris helyeket szabályozó törvény (1681/26.) még azelőtt született, hogy a törökök kiűzettek volna az ország területének nagy részéről. Ebből következően csak azokban a megyékben bírt érvénynyel, amelyek 1681-ben teljesen vagy legalább részben királyi közigazgatás alatt voltak. 31 vármegyéből 11-ben korlátozták a protestáns vallás gyakorlatát az artikuláris helyekre.

[38] A lévai (Levice), győri, pápai és tatai iskolákról van szó. Vö. Király 121

[39] Az 1715/30-as törvény megtiltotta a kollektív panasztételt, csak egyénileg követelhették a sérelmek orvoslását.

[40] Service Historique de l'Armée, Mémoires et Reconnaissances, Autriche, 1611. Közreadta Kecskeméti Károly: Notes et rapports français sur la Hongrie au XVIIIe siècle. Bruxelles, 1960. 27-28.

[41] Persze ha katolikusok és protestánsok összetűznek (ahogy ez Rimaszombaton 1768-ban történt), retorziókkal mindig csak az utóbbiaknak kell számolniok.

[42] A négy protestáns szuperintendancia létrehozásáról az 1734-es második Carolina Resolutio rendelkezett.

(a toleranciáról szóló dekrétum „uralkodó vallásnak" nevezi a katolicizmust), amint ezt mutatja a vegyes házasságból származó gyerekek vallásáról szóló rendelkezése is: ha az apa katolikus, gyermekei kivétel nélkül katolikusok legyenek; ha az apa protestáns, csak a leánygyermekek maradjanak anyjuk vallásán.[43]

Vallási intézkedéseit József nem vonta vissza 1790 elején sem, s Lipótnak, a bátyjához hasonlóan felvilágosult uralkodónak sem állt szándékában visszaállítani az 1781-et megelőző állapotokat. Mivel ahhoz, hogy Magyarországon helyreálljon a nyugalom, szakítania kellett a józsefi módszerekkel; az „acatolholicus" vallások szabadság gyakorlatának és a protestáns egyházak jogállásának kérdését is az országgyűlés elé utalta. Az országgyűlést azért hívta össze, hogy helyreállítsa a Habsburg Ház legitimitását és kiegyezzen a rendekkel.

1790-91 a pamfletek és libellusok évei voltak; számos irat foglalkozott a vallási kérdéssel. Egy részük, főleg a papok tollából származó művek, a katolikus restauráció mellett érveltek. Más szerzők, katolikusok és protestánsok egyaránt, a jozefinista politikát dicsérték és természetesen a lelkiismereti szabadság pártján álltak. Bár a polemizálók gyakran ízes szidalmakkal illetik egymást[44], mégsem különösen érdekes a vita, hiszen mindkét fél érvei bőven szerepelnek a Felvilágosodás Európájának irodalmában. Az írások jó része egyébként is csak fordítás vagy válogatás Voltaire, Rautenstrauch, Mirabeau, Rabaut-St. Etienne, Verenfels vagy mások munkáiból.[45] Hajnóczy *Extractus Legum*a szenvtelenségével tűnik ki: higgadt hangvételben vázolja egy teljességgel világi alapokon nyugvó államról szóló tervét.

Sok érdekes vonást mutat viszont egy másik országgyűlési csata. Belekerüljön-e az alkotmányba egy új sarkalatos törvény, amely újra megerősítené a protestáns felekezetek szabadságáról szóló 17. századi rendelkezéseket? A magyar politikai osztály, amely nagyjából egységesen követelte a Mária Terézia alatti közigazgatási és igazságszolgáltatási status quohoz való visszatérést, a jobbágyok Mária Terézia uralkodása alatti helyzetének és a latinnak mint hivatalos nyelvnek a visszaállítását, valamint a magyar nyelv közéleti használatát, igen megosztott volt a vallási kérdésben.

Az 1790-91-es országgyűlésen az egyházi rend képviselőinek többsége (a felsőházi püspökök, az alsóházi káptalani és apátsági követek) az államkatolicizmus restaurációját egy általános múlt felé fordulás keretei között képzelték el. A pillanat nem kedvezett az ehhez hasonló nézeteknek. A protestánsok, akiket még József helyezett el a központi közigazgatás kulcspozícióiban,[46] bírták mind az udvar, mind az Államtanács (Staatsrat) támogatását, s ezek általános politikai okokból egyébként sem hagyták volna az állam egyház feletti szup-

[43] A domináns katolikus vallás további kiváltságai a következők voltak: 1. a protestáns szinódusokra delegált királyi küldöttek egyike katolikus volt; 2. fenntartották a stólaadót, amelyet a protestáns lelkipásztorok tartoztak fizetni a katolikus papoknak, amennyiben lakóhelyükön kívül keresztelték, temették vagy hirdettek ki házasságot; 3. a protestáns vallásra áttérőket nem zaklatták ugyan, de az átcsábító (seductor) felett világi bíróság ítélkezett.

[44] Mint például Batthyány Alajos gróf, aki nyilvánosházakká javasolja alakítani az elhagyott kolostorokat (lásd Concha 140.), vagy Szeitz Leo, aki az antiklerikálisok vesszőparipájával, a kolduló barátokkal a külföldön tanuló fiatal protestánsok példáját állítja szembe: „mit hoznak onnan vissza? Eszet nem, mert a közmondás is úgy tartja: A ki oda nem visz, nem is hoz a ... Mit hoznak hát? Egy magyar gyomrot csömöröltető parókát, bugyogót, czüst csatos cipőket és egy vén helvéta lányt." (Concha 95.)

[45] Benda a Latzkovitsnak tulajdonított „A keresztény vallásra vágyódó utazó" valójában Rautenstrauch egy művének fordítása. (MJI 391-410.) Latzkovits magyarra fordította ezentúl Voltaire „A' Khínai tsászár és a' Rigolet atya" című művét is (MJI 422-437.), méghozzá valószínűleg Rautenstrauch német fordítását alapul véve. Concha (97-98.) további pamfleteket is ismertet, többek között Samuel Verenfels „De jurae magistratus in conscientias" című értekezésének, valamint Frederic Trenck antiklerikális pamfletjeinek fordítását.

[46] A Helytartótanács négy legbefolyásosabb tanácsosa közül három protestáns volt: Podmaniczky József báró evangélikus, Darvas Ferenc és Vay József reformátusok, míg a negyedik, Skerlecz Miklós katolikus. Vö. Marczali Henrik: Az 1790-91. országgyűlés. Budapest, 1907. (a továbbiakban: Marczali) I. 61.

remáciájának megkérdőjelezését. Számíthattak ezenkívül a szabadkőművesség támogatására is, amely felölelte a befolyásos politikusok és vezető tisztségviselők jelentős részét, vallásfelekezetre való tekintet nélkül.[47]

Noha a páholyok tagjainak teljes listája még nem áll rendelkezésünkre, az kétségtelen, hogy 2 püspök, 14 főispán és 31 felsőházi regalista, valamint 20 megye 27 képviselője (ebből körülbelül egy tucatnyian katolikusok) tartozott a szabadkőművességhez.[48] A vallási vitában a szabadkőművesek egyértelműen a protestánsok mellett foglaltak állást. A katolikus párt csak 9 vármegyét mondhatott biztosan a magáénak, és körülbelül húsz szavazatra számíthatott feltétlenül, ezzel azonban nem volt esélyük többségre szert tenni az alsóházban. A katolikus párt sikerei tehát a dunai területekre korlátozódtak, amelyek az egyértelműen a protestánsok mellett állást foglaló tiszaiaktól elkülönítve üléseztek. A felsőtáblán a katolikus restauráció ügye még kevesebb támogatóra számíthatott, mint a rendeknél. Ez részben magyarázható ugyan a felvilágosodás, a szabadkőművesség és a szabadkőművesség főurakra gyakorolt hatásával, de ennél súlyosabban nyomott a latban az udvar világos állásfoglalása: maradjon fenn a vallási béke. Az igen hosszú dictális procedúra (országos ülések, vegyesbizottsági és közös tanácskozás) minden egyes állomásán a protestánsokra nézve kedvező döntések születtek, éppúgy, mint az 1791. február 8-i végszavazáson, amikor az Államtanács által véleményezett és a Kancellária által megfogalmazott törvényszövegről született döntés.[49] Marczali egy 1791. február 16-i levelet idéz, amely szerint „magok a katolikusok, jobban mondva a szabadkőművesek gyűrték le a klérust."[50]

Az 1791. évi 26. törvénycikk „a papságnak és katholikus világi urak valamely részének ellenmondása nem állván ellen, sőt örökre semmi erővel nem bírván"[51] biztosítja a két protestáns hitvallás teljes szabadságát, megerősíti a józsefi intézkedések mindegyikét, amelyeket még kiegészít néhány, a protestánsokra nézve kedvező részlettel, például a hit nyilvános és privát gyakorlata közti különbségnek, valamint a „stólaadónak" az eltörlésével. A katolikus vallás elsőbbségéből mindössze annyi maradt, hogy továbbra is tiltották a protestáns hitterjesztést, és fenntartották az egyház országgyűlési jelenlétét, valamint a vegyes házasságokra vonatkozó józsefi rendelkezéseket. Hogy ezeket a maradék kiváltságokat örökérvényűvé tegye, a katolikus párt egy olyan záradékot követelt, amely kimondta volna a törvény megmásíthatatlanságát, sőt azt is, hogy vallási kérdések többé nem kerülhetnek az országgyűlés elé. A diéta azonban nem fogadta el ezt a klauzulát, sőt a 12. paragrafus indokolása a protestáns vallások szabad gyakorlatát teszi „örökérvényűvé és megmásíthatatlanná".[52]

---

47 Lásd az előző jegyzetben említett négy tanácsost, vagy Pászthory Sándor kancelláriai tanácsost.

48 A régi szabadkőművesek közül néhányan a katolikusokkal szavaztak, mint például Splényi József temesi főispán, vagy a Bács megyét képviselő Kászonyi. A királyi ítélőtábla diétán jelenlévő bírái közül legalább hárman a kőművesekhez tartoztak. Forrásként az Ausztriai Nagypáholyban megőrzött listákat (Fasc. 72/6), valamint az alábbi műveket használtam: Abaffi Lajos: A szabadkőművesség története Magyarországon. Budapest, 1900., és Marczali.

49 A klerikális párt gyengeségét jól illusztrálja a következő két adat: 1. az 1790. november 30-i, a király javaslata ellen tiltakozó petíció aláíróinak száma: 17 főrend (ebből 7 főispán, s ideértendő az esztergomi és az egri érsek is) és 25 megyei követ. 2. az 1791. február 8-án lezajlott ülésen a törvényt 291 igen szavazattal fogadták el 84 ellenében (Marczali II. 284., 294.)

50 Marczali II. 296.

51 „Contradictionibus dominorum cleri et alicujus partis secularium catholicorum imo iisdem in perpetuum nullum vigorem habentibus"

52 „Evangelicis utriusque confessionis penes conditae hac ratione, ac perpetuo duraturae legis provisionem circa liberum religionis suae exercitium, conservationem item templorum, scholarum et parochiarum suarum nec non fundationum omni ratione securis redditis." Magyar fordításban: „Mind a két hitvallású evangélikusok az ily módon alkotott és az örök érvényű törvény rendelkezése által szabad vallásgyakorlatuk, valamint templomaik, iskolaik és lelkészlakjaik, nemkülönben alapítványaik megtartása iránt mindenképpen biztosíttatván..."

Sándor Lipót nádor és apja levelezése, amelyet Mályusz Elemér publikált, minden kétséget kizárólag bizonyítja, hogy az udvar a protestánsok mellett foglalt állást. A nádor 1791. január 24-25-i levelében leírja a protestánsok elégedettségét. Válaszában apja a következőket írja: „Ön jól tudja, hogy én mindig minden tőlem telhetőt megtettem, hogy kéréseiknek eleget tegyek, hogy mindent megadjak nekik, ami lehetséges, és hogy egyetlen vágyam a vallásfelekezetek egységére és békéjére irányult, hogy mindannyian együtt tevékenykedhessünk a közjóért, a királyság virágzásáért."[53] Február elején az egyház újabb ellentámadásra készülődik, amelyről Sándor Lipót azonnal beszámol: „A klérus képviselői tegnap a bíborosnál[54] tartott ülésükön a vallási törvényről tárgyaltak, amelynek bizonyos cikkei ellen tiltakozással fognak élni. Néhány napon belül meglátjuk. A püspökök nagyon bőszek, de nincsen igazi párt mögöttük, így könnyen fog menni a dolog."[55] Majd február 9-én a következőket írja: „Felség, egy délután 5 óráig tartó ülésen befejeztük a vallási kérdések tárgyalását és bátran remélhetem, hogy Őfelsége elégedett lesz velünk, főleg akkor, ha figyelembe veszi a nehézségeket, amelyekkel meg kellett küzdenünk. A klérus tiltakozást nyújtott be, de 4 órás vita után úgy döntöttünk, hogy határozatunk életbe lép a klérus és egynémely katolikus képviselő tiltakozása ellenére. Ez azt jelenti, hogy a határozat törvényerőre lép, aminek egyetlen kárvallottja maga a klérus lesz."[56] A nádor néhány nap múlva a klérus „balgaságairól" és „felháborítónak" bélyegzett „vonakodásáról"[57] számol be és úgy véli, hogy „feltétlenül szükséges, hogy az országgyűlés befejeztével az egyházmegyékben esetlegesen bekövetkező kellemetlenségekért a püspököket tegyük felelőssé, s következésképpen rájuk hárítsuk azok megoldásának feladatát."[58]

II. Lipót nemcsak a klérust illette epés megjegyzésekkel. Jól szervezett ügynökhálózata minden notabilitást megfigyelt, s azok majd mindegyikét azzal a gyanúval illette, hogy „rossz, megbízhatatlan alattvaló" volt, vagy ma az, esetleg azzá lehet.[59] Ez a szinte általános gyanakvás nem akadályozta meg abban, hogy a politikai osztály egy részével megkíséreljen együttműködni, hiszen a József intézkedései szülte válság ráébresztette, hogy ezen együttműködés nélkül veszélybe kerül a Habsburg Birodalom integritása. A vallási probléma nyilvánvalóan kulcsszerepet játszott abban a döntésében, hogy a jobboldal ellenében a baloldallal kísérelt meg együttműködni. A toszkánai Péter Lipót egyszerűen nem engedhette meg magának, hogy neve a fanatizmus újjászületésével fonódjon össze. Noha elutasította azokat a magyar követeléseket, amelyek a végrehajtó hatalmat egy létrehozandó Szenátus ellenőrzése alá helyezte volna, elfogadta a rendszeres bizottságok létrehozását és hozzájárult ahhoz, hogy az országgyűlés kiterjessze hatáskörét az intézmények újjászervezésének folyamatára is.

I. Ferenc igen gyorsan revideálta apja döntését, és visszatért a feudális-klerikális jobboldallal való együttműködés hagyományos politikájához. Ha Lipót hosszabb ideig él, ő is kénytelen lett volna felvenni a harcot a forradalmi Franciaországgal, és ennek megfelelően alakítani belpolitikáját, ahogy utódja tette, mivel az európai események irányítását nem Bécs határozta meg, ezért neki kellett alkalmazkodnia az eseményekhez. Ugyanakkor az is biztos, hogy vallási téren Lipót más döntéseket hozott volna, mint fia. Az államérdek nem követelte meg feltétlenül azokat a vegzatorikus intézkedéseket, amelyekkel az 1791:26. törvénycikk végrehajtása során (annak minden hézagát kihasználva) a protestánsokat sújtották.

A törvény nem rendelkezett ugyan arról, hogy a protestáns hitre való áttérést megelőzően a konvertita köteles hathetes vallási oktatásban részt venni, de mivel nem is tiltotta,

---

[53] Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg iratai. Budapest, 1926. (a továbbiakban: Mályusz) 360.

[54] Batthyány József hercegprímás.

[55] 1791. február 3-i keltezésű levelében ír erről. Lásd Mályusz 365.

[56] Mályusz 373.

[57] Mályusz 378.

[58] Mályusz 379.

[59] Lipót feljegyzései a magyar politikai személyiségekről ún. „fekete füzetében" találhatók. Lásd Mályusz 434-447.

a gyakorlatban kötelezővé tették, s ráadásul az egyház buzgósága a hat hetet akár harminc évre is nyújthatta.[60] A törvény nem tiltotta azt sem, hogy a protestáns házasulandó fél megígérje, hogy a vegyes házasságból származó gyermekek mindegyikét a katolikus hitben neveli; kötelezővé tették hát a reverzálist. A törvénycikk 13. paragrafusa kemény büntetést helyezett kilátásba arra az esetre, ha valaki megpróbálná a protestáns hitre való áttérésre „csábítani" a katolikusokat; ebből következően minden katolikusnak megtiltották, hogy protestáns istentiszteleten vegyen részt. A törvény megszegése esetén a lelkészt büntették.[61] Megtiltották, hogy katolikus gyermekek protestáns iskolába járjanak, hogy mellékük protestáns nevelőt fogadjanak. Protestáns diákok nem járhattak külföldi egyetemekre, és ha valamelyik város magisztratúrájának az az ötlete támadt, hogy a protestánsoknak megtiltja a birtokszerzést, a központi hatalom nem tett semmit. Mindezek ellenére 1796 és 1825 között a „cenzúrázott" Magyarországon összehívott hét országgyűlés egyikén sem léptek fel sérelmeikkel a protestánsok.

A vallási kérdés az 1830-as rövid országgyűlésen lett újra közvita tárgya, majd a sérelmi politika első offenzívájának lett központi kérdése. A 16 „protestáns" vármegyét[62] támogatták a liberális katolikusok és két kerület; 1790-91-hez hasonlóan tehát ők rendelkeztek az alsóházi többséggel. A főrendi házban viszont a regalisták és a protestáns főispánok csak egy maroknyi katolikusra számíthattak. A főpapok szóvivője, Szepessy, pécsi püspök,[63] egyébként álláspontjának lényegét két apodiktikus állítás foglalja össze. 1. Az érvényben lévő törvények a sarkalatos törvények közé tartoznak, s mint ilyenek, módosíthatatlanok. 2. A rendek törvénymódosításra vonatkozó javaslatai elfogadhatatlanok, hiszen megkérdőjelezik az Egyház dogmáit. A liberálisokat a vitában az a Beöthy képviselte, aki katolikus születésű volt ugyan, de fanatikus antiklerikalizmus jellemezte; rendszeresen ő lesz az ellenzék főszónoka vallási ügyekben egészen Széchenyi idejéig, aki az egyházat tisztelő katolikusként képviseli majd a progressziót a főrendi házban. A liberálisok azt követelték, hogy ez a rég elavult vita egyszer és mindenkorra kerüljön le a napirendről és mondassék ki a „reciprocitás". A rendek, hét felirat megfogalmazása után, 1833 júliusában adják fel a küzdelmet, de azzal a feltett szándékkal, hogy később visszatérnek az ügyre.

Az ultramontanizmus hulláma 1839-ben éri el Magyarországot. Március hónap folyamán előbb Nagyvárad, majd Rozsnyó püspöke tiltja be pásztori körlevélben a reverzális nélküli vegyes házasságok kihirdetését.

Az 1839-40-es diétán a főrendek nem engedik ugyan át a két püspök tevékenysége elleni alsóházi tiltakozást, de beleegyeznek egy a protestánsoknak megfelelő törvényjavaslat elfogadásába. A törvényjavaslat az uralkodói vétóba ütközik. Az országgyűlés berekesztése után az egyház tovább mérgesíti a helyzetet azzal a javaslatával, hogy tiltassék be minden olyan vegyes házasság, ahol nincs írásos garancia arra, hogy a gyermekek katolikus hitben fognak neveltetni. Végül, hogy a protestánsok és a liberális katolikusok elkeseredését a vég-

---

[60] Előfordult, hogy az egyház negyvenegy éven át megakadályozta egy katolikus protestáns hitre történő áttérését. Az ügy, miután 1833. december elején Beöthy Ödön a diéta elé vitte, nagy felzúdulást váltott ki. Nagyvárad káptalani követe ugyan tagadni próbálta az esetet, mire az országgyűlés ki akarta zárni soraiból. Lásd OGyT I. 174-79. és 204-210. Buttler János gróf, egy regényes kényszerházasság szenvedő hőse (amelyből Mikszáth „Különös házasság" című regényének cselekményét merítette) szintén rengeteg akadállyal szembesült, amikor református hitre akart térni. Lásd a Szilassy-iratokat MOL P 1028, Szilassy József 1834. november 10-i levele.

[61] A Helytartótanács 1792. szeptember 25-i keltezésű 21 098. számú határozata.

[62] A nemesség többsége vagy legalábbis jelentős és befolyásos része a következő megyékben volt protestáns: Abaúj, Bereg, Bihar, Borsod, Komárom, Szabolcs, Szatmár, Torna, Ugocsa, Ung, Zemplén (református vármegyék), illetve Gömör, Liptó, Nógrád, Turóc és Zólyom (evangélikus vármegyék). Az 1833-as diétán ezen megyék közül három jobboldali-kormánypárti irányultságú volt, de a protestáns sérelmek kérdésében az ellenzékkel szavaztak.

[63] Hermann Egyed: Az 1822-i erdélyi egyházmegyei zsinat (KKMT, V. 1935. 243-269.)

sőkig fokozzák, XVI. Gergelynek a magyar egyház cselekedeteit helyeslő brévéje megkapta a *placetum regium*ot, így kihirdethetővé vált. Az 1843-as országgyűlés megnyitása előtt robbanásig feszült volt a vallási helyzet.[64]

Az 1791:26. törvénycikk megsértése olyan nyilvánvaló volt, hogy az érintett vármegyék nem elégedtek meg a tiltakozással, hanem egyenesen felhatalmazták a protestáns lelkészeket a vegyes házasságok kihirdetésére. Ezeket a házasságokat azután törvényes úton kellett érvényesíteni. Az egyház ellenállása ugyan elérte a tervezett intézkedések mérséklését, de új törvényre szükség volt. Noha az udvar általában nem szívesen fordult a főpapság ellen, kénytelen volt véget vetni a házasságok körüli anarchiának, amelyért nyilvánvalóan a harcos ultramontanizmus volt felelős. A másfél éves ingadozás után a diéta végén elfogadott törvényszöveg mind visszamenőleges hatállyal, mind a jövőre nézve legalizálta a protestáns lelkészek előtt kötött vegyes házasságokat, ezenkívül pedig leegyszerűsítette az áttéréssel kapcsolatos procedúrát. Az 1844:3. törvénycikk rendezte tehát a legsürgősebb kérdéseket, nem zárta le azonban végleg a vallási vitát, mivel nem nyilvánította ki a vallásfelekezetek teljes egyenlőségét, a „reciprocitást". Sérelmes volt továbbá az unitárius felekezet el nem ismerése.

A felvilágosodás egyenes vonalú leszármazottjának tekinthető magyar liberalizmus eredendő világiassága ellenére sem volt antiklerikális. Ha az egyházzal kapcsolatos nézetei radikalizálódtak, az azzal magyarázható, hogy a katolikus egyház szorosan összefonódott a magyar Ancien Régime politikai, intézményi és társadalmi rendszerével; valamint azzal, hogy a klérus rendíthetetlenül ellenszegült minden reformjavaslatnak, a halálbüntetés eltörlésének kivételével. Nem csoda tehát, hogy az 1843-44-es országgyűlésen forrt a levegő. Az egyik bányavárosi követ szerint „a clerusnak tulajdonképpen nincsen a törvényhozásban helye, mint nem is látjuk azt a szabad nemzeteknél", és hogy nem is érdemes vitákat folytatni; ha a katolikus klérus támad egy törvényjavaslatot, arra elegendő a „Maradjon"[65] közfelkiáltással válaszolni. Perczel Mór még messzebb megy: „Ne ámítsák el tehát magokat a tisztelendő urak, mert nem csupán a protestánsok szavazatairól van itt szó, hanem a katholikusokéiról is, kiket mi itt képviselünk, kik nem kevésbé nyögnek a katholikus clerus zsarnoksága alatt. Ezen zsarnoki bilincsek széttörése feladásaink legelsőbbje és legjelesbbje. És higyjék meg, miképp csordultig telt már a pohár, türelmünk véges."[66] A klérus képviselői közül Wurda győri kanonok foglalt állást a „reciprocitás", egyház és állam elválasztása, valamint a közös iskolák létrehozása mellett. Fellépése óriási felháborodást váltott ki a klérus képviselőiből. Nemsokára vissza is hívták; Kovács úgy tudja, hogy egy külföldi kolostorba száműzték.[67]

Borsod megyének az egyház javainak részleges államosítására vonatkozó 1844 júliusában benyújtott javaslata (amely csak annyi jövedelmet hagyott volna meg az Egyháznak, hogy állami támogatás nélkül működhessen) elnyerte hét, kivétel nélkül katolikus többségű vármegye támogatását. Tizennégy további vármegye egyetértett ugyan az elvvel, de a döntést későbbre halasztotta volna. Tíz vármegye a dézsma kártalanítás nélküli eltörlése mellett szavazott, hét megye fogadta el a polgári esküvő és válás bevezetését,[68] egy megye (Békés) pedig arra tett javaslatot, hogy az egész klérust szekularizálják, és az állam fizetést folyósítson a papoknak. Kállay Ödön, Csanád megyei képviselő pedig ezen intézkedéseken túl még azt is követelte, hogy a magyar Egyház váljék függetlenné a Szentszéktől, valamint, hogy a pápai iratok kihirdetése, illetve a szerzetesrendek megtelepedése az országgyűlés beleegyezésétől függjön.[69]

---

[64] Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből. 1823-1848. II. 175-178., 278-282.

[65] A bakabányai Harsányi nevű követről van szó. Lásd Kovács Ferenc: Az 1843/44-dik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. Budapest, 1894. (a továbbiakban: Kovács) II. 126-127.

[66] Kovács II. 134.

[67] Kovács I. 300-314.

[68] Lásd lentebb.

[69] Kovács II. 277.

A vallási vita fősodrán kívül maradtak a panaszaikat rendszeresen előadó görögkeletiek. Sérelmeik részben orvoslást nyertek azzal, hogy 1832-ben püspökeiket meghívták a felsőházba. Ez a kérdés azonban csak látszólagosan vallási, valójában a szerbek és románok nemzeti követeléseiről volt szó, amelyek azután súlyos, történelmi következményekkel jártak.

Az 1848. évi áprilisi törvények véget vetettek a keresztény hitfelekezetek közti megkülönböztetés minden formájának.[70]

1842-ben a 46 megye 9 105 000 lakosának (Szlavónia, Horvátország és a Határőrvidék nélkül) vallási megoszlása a következő volt (kerekített adatok):

4 800 000	katolikus	53,0%
1 560 000	református	17,0%
995 000	görögkeleti	11,0%
770 000	evangélikus	8,5%
740 000	görögkatolikus	8,0%
240 000	zsidó	2,5%

Ezek az Európában kivételesnek számító adatok nem is tükrözik a helyzet teljes bonyolultságát. Nem feledkezhetünk ugyanis el a földrajzi szétszórtságról, arról, hogy két, három vagy négy vallási közösség az ország minden pontján megtalálható.

A katolikusok huszonnyolc vármegyében voltak többségben, a reformátusok két vármegyében és egy kerületben, a görögkeletiek négy, az evangélikusok pedig egy vármegyében. Hét vármegyében nem volt többségi vallás. A reformátusok tíz vármegyében és egy kerületben voltak többen, mint a lakosság egynegyede, míg ugyanez az evangélikusokról öt, a görögkeletiekről két, míg a görögkatolikusokról négy vármegyében mondható el.

3. A szabadság technikái

A sajtószabadság

A sajtószabadság áll első helyen az 1848. március 15-én az immár hagyományosan 12 pontban megfogalmazott proklamáció követelései között. Negyven év igen szigorú és rendkívül esztelen cenzúráját hét évig valamivel engedékenyebb, de nem kevésbé bosszantó rezsim követte; nem meglepő tehát, hogy a forradalmi ifjúság legfontosabb feladatának az írott gondolat felszabadítását tekintette. Ez az 1790-es évek szellemét felelevenítő forradalmi célkitűzés azonban nem talált hívekre a kormányrudat kezükbe venni szándékozó komoly politikusok körében.

1832 után az országgyűlések számos kísérletet tettek a (szóban vagy írásban történő) véleménynyilvánítás szabadságának biztosítására. A kérdést, a jogi-politikai gyakorlatnak megfelelően, három elkülönülő, noha egymástól nem független témakörben tárgyalták: 1.) a nemzet sérelmei között, amelyeket a végrehajtó hatalom okozott azáltal, hogy a publikációk ellenőrzése során, valamint az 1836-40 közötti perek kérdésében túllépte a neki szabott kereteket és visszaélt hatalmával; 2.) az országgyűlés vitáinak nyilvánossága és 3.) egy általános sajtótörvény kidolgozása kapcsán.

A sérelmek, illetve a gondolkodás felszabadítását célzó követelések kérdésével bőségesen foglalkoztam fentebb, könyvem II. és III. fejezetében. Gyakran és többféle szövegkörnyezetben idézték és parafrazálták Cobbett híres, a sajtószabadsággal foglalkozó mondatát. Kossuth 1832-es megfogalmazásában: „Vegyenek el mindent, csak szabad sajtót adjanak, s a szabadságnak nem egy osztályt különösen, hanem egész kedves nemzetemet közösen boldogító

[70] Vö. az 1848:20. törvénycikk.

kifejlődése felől kétségbe nem esem."[71] Palóczy László körülbelül egyidejű idézete úgy hangzik: „vegye el bár parlamentumát, esküdt székeit, minden institúcióit, csak a sajtó szabadságát hagyja meg, s ennek segítségével két év alatt minden elveszett szabadságot vissza szerez."[72]

Ameddig tehát általánosságokról vagy a sérelmekről esett szó, az alsótábla többsége liberális nyelven beszélt; a szabad sajtót dicsőítette, pokolba kívánta a cenzúrát és a cenzorokat. Amikor azonban az országgyűlési beszédek közzétételének kérdése merült fel, a képviselők egy része úgy vélte, hogy a diétának magának kell ellenőrzése alá vonnia a kikerülő szövegeket, a kormányzati cenzúrát tehát országgyűlési cenzúrával akarták helyettesíteni. Képviselői utasításuk arra kötelezte az országgyűlés tagjait, hogy óvakodjanak attól, hogy szavaikat a sajtó meghamisítsa. Egyes képviselők olyannyira ragaszkodtak ehhez az óvatossághoz, hogy 1833 januárjában felkérték a nádort, vessen véget a pesti lapok torzításainak. A nádor szívesen engedelmeskedett: megtiltotta, hogy a pesti újságok más információkat is közöljenek az országgyűlésről, mint amelyeket a pozsonyi és bécsi lapokban már megjelentettek. Mindezt Kölcsey, aki ezt az eseményt feljegyezte naplójába, így kommentálta: „Nem uraim, mi még sajtószabadságra nem értünk".[73]

A politikai osztály tíz évvel később sem volt érett erre a szabadságra. A diéta 1843-ban is, mint mindig, tárgyalni készült a sajtó szabadságának kérdéséről, de a légkör közben megváltozott. A cenzúra szigorának 1840-41-ben történő enyhülése, különösen pedig Kossuth sajtóbeli „agitációja" nem csak lelkesedést váltott ki a képviselőkből. A kormányzati preventív cenzúrának persze igen kevés nyílt híve volt; s az immár szokásos javaslat, amely az ülésekről szóló beszámolók pontosságának előzetes ellenőrzését a diétára bízta volna, csak kilenc támogató hozzászólást kapott többek között a klérusét, de a sajtó teljes szabadságának követelése sem kapott több támogatást. 1843-tól a politikai osztály egy olyan óvatos törvénykezést tartott kívánatosnak a sajtó ügyében, amely elejét tudta venni a fennálló társadalmi rend ellen irányuló felforgató nézetek elterjedésének.

Pozsony vármegye (amely ezúttal a konzervatív táborhoz tartozott) a megelőző és utólagos cenzúra kombinációját adta utasításba, mondván a kor sürgető kívánalmait csak a szabad sajtó útján képesek megvitatni, nem szabad azonban elfelejteni, hogy a sajtó kifejezetten káros és veszélyes elvek és gondolatok elterjesztésére is hajlamos. Az instrukció azt javasolta, hogy:

1. Előzetes cenzúra vizsgálja felül a 20 ívnél kisebb terjedelmű kiadványokat, kivéve a municipális (vármegyei, járási vagy szabad királyi városi) kiadványokat.
2. A 20 ívet meghaladó terjedelmű kiadványok utólagos cenzúrának vettessenek alá.
3. A cenzorok és revizorok kiválasztása az országgyűlés közreműködésével történjen.
4. A nem magyar nyelvű kiadványok jóval szigorúbb cenzúrának vettessenek alá.
5. A készülő büntető törvénykönyv rendelkezzen a sajtóvétségekről.
6. Tilalom alá essék minden, az uralkodó személyét vagy az alkotmányt támadó, az erkölcs alapelveinek ellentmondó, botrányra vagy felháborodásra alkalmat adó, az országban bevett vallások valamelyikét sértő, magánszemélyek vagy tisztviselők becsületébe gázoló iromány, valamint minden szabados erkölcsiségű rajz, festmény vagy metszet közzététele.[74]

Ez a rendkívül óvatos intézkedés-tervezet lehetővé teszi, hogy felmérjük, milyen félelmeket keltett a nemességben az az eshetőség, hogy a szellem fegyvereivel kell majd megvédeniök magukat a „felforgató" sajtó kampányai ellen. Ilyetén körülmények között a baloldal-

[71] Kossuth VI. 339.

[72] OGyT II. 302. Pálóczy Burke-nek, míg Barkassy Imre Canningnek tulajdonítja a mondást. (Lásd MOL P 458, 1, 1833. januári levele.)

[73] Kölcsey Ferenc: Válogatott művei. Budapest, 1975. 732. Lásd továbbá Barkassy idevonatkozó megjegyzéseit fentebb idézett levelében.

[74] Az 1843. március 6-i ülésen. Lásd Pozsonyi Levéltár, Közgyűlési Jegyzőkönyvek, 1843. 46-50.

nak a legkevésbé sem állt érdekében, hogy heves politikai harcot indítson a sajtó szabadságáért, megelégedtek a következők kinyilvánításával: „Alkotmányos biztosítéknak tekintjük, s a nemzet további kifejlődésére is szükségesnek látjuk: a czélszerű sajtótörvényekkel körülírt sajtószabadságot is; minélfogva sürgetni fogjuk a törvényen kívül behozott, minden tekintetben annyira káros könyvvizsgálatnak eltörlését és a sajtószabadságnak czélszerű törvények melletti megalapítását."[75] Pest és Pozsony vármegyék (mindkettő ellenzéki vármegye) az Ellenzéki Nyilatkozat szellemében fogant 1847-es instrukciói a sajtótörvény kidolgozását követelték ugyan, de további részletekbe nem bocsátkoztak.[76]

Az országgyűlés első, az 1848. márciusi forradalmi heteket megelőző szakaszában az alsóház azt javasolta a főrendeknek hogy egy 500 forintos sajtóletétt[77] lefizetése után cenzúrázatlanul lehessen tudósítani a diétáról, fenntartva persze a rágalmazási, illetve felforgatási perek kezdeményezésének lehetőségét.[78] Három hónappal később az a baloldal, amely éppen a felforgató-forradalmi tevékenységnek köszönhetően került hatalomra, olyan sajtótörvényt fogadtatott el, amelynek 45 paragrafusából az első kimondta a sajtó szabadságát, a fennmaradó rendelkezések viszont a sajtószabadság határaival foglalkoztak: napilap alapításához 10 000 forintos kaució letétele kötelező,[79] a sajtóvétségek börtön- és pénzbüntetéssel, valamint elkobzással szankcionálhatók. Az előzetes cenzúra kivételével tehát minden benne volt a sajtótörvényben, ami a birtokos osztályok megnyugvását szolgálhatta. Az eredeti törvényjavaslat még az elfogadott törvénynél is korlátozóbb volt, a pesti forradalmi ifjúság és a centralisták (az új elit egyetlen csoportja, amely a sajtó korlátlan szabadságában gondolkodott) azonban képesek voltak kikényszeríteni bizonyos enyhítéseket, sikerült például lejjebb szorítani a kötelező kaució összegét.[80] Ez a törvény, amely kizárólag az előkelő születésűek számára tette lehetővé az újságkiadást, bizonyítja, hogy az 1848-as nemesi baloldal nem volt még érett a sajtószabadságra, bizonyosan érett volt viszont a kormányzati hatalom gyakorlására.

A szavazati jog

Talán nem túl merész az az állítás, hogy a 19. századi Európában (sőt tovább, valószínűleg egészen az 1940-es évekig) a választási rendszer minden más önmagában vizsgált tényezőnél pontosabban tükrözi egy társadalom fejlettségi szintjét; ez egyben azt is jelenti, hogy egy-egy politikai irányzat progresszizmusának fokát a legegyszerűbben a választójogi kérdésben elfoglalt álláspontja alapján mérhetjük le. Ezen kritériumok szerint az Ancien Régime utolsó éveinek Magyarországa, körülbelül 130 000 nemesi szavazójával, meglehetősen messze állt az európai normáktól,[81] és a magyar baloldal nem tartozott a haladás európai él-

[75] Ellenzéki Nyilatkozat.

[76] Lásd a Pesti Hírlap 1847. szeptember 12-i számát; és Pozsony vármegye 1847. október 18-i ülését (Pozsonyi Levéltár, Közgyűlési Jegyzőkönyvek, 1847. 1229.)

[77] Ez az összeg nagyjából egy közepes rangú tisztviselő éves fizetésének felelt meg ebben a korban.

[78] Magyarország 1847/48 Közgyűlésének naplója a Tekintetes Karoknál és Rendeknél. Pozsony, 1848. 40.

[79] Varga János: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Budapest, 1971. 196-200.

[80] A tervezett összeg egy igen módos nemesi család éves jövedelmének felelt meg a korban.

[81] Magyarországon a lakosság nagyobb arányban vehetett részt a választásokon, mint Franciaországban (Magyarországon kb. 1,5%, míg Franciaországban 1831 során ez az arány 0,5% volt és 1847-re is csak 0,7%-ra emelkedett.) Azonban az a tény, hogy Magyarországon a nemeslevél jogosított fel a választásokon való részvételre, ellentmondott Lajos Fülöp Európája szellemének. A Franciaországra vonatkozó adatokat Philippe Viguier, La Monarchie de Juillet című könyvéből vettem („Que sais-je", no. 1002.)

csapatához. Az 1840-es években az általános választójognak igen kevés híve volt a magyar politikai osztályban.[82]

Ezzel azonban nem mondtunk eleget a kérdésről. A feudális parlamentarizmus közvetlen nemesi demokráciája, amelynek mechanizmusai meghatározták az ország egészének közéletét, olyan politikai légkört hozott létre és olyan politikai reflexeket működtetett, amelyek a kérdés ismerői szerint közelebb álltak a nyugat-európai rendszerekhez, mint a kelet-európai abszolutizmusokhoz. Az „érdekegyesítés", illetve az „alkotmány sáncai kiterjesztésének" doktrínája a magyar feudális parlamentarizmus és a polgári parlamentarizmus nyílt vagy hallgatólagos párhuzamba állításán alapult. E felfogás szerint elég lenne megadni a szavazójogot a közrendűeknek, pontosabban szólva a közrendűek azon részének, amely képes volna a nemzeti és európai normáknak megfelelően részt venni a hatalomban, és a feudális parlamentarizmusból máris polgári parlamentarizmus válhatna.

A baloldal első demokratizáló javaslata arra irányult, hogy választójogot kapjon a nemességhez a mindennapi életben a legszorosabban kapcsolódó társadalmi csoport, a „honoratior" névvel illetett értelmiség. 1824-től kezdve Somogy vármegye választói listáján szerepel két orvos, két sebész és két földmérő. Vas vármegyében 1835-ben a választók egy százaléka (56-an 5703-ból) tartozott a honorácior értelmiséghez.[83] A szavazati jog értelmiségre való kiterjesztésének folyamata 1840-41 folyamán éles politikai fordulatot vett, amikor is legalább hat vármegye ilyen irányú döntéseit a Helytartótanács szisztematikusan megsemmisítette.[84] Az 1843-44-es diéta a vármegyei választójogi reformról tartott vitáján egyetértés alakult ki abban a kérdésben, hogy az állandó segédtanítótól, az orvosokon, sebészeken, mérnökökön, falusi jegyzőkön, tisztviselőkön és a bevett vallások papjain át egészen az Akadémia tagjaiig (a zsidók kivételével) minden diplomást megillet a választójog.[85] Magától értetődőnek tűnt az is, hogy a vagyonosok is választójogot kapjanak, vita csak abban volt, hol húzódjon a cenzus. A vármegyei választójog kibővítésének három foglalkozási kategóriához tartozók lehettek a haszonélvezői (itt is a zsidók kivételével): a legalább 50 munkást foglalkoztató gyárak vagy bányák tulajdonosai; a legalább 25 munkást foglalkoztató nemesi birtokok bérlői vagy zálogbirtokosai, valamint az első kategóriájú kereskedők.[86] Ugyanez az országgyűlés dolgozta ki a városi reform tervét, amely tartalmazta a municipális választójog feltételeit. A városi választójog terve jelentősen különbözött a megyei választójogtól; alacsonyabb birtokbeli vagy vagyoni cenzust állapított meg függően persze a város nagyságától is, nem különböztette meg hátrányosan egyik vallásfelekezet híveit sem, viszont nem adta meg a választójogot a diplomával rendelkezőknek.[87] A baloldal nem volt hajlandó csatázni a parasztok vármegyei szavazati jogáért (ez eleve vesztett ügy lett volna, még abban a formában is, hogy a községek akár csak a megyei gyűlésen is képviseltessék magukat),[88] viszont minél demokratikusabb irányba szándékozott terelni a városi reformot.

---

[82] Az 1848. március 30-i kerületi ülésen csak Kubinyi Ferenc (akit már a forradalom után választottak Nógrád megye követévé) és Madarász László foglaltak állást az általános választójog mellett.

[83] Vö. Degré Alajos: Szavazási rend a megyegyűléseken 1848 előtt. Fejér megyei történeti évkönyv, 7. 1973. 121-140.

[84] Pest vármegye pedig anélkül érvénytelenítette a Helytartótanács végzéseit, hogy egyáltalán vitára bocsátotta volna azokat. Lásd Kossuth XI. 222.

[85] Kovács III. 354.

[86] Kovács III. 355-56.

[87] Kovács II. 545. et passim.

[88] A Torontál vármegyét képviselő Hertelendy Miksa volt az egyetlen, aki ez irányú javaslatot tett, lásd Kovács III. 355-356. A földesúri kézben lévő községek választójogának kérdését először a hosszú országgyűlés szabályozta. Az 1836:9. törvény fenntartotta az „általános választójogot" mindenhol, ahol eddig is megvolt, ahol pedig nem, ott az eddigi szokásoktól függetlenül a bírót és az esküdteket az ingatlan javakkal rendelkező lakosok választhatták.

Kállay Ödön a társadalom egy osztályát sem akarja kizárni a politikai képviseletből, „politika páriákat szaporítani nem akar." „De vajjon nyugodtság eszközöltetik-e, ha azon osztályt kirekesztjük, mely a növekedő iparral folyton szaporodni fog?" Kubinyi Ferenc pedig „a mennyiben pedig a nemesi privilégiumok fennállanak, s a megyékben nemes és nem nemes közt különbség létezik, hasonló visszélést a városokban, a szabadság és a felvilágosodás fészkeiben felállítani nem akar", mi több, azt javasolja, hogy a városokban mindenki, az értelmiség, de a zsidók is, kapják meg a szavazati jogot. Lónyay Gábor úgy véli, „a negyedik rend egy részét minden jog nélkül hagyni s az alkotmány sáncai közül kirekeszteni és ez által egy örökké elégületlen forrongó néposztályt alakítani veszélyes volna mind az egész hazára, mind magára a negyedik rendre nézve." Végül idézzük Perczelt, aki elutasítja mind a cenzust, mind a közvetett választást, hiszen nem akarhatja „a vagyonosok aristokrátiáját állítani fel e hazában."[89]

A magyar intézményrendszer szerint a megyék, illetve a szabad királyi városok „municipiumoknak" nevezett egymástól független helyi autonómiákat alkotnak; semmi sem tiltja tehát, hogy a különböző municipiumok választói testületei különböző elvek szerint épüljenek fel. Egy adott municipiumon belül persze csak egy ilyen testület működhet, amely mind a helyi tisztségviselők, mind az országgyűlési képviselők megválasztására jogosult.

A reformok, amelyeket a baloldal 1843-44 során javasolt, nyilvánvalóan következetlenek voltak. Ezt egyrészt az intézményrendszer, másrészt pedig választási megfontolások magyarázzák.

Egy megreformált diétán a városok 16 szavazattal rendelkeztek volna, a többi szavazat eloszlása változatlan maradt volna (49 vármegye, Horvátország, 4 kerület és a klérus). A liberálisok azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy a következő országgyűlésen a 71 voksból legalább 36-ot biztosítsanak a maguk számára, ehhez pedig legfőképpen a vármegyékben kellett szervezőmunkát kifejteni. Márpedig, ha a honorácior értelmiséget (különösen a tanítókat, a jegyzőket és a protestáns lelkészeket) a szavazati joggal rendelkezők közé számítjuk, a liberális ellenzék reális eséllyel számíthatott 30-32 vármegyére[90] a szokásos 18 helyett. Nem tűnt különösen nehéz feladatnak ezenfelül néhány városi szavazatot szerezni, ehhez elegendő lett volna a városi patríciusok monopóliumának megszüntetése olyan cenzussal, amely szavazati jogot adott volna a kézműveseknek, a városban élő földműveseknek és a jómódú zsidóknak. Ez utóbbiak körülbelül fél tucat városban billenthették volna a baloldal javára a mérleg nyelvét. A vármegyékben viszont a baloldalnak nem volt szüksége a zsidó szavazatokra, nem is tett semmit, amivel elidegeníthette volna hagyományosan antiszemita vagy legalábbis annak tartott klientúráját.

Ezeket a bonyolult, inkoherens és meglehetősen bizarr[91] választási reformterveket 1844-ben a képviselők elfogadták, a felsőház azonban elutasította. Érvénybe lépésük sem változ-

[89] Kovács II. 541-44.

[90] 1832 és 1843 között a liberálisoknak összesen 27 vármegyében sikerült egyszer vagy többször győzniük. A honorácior-értelmiség szavazataival könnyen a baloldal kezébe hullhatott volna Abaúj, Fejér, Veszprém, Vas, sőt esetleg Baranya és Nyitra vármegye is.

[91] A municipális rendszer újjászervezésével foglalkozó törvényjavaslat azon része, amely a városi választói kollégiumokra vonatkozott, az 1843. november 21-i kerületi ülésen került tárgyalásra.
A javaslat szerint az ország hat, 30 000 főt meghaladó lakosságú városa (Pest, Debrecen, Szabadka, Buda, Pozsony és Szeged) egyenként 2-2 szavazattal rendelkeztek volna a diétán. A kilenc, 10 000 és 30 000 közötti lakossal rendelkező város (Zombor, Székesfehérvár, Temesvár, Újvidék, Komárom, Győr, Sopron, Zágráb és Kassa) 1-1 szavazatot kapott volna. A többi 33 város a fennmaradó 11 szavazaton osztozott volna, méghozzá egy olyan bonyolult rész-szavazati szisztéma szerint, amely nemcsak fél szavazatot, hanem a fél szavazat harmad értékét is képes volt megkülönböztetni (például Kőszeg, Kismarton és Ruszt együttesen rendelkeztek egy fél szavazattal).
A cél a vármegyei és városi szavazatok közti 49:16-os arány megőrzése volt. A szavazatok számlálása ezért nem megyénként, hanem követenként történt volna: minden megye két szavazattal rendelkezett

tatta volna a magyar országgyűlést népképviseleti parlamentté, de céljuk nem is ez volt. Igazi értelmük az lett volna, hogy szilárd baloldali többséget biztosítsanak az alsóházban, s ezzel olyan körülményeket teremtsenek, amelyek között valódi reformok születhetnek.

A választást szabályozó feudális szokásjog tartalmazott néhány olyan rendelkezést, amelyek igen nehezen lettek volna átültethetők egy szabályozott és kodifikált cenzusos választási rendszerbe. A nemesi földbirtok és a szavazati jog közötti szoros összefüggés következtében egy adott személy minden olyan vármegye választási listáján szerepelhetett, ahol földbirtokkal rendelkezett. Hasonlóképpen, az özvegyek és férjezetlen hajadonok – meghatalmazás útján – szavazhattak. Az első pontban az országgyűlési javaslat nem tervezett semmiféle változtatást, a nők szavazati jogának kérdésében azonban kénytelenek voltak valamiféle döntést hozni, hiszen a szavazati jog birtoklásának képességét kodifikálni kellett. Beöthy azt javasolta, hogy adassék meg a szavazójog a fentebbi kritériumoknak eleget tévő nőknek, javaslata azonban mindössze tizenhét támogató szavazatot kapott,[92] s így a Karok és Rendek a nők polgári jogait feláldozták a cenzusos „népképviselet" oltárán.

Tulajdoni helyzetétől teljesen függetlenül minden „kutyabőrrel" rendelkező, nagykorú, nemes férfiú rendelkezett a választáson való részvétel jogával, mégpedig a lakóhelye szerinti megyében.[93] A 46 megyében élő 130-140 ezer nemesből körülbelül százezer nem tett volna eleget a cenzusnak, nem rendelkezvén sem diplomával, sem megfelelő javakkal. Az ő esetleges kizárásuk a politikai jogokból nyílt szakítást jelentett volna a tradíciókkal, amelyek értékét maga az ország léte, fennmaradása bizonyította. A nemesi kiváltságokat tulajdonképpen az a tény legitimálta, hogy – a vagyoni helyzettől függetlenül – személyhez kötődtek. Azok, akik a birtokos nemesség „primogeniturájáť" át akarták menteni a feudalizmus felszámolása utáni időkre is, egyszerűen nem engedhették meg maguknak, hogy eltöröljék az armális kisnemesek politikai kiváltságait. Ha akarták volna, sem tudták volna a megyéktől az ilyen értelmű instrukciókat kicsikarni. Mi több, bárkire, aki ilyen javaslatokkal állt volna elő, minden megyében a biztos kudarc várt volna. 1843-44 során (de 1848-ban is) kizárólag a centralisták javasolták a cenzus általános, nemesre és közrendűre is kiterjedő érvényesítését.

Alá kell húznunk végül a választási rendszer két sajátosságát: a szavazás nyílt volt és a vármegye székhelyén zajlott. A közvetlen nemesi demokráciában fel sem merült a titkos szavazás kérdése, hiszen a választáson való puszta részvételnél sokkal fontosabb volt a választó számára az, hogy köztudomásra hozza állásfoglalását, sőt esetenként akár össze is csapjon az ellenpárttal (furkósbottal, késsel, néha puskával). Valójában mindkét oldal úgy vélte, hogy értelmetlen dolog „rejtőzködve" szavazni. A titkos szavazás megfosztotta volna a konzervatív szavazót attól az örömtől, hogy bátran megvédhette a történelmi alkotmányt; az ellenzéki szavazónak pedig biztosan hiányzott volna az a kéjes érzés, hogy nyílt sisakkal állhatott ki a hazáért, és teríthette földre a kormány cinkosait. Ráadásul titkos szavazás esetén a szegény, a kortesforintokra igencsak rászoruló választók nem tudták volna pénzzé tenni szavazatukat. Váratlan és meghökkentő érvek kerültek elő a rendszer hibátlan voltát bizonyítandó: 1843-ban Pozsony vármegye gyűlése a csalást kiküszöbölendő[94] vetette el a titkos szavazást.

---

volna. A kerületi ülés ugyanakkor elutasította a 18. század vége óta kiváltságos városok (Pécs, Arad, Eszék és Felsőbánya) *inartikulációját*, mégpedig azért, hogy megmaradjon az elfogadása óta szentnek és sérthetetlennek tekintett 49:16-os (vagy 98:32-es) arány a megyei és városi szavazatok között.

92 Arad, Árva, Baranya, Bihar, Csongrád, Esztergom, Hont, Krassó, Pozsony, Temes, Tolna, Torontál, Ugocsa, Zemplén, Zólyom, Szerém és Verőce támogatták Beöthy javaslatát. Ez a szavazás azért különösen érdekes, mert mutatja, hogy egy adott megye a nők szavazati joga kérdésében elfoglalt álláspontja teljesen független a megye politikai hovatartozásától. Lásd Kovács III. 158-165.

93 A nagykorúság korhatára 20 év volt.

94 Pozsonyi Levéltár, Közgyűlési Jegyzőkönyvek, 1843. 45. A titkos szavazás a diétán is csak az Ancien Régime utolsó éveiben került bevezetésre, és akkor is csak a kerületi bizottságokat választották titkosan, a személyes torzsalkodásokat elkerülendő.

Az a szokás, amely szerint a választás a vármegye székhelyén zajlott, a választók többségének részvételét lehetetlenné tette. Nagy szerepet játszott viszont a választási csalások intézményesülésében, hiszen a választókat a pártok költségén szállították a helyszínre, ugyanezen forrásból etették és itatták őket.

Végül 1848 márciusában az előző diéta munkálataira támaszkodó baloldal dosszici készen voltak, s így néhány nap alatt sikerült megfogalmazni egy cenzuson alapuló választási törvényt, amely rövid időn belül érvénybe léphetett, és amelyben a választókerületek területi elosztása figyelemreméltóan kiegyensúlyozott volt.

A törvény biztosította a legalább egynegyed telekkel megváltott jobbágyok, a diplomások, a legalább 300 forint értékű ingatlanvagyonnal rendelkező birtokosok, a legalább egy segédet dolgoztató kézművesek, kereskedők és iparosok választójogát, valamint azokét is, akik igazolni tudták, hogy legalább 100 forint éves jövedelemmel rendelkeznek (kivéve a zsidókét). Megerősítette mindazok választójogát, akik azzal valaha rendelkeztek; a nemesek (1. paragrafus) és a szabad királyi városi polgárok (2. paragrafus C. bekezdése) tehát vagyoni helyzetüktől függetlenül szavazhattak.

Ez a törvény azonban csak a parlamenti választásokat szabályozta. Az 1848. áprilisi törvények bizonyos hézagai és önellentmondásai arra mutatnak, hogy a tervek nem voltak teljesen készen. A szabad királyi városokról szóló 23. törvénycikk például jóval magasabb cenzushoz kötötte a municipális választásokon való részvétel jogát, mint az 5. törvénycikk a parlamenti választásokon való részvétel cenzusát; az országgyűlés pedig a vármegyék „népképviseleti alapon"[95] történő újjászervezésének feladatát a még a jövőben megválasztandó parlamentre hagyományozta (amely azután szintén nem foglalkozott a kérdéssel).

Bars és Pest vármegyék nem is várták meg az új törvényt: 1848 márciusában azzal, hogy minden lakosuknak megadták a gyűléseken való részvétel és szavazás jogát, voltaképpen megvalósították az „általános választójogot". Ezen a forradalmi napok lázát tükröző gesztusoknak – nyilvánvaló gyakorlati kivihetetlenségük ellenére (nehezen képzelhető el, hogy 30 vagy 50 ezer paraszt bemegy szavazni az akár 150 km távolságra található megyeszékhelyre, bezsúfolódva egy mindössze pár száz ülőhellyel rendelkező ülésterembe) – nem csak szimbolikus értékük volt. Fennmaradt a vármegyei gyűlés jogfolytonossága, ugyanakkor lehetővé vált az is, hogy a honorácior-értelmiség, különösen pedig a pesti forradalmi ifjúság törvényesen vegyen részt a válság idején a hatalom gyakorlásában.

Az 1848. áprilisi, befejezetlen és részben improvizált választási reform valóban létrehozta a feudális diéta romjain a képviseleti elv alapján működő parlamentet, a helyi hatalmat azonban továbbra is a régi politikai osztály kezében hagyta. Úgy tűnt, Kossuth ígéretének megfelelően a nemesség képes volt átmenteni magát a feudalizmus utáni időkre is.

Az igazságszolgáltatás humanizálása

Nehéz felmérni, milyen óriási utat tett meg Európa az igazságszolgáltatás kérdésében a 18. század közepe és a 19. század közepe, tehát Beccaria „Bűnökről és büntetésekről" szóló 1764-es munkájának megjelenése és a halálbüntetés portugáliai eltörlése (1867) között.[96] Igaz, hogy jogi, erkölcsi és szellemi forradalmat megelőzően az európai országok többségében századokon át elviselhetetlen kegyetlenkedés, önkényeskedés és büntetőjogi rendezetlenség tombolt. A vizsgálat szabályozásától az ítélethozatalig, a bűnök meghatározásától a bíróságok megszervezéséig mindent újra kellett gondolni és meg kellett reformálni. Az igazságügyi reform legtürelmetlenebb úttörői, a felvilágosult büntetőjog első európai kodifikátorai József és Lipót voltak, az előbbi Ausztriában, az utóbbi Toscanában.

[95] Kossuth XI. 719.

[96] Lásd Voltaire kommentárját Beccaria művéről, Mélanges (Édition Pléiade), 787-825.

A kínvallatás intézményét már 1776-ban eltörölték ugyan a Monarchiában, az igazságszolgáltatás valódi újjászervezésének folyamata azonban csak József trónra lépésével, 1780-ban kezdődött. Magyarországon József 1783-ban indította el a reformokat,[97] a *Novus Ordot* 1787-ben a *Sanctio Criminalis Josephina* elfogadásával[98] és a halálbüntetés eltörlésével tette teljessé.

A reform eltörölte az úriszék büntetőjogi illetékességét, a nemesi vármegye *sedes judiciaria* helyére állított állandó bíróságok (*judicia subalterna*) pedig minden vádlott ügyét egyforma módon, annak osztály-hovatartozásától függetlenül vizsgálta. A barbár fenyítések (kínzás, csonkítás, javak teljes elkobzása) eltöröltettek, helyüket a büntetések szűkebb választéka vette át: pénzbírságok, botozás vagy ostorozás, pellengér, börtön, szégyenbélyeg besütésével súlyosbított kényszermunka, amely büntetésekkel bizonyos esetben a nemesi státus elvesztése is járt. A felvilágosult nézeteknek megfelelően a büntetését letöltő bűnöző visszanyerte jogait, és a továbbiakban tisztességes polgárként volt kezelendő. Az eddig büntetőjogi kérdésként kezelt istenkáromlás és öngyilkossági kísérlet ezentúl pszichiátriai kezelést vont maga után.

1790 tavaszán hihetetlen gyorsasággal állították helyre az ország egész területén (és minden szinten) a régi, 1780-ig érvényben lévő igazságszolgáltatási rendszert.[99] Noha a nemesség egy szempillantás alatt visszaszerezte igazságszolgáltatási illetékességét, a bűnüldözés elveit és gyakorlatát érintő változások nem tűntek el nyomtalanul. A politikai osztály jelentős része elfogadta a jozefinista reformok szellemét, noha abban konszenzus állt fenn, hogy az enyhébb igazságszolgáltatást a nemességnek kell gyakorolnia. A szabadkőművesség például, amint ezt Nagyváthy pamfletje is bizonyítja, kiállt a halálbüntetés eltörlése mellett, mivel azt a kitűzött céllal, a bűnözők megjavításával összeegyeztethetetlen, bosszún alapuló módszernek tartotta.

Az 1790-91-es országgyűlés feladata volt, hogy rendelkezzen a régi jogrendszerhez való visszatérés módozatairól. A diéta, a jozefinisták erőfeszítései ellenére nem erősítette meg a halálbüntetés eltörlését; törvényesítette viszont a reform két kulcsfontosságú intézkedését: eltörölte a kínvallatást (1791:42.), valamint megadta a közrendűeknek a fellebbezés jogát. Ami talán még ennél is fontosabb: az országgyűlés büntető törvénykönyv megszerkesztését határozta el, amely feladatot (számos további mellett) a jogi bizottság kapta (1791:67:6 §).

A tervezet kész lett ugyan 1795-re, de a többi javaslattal együtt ad acta tették. A szöveg három jelentős újítást javasol: 1. az igazságszolgáltatás humanizálását (a kínvallatás és a megcsonkítás, valamint a magyar jogrendben „exaspérationnak" nevezett kínhalál eltörlése, a halálbüntetésnek kizárólag a társadalom védelmében való alkalmazása, a testi fenyítések oly módon történő végrehajtása, hogy az ne fenyegesse az elítéltek életét és egészségét stb.); 2. a földesúri igazságszolgáltatás büntetőjogi illetékességének megszüntetését, ugyanakkor az osztálykülönbségek megőrzését (a nemesek, a városi polgárok és a honorácior-értelmiség nem tehető ki testi fenyítésnek); 3. a bűntények meghatározásának és súlyosságuk rangsorának modernizációját.

1792-t követően minden országgyűlés meghosszabbította a földesúri igazságszolgáltatást helyreállító 1791:35. törvénycikk érvényességét. A bizottsági munka 1827-ben kezdődött újra, eredménytelenül. 1836-ban a földesúri igazságszolgáltatás fegyvertárából végre kiemelték a testi fenyítéseket. Végül 1840-ben a diéta létrehozott egy bizottságot, amelynek feladata az új börtönrendszer és a büntető törvénykönyv kidolgozása volt. A bizottság ösz-

[97] Lásd Varga Endre: A királyi curia 1780-1850. Budapest, 1974. (a továbbiakban: Varga) II. fejezet, 25-73.; és Hajdú Lajos: Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet. Budapest, 1971. 34-48.

[98] A király a törvényt 1787. január 13-án szignálta, Magyarországon pedig ugyanazon év április 2-án hirdették ki.

[99] Az 1790. április 7-i császári rendelettel. Vö. Varga 80.

szetétele azt mutatta, hogy a politikai osztály ezúttal valóban eltökélte magát egy igazi igazságszolgáltatási reform végrehajtására.[100]

A helyzet sok szempontból kedvező volt. Franciaország júliusi monarchiájához hasonlóan a magyar közvélemény is érezte, hogy feltétlenül szükséges a börtönrendszer humanizálása. A börtönök különösen kegyetlen voltára Széchenyi a következő szavakkal hívta fel a figyelmet a Hitelben: „ ... vármegyeházépítésben, hol közönségesen egy pár szabad oblátum után a' munka 's költség legnagyobb terhét azon osztály viszi, mellynek a vármegyeház néha nem egyéb 'kínzó helynél."[101] Erre Dessewffy József úgy válaszol, miszerint „schol a' világon se tsináltak börtönt, a gonosz-tévők mulatsága végett."[102]

Nagy visszhangot keltett Bölöni Farkas Sándor amerikai úti beszámolója, különösen az amerikai börtönrendszerről, a charlestowni mintafegyházról[103] szóló beszámolója, amely alapján mindenki lemérhette, hogy a magyar börtönök milyen messze állnak az idcálistól.[104] A mű megjelenése után a börtönrendszer reformjának követelése a baloldal prioritásai közé került.[105] 1837-ben Eötvös az auburni rendszer bevezetését ajánlotta, míg egy évvel később Szemere a pennsylvaniai szisztéma mellett foglalt állást.[106] Az 1832-36-os diéta vitái arról tanúskodnak, hogy a baloldal elutasította a testi fenyítés elvét is. Végül pedig az 1836-39-es politikai perek tanulságainak levonása után megindult a küzdelem a bíróságok újjászervezéséért is. A cél az volt, hogy megszüntessék annak lehetőségét, hogy a kormány befolyása jogi visszaélésekhez vezessen.

Szalay még a bizottsági munka megkezdése előtt közreadta két cikkét („Codificatio", illetve „A' büntető eljárásról"[107] címmel), mely írások „valóban lényeges befolyással volt[ak] a választmány működésének irányítására, a szakbeliségre s a tudományos alapok és elvek tisztázására".[108]

A bizottság nem egészen másfél év alatt elvégezte, méghozzá jól elvégezte feladatát, hála Deák jogi zsenialitásának és vitathatatlan tekintélyének. A három (a büntetőkódexről, a büntetőeljárásról és a börtönrendszerről szóló) javaslat a bizottság által elfogadott formájában a felvilágosult és liberális humanizmus elveiből merítette alapelveit. A javaslatok szerzői ki szándékoztak törölni a törvények lapjairól és a jogszokásokból mindent, ami feudális és barbár volt: a földesúri igazságszolgáltatást, az osztálymegkülönböztetést, a halálbüntetést, a megalázó büntetéseket, a büntetések meghatározott minimumát; számos más újítás mellett pedig bevezették a büntetőperek nyilvánosságát, a szóbeli eljárást, valamint tíz állami börtön

---

[100] A baloldalt országos szintű vezetői: Deák Ferenc, Klauzál Gábor, Beöthy Ödön, Bezerédy István, Pálóczy László és Pázmándy Dénes képviselték az előkészítő bizottságban, de a jobboldalon sem volt hiány szellemi erőben: Andrássy József és Zsedényi Ede is a bizottság tagjai voltak. A főrendek is tanúbizonyságot tettek arról, hogy fontosnak érzik a kérdést, hiszen a püspökök legmérsékeltebbjét, Lonovics Józsefet, valamint Eötvös József bárót delegálták a bizottságba.

[101] Széchenyi István: Hitel. Budapest, 1930. 472-473.

[102] Dessewffy válasza a Hitel fent idézett kiadásának 630. oldalán található.

[103] Ezen alkalomból találkozott Bölöni Farkas Tocqueville-lel és Beaumont-tal.

[104] „Nálunk a fogházak a megromlott erkölcsök szemétházai, hová egy időre kihányatik a társasági életet megvesztegető rothadt rész, hogy ezen házban, mint gonoszság iskolájában henye élet unalmai között egymást tanítva még rendszeresebben bétanultassék a gonoszság a státus költségén; hol a fogoly a botozások közt megutálva a bosszúálló törvényeket új elkeseredéssel tér meg az életbe, visszabosszulni az őtet üldözőket." Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában. Budapest, 1943. 103.

[105] Vö. Nékám Edit: A balassagyarmati rabdolgoztató intézet működése, 1830-48. Levéltári Szemle, 28. 1978. 85-90.

[106] Eötvös 1837-ben publikálta a Themis hasábjain a „Javaslat fogházjavítás ügyében" című cikkét (újrakiadását lásd Összes művei, XII. 3-37.); Szemere Bertalan terve pedig 1838-ban Kassán látott napvilágot.

[107] A két cikk a Budapesti Szemlében jelent meg 1840-ben, illetve 1841-ben (újrakiadásukat lásd a Publicistai dolgozatok című kötetben, Pest, 1847. I. 21-90., illetve 105-173.)

[108] Ferenczi Zoltán: Deák Ferenc élete. Budapest, 1904. I. 343.

megépítését írták elő.[109] Az alsóház a javaslatot a következő pontokkal egészítette ki: esküdtszék létrehozása a vádtanácsban és a vádlottak bűnösségéről nyilatkozó törvényszékeken; az állandó bírák büntetések kiszabását illető kompetenciájának mérséklése.

Az igazságszolgáltatásról szóló vitákból két, számomra fontosnak tűnő részletet szeretnék kiemelni: Bezerédy István javaslatára az alsóház az üldözendő cselekmények közé sorolta az állatkínzást; viszont a személynök tiltakozása ellenére a többség nem tekintette büntetendő cselekménynek az istenkáromlást.[110]

A halálbüntetésről szóló kerületi vita 1843. augusztus 18-án és 19-én zajlott. Nyilvánvalóan ezek voltak a diéta legforróbb pillanatai, hiszen ez volt a magyar Karok és Rendek egyetlen alkalma arra, hogy történelmi jelentőségű tettet hajtsanak végre. 1843-ban a halálbüntetés még minden országban érvényben volt, noha Belgiumban és az USA egyes államaiban már kezdett kikopni a használatból. Szemere Bertalan 1843. augusztus 19-én elmondott beszéde nemcsak a parlamenti szónoklattan mesterműve, hanem egyben a legtökéletesebb, legtömörebb és legmeggyőzőbb a halálbüntetés eltörlése érdekében a magyarul, de valószínűleg sok más nyelven elmondott beszédek közül is.[111] Az 1970-es évek érveinek mindegyike szerepel ebben a szónoklatban az esetleges bírósági tévedés helyrehozhatatlanságától egészen addig a megfontolásig, hogy teljesen felesleges a halálbüntetés, hiszen a statisztikák szerint semmiféle visszatartó erővel nem bír.[112] Szemere beszédének utolsó szavai a halálbüntetés mindenkori ellenzőinek jelmondatául is szolgálhatna: „Mert nekem úgy tetszik, hogy midőn a 'státus javainak' rablóját megöli, a' társaság ellen elkövetett bűnt a' természet elleni vétekkel boszúlja meg, 's midőn a' gyilkost kivégzi, nem büntet, hanem ismétli a' bűnt."

A kerületi ülés 30 igen szavazattal (köztük a kléruséval), 12 ellenszavazattal és 7 tartózkodás mellett elfogadta a halálbüntetés eltörlését. A döntést a szeptember 2-i országos ülés erősítette meg. A liberálisoknak az igazságszolgáltatás humanizálását célzó erőfeszítései a felsőtábla vétóján buktak meg. Ez az 1843 nyárvégi szavazás mégis azt bizonyítja, hogy következetlenségei és óvatossága ellenére a magyar baloldal az európai liberalizmushoz tartozik.

Fordította: **Balázs Péter**

---

[109] Kassán, Pécsett, Szatmárnémetiben, Keszthelyen, Nagyváradon, Miskolcon, Budán, Léván és Aradon (Kovács II. 361-365.). Minden pennsylvaniai rendszer szerint épült börtön 500 rab befogadására volt tervezve (Kovács II. 425). A kiegészítő javaslatok sorából említésre érdemes Beöthyé, aki kényelmesebb elhelyezést kért a börtönben szülő nőknek, valamint Szentkirályié, aki azt akarta elérni, hogy a rabok kéthavonta fürdőt vehessenek.

[110] Egy különbizottságra rótták az állatkínzásról szóló törvényjavaslat kidolgozásának feladatát (Kovács II. 356.). Az istenkáromlásról lásd Kovács II. 417-19.

[111] A beszéd Bajza József Ellenőrében jelent meg (Lipcse, 1847. 389-407.).

[112] Vö. Toulal, Jean: De la peine de mort en question. Paris, Pygmalion, 1977.

A magyar őstörténet muszlim forrásai

Kmoskó Mihály
Mohamedán írók a steppe népeiről I/1.
Szerkesztette: Zimonyi István.
Magyar Őstörténeti Könyvtár, 10.
Budapest, Balassi Kiadó, 1997. 218 o.

A magyar őstörténet és a honfoglalás korának muszlim forrásai iránt Magyarországon a századfordulón nőtt meg az érdeklődés. Ekkor jelent meg egy jórészt kétnyelvű szövegeket tartalmazó gyűjtemény, *A magyar honfoglalás kútfői* (*MHK*),[1] amelyben a muszlim szerzők művei Kuun Géza fordításában és jegyzeteivel[2] kerültek kiadásra. Ezt a munkát azonban már nem sokkal a megjelenése után súlyos kritika érte a muszlim szövegek közlésével kapcsolatban.[3] Mára pedig ezek a fordítások, illetve szövegközlések az új kéziratok felbukkanása miatt is elavultak.

Az ötvenes években jelent meg Györffy György szerkesztésében *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról* címet viselő kötet (*MEH*).[4] Ebben a magyarság korai történelmére vonatkozó legfontosabbnak ítélt forráshelyek magyar fordításai találhatók. Györffy – jórészt a korlátozott lehetőségek miatt – szakított a kétnyelvű kiadással, és nem törekedett teljességre sem. Maga a szerkesztő is e munkát az *MHK* „rövid, népszerű változatának"[5] tekintette, melyben a muszlim források Czeglédy Károly fordításában kerültek közlésre. Czeglédy, aki Kmoskó Mihálynak a két világháború között készült, de kéziratban maradt munkáját jól ismerte,[6] már annak figyelembevételével készítette el fordításait. Ez a kötet 1958-at követően még kétszer került kiadásra (1975[2], 1986[3]), és a legelterjedtebb forrásgyűjteménnyé vált.

Az 1970-es években Czeglédy Károly kísérletet tett egy új forráskiadvány megjelentetésére, amelyben a muszlim szerzők műveinek gondozását maga vállalta.[7] Szándéka szerint ez a munka hat kötetes lett volna, a túlzott tervek (például a szövegek kétnyelvű kiadása, egyes források esetén fényképmásolatok közzététele, a források rendkívül széles köre stb.) azonban azt eredményezték, hogy a vállalkozás kudarcba fulladt, és egyetlen kötet sem készült el.

Legutóbb Szegeden, Kristó Gyula szerkesztésében látott napvilágot *A honfoglalás korának írott forrásai* című kötet (*HKÍF*)[8] az-

1 Szerkesztette: Pauler Gyula–Szilágyi Sándor. Budapest, 1900.

2 Zimonyi hívta fel a figyelmet arra, hogy ehhez a munkához Kuun segítséget kért a kor kimagasló képességű magyar orientalistájától: Goldziher Ignáctól. Goldziher a naplójában említést tett arról, hogy Kuun Géza 1900-ban „ismét" levelezett vele, amikor a Tibetre vonatkozó muszlim forrásokból készített gyűjteményt (Goldziher I. Napló. Budapest, 1980. 270.) (a továbbiakban: Goldziher). Ez valószínűsíti, hogy Kuun az *MHK* számára készített fordításainál is konzultált Goldziherrel (Zimonyi István. Kmoskó Mihály és a magyar őstörténet. Őstörténet és nemzettudat 1919-193. Szerkesztette: Kincses Nagy Éva. Szeged, 1991. 91.) (a továbbiakban: Zimonyi). Ezt támogatja az is, hogy Goldziher maga is barátai közé sorolja naplójában Kuunt (Goldziher 278., 286.).

3 Marquart, J.: Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903.; Kmoskó M.: Gardîzî a törökökről. Századok, 1927. 150-151. (a továbbiakban: Kmoskó)

4 A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerkesztette: Györffy György. Budapest, 1958.

5 MEH 5.

6 Czeglédy, Károly: Monographs on Syriac and Muhammadan Sources in the Literary Remains of M. Kmoskó. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 1954. 19-91.

7 Czeglédy K.: A magyar őstörténelem írott forrásainak készülő új kiadásáról. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerkesztette: Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András. Budapest, 1977. 323-325.

8 A honfoglalás korának írott forrásai. Szerkesztette: Kristó Gyula. Szeged, 1995. E kötetnek a folytatása is megjelent 1999-ben Szegeden Az

zal a céllal, hogy az új eredmények felhasználásával mindenki számára elérhető formában közölje a forrásokat, mintegy „leváltva" ezzel a korábbi munkákat. A *HKÍF* – akárcsak a *MEH* – a szöveghelyeknek csak a magyar fordítását hozza, a közölt kútfők száma azonban jóval meghaladja a korábbiakat. A kötetben a muszlim forrásokat Zimonyi István gondozta. A fordítások – más kutatók, például Blaskovics József, Czeglédy Károly, Elter István, Ivanics Mária, Zimonyi István mellett – nagyrészt Kmoskó Mihály munkái. Itt kerültek először publikálásra olyan szemelvények, amelyek teljes terjedelmükben abban a sorozatban jelennek meg, amelyek darabja a recenzált kötet.

Kmoskó Mihály (1876-1931) a dualizmus és az első világháború utáni korszak jelentős magyar orientalistája volt. Tanulmányokat folytatott Bécsben, Bejrutban, Palesztinában, Londonban és Párizsban. Szakterületén belül főképpen ószövetségi szentírástudománnyal, ókirodalommal, őskeresztény szír és középkori arab irodalommal foglalkozott. 1907-ben a budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem magántanárává, majd Berger János halála után az Ószövetség és Héber Nyelv Tanszék vezetőjévé nevezték ki. 1914-ben innen került a Hittudományi Karon működő Keleti Nyelvek Tanszéknek az élére. Az I. világháború alatt és azt követően nem idegenkedett a politikai szerepvállalástól sem. 1916-ban Kis-Ázsiában és Palesztinában járt, és a központi hatalmak oldalán harcoló Török Birodalomban katolikus misszionáriusi munkát vizsgálta. A Tanácsköztársaság idején az 1918-19-ben a Hittudományi Kar dékánjaként is dolgozó Kmoskó tartva attól, hogy mint antiszemita érzelmű személyt[9] felelősségre vonják, elhagyta hivatalát. Goldziher Ignác halála után (1923) a Bölcsészeti Karon működő Keleti Nyelvek Tanszékének az élére került, és még ugyanebben az évben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett. 1931. április 8-án érte a halál.[10]

Az I. világháború elvesztése és a trianoni béke sokkhatásként érte a magyar társadalmat. Ami azonban politikai értelemben katasztrófa volt, az a tudomány számára új kihívást jelentett. Hóman Bálint bírta rá Kmoskót, hogy készítse el a honfoglalás előtti magyarságra vonatkozó muszlim források modern fordítását.[11] A munkát Kmoskó el is végezte, de halála megakadályozta a mű megjelenését. A II. világháború utáni magyar politikai helyzetben pedig az antiszemita cikkeket is publikáló szerző munkája nem talált kiadóra.

Az, hogy most egyáltalán megjelenhetett, a *Magyar Őstörténeti Könyvtár* sorozat szerkesztőjének, Zimonyi Istvánnak az érdeme, aki a fordításokat tudományos szempontból értékelve – félretéve a szerző politikai nézeteit – a méltatlanul kéziratban hagyott művet sajtó alá rendezte.

A szóban forgó munka – akárcsak a *MHK* és a *MEH* – tág értelemben, a kelet-európai steppén és annak környezetében élő népekre vonatkozó források feldolgozását tűzte ki céljául. Ez alapján lehetőség lesz arra, hogy a magyarokra vonatkozó források mellett a szomszédságukban élő népekre (ruszok, szlávok, bizánciak stb.) vonatkozó adatok is bekerüljenek a magyar tudományos köztudatba. Kmoskó Mihály fontosnak tartotta, hogy a forrásokból a magyarokra vonatkozó részek ne kiemelve, hanem a tágabb szövegkontextusban meghagyva ke-

államalapítás korának írott forrásai címmel (szerkesztette: Kristó Gyula).

[9] Legjellegzetesebb terméke ilyen irányú munkásságának a Zsidó lélek – sémi lélek című cikksorozata, amely 1918-ban a Cél című folyóiratban jelent meg.

[10] Mindeddig a legteljesebb életrajzi összefoglalás Pataky Arnold tollából jelent meg (Emlékbeszéd Kmoskó Mihály rendes tag felett. A Szent István Akadémia Emlékbeszédei. II. kötet 6. szám. Budapest, 1937.). Rövid munkája azonban bibliográfiai adatok terén több pontatlanságot is tartalmaz. Az általa idézett cikkcímek helyesen: *Sémi lélek – zsidó lélek* (7, 9) helyett *Zsidó lélek – sémi lélek*, *A sémi népek ősvallása* (8) helyett *A sémi népek ősvallásának főbb problémái*, *A Commissio Biblica döntvényei a Genezis három első fejezetének értelmezéséről* (9) helyett *A «Commissio Biblica» döntvényei a Genezis első három fejezetének értelmezéséről*, *Hol feküdt a paradicsom?* (9) helyett *Hol volt a Paradicsom?*

[11] Zimonyi 91.

rüljenek kiadásra.[12] Módszerének helyességét az idő igazolta. A magyar őstörténet majd minden területén csak az analógiák, a más, a magyarság környezetében élő vagy a magyar néphez hasonló gazdasági, társadalmi formációban élő népekre vonatkozó forrásanyag ismeretében léphetett előre a kutatás. Mivel a korszerű szövegkiadások szükségtelenné tették, e munka sem vállalkozott az eredeti szövegek kritikai kiadására, és csak azok fordításait közli.

Nemcsak a publikálás szempontja teszi igen jól használhatóvá e sorozatot, hanem a források mennyisége is. Azt, hogy mennyivel bővebb a korábban magyarul megjelent hasonló feldolgozásokhoz képest, jól mutatja a közölt szerzők, illetve művek száma. Kuun munkája hét muszlim szerző műveiből tartalmaz részleteket, Czeglédy ezek közül öt forrásból fordított újra részleteket. A *HKÍF*-ben majd negyedszáz muszlim forrás fordítása található, amelynek közel fele Kmoskó munkája. A most megjelent kötettel elkezdődő sorozatban Kmoskó Mihály közel negyven szerző (illetve mű) szövegéből válogatva, ezer oldalt meghaladó fordítása kerül kiadásra. A fordításokhoz csak ebben a kötetben közel 900 jegyzet tartozik.

A kötet legnagyobb „hibája", hogy – tudománytól távol álló okok miatt – nem jelenhetett meg korábban. Mára ugyanis eredményei bizonyos források esetében korrekcióra szorulnak. A Kmoskó Mihály halála óta eltelt több mint fél évszázadban nem kevés, a magyar őstörténet számára is nagy jelentőségű kézirat került publikálásra (pl.: Hudúd al-Álam, Marvazi, Ibn Hajján). Ez szükségessé tette, hogy a szerkesztő az új eredményeket a jegyzetekben jelezze. Emellett a kézirat Kmoskó halálakor még nem volt nyomdakész állapotban. E két ok a szerkesztő munkáját nagyban nehezítette. Zimonyi István állította össze a fejezetek sorrendjét, a szövegben szereplő régies formákat javította, ellenőrizte a szöveg átírásait, és kijavította a kisebb elírásokat. Az adatokat a Kmoskó által használt átírási rendszerről a ma használatos nemzetközire írta át. A kézirat lezárulta után megjelent legfontosabb szakmunkákat lábjegyzetben külön jelöli annak reményében, hogy ezzel csökkenti a kézirat lezárulta és a kiadás között eltelt sok évtizednyi űrből adódó problémákat.

A kötet Zimonyi István előszavával kezdődik, amelyben bemutatja Kmoskó Mihály hagyatékát, és vázolja a kiadás során felmerült nehézségeket. Maga a recenzált kötet három részből áll. Az elsőbe az általános tudnivalók és a régi arab bibliográfiai művek ismertetése került. A második rész a tárgyalandó muszlim szerzők bemutatását tartalmazza. A harmadik pedig maga a szövegek közlése. E kötetbe Ibn Hordádzbeh, Muszlim ibn Abi Muszlim al-Dzsarmi, Szallám tolmács, Ibn al-Fakih al-Hamadani, Kudama, Ibn Ruszta és Harun ibn Jahja beszámolóinak vonatkozó részei kerültek.

Jól használható és magyar nyelven hiányt pótló a szerzők részletes bemutatása. A *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I:2*[13] és Oldal Katalinnak a perzsa történeti forrásokat átfogó munkája,[14] mivel jegyzetként kerültek kiadásra, nem terjedtek el széles körben. A magyar medievisztika nagy vállalkozása, a korszakot részletesen átfogó magyar szaklexikon, a *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)*[15] pedig csak azokat a szerzőket, illetve műveket tárgyalja, amelyek a magyarsággal közvetlenül kapcsolatba hozhatók.

Kmoskó nemcsak fordításokat adott, hanem a kísérőszövegekben, jegyzetekben a forrásértékükre is részletesen kitért. Ezek között különösen érdekes a Dzsajháni-hagyománnyal kapcsolatos véleménye. E kérdésnek korábban már több tanulmányt is szentelt.[16]

[12] Zimonyi 91-92.

[13] A Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I:2. Szerkesztette: Hajdú Péter., Kristó Gy., Róna-Tas A. Budapest, 1976.

[14] Oldal Katalin.: Bevezetés a perzsa történeti forrásokba a Számánidáktól a mongol korig (X-XV. sz.). Szeged, [1987]

[15] Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Főszerkesztő: Kristó Gyula. Szerkesztette: Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest, 1994.

[16] Kmoskó 149-171; Mohommed Al-ʿAufi anekdótagyűjteménye negyedik részének XVI. fejezete. Történelmi Szemle, 1929. 14-54.

Kmoskó Dzsajháni név alatt három személyt különböztet meg. Abu-Abdalláh Muhammad ibn Ahmad al-Dzsajháni-t, az apát (továbbiakban Dzsajháni néven őt nevezem); a fiát, Abu-Ali Muhammad ibn Muhammad al-Dzsajháni-t és az unokát, Abu-Abdallah Ahmad ibn Muhammad al-Dzsajháni-t. Mindhárman a számánida emírek mellett miniszteri tisztet töltöttek be. A magyarokra vonatkozó részletek Dzsajháninak a *Kitáb al-masálik wa-l-mamálik* című földrajzi munkájában találhatók, amely azonban eddig még nem került elő. A mű tartalmát a belőle idéző muszlim írók műveiből rekonstruálhatjuk. A magyar kutatók jórészt Czeglédy Károly nézetét fogadták el, aki azon az állásponton volt, hogy Dzsajháni eredeti műve a Kárpát-medencében élő magyarságról már nem tartalmazott információkat.[17] Ezt az álláspontot a nem arabista kutatók jó része is osztotta.

Kmoskó ezzel szemben úgy vélte, hogy Dzsajháninak tudomása volt a 895 utáni viszonyokról is, és tudósításának egyes részletei a Kárpát-medencére vonatkoznak. Ezt támogatja, hogy a számánida államnak létérdeke volt, hogy a steppe népeiről – amennyire csak lehet – naprakész információval rendelkezzen. Ez azt eredményezte, hogy a Dzsajháni művének forrásául szolgáló 9. századi viszonyokra vonatkozó leírásba (amit Kmoskó X-nek nevez) Dzsajháni saját korának, a 10. századnak megfelelő információkat is beleillesztett. Így került a szövegbe az Almis volgai bulgár uralkodóról szóló beszámoló, aki Ibn Fadlán 922-23-as útja előtt a muszlim világban aligha lehetett ismert. Ez alapján azonban a magyarokra vonatkozó rész felső kronológiai határát nem kell szükségszerűen a 9. század végénél meghúznunk. Ha ennek tükrében megvizsgáljuk a magyarokra vonatkozó tudósítást, akkor észrevehetünk olyan részletetek, amelyek a szövegösszefüggést megbontó nyilvánvaló betoldások. Kmoskó feltételezi, hogy ezek között a kárpát-medencei magyarságra vonatkozó információk is találhatók. Ilyen lenne a magyarok lakhelyének leírásakor említett fás, nedves területek, a szlávok magyarok általi rendszeres adóztatása, a magyarok szántóföldjeinek említése és a magyarok területén lévő két folyó szerepeltetése, amelyeket a Dunával, illetve a Tiszával azonosított.

Kmoskó nézete az újonnan megjelent szakmunkákban is nagy figyelmet kapott.[18] Anélkül, hogy a kérdésben állást foglalnánk, megállapíthatjuk, hogy Kmoskónak a Dzsajháni- hagyománnyal kapcsolatos régi-új nézetei[19] jelentősen módosíthatják a magyarság 9-10. századi történelméről alkotott képet.

Kmoskó Mihály ezen munkája minden bizonnyal a magyar őstörténet legtöbbet forgatott forrásgyűjteményévé fog válni. Dicséret illeti a kiadót is, aki az avar történelemre vonatkozó forrásgyűjtemény[20] mellett ezt a hiánypótló sorozatot is megjelenteti. Több mint fél évszázaddal a szerző, Kmoskó Mihály halála után kiadásra került mű időtállónak, magyar viszonylatban páratlannak és követők nélkülinek bizonyult.

Balogh László

[17] Czeglédy azonban két publikációjában is összecserélte Bakri és Ibn Ruszta szövegét (A magyarság Dél-Oroszországban. In: A magyarság őstörténete. Szerkesztette: Ligeti Lajos. Budapest, 1943. 108.; A IX. századi magyar történelem főbb kérdései. Magyar Nyelv, 1945. 36-37.). Váczy Péter, aki ezekből csak egyet vett észre, egyszerű nyomdahibára gondolt (A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok, 1958. 301.). A másodszori előfordulás esetén azonban erről már nem lehet szó.

[18] Kristó Gy.: A magyar állam megszületése. Szeged, 1995.; Kristó Gy.: A honfoglaló magyarok életmódjáról (Írott források alapján). In: Kristó Gy.: Honfoglalás és társadalom. Budapest, 1996. 7-64.

[19] E nézetének legfontosabb elemeit már 1927-ben publikálta: Kmoskó 158-171.

[20] Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Budapest, 1998.

Az Esztergomi Érsekség Okmánytárának új kötetéről

Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Tomus Quartus. Ab A.1350. Ad A. 1358. *Ad edendum praeparaverunt: Gabriel Dreska – Geysa Érszegi – Andreas Hegedűs – Tiburtius Neumann – Cornelius Szovák – Stephanus Tringli*
Archivum Primatiale – Argumentum. Strigonii – Budapestini, 1999. 272 o.

Esztergom a Szent István-i alapítású első főegyházmegye székhelyeként nemzeti múltunk és műveltségünk fontos jelképévé vált. Az érsekség középkori történelmének okleveles adattára idestova százharminc esztendeje készül, de – tekintve a Mohács előtti anyag időbeli megoszlását – messze van a befejezettségtől, sőt a félig kész állapottól is. Ez a „mulasztás" mindazonáltal nem a honi diplomatika lelkiismeretét terheli; annál inkább írandó a 20. század „számlájára", amelynek történelmi viharai időről időre szertesodorták a fáradsággal összegyűjtött okleveleket.

1874-ben jelent meg az első kötet Knauz Ferdinánd esztergomi kanonok, érseki levéltáros gondozásában. A neves forráskiadót Simor János hercegprímás bízta meg az okmánytár szerkesztésével. Knauz komoly felkészültségét az általa alapított Magyar Sion egyházi folyóiratban közzétett oklevelek is példázzák. Jóllehet Katona István kritikai magyar történetéből, Fejér György *Codex Diplomaticus*ából, s a 19. század második felében új erőre kapott kiadói kedv gyümölcseiből – főleg August Theiner és Wenzel Gusztáv közléseiből – is meríthetett, a munka legjava a levéltárakban váratott magára. A *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* gyűjtőköre ekkor az érseki levéltár anyagán túl az Esztergom alá tartozó pozsonyi káptalan és a nagy országos intézmények (Magyar Tudományos Akadémia, Nemzeti Múzeum) állományára terjedt ki. Viszont a családok Esztergomban elhelyezett letétemányeit, illetve a nemesi magánlevéltárakat Knauz Ferdinánd nem vonta be a feltárásba, sőt ugyanezen forrásalapozottsággal folytatta az iratanyag közrebocsátását. A második kötet hét esztendővel később követte az elsőt, ennek eredményeképpen az oklevélfolyam két évtizeddel túlhaladta az Árpád-kort. Így az a kezdettől fogva meglévő kiadói szándék vált hangsúlyossá, amely a munkálatokat nem a köztörténet határai, hanem a főpapok méltóságviselése, vagyis az érsekség belső élete szerint szakaszolja. A tudomány nyeresége mégis a politikatörténeti tagolódás szerint mérhető igazán, tekintve a honi diplomatika sajátos jellemzőjére. Ez abban áll, hogy Katona István és Fejér György óta az oklevélkiadói nekibuzdulás alig jutott túl az Árpád-koron: Nagy Imrének a Knauz-gyűjteménnyel egy időben készülő *Anjou-kori okmánytárán* kívül addig csupán városi, megyei, családi levéltárak anyagát rendezték sajtó alá. Mindezeknél fogva érthető, hogy a második, Anjou-korba érő *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*-kötet nagyságrendekkel több új közlést tartalmaz. A sorozat harmadik részére természetesen ez még inkább igaz, bár az előmunkálatok körülményei nyomokban sem emlékeztetnek a korábbiakra. Knauz halála (1898) volt az első komoly veszteség, ami a vállalkozást érte. A legsúlyosabb csapást mégsem ez jelentette, hanem az első világháború és a rá következő trianoni országcsonkítás, amely a munkát is derékba törte. Csernoch János érsek kezdeményezésére még az utolsó békeévek során indította újra Dedek Crescens Lajos kanonok a *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* kiadását. A háború miatt a harmadik kötet elkészültre 1924-ig váratott magára. Csakhogy a főegyházmegye területével együtt a könyv is csonka lett. A Felvidéken – mint például a szepesi káptalanéban – előkészített anyagot már nem volt idő lemásolni, s a háború utáni ellenséges utódállami magatartás ezt továbbra is lehetetlenné tette:

az esztergomi okmánytár gyűjtőköre az új határok mögé szorult. Mindazonáltal amikor 1924-ben Dedek Crescens Lajos letette művét az esztergomi érsek asztalára, senki sem sejtette, hogy a harmadik és a negyedik kötet között még szélesebb, éppen háromnegyed évszázados időárok fog tátongani, amelyet az új szerkesztő halála (1933), az újabb világháború és a rákövetkező önkényuralmi rendszer egyre csak mélyített. Az időbeli távolságot és a szerkesztésben végbement változtatásokat tekintve ez a kötet különül el leginkább társaitól. Ezért is érdemes felidézni a *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*-sorozat Knauz kialakította anyagkezelési elvét és gyakorlatát.

Az első kötetet az esztergomi érsekek nyomon követhető pályaképe vezette be, amelyet egy Asztrikról szóló hosszabb, latinul közzétett értekezés is kiegészített. Ezután következtek az oklevelek, latinul írott regestaszerű kivonattal, majd néhányuk hasonmás kiadásban szolgált szemléltető például. A könyvet névmutató zárta. A főpapok hivatali ideje az okmánytárat fejezetekre tagolta, ezek élén az egyes érseki életrajzok immár összefüggő szövegezésben álltak. Ezt a – némi önismétlést tartalmazó – szerkezetet Dedek Crescens Lajos csupán annyiban módosította, hogy az életrajzokat elválasztotta az oklevelek alkotta főszövegtől, illetve egy időrendi mutatóval egészítette ki kötetét. Amúgy minden másban, így a regesták, életrajzok nyelvezetében is Knauz Ferdinándot követte; dacára annak, hogy a latin oklevélkivonatok miatt kemény bírálatban részesült az első kötet – és összeállítója. „Nagyon szembeszökő a különben oly becses munkának a nemzeti nyelv és irodalom iránti ezen idegenkedése, a mai kor irányának kicsinylése, a külföldi aspiratiók túlságos figyelembe vétele. A kis Horvátország nem haboz latín okleveleit horvát keretben bocsátani világgá..." – írta róla Pesty Frigyes a *Századok* 1874-es folyamában. Az elmarasztalás jogalapja kétségbevonhatatlan. Ötven-száz évvel korábban még természetes volt, hogy mind a szövegmagyarázat, mind a történetmondás latinul jelent meg a múlhatatlan érdemű Pray György, Katona István és Fejér György könyveiben, ám azóta kifejlődtek a nemzeti nyelvű történettudományok. A horvát példa, Ivan Kukuljević gyűjteménye, a *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae* ráadásul egyszerre indult a *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*sel, de említhette volna Pesty Frigyes Wenzel Gusztáv *Árpád-kori Új Okmánytár*át is, amely 1860 óta „magyar keretben bocsátotta világgá" a forrásokat. Az más kérdés, hogy a „nemzeti nyelv" és a „külföldi aspiratió" nem egymás ellenében, de éppen egymást kiegészítve szolgálja a magyar történelem hazai és határainkon túli megismertetését. Ezt célozta a negyedik kötet, amely Vásári (IV.) Miklós (1350-1358) egyházkormányzati idejének anyagát közli.

A *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* Telegdi Csanád érsek halála (1349) utáni folytatása mindösszesen százhetvenhat oklevél közzétételét foglalja magába. Az eddigiektől eltérően egy főpap korának diplomatikai emlékei sorakoznak. A könyvet Vásári Miklós kései utóda, Paskai László prímás érsek szavai vezetik be. A szerkesztői előszó vázolja a sorozat viszontagságos történetét, meghatározza az új kötet gyűjtőkörét. Sajnos most sem beszélhetünk teljességről. Az elszakított területeken őrzött oklevelek ismét csak hiányoznak; csak a Prímási Levéltárban, valamint az Esztergomi Főszékesegyházi Káptalan magánlevéltárban, illetve a Magyar Országos Levéltárban őrzött állományon alapszik a kiadvány. A szerkesztők jelentős érdeme, hogy korszerű, gondosan kimunkált segédlettel látták el az egyes tételeket. A százhetvenhárom latin s három német emléket a regestán kívül részletes leírás vezeti be, feltüntetvén az oklevél anyagát, állapotát, méreteit, esetleges megpecsételtségét. A függelékben álló pecsétkatalógus a gyűjtemény igen hasznos része; kimerítő, fényképekkel szemléltetett ismertetés. E kötetben is észrevehető némi szerkezeti ismétlődés. A regesták egyszer a könyv elején, összegezve, másszor a tételek előtt egyenként fordulnak elő. A tartalmi kivonatok folyamatos listáját bibliográfia egészíti ki a hivatkozott okmánytárak adataival. A *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* történelmében az is újszerű, hogy feltűnnek a Magyar Országos Levéltár DL– és DF–jelzetei, mind számsorrend sze-

rint a bibliográfiában, mind az okleveleket előző regestákban. Ezek a megkettőzött közlések megkönnyítik a felhasználhatóságot, erősítik az adatbázis-jelleget.

A kiadói közösség legjelentősebb újítása a forrásgyűjtemény „többnyelvűsítése". Paskai László érseki ajánlása, az előszó, valamint Vásári Miklós életrajza magyarul és németül olvasható, de a tételeket bevezető keltezés, regesta és oklevélleírás kizárólag magyar szövegű. Elismerésre méltó törekvés a német nyelvhasználat révén az európai középkortudomány számára eligazítást adni hazai vonatkozású oklevelekről, ám ez nem teljesült maradéktalanul. Legszembetűnőbb a német regesták, oklevél- és pecsétleírások hiánya. (E következetlenség másik példája, hogy amíg a pecsétkatalógus tételcímei szerepelnek németül is, az érdemi leíró rész már nem kétnyelvű.) Az ötödik kötet egy függelékében okvetlenül biztosítani kellene a fenti hiányosságok pótlását, másként az új *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* nem tudja betölteni vállalt hivatását. E tartalmi kifogásolnivalón kívül kisebb – technikai – „csapások" is sújtották a végeredményt. Az egy lapon szereplő tartalom- és hibajegyzék kimaradt a könyvkötészet munkájából és csak utólagos betétlapként járul a példányokhoz. Bosszantó, ha e papírszelet az első adandó alkalommal ismeretlen helyre távozik! Nem mindenki számára értetődik magától, hogy a szerkesztői névsorban a „Tiburcius" helyesen „Tiburtius". (Jó lett volna a névsorban feltüntetni, miként oszlott meg a hat szerző között a munka.)

A honi diplomatika forrásközlési gyakorlata napjainkban nem egységes. Az *Anjou-*, illetve a *Zsigmondkori oklevéltár* magyar nyelvű regestákat tartalmaz, míg a *Diplomata Hungariae Antiquissima* eredeti nyelvezetben, teljes terjedelemben, de latin segédlettel adja közre a forrásokat. A *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* ez utóbbira hasonlít, kiküszöbölve annak latin nyelvi belterjességét, amelyet Pesty Frigyes bíráló szavai ugyanolyan joggal illethetnének ma, mint annak idején Knauz eljárását. Néhol azonban – a helykímélés végett – csorbult a teljes szövegkiadás elve, rendszerint akkor, ha egy okmány az egyik korábbi *Monumenta*-kötetben kiadott diploma átírását tartalmazza. Ilyen mindjárt az első tétel is. 1350. január 5-én az esztergomi káptalan átmásolta Telegdi Csanád érsek 1337. április 23-án kelt kiváltságlevelét. A következő ráadásul két oklevélátírást tartalmaz; ezeket Tamás érsek 1314. október 27-én, illetve 1315. február 22-án adta ki. (2. szám.) Kétszeres „oklevélmag" található például két 1357. szeptember 26-i privilégiumban, amelyek által I. Lajos megerősítette IV. László adományait. (143., 144. szám.) A 143-as okmány hasonmása a kötet képmellékletében megtalálható. Készült facsimile a harmadik ugyanaznap kelt királyi adománylevélről is (145. szám), de ez már „csupán" egy korábbit ír át. Nem értek egyet a keretes oklevél (néhol oklevelek) mellőzésével. Egyrészt mivel a korábbi kötetek ma már nehezen hozzáférhetőek, másrészt pedig – felhasználói szinten – elvész a mikrofilológia kutatási lehetősége. Ha valaki ellenőrizni akarná, hogy az eredeti oklevél milyen apró változtatásokkal (egy-egy személynév szándékolatlan félreolvasása másolás közben) került át a későbbibe, annak levéltárba kell zarándokolnia. Igaz, hogy az okmánytárnak nem feladata paleográfiai információk közvetítése, de az eltérések némelykor tartalmi jelentőséget is kaphatnak. Harmadjára megint csak a „külföldi aspiratiót" említhetem. Minthogy a regestákon túl az átírt oklevél helyére utaló jegyzetek is kizárólag magyarul olvashatók, a külhoni kutató nem nagyon tud mit kezdeni velük, főleg ha nem is férhet a régebbi kötetekhez. A megjegyzések sorába kívánkozik néhány további észrevételem. Druget Miklós országbíró 1354-es ítéletlevelét kivonatoltan ismerteti egy 14-15. század fordulóján (vagy 1431-ben) készült lista. Annak vonatkozó részét érdemes lett volna közölni, mert így a 94. számú tétel üresen maradt, csak a regesta, a listára utalás s a levéltári jelzet található. Az 1357-es királyi kiváltságlevélről (143. szám) a facsimile világosan mutatja, hogy az évszám ablativusa indexben áll. Kissé zavaró, hogy a kiadás a rövidített alakot végig alapsorban hozza. Jobb lett volna így: „anno Domini M° ccc° lmo septimo", illetve feloldani a rövidítést, mivel az ötvenes szám időhatározói végződése a fénykép szerint is lent maradt.

Előbb sorolt megjegyzéseimmel a további köteteket célzom. Remélem, kiteljesedik a gyűjtemény, s akkor érdemes lesz az első három részt az itt megjelent új elvek alapján, korszerű segédlettel feljavítva újra megjelentetni. Ez az alkotói közösség méltó a mű bevégzésére. Munkájuk feltétlen tiszteletet érdemel. 1999-ben szép kivitelű, igényes tartalmú okmánytárral gazdagodott a magyar középkortudomány.

Szabados György

A mérsékelt liberálisok „aranykora" Spanyolországban

(José Luis Comellas: *Isabel II. Una reina y un reinado.* Ariel Historia, Barcelona, 1999. 379 o.)

„Más idők voltak, és nekünk ma ezt meg kell értenünk" – hívja fel figyelmünket a spanyol szerző könyvében. De nemcsak tanácsolja, hanem segít is abban, hogy valóban közelebb érezzük magunkat a választott korhoz. Comellas nehéz témát akar szakszerűen, új szemlélettel és meggyőzően elénk tárni. A téma feldolgozása azért nehéz, mert az 1833-1868 közötti időszak, csak úgy, mint az egész 19. századi spanyol történelem nem tartozik a könnyen áttekinthető korszakok közé. Sok szakember, sokféle szempont szerint tagolta már, és igen gyakoriak a századdal kapcsolatos történelmi közhelyek, amelyekben ugyan mindig van igazságtartalom, de könnyen tévútra vezethetnek és felszínes tudást nyújtanak. Kevés a korszerű monográfia a korszakról. Comellas, aki több könyvet írt a 19. századi spanyol történelemről jól ismeri II. Izabella királynő uralkodásának időszakát. (Néhány ezek közül: La teoría del régimen liberal español. Madrid, 1962.; Los moderados en el poder. Madrid, 1970.; Política y administración en la España isabelina. Madrid, 1972.; La España liberal y romántica (1833-1868). In: Historia general de España y América. XIV. Madrid, 1983.)

Az itt bemutatásra kerülő monográfia időhatárai természetesen igazodnak egy politikai korszakhoz, és annak egyik főszereplőjéhez, a spanyol királynőhöz. II. Izabella uralkodása majdnem pontosan magában foglalja a spanyol 19. század középső harmadát – 1833-tól 1868-ig –, és egy egész korszakot jelöl, az ún. „liberális", „romantikus" vagy egyszerűen „izabellai" korszakot. Másképpen, a liberalizmus mérsékelt ágának az uralmát. A szerző világosan jelzi, egy királynő életrajzát nyújtja át az olvasónak, és ennek az életnek elsősorban a spanyol politikával szorosan összefonódó harminc évét. Közérthető és áttekinthető munkát akar létrehozni a szakemberek számára is használható forráskutatásra és bibliográfiára alapozva. Azok, akik foglalkoztak akár érintőlegesen is a 19. századi Spanyolország történelmével, jól tudják, hogy úgy a politikai, ideológiai, gazdasági, kulturális jelenségek behatárolása, mint a használt terminológia (például mérsékelt, liberális, progresszista, unionista stb.) tartalma igen változatos a különböző szerzőknél.

A királynőn kívül minden fontosabb politikusról is rövid jellemzést kapunk. Ahogy a kronologikus rend megkívánja, sorban elvonulnak előttünk: Márai Krisztina régens királynő, Mendizábal, Espartero, Francisco de Asís, Narváez, Bravo Murillo, O Donnell, Prim és a többiek. A királynő jelleme, magánélete, az azzal összefonódó politikai döntései, világosan nyomon követhetők trónra kerülésétől kezdve egészen trónfosztásáig.

Izabella királynő személyisége fokozatosan bontakozik ki előttünk. Comellas ebben az értelemben kiváló szintézist alkot. Meg tudjuk szeretni ezt a könyvet akkor is, ha nem vagyunk „monarchikus érzelműek". Szinte szívünkbe zárjuk II. Izabellát mint embert, és megértjük, miért nem tudott többet tenni az országért mint uralkodó. Egy romantikus korban, a liberalizmus és szabadság jelszavaiért küzdő politikusok között kellett olyasmivel foglalkoznia, amihez nem értett. Galdós, a 19. század legnagyobb spanyol realista írója republikánus érzelmű, Izabella-ellenes. Comellas szerint Izabelláról a legjobb jellemrajzot adta. Így ír a Franciaországban száműzetésben élő idős királynőnél tett látogatásai után: „örök gyermek maradt, és a legnagyobb balszerencséje az volt, hogy királynőnek született."

Izabella három évesen lesz királynő (apja, VII. Ferdinánd 1833-ban bekövetke-

zett halála után, valójában azonban nem ekkor kezdi meg a politikai életben való részvételt), tizenhárom évesen nagykorúvá nyilvánítja a Cortes, hogy véget érjen a polgárháborús időszak, tizenhat évesen neki nem tetsző házasságot kénytelen kötni az ország érdekében, és harmincnyolc évesen (1868-ban) trónfosztott lesz. Ettől kezdve száműzetésben él Párizsban, ahol hetvennégy éves korában hal meg. Személyiségét nagyon sokban meghatározták azok a körülmények, amelyek között kisgyermekkorát töltötte. Hiányoztak életéből mindazok a feltételek, amelyek királynővé érleléséhez szükségesek lettek volna. Zavaros, zaklatott életet élt, politikai nevelést nem kapott. Későbbi politikai döntései így elsősorban intuitívak voltak, illetve tanácsadói által befolyásoltak. Hiányzott mögüle a családi segítség, az érzelmi támogatás. Anyja, Mária Krisztina régens királynő fiatal, 27 éves, amikor megözvegyül, hamarosan újra házasodik, s elsősorban az új házasságból született gyermekeivel törődik. Izabella tíz éves korától alig látja már anyját, mert száműzetésben él.

A királynő nem volt különösebben okos, nem értett a politikához, ugyanakkor különösen jó megérzései voltak, és jó megfigyelő volt. Spontán, őszinte viselkedése, közvetlensége mellett is született uralkodó volt. Aki a méltóságát meg tudta őrizni, de ugyanakkor alattvalóival szemben néha a jóságos „uralkodónő" szerepét is betöltötte. Gyakran hívta „mis hijos"-nak (gyermekeimnek) a spanyolokat.

Comellas szemléletével nem kell minden esetben egyetértenünk, de feltétlenül tisztelnünk kell tárgyilagosságra törekvő szándékát, amelyet elsősorban a korabeli visszaemlékezéseket használva, a sajtót, a Cortes jegyzőkönyveit, és a kortárs szakirodalmat idézve a vélemények ütköztetésén át próbál megvalósítani. Érdekességként megemlíthetjük, hogy Ramón María Narváez tábornokról egy Spanyolországban élt magyar születésű történész, Révész András könyvét használja mint elsőrendű monográfiát. (A. Revesz: Narváez, un dictador liberal. Madrid, Aguilar, 1953.)

Comellas szerint Izabella szereplője és áldozata is a spanyol történelemnek. A szerző egyfajta tiszteletadással értékeli a monarchikus múltat, annak értékeit, láttatni akarja Izabella korában a mérsékelt politika és politikusok erényeit.

Az 1868. szeptember 18-i „dicsőséges" forradalom utáni éveit csak érintőlegesen tárgyalja Comellas. Ugyanakkor elemzi azokat a folyamatokat, amelyek a 68-as forradalom utáni Spanyolországot jellemezték, és amelyek az 1875-ös restaurációval igazolták a történelem menetét: Izabella megtette, amit a kor rábízott, bár döntéseiben – jó szándéka ellenére – többnyire domináltak jellemének hiányosságai. A 70-es évek Európájához egy olyan Spanyolország csatlakozott, ahol már teljesen új értékek voltak az irányadók, és ahol Izabellának már nem volt helye. „Más történelmi korhoz tartozott" – mondta róla ekkor a konzervatív politikus, Cánovas de Castillo.

Nem sokkal korábban azonban, 1868-ban, a hatalmát megdöntő forradalom idején a királynő még nagy népszerűségnek örvendhetett, bár a forradalom is – teszi hozzá Comellas – a maga nemében igen népszerű volt a spanyolok között. II. Izabella alkotmányos királynő, aki nem kormányzott, csak uralkodott. De akkoriban Spanyolországban lehetetlen lett volna egy Lajos Fülöp féle polgárkirályság. Izabella „abszolut királynő volt", azaz a nép által fenntartás nélkül elfogadott királynő.

Comellas nagy következetességgel igyekszik tisztázni a spanyol történelem több kényes pontját. Az ún. „década ominosa" („végzetes korszak", ami VII. Ferdinánd abszolutista időszakára vonatkozik) 1823-1833 között, nem fedi teljesen az igazságot, amennyiben teljesen negatív képet sugall erről a tíz évről. Comellas szerint, a ferdinándi rendszer egyfajta középúton próbált haladni. Ferdinánd uralkodása alatt, a húszas évek második felében egyértelműen pozitív gazdasági intézkedésekre került sor. A húszas évek végén „kis Amerika" – ahogy a két megmaradt gyarmatot, Kubát és Puerto Rico-t nevezték, ugyanannyi cukrot és dohányt küldött Spanyolországba, mint 1800-ban az egész kontinens. 1828-ban törvényt hoztak VII. Ferdinánd aláírásával, (ley de Baldíos), amely elősegítette az új földek fel-

törését, a mezőgazdasági termelés növekedését. 1829-ben gyárak alakultak. 1829-ben létrejött a madridi tőzsde. Cádizt vámmentessé nyilvánították. 1830-ban megszületett a Kereskedelmi Törvénykönyv. Comellas azt állítja, hogy főleg az 1823 után helyreállt béke segítette az 1827-1833 között lezajlott gazdasági fellendülést, az általános életszínvonal emelkedését, egyfajta „pezsgő életkedv megjelenését". Spanyolországnak ekkor 13 millió lakosa volt. Jaime Vicens Vives – neves katalán történész – szerint is, 1827 a monarchia és a polgárság közötti szövetség megszületésének dátuma. A „mérsékelt" (moderato) szó tartalma is más ekkor még. A királyt körülvevő politikusok nagy része mérsékelt, nem abszolutista, és nem támogat liberális reformokat. „Divat lesz mérsékeltnek lenni."

Mária Krisztina régens királynő és a liberálisok kapcsolatában Ferdinánd halála után új helyzet állt elő. Szerzőnk szerint nemcsak Mária Krisztinának volt szüksége a liberálisokra a karlista trónkövetelővel szemben, hanem a liberálisoknak is arra, hogy a monarchista legitimitás zászlaja alatt biztonságosan léphessenek fel a politika porondjára. Tehát, mondja Comellas, a liberalizmus és a monarchia szövetsége természetes volt. A liberálisoknak szükségük volt a legitim helyzetre. Comellas felfogásában 1833-35 között egyértelmű a liberalizmus felé fordulás a kormányokban, de egyenlőre azt az ún. „középutat" folytatják, ami még VII. Ferdinánd alatt indult el, és amely előnyben részesítette az államigazgatás reformjait a politikai reformokkal szemben.

A liberális erők pártokká szerveződése Spanyolországban 1835-38 közé esik. Az „exaltado"-szokból lesznek a progresszista liberálisok, a liberálisok jobb oldalán a „moderado"-szokat (mérsékelteket) találjuk. A hatalomátvételhez vezető úton ekkor indulnak meg a mérsékeltek. Az ország az állandó háborúk és polgárháborúk miatt már belefárad a politikába, „rendet" és békét akar. A pártok programjaiban ekkor fonódik össze végleg az „orden"(rend) és a „liberalismo". Érdekes és találó az a mondat, amelyben a doktriner liberalizmus tartalmát határozza meg a szerző. II. Izabella uralkodása alatt, amelyben a két párt: a progresszista és a mérsékelt állandóan vetélkednek, a következő mondás járta: „es mejor para todos el gobierno de los mejores, que el gobierno de todos" („mindenki számára jobb a jobbak kormánya, mint a mindenki kormánya").

Valójában a mérsékeltek uralmának legdinamikusabb, legtartósabb, igazán sikeres időszaka 1843 után, Espartero vereségét követően, II. Izabella nagykorúvá nyilvánítása után kezdődik. Már ezt megelőzően is tapasztalhatók azonban a gazdasági felvirágzás jelei, az újságkiadás fellendülése, az egyéni és a kollektív értékek változása. 1844-től mindez kedvez az arisztokráciának és a nemességhez kapcsolódó polgárságnak. A nemesség aranykorát éli II. Izabella uralkodása alatt. Részt vesz a politikai élet irányításában, nagy társadalmi tekintélye van, egyszerűen „divatban van.". Ugyanakkor a hétköznapok meghatározójává a kezdeményező szellemű, viszonylag tűrhető életszínvonalon élő, sokféle hivatáshoz tartozó középosztály válik. Ez a réteg a szokások híve, monarchikus érzelmű és ragaszkodik a királynőhöz. A hétköznapi életben Izabella igen népszerű, gyakran jár az emberek közé, ilyenkor maga hajtja kocsiját, bőkezűen adakozik, sokszor túlköltekezik jótékonykodásában.

Comellas következtetése szerint 1844-54 között a mérsékeltek uralmának virágzása figyelhető meg. Ennek oka az, hogy társadalmi, gazdasági, ideológiai téren erősebbek, jobb képességű politikusaik vannak, eszméik a kor követelményeinek jobban megfelelnek és divatosabbak is. A mérsékeltek uralma Narváez nevéhez fűződik elsősorban 1844-45 között. Comellas cáfolja azt az állítást, miszerint a hadsereg szerepe ebben az időszakban túlnő a politikusokén. II. Izabella alatt sokszor áll a kormány élén katona (Narváez is az), de akik valóban irányítják őket, azok a politikusok.

Comellas szerint a mérsékeltek okosan kormányoznak, „néha a szabadság elé helyezik a rendet", az 1837-es progresszív alkotmányt korlátozzák, a végrehajtó hatalmat erősítik, de jó hivatalnokok. Kormányaik alatt korszerűsödött az államigazgatás, a postabélyeg bevezetése is nevükhöz fűződik, az államadósság rendezését részben elvégezték,

figyelmet szenteltek az oktatás tervezésének, törvénykönyveket alkottak, városrendezést végeztek, az állami hivatalnokok munkáját egységesítették, és az első vasutak is ekkor jöttek létre. Az ország lakossága ekkorra már 15 millióra nőtt. Ez az időszak az egyik legtipikusabb korszaka Izabella uralkodásának, az „época optimista" (optimista korszak) – írja Comellas, és hivatkozik a spanyol „kosztumbrista" írókra. Spanyolország ugyanakkor földműves ország marad régi szokásokkal, vallásossággal és a monarchia tiszteletével.

Comellas monográfiája szintézise egy történelmi személyiségnek és korának. A kortörténet pedig akkor hű, ha együtt láttatja a nemzeti és nemzetközi eseményeket, amikor azt a történelmi pillanat megkívánja. Szerzőnk ebben is igyekszik megfelelni a követelményeknek: első alkalommal a karlista – VII. Ferdinánd halála után Carlos, a király testvére követeli a trónt magának – háborúk során tanúsított angol és francia magatartásra, a spanyol és portugál polgárháború miatt létrehozott Négyes Szövetségre (Anglia, Franciaország, Spanyolország, Portugália), majd a királynő házasságkötésére fordít nagy figyelmet. II. Izabella házasságának valóban nem volt olyan súlya, hogy nemzetközi üggyé váljon, de azzá tette a politika bonyolultsága, a pártérdekek, az európai udvarok egoizmusa. Mindez együtt rossz megoldást hozott, mely nem emelte Spanyolország nemzetközi tekintélyét, II. Izabellának pedig egy boldogtalan házasságot jelentett. Francisco de Asís, II. Izabella unokatestvére lett a kiválasztott, aki mérsékelt liberális, kevéssé fontos személyiség. Izabella néhány héttel a házasságkötés után azt állította – a korabeli írások tanúsága szerint –, hogy ki sem mondta hallhatóan a házasságkötés során az „igen"-t, csak később, anyja szigorú unszolására tette meg. II. Izabella soha nem békélt meg férjével, és a boldogságot más utakon próbálta elérni.

Comellas a mérsékeltek uralmának kimagasló személyiségeként tárgyalja Bravo Murillo kormányzását. Bravo Murillo enyhén mérsékelt liberális politikus volt. Kivételes képességű ember – ügyvéd és közgazdász –, aki a politikát a „közjó" érdekébe akarta állítani. „A politika is fontos, de fontosabb a jó államigazgatás" – mondta. Comellas szerint talán ő lehetett a mai technokraták első képviselője. Eltökélt szándéka volt a politikáról leválasztani az államigazgatást. Korszerű pályázati rendszert vezetett be az állások elnyerésére, munkaköri leírást követelt, sikerült az államadósságot rendeznie. Lemondása után (1852. december) a mérsékelt párt már végleg megosztott marad.

A mérsékeltek uralmának első nagy törése az 1854-es forradalom lesz. (Talán a gazdasági „virágzásnak" és a következetesen forradalom-ellenes Narváeznek köszönhető, hogy az 1848-as forradalom Spanyolországban csődöt mondott. Mindössze körülbelül 600 ember részvételéről írnak a források 1848. március 26-án Madrid utcáin. A megmozdulás szervezetlen volt, katonai erő nem állt mögötte.) Comellas véleménye a forradalmakat illetően Labroussé-val egyezik meg: igazi forradalmak idején a „gazdasági válság a politikai válságnak óriási társadalmi erőt kölcsönöz". Ez történik Spanyolországban is, először 1854-ben, majd 1868-ban. Az utóbbi, az 1868-as forradalom már egy korszakváltást is jelez, új értékek hirdetőjévé válik, és nemzetközi közege is más. Már a „modern" korhoz, a modern Európához kapcsolja Spanyolországot a nemzetállamok kialakulásának időszakában.

Az 1854-es nagy forradalmi törést követi a mérsékelt liberálisok „aranykora", a „hosszú kormányzat" O'Donnell-lel az élen, mely 1858. június 30-án kezdődik és majdnem öt évig tart (1863). A kormányt a Liberális Unió, egy centrista jellegű párt vezette. Minden gazdasági stabilitás ellenére a Liberális Unió nem maradhatott hosszabb ideig egyedüli pártként a politikai élet porondján, hiszen az magának az alkotmányos parlamentáris rendszer lényegének mondott volna ellen. A pluralizmus nem férhetett bele egyetlen pártba. O'Donnell 1863-ban már gondolkodott azon, hogy politikai váltógazdálkodást kellene folytatnia a bal-középen álló Prim tábornokkal, de már késő volt, a Liberális Unió elveszítette homogenitását. Nem tűnt el azonban a politika porondjáról, hanem a mérsékeltekkel felváltva kormányzott, igyekezve kiszorítani a progresszistákat,

akiknek nem maradt más választásuk, mint a forradalom. Ez vezetett az 1868-as „dicsőséges" szeptemberi forradalomhoz. A progresszisták és republikánusok által vezetett forradalom végleg megdöntötte a mérsékeltek uralmát. A válságban II. Izabella a mérsékelt O'Donnell-hez fordul, de Comellas szerint, ezzel a döntésével azt mutatta meg, hogy nem érti az új idők szavát és szándékát. A Liberális Unió bukása, a progresszista-republikánus szövetség előretörése jelezte azt, hogy az új kor újfajta pluralizmust kíván, amely az egyenlőnek meghirdetett lehetőségek mellett a tömegeket is bevonja a politikába.

A szerző az 1868-as forradalom mozgató erejének, a demokrata pártnak és eszméinek szentel még egy rövid fejezetet, valamint annak az átmeneti és válságot hordozó néhány évnek, amely elvezet az 1875-ös restaurációhoz. II. Izabella hivatalosan 1870. június 25-én mondott le – Párizsban, már száműzetésben – a trónról fia, XII. Alfonz számára. Amikor 1874. november 28-án Alfonz 17 éves lesz, Angliából, ahol nevelkedett, kiáltványt küldött a spanyol néphez, és közölte, hogy szeretné elfoglalni trónját. A spanyol konzervatív liberálisok természetesen előzőleg már ösztönözték erre és támogatták. A restauráció teljesen új rendszer volt, amelybe nem férhetett bele sem II. Izabella, sem azok az eszmék, amelyek királyságához tartoztak. Izabella nagyon szerette volna látni fiát és a lelkes fogadtatást, ami spanyol földön várta, de megígértették vele, hogy nem kíséri el őt. Teljesítenie kellett ígéretét, bár ilyen magányosnak még sohasem érezte magát Párizsban.

Semsey Viktória

Újabb források az 1832–36-os országgyűlés történetéhez

Deák Ferenc országgyűlési levelei 1833–1834.
Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta Sándor Pál.
Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1997. 118 o.

A Zala Megyei Levéltár forráskiadványa 13 Deák-levelet tartalmaz. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Levelestárában őrzött dokumentumok egy kivételével itt látnak először napvilágot. A kötetet sajtó alá rendező Sándor Pál a bevezetőben utal arra, hogy e kiadvány kiegészíti az 1992-ben általa gondozott *Deák Ferenc kiadatlan leveleiből* című forrásgyűjteményt, s 1998 tavaszára ígéri a már nyomdakész állapotban lévő *Újabb kiadatlan Deák-források* címet viselő munka kiadását (5. o.) – ilyen címmel azonban önálló kötet nem, csak egy *Századok*-közlemény jelent meg (1999. 1279-1296). A szövegeket Sándor Pál betűhíven, a helyesírási sajátosságokat megőrizve közli, bizonyos esetekben azonban módosítja az eredeti központozást (vö. 9-10. o.), ám mivel a kiadás nem tartalmaz szövegkritikai jegyzeteket, ezek a változtatások nem követhetők nyomon. Ez azonban történeti szövegkiadás esetén nem szokatlan eljárás.

Felvetődik a kérdés: mekkora forrásértékkel bírnak az itt közzétett levelek, menynyiben gazdagítják új adatokkal eddigi ismereteinket. Deák sógorához, Oszterhueber Józsefhez írt országgyűlési beszámolói az 1832-36-os diéta egy meghatározott szakaszáról, az 1833 májusától 1834 áprilisáig terjedő, csaknem egy esztendőről tudósítanak. A követi megbízatást bátyjától, Deák Antaltól 1833 májusában átvevő Ferenc már első levelében vázolja azokat a csomópontokat, melyek körül az elkövetkező időszak legfontosabb vitái zajlanak majd. Tudósításaiban részletes képet ad az országgyűlés tárgysorozatát meghatározó, 1833. április 16-án kelt második királyi leirat fogadtatásáról, a protestánsok vallási egyenjogúságáért folytatott küzdelemről, az úrbéri törvénycikk, majd 1833 decemberétől a jogügyi munkálat első részének vitáiról. Tudjuk, hogy a korabeli cenzúra- és sajtóviszonyok nem tették lehetővé az országgyűlési tanácskozások részletes bemutatását, a hivatalos ülésekről tudósító tömör újsághírek és az igen lassan készülő jegyzőkönyvek nem elégítették ki a közvélemény igényeit. Ezért is számított rendkívüli jelentőségűnek 1832-ben Kossuth Országgyűlési Tudósításainak megindítása; ezek a felső- és alsótábla ülésein kívül a döntések előkészítésében meghatározó, noha nem hivatalos jellegű kerületi tanácskozásokról is részletes képet nyújtottak. Magukról az országgyűlési tárgyalásokról, azok menetéről mindezek birtokában tehát megbízható ismeretekkel rendelkezhetünk, különösen, ha ezeket szembesítjük az egyes ülésekről készült titkosrendőri jelentésekkel is. Figyelembe kell vennünk azonban, hogy ezek a források – a titkosjelentések kivételével, melyek azonban a kortársak számára hozzáférhetetlenek voltak – csak igen keveset árulnak el az egyes döntések előkészítéséről, az erőviszonyok napról napra történő alakulásáról, az egyes követek jelleméről vagy éppen az országgyűlés hangulatáról. Deák Ferenc most kiadott levelei éppen ezen hézagok pótlásával járulnak hozzá a vázolt időszak jobb megismeréséhez. A dokumentumok ugyanis nem csupán tudósítások – erre szolgáltak a megyének küldendő hivatalos jelentések –, hanem személyes hangú beszámolók. Nemcsak a diétán már megtörtént események kapnak szerepet soraiban, hanem a szállongó hírek Bécs szándékairól, különböző feltételezések a követtársak előmeneteléről (18., 24., 62. o.). De értesülhettek az otthonmaradottak más törvényhatóságok ügyeiről is (59-63., 89., 106., 107. o.). A levelek tehát az akkori politikai élet központjából, Pozsonyból szállították az információkat, és ami ennél is

fontosabb: bizonyos esetekben a hivatalos utat megkerülve, a személyes kapcsolatot igénybe véve kívánták egy-egy kérdésben a megye álláspontját befolyásolni (vö. 38., 46., 77. o.). Ezeken a pontokon pedig megragadható Deák személyes álláspontja több fontos tárgyban, így a protestánsok ügyében (38. o.), a városok megítélésében (108. o.), a nemesi tulajdon (78. o.) vagy akár az országgyűlés későbbi szakaszában oly jelentőssé váló szólásszabadság kérdésében (85., 94. o.). A Kölcsey – Kende-levelezés és Kölcsey Országgyűlési Naplója mellett tehát egy újabb forrással gyarapodtunk, mely betekintést ad abba, hogyan működött a korlátozott nyilvánosság feltételei között a politikai információáramlás.

A sajtó alá rendező mind a tizenhárom levélhez külön-külön csatolt jegyzetet, az egész kötethez pedig névmutató kapcsolódik. Ez az eljárás nagymértékben megkönnyíthette volna a jegyzetapparátusban való tájékozódást, és mód nyílhatott volna egy jól működő utalási rendszer kidolgozására, abban az esetben, ha az egyes személyek, fogalmak vagy események mindig az első előforduláskor kapnának részletes magyarázatot, a továbbiakban pedig a megfelelő levél- és jegyzetszám feltüntetésével az első előforduláshoz utasítanák az olvasót.

A szöveget gondozó Sándor Pál azonban csak elvétve él ezzel a lehetőséggel, mindössze öt alkalommal (31. o. 3. és 4. j., 43. o. 25. j., 49. o. 20. j. és 112. o. 10. j.) A levelezésben előforduló személyek esetében gyakran újra ismerteti az életrajzot, ám az ugyanarra a személyre vonatkozó adatok sem minden esetben egyeznek meg. Báró Vay Miklós esetében az első előforduláskor még megtudjuk, hogy „Borsod vármegye adminisztrátora, utóbb a konzervatív párt tagja. 1848-ban erdélyi biztos, 1860-ban udvari kancellár" (83. o.), a 92. oldalon azonban már a két utóbbi megbízatásáról nem esik szó. Az első levélben szereplő Somssich Pongrácról (13. o.) először csak annyit olvashatunk, hogy 1833 júniusától személynök, és e minőségében az alsótábla elnöke (19. o.), és csupán a 33. oldalon szereplő jegyzetben derül ki, hogy 1833 júniusa előtt az alnádori tisztet viselte. Úgy a korszakban kevéssé járatos olvasónak legalább öt oldalt kell végignéznie ahhoz, hogy az elsőként közölt Deák-levélben olvasható „Somssich Al Nádor szállása" kifejezésből (18. o.) rájöjjön: a több oldalon keresztül előforduló Somssich Pongrác és az alnádor egy és ugyanaz a személy. Ugyanígy következetlen a sajtó alá rendező abban, hogy a levelekben előforduló szereplőknél teljes pályakép megrajzolására törekszik-e, vagy csak az országgyűlés alatt betöltött tisztet tünteti fel: Bernáth Zsigmondnak, Ung vármegye követének életrajzában például jelzi, hogy 1848-ban a megye főispánja lesz, de Dubraviczky Simon, Pest vármegyei követ esetében nem említi, hogy 1845-tól a Helytartótanács tanácsosává nevezik ki (42. o.).

A jegyzetelés szempontjainak következetlenségéből csak néhány példát emeltünk ki, ám nem ritkák a hibás életrajzi adatok sem. Niczky János mint Vas megye első alispánja és nem mint főjegyző képviselte megyéjét (65. o.), 1834-ben a Királyi Tábla bírája, 1838-ban alországbíró, és csak ezután, 1840-ben kapott kinevezést a Hétszemélyes Táblára. Balogh János, Bars vármegye követe nem ekkor, hanem csak 1842 és 1845 között volt megyéjében első alispán (31. o.), ezt a tisztet ez idő tájt, egészen pontosan 1833 szeptemberéig Majthényi László viselte (23. o.). A Hont megyét képviselő Majthényi Antal sem főjegyző, hanem első alispán volt egészen 1835-ig (23. o.). Figyelemre méltó, hogy a két Majthényi neve a következő összefüggésben szerepel egymás mellett: „de leg többen hiszik: hogy Personalis Somssich lesz, helyette Al nádor pedig Pázmándy – Majthényi Laczit Cameralis Consiliariusnak Majthényi Antalt Administratornak hirlelik,..." (18. o.). Ebben az összefüggésben érdemes lett volna a jegyzetekben Pázmándy és a Majthényiak további pályafutását az itt elhangzottakkal szembesíteni. Majthényi László ugyanis néhány éven belül Bars, Majthényi Antal pedig Liptó vármegye főispáni helytartója, majd főispánja lett. A protestáns Pázmándy nem nyerte ugyan el az alnádori címet, nem véletlen azonban, hogy neve ebben az összefüggésben éppen a vallásügyi vitáknak közepette merült fel. Pontosításra szorul ezenkí-

vül, hogy Szentkirályi László, Pest vármegye egykori alispánja 1833-ban már a Hétszemélyes Tábla bírája volt (83. o.), Pest vármegye első alispáni tisztét pedig 1832 októbere óta Dubraviczky Simon viselte (42.). Komlóssy Károly sem „Füzesséryt követően Bereg vármegye második követe" (49. o.), hanem Füzesséry Gábor mellett a megye második követe. Érthetetlen továbbá, hogy bár már az első Deák-levélben olvashatunk Füzesséry Gábor és Tisza Lajos tettlegességig fajuló szóváltásáról (16-17. o.), az érintett eseménnyel és személyekkel kapcsolatos jegyzetet csak a második levélben foglaltak után lelhetjük fel. (34. o.) A 19. oldalon szereplő „Reviczky Assessor" minden bizonnyal Reviczky Imrével, a Királyi Tábla bírájával, és nem a jegyzetben feltüntetett Reviczky József Árva megyei főjegyzővel azonos (23. o.). A névmagyarázatokból hiányzik a budai cenzor, Drescher neve (40. o.), nem sikerült azonosítani Császár temesi követet, aki pedig minden bizonnyal Császár Sándorral azonos, nem szerepel továbbá önálló jegyzetben – például – Dessewffy Antal és gróf Andrássy György, a névmutatóban pedig a köznemesi származású Andrássy József, esztergomi követ grófi címmel található. Joggal hiányolhatjuk, hogy a jegyzetekből kimaradt Kölcsey neve is, aki nemcsak beszédeivel vonta magára a követi kar és a hallgatóság figyelmét, hanem mint kerületi jegyző is elismerést vívott ki, továbbá részt vett az országos sérelmeket összeállító küldöttség, valamint az úrbéri törvénycikkeket magyarra fordító bizottság munkájában.

Az országgyűlés napirendjén szereplő tárgyak, a tanácskozásokon vagy éppen a színfalak mögött zajló események több esetben részletesebb vagy pontosabb magyarázatot igényeltek volna. Csupán a Deák-levelek alapján ugyanis nem tudhatjuk meg, milyen előzményei voltak a personalisi szék megürülésének, s a 27. oldalon szereplő Tagen-ügy jegyzetéből sem derül ki, hogy miért kellett éppen ezen esemény kapcsán felállnia a személynöki székből Mérey Sándornak. Egyértelműbben kellett volna jelezni továbbá, hogy – az 1825-27-es országgyűlés egykori ellenzéki követének – Somssich Pongrác alnádornak személynökké választása miért volt olyan fontos az oppositio számára. Ez magyarázza ugyanis azt, hogy az 1833. május 6-i országos ülésen az operatumok sorrendje kapcsán a Somssich által kimondott, vitatható és többféleképpen értelmezhető végzést csak kevesen kérdőjelezték meg. Deák tehát helyesen érzékelte: az ellenzék Somssich pozíciójának erősítése érdekében hajlandó volt a rendszeres bizottsági munkálatok több hónapja védelmezett sorrendjét feladni (18. o.). Itt kell megemlíteni, hogy a 9 operatum felsorolása pontatlan (21. o. 20. j.). A munkálatok nevei hol latinul szerepelnek, feltüntetve a magyar fordítást is, hol csak magyarul. A második helyen szereplő „Commercionale: kereskedelemügy" és a hatodik helyen szereplő „Közgazdasági" munkálat nem számított két külön tételnek, viszont ennek következtében kimaradt a felsorolásból a Litteraria (tudományügyi munkálat). Nem kapunk választ arra sem: hogyan került a magyar törvényhozás napirendjére a lengyel ügy (40. o.), milyen előzményekre tekint vissza ez a kérdés akár a törvényhatóságok körében, akár a kerületi ülés vitáiban. Félreérthető továbbá, hogy a vallásügy kapcsán „Kölcsey fel kelt és indítványt tőn" (18. o.) szakaszhoz fűzött jegyzet a következő mondattal kezdődik: „A protestánsok panaszait katholikus követek képviselték..." (22. o. 37. j.). A megállapítás igaz ugyan, ám félreérthető, hiszen azt a képzetet keltheti, mintha az egyébként református Kölcsey is ezen katolikus követek körébe tartozott volna. Ellenben ki lehetett volna egészíteni a Beöthy Ödönről szóló jegyzetet (31. o. 10. j.) azzal, hogy éppen a katolikus bihari követ 1833. január 9-i indítványa következtében került a kerületi ülés napirendjére a protestánsok vallási sérelme, mint ahogy Balogh János esetében (23. o. 40. j.) is érdemesebb lett volna kiemelni a lengyel ügyben játszott szerepét.

A továbbiakban még néhány olyan utalást, illetve jegyzetet emelek ki, mely pontatlan, illetve nem világítja meg kellőképpen az események hátterét. A 13. oldalon szereplő „azon Rescriptum" kifejezés esetében nem elégséges a szómagyarázat (királyi leirat), pontosan meg kellett volna adni a könnyebb érthetőség kedvéért már itt, hogy

az 1833. április 16-i, a királyi előterjesztésekkel kapcsolatos második uralkodói leiratról van szó. A „Personálisról semmi bizonyos hírek" megjegyzés (28. o.) nyilvánvalóan nem Somssich Pongrác személyére vonatkozik, mint ahogy ez a jegyzetben olvasható, hanem magára a személynöki tisztre, illetve annak betöltésére. A regressus kifejezés (89. o.) sem leszűkítés értelemben szerepel az országgyűlési vitákon, hanem a visszalépés elvét jelenti, azaz ha valamely munkálatban megállapított fontos alapelv akár a felsőtáblán, akár az uralkodói válaszban módosulna, az érintett munkálatokat az alsótábla újra napirendjére tűzhesse. Továbbá az Ecclesiasticum sem a protestánsok egyházügyi munkálatait jelöli (90. o. 56. j.), hanem az 1827:8. tc. által kiküldött országos bizottság egyházügyi munkálatát. Az 1741: 22. tc.-hez fűzött jegyzet (93. o. 47. j.) önmagában igaz, mégsem segíti a Deák-levélben található utalás értelmezését: a rendek ugyanis ennek a törvénycikknek egyetlen mozzanatára helyezték a hangsúlyt a királyi előterjesztésekre adott válaszfelirat megfogalmazásakor: nevezetesen arra, hogy az országgyűlés elnapolásának egy esetleges külső támadás (hostilis irruptio) lehet az egyetlen törvényes oka. A 75. oldalon található „El végeztük már az első és második czikkelyt" megjegyzés az úriszék és a városi törvényszék szerkezetének megvitatására utal, így semmiképpen sem helytálló az egyébként is nehezen értelmezhető, ide vonatkozó jegyzet (82. o.).

A témában kevésbé járatos olvasó dolgát nagymértékben megkönnyítette volna, ha a sajtó alá rendező jegyzettel látja el a propositiok (13. o.), az ifju király (16. o.), a salarisatus assessorok (77. o.) vagy az initiativa és előleges sérelmek (15. o.) kifejezéseket, továbbá értelmezi a „mint együtt ülő törvényhozók, a törvényhozó hatalomnak fele részét tévén," és „nem akarván pedig a tollat kezünkből ki ereszteni" utalásokat (15. o.). Ugyanígy magyarázatra szorult volna „az 1790-ik esztendőt, mellyben az urbarium ideiglen törvény által el lett elfogadva" megjegyzés (51. o.), a 45. oldalon szereplő „A jobbágy teleknek osztál esetében lehető el becsülése", hiszen nem valószínű, hogy az osztály szó ezen értelmével mindenki tisztában lenne. A 77. oldalon olvasható „a juridicumok a politicumoktól el ne választassanak" kijelentés szintén félreérthető, és így a kerületi tanácskozásnak a megyei közigazgatás és igazságszolgáltatás egységét továbbra is fenntartó döntése jegyzetet igényelt volna.

A szövegkiadás fentebb felsorolt pontatlanságai és hibái persze nem csökkentik az itt napvilágot látott dokumentumok forrásértékét, megjelenésük mindenképpen figyelemreméltó esemény a korszak kutatói és az érdeklődő olvasó számára egyaránt. Nemcsak az 1832-36-os országgyűlés eseményeiről, az akkor politikai élet szereplőiről kaphatunk Deák Ferenc leveleiből árnyalt képet, hanem Sándor Pál évtizedes kutatásai eredményeként magáról Deák Ferencről és az országos politikába való bekapcsolódásáról is új részletekkel gazdagodhatunk – noha a készülő Deák-kritikai kiadásnak még lesz dolga ezeknek a dokumentumoknak a kommentálásával.

Völgyesi Orsolya

A megtalált tisztikar

Bona Gábor
Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban.
Heraldika kiadó. Budapest. I.-II. kötet 1998., III. kötet 1999., 531, 745, 564 o.

Az 1848-49. évi forradalom és szabadságharc a közvélemény számára a nemzeti múlt egyik legkedveltebb időszaka. A korszak a kutató történész számára is bőven tartogat még kihívásokat, bár felmerülhet a kérdés, mit lehet még hozzátenni a másfél évszázados történeti irodalomhoz, hol lehet találni eddig még nem kutatott témát, vagy éppen még senki által fel nem dolgozott forráscsoport alapján kritikai észrevételekkel finomítani, esetleg átfogalmazni a történeti irodalomban, a nemzeti mitológiában szereplő elméleteket, toposzokat. 1998. és 1999. a 19. századi magyar történelemmel foglalkozó historikusok számára majdhogynem ideális éveknek számítottak, sorra jelenhettek meg az új munkák, emellett pedig az sem lényegtelen, hogy a másfél százados évforduló kapcsán a nagyközönség figyelme is a szakma felé fordult. A hatalmas könyvtermés újabb feladatot jelent, a napvilágra került adatokat, forrásokat feldolgozva az erre hivatott történész, történész csoport elkészítheti a „nagy év" hiteles monográfiáját. Ehhez a jövőbeli munkához nyújt nélkülözhetetlen segítséget Bona Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848-49. évi szabadságharcban című munkája.

Bona Gábor egy trilógia végére érkezett, amelynek első két kötete, a *Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848-49* 1983-ban és 1987-ben, majd a *Kossuth Lajos kapitányai* 1988-ban jelent meg. A trilógia egyre vastagodó köteteiből a kutatók elé tárul a szabadságharc szinte teljes tisztikara. A három mű értéke igazában az egységben, a teljességre törekvésben lelhető fel. Ezáltal válik a munka a szabadságharc katonatörténetének „Nagyivánjává". Bizton állíthatjuk, hogy Bona Gábor tollából a 150 éves évforduló könyvtermésének egyik legmaradandóbb és legértékesebb könyvét vehettük kezünkbe. Külön kell szólni a kötet igényes kiviteléről, amely a szerzőn túl a kiadó szakmai munkáját is dicséri.

Bona Gábor kutatásai során a források tekintetében igyekezett a lehető legteljesebb adatgyűjtést végezni, a levéltári anyag mellett a források között találjuk az elmúlt 150 év történeti munkáit, memoárjait, valamint a múlt század jelentősebb folyóiratait. A tisztikar elemzésének alapvető forrását a szerző a Bécsi Hadilevéltárban találta meg, ugyanis itt fennmaradtak a szabadságharc leverése után az osztrák hadseregbe közlegényként besorozott honvédtisztek személyi nyilvántartó lapjai. A nyilvántartó lapok adatai alapján megállapítható az adott személy születési helye, ideje, vallása, képzettsége, katonai előmenetele. A hadnagyi garnitúrával foglalkozó kötetek sajátossága és egyben erénye, hogy a nevek és a vonatkozó életrajzi adatok mellett feltünteti a pontos hivatkozási helyet, ezzel a forrásmegjelöléssel az előző munkákban nem találkozhattunk.

A szerző szakított az eddig megszokott felépítéssel, és egy rövid előszót leszámítva a kötetekben előforduló tisztekről nem készített külön tanulmányt. Ezt azzal indokolta, hogy az előző munkáiban bemutatta a honvédsereg szervezéstörténetét, a tisztikar kialakulásának folyamatát, a szabadságharc válságperiódusainak a tisztikarra gyakorolt hatását. Véleményünk szerint azonban ezen érvek nem magyarázzák meg azt a minőségbeli különbséget, ami az előző köteteknek a tisztikar adott részének összetételét elemző fejezetei és a jelen munka előszava között fennáll. Az elemző fejezet elmaradása jelentős hiányossága a munkának, e nélkül ugyanis a kötetet használó történész nem mindig tudja pontosan megállapítani, hogy az általa vizsgált személyre vonatkozó adatok a teljes főhadnagyi, hadnagyi garnitúrát tekintve milyen gyakoriak voltak. Emellett az érdeklődő nem történész olvasó számára is kissé kevesebbet mond a munka, hiszen an-

nak lapjait – az eddigiektől eltérően – csak mint életrajzi lexikont forgathatja.

A három kötetet böngészve körülbelül 8600 hadnaggyal és főhadnaggyal találkozhatunk. A szerző a tisztek döntő többségéről rövid életrajzot közöl, egyes esetekben azonban a néven túl nem sikerült más adatot találnia. Az életrajzok az adott személy születési és halálozási adatai mellett kiemelve tartalmazzák a képzettségre, vallásra, családi állapotra vonatkozó információkat. A szabadságharc alatti tevékenységről külön bekezdésben csak szó, a szerző kitér a honvédseregbe való bekerülés körülményeire, a szabadságharc alatti szolgálati helyekre, az esetleges kitüntetésekre. A szerző lehetőség szerint foglakozik a hadnagyok, főhadnagyok 1849 utáni sorsával is.

A kötetben szereplő hadnagyok és főhadnagyok életrajzi adatai több tekintetben eltérnek az előző években publikált és elemzett magasabb katonai rangban szolgáló tisztekétől. A nemesi származásúak a főtisztek 77%-át adták, a hadnagyi, főhadnagyi karban ehhez képest csupán 50%-kal voltak jelen. A nemesek többségét a köznemesi réteg adta. A származás az előrelépést is kedvezően befolyásolhatta, a megyei alakulatok tisztjei között gyakran találkozhat a kutató az adott megye befolyásos családjainak sarjaival, a Honvédelmi Minisztériumnak címzett megyei kinevezési előterjesztésekben nemtelenek ezzel ellentétben csak abban az esetben fordulnak elő, ha katonai múltjuk alapján a megyei elit hadviselésre alkalmasnak találta őket. A szerző véleménye szerint a polgári származású jelöltek azonban a tisztikarba való bekerülésük után a nemesi származású társaikkal megegyező eséllyel pályázhattak az előléptetésekre.

A hadnagyok, főhadnagyok körülbelül 50%-a tartozik a honvédseregbe beálló fiatal jurátushallgatók, 30- 35%-a pedig a volt császári-királyi altisztek, hadapródok közé. A császári altisztek tehetségesebb, sikeresebb részét, hasonlatosan a harcokban kitűnt jurátus fiatalokhoz a kapitányi rangban szolgálók között találjuk. A jurátus gyűjtőfogalomként értendő, a jogászhallgatókon túl a szerző ide sorol valamennyi fiatal, felsőfokú tanulmányokat folytató vagy pályakezdő értelmiségit.

A forradalmi hadsereg megteremtésekor az előléptetés egyik természetes feltétele a katonai műveltség, a rátermettség volt, mivel nem sikerült kiállítani megfelelő számú végzett katonatisztet, az alsóbb rendfokozatokban egyre nagyobb arányban voltak jelen a civil életből katonává, tisztté avanzsált személyek. A szerző észrevétele szerint az előképzettségük szempontjából külön kategóriát jelentenek a volt vármegyei, állami és magán tisztviselők, akiknek számáról, a teljes garnitúrában való részesedéséről sajnos pontos adatot nem közöl. A vármegyék 1848-49-es történetét tanulmányozva több példát találunk arra, hogy a tisztikar egy emberként nyilvánítja ki azon akaratát, hogy a megye nemzetőrcivel a harctérre vonul. Hasonló események történnek például Borsod, Heves és Nógrád megyében. Érdekes lenne egy előtanulmányból arra a kérdésre is választ kapni, hogy a tiszteletbeli nemzetőrtisztteknek megválasztott megyei nemesek milyen számban és milyen rangban maradtak a honvédsereg kötelékében. Ilyen megyei tisztviselő volt például Csanád megyében Gyöngyösy János is. Életrajzát, amely példaértékű lehet ebben a kategóriában, azért érdemes ismertetni, mert adatai nem szerepelnek a vonatkozó kötetben, itt csupán nevét találhatjuk meg. Gyöngyösy bölcsészeti és törvénytudományi tanulmányokat végzett. 1821-ben állt szolgálatba Csanád megyében, 1848-ig mint írnok és tiszteletbeli aljegyző tevékenykedett. 1848-49-ben a Csanád által kiállított gyalogos nemzetőrszázad századosaként (?) az aradi ostromseregben tartózkodik. A szabadságharc leverése után 1849 és 1858 között lajstromozó a makói vegyes szolgabíróságon, 1858-tól pedig a megye levéltárosa.

A történelmi irodalom toposzaihoz kapcsolódóan érdekes kérdést jelent a tisztikar nemzetiségi összetétele, hiszen főleg a háború után megjelent munkákban dominál az a kép, amely szerint a nemzetiségiek ellenállása vezetett a forradalom úgymond bukásához. Azt már az előző kötetekből megtudhattuk, hogy a tábornokok, törzstisztek, valamint a századosok többsége magyar származású volt (68,8 és 79,9 %). A szerző saját bevallása szerint a nemzetiségi hovatartozás

biztos meghatározásához nem rendelkezett megfelelő forrásokkal, ugyanis a kimutatások leggyakrabban nem tartalmaztak etnikai adatokat, gyakran pedig bizonyíthatóan tévesen jelölték meg a tiszt származását. Kérdés továbbá, hogy az önmagát a magyar politikai nemzet tagjának valló, de etnikailag valamely más nemzetiséghez tartozó személy valójában melyik kategóriába sorolható be. A szerző úgy látja az alacsonyabb rangfokozatok felé haladva fokozatosan növekszik a magyar származású tisztek száma. A hadnagyok és főhadnagyok között „vallásuk és születési helyük" alapján „több százan németek, több százan lengyelek, mintegy negyvenen pedig olaszok lehettek", emellett jelentős volt a zsidó, szlovák, román tisztek aránya, előfordulnak ruténok és bunyevácok is. Ezen utóbbi felsorolt nemzetiségek mellett azonban nem szerepelnek még közelítőleges számok sem, hiszen a több száz igen széles, nem éppen egzakt mennyiségi kategória.

A születési helyek vizsgálatakor a szerző megállapítja, hogy a magyar nemzetiségűek több mint fele a trianoni határokon kívül született, ennek okát a nemesség eloszlásának a török hódoltság alatt kialakult egyenlőtlensége mellett abban látja, hogy a nemzetiségi mozgalmak által fenyegetett peremterületek magyar lakossága a honvédseregben átlagosnál nagyobb számban képviseltette magát. A százados kar hasonló szempontú elemzésekor azt tapasztalta, hogy a vizsgált réteg egyenletesen oszlott el a történelmi Magyarország területei között. A két megállapítás között nem kell feltétlenül ellentmondást keresni, hiszen az előbbi csak a magyar származású hadnagyokra, főhadnagyokra, az utóbbi pedig a teljes kapitányi garnitúrára vonatkozik. Érdekes és szintén megválaszolatlan kérdés az, hogy a döntően nemzetiségi területről sorozott honvédek közül a tehetségesebbek milyen arányban emelkedhettek ki az altisztek, tisztek közé. Erdély és a Székelyföld speciális viszonyai miatt külön kellene a királyi Magyarország területére vonatkozó adatokat közölni, hiszen a teljes területre vonatkozó elemzés Székelyföld lokális felülreprezentáltsága miatt regionális arányeltolódásokat okozhat.

Az előszó megemlíti, hogy a hadnagyok és főhadnagyok között „viszonylag nagy számban" találunk 14-16 éves fiatalembereket, a századosok között pedig „nem ritka" a 17-19 éves tiszt sem. Az, hogy a „viszonylag nagy" pontosan mit jelent, nem ismerhetjük meg, de a „nem ritka" a *Kossuth Lajos kapitányai*nak adatai alapján pontosan 62 főt, a teljes kapitányi garnitúra 3,5%-át tette ki. Kérdés lehet, hogy az összlétszám 3,5%-ára mondhatjuk-e, hogy nem ritka, nem helyesebb inkább az előfordul (ritkán előfordul) kifejezést használni. Nem akarunk „szőrszálhasogatók" lenni, csupán arra szeretnénk ezzel a megjegyzéssel felhívni a figyelmet, hogy pontos adatok közlése nélkül egy nem teljesen egyértelmű szó használata az olvasó számára félreérthető lehet.

A *Kossuth Lajos kapitányai* című munkájában a szerző külön fejezetet szentelt a katonatisztek szabadságharc utáni sorsának bemutatására. A kapitányok 16%-át állították hadbíróság elé, és hét személyen hajtottak végre halálos ítéletet, 10%-ról bizonyíthatóan megállapítható, hogy 1849 után kényszersorozottként került át az osztrák hadsereg közlegényi állományába, de az 1988-ban még fel nem dolgozott források alapján a szerző ennek a számnak a többszörösét tartotta valószínűnek. 1988-ban a szerző külön ismertette az államigazgatásban jelentős tisztséget betöltő, a tudományos és irodalmi életben maradandót alkotó volt honvédtisztek neveit. Ezzel szemben a jelen munkában csupán két rövid bekezdés szól az 1849 utáni időkről. Belőlük megtudhatjuk, hogy a volt főhadnagyok, hadnagyok nagy számban fordultak elő a dualista monarchia különböző oktatási, egyházi, kulturális, közigazgatási, igazságszolgáltatási, ipari és kereskedelmi tisztségeiben. Mellettük azonban „sokan" a katonai pályán maradtak, amiben az osztrák kényszer is aktívan közrejátszott. A besorozottak sanyarú sorsában 1852-től enyhülés következett be, ugyanis a hadvezetés elrendelte az „ex-honvéd" megnevezés használatának a beszüntetését, és ezentúl az előmenetelnél nem volt szabad az 1848-49-es múltat hátrányosan figyelembe venni. Lehetővé tették a katonai szolgálat pénzben való megváltását is, a tiszti rangot elértek

pedig kiléphettek a szolgálatból. Sajnos a szerző által ismertetett adatokból az olvasó számára nem körvonalazódik, hogy a főhadnagyokat és hadnagyokat a szabadságharc leverése után milyen sors jellemezte, hogy mi történt velük pontosan, az az általánosító fogalmakból számszerűen nem tűnik ki.

Ezen észrevételek azonban nem csökkentik a munka jelentőségét, amelyről már most a megjelenésekor bizton állítható, hogy a magyar történetírás klasszikus adattárai közé tartozik és fog tartozni. Az ismertetés első bekezdéseiben Nagy Iván genealógiai munkájára céloztunk, véleményünk szerint helytálló a hasonlat a magyar nemesi családok nemzetségi rendjét kutató nógrádi historikus és a szabadságharc tisztikarát feldolgozó történész között. Amint a „Nagy-iván" után megjelent genealógiai művek kiindulási alapja a klasszikusnak számító elődd munkája volt, úgy vált megjelenésének pillanatától megkerülhetetlenné az ismertetett munka is. Ezután a jövő kutatóié, talán éppen Bona Gáboré a feladat, hogy az itt felhalmozott hatalmas információmennyiséget beleágyazza a szabadságharc hadtörténetébe és a 19. századi magyar történelembe.

Pap József

Számunk szerzői

Almási Tibor	*történész, SZTE Bölcsészettudományi Kar, Szeged*
Anderle Ádám	*történész, SZTE Bölcsészettudományi Kar, Szeged*
Babos Krisztina	*történész, MTA–SZTE Hispanisztika Kutatócsoport, Szeged*
Balogh László	*PhD-hallgató, SZTE Bölcsészettudományi Kar, Szeged*
Dán Károly	*történész, Külügyminisztérium, Budapest*
Deák Ágnes	*történész, SZTE Bölcsészettudományi Kar, Szeged*
Güntner Péter	*történész, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Budapest*
Hermann Róbert	*hadtörténész, Hadtörténeti Intézet, Budapest*
Hoffmann Zsuzsanna	*ókortörténész, SZTE Bölcsészettudományi Kar, Szeged*
Illikmann Anita	*PhD-hallgató, SZTE Bölcsészettudományi Kar, Szeged*
Kecskeméti Károly	*történész-levéltáros, Párizs*
Kőfalvi Tamás	*történész, SZTE Bölcsészettudományi Kar, Szeged*
Kövér György	*történész, ELTE, Budapest*
Miskolczy Ambrus	*történész, ELTE, Budapest*
Nótári Tamás	*egyetemi hallgató, SZTE Bölcsészettudományi Kar, Szeged*
Pap József	*történész, Eszterházy Károly Főiskola, Eger*
Semsey Viktória	*történész, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest*
Szabados György	*történész, MTA–SZTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, Szeged*
Szász Géza	*történész, SZTE Bölcsészettudományi Kar, Szeged*
Szénási Éva	*történész-politológus, SZTE JGYTFK, Szeged*
Urbán Aladár	*történész, ELTE, Budapest*
Völgyesi Orsolya	*történész, MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest*
Zakar Péter	*történész, SZTE JGYTFK, Szeged*

A fordításokat BALÁZS PÉTER és NOVÁK GYÖRGY készítette.

CONTENTS

Essays

NÓTÁRI, TAMÁS
Medea Palatina. Notes on Cicero's Caeliana with special regard to the person of Clodia 5

KŐFALVI, TAMÁS
Sanctioning clauses in the charters of the Pécsvárad monastery as *locus authenticus* (1254-1526) 23

SZÁSZ, GÉZA
The French state and the Protestants in the 17th century — from toleration to prohibition 39

ZAKAR, PÉTER
Haynau's clerical victims 62

HERMANN, RÓBERT
The executions in 1849-1850 82

URBÁN, ALADÁR
Remembering Count Lajos Batthyány 132

PAP, JÓZSEF
„I was one of the passive resistance..."!? The county and its officials from the end of the Reform Period to the end of the Bach Era 159

Workshop

HOFFMANN, ZSUZSANNA
Seneca on suicide 184

ALMÁSI, TIBOR
The sentence-letter of Felicián Záh 191

Perspectives

SZÉNÁSI, ÉVA
Looking for renewal (Two letters by Henri Bergson and Guglielmo Ferrero to Georges Sorel) 198

MISKOLCZY, AMBRUS
Charles-Louis Chassin's (and Dániel Irányi's) dialogue with Edgar Quinet 203

DÁN, KÁROLY
Béni Kállay and Hungarian imperialism. The remains of a diffident attempt 220

Recollection

Recollection

The Hungarian war of independence through Spanish eyes: March-October, 1849. Translated, edited, notes and foreword by Ádám Anderle—Krisztina Babos—Anita Illikmann 249

Theory and method

GÜNTNER, PÉTER
The nominal sources of property research at the turn of the century 276

Debate

KÖVÉR, GYÖRGY
Daybreak? Notes to a report on a conference 290

Beyond the Borders

„...the Reform Era was not a beginning but a continuation." Interview with Károly Kecskeméti by Ágnes Deák. 292

Bibliographie of Károly Kecskeméti 298

KECSKEMÉTI, KÁROLY
Basic freedoms in the reform plans of the Hungarian liberals (1790-1848) 301

Reviews

The Muslim sources of Magyar prehistory
(Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. I/1. Edited by István Zimonyi. Magyar Őstörténeti Könyvtár, 10. Budapest, Balassi Kiadó, 1997.)
BALOGH, LÁSZLÓ 324

On the latest volume of the Records of the Archbisopric of Esztergom
(Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Tomus Quartus. AB A. 1350. AD A. 1358. Ad edendum praeparaverunt: Gabriel Dreska – Geysa Érszegi – Andreas Hegedüs – Tiburtius Neumann – Cornelius Szovák – Stephanus Tringli. Archivum Primatiale – Argumentum. Strigonii – Budapestini, 1999.)
SZABADOS, GYÖRGY 328

The „Golden Age" of moderate liberals in Spain
(Jose Luis Comellas: Isabel II. Una reina y un reinado. Barcelona, Ariel Historia, 1999.)
SEMSEY, VIKTÓRIA 332

New sources for the history of the 1832-36 session of the Hungarian Diet
(Deák Ferenc országgyűlési levelei 1833-1834. Edited, introduction and notes by Pál Sándor. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1997.)
VÖLGYESI, ORSOLYA 337

The officer corps found
(Bona, Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. Heraldika Kiadó, Budapest, I-II. kötet 1998., III. kötet 1999.)
PAP, JÓZSEF 341

Authors 345

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

* * *

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé.
Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.
A folyóirat előfizetési díja egy évre 1040 Ft. A lap ára egy szám megrendelése esetén 260 Ft+postaköltség, könyvesboltban 320 Ft.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Balassi Könyvesbolt, II. ker., Margit utca 1–3.; Eötvös Könyvesbolt, V. ker., Kecskeméti u. 2.; Litea Kft., I. ker., Budavár, Hess A. tér 4.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca; ELTE BTK könyvárus, Piarista köz 1.; Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.

Szeged: Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Móra Könyvesbolt, Kárász u. 5.; Egyetemi könyvárus, Petőfi S. sgt.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;
Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.
Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola jegyzetboltja, Sóstói utca 31/B
Pécs: JPTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.
Szombathely: Berzsenyi Dániel, Tanárképző Főiskola jegyzetboltja Károli Gáspár tér

* * *

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.
Telefon:62/454-000/31-85
e-mail:aetas@jate.u-szeged.hu
http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/
Felelős kiadó: Deák Ágnes
Olvasószerkesztő: Benkes Réka
Technikai szerkesztő: Lengyel A. Gábor
A borítót tervezte: Szekeres Ferenc
Nyomdai munkálatok: Délmagyarország Könyv-, Lapkiadó és Nyomdaipari Kft., Szeged.
ISSN 0237-7934

Bolti ár: 700,- Ft
Előfizetőknek: 560,- Ft

Az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc történetének megírása lényegében már 1849 szeptemberében megkezdődött. ... Az osztrák feldolgozások – érthető módon – nemigen foglalkoztak az 1848-49-es szerb és román irtó hadjáratok történetével, s a cs. kir. hadsereg tisztjeinek ebben játszott szerepével. Annál többet emlegették a magyar „terrorizmust", Lamberg altábornagy meggyilkolását, a magyar szélsőségesek törvénytelen és forradalmi lépéseit. A magyar fél munkáiban az olvasó sokkal több adatot lelt a nemzetiségi fölkelők által rendezett mészárlásokról, a kamarilla kétszínű működéséről, s a szabadságharc leverését követő osztrák bosszúhadjáratról.

Adatok hiányában azonban még a neves historikus, a kortársak adatait is hasznosítani próbáló Horváth Mihály is kénytelen volt bevallani: „...a kivégzettek nagyobb részének neveit közleni képesek nem vagyunk, részint, mivel azon korbeli hirdetések [hirdetmények] kezeinknél nincsenek, részint mivel maga a katonai uralom sem hirdette mind ki a kivégzettek neveit. A pesti és aradi haditörvényszékeken kívül az országnak külön vidékein 16 hadi törvényszék működött, melyek, bár több hazafiakat végeztettek ki, neveiket azonban nyilvánosan nem közölték. Sőt hiteles hírek szerint Pesten és Aradon is több agyonlövetések történtek, titkon, az Újépület és a vár belsejében. Erdélyből éppen nem bírjuk a kivégzett hazafiak neveit, holott szinte számosan estek hazafiúi hűségök áldozatául. Egyebek között 24 református lelkész lövetett volna agyon".

Hermann Róbert tanulmányát számunk 82. oldalán olvashatják.